Записки

історично-філологічного Відділу

кн XIII–XIV

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII-XIV (1927)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЮБІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ АКАДЕМИКА

ДМИТРА ЙВАНОВИЧА БАГАЛІЯ

З НАГОДИ СІМДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ
ТА П'ЯДЕСЯТИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

ЧАСТИНА II

ЮБІЛЕЙНИЙ КОМІТЕТ

акад. В. І. ЛИПСЬКИЙ—Президент Академії
акад. С. О. ЄФРЕМОВ—Віце-Президент
акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ—Неодмінний Секретар
Секретар Комітету—М. З. ЛЕВЧЕНКО
(Завідатель Видавництва)

У КИЇВІ—1927

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII-XIV (1927)

ЗА ГОЛОВНИМ РЕДАГУВАННЯМ ГОЛОВИ ВІДДІЛУ
Акад. АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ—1927

[061(47.7) : 9(47.7)]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, академик *Ал. Кримський.*

Київський Окрліт № 232.
Держ. Трест „Київ-Друк",
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовл. № 1167—1200.

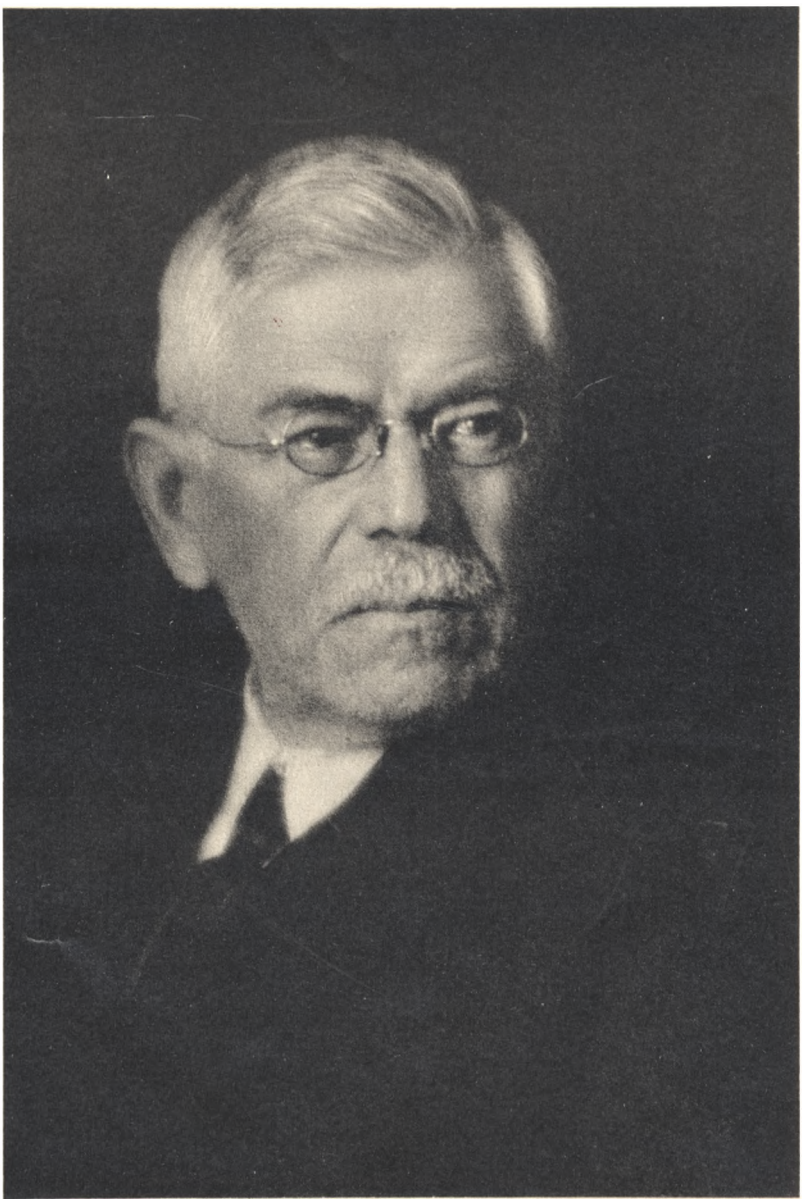

Акад Дм Багалій

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII — XIV (1927).

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1927

ДЕ ЩО Є:

ТОМ II.

(Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XIII—XIV, 1927).

Стор.

Проф. О. М. Ладиженський. Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди. . . . . 1—29

В. П. Петров. До характеристики філософського світогляду Сковороди . . 30—43

М. М. Марковський. „Наталка Полтавка" І. П. Котляревського за рукописом 1820 року . . . . . 44—50

Проф. П. П. Филипович. Переклад Котляревського із Сапфо . . . . . 51—56

Я. Я. Айзенштok. О. Паліцин. З культурного минулого Слобожанщини . 57—69

І. Ф. Єрофіїв. Харківські спогади В. Г. Масловича . . . . . 70—75

Проф. В. І. Срезневський. Про збирачів українських пісень . . . . . 76—82

Проф. А. А. Музичка. Маруся, казка. Одесса. 1834 . . . . . 83—96

Проф. В. І. Селінов. До питання про джерела повісти Пушкіна „Кірджалі" 97—110

М. П. Павлушков. Куліш у Тулі на засланні . . . . . 111—143

П. П. Потоцький. Буквар Шевченка . . . . . 144—146

Проф. О. В. Багрій. Політична повість М. І. Костомарова . . . . . 147—151

П. П. Чубський. Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства . . . . . 152—166

Ів. Ткаченко. До тексту Кулішевої збірки поезій „Дзвін" . . . . . 167—173

Проф. П. П. Кудрявцев. До історії освіти на Вкраїні . . . . . 174—184

Проф. А. О. Степович. З перших років „земскихъ собраній" на Лівобережжі . . . . . 185—189

В. В. Білий. Харківські вчені 1880-х років в українській літературі . . . . 190—205

Г. О. Коваленко. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар . . . 206—212

П. О. Єфремов. Письменник-кольорист . . . . . 213—230

Акад. М. Ф. Мельніков-Разведенков. Історична замітка про участь українських учених в організації кубанського університету в м. Катеринодарі . . . . . 231—248

Ф. Г. Молчанов. Промова академика Д. І. Багалія на врочистому засіданні в санаторії Цекубу в Кисловодському з приводу 200-річного юбілею Всесоюзної Академії Наук . . . . . 249—252

Проф. А. І. Томсон. Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen . . . . . 253—263

Проф. О. Н. Синявський. Фонетична контроверса . . . . . 264—276

Проф. П. О. Бузук. З лінгвістичних розкопів на Білорусі . . . . . 277—280

Проф. І. Любарський. Окремі язикові рівнобіжні . . . . . 281—283

Проф. І. В. Шаровольський. Прийдучий час на -му . . . . . 284—293

Проф. Л. А. Булаховський. Наголос українських прикметників . . . 294—303

Проф. О. В. Ветухов. З архіву „Потебнянського Комітету" . . . . . 304—310

З. М. Веселовська. Мова „Лексікону" Памви Беринди . . . . . 311—339

Проф. Є. Ю. Кагаров. До характеристики сучасного педагогічного руху на Заході . . . . . 340—344

Проф. Ст. Рудницький. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання . . . . . 345—356

Стор.

Проф. В. І. Синайський. Числення років. До питання про хронологічну методу пізнання стародавньої історії й народньої творчости . . . . 357—366
Проф. І. Я. Фаас. Давність володіння і гарантія продавця . . . . . 367—377
Проф. О. С. Грузинський. Критичні замітки до твору Сковороди „Басни Харковскіе“ . . . . . 378—385
Д. П. Гордєєв. Матеріяли до художнього літопису міста Харкова (2 мал.). 386—398
Проф. Д. В. Антонович. До питання про походження старої української архітектури . . . . . 399 - 403
Ф. Л. Ернст. Види Київа середини XIX віку, що їх писав художник Гроте 404—414
П. Н. Лозієв. Хейям . . . . . 415—420

(Збірник Історично-Філологічного Відділу № 51).

Переднє слово . . . . . V—VI

Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія: . . . . 1—146
I. Завдання автобіографії й бібліографії (ст. 1-6). — II. Дитячі роки в Київі 1857-1864 (ст. 6-14). — III. Нижча 1865-1868 і середня школа 1868-1875; університети Київський і Харківський 1876-1880 (ст. 14-30). — IV. Готування до наукової праці в Київі 1880-1883 (ст. 30-38). — V. Вибори на доцента Харківського університету (ст. 38-45). — VI. Університет під п'ятою статуту 1884 року; боротьба проти нього поступової професури 1884-1904 р.р. (ст. 45-64). — VII. Студентські рухи; тимчасова автономія. Моє ректорування 1905-1910 р.р. (ст. 65-73). — VIII. Моя навчальна праця (ст. 73-78). — IX. Наукова праця перед революцією (ст. 78-114). X. Моя громадська діяльність перед революцією (ст. 114-126). — XI. Навчальна, наукова та громадська праця за десятиріччя, що зминуло од жовтневої революції 1917-1927 р. (ст. 126-146)
Бібліографія писаннів акад. Д. І. Багалія за 1877-1927 р.р. 147—163
М. Горбань. Д. І. Багалій, як архівіст . . . . . 164—178
В. О. Барвінський. Д. І. Багалій, як історик Слобідської України . . . 179—192
С. П. Дуброва. На згадку . . . . . 193—194

Акад. В. І. Липський. Ботанічний сад Української Академії Наук і його завдання . . . . . 1—52
Акад. С. О. Єфремов. Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві . . . . . 53—73
Акад. А. Б. Кримський. „Волосова борода“. З учено-кабінетної мітології XIX в. . . . . 74—91
Акад. А. М. Лобода. З життя на Україні 20—30-х років XIX в. . . . . 92—102
Акад. М. Т. Кащенко. Втрати українських садовласників через передчасний збір садовини . . . . . 103—111
Акад. М. П. Василенко. Територія України XVII в. . . . . 112—132
Акад. Е. Ф. Карський. П. В. Шейн, як білоруський етнограф . . . . 133—139
Акад. І. Ю. Крачковський. Сулейман аль-Бустаній 1856-1925 . . . . 140—151
Акад. О. П. Новицький. До питання про походження дерев'яної української архітектури (з 5-ма малюнками) . . . . . 152—160
Акад. В. М. Перетц. Ще одна вірша про Гетьмана Мазепу . . . . . 161—166
Акад. В. П. Бузенкул. Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії . . . 167—182
Акад. Хв. І. Мищенко. Ще цигани . . . . . 183—196
Акад. О. О. Малиновський. Кари майнові та кари особисті . . . . . 197—208

Стор.

Акад. Л. М. Яснопольський. До питання про основні принципи податкової політики . . . . . 209—219
Акад. Д. О. Граве. Теорія відносности в історичній перспективі . . . 220—237
Акад. Т. В. Пфейфер. Про повні інтеграли лінійних рівнянь з частковими похідними першого порядку . . . . . 238—245
Проф. Н. Лебедів. Ueber die Tektonik des südwestlichen Teiles des Donetzbeckens . . . . . 246—250
Проф. А. А. Спіцин. Південно-руський неоліт . . . . . 251—262
М. Я. Рудинський. Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стацій України (з 3-ма таблицями) . . . . . 263—285
Проф. П. П. Єфименко. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Европи . . . . . 286—301
Проф. С. П. Шестаков. Кіммерійці в археології України . . . . . 302—309
Проф. С. С. Дложевський. Новий Ольбійський декрет на честь Агатокла-Евоката (з 1 малюнком) . . . . . 310—315
Проф. Б. В. Варнеке. До історії знайомства римлян з північним узбережжям Чорного Моря . . . . . 316—322
Проф. О. І. Покровський. Геродот та Арістей . . . . . 323—340
Проф. Е. А. Черноусов. До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора . . . . . 341—345
Проф. П. О. Потапов. З матеріялів візантійсько-слов'янської історіографії . . . . . 346—357
Проф. І. І. Огієнко. „Руські" переклади в Херсонесі в 860 році . . . . . 358—378
Проф. В. О. Пархоменко. Князь Чорний . . . . . 379—382
Товфік Кезма. Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудравер-ського XI в. про те, як охрестилася Русь (з передмовою від акад. А. Е. Кримського) . . . . . 383—395
М. З. Левченко. Богатир Ілля Муромець в старій українській казці . . . . . 396—404
Проф. С. В. Юшков. Устав кн. Всеволода . . . . . 405—424
Проф. В. М. Зуммер. Врубель в Кирилівській церкві (з 5-ма малюнками) . . . . . 425—438
Проф. М. К. Грунський. Питання про автора „Слова о полку Ігоревім" . . . . . 439—446
Проф. М. Д. Присьолков. Південно-руське літописання в стародавньому суздальському літописанні XII.—XIII. в.в. . . . . 447—461
Проф. І. С. Абрамов. Літописний Вороніж на Чернігівщині . . . . . 462—468
Проф. І. М. Бороздін. До вивчення старо-кримських надгробків (з 3-ма малюнками) . . . . . 469—475
Проф. В. І. Пічета. До історії опікунського права в Литовському статуті 1529 р. . . . . 476—490
Проф. А. Е. Крістер. Духівниці XVI—XVII в. . . . . 491—513
Проф. Г. А. Ільїнський. Що таке овсень? . . . . . 514—522
А. П. Ковалівський. Чайки й „чайкісти" на середньому Дунаї . . . . . 523—528
Проф. Степ. Томашівський. До історії перелому Хмельниччини . . . . . 529—579
А. Яковлів. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654 . . . . . 580—615
М. П. Олексіїв. Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в. . . . . 616—624
Ф. Петрунь. Московські переробки західньо-европейських мап . . . . . 625—635
Проф. О. І. Білецький. Симеон Полоцький та українське письменство XVII-го в. . . . . 636—648
Проф. В. І. Резанов. „Вѣнецъ Димитрію", Ростовська драма 1704 р. . . . . 649—667
П. М. Попов. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-их р.р. XVII в. (з 6-ма мал.) . . . . . 668—697
Проф. С. І. Маслов. Етюди з історії стародруків (з 4-ма мал.) . . . . . 698—719
Проф. О. П. Оглоблін. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. . . . . 720—744

Стор.

В. В. Іванов. Прапори слобідських полків . . . . . 745—747
Проф. М. Є. Слабченко. Ескізи з історії „Правъ, по которымъ судится малороссійскій народъ“ . . . . . 748—759
І. Ю. Черкаський. Судові реформи Гетьмана К. Г. Розумовського . . . 760—778
В. О. Романовський. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського . . . . . 779—785
Проф. В. І. Веретенніков. З історії перших років катерининської ген.-прокуратури . . . . . 786—805
Проф. Є. О. Загоровський. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січи . . . . . 806—810
Н. Д. Василенкова-Полонська. Історики Запорожжя XVIII в. . . . 811—824
К. Є. Антипович. Київська міська печатка (з 2-ма таблицями малюнків) 825—840
А. П. Єршов. Сторінка з українського джерелознавства . . . . . 841—848
О. Д. Татаринова-Багаліївна. Нариси з історії військових поселень на Україні . . . . . 849—865
В. М. Базилевич. Декабрист Юшневський та Гнідич . . . . . 866—873
Ю. Г. Оксман. Секретне слідство про „Исповѣдь Наливайка“ К. Ф. Рилєєва р. 1825 . . . . . 874—878
В. В. Міяковський. Епізод 1827 р. в маєтку Поджіо . . . . . 879—882
Б. Л. Модзалевський (чл.-кор. Акад. Наук СРСР). З листування декабристів . . . . . 883—900
Л. П. Добровольський. Decembriana — підсумки юбілейної літератури про південний декабризм . . . . . 901—921
А. Введенський. З минулого російської дипломатики . . . . . 922—937
Проф. В. П. Рибинський. З історії ґетта в Київі . . . . . 938—955
І. В. Галант. Київські проєкти землевпорядкування жидів 1841 р. . . . 956—966
Проф. П. Клепацький. Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в. . . . . 967—989
В. В. Дубровський. Знадоби до характеристики обопільних стосунків межи поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в. . . . . 990—1000
О. А. Плевако. З матеріялів до історії цукрової промисловости на Україні . . . . . 1001—1031
Проф. П. В. Клименко. Промисловість і торговля в Подільській губерні на початку XIX в. . . . . 1032—1057
В. О. Кордт. Російське громадянство підчас розкріпачення селян, у листуванні тогочасного чужоземного дипломата . . . . . 1058—1079
Д. Є. Бованенко. До історії політичної економії на Україні . . . . . 1080—1096
Проф. В. Дитякин. Сільське господарство французьких колоній за війни та по ній . . . . . 1097—1113
Проф. Б. Г. Курц. Шляхи економічної політики Росії та С. Р. С. Р. на Сході . . . . . 1114—1132
Проф. Б. В. Фармаковський. Боспорські спартокіди в атенському різьбярстві (1 мал.) . . . . . 1133—1139
Акад. Л. В. Писаржевський. З царини електричної хімії . . . . . 1140—1154
Проф. А. В. Палладін (чл.-кор.). Авітамінози та виміна надіб'їв . . . . 1155—1160
Проф. К. А. Красуський (чл.-кор.). До історії добування та дослідження органічних α-окисів в органічній лабораторії Харківського університету та І-ту Народньої Освіти . . . . . 1161—1169
Проф. А. В. Рейнгард. До питання про вплив тютюнового диму на рослини . . . . . 1170—1174
Проф. В. І. Барвінок. Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу . . . . . 1175—1187

ТОМ III.

(Етнографічний Вісник, кн. 5).

Стор.

Проф. Д. К. Зеленін. Східньо-слов'янські хліборобські обряди — качання й перекидання по землі . . . . . 1—10

В'ячеслав Камінський. Свято Купала на волинському Поліссі . . . 11—23

Проф. Д. І. Яворницький (чл.-кор.). Рибальчі заводи на низу Дніпра . . . 24—36

Проф. М. П. Жінкин. До питання про походження „частушки" . . . . . 37—49

В. Ю. Білецька. Шахтарські пісні . . . . . 50—71

М. З. Левченко. Вірша про Кирика, як антиправославний, уніятський витвір . . . . . 72—93

А. З. Носів. Матеріяли до антропології України. Українці Поділля . . . 94—117

Б. Т. Крижановський. Вивчення народнього мистецтва в етнологічних дослідах . . . . . 118—125

Б. О. Навроцький. Проблема „мітичного мислення" . . . . . 126—142

К. Т. Червяк. Дослідження похоронного обряду . . . . . 143—178

К. В. Квітка. Віддих у народніх співах . . . . . 179—188

В. В. Білий. З матеріялів до історії української етнографії . . . . . 189—201

Я. М. Коган. Про деякі паралелі лібідинозного розвитку в філогенезі та онтогенезі . . . . . 202—215

А. М. ЛАДИЖЕНСЬКИЙ.
Професор Ростовського Університету.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПІЗНАННЯ Й ФІЛОСОФІЯ Г. С. СКОВОРОДИ.

Світогляд Г. С. Сковороди, що з ним тепер, завдяки працям акад. Д. І. Багалія, знайомі широкі кола українського громадянства, має не самий тільки історичний інтерес. Не вважаючи на те, що метафізичні й релігійні погляди відомого нашого «старчика» тепер, звичайно, нікого задовольнити не можуть, у його світогляді є багато засад, які мають величезну вагу й для сучасної філософії. До таких засад належать актуалізм, поривання до життьовости й підкреслювання ваги, що її має інтроспективний метод [1]). Не з зовнішнього, а з внутрішнього досвіду, з самоусвідомлення треба виходити, будуючи філософську систему — цілком справедливо зазначає Сковорода. І ціла низка сучасних філософських напрямків виходить із цього основного принципу всього світогляду названого українського мислителя. Так, наприклад, славетній німецький філософ Е. Гусерль докладно доводить, що феноменологічна аналіза свідомости повинна правити за вихідну засаду всякої теорії пізнання. Так само Ділтей підкреслює вагу цього методу в своїх «Нарисах описової психології». Англо-американська прагматична й неореалістична філософія Джемса, Пірсона й Шілера докладно обґрунтовує значіння цього методу. В Берґсоновім інтуїтивізмі він знайшов собі художній вислів. Г. С. Сковорода за часів, коли вклонялися формальній логіці, закликав вдаватися не до змертвілих раціоналістичних схем, а до живого, творчого (діялектичного) джерела свідомости. Так само й тепер від формальної логіки неокантіянства філософська думка звертається до інтроспективної аналізи, до самоусвідомлення, до феноменології й дескриптивної психології.

Показати, яку вагу має цей напрямок у сучасній філософії й є завданням оцеї статті.

Ми переживаємо тепер добу борсання західньо-европейської філософської громадської й наукової думки, добу, коли питань незмірно більше, ніж відповідей, коли загострюється боротьба різних шкіл. А надто завзято точиться ця боротьба між раціоналізмом та ірраціоналізмом.

---

[1]) Напр., у листі до якогось Артема Дорофеєвича цілком справедливо нарікає він на те, що „мы не имѣемъ времени вникнуть внутрь себя", закликає: „глянь въ духовные пещеры". У II-му томі творів Г. С. Сковороди, на стор. 12, читаємо: „Если хотимъ измѣрить небо, землю, моря, должны, во-первыхъ, измѣрить самихъ себя собственною нашей мѣрою. А если нашея внутрь насъ мѣры не сыщемъ, то чѣмъ измѣрить можемъ?"...

Багато мислителів тепер не певні навіть того, чи правдиві свідчення самого розуму. Тепер часто можна почути твердження, що раціоналізм — це є основний гріх нашої позаособової, механістичної цивілізації.

Філософське борсання може знайти собі розвязання лиш в утворенні низки великих філософських систем, які повинні перемогти протиставлення раціонального й ірраціонального. Як після Великої Французької Революції настала доба будування велетенських філософських систем — Канта, Фіхте, Шелінґа, Геґеля, Шопенгавера, так само й сучасні події повинні в галузі теоретичних шукань спричинитися до утворення гармонійних світоглядів, які намагались-би дати лад усім тим питанням, що руба стоять перед сучасною думкою, й відповісти на них, цілком задовольнивши цю останню. Як нам здається, ці системи повинні поєднати раціоналізм та ірраціоналізм на засадах реалізму.

У сучасній шкільній філософії ми бачимо, однією стороною, раціоналістичну схоластику, учення про «форму форм» неокантіянців (напр., у відомого німецького мислителя Ласка), а другою, боротьбу проти розсудку, проповідь цілковитого ірраціоналізму, інтуїтивізму — в надзвичайно модного тепер талановитого французького психолога Берґсона. Все це показує, що сучасна думка переживає гостру кризу, з якої вона може врятуватися лиш ставши на шлях поглибленого реалізму. Необхідно відродити так званий «наївний реалізм», але наївний реалізм — позбавлений наївности. Такий навіть прихильник неокантіянства, яким є В. Віндельбанд, зазначає: «що-разу, коли історичні форми вже віджили, коли право обертається на безправ'я, доброчинність на муки, союз на ланцюги й кайдани, тоді здається ніби людський дух повинен зануритись у вічно однакову природу, немов Антей, що прагне дістати свіжих сил від вічно рідної землі".

Нові свіжі верстви російської інтелігенції, що утворюються по революції, повинні принести з собою цей здоровий почин оновлення. Спочатку вони, як і перший призов різночинців 60-х років, вдадуться в пісаревщину, але поволі повинні будуть відійти від спрощеної філософії й шукати поглибленого погляду. Аніяк не претендуючи на те, щоб остаточно встановити таку синтезу абстрактних засад сучасної філософії, ми проте зважуємося позначити ті шляхи, що ними йшовши, можливо таку синтезу дати.

З усіх питань, що над ними працює сучасна думка, на першому місці стоять тепер, особливо в західньо-европейській філософії, безперечно питання з теорії знання. Що таке істина і в чому власне треба шукати мірило її — ось найголовніше питання, яке обмірковувалося в філософських творах кінця XIX-го й початку XX-го віку. Чи можна взагалі пізнати істину, чи саме запитання про неї не істинне, як це твердять скептики (наприклад, Нельсон)? Чи істина є тільки корисність і мірило її — суто службове, інструментальне, як кажуть прагматисти на чолі з Джемсом, Пірсом та иншими; чи істина є щось самоначне, що пізнається безпосередньо, як учать Берґсон, Лоський та инші інтуїтивісти? Що відповісти на всі ці питання?

Насамперед треба встановити, як це підкреслював ще Г. С. Сковорода, що не може бути філософії без передпосилань. Кожен мислитель свідомо чи несвідомо, вільно чи невільно виходить з яких-небудь припущень. І сучасним

теоретикам пізнання, сучасним гносеологістам, що змагаються проти догматизму докантівської філософії, не пощастило обійтися без первісних передпосилань, яких ні до чого далі не зводиться. Чи значить це, що не може бути справді критичної філософії? Ні, гадаємо ми, не значить. З того факту, що всяка філософія виходить з яких-небудь передпосилань, яких далі ні до чого не зводиться, зовсім не випливає, ніби всяка філософія конче повинна уґрунтовуватися на неусвідомлених, або на самохіть узятих передпосиланнях. Ні, передпосилання можуть і повинні бути не випадковими, а необхідними. Тільки ту філософію й можна не вважати за догматичну, яка виходить із усвідомлених необхідних передпосилань нашого знання. І ось найпершим завданням кожного мислителя є встановити ці передпосилання.

За таке передпосилання всякого шукання істини, а, значить, і всякої системи насамперед править твердження, що критерій істини, тоб-то мірило її, загалом бравши, існує й що воно є наявним у нашій свідомості. Даний факт, як відомо, зазначав іще Спіноза, що справив великий вплив на Г. С. Сковороду, та що його аніяк не можна вважати за догматика. Він казав: «Щоб пізнати моє знання, треба вже знати». «Ut sciam me scire, necessario debeo prius scire» — «перш ніж знати моє знання, треба вже знати». «Non opus est, ut sciam, quod sciam me scire». До того самого повинна була повернути й післякантівська філософія. Наприклад, Геґель в «Енциклопедії філософських наук» зазначає: «Досліджувати пізнання не можна инакше, як через пізнання. Намір мати пізнання перш, ніж пізнаєш, так само нерозумний, як мудра обережність схоластика, що радив навчитися плавати перш ніж зануритися в воду».

Справді, як зазначав уже Г. С. Сковорода, коли істини нема, то безглуздя шукати її хоч-би і в скептицизмі. Коли-ж істина є, то треба припустити, що мірило її вже є в нашій свідомості перед усякими його шуканнями, бо, коли цього мірила в нас нема, то й шукати його нічим. Адже для того, щоб знайти правдивий критерій істини, необхідно такого критерія вже мати. В противному разі ми не маємо жадної спроможности його встановити, бо нічим буде відрізнити правдивий критерій від неправдивого.

Отже, першим передпосиланням хоч-би якого вчення, що свідомо чи позасвідомо існує в усякій філософії, є твердження, що ми маємо мірило для визначення істини. Навіть надмірні скептики (оскільки вони вважають свій скептизм за правдиву філософію) виходять з передпосилання, що мають мірило істини. Навіть скрайні релятивісти, що кажуть, буцім абсолютної істини нема, буцім уся ка істина відносна, виставляють цю відносність, як щось абсолютне, незмінно правдиве. Чи ми існування мірила істини стверджуватимемо, чи його заперечуватимемо, чи навіть свідомо одмовлятимемося як-небудь на дане питання відповісти, ми неминуче припускаємо мірило істини, що на його підставі ми своє твердження, чи заперечення, чи відмову відповідати на питання уґрунтовуємо, як щось істинне.

Навіть ті старогрецькі скептики, які в своїх сумнівах доходили до заперечення можливости що-небудь доводити й стверджувати, хоч-би навіть оці свої сумніви, та які через це сиділи мовчки й на всі питання відповідали,

похитуючи головою на знак того, що на жадне питання ані так, ані ні вони сказати не можуть, — навіть вони мусіли припускатй, що мають мірило істини, оскільки свою відмову що-небудь стверджувати виставляли, як правдиву, як істину. Всяке твердження або заперечення має на оці посідання критерію істини. Істина, як і світло, робить видимими так себе, як і оточення. Або світла зовсім нема — тоді абсолютна темрява. Або воно єсть, і тоді воно робить пізнавальним так себе, як і решту. Коли ми питаємо: „що таке істина?", ми вже маємо її перед собою, казав Сковорода.

Пам'ятаєте відому картину Ге „Що єсть істина"? В глибині Єрусалимського храму стоїть прибраний у дорогу строкату тогу заступник схоластичної мудрости, а перед ним освітлений ясною смугою світла, що пробивається через напіводчинені двері, жива конкретна істина — Христос. І вчений питає Істину «що таке істина?», хоч вона перед ним в ясному соняшному освітленні. Чи не так, як думав Ге за Пилата, робимо й усі ми, коли, здіймаючи питання, в чому треба бачити мірило істини, вже маємо його перед собою,

Але в чому-ж власне треба бачити цю основу істини, що при всякому пізнанні вже є наявною?

У докантівській філософії можна не раз зустрінути твердження, що мірилом правдивости пізнання будь-якого буття є це саме буття. Тепер до того самого критерію приходять і скрайні емпіристи, які твердять, що в основі пізнання лежить досвід, і так само прихильники давати метафізичне уґрунтування теорії знання. Але заступники критицизму досить добре з'ясували, що не можна уґрунтувати правдивість пізнання вказівкою на наявність у знанні справді-сущого, бо ствердження цієї самої наявности, як чогось об'єктивно істинного, припускає вже істинність пізнання. Тому уґрунтовувати істинність пізнання твердженням, що в наслідок пізнавальної діяльности ми маємо справді-суще, значить вдаватися в хибне коло (circulus vitiosus): істинність пізнаного ми уґрунтовуватимемо на істинності пізнавання, а істинність пізнавання на істинності пізнаного. А хіба щоденний досвід не доводить нам помилковости наших тверджень, що те, що ми сприйняли, існує, як справді-суще?

Але в такому разі чи не треба, слідом за кантіянцями, припустити, що за критерій істинности пізнання править згідність останнього з певними нормами? Чи не слід теорію знання вважати за нормативну дисципліну — за науку про правила істинного пізнання? Проте зараз-же повстає питання, що власне під цими правилами треба розуміти? Якщо вважати їх, сказати-б, за норми в собі, за норми, що жадного стосунку до буття не мають, тоді, по-перше, незрозуміло, як можуть вони впливати на буття, обумовлювати його, а, по-друге, чому їх самих ми не повинні розглядати, як окрему відміну буття. Поняття норми, як цілком правильно зазначив проф. В. А. Совальський [1]), є поняття психологічне, воно припускає існування певної психології, яку повинно обумовлювати. Усяке, що мусить бути (должное), припускає певне суще, для якого ці правила того, що мусить бути (долженствованія), заводиться [2]).

---

[1]) Проф. В. А. Совальскій, Нравственный идеализмъ въ философіи права. М. 1914.

[2]) Див. про це нашу статтю „Нормы и законы природы".

Що мусить бути в собі (должное в себе) — це поняття внутрішньо-суперечливе не менш, ніж поняття речи в собі, буття, що до пізнання аніяк не стосується.

Гносеологічних норм, від усякого буття незалежних, нема. А норми для нас можна заводити, тільки розглядаючи нашу людську свідомість. Тому намагатися теорію пізнання, гносеологію, відокремити од психології значить, як правильно зауважив проф. Л. М. Лопатін, ставити собі завдання внутрішньо-суперечливе. „Гносеологія — як розвязок питання про природу й межі знання, — певна річ, може мати справу тільки з нашим знанням, а не з знанням, для нас незбагненим" — цілком справедливо каже цей мислитель. А це значить, що можлива для нас гносеологія неминуче повинна виходити від наявного факту нашого розуму та його властивостей. З цим тільки можна погодитися: якщо теорія знання є наукою пропедевтичною, яка уґрунтовує й виправдує можливість окремих наукових дисциплін, вона не повинна вдаватися в коло (circulus vitiosus) і припускати, що ці дисципліни наперед виправдано й дано. Тому вона не повинна подавати жадних гіпотез — однаково чи метафізично-онтологічного, чи спеціяльно-наукового характеру [1]).

Тим паче не можна уґрунтовувати критерій істини з погляду даних якої-небудь окремої науки, як це тепер часто пробують робити. Одні, наприклад, метафізичні (що їх треба відрізняти від економічних, діялектичних) матеріялісти покладають в основу всіх філософських збудувань атомістичну теорію фізики про будову матерії. Другі, наприклад, енергетисти (назвемо хоч-би відомого автора „Натурфілософії" проф. Оствальда) бажають покласти за наріжний камінь усього свого світогляду філософське вчення про енергію. Треті виходять з Айнштайнової теорії відносности. Четверті хотять усе студіювати з погляду певних гіпотез психології (так звані психологісти), до яких належать усі суб'єктивні ідеалісти. П'яті, „рефлексологи", як, наприклад, акад. Бехтєрєв, пориваються все уґрунтувати з погляду фізіології. Виявити принципову неправдивість усіх цих підходів до проблеми істини зовсім не важко. Усі ці підходи слабують на науковий провінціялізм. На частині знання вони хотять уґрунтувати все знання. Із своєї провінції великої держави знання вони хотять побачити всю цю державу. Всі вони ґрунтуються на низці гносеологічних передпосилань, на яких збудовано ті науки, що з погляду їхнього заступники наукового провінціялізму бажають уґрунтувати істину. Отже, в кожній з цих теорій є хибне коло. Як анекдотичний барон Мюнхгавзен, вони хотять витягти самих себе з багна за волосся. А, по-друге, якщо виходити з висновків якої-небудь окремої науки, то якої власне? Чому за наріжний камінь філософських збудувань треба класти дані фізики, а не соціології, або скажемо, дані психології, а не хімії й т. и.? Як перевести вибір між науками й на якій підставі якусь одну з них покласти за наріжний камінь усієї філософської системи? З'ясувати науковий провінціялізм неважко. І разом з тим тепер, як ніколи, відчувається потребу розвязати основні загально-філософські питання. І ось різні автори й намагаються дати відповідь

[1]) Л. М. Лопатинъ, „Положительные задачи современной мысли" у „В. Ф. и Псих." 1917 р.

на ці питання на підставі того спеціяльного матеріялу, що його розробці кожен з них присвятив усю свою увагу та що його тільки й знає він докладно. Таким способом і утворюються хімічна, психіятрична й ин. „філософії". Прихильники уґрунтувати філософію з даних окремих наук, що для них ближчі й знайоміші, ніж філософія, нагадують, як зазначає Сковорода, ту відьму, що знає, яка страва кипить у чужих горщиках, а в своїй хаті й сліпа, й недбала, й голодна (II, 93).

Але з'ясувати науковий провінціялізм зовсім не значить його уґрунтувати. Ні, зважаючи на зазначене вгорі, треба визнати, що він, по-перше, догматичний, базується на непродуманих, самовільно взятих теоретично-пізнавальних передпосиланнях. По-друге, він вдається в хибне коло, бо намагається уґрунтувати теорію пізнання, критерій істини на висновках якої-небудь окремої галузи нашого знання. А ця й сама, як така, базується на якихось усвідомлених, чи неусвідомлених гносеологічних передпосиланнях, на якійсь теорії знання, виходить з якихось критеріїв істини.

Не можна так само орієнтувати філософію на форму всього знання, як це хотять зробити неокантіянці на чолі з Когеном, Наторпом і Ласком. Цей напрям сучасної думки догматичний не менше, ніж розглянені вгорі. Справді, всі окремі види знання, всі частини філософії й різні науки він уґрунтовує на формах наукового знання, на його методах. Але ці методи виробляється в кожній з окремих наук. Виходить хибне коло: усі окремі частини сучасної культури уґрунтовується цією самою культурою, що складається з даних частин. Науку, філософію, мораль, право й т. и. — кожну галузь зокрема уґрунтовується, «орієнтуючись на культуру», а сама культура є сукупність оцих своїх виявів, як таких.

Але, якщо не можна виходити з даних якої-небудь окремої науки і з форм наукового знання, як такого, то так само не можна виходити з даних якого-небудь одного певного виду пізнання. Істинність знання, як такого, не можна виправдувати з погляду даних, наприклад, самого зовнішнього досвіду, або з погляду даних самого розсудкового пізнання, або з погляду етичної свідомости й т. и. Уґрунтовувати істинність нашого пізнання, виходячи з даних якої-небудь одної окремої пізнавальної здібности,—це значить так само вдаватися в свого роду провінціялізм. Відміна від попереднього тільки в тому, що це буде не науковий, а філософський провінціялізм. І за такий треба вважати емпіризм, раціоналізм, містицизм та інші однобічні напрями гносеології.

Справді, чому за наріжний камінь теорії знання класти свідчення якої-небудь одної, й якої-ж власне, здібности пізнавання? І величезною заслугою Канта є те, що він указав на конечну потребу аналізувати кожний вид пізнання й визначити його місце на globus intellectualis, на мапі знання. Але славетній кеніґсберзький мислитель не пішов до краю шляхом, що він позначив. Цю аналізу він переводив раціоналістичним способом; місце кожному видові пізнання приділяв виключно з розсудкового погляду. Тому його критицизм треба визнати за одну з відмін раціоналізму. А значить і кантіянство не уникло небезпеки провінціялізму. Що правда, критицизм

ставить межі розсудкові. Але він робить це так само розсудковим шляхом, який для нього вихідний і, як такий, ні на чому не опертий. Тут повстає питання, чи можна взагалі вийти з такого філософського провінціялізму, що його намагався позбутися, та проте не уникнув навіть Кант? Справді, щоб проаналізувати істинність даних усіх пізнавальних здібностей (розсудку, досвіду, інтуїції) не з погляду якої-небудь одної з них, що її маємо за істину, треба, сказати-б, піднестися над усіма пізнавальними здібностями. Але зробити це так само неможливо, як виплигнути з самого себе, або підскочити вище себе. А тоді, якщо не можна знайти погляду, який підносився-б над окремими видами пізнання і давав-би змогу розглянути всіх їх, сказати-б, збоку, то чи не виходить, що гносеології ніколи не минути становища згаданого вгорі анекдотичного барона Мюнхгавзена, що сам себе витягає за чуба з багна. Чи не треба тоді погодитися з Ґете, який казав: Mein Freund, ich hab' es klug gemacht, ich hatte niemals über das Denken gedacht.

Справді, оцінювати істинність знання можна лиш з погляду даних якогось одного з тих видів пізнання, що єсть у нас. Перевести гносеологічну аналізу можна, або з погляду досвідного пізнання (емпіреокритицизм), або з погляду розсудкового пізнання (кантіянство), або з погляду даних внутрішнього досвіду, того, що в психології зветься інтроспекцією, одне слово, з погляду якоїсь певної здібности пізнання, що її істинність догматично визнається.

Рятунок з цього становища можна знайти тоді, коли в усіх здібностях пізнання є що-небудь спільне, що давало-б спроможність відшукати єдиний спільний критерій істинности для даних кожної з них. Гадаємо, що такий спільний критерій істини властивий усім видам пізнання і що ми не помічаємо його лиш тому, що він стоїть перед нашим зором затьмареним від різних схоластичних теорій. Так само Христос, з погляду первохристіянина, — на описаній вгорі картині — ясно освітлений сонцем стояв перед Пилатом, котрий був у півтемряві храму й очі котрого від шкільної мудрости були затьмарені. Щоб показати це, нам необхідно з'ясувати, чому власне вважають за істинні доводи якоїсь однієї здібности пізнання, тоб-то розуму, досвіду, «інтуїції» й т. и. Неважко переконатися, що прихильники кожної з цих здібностей пізнання виходять з одної й тої самої, часто совсім неусвідомленої підстави, яку беруть до уваги тільки що-до даних одного якогось виду пізнавання, який мають за істинний, і відкидають супроти даних инших видів пізнання.

Найчастіше за вихідний погляд беруть доводи розсудку. Більшість філософів бажає уґрунтувати мірило істини суто-раціоналістичним шляхом. Але на чому базують істинність раціоналістичного виду пізнання? Її уґрунтовують або на прагматичних передпосиланнях (наприклад, Ляйбніц на принципі наперед заведеної гармонії, що її він уважав за прагматичну засаду)[1]), або на релігійній вірі або, нарешті, на тій внутрішній примусовості, з якою дані раціоналістичного пізнання стають перед нашою свідомістю, як істинні. Але уґрунтовувати істинність доводів розуму з практичного

[1]) Ще зважливіше намагаються прагматично уґрунтувати істинність знання Файгінґер, Віндельбанд та инші сучасні мислителі.

погляду це значить вільно чи невільно не визнавати за ними об'єктивної цінности. Адже користь, зручність, вигода не довліють собі, вони є щось службове й суб'єктивне, як це підкреслює в своїй «Думі» Сковорода. Користь — на щось, зручність — якоюсь стороною, вигода — з огляду на якусь мету. Отож, об'єктивну істинність раціоналістичного пізнання не можна уґрунтувати з практичного погляду. Не можна стверджувати її й на понятті бога, що його раціоналістично конструюють, бо, по-перше, само пізнання бога, як пізнання істинне, повинно бути обґрунтоване, а, по-друге, поняття абсолюту надрозумове, і, як таке, на що вказують самі його прихильники, може бути лиш кінцевим, а не вихідним поняттям філософського вчення. Лишається третій спосіб обґрунтовувати: посилатися на примусовість уважати все, що пізнаємо розумом як істинне, за справді істинне. І ми бачимо, що найбільші представники раціоналізму власне так і уґрунтовують істинність розсудкового пізнання. Справді-бо, таке вихідне твердження Декартової філософії cogito ergo sum cogitans — не що як посилання на примусовість уважати за істинного себе, як істоту справді розумну. А хіба не посилання на внутрішню примусовість уважати за істинні дані раціоналістичного пізнання є оцей славнозвісний уступ у Картезієвій філософії: «Ясним я називаю уявління, якщо воно є наявним перед уважливим духом і відкрите йому так, як кажуть, що ми бачимо ясно, коли об'єкт є перед очима, що споглядають, і зорове враження досить сильне й виразне» (Dis. Ch. IV p. 159; порівн. Med. 264, Priv. 45) [1]). Той самий погляд знаходимо й у Спінози. Істинні ідеї, каже він, розуміється per se, через властиву їм силу, яка примушує вважати їх за істинні [2]). Самоочевидність, внутрішня примусовість уважати доводи розсудку за істинні — таке з погляду раціоналістів основне мірило істини. Цей самий критерій ми бачили вгорі в Геґеля. Його обороняють і сучасні логіки, наприклад, Зіґварт [3]).

Але якщо так, то дані розсудкового пізнання ніяк не треба вважати за правдивіші, ніж дані якого-небудь иншого виду пізнання, наприклад, зору. І характерно, що істинність раціоналістичного пізнання намагаються звичайно уґрунтувати в термінах, які стосуються до оцінки зорового сприймання. Знання в індуській мові значить відйа, від пня видіти. Слово ідея по-грецьки означає споглядане. Очевидність походить від оче-видно. Раз-у-раз кажуть про інтелектуальне споглядання. Терміни умоспоглядання, світо-гляд показують,

---

[1]) Ne n'avouerez vous pas que vous éstes moins assuré de la presence des objets que vous voyés, que de la verité de cette proposition: Je pense, donc je suis? Or cette connaissance n'est point un ouvrage de vostre raisonnement, ny une instruction que vos maistres vous ayent donnée: vostre esprit la voit, la sent et la manie (Correspondance, V p. 127—8).

[2]) Див. Трактат про очищення інтелекту.

[3]) Wenn wir uns fragen, ob und wie es möglich ist die Aufgabe in dem Sinn, in dem wir sie gestellt haben zu lösen... Hier giebt es zuletzt keine andere Antwort, als Berufung auf die subjectiv erfahrene Notwendigkeit, auf das innere Gefühl des Ewidenz (Logick, 3 Aufl. S. 13).

Те саме по суті стверджує й Гусерль, хоч він і намагається категорично протиставити свій погляд Зіґвартовому. Див. його «Философия, как строгая наука» у «Логосі».

що істинність філософського пізнання розуміють аналогічно до істинности сприймання. Ще Бл. Августин наводив паралелю між інтелектуальним сприйманням істини й читанням написаної книги. Дж. Бруно писав: «Intellectio quasi interna lectio». Як відомо, це було улюбленим твердженням у Сковородиній філософії.

А коли, як ми бачили, правдивість розсудкового знання базується на внутрішній примусовості вважати за істинні доводи розуму, з якими ці останні нам з'являються, то нема аніякогісіньких підстав доводити істинність пізнання (раціоналістично) і вважати розсудок, як такий, за пізнавальну здібність досконалішу, ніж яка инша з цих здібностей, та все оцінювати з раціоналістичного погляду.

Якщо ми тепер від раціоналістів перейдемо до емпіристів і почнемо розглядати, на чому вони уґрунтовують істинність почуттєвого сприймання, то побачимо, що й вони за наріжний камінь своїх гносеологічних збудовань кладуть той самий критерій внутрішньої примусовости вважати пізнане за істину, як правдивий критерій істини. Тільки всупереч раціоналістам вони бачать такий критерій не в розсудковому, а в досвідному пізнаванні. І часто навіть не в усякому виді досвідного пізнання, а лиш у сприйманні за допомогою дотику. Щоб упевнитися в цьому, погляньмо, як видатніші емпіристи обґрунтовують істинність тих чи тих даних зовнішнього досвіду. Почнімо з найвидатнішого поміж них, з Лока. Як відомо, що-йно названий славетній англійський мислитель відкинув істинність даних зору, нюху, слуху, смаку і лиш дані дотику, лиш так звані первісні якості визнав за істинні. Це вчення, яке назначив ще Демокрит і яке дуже поширилось за нових часів через те, що дає можливість механічно пояснити явища й таким способом емпіризм поєднати з раціоналізмом, це вчення базується на тому факті, що дані дотику примушують об'єктивувати себе. Свідчення всіх инших пізнавальних здібностей з погляду цього поширеного тепер учення не можна визнати за істинні через те, що всі наші органи сприймання переломлюють впливи, які ми від надвірнього світу дістаємо, жаден з них не дає знання про справді-суще [1]). Але хіба не обманює нас дотик? Коли-ж уважати внутрішню примусовість, з якою дані пізнання ми розглядаємо як істинні, за справжній критерій іхньої істинности, то ми мусимо тоді визнати його не лиш для даних дотику, але й для свідчень усіх инших пізнавальних здібностей. Поділ почуттєвих якостей на первісні й другостепеневі, який зробив Лок, як добре показав уже Берклі, цілком самовільний [2]). Проте й досі він відограє величезну ролю, як у загально-філософській, так і в спеціяльно-науковій літературі. І весь онтологічно-метафізичний матеріялізм, увесь суб'єктивний ідеалізм і ввесь антипсихологічний догматичний гносеологізм — хоч від-

[1]) Локк, Опыт о человеческом разуме. Перев. Совина. Стр. 112.

[2]) Та й сам Лок визнавав часом, що критерія примусовости вважати за істинні можна прикладати не то до даних дотику, але й инших пізнавальних здібностей. Усі вони примушують уважати певні свої свідчення за правдиві.

„Ця правдивість", зазначає Лок, „остільки велика, оскільки цього вимагає наше становище. А як хто хоче бути таким скептиком, щоб не діймати віри своїм очам, як хто хоче твердити, що все, що ми бачимо й чуємо за ціле наше життя, що відчуваємо дотиком і пізнаємо смаком, є лиш облудний сон, то я можу йому закинути тільки, що, коли

різняються вони одне від одного — ґрунтуються на зазначеному поділі почуттєвих якостей на первісні й другостепеневі. Що-до метафізичного матеріялізму, що його так суворо критикує Енґельс, це зрозуміло само собою. Адже суть цілого філософського напряму і полягає в тому, що він по-за світом, повним барв і звуків, по-за явищами, які ми сприймаємо почуттєвим досвідом, — на підставі даних дотику раціоналістично будує світ речей у собі, світ безякісних частинок-атомів, які відрізняються одне від одного тільки формою, обсягом та щільністю. Те, що в основі суб'єктивного ідеалізму, який твердить буцім-то ввесь околишній світ є утвір нашої свідомости, теж лежить учення про суб'єктивність почуттєвих якостей, виходить з того, що зазначений напрям заперечує об'єктивність даних досвідного пізнання. Тільки, відмінно від метафізичних матеріялістів, прихильники суб'єктивного ідеалізму заперечують об'єктивність свідчення не то так званих другостепеневих почуттєвих якостей, але й даних дотику. Проте, й антипсихологічний гносеологізм у своїй основі має зазначене, від природознавства засвоєне, вчення про суб'єктивність почуттєвих якостей, тому й він не уникнув наукового провінціялізму. Справді, як добре показав Фрішейзен-Келер, уся сучасна боротьба проти посилань на дані нашої свідомости в теорії пізнання, весь так званий антипсихологізм сам будується на певних гіпотезах з психології, а власне на твердженні, що дані наших пізнавальних здібностей обов'язково суб'єктивні [1]).

Учення про суб'єктивність почуттєвих якостей, не вважаючи на всі свої хиби, відограє таку велику ролю тому, що воно ґрунтується на даних математичного природознавства, яке домінує над цілою сучасною філософією. Але, нарешті, тепер думка починає визволятися від цього поневолення. Чим-раз зрозумілішою стає прагматичність, службовість природничо-наукових збудовань, а в звязку з цим переглядається вчення про суб'єктивність почуттєвих якостей. Проте, тут ми не можемо на цьому питанні затримуватися. Нам досить було показати, що й істинність емпіричного пізнання можна уґрунтувати лиш на тій внутрішній примусовості, з якою дані зовнішнього досвіду з'являються нам, як щось об'єктивне. Ми визнали, що коли відкинути правдивість зазначеного мірила, тоб-то примусовости, то треба заперечити істинність не тільки так званих другостепеневих, але й первісних почуттєвих якостей. Коли-ж її визнати, то треба всі органи зовнішнього сприймання вважати за джерела істинного пізнання.

До такого мірила, до примусовости вважати за істинне, слідом за раціоналістами й емпіристами вдаються й кантіянці. Відкинувши правильність цього критерія що-до нашого розсудку й що-до зовнішнього сприймання й заперечуючи на цій підставі можливість пізнати теоретичним розумом речі в собі,

---

все є сон, то й він бачить сон, усі ці сумніви викликаючи" (J. Locke, Works. Vol. II. London, 1854. An Essay con hum. und. book IV ch. XI, § 8 пор. § 7).

Але якраз сам Лок усі ці сумніви що-до всіх видів сприймання, які він тут перелічив, і викликав не раз. Сталося це через те, що його гносеологічна теорія складалася під великим впливом матеріялістичної науки фізичного природознавства, але своїми суто емпіристичними основами вона воднораз простувала геть від усякої метафізики до наївно реалістичного світогляду.

[1]) Див. Фришейзен-Келлер. „Новые идеи в философии".

кантіянці користуються з цього самого критерія в царині так званої практичної філософії. Не вважаючи примусовість визнавати дані досвіду й розсудку за правдиве мірило їхньої істинности, відкидаючи його в «Критиці чистого розуму», Кант спирається на нього-ж у «Критиці практичного розуму». І в цьому — найбільша непослідовність його вчення. Справді, на чому ґрунтується істинність свідчення категоричного імперативу, як не на його категоричності, як не на внутрішнє властивому йому велінні? Всю етичність Кант ґрунтує на самоправдивості категоричного імперативу, на властивій йому примусовості присилувати вважати себе за істинного. І все учення про національний мир, усі свої твердження про справді-суще Кант будує не на чому иншому, як власне на зазначеній моральній примусовості вважати його за таке. А, значить, і критицизм обґрунтовує істину посиланням на внутрішню примусовість вважати за неї дані пізнання. Відміна його від раціоналізму й емпіризму цією стороною полягає лиш у тому, що раціоналізм бачить зазначений критерій тільки в даних раціоналістичного пізнання, емпіризм — у даних емпіричного сприймання, а критицизм — у даних етичного споглядання. Але ані перший, ані другий, ані третій не обґрунтовують, та й не можуть обґрунтувати, чому власне що-до даних того чи того виду пізнання примусовість уважати за істинне треба визнавати за достатній критерій істинности, а що-до инших — ні. Те саме, mutatis mutandis, стосується й до інтуїтивістичного й до всякого иншого уґрунтування істини. Всі вони, кінець-кінцем, базуються на внутрішній примусовості вважати пізнання за істинне, тоб-то на його самоправдивості.

І тут для всіх без винятку напрямків думки повинна повстати така альтернатива. Одно з двох: або цей критерій примусовости вважати пізнане за істинне треба визнати за недостатній і тоді доведеться впасти в скептицизм, або-ж, коли його визнати за правдивий, то це треба зробити для всіх видів пізнання. Инакше казавши, перед послідовною філософською думкою повстає альтернатива — або цілковитий скептизм, або наївний реалізм [1]).

Але скептизм, як уже зазначено вгорі, сам себе заперечує. Бо, заперечуючи можливість пізнати істину, ми тим самим його визнаємо. Чи ми стверджуватимемо пізнавальність істини, чи заперечуватимемо її, у всіх зазначених випадках ми щось (хоч-би своє свідоме утримування від усяких стверджень істини) стверджуємо, як об'єктивно істинне. Отже, лишається найповніший реалізм. Як зазначає Рід, «Ми не знаємо, як і коли ми дійшли до цих засад, що на них ми повинні все своє знання базувати. Але ми певні, що вони властиві нашій природі й що ми не можемо їх заперечувати... Якщо нас ошукано, то на це ради нема». Але твердити, що нас ошукано, не можна, бо само це твердження, як ствердження якоїсь істини, ґрунтується на припущенні, що ми посідаємо критерій істини і, кінець-кінцем, доводить до ви-

[1]) Під наївним реалізмом ми розуміємо вчення, що не заперечує справжньости такої дійсности, якою вона уявляється безпосередньому пізнанню. Але звідси зовсім не випливає, що дійсність цілком вичерпується безпосереднім сприйманням її. Ні, ми твердимо, що суще є щось більше, ніж те, що ми безпосередньо сприймаємо, але від цього останнього не відмінне.

знання примусовости за достатнє свідоцтво істинности пізнаного. Справді, всяке твердження про неможливість збагнути істину базується на емпіричних даних і на раціоналістичних міркуваннях, а й перші й другі мають значіння, як ми з'ясували вгорі, тільки коли визнати за справжній критерій їхньої істинности іманентно властиву їм силу, що примушує вважати їх за істинні. Отже, навіть само заперечення критерію, що його заводимо, базується на цьому самому критерії [1]). А втім, проти даного уґрунтування правдивости пізнання можна висунути низку заперечень на перший погляд надзвичайно сильних. Й тому, перш ніж далі розвивати наш погляд, треба ці заперечення розглянути й дати на них, оскільки можливо, вичерпні відповіді.

Нам можуть насамперед сказати, що ця примусовість уважати дані наших пізнавальних здібностей за істинні в різних людей і в тієї самої людини в різні часи надзвичайно відмінна, а тому вона цілком суб'єктивна. На підставі чиєї власне примусовости ви встановлятимете критерій істини, чию власне свідомість аналізуватимете, щоб визначити їх? Якщо свою власну, то чому? Як ви обґрунтуєте твердження, що саме те, що вашій свідомості показується, як примусово істинне, повинно показуватися таким і всякій иншій свідомості? На чому саме ви базуєте своє припущення, що власне та, а не инша примусовість уважати за істинне є дійсним об'єктивним критерієм істини?

На ці заперечення ми можемо відповісти так:

1. Вони стосуються не до нас лиш, а достотно до всіх, кінчаючи скептичними напрямками гносеології. Справді, кожен раціоналіст, кожен емпірист, кожен критицист, кожен скептик і т. и. думають своєю головою (навіть і тоді, коли вони повторюють чужі думки), пізнають своєю свідомістю. І всі вони дуже часто приходять до висновків далеко неоднакових. А, значить, і до них можна вдатися з цим питанням: чому вони певні, що їхня пізнавальна діяльність правильна. І кожен з них, як ми бачимо, кінець-кінцем, повинен буде заснувати це твердження на тому, що визнання наявности в нас критерія істини є конче потрібним передпосиланням усякого пізнавання. Виявляється його безпосередньою, феноменологічною аналізою свідомости та, кінець-кінцем, воно приводить до того, щоб визнати за критерій істини ту внутрішню примусовість, з якою дані того чи иншого виду пізнання показуються нам як істинні. Висновки, до яких приходять раціоналісти, емпіристи й т. и. остільки в різних мислителів відмінні, оскільки відмінна й зазначена примусовість. І тому, якщо, виходячи з наведених підстав, відмовлятися визнавати примусовість за справжній, об'єктивний критерій істини, то треба прикласти це буквально до кожного твердження. А, по-друге, само заперечення критерія, що ми розглядаємо, ґрунтується на ньому самому й тому, заперечуючи його, воно через це саме заперечує й само себе.

[1]) Як цілком справедливо зазначає Т. Рід: „Цих принципів загальнолюдського здорового розуму не можна ні заперечувати, ні заводити. Такі принципи до царини міркування й здорового розуму не входять". Ried, Inquiry into the human mind and the principles of Common Sence. London, 1764. ch. II, Sect. III.

Коли раціоналіст намагається обґрунтувати обов'язковість своїх міркувань, то він робить це не супроти кожної, а тільки розумної свідомости. Так само чинимо й ми з тою лиш у даному стосунку відміною, що поняття розумної свідомости заміняємо ширшим поняттям нормальної свідомости. Як раціоналісти твердять, що істинні думки — це думки обов'язкові, примусово правдиві для всякої розумної свідомости, так і ми твердимо, що істинним пізнанням є пізнання, сприйняте як примусово істинне, як обов'язкове для кожної нормальної свідомости. Як у раціоналістів, так само і в нас поняття істинности є примітивне поняття, і як у них, так і в нас ця нормативність, кінець-кінцем, базується на констатуванні тих критеріїв, що за допомогою їхньою наша свідомість відрізняє істину від неістини. Але якщо виходження з даних своєї свідомости вважати за хибу, то ми винні в ньому далеко менш, ніж, наприклад, раціоналісти, бо ми виправляємо примусовість уважати за істину, яку дає наша свідомість, примусовістю для инших свідомостей. Ми примусовість уважати за істинні дані одного виду пізнання порівнюємо з аналогічною-ж примусовістю для инших видів пізнання: дані розсудкового пізнання з даними досвіду й т. и., й т. и. Ми намагаємося виявити ті критерії істини, з яких користується наша свідомість, щоб прикладати їх планово й свідомо. Ми вважаємо, що инших критеріїв, ніж ті, які властиві нашій свідомості, встановити не можна, бо само це встановлення повинно відбуватися на підставі критеріїв, що вже є в свідомості. Через це завданням гносеології є аналізувати ці критерії на те, щоб з них користуватися, здаючи з них собі справу. Всупереч усім сучасним раціоналістам і антипсихологістам, тоб-то всім прихильникам формальної культури, протиставленої природі, як істина неістині, ми, навпаки, виходимо з необхідного, як ми намагались угорі показати, припущення, що критерія того, що мусить бути, треба шукати в природі сущого, в безпосередньому злитті з буттям, справжню суть якого ми пізнаємо в своїй свідомості, бо в мікрокосмі відбився макрокосм, як це підкреслював і Г. С. Сковорода.

Єдине, з чим можна погодитися в наведених тут запереченнях проти критерія примусовости вважати за істинне, це те, що даний критерій може бути застосований неправдиво й тому не забезпечує від помилок. Але жаден критерій істини не може забезпечити від помилок і, якщо визнати, піби в нашій свідомості є критерій нехибний, як це роблять, наприклад, інтуїтивісти, то це значить не розвязати, а перекинути проблему гносеології. Справді, це значить замість проблеми істини поставити так само важку проблему помилки. Коли в нас у свідомості є нехибний критерій істини, то як-же можливі помилки в пізнанні?

Але, як зазначають ті, хто не згоден розглянений у нас критерій уважати за істинний, ці примусовості, що їх посідають різні відміни пізнання, стикаються між собою і тим самим одна одну заперечують. Те, що ми вважали за примусово істинне, після уважливішої аналізи таким усім не показується, бо, коли зазначені суперечності стикаються, деякі з них, а иноді й усі вони нищаться. Те, що ми вважали за примусово істинне, таким зовсім не є. Наприклад, якщо дані досвіду суперечать даним логічного мислення, якщо

примусовість уважати перші з них за істинні стикається з примусовістю вважати за істинні другі, які першим суперечать, то одні з цих даних перестають бути примусово істинними, їх заперечується, а иноді вони заперечують одні одних, і ми лишаємося без відповіди на питання. Отже, ці примусовості стикаються й одні одних заперечують. Але ці сутички примусовостей, ці їхні заперечення одна одної можна розвязати лиш з погляду того самого критерія примусовости. Саме питання про істинність пізнання повстає тому, що відбувається сутичка цих примусовостей, і наша думка борсається в сумнівах. З'ясувати причину цих сумнівів і знайти засоби, щоб їх усунути, можна, як ми зазначили вгорі, простуючи шляхом безпередпосилкової, неупередженої, феноменологічної аналізи того, на підставі яких власне ознак свідомість відрізняє істину від неістини. Треба спеціяльно простудіювати, на підставі чого власне наша свідомість відрізняє своє істинне міркування від неістинного. Тому за основу кожної філософської системи треба визнати феноменологічну аналізу свідомости. Як ми вже зазначили вгорі, і ті, хто за критерій істинности вважають саму транссуб'єктивну дійсність, і ті, хто за такий критерій визнає логічну, емпіричну, або иншу яку правдивість — усі вони за остаточну, якої шукають, основу істинности свідомо, чи несвідомо вважають самоправдивість, тоб-то ту примусовість, з якою що-небудь з'являється нам, як правдиве. Але, якщо ця примусовість є остаточним критерієм істини, то її насамперед і треба проаналізувати, щоб усвідомити власне те, за допомогою чого ми в усякій відміні пізнання відрізняємо суб'єктивне від не суб'єктивного. А зробити це можна не абстрактними раціоналістичними міркуваннями, бо вони самі припускають цю примусовість уважати їхні доводи за істинні, це можна зробити й не емпіричним пізнанням (бо це останнє теж ґрунтується на тій примусовості, з якою дані досвіду показуються нам, як істинні) — і ніяким иншим способом пізнання, бо кожен з них за критерій своєї істинности має цю саму примусовість. Ні, критерій, щоб відрізнити істинне від неістинного, можна встановити лиш розглядаючи цю примусовість, як таку, зосереджуючи увагу на ній самій. Насамперед ми повинні з'ясувати саму суть цієї примусовости. А це можна зробити тільки шляхом неупередженої, безпосередньої або, якщо вжити вислову Ед. Гусерля, феноменологічної аналізи свідомости. Таку аналізу й треба покласти в основу всього знання. „Лежать перед нами", пише що-йно названий мислитель, „величезні, розумово ще зовсім необроблені ділянки „аналізи свідомости", причому поняття свідомости, а так само поняття психічного, лишаючи без уваги питання про те, оскільки слушні вони, треба поширити так, щоб вони означали собою все іманентне, як таке, в усякому розумінні. Проблеми походження, що їх віками обмірковувалося, після визволення їх від хибного, який їх перекручує, натуралізму, є проблеми феноменологічні. Так ось, проблеми що-до походження уявлінь простору, часу, речи, числа, уявлінь про причини й наслідки й т. и. є проблеми феноменологічні. І лиш тоді, коли ці проблеми штучно формульовано й розвязано, тоді тільки инші емпіричні проблеми повстання таких уявлінь, як явищ людської свідомости, набувають значіння наукового й для їх

розвязання зрозумілого[1])". Феноменологія — визначає він цю дисципліну в иншому місці — бачить свою мету в тому, щоб дати нам описове (а не генетично-психологічне) освітлення психічних переживань. Вона повинна брати феномени так, як вони даються, тоб-то як ось це біжуче усвідомлення, думка, виявлення. Цим феномени й бувають, коли їх узяти, як ось це дане усвідомлення чого-небудь, як теперішнього й передтеперішнього, як вигаданого й символічного, або відбитого, як наочно або ненаочно уявленого й т. и. й при тому брати все це, як щось таке, що так або инакше твориться й перетворюється в значінні тих чи инших розкладів.

Прикладаючи сказане до проблеми з'ясування характеру «даности», з якою істинне пізнання з'являється нам, як саме таке, ми мусітимемо визнати, що в такій аналізі повинно відпасти питання: «А чи не є ця сама примусовість не що, як лиш суто природня, суто психологічна властивість, що не має значіння дійсного критерія істини, властивість нашої психо-фізичної організації?» Річ у тому, що, по-перше, само уявління про психо-фізичну організацію та її властивості є уявлінням другостепеневим, яке ґрунтується на визнанні істинности нашого досвіду й нашого мислення. А це уявління ґрунтується на тій, що її виявлюється феноменологічною аналізою свідомости, примусовості, з якою дані різноманітних видів пізнання з'являються нам, як істинні. Це є вихідний, на гіпотезах якої-небудь окремої науки не заснований, метод чистого опису. Але, відмінно від того методу чистого опису, якого висувають емпіріокритицисти та який припускає вже критерій для уґрунтування об'єктивної істинности зовнішнього досвіду, наш метод скеровано, сказати-б, усередину. Це — емпіріокритицизм внутрішнього досвіду й він є основою й додатком до чистого опису зовнішнього досвіду Авенаріуса та Маха. Він повинен виправити помилку останніх, яка полягає в запереченні внутрішнього досвіду та в заміні поняття «висловлювання» поняттям «переживання». А втім, проти цієї методи можна висловити багато уваг, що на них нам і треба спинитися. «Аналізуючи зміст свідомости, виявляючи в ньому незалежну від свідомости річ», каже, наприклад, проф. С. Л. Франк, «феноменологія цілком полишає на боці питання про реальність речі по-за стосунком її до значіння (к смыслу) акту, на неї скерованого. Справді, виявивши в змісті свідомости вказівки на властиву їй стосунковість (отнесенность) до речи, ви тим самим аніяк не з'ясовуєте природи речи, як такої. Ви маєте справу лиш з описом своєрідної природи «інтенціонального акту», акту скерованости, як такого, й тому справжня гносеологічна проблема стосунку цього акту до незалежної від нього речи лишається взагалі нерозвязаною.

Такого роду заперечення проти феноменологізму висловлює й Ланц. «Мета цієї теорії», каже він, «лишається нездійсненою. Вона хоче встановити в понятті інтенції стосунок між річчю та трансцедентальним до неї

[1]) Гусерль. „Философия, как строгая наука" у „Логосі" за 1911—1912 р. кн. І. Але у Гусерля під впливом неокантіянства феноменологізм з філософії живого досвіду виродився на мертву раціоналістичну схоластику. В своїх „Logische Untersuchungen" Гусерль відійшов від того розуміння феноменологічної аналізи, що її він висунув у „Философии, как строгая наука".

об'єктом. Але те, що вона встановляє, як стосунок, цілком припадає на руч одного з членів недійсного стосунку [1]).

З приводу що-йно наведених міркувань ми насамперед повинні зауважити, що їх збудовано на висновках суб'єктивістичної психології. Вважати, що істинність безпосереднього свідчення свідомости недосить обґрунтована, що треба ще довести об'єктивність сприймання, можна тільки виходячи з даних цієї психології. Але сама ця психологія і собі ґрунтується, вільно чи невільно, на безпосередніх даних свідомости, що їх через це, як ми показали вгорі, вона й не може заперечувати. Франк і Ланц, не задовольняючись з феноменологічного критерія істини, очевидно вимагають установити логічний principium divisionis між транссуб'єктивним та суб'єктивним. Але, не кажучи вже за те, що логічно встановити такий критерій неможливо, таке встановлення само теж ґрунтувалося-б на даних феноменологічної аналізи. Тому це стається, що правдивість самого логічного пізнання ґрунтується, кінець-кінцем, (як ми вже зазначили вгорі) на тій самій внутрішній примусовості вважати висновки логічного мислення за істинні, на підставі якої ми й дані всякого иншого виду пізнавання визнаємо за істинні.

А цю примусовість визначається феноменологічною аналізою свідомости. Але в логічному критерії, якого шукав Ланц, й нема ніякої потреби, бо в аналізі свідомости, кінець-кінцем безпосередньо, ми транссуб'єктивне й об'єктивне відрізняємо від суто суб'єктивного [2]).

Далі нам можуть зауважити, як це казали не раз емпіріокритицистам, що чистого опису, тоб-то такого, що не має жадної мети добору, не може бути, що в різноманітності явищ, які нас оточують, ми можемо орієнтуватися і з них виділити певні потрібні елементи лиш на підставі наперед відомих прикмет. Як цілком справедливо зазначає Шупе, щоб шукати що-небудь, необхідно, хоч у найзагальніших рисах, уже знати річ, яку шукаємо.

Ми цілком пристаємо на всі думки, в даному запереченні наведені. Але ми гадаємо, що проти феноменологічної аналізи, як такої, вони зовсім нічого не кажуть. Насамперед наш чистий опис не є тим описом, що не має жадної мети й не заснований на будь-якому принципі добору. Ні, ми працюємо над усвідомленням основних, які в нас є, критеріїв істини. Це усвідомлення, очевидно, можна провадити лиш на підставі тих самих критеріїв. Ми знаємо, чого шукаємо. Але знаємо тільки в загальних рисах і неясно. І лиш коли

---

[1]) Lanz, Das Problem der Gegenständlichkeit in der moderner Logik, 1912, S. 107.

[2]) Щоб ствердити це положення, ми можемо, між иншим, послатися на Дільтея. Цей мислитель, як відомо, виходить із „закону феноменальности", який каже, що „все, що для мене існує, повинно бути фактом моєї свідомости, бо тільки в протиставлених актах свідомости дано поділ на «я» й об'єкт. Але закон феноменальности не приводить до феноменалізму, бо неможна, як це, наприклад, робить інтелектуалізм, що повстав під впливом математичного природознавства XVII-го віку, робити з нього висновку, ніби зміст свідомости складається виключно з елементів, даних в уявліннях. З того, що все пізнане знаходиться в свідомості, зовсім не випливає, ніби все — суб'єктивне. Адже в свідомості є й транссуб'єктивне. А тому що й суб'єктивне й транссуб'єктивне, оскільки ми за останнє можемо казати, знаходяться в свідомості, то лиш у свідомості (безпосередньо цю останню розглядаючи) ми й можемо знаходити principium divisionis між тим і тим.

його знайдемо, спроможемося розглянути їх в усій їх повності. По-друге, наш опис не є простим констатуванням. Він має нормативні цілі. Ми цілком згоджуємося з Віндельбандом, що гносеологія є наука нормативна. Але ми гадаємо, що цих основних остаточних норм, ідучи за якими ми відрізняємо істину від неістини, з жадних вищих норм вивести не можна, що їх конче треба констатувати, як норми. І тут у феноменологічній аналізі нормативне та екзистенціяльне зливаються. Цього злиття не минути. І навіть такий палкий прихильник протиставляти суще тому, що повинно бути, (сущего должному), як, наприклад, що-йно згаданий В. Віндельбанд, мусів, кінець-кінцем, засновувати нормативний розгляд на примусовості, що її виявляється феноменологічною аналізою нашої свідомости, примусовості не тільки з'ясовувати те, що нас оточує, але й оцінювати його. У тій самій статті, де названий мислитель руба протиставляє екзистенціяльні думки цінувальним, він нормативний розгляд засновує на факті безпосереднього переживання норм. «Певна річ», каже він, «кожен мусить думати так, як він власне думає, і кожен уважає свої або чужі уявління за істинні лиш тому, що він мусить уважати їх за такі. Проте ми переконані (екзистенціяльна думка), що цій неминучості думок про істину, що їх закономірно виявлюється, протистоятимуть абсолютні умови цінности, згідно з якими й треба (норма) розвязувати питання про істинне й не істинне, однаково, чи це справді діється, чи ні. В цьому ми всі переконані, бо коли ми, ґрунтуючись на необхідному ході уявлінь, яке-небудь наше уявління називаємо істинним, то ця назва була-б позбавлена жадного значіння, якби вона не мала в собі вимоги, щоб не тільки ми, а й всі инші визнавали ці думки за істинні» [1]). Инакше кажучи, всупереч необхідному з погляду генетичної методи визнанню суб'єктивности всяких оцінок і, значить, всякого знання, ми не повинні, на думку лідера фрайбурщів, визнавати абсолютних норм, бо це випливає з безносередньої примусовости, з якою вони нашій свідомості з'являються. «А проте, не вважаючи на всю цю природню необхідність усіх без вийнятку оцінок та їхніх об'єктів, ми непохитно переконані, що є певні оцінки, які мають абсолютне значіння». Увесь методологічний плюралізм засновується на тому, що не можна звести до одної логічної системи всі ті погляди, які конче примусово ми в нашій свідомості маємо (кавзальний, нормативний, телеологічний і т. и.). Увесь цей методологічний плюралізм являє собою не що як замасковане визнання того, що остаточним критерієм істини є не логіка, а безпосередня для нормальної свідомости примусовість що-небудь уважати за істинне [2]).

[1]) Проф. В. Виндельбандъ, Прелюдіи. Перев. со 2-го изд. С. Франка. СПБ. 1904. ст. 30.

[2]) „Безперечно, що пізнавальний акт і знання даються нам безпосередньо в формі душевних процесів і нехай-би якою стороною підходила до них із своєю особливою методою філософія, у всіх випадках конечним передпосиланням є точне й виразне визначення цих кожному відомих переживань", пише він в „Энциклопедіи философскихъ наукъ". Вып. I-й. Логика. СПБ. 1913. ст. 55. Це Віндельбанд і розглядає в статті, що ми тут цитуємо. На його думку, конечним критерієм істинности логічного мислення, тоб-то тою підвалиною, що на ній ґрунтуються всі логічні закони, є почуття наочности, властивість уявленого змісту (свідомости). „Свідомість істинности", пише він: „супроводиться почуттям наочности, що виявляється в словах: Geltungsgefühl, Geltungsbewustsein і т. и."

Отже, навіть найпалкіші прихильники відокремлювати нормативний погляд од екзистенціяльного засновують норми логіки, кінець-кінцем, на фактах психологічних переживань. Бо инакше як констатуванням норми, як чогось такого, що є наявним, як норма, й не можна жадної норми обґрунтувати. Одну норму можна виводити з другої, другу з третьої й т. и. Але остаточну основну норму можна лиш констатувати, як таку. Нормативний погляд можна обґрунтувати тільки шляхом феноменологічно виявлюваного факту примусовости норми для свідомости, як саме такої.

Нарешті, проти феноменологічної аналізи можуть ще таке закинути. Адже цей розгляд, що ми його проповідуємо, є не що як одна з відмін інтроспективної аналізи, а давно вже зауважено, що інтроспекція переинакшує ті переживання, які ми розглядаємо. Так, наприклад, коли ми гніваючись будемо свій гнів споглядати, то останній ослабне, або навіть зовсім зникне. Але й цей закид не заперечує правомірности нашого підходу. По-перше, його самого зроблено на підставі даних інтроспективної аналізи й тому він не виправдує цієї аналізи, як такої, а лиш зазначає її неминучі негативні сторони. Справді, ми знаємо, що інтроспекція деякі переживання послаблює на підставі даних тієї самої інтроспекції. А, по-друге, й це найважливіше, саме в царині споглядання, в царині пізнання інтроспекція не послаблює того, що за її допомогою споглядаємо. Вольові й емоціональні імпульси справді слабшають, коли на них скеровано споглядання. Останнє їх витискує. Але само себе воно тільки зміцнює й робить правдивішим. Споглядати споглядання — основа правильного споглядання. Тому аналіза нашого пізнавання та даних пізнання, як вони з'являються нам, не тільки не виключає й не послаблює цього пізнання, а навпаки зміцнює його. А через це така аналіза й потрібна й можлива. Проте, нам можуть зауважити далі, що ця аналіза не є у вас вихідним, початковим моментом філософії. Ви докладно обґрунтовуєте її низкою логічних міркувань і тому закид, що його робите ви критицистам, обертається проти вас самих. Ви також мовчки виходите з догматичного визнання примату логіки. Але инакше й бути не може. Отже кожне філософське вчення, оскільки воно претендує на завершеність, на відсутність внутрішніх суперечностей, є система. Кожен філософ завсіди виходить з передпосилки можливости збудувати філософську систему. Навіть той, хто заперечує можливість збудувати систему, саме це заперечення будує, як систему. У противному разі це була-б низка розпорошених, нічим між собою не звязаних тверджень.

На цей закид ми відповімо, по-перше, що ми поки-що працюємо над розчищенням шляху до феноменологічної аналізи від тих перешкод, які повставали завдяки, чи певніше в наслідок низки філософських ученнів. По-друге, істинність логічного знання в нас ґрунтувалася на констатуванні тої безпосередньої примусовости вважати його за істинне, яку виявляє безпосередня аналіза свідомости.

Отже ми встановили, що ті норми, на підставі яких пізнання оцінюється, як істинне або неістинне, кінець-кінцем, можна обґрунтувати, тільки на безпосередній їхній даності, або, висловлюючись Кантовою мовою, на його категоричній імперативності. Ми довели, що нормативний і екзистенціональний

ряди тут перехрещуються, що факт і право, кінець-кінцем, зливаються, і що, значить, лиш у безпосередньому переживанні чого-небудь, як істинного, й можна знайти остаточний критерій істини. Ми зазначали, що острах перед усяким посиланням на факт переживання чого-небудь, як на критерій істини, доводить до неможливости обґрунтувати істинність пізнання, й що через це найзавзятіші противники такого шляху мусять на нього звертати. Далі ми доводили, що цей острах і ввесь так званий „антипсихологізм", на ньому заснований, глибоко психологістичні, бо вони виходять з гіпотез, що їх висувають деякі заступники окремої науки — психології, гіпотез, згідно з якими все психологічне тим самим є суб'єктивне.

Такий погляд є характерним виявом того антиприроднього світогляду, що такий властивий сучасним апологетам позаособової культури, як такої, і проти якого тепер у всіх ділянках духовного життя починається велика боротьба. Не боячись бути парадоксальними, ми твердимо, що антипсихологізм є теорія психологістична.

Отже, ми намагались установити, що, кінець-кінцем, критерієм істинности пізнаного є та примусовість, з якою дані того або иншого виду пізнання з'являються нам, як істинні. Але — й на цьому треба спинитися докладно — нерідко трапляється, коли те, що показується примусовим з даних одного виду пізнання (наприклад, зору) не є таким з даних иншого виду пізнання, наприклад, логічного мислення. Або, инакше кажучи, примусовості одна з одною стикаються. В таких випадках, як ми зазначили вгорі, в нас повстає завдання — вибрати одну з них, бо инакше, через зазначену сутичку, замість тих, що є, ми матимемо нову. Поміж різних даних пізнавання, як висловлюється Г. Тард, відбуваються спілки й поєдинки. І от повстає завдання поєднати різні примусовості одну з одною, завести між ними гармонію. За дійсно істинне ми вважаємо лиш те, що ґрунтується на тривкій примусовості. Таку примусовість ми маємо, по-перше, коли свідчення якого-небудь одного виду пізнання стале, коли його стверджують поновні акти того самого виду пізнання (наприклад, висновки й думки поновним розумом, дані зору поновним спогляданням), по-друге, дані инших видів пізнання (висновки думки досвідом, зорові дані дотиком і т. и.) і, по-третє, (для емпіричного виду пізнання) свідоцтва инших людей, що були при явищі, яке ми розглядаємо. Наша свідомість несвідомо робить такі погодження й стверджує дані одного виду пізнавання даними иншого виду. Але, щоб не було непереможних суперечностей між даними різних видів пізнавання, конче треба свідомо розмежувати сфери кожного з них. Непримиренні з першого погляду суперечності між даними різних видів пізнавання часто повстають власне тому, що деякі з них заходять у царину, де вони некомпетентні, або, инакше кажучи, тому що спостерегається гіпертрофія одної пізнавальної здібности проти инших. Що правда, безпосередня свідомість сама, сказати-б, інстинктивно робить таке розмежування. Але треба робити його свідомо й планово.

Насамперед треба встановити межі раціоналістичного виду пізнання. Ми гадаємо, що більшість так званих „проклятих" питань не можна розвязати саме через зазначену гіпертрофію формально логічного мислення, через упевненість,

буцім-то логічне споглядання принципово вище за всі інші види пізнання, буцім вірогідність його сильніша, ніж вірогідність усякого иншого пізнавання.

Ми показали, що така думка, хоч вона й стоїть у повній гармонії з усім стилем сучасної раціоналістичної культури, цілком безпідставна. Вгорі ми підкреслювали, що істинність логічного пізнання засновується на тій самій примусовості вважати його висновки за правдиві, як скажемо й істинність містичного сприймання, або істинність безпосереднього переконання в свободі своєї волі. Отже, сутички між ними треба розвязувати не однобічно, шляхом логіки, а шляхом співвіднесення одної до одної тих примусовостей, на яких істинність кожного з зазначених видів пізнання ґрунтується. До того, щоб таким способом розвязати проблему, яка нас цікавить, досить близько підійшов В. Джемс. Проте він не міг розвязати її, бо термін корисність, що за його допомогою він намагавсь це зробити, надто многозначний і неясний. Ми спробуємо розвязати її безпосередньою аналізою. Логічно не можна заперечити безпосереднього переконання в своїй волі, бо й логічне мислення й безпосередня певність у здатності починати новий причиновий ряд стосунків, обидві ґрунтуються на тій примусовості вважати їх за істинні, яка тільки й є остаточним критерієм істини. Те саме, mutatis mutandis, стосується й до взаємовідносин емпіричного досвіду до етичного й естетичного сприймань. А втім поєднати дані різноманітних видів пізнавання треба. І це можна зробити тільки з погляду основного критерія примусовости, встановивши межі для кожного виду пізнавання. Почнімо з визначення меж для раціо.

Тепер, як відомо, проблема визначити межі розсудкового пізнання стає надзвичайно гостра. Однією стороною, в неокантіянців марбурзької школи висувається ідею наскрізь прозорої раціоналістичної системи. А другою стороною, в інтуїтивізмі й прагматизмі є течії, що проповідують потребу «зневажити розум», порвати з раціоналістичними звичками мислення, бо справді суще є динамічне й ірраціональне. Але й деякі з неокантіянців (наприклад, Вишеславцев, Сеземан) намагаються включити в раціоналістичну систему ірраціональне, розвиваючи вчення про раціоналістичні поняття про ірраціональне, й у інтуїтивістів (наприклад, у Лоського й місцями навіть у самого Берґсона) є нахил також, хоч і иншим шляхом, утворити синтезу раціонального й ірраціонального. За деяких мислителів, як, наприклад, за Франка не можна навіть сказати, чи вони інтуїтивісти чи неокантіянці.

Річ у тому, що усвідомлення, раціоналізація, як доводять Франк і Лоський, ґрунтуються на розкладі якої-небудь відміни даности. Логічне пізнання повинно перше мати який-небудь матеріял. Всяка номографія, усяке запровадження законів базується на ідіографічно пізнаному, на описі. Це прекрасно з'ясував проф. А. А. Чупров у своїх відомих „Очерках по теории статистики". Але й, навпаки, не може бути чого-небудь абсолютно-ірраціонального, чого-небудь цілком індивідуального, біжучого без чого-небудь раціоналістичного, загального й статичного. Справді, оскільки ми вилучаємо що-небудь з неоформленої даности сприймання, оскільки ми кажемо за що-небудь „це", ми його вже оформили, констатували, завели до тої чи тої системи. Оскільки ми розглядаємо що-небудь, як ірраціональне, ми його вже

раціоналізували. От через це й може бути філософія ірраціональною. Але філософії ірраціоналістичної, містичної, емпіричної й т. и. не може бути, бо й ірраціоналізм, і містицизм, і емпіризм, як філософські системи, раціоналістичні. Їх можна творити лиш тому, що можливі раціоналістичні вчення про ірраціональне, тому що раціональне й ірраціональне не стоять одне проти одного, як дві несполучні речі, а споконвіку звязані між собою, хоч і поняттями в своїй протилежності полярними. Раціональне припускає ірраціональне і навпаки, так само як поняття правого припускає поняття лівого, поняття верху — поняття споду, межа припускає безмежне й т. и. По силі сказаної співвідносности раціоналістичне пізнання не можна вважати за самостійне, здатне давати наслідки без матеріялу, що його дістається від якого иншого виду споглядання. Що правда, крім так званого інтуїтивного мислення, коли ми маємо справу з раціоналістичною аналізою самих об'єктів пізнання, буває також мислення сигнітивне, коли ми, в інтересах економії мислення заміняємо це останнє символами, які вже й споглядаємо безпосередньо, щоб, кінець-кінцем, їх розшифрувати, замістити об'єктами пізнання. Але й ці символи, кінець-кінцем, ґрунтуються на даних сприймання. Тому не може бути метафізики. Раціоналістичним шляхом не можна обґрунтувати якого там не єсть буття, коли не виходити з якогось наявного буття, що його споглядаємо. Тому-то й не може бути онтологічного доводу в розумінні аналітичного виводження буття з поняття.

Оце перша межа раціоналістичного поняття, яку встановив ще Кант. Далі, раціоналізація є розклад, а не все можна розікласти на відокремлені елементи. Так, наприклад, усе буття по-за простором, усе життя духовне не можна розглядати як таке, що складається з елементів, у просторі відокремлених. Через це, як добре показав Берґсон, психічного життя не можна раціоналізувати, щоб тим самим його не перекрутити. Як справедливо зазначив проф. Г. Г. Шпет, логізм у психології не менше (а ми-б сказали: ще більше) неприпустимий, ніж психологізм у логіці [1]). Тому-то логічно обґрунтувати свободу волі не можна. Мислячи логічно, ми все обумовлюємо й відмежовуємо. Маючи це на увазі, скоро ми підходимо до проблеми свободи волі з раціоналістичного погляду, ми тим самим уже наперед цю свободу волі заперечуємо. Раціоналізм приводить навіть до заперечення волі, як такої. Інтелектуалізм є ворожий волюнтаризмові. Поняття свободи волі не можна навіть визначити, бо omnis determinatio est negatio. Визначивши волю логічно, ми тим самим уже розглядаємо її, як невільну. Але, з другого боку, всякий раціоналізм повинен припускати свободу волі, бо поняття логічного думання, що згідно з нормами істинности протікає, є поняття думання, від психологічної необхідности вільного. Як зазначає Зігварт, учення раціоналістів ґрунтуються на припущенні можливости прорвати неправильний хід думання й свідомо вільно керувати своєю думкою незалежно від усіх психологічних переживань [2]).

І, справді, логіка, як наука нормативна, припускає свободу волі, так само, як припускають її й инші нормативні науки, наприклад, етика й юриспруденція.

[1]) Див. Сборник в честь Л. М. Лопатина.

[2]) Х. Зигвартъ, Логика. Переводъ съ 3-го изд. СПБ. 1908, т. I, стр. 10.

Але з того, що питання про свободу волі не можна розвязувати раціоналістично, зовсім не випливає, буцім не можна розглядати це питання з логічного погляду. Адже все оце наше міркування, як таке, було раціоналістичне. Проте поняття свободи волі ми розглядали в ньому як ірраціоналістичне.

Отже, з нашого погляду межі розсудку не зовнішні, а внутрішні. Ми можемо все збагнути в поняттях, але в жадному разі не все можна збагнути в поняттях раціоналістичних, бо можуть буть речі, що їх осягаємо лиш раціоналістичними поняттями про ірраціональне.

Позначивши так у загальних рисах межі раціоналістичного пізнання, ми прийдемо тепер до визначення їх для емпіричного сприймання. Насамперед треба констатувати, що жадного загального ідеального твердження з даних зовнішнього досвіду вивести не можна. Наприклад, жадної математичної істини не можна вивести одночасово емпіричним шляхом. Ані математично рівних величин, ані геометрично правильного кола, ані точки, що не має обміру, з досвіду вивести не можна. Далі, виходячи з даних почуттєвого сприймання, цілком неможливо обґрунтувати принципу того, що мусить бути, (долженствования) в нормативному цього слова розумінні. З'ясувати причини того чи иншого розуміння належного (должного), певна річ, можна, виходячи з даних зовнішнього пізнання. Але обґрунтовувати те, що мусить бути, як таке, виходячи з цих даних, не можна. Бо ab esse ad necesse non valet consequentio. І належне, й неналежне однаково даються в досвіді. І перше, й друге однаково причиново конечні. Якщо ми пристаємо до погляду нормативного, то ми, значить, заводимо в досвід принцип оцінки. Певна річ, встановляючи все конкретно-належне, ми беремо до уваги конкретне оточення, яке пізнаємо емпірично. Але самий принцип оцінки, тоб-то той критерій, що на його підставі ми це конкретно-належне визначаємо, кінець-кінцем, припускає певне безпосереднє етичне, логічне, або естетичне споглядання, як основу його істинности, і, значить, ґрунтується на внутрішньо усвідомлюваних принципах того, що мусить бути, а не на зовнішньому, емпіричному досвіді.

Так само можна розмежувати ділянки инших видів пізнавання. Але тут немає місця, щоб докладніше на цьому спинитися. Нашим завданням є лиш зазначити основні принципи. Докладній розробці їхній присвячено спеціяльну капітальну розвідку, коротким викладом найголовніших тверджень якої й є дана праця.

Все сказане приводить нас до переконання в неможливості заперечувати так званий здоровий розум, до обґрунтування наївно-реалістичного світогляду. Логічно заперечувати дані почуттєвого сприймання не можна, бо істинність самої логіки, так само як і істинність цих сприймань ґрунтується на не раз уже зазначеній у нас внутрішній примусовості—вважати пізнане за істинне. Критерій істинности раціоналістичного пізнання ані трохи не вищий за критерій істинности всякого иншого виду пізнання; це, знову кажемо, та сама примусовість уважати за істинне. А тому, коли стикаються одна з одною дві примусовості вважати сприйняте нашою свідомістю за істинне — примусовість даних почуттєвого досвіду з примусовістю логічних висновків, — питання розвязується за допомогою цього критерію примусовости. А що зовнішня дійсність, яка нас оточує, кожному, навіть найскептичніше настрое-

ному розумові показується примусово істинною, то вона справді такою й є. Наукові заперечення її не важать багато, бо ці заперечення, як такі, самі ґрунтуються на припущенні справжньости буття даних тої дійсности, що її ми безпосередньо сприймаємо, як це добре показав Авенаріус, і на критерії примусовости, якого через це з погляду зазначених передпосилок заперечити не можна. Наукове знання є знанням прагматичним, заснованим на припущеннях, що їх не поставлено в звязок з усіма сторонами нашого пізнання.

Але, опріч цих принципових закидів проти так званого наукового заперечення наївного реалізму єсть і закиди спеціяльно фізіологічні та фізичні. Згадаймо пояснїння процесу пізнавання, які дають Берґсон і Лоський та які обґрунтовують об'єктивність почуттєвих сприймань. Докладно це розвинули й Фрішейзен-Келер у своїй статті «О суб'ективности чувственных качеств» і Бережков у брошурі «Суб'ективны ли чувственные качества?» (Критика так званого фізіологічного заперечення). Але спинятися на цих спеціяльно-наукових закидах нам нема потреби, бо й наведених загальнофілософських міркувань цілком досить, щоб уґрунтувати наївний реалізм.

Отже, як ми встановили, щоб осягнути справжню істину, необхідна погодженість між даними різних видів пізнавання, й такій погодженості, такій гармонії стоїть на перешкоді гіпертрофія якої-небудь одної здібности пізнання на шкоду иншим. Істину, як це доводять розвинені в нас твердження, здобувається шляхом гармонійної діяльности різних пізнавальних здібностей. А з що-йно сказаного випливає, що нормальна з гносеологічного погляду свідомість це та свідомість, в якій гармонійно розвинені всі види пізнавання.

Для посідача т а к о ї свідомости з пізнаного буде примусово істинним те, що показується недостатнім з погляду людей з не досить розвиненими одними якими-небудь пізнавальними здібностями й що показується виключно істинним, таким, що витискує все инше, з погляду людей з гіпертрофічно розвиненими иншими пізнавальними здібностями. Тому його критерій істинности й істини є середній поміж критеріями різних людей, тоб-то критерій найближчий для всіх, той commons sense, за який говорить шотландська школа.

Але бувають думки й переконання, що їх одні люди визнають за безумовно істинні, а инші зовсім не поділяють. Крім переконань і уявлінь здорового розуму загальнопоширених, обов'язкових для всіх нормальних людей, навіть і для тих, хто в своїх «кабінетних» теоріях це заперечує, існують різноманітні світогляди, більш або менш індивідуальні. «Історія філософії», як цілком справедливо зазначає В. Джемс, «є чималою мірою історією своєрідної сутички людських темпераментів». Але кожна з філософських систем претендує на загальну вартість. Який-же повинен бути критерій для філософської їх оцінки, як відрізнити істинні системи од неістинних?

Ми мали вже нагоду зазначати, що кожне з різних філософських ученнів виходить з яких-небудь одних даних дійсности, яку ми безпосередньо сприймаємо. Вони являють собою висновки з яких-небудь одних властивостей первісної даности. Розвиваючи твердження, що випливають з розгляду одної якоїсь ділянки світу, який ми сприймаємо безпосередньо, філософи в величезній більшості випадків перестають гармонізувати дані тих видів пізнання, що на

них вони свої вчення будують, із свідченнями инших пізнавальних здібностей. Правда, робити це щастить тільки в кабінетних теоріях, бо в живому житті обминути вимоги погодження, гармонізації даних різних пізнавальних здібностей безмірно важче, ніж у вченнях, призначених для парадних покоїв розуму. А через те, що філософські системи звичайно твориться саме для парадних покоїв розумових, у них цю вимогу гармонізувати між собою дані різних пізнавальних здібностей здебільша нехтують. Проте в цих теоріях дуже виразно, дуже загострено виступають певні лінії світоглядів, різні філософські інтуїції. В кожній з них, як каже Джемс, є аромат индивідуальности.

Але з того, що кожна система виявляє в поняттях індивідуальне світосприйняття, ніяк не випливає, ніби ці різні індивідуальні почуття дають про суще виключно суб'єктивне поняття, яке із справді-сущим нічого спільного не має. Так гадає, наприклад, Зімель, який твердить, ніби різниця між філософією й мистецтвом полягає в тому, що останнє дає образ світу крізь призму особи митця, а перша виявляє особу митця крізь призму світу. Ми думаємо, що, навпаки, ці різні філософські характери, ці різні інтуїції виявляють різні аспекти сущого, дають нам, хоч, звичайно, і не цілком адекватно, підійти до об'єкту пізнання й виявляють деякі сторони його. Так між інтуїціями, що лежать в основі різних метафізичних систем, як і між самими цими системами прийти до згоди раціоналістичним шляхом неможливо. Кожен філософський напрям відповідно до інтуїції, в ньому закладеній, належить до якогось певного типу світоглядів, що їх так талановито розглянув В. Ділтей у своїй статті «Типы мировоззрений и обнаружение их в метафизических системах». Тому в кожній з них є своя правда. В одній ширшій системі цю правду виявлено більше, в инших — менше. Що вужче вчення, то непримиренніше воно з иншими, то однобокіш відбиває суть буття. Життя надзвичайно різноманітне й немає жадної можливости всі його сторони звести до якоїсь одної засади, або навіть до кількох обмежених принципів. Тому розум, що хоче як-найадекватніше його споглядати, повинен мати здібність перейнятися всіма різними інтуїціями, які лежать в основі різних метафізичних систем і в жадній з них до краю не виявляються.

Найціннішою для нас є та свідомість, що бачить ідеал не в цілком закінченій відповіді на основні проблеми онтології, а в спогляданні, щоб усвідомити різні можливі відповіді, які виявляють різні сторони різноманітної дійсности. Філософ повинен учити перейматися різними стилями, свідомий того, що об'єкт пізнання виявляється в різному й ніколи до краю виявитися не може. Філософ повинен бути свідомий того, що через наш внутрішній звязок із всесвітом, який так підкреслював Г. С. Сковорода, кожен глибокий погляд, що в його основі лежить певна яскраво виявлена інтуїція, відбиває яку-небудь сторону без краю різноманітної дійсности. По силі того, що внутрішній шлях особистого духу своїм напрямком сходиться з шляхом буття, бо коріння їхнє в одному й тому — у всеодності, в монізмі сущого, який є однією різноманітности, то й у глибині людського духу пізнається зерно (ядро) сущого, а в глибині сущого людина відчуває суго-

лосність із всесвітом[1]). Як зазначав Сковорода, людський дух породжує в собі уявління, потрібні й плодотворчі для його життя, а органічно онтологічна одність, в якій людина зрослася з усім природнім буттям, дає цим уявлінням гармонійність з усім сущим. Всяка думка є свого роду організм. Система думок є складний організм. І він життєздатний по силі органічної одности нашого духа з усім сущим, як таким. Тільки з погляду органічного світогляду можна зрозуміти і суть знання і суть буття і звязок між знанням і буттям. До цього органічного чутливі натури приходять безпосередньо. Тонкі митці сприймають його по-за всякими гносеологічними засадами. Так розуміють його й Ґете, й Достоєвський, і Пушкін. В новому письменстві обороняє це й Короленко[2]). Цього віталістичного, життьового, органічного світовідчування, як інтуїції сущого, довести не можна. Його можна лиш зазначити. В ньому можна переконати, але раціоналістично вивести його ні з чого не можна. На нашу думку, воно є основа всякого, в тому числі й раціоналістичного пізнання. Щоб відчути цю всеодність, треба бути особою широко й гармонійно розвиненою, здібною зрозуміти інтуїції різних систем. Тому шлях до того, щоб розвязати питання про погодження різних онтологічних ученнів, ми бачимо в розвитку широкого погляду, в розумінні істинности не своїх тільки, але й чужих переконань, у намаганні багато в собі перетворити, багато зрозуміти. Як цілком справедливо зазначає Ляйбніц — мислитель, що мав надзвичайно широкий і гармонійний погляд на світ — «Всі філософи мають рацію, оскільки вони що-небудь стверджують, і не мають рації, оскільки вони заперечують твердження инших». Инакше кажучи, всі філософи мають рацію, оскільки вони виявляють власну інтуїцію, своє світовідчування, свою інтимну зрощеність із сущим, і всі вони не мають рації оскільки заперечують інтуїції инших, сприйняття сущого в иншому пункті зрощення з ним, з иншого погляду. Лиш зрозумівши це, ми, як цілком справедливо зазначав Г. С. Сковорода та як це зазначають В. Ділтей і Фрішейзен-Келер, можемо споглянути ту різноманітність дійсности, яку ніколи цілком укласти в жадну систему не можна. Тільки поринувши в струмок сущого, що різними аспектами його різноманітности є всі ці системи, тільки простудіювавши ті онтологічні основи, з яких вони повстали, ми спроможемося пізнати, хоч і відносну, однобічну правду кожної з них, що є частиною, до краю ніколи не виявленою правдою, всього цілого, як такого.

Кожен основний напрям філософії підкреслює яку-небудь певну сторону буття й яке-небудь певне до неї ставлення. Із сонячного білого світла наївного реалізму кожна класична філософська система вирізняє один якийсь

---

[1]) „Я вѣрю и знаю, что все то, что существуетъ въ великомъ мірѣ, существуетъ и въ маломъ, и что возможно въ маломъ мірѣ, то возможно и въ великомъ мірѣ, по соотвѣтствованію оныхъ и по единству всеисполненія исполняющаго духа“, казав Сковорода Ковалинському (т. I, стор. 35).

[2]) „Думка, прибрана в точне поняття й слово“, пише він у „Записках моего современника“, „є тільки надземна частина рослини — стебло, листя, квіти... Але початок усього цього під землею: в незримому зерні дрімають можливості стебла, квітки й листя. Їх ще нема, над ними ще гойдається инше листя та стебла, а тимчасом там усе вже для нової рослини готове“.

із спектральних кольорів і потім цим світлом намагається цілий світ барвисто освітлити. Щоб аналізувати білий колір, його, звичайно, треба попереду розікласти на основні кольори. Але потім треба їх знову сполучити, щоб не втратити того, що ми аналізуємо. Так само, щоб з'ясувати той світ безпосередньої свідомости, що з його наявности ми всі виходимо, конче треба вирізнити його основні риси. Це й робить філософія. Вона повинна лиш поглиблювати, але в жадному разі не заперечувати той, так званий наївно-реалістичний світогляд, що поширенням або звуженням його окремих даних є всяка онтологічна система. Коли люди вмітимуть гармонізувати одно з одним свої знання, погодивши й обмеживши дані різних видів споглядання сущого, коли вони інстинктове погодження даних різних пізнавальних здібностей замінять свідомим приведенням їх до гармонії, тоді перед ними повстане завдання гармонізувати різні філософські інтуїції, різні світовідчування й на них засновані світогляди. А для цього треба дійти вільного і гармонійного розвитку особи, того розвитку, за який казав, наприклад, В. Гумбольдт, коли він зазначав, що «остаточна мета людини, тоб-то та мета, яку приписують людині вічні й невблаганні веління розуму, та яка не є лиш плодом невиразних і минучих бажань, ця мета полягає в як-найгармонійнішому розвитку здібностей в одно повне й гармонійне ціле».

Отже, з наших гносеологічних поглядів випливають ті погляди, що становлять ділянку етики, естетики й ділянку громадської ідеології. Правда-істина, правда-справедливість і правда-краса внутрішньо єдині. Вони, як це підкреслював Г. С. Сковорода, випливають з одного й того джерела. Ідея гармонійної, живої особистости є вищим принципом і гносеології, і етики та естетики[1]). І сама вона має корінь у сущому, може бути уґрунтована онтологічно. Справді, всяка (й логічна, й етична, й естетична) істина живе й виявляється у внутрішньому самозаглибленні, в тому інтелектуальному спогляданні, коли той, хто пізнає, щільно наближається до того, що він пізнає й, сказати-б, зливається з ним в одному акті буття, тоб-то, коли він не тільки мислить істину, але й живе в ній, є самою нею, самим отим буттям. Нестримний струмінь міряння сущого, вічний калейдоскоп перетворень має свій порядок, свою мету. І ця мета — людина, вище земне втілення сущого.

Все верстає шлях, повільно підіймаючися на гору, несвідомо простуючи до цієї саме мети. І досить лиш припасти людині до тої, що її оточує, природи, як вона почуває й бачить у глибині свого духа свою внутрішню з нею спорідненість і її шлях, що, як правдиво зазначив Емерсон, од найпростішого через чим-раз складніші комбінації веде до нього, як до найскладнішого й разом найдійснішого з усіх утворень, які існують. Але й людина, кінець-кінцем, є теж тільки хвилинна затримка життьового струмку, і не тільки стороною своєї душі. Бо тіло її є недовгочасне сполучення атомів, що потім знову стають вільні і входять у нові формування; а індивідуальна

[1]) Сковорода каже; „знай, що ми цілої людини шукаємо". Він скаржиться, що кожна людина є не тільки уривок людства, але й уривок самого себе, й закликає стати цілим, гармонійно розвиненим.

душа являє собою недовгочасне сполучення сил, що потім знову в різні боки розходяться. Але в цих затримках найперше й найбезпосередніше виявляється загальна життьова духовна основа. Тому в глибині свого духу людина знаходить остаточне мірило істинности й істини, якого, як показав ще Г. С. Сковорода, лиш там свідомо, або несвідомо й можуть усі філософи шукати. І кожна людина у всій безмежній різноманітності сущого пізнає тільки ті сторони, які їй близькі, з якими вона зрослася органічно. Так само кожний народ у своїй національній своєрідності відбиває лиш якийсь аспект всеодности. Що ширша людина, що гармонійніше розвинена вона, то повніше вона відбиває цю свою різноманітність сущого. Але цілком відбити його вона не може. Усі наші відбиття всеодности є тільки більш-менш яскравими її відблисками, але жадне з них не є справжнім світлом. Ключем до всякої загадки є инша загадка. Тому кожна національна культура відбиває лиш один якийсь аспект сущого, але не суще, як таке у всій безмежній його повності. Проте це суще, як таке, можна зрозуміти тільки в глибині особистого, або народнього *Я*. Що загальніше питання, то інтимніше, то індивідуальніше його можна збагнути і, навпаки, що воно вужче, то одноманітніше, загальнообов'язковіше розвязується його.

Вихід з цього тільки в тому, щоб заглибити й поширити індивідуальність, як окремої людини, так і народню, щоб у глибині свого „я" відбити суще як-найвсебічніше та різноманітніше.

Такий у найзагальніших рисах світогляд, на гносеологічних засадах Г. С. Сковороди розвинений. У ньому ми намагалися позначити шляхи для органічної синтези напрямків, які боряться в сучасній філософії: а) емпіріокритицизм, оскільки ми проповідуємо виходити з чистого опису. Але, всупереч емпіріокритицистам, ми кладемо за наріжний камінь дані внутрішнього досвіду, а не дані зовнішнього досвіду й робимо спробу проаналізувати пізнання, розглянувши їхній взаємний звязок.

У своїй боротьбі проти суб'єктивізму, в своїому намаганні перемогти «інтроєкцію» емпіріокритицисти дійшли до цілковитого заперечення психічного. Важку проблему про співвідношення між буттям і усвідомлюванням вони підмінили проблемою про співвідношення між буттям і висловлюваннями, що, як такі, є так само частиною дійсности, яку пізнаємо зовнішнім досвідом. Ця підміна була неминучою для них, бо з погляду зовнішнього досвіду, з погляду емпіричного психічного буття немає. Але в тому власне й полягає головна хиба названого напрямку. Ми й намагаємось усунути його, чистий опис зовнішнього сприймання доповнюючи чистим описом сприймання внутрішнього і визначаючи співвідносини першого до другого тим шляхом, що безпосередньо, феноменологічно встановлює їхню взаємозалежність.

б) В цьому ми сходимося з гусерліянцями, що за наріжний камінь усіх філософських збудувань кладуть феноменологію пізнання. Але славнозвісний сучасний франкфуртський мислитель розуміє феноменологію, то як безпередпосилкову, суто описову психологію, що ми бачили з цитат наведених угорі, то як розумову аналізу того, що пізнаємо. А ми читко підкреслюємо, що не може бути філософії пізнаного без філософії пізнавання та, виходить, не може

бути феноменології в другому розумінні цього слова без феноменології в першому розумінні слова. Та й сам Гусерль, як видно із сказаного вгорі, повинен був розуміти феноменологію не тільки як розумову аналізу пізнаного, але й як чистий опис пізнавання.

в) По-третє, наш погляд досить близький до інтуїтивізму, оскільки ми поділяємо погляди віталістичний і органічний, що всяке пізнання є видом споглядання. Але заступники що-йно названого напрямку за наріжний камінь своїх збудувань кладуть надто многозначне поняття — інтуїції. А ми його уникаємо. Справді, під інтуїцією розуміють і окремий, відмінний від инших, вид пізнання й особливу рису пізнання, властиву всякому видові пізнання. Інтуїцію далі розуміють, як звичайне, просте просунення в об'єкт. Проте за неї вважають і вельми складні міркування, і в цьому розумінні безпосереднє пізнання означає, сказати-б, не моментальне пізнання, а безпосереднє в тому значінні, що поміж тим, хто пізнає, і тим, що він пізнає, немає екрану, що суб'єкт і об'єкт безпосередньо один з одним стикаються. Далі інтуїтивізм впадає в помилкове коло, обґрунтовуючи істинність пізнання тим, що в ньому дається справжні об'єкти дійсности й до того дається такими, якими вони є, назалежно від нашої свідомости. А справжність пізнання цих об'єктів засновується на інтуїції.

Ми цього помилкового кола уникаємо, бо істинність даних різних пізнавальних здібностей засновуємо на даних феноменологічної аналізи свідомости, на усвідомленні тої безпосередньої примусовости, з якою вони з'являються нам, як істинні.

г) По-четверте, наш погляд близький до прагматизму, оскільки ми гадаємо, що критерієм істини є не логічна правдивість, як така, а прийнятність для свідомости, збільшення та поглиблення духовного життя, тоб-то того, що прагматисти невдало звуть користю.

д) І, нарешті, в нашому світогляді є сторони, що рівняють його де-в чому з нормативізмом.

Як і заступники цього останнього напрямку, ми так само вважаємо, що основне завдання філософії є встановити норми істинности пізнавання та істини пізнаного, норми, які ми, проте, відрізняючись од неокантіянців, засновуємо на феноменологічній аналізі свідомости. В зазначеному тут погляді раціоналізм і ірраціоналізм погоджуються між собою в ученні про раціоналістичні поняття про ірраціональне. Ірраціоналізм дістає не зовнішнє, а внутрішнє обмеження, що зміщується в ньому самому.

Зазначену синтезу основних напрямків сучасної думки переведено тут на основі, що її заклав найвидатніший представник української філософії. Учення про внутрішню зрощеність, про внутрішню одність нашого духовного ядра з сущим докладно розвивав Г. С. Сковорода. Критика однобічного раціоналізму, боротьба проти наукового провінціялізму надихала його так само, як і боротьба проти філософії для парадних покоїв, як мовляв Л. М. Толстой. Для нас, як і для Г. С. Сковороди, філософія — це не абстрактне знання про порожні форми форм, а мудре ставлення до живого життя. І тому для неї той ідеал, що його так часто, починаючи від Сковороди, проповідують і

Пушкін, і Достоєвський, і Л. Толстой, і Н. К. Михайловський і багато инщих, ідеал широкої, гармонійно розвиненої особистости, яка в глибині свого „я" знаходить відгук на всі враження буття, є ідеал не тільки з етичного й політичного, але й з гносеологічного погляду. Не вузький фаховець і не схоластик новітньої формації, а жива всебічно розвинена людина спроможна правдиво зрозуміти всю одність різноманітности сущого, відчути його життьову суть. В глибині свого „я" вона знайде відгук на всі враження буття. Бо, як висловивсь поет,

„Тот всеобъемлющий закон,
Которым все живет от века,
Он в нас самих, он заключен
Незримо в сердце человека.
Его любовь, и гнев, и страх,
Его стремленья и желанья,
Все, что кипит в его делах,
Чем он живет и движет прах —
Все та же сила мирозданья.
Не в пыльной келье мудреца
Я смысл найду ее глубокий,
В живые погрузить сердца
Я должен мысленное око".

І те, що Г. С. Сковорода невтомно закликав до цього, становить непереребутну заслугу його філософії.

В. П. ПЕТРОВ.
Наук. співроб. Укр. Академії Наук.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ СКОВОРОДИ.

(Вчення Сковороди про матерію).

Відродження інтересу до Сковороди, що, починаючись з 90-х років минулого віку і, не меншаючи, тягнеться аж до останнього часу, нерозривно звязане з ім'ям академика Дмитра Івановича Багалія. Близько 30 років тому, року 1894-го, коли святковано було століття смерти Сковороди, Дм. Ів. Багалій зібрав був його рукописні твори. Історично-Філологічне Товариство при Харківському Університеті за редакцією Дмитра Івановича видрукувало ці твори, і це перше видання більшої частини Сковородиних творів покладало початок науковому їх дослідженню і з'ясуванню основ та принципів філософського світогляду Сковороди [1]). Напівзабута до того постать мандрівного філософа звернула на себе увагу не тільки фахівців-дослідників, але й захопила та привабила до себе найширші кола громадянства.

В науковій літературі про Сковороду, що чималою мірою з'явилася з р. 1894, розвідкам акад. Д. І. Багалія належить почесне й видатне місце. Дмитро Іванович мав усі підстави, щоб року 1926-го зазначити: „Переглядаючи тепер знов усе написане про Г. С. Сковороду, я з почуттям великого морального задоволення переконався, що мої найголовніші висновки та спостереження наукова література не відкинула, а навпаки визнала мало не в усій їх силі“ [2]).

Останню монументальну працю академика Багалія: „Укр. мандрівний філософ Г. С. Сковорода“ (Харків. 1926), таку докладну, всебічну й всеохоплюючу, треба по справедливости назвати „енциклопедією сковородознавства“. Справді, в цьому великому томі на 397 сторінок Дм. Ів. Багалій зводить докупи як свої власні розпорошені по різних виданнях досліди про Г. Сковороду, що, зібрані тепер до-купи, яскраво й повно освітлюють життя й світогляд письменника, так і подає докладний історично-критичний та разом

[1]) З 50–60 років XIX в. Сковородою мало не зовсім перестали цікавитися. Час до 90-х років був часом повного занепаду сковородознавчих студій. Добою нового відродження стали 90-ті роки, коли акад. Д. І. Багалій видав: Сочиненія Г. С. Сковороды. «Юбилейное изданіе (1794-1894)». «7-й томъ сборника Харьк. Ист.-Фил. О-ва». Харьковъ 1894. CXXXI+352. Докл. див. наш „Огляд л-ри про Сковороду“. Книгар. 1920, ст. 14-24.

[2]) „Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода“. ДВУ. Харків. 1926, ст. 7. Передмова.

систематичний огляд висновків і спостережень инших дослідників. Ця „енциклопедія“ [1]) охоплює всі питання й моменти як історії виучування Сковороди, так і його філософської науки. Акад. Д. І. Багалій, що раз-у-раз стояв у центрі наукової дослідчої роботи над Сковородою, краще ніж хто инший зумів освітлити й підбити підсумки всьому тому, що було написано в галузі Сковородознавчих студій протягом XIX-го віку й особливо за останніх 30 років, коли Дмитро Іванович брав особисто найближчу участь у цих студіях.

В своїому невеличкому нарисі ми хочемо подати, як спеціяльний екскурс, спробу дослідити одне кардинальне питання в філософському світогляді Сковороди, а саме вчення Сковороди про матерію.

Ще року 1895-го Дм. Ів. Багалій зауважив, що «Сковорода во всѣхъ своихъ сочиненіяхъ проводилъ идею о двухъ началахъ — матеріи и формѣ, иначе тлѣнномъ и вѣчномъ, плоти и Богѣ» [2]). Посилаючись на Платона і свідомо звязуючи цей пункт у своїй філософії з Платоном, Сковорода стверджував, що світ і все в світі „состоитъ изъ двоихъ, едино составляющихъ естествъ, называемыхъ матерія и форма. Сіи формы у Платона называются Ідеи: сирѣчь видѣнія, виды, образы. Они суть первородныи мыры нерукотворенныя, тайныя веревки, преходящую сѣнь или матерію содержащія“ [3]). Згідно з провідним визначенням Сковороди, ця матерія вічна. «Тогда жъ зачинается цыпленокъ, когда портится яйцо. И такъ всегда все идетъ въ безконечность. Все исполняющее начало и міръ сей, находясь тѣнью его, границъ не имѣетъ. Онъ всегда и вездѣ при своемъ началѣ, какъ тѣнь при яблонѣ. Въ томъ только рознь, что древо жизни стоитъ и пребываетъ, а тѣнь то умаляется, то преходитъ, то родится, то исчезаетъ и есть ничто. Materia aeterna est» [4]). І в иншому місці: «Давно уже просвѣщенныи сказали вѣсть сію: Materia aeterna. Вещество вѣчно есть. Сирѣчь всѣ мѣста и времена наполнила». Матерія вічна, але в якому розумінні? Як власне тлумачив Сковорода: чи вона сама в собі вічна, чи її «од віку» сотворив бог? На думку М. Краснюка Сковорода вчив про те, що матерію сотворив бог. Краснюк рятує біблійну ортодоксальність Сковородину... „Нельзя, — писав М. Краснюк, — заключать, что Сковорода подобно матеріалистамъ-стоикамъ признавалъ матерію вѣчной въ обыкновенномъ смыслѣ слова, такъ какъ въ

[1]) Це ми писали в нашій статті „Теорія „нероблення“ Сковороди“. Ж. і Р. 1926, кн. IV, ст. 49.

[2]) „Укр. философъ Г. С. Сковорода“. Кіев. Стар., 1895, кн. II, ст. 150.

[3]) Собр. соч. Г. Сковороды, т. I. II. ред. Вол. Бончъ-Бруевича. СПБ. 1912, ст. 498. Проф. Ф. Зеленогорський свого часу писав: „Сковорода всюду въ природѣ видитъ двойственность, т. е. матерію и форму, или идею. Этот дуализмъ развитъ имъ въ его сочиненіяхъ на почвѣ дуализма Платона и Аристотеля“ („Ф-фія Г. Сковороды, укр. ф-фа XVIII ст.“. Вопр. фил. и псих. 1894, кн. 23(3), стор. 223): На „Разлаголъ о древнемъ мірѣ“ Зеленогорський вказує як на діялог, „въ которомъ онъ (Сковорода) старается наглядно представить и выяснить теорію идей Платона“ (224). „...Здѣсь Сковорода повторяетъ Платона“ (Ibid.). Так само підкреслює в Сковороди проф. М. Гордієвський „дуалізм ідеї та речі“ і поруч з ним „дуалізм бога й світа або бога й тварини“, визнаючи цей ухил у дуалізм виявом певних платонічних у Сковороди тенденцій („Теорет. ф-фія Сковороды“. „Пам'яті Г. С. Сковороди (1722-1922“). Одеса 1923, ст. 3.

[4]) Стор. 368.

другихъ мѣстахъ своихъ сочиненій онъ прямо утверждаетъ, что все сотворено Богомъ во времени и только мысль о мірѣ и вещахъ его вѣчна «въ Бозѣ», т. е. отъ вѣчности пребывала въ Божественномъ Разумѣ [1])».

М. Краснюк, як і більшість дослідників, плутає два питання, питання про походження світу й речей його та питання про матерію. Справді, Сковорода стверджує, що ідея світу і взагалі всіх світових речей «вічна в бозі», але незалежно від цього твердження Сковорода висуває тезу про вічність матерії: materia aeterna. Бог вічно з матерії й форми творить світ і речі: Θεός γεομετρει, але чи він творить і матерію? На це питання М. Краснюк відповідає позитивно: «Она (матерія) твореніе Божіе» [2]). Так само висловлюється й Д. І. Багалій: «Сковорода называетъ матерію вѣчною въ томъ смыслѣ, что она, будучи создана Богомъ, составляетъ постоянный необходимый его аттрибутъ [3])».

Ми схиляємося до протилежного погляду. Аналізуючи вчення про матерію, як його у Сковороди висловлено, ми упевнено можемо стверджувати, що він не вчив про матерію, що її утворив бог. «Поколь яблонь, потоль съ нею и тѣнь ея [4])». Образ «дерева и тѣни его» не вимагає припущення творчого вольового акту [5]). Біблійний креаціонізм не був теорією Сковороди. Твердження біблії: «Въ началѣ сотвори Богъ небо и землю» Сковорода оцінює, як «самую главную критскую и сіканскую ложъ [6])». На його думку, «единъ точію младенческій разумъ сказать можетъ: Будьто мыра сего ідола и Голіаѳа, когда-то не бывало или не будет [7])». Бог, згідно з твердженнями Ско-

[1]) „Рел.-философ. воззрѣнія Сковороды“, В. і Р., 1901, кн. 15, ст. 143.

Проф. Ф. Зеленогорський розглядає ті уступи, де Сковорода вчить про вічність матерії, як певний відхід од Платона. Тут, на думку Зел-го, „начинается у Сковороды отступленіе отъ философіи Платона“. (О. с., ст. 227). Визнавши нескінченність світу, Сковорода відходить од платонівського дуалізму й схиляється до пантеїзму. „Языкъ и изложеніе Сковороды весьма напоминаютъ стоическую умозрительную философію“ (Ст. 228). „Но,—застерегає Зел-ий,—было бы грубою ошибкою отождествлять пантеизмъ Сковороды съ матеріалистическимъ пантеизмомъ стоиковъ. Сковорода былъ далекъ отъ матеріалистическаго пантеизма стоиковъ“ (Стор. 229).

[2]) Op. cit., стор. 144.

[3]) Op. cit., Кіев. Стар. 1895, II, стор. 155.

[4]) Стор. 507.

[5]) Цілком правдиво зауважив Вол. Ерн, що є певна протилежність між концепцією „вічної матерії“ у Сковороди й ортодоксальним біблійним поглядом. „Дерево и тѣнь, вѣчная матерія, пише Ерн, все это внѣ-библейскія понятія, такъ же какъ и „постоянство натуры“, которое противорѣчитъ чудесамъ библейскихъ разсказовъ. Символъ „дерева и тѣни“ противорѣчитъ библейскимъ символамъ и враждуетъ съ ними“. (Г. С. Сковорода. Жизнь и ученіе. М. 1912, стор. 265, див. також стор. 279).

[6]) Стор. 507. „Он решительно и категорически отрицает с величайшим сарказмом библейский рассказ о сотворении мира“. Д. И. Багалей. „Укр.-стр. ф-ф Г. С-да“. Харьков, 1923, ст. 33.

[7]) Представником теорій біблійного креаціонізму, розвиненого на платонічній основі. був Філон. Але коли Філон, як те обстоює проф. Зеленогорський, і впливав на Сковороду, то, що-до Філонового вчення про матерію, воно могло позначитися на поглядах Сковороди тільки в тій частині, де матерію визначено в Філона, як без'якісну, невлаштовану, ірреальну. Це платонівське визначення матерії Філон з'єднав з біблійною тезою про творіння матерії: Il (Philon) sait et il enseigne que Dieu crée toute la matière,

вороди, являється в світі, «содержитъ все», формує матерію, але матерії він не творить. Матерія бо вічна. Materia aeterna est.

Сковорода визнав матерію вічною й тим самим він відмежував себе від теорії біблійного креаціонізму, що її з тими чи тими варіянтами в формулюваннях дотримувалися й Філон, і Ориген, і Августин. Але чи значить це, що Сковорода схилився до матеріялістичного монізму, проти чого заперечував М. Краснюк? Ми повинні були-б сказати так, коли-б ми не звернули уваги на загострений діялектичний антиномізм філософського світогляду Сковороди, на його повсякчасне намагання бачити скрізь і завсіди «двоє». Схиляючись із своїм твердженням про вічність матерії до матеріялістичної й моністичної концепції, він розкладає ці поняття на їх протилежності. Моністичну позицію він зраджує за-для дуалістичних проголошень, а визнання вічности матерії він ускладняє тим, що висуває негативне розуміння матерії. Причому говориться тут не про ухили, збочення, зриви, що їх з'ясовується «неясністю й туманністю його думки», як гадає П. Житецький [1]), або-ж «уклонами его воли», як пише Вол. Ерн [2]), чи-ж то браком певної системи, як висловлюється Ф. Кудринський (Сковорода, мовляв, філософ без системи) [3]), але витриманим і послідовним методологічним принципом, органічно переведеною вимогою: з'єднувати протилежності. Вчення про вічність матерії, що наближає філософію Сковороди до матеріялістичних систем [4]), він з'єднує з платонічним ученням про матерію, як ірреальне.

Матерію Сковорода характеризує, як небуття, ніщо, як порожне, безвидне й безформенне, як просторінь і місце, де з'являються ідеї, як те, що набуває форм, тоб-то, инакше кажучи, дає типову платонічну характеристику матерії.

Матерія є «місце» (318), «поле», «земля». Вона є та «земля», те «поле», ті «пустые пространственные матеріалы [5])», в чому здійснюється процес

---

dont se compose l'univers" (Martin. Philon, p. 74). Античним філософам Філон протиставляє твердження, що „бог, маючи на оці творити світ, (εστοχάσατο), виготував досить матерії (Ibid, p. 75). Див. також Jakob Horovitz. Untersuchungen über Philons u. Platons Lehre von der Weltschöpfung. Marburg, 1900; пор. В. Иваницкій. „Филонъ Александрійскій". Кіевъ. 1915, ст. 565, П. Блонскій. „Философія Плотина". Москва, 1918, ст. 97-98. Явно, що біблійний креаціонізм не відповідає наведеним угорі цитатам із Сковороди. Пор. погляди Еригени. Брилліантовъ. „Вліяніе вост. богословія на западное въ произведеніяхъ І. С. Эригена" СПБ., 1898, ст. 305-309, 291-3.

[1]) „Енеїда Котляревського в звязку з оглядом укр. літератури XVIII ст." Київ, 1919, ст. 35.

[2]) Гр. С. Сковорода. Жизнь и ученіе. Москва, 1912, ст. 266.

[3]) „Философъ безъ системы", Кіевская Старина, 1898, кн. I, II, III.

[4]) Вважаймо на характеристику, що її запропонував проф. М. І. Яворський: „...Метод познанія Сковороды приближался в сильной степени к материалистическому,... и нужно было ему только вырваться из об'ятий традиций идеализма, и Сковорода предстал бы перед нашими глазами, как диалектик, в материалистическом пониманіи". „Гр. С. Сковорода и его общество". Харьков, 1923, ст. 57, пор. стор. 52-54.

[5]) В діялозі „Наркиссъ" Сковорода так освітлює взаємини матерії й форми: „Другъ. Если бы ты долготу и широту церкви измѣрилъ сажнемъ или веревкою, какъ тебѣ кажется? Узналъ ли ты мѣру ея? Клеопа. Не думаю. Я бы узналъ одно только пространство матеріаловъ ея; а точную мѣру, содержащую матеріалы, въ то время узнаю, когда понимаю планъ ея. Другъ. Такъ посему, хотя бы всѣ Коперниканскіи

бування, «таится и является» «пресвѣтлая истина [1])». «Вся тварь есть поле слѣдовъ Божіихъ [2])». «Царствіе блаженной натуры... себя свидѣтельствуетъ, печатая слѣды свои по пустому веществу [3])». «Если нѣчто узнать хочешь въ дусѣ или во истинѣ, усмотри прежде во плоти, сирѣчь въ наружности, и увидишь въ ней печатлѣемыя слѣды Божія [4])». Висловлюючи свій погляд на взаємини матерії й форми, Сковорода вказує на те, що ідея, думка божа, «симмитрія» «простирается» в «пустой внѣшности», «пространственныхъ матеріалахъ» чи-ж то пак «пространствѣ матеріаловъ». Світ бування є для нього з'єднання ідеї з «порожньою просторінню». «Во единомъ два будутъ: (истое и пустое) [5])».

«Пустое» протиставляється «истому», ірреальне реальному, небуття буттю, матерія формі. «Порожня просторінь» це «тѣнь безбутная», не-буття, инше як реальність. Матерію визначає Сковорода, як протилежність реальностям, використовуючи образи й уподіблення, що підкреслюють ірреальність матерії. Вона ірреальна й тотожня з «пустошею», порожністю, відсутністю. Як небуття, як протилежність життю [6]), матерія есть «пустоша» й «смерть». «Вся плоть — пустошь [7])», «пустая видимость [8])», «порохъ и пустоша», «грязь и пустоша [9])». «Пустое твое око смотритъ во всемъ на пусто-

---

мыры перемѣрилъ, не узнавъ плана ихъ, который всю внѣшность содержитъ, то бы ничего изъ того не было. Клеопа. Думаю, что какъ внѣшность есть пуста, такъ и мѣра ея. Другъ... Планъ въ земныхъ и небесныхъ пространственныхъ ма-матеріалах, прилѣпившихся къ вѣчной своей симметрии..., онъ-то есть... слово Божіе, совѣты и мысли его — сей есть планъ, по всему матеріалу во-все-вселенной не чувствительно простершійся, все содержащій и исполняющій" (87-88).

[1]) Стор. 362.

[2]) Ibid.

[3]) Стор. 244.

[4]) Стор. 309. Аналогічний образ „σφραγίς" у Платона й Філона див. Горовитц „Untersuchungen"..., стор. 80, прим. 2.

[5]) У Платона матерія є „місце" (τόπος), „χώρα" (країна, земля, поле, просторінь), в якому являється почуттьовий світ—Tim. 52 B, 52 D. (В перекладі Халцидія loci, стор. 66, 68). За свідоцтвом Аристотеля Платон ототожнював матерію з порожньою просторінню, що дає місце всьому, що буває. Tim. 49 B: „вмѣстилище для всякаго бываніа" (Малеванскій, ст. 125; в пер. Халцидія: omnium quae gignuntur respectaculum est, ст. 60): „ἐκεῖνο ἐν ᾧ γίγνεται". З новітніх дослідників ту думку, що матерія саме є не τό ἐξ οὗ, але τὸ ἐν οὗ (Tim. 49 E, 52 A) підкреслюють Целер, Бавмкер та Наторп (Блонський, о. с., ст. 340). Див. також С. Н. Трубецкой „Ученіе о Логосѣ" (М. 1906), ст. 29-30. Пор. погляд I. Bassfreund'a: „Über das zweite Prinzip des Sinnlichen oder die Materie bei Plato", Leipzig, 1886, розділ II-ий, стор. 12-27; Simson D. Begriff d. Seele bei Plato S. 43-44.

[6]) Визначення матерії, як „смерти", „пітьми", „тіні", „лжи" й „зла", як протилежности життю, світлу, істині й добру, відповідає Плотиновим формулам. Згідно з Плотином, матерія не є життя", „вона подібна побіжній тіні", „оманні відбитки". Еннеада III, 6. 7. Kiefer, II, 212-3; Bouillet, II, 143-4. Як протилежність світлому, матерія є „пітьма". Еннеада II, 4.10 і I. 8,4. Матерія, як зло, трактована в Еннеаді I. 8. Kiefer II. 204-213, Bouillet, t. I, p. 117-138.

[7]) Стор. 83.

[8]) Ibid.

[9]) Стор. 85.

шю [1])». «Что есть плоть твоя, если не земля пустая, солоная и не обитаемая [2])». «Земля, прахъ, тѣнь и ничтожная пустоша — все то одно [3])». «Видима плоть есть смерть [4])». «Все, что мы доселѣ видѣли, что такое есть? земля, плоть, пѣсокъ, пелынь, желчь, смерть, тьма, злость, адъ [5])»; «умирающая мертвость и тлѣющая тлѣнь [6])», «скверна мертвечинъ [7])», «пепельная тлѣнность [8])».

Сковорода, як бачимо, визначає матерію негативно; він їй надає всіх прикмет негативности: вона не є, мовляв, те, що є; вона швидче, є те, що не є. Вона є абсолютно негативне поняття. Вона не є буття і тому її визначається, як смерть, порожнечу, попіл, тління.

Матерія є «не сущая», «ничтожность и ничто [9])». Вона завсіди має в собі протилежності: велике й мале, збільшення й зменшення, зростання й зникання, подібна до тіни й є ніщо. «Тѣнь то умаляется, то переходитъ, то родится, то исчезаетъ и есть ничто. Materia aeterna est [10])». «Всякая внѣшность есть ничто [11])». Вона є «то, что ничто [12])»: μὴ ὄν. Про меонічне розуміння матерії у Сковороди говорив і Вол. Ерн: «Меонъ и матерія, — зазначає Ерн, для Сковороды понятія равнозначащія [13])».

Трактуючи матерію, як негацію, як пустошу, порожнечу, відсутність, «лишеніе» всіх реальних визначень, Сковорода хотів тим ствердити, що мате-

---

[1]) Стор. 83. Вчення про „пустое познаніе“ „пустого вещества“ — типове платонічне вчення. Платон характеризує матерію, як „важку для розуміння“ (Tim. 49 A), „неприступну мисленню“ (Tim. 51 A). Матерію можна пізнати тільки через „несправжне міркування“ (Tim. 52 B, в перекладі Халцидія: adulterina quadam ratione opinabile, Wrobel ст. 66): λογισμὸς νόθος. Див. Hans Raeder: Platons philosophische Entvickelung. Leipzig, 1905, стор. 388.

Посилаючись на це Платонове визначення пізнання матерії в Тімеї 52 B, Плотин пише: „Мислення матерії є власне не-мислення (ἄνοια), чи точніш відсутність кожної думки; уява матерії є неправдива, неістинна, походить од иншого, що не є істинне, і звязана з поняттям иншого“. „Душа бачить те, що не є ні фігура, ні фарба, ні світло, ні розмір. Коли душа мислить про матерію..., вона одержує враження безформенного“ (τύπος τοῦ ἀμόρφου) Енн. II. 4. 10. Kiefer I. 199, Bouillet I, 208-11.

[2]) Стор. 148.

[3]) Стор. 96.

[4]) Стор. 99.

[5]) Стор. 98.

[6]) Стор. 100.

[7]) Стор. 164.

[8]) Визначення матерії, як чистої негації (στέρεσις—privation, „лишеніе“, відсутність, порожність, „пустое“), ми знаходимо у Платона (див. Arist. Phys. 1,9), у Плотина: „Матерія, як відсутність, є невизначене, безмежне й безякісне“. „Як відсутність (στέρεσις), матерія є небуття“ II. 4. 14, Kiefer I, 205, Bouillet, I, 218-9.

[9]) Стор. 276.

[10]) Стор. 368.

[11]) Стор. 91. Пор. визначення матерії, як τὸ μέγα καὶ τὸ μῖκρόν у Платона (Arist. Metaph. 1, 6, § 8 і 10).

[12]) Стор. 80.

[13]) Op. cit., стор. 264. Платон називав матерію меоном, „несущею“. Resp. 477 (Карповъ, т. III, стор. 289). Так само вчить про матерію й Плотин: „матерія є не-буття“, Енн. II. 4. 14. „Матерія не є ні душа, ні розум, ні життя, ні форма, ні межа. Вона є

рія єсть безякісність і невизначеність. Як ми бачили з самого початку, Сковорода протиставляє матерію формі (ідеї, виду, образу): матерія й форма це два протилежні й відмінні єства. Як висновок звідціля, стверджується, що матерія безóбразна, безвидна й безформенна: вона є «безобразная грязь» [1]). Оскільки «мѣра и число всегда есть Божіе [2])», то матерія, як протилежність «божому», безкількісна й безякісна. Форма привносить із собою в матерію «міру й число», а сама в собі матерія тільки «спустошення». Не маючи в собі сама „симмитріи" (міри), „числа й міри", матерія необмежена (ἄπειρον), не має „положеннаго себѣ Предѣла [3])".

Але саме ця необмежена й невизначена „безобразність", „пустота", відсутність форми (виду, образу, симетрії, плану, міри й числа) й дозволяє матерії завсіди набувати кожного образу, кожної форми й міри. Безóбразна матерія дістає образ, стає річчю тільки в з'єднанні з певною „мірою й числом", коли в ній втіляється та чи инша форма (εἶδος, вид, ідея). Цей „вид" надає матерії форми й тих чи инших якостей. Ідея, привходячи в матерію, приносить з собою „благообразіе вида и мѣры". „Внѣшность есть пуста [4])"... ничто [5]), коли „естество вещественное", „матерія" відходить од „точного своего начала", ідеї чи форми. Повертаючись до неї, вічного буття, „матерія" „устрояется", бо їй надається „міра" й „предѣлъ"; тоді в хаотичну безóбразну „грязь" вноситься „образ"; необмежена матерія оформлюється. „Сія безобразная грязь, возвращаясь къ своему началу, пріемлетъ отъ его печатлѣемое на себѣ благообразіе вида и мѣры, а мѣра и число въ себѣ заключаетъ [6])".

рід невизначеного (ἀπειρία)... Через те, що матерія не є щось з того, що ми назвали, її не можна назвати буттям; вона заслуговує швидче на назву небуття". Еннеада III, 6, 7. Kiefer II, 212, Bouillet, II, 143, Блонскій, ор. с., ст. 95, 341, В. Виндельбандъ. „Платонъ". 1900, ст. 93. Вчення про небуття в східній і західній теології, див. Брилліантов, op. cit, ст. 288-90.

[1]) Стор. 276. Згідно з Платоновим ученням про матерію, вона не має жадного образу й визначення (Tim. 49. E длл.). Вона безформенна (ἄμορφον Tim. 51. A., в перекладі Халцидія: informem, вид. J. Wrobel'я, Lipsiae 1876, ст. 64. Малеванскій, Тимей, Кіевъ. 1883, стор. 131), хоч і лежить в основі всіх мінливих форм бування й приймає ці форми в себе.

Про аморфність матерії у Плотина див. Еннеада II, 4, 8, Kiefer, B. I, S. 197, Bouillet, t. I. Paris 1857, p. 205.

Ту саму концепцію матерії знаходимо в Августина. ...Nonne tu, Dómine, docuisti me, quod priusquam istam informem materiam formares atque distingueres, non erat aliquid, non color, non figura, non corpus, non spiritus? non tamen omnino nihil; erat quaedam informitas sine ulla species. (Confes XII. 3. Цит. за Bouillet, o. c., II, 142).

[2]) Стор. 299.

[3]) Стор. 368. В Philebi (26, 27) Платон визначає матерію, як ἄπειρον, як невизначене, безмежне, як те, що не має межі, міри („симмитріи", „міри й числа", „плану") і як таку протиставляє її „предѣлу" (πέρας: те, що обмежує й формує. Пор. O. Klugge o. c., ст. 18). Аналогічну характеристику матерії, як ἄπειρον, дає також і Плотин: «матерія є саме невизначене», стверджує Плотин, відмежовуючи «матерію, як невизначене» від „числа й міри, як визначеного". Еннеада II, 4, 15. Kiefer, I, 206; Bouillet, I, 219—20. Про ἄπειρον у Платона див. Bassfreund, Die Materie bei Plato, роз. VIII, стор., 63—67, Otto Klugge, Darstellung der Einwendungen des Aristoteles gegen die Platonische Ideenlehre, 1905 стор. 40, 46, Hans Raeder, op. cit, стор. 361-2.

[4]) Стор. 88.

[5]) Стор. 276.

[6]) Ibid.

„Плоть ничтоже... Но когда сія невидима и не устроена плоть, изъ ничтожности своей выходитъ въ точное свое начало, тогда созидается изъ ничтожности въ нѣчто, и перестаетъ быть ничто, т. е. плотію и тьмою [1])".

В своїй ірреальності й порожньості, в своїй відсутності міри, числа й межі, матерія необхідна, вона необхідна, як те, що „приймає види". Вона, за Сковородою, робить невидиме видимим. Вона є „зовнішній знак, що свідчить про існування вищого реального буття. Матерія необхідна тому, що вона „представляетъ оныя (ідеї) въ вещественномъ видѣ [2])". Вона мінлива, але в мінливості своїй перетворюється в різні форми. „Она ищезаетъ изъ виду по части, не стоитъ постоянно, а въ различныя формы преобразуется [3])".

В цій характеристиці матерії Сковорода до певної міри спирається на Платона й платонічну традицію [4]). Було-б передчасно гадати, які саме філософи були безпосередніми джерелами для Сковороди, але таки вже тепер можна сказати, що він досить близько підійшов до платонічного вчення про матерію, як про мінливе й ірреальне, як про μή ὄν, чисту негацію, пустошу, відсутність (στέρεσις), як про щось безóбразне, безформенне й безвидне, як про землю, поле (χώρα), що в ньому з'являються ідеї. У Сковороди ми знаходимо типові для кожного платоніка порівняння матерії з дзеркалом [5]), водою, тінню, злом, пітьмою й т. и. Проте, хоч Сковорода не раз і не в одному місці розвиває меоністичну концепцію матерії, ми вагались-би сказати, що Сковорода, противно Аристотелеві, стоїкам, олександрійцям, Філонові й Оригенові, був у питанні про природу матерії, подібно, приміром, до Плотина, скрізь і завсіди послідовним імматеріялістом.

У Сковороди матерія єсть одночасно, як у справжнього платоніка, ніщо, пустоша, безóбразне і поруч з тим, як у Аристотеля чи стоїків або-ж Оригена, — речовина, матеріял, тіло й тілесне. Плотин критикує вчення про матерію, як масу, тіло й тілесне, він категорично висловлюється проти стоїч-

---

[1]) Ibidem.

[2]) Стор. 497.

[3]) Стор. 507. Це типове платонівське вчення про матерію (Timaeus 51 A, 52 B), як про φύσις τὰ πάντα δεχομενη, ἡ δεξαμενή чи ὑποδοχὴ τῆς γενέσεως (у Халцидія: capacitas, porro praebet iis quae generantur, ст. 66; у Малеванського: „всевоспринимающая", стор. 131, „третій родъ..., доставляющій мѣсто всему, что получаетъ происхожденіе", стор. 136).

Тотожне вчення ми бачимо й у Плотина. Матерія, згідно з його визначенням, є ὑποκείμενόν τι καὶ ὑποδοχὴ εἰδῶν, „основа й прийомник видів (ідей, форм)", un sujet et un réceptable des formes", „Substrat und Aufnahmeort". Енн. II. 4. 1; Kiefer, I, 131; Bouillet, I, 195; пор. також II, 4, 6. Про матерію, як „пріемникъ видовъ" див.: Блонский, Философія Плотина, М. 1918, стор. 94-95; Bassfreund, розд. V, стор. 42-55, A. Fouillée. Philosophie de Platon, P. t. II, p. 336-339, В. Виндельбандъ, „Платонъ", 1900, ст. 93-94.

[4]) Висловлюючись так, ми не розвязуємо питання про джерела й безпосередній вплив на Сковороду. Наші порівняння й посилання мають указати на ту античну традицію, що на неї кінець-кінцем сходить Сковорода, але не більше.

[5]) Видимі речі, як тіні (σκιαί),—Платон Resp. VII, 517; у Плотина, третя Еннеада, 6. 7: „це є тінь, що рівно не здібна ані лишатися, ані зникнути". „Вона (матерія) подібна до побіжної тіни". „Вона подібна до дзеркала, що в ньому видно відбитки речей". „Це є оманні виявлення". Kiefer, II, 212-3, Bouillet, II, 143, 144.

ків [1]). Сковорода-ж, навпаки, вчення про матерію, як „пустое", і вчення про матерію, як „вещество", об'єднує в понятті „пустого вещества [2])".

У Сковороди ми знаходимо не раз певне й точне визначення „матерії", як речовини, маси. „Умъ во вся есть не вещественъ... Что касается до видимой натуры, то ей также не одно имя: напр., вещество или матерія, земля, плоть, тѣнь и проч." [3]). Поруч з імматеріялістичними образами „тіни", „вида дерева", „зерцаловидныхъ тѣней", „изліянія", Сковорода вживає й таких образів, що свідчать про розуміння матерії, як маси: „плоть", „вещество", „гончар", „виліплювати". „Натура или духъ... самъ бытіемъ есть всякому созданію. Самъ одушевляетъ... и по своей же волѣ... опять въ грубую матерію, или грязь, обращаетъ; а мы то называемъ смертію. По сей причинѣ разумная древность сравнила его съ математикомъ или геометромъ, потому что непрестанно въ препорціяхъ или размѣрахъ упражняется, вылѣпливая по разнымъ фигурамъ, напримѣръ травы, дерева, звѣрей и прочее, а еврейские мудрецы уподобили его горшечнику" [4]). Вся Сковороди „рѣчь течетъ къ тому, чтобъ понять во всемъ два вещества: Божіе и вещественное [5])". „И давно уже просвѣщенныи сказали вѣсть сію: Materia aeterna est. Вещество вѣчно есть. Сирѣчь всѣ мѣста и времена наполнила [6])". Матерія, таким чином, „вещество", хоч, правда, „пустое вещество [7])".

Як бачимо, Сковорода приймає вчення про матерію, як матеріяльний субстрат, причому поняття матерії, як матеріяльного субстрату, засвоюється як негативне поняття „пустого вещества" [8]).

Лишається ще розвязати питання про „еволюціонізм матерії": чи Сковорода антиеволюціоніст, для якого ірреальність матерії не знає поступу, не має, мовляв, майбутнього, чи, навпаки, вона є єство, що може стати всім, що припускає в собі, окрім зла, також і добро?

---

[1]) Друга Еннеада, розд. 4, 11-12, Kiefer I, 200-202, Bouiilet, I, 211-216; Блонскій, стор. 99-100. Paul Bart. Die Stoa, Stuttgart, 1903, стор. 39-41, Трубецкой „Ученіе о Логосѣ", Москва, 1906, ст. 41-46.

[2]) Стор. 244.

[3]) Стор. 64.

[4]) Стор. 64-65.

[5]) Стор. 497.

[6]) Стор. 507.

[7]) Натяк на розуміння матерії, як матеріялу, в Платона ми маємо в Тімеї, 30 А. Див. Bassfreund, стор. 42-63, Hans Raeder, 387-389; Simson, D. Begriff d. Seele bei Plato, S. 43-44.

[8]) Поєднання Платонівської концепції матерії з теорією матеріяльного субстрату Аристотеля й Стої ми знаходимо у Філона. Як пише Jakob Horovitz: „Die philonische Beschreibung der Materie ...weist deutlich auf das Vorbild des Timäus zurück" (Untersuchungen über Philons u. Platons Lehre von der Weltschöpfung. Marburg. 1900. S. 10). Пославшись на Мюлера, який зазначив уплив Аристотеля й Стої на деякі визначення філонової матерії, Горовітц теж підкреслює звязаність „in hohem Grade" Філона з Платоном (Ibid). В. Іваницький у своїй книзі про Філона (Київ, 1915) так пише: „Матерію Филонъ характеризуетъ, какъ бытіе безкачественное, безвидное, косное, пустое, одинокое и мертвое. Въ цѣломъ оно есть μὴ ὄν. Однако, это Платоновское опредѣленіе матеріи Филонъ понимаетъ въ стоическомъ смыслѣ: матерія для него тѣлесная сущность, это—хаотическая масса вещества" (Стор. 565).

На цьому питанні досить докладно зупиняється Вол. Ерн. „Мысль Сковороды колеблется между высшимъ, сверхсущественнымъ, отнюдь не пантеистическимъ монизмомъ христіанства и идеалистическимъ дуализмомъ Платона. Подобно тому какъ у Платона міръ тотъ и этотъ остаются навѣки раздѣленными и по существу несоединимыми, подобно этому Сковорода проводитъ такую рѣзкую грань между внутреннимъ и внѣшнимъ, вѣчнымъ и тлѣннымъ, горнимъ и здѣшнимъ, что они органически соединиться какъ-будто и не могутъ. Внѣшнее не можетъ стать внутреннимъ. Тлѣнное не можетъ превратиться въ вѣчное. Но въ такомъ случаѣ тлѣнное становится необходимымъ элементомъ вѣчного, т. е. получаетъ своего рода дурную вѣчность... Міръ нашъ не ограниченъ не только въ пространствѣ, но и во времени. Онъ всегда былъ и будетъ... Materia aeterna est[1])". Отже, Ерн схиляється до думки, що Сковорода визнавав вічну роздільність і нез'єднаність вічного й тлінного, внутрішнього й зовнішнього, ідеї й матерії, а тому й не припускав для матерії можливости еволюціонувати. „Если, — продовжує Ерн, — вѣчна матерія, вѣченъ меонъ (ничто), то, значитъ, матерія есть елементъ Абсолютнаго, и меонъ есть составная часть Сущаго и Сущаго безъ меона нѣтъ. Но такъ какъ зло, меонъ и матерія для Сковороды понятія равнозначащія, то и зло вѣчно и безъ него нѣтъ Бога... Такимъ образомъ Богъ Сковороды имеетъ свою тѣнь, долженъ непремѣнно опираться въ подножіи своемъ на пустошь и тлѣнь и хотя постоянно творитъ новое и чудное, но всегда носитъ и вѣчно будетъ носить старыя, ветшающія, тлѣнныя ризы. Дуализмъ принимаетъ абсолютныя формы и переносится въ само Абсолютное. Вѣчность безсильна надъ временемъ, добро надъ зломъ, истина надъ ложью, новое надъ старымъ. Какъ масло не смѣшивается съ водой, такъ эти противоположности не объединяются ничѣмъ и ни въ чемъ[2])".

Вол. Ерн схиляється до того, щоб припустити в Сковороди наявність абсолютного дуалізму. На його думку, Сковорода не тільки протиставляє меоністичну природу матерії божественному початкові, але й стверджує, що ці протилежності об'єднатися не можуть і навіки лишаться розділеними. Справді, Сковорода проводив „рѣзкую грань между внѣшнимъ и внутреннимъ, вѣчнымъ и тлѣннымъ", справді він учив про „вічність матерії", але він

---

[1]) Г. С. Сковорода. Жизнь и ученіе. М. 1912, ст. 263.

У Платона дійсно, як пише Горовитц: „Auch die Übermacht des Nus kann die Materie doch nicht ganz ertöten: der Optimismus findet an dem Dualismus eine Schranke, die er niemals vollkommen zu durchbrechen vermag" (O. cit., ст. 55).

[2]) О. с., стор. 264. Трохи нижче Ерн повторює своє твердження: „Физическая природа... навѣки остается косным и мертвымъ подножіемъ божественной жизни. Дуалистическій моментъ въ мышленіи Сковороды опять подчеркивается и выступаетъ съ платонической рѣзкостью и непримиримостью. Богъ не творитъ міра обительнаго, матеріальнаго, — вотъ одно изъ борющихся положеній Сковородиной метафизики. Сказать, что Богъ сотворилъ небо и землю въ физическом смыслѣ, — это для него „самая главная критская и сиканская ложь"... Тѣнь вѣчно сосуществуетъ Богу, и вѣчнымъ становится не только добро, но и зло, ибо на вопросъ „откуда у Змія злоба и упрямство къ Вышнему?" Сковорода отвѣчаетъ: „Плоть по природѣ враждебна духу", т. е. добру" (стор. 279).

зовсім не стверджував, як гадає Ерн, що світ той і цей „остаются навѣки раздѣленными“. Досить легко довести, що Сковорода визнавав „незлитність“ цих світів і поруч з тим їхню „нероздільність“. Свідомість Сковороди діялектична, діялектично він розвязує й питання про взаємини матеріяльного й духовного. Він їх не зливає, але й не відокремлює. Сковорода висуває діялектичну концепцію „неслитнаго соединенія[1])“: „безъ всякаго смѣшенія, но и безъ раздѣленія[2])“, „нераздѣльно и не слитно же[3])“. Вол. Ерн не звернув уваги на цей момент у філософії Сковороди.

Коли говорити про елементи монізму й дуалізму, імманентизму й трансцендентизму[4]), пантеїзму й монотеїзму в світогляді Сковороди, то треба мати на увазі ті місця, де Сковорода спеціяльно трактує ці складні проблеми. Треба визнати, що в усіх діялогах ми знаходимо цілком тотожні твердження Сковороди. «Богъ есть во плоти человѣческой. Есть подлинно онъ, во плоти видимой нашей, не вещественъ во вещественной, вѣчный въ тлѣнной, единъ въ каждомъ изъ насъ и цѣлъ во всякомъ. Богъ во плоти и плоть въ Бозѣ, но не плоть Богомъ, ниже Богъ плотію[5])». «Вся стихійная подлость будьто риза имъ носимая: его-жъ самаго она есть и онъ въ ней вездѣ. Но не она имъ есть, ни онъ ею. И хотя въ ней, но кромѣ ея и вышше ея пребываетъ не мѣстомъ, но святынею[6])». Коли-б Ерн мав на увазі цей абзац, він не писав-би про «абсолютний дуалізм» Сковороди: це, правда, не монізм, але це й не дуалізм. Це не злиття, але це й не відмежування двох принципів. Це монізм і дуалізм одночасно, це імманентизм сполучений з трансцендентизмом. При елементах певного імманентизму («она его есть и онъ въ ней есть»), Сковорода зберегає антитетичне протиставлення божого єства стихійній підлості: «ни она имъ есть, ни онъ ею[7])». Визнання взаємної імманентної з'єднаности («его»

[1]) Стор. 372.

[2]) Стор. 215.

[3]) Стор. 202. Ерн гадає, що Сковорода в ученні про „воскресеніе“ перемагає свій дуалістичний платонізм. Ми не торкаємося тут цього складного питання, бо воно вимагає спеціяльного обмірковування.

[4]) „Въ параллель съ мѣстами, указывающими какъ бы на стоическій пантеизмъ Сковороды, можно привести цѣлый рядъ мѣстъ изъ его сочиненій, гдѣ онъ говоритъ и выражается языкомъ монотеиста въ библейскомъ и христіанскомъ смыслѣ слова... Есть мѣста, указывающія на то, что Сковорода признавалъ Бога трансцендентнымъ, т. е. существующимъ внѣ міра... Богъ и природа противополагаются, а не отождествляются, какъ въ пантеизмѣ“. Зеленогорскій, о. с., стор. 230.

[5]) Стор. 101.

[6]) Стор. 312. Пор. також: „Всяка плоть есть риза твоя, сѣно и пепелъ: ты же тѣло, зерно,... пречистый, нетлѣнный, вѣчный. Все тебѣ подобно и ты всему, но ничто же есть тобою, и ты ничемъ же, кромѣ тебе. Ничтоже, якоже Ты. Кто яко Богъ“ (ст. 205). „Ты-то тѣнь, тма и тлѣнь. Ты риза, а онъ тѣло. Ты привидѣніе, а онъ въ тебѣ истина. Ты-то ничто, а онъ въ тебѣ существо. Ты грязь, а онъ твоя красота, образъ и планъ, не твой образъ и не твоя красота, понеже не отъ тебе, да только въ тебѣ и тебе содержитъ“ (стор. 84).

[7]) Хоч тут і не місце торкатися особливостей Сковородиного вчення про трансцендентне, але варт зазначити, що, одмежовуючи боже від стихійного, Сковорода цю „межу“ относить не до „місця“, а тільки до „святині“ й „чести“ (стор. 312). Як про це він каже

і «въ ней») філософ обмежує вказівкою на трансцендентний характер божого («кромѣ ея и выше ея»). Філософія Сковороди спирається на визнання єдности трансцендентного та імманентного [1]).

Формулою «нераздѣльно и неслитно» пояснює Сковорода своє вчення про з'єднання протилежностей: «міръ и Міръ, тѣло и Тѣло, человѣкъ и Человѣкъ, — двое въ одномъ и одно въ двоихъ, нераздѣльно и не слитно же. Будь то яблонь, и тѣнь ея, древо живое и древо мертвое; лукавое и доброе; лжа и истина; грѣхъ и разрѣшеніе [2])». Або-ж коли Сковорода пише про «сопряженность во едину ипостась безъ слитія естествъ Божіего и тлѣннаго [3])». Згідно з цим і в иншому місці він повторює цю формулу: «Взгляните на дивное дѣло Божіе: изъ двухъ человѣковъ составленъ одинъ; одно... лице сдѣлано изъ двоихъ сродностей, безъ всякаго смѣшенія, но и безъ раздѣленія [4])». Категорично відкидаючи принцип «смѣшенного сліянія», Сковорода протиставляє йому принцип «раздѣленія на двое». «Родная смерть сія, душу убивающая жаломъ, есть смѣшеніе въ одно тлѣнной и божественной натуры, а смѣшенное сіе сліяніе есть устраненіе отъ божественнаго естества въ страну праха и пепела [5])». Принцип «неслитного соединенія» є провідне методологічне твердження [6]) Сковороди, що користуючись з нього Сковорода розвязує проблему взаємин „матерії" й „форми [7])". Два складають одне: два в одному й одно в двох.

в „Алфавиті міра": „Во единомъ обое мѣстѣ и во единомъ лицѣ, но не въ той же чести, ни въ той же природѣ". (Стор. 318).

[1]) „Дуалістичний християнський спіритуалізм у межах імманентности — ось як можна окреслити метафізику Сковороди", так визначає проф. Мих. Гордієвський теоретичну філософію Сковороди й до того визначення додає такі свої пояснення: „Спіритуалізм Сковороди ми називаємо дуалістичним, бо Сковорода не розглядає матеріяльні речі лиш як комплекс прийнять, не ставить знак рівности між esse й percipi, як це робить Берклі: матерію він розглядає як щось, що існує незалежно від наших уявлінь, хоч і визнає її за породження засади духовної. Між матеріею та духовною засадою Сковорода встановляє нерозривний органічний звязок, через що до виразу „дуалістичний спіритуалізм" ми додаємо „в межах імманентности", підкреслюючи цим одмінність поглядів Сковороди від учення ортодоксального християнства та метафізики Декарта" (O. cit. Одесса, 1923, ст. 35-36).

[2]) Стор. 202. Про ортодоксальну традиційність цієї формули „asynchytos kai atreptos" ми писали в рецензії-замітці: „Гр. Сковорода в „Очерке развития р. философии Шпета". Записки Іст.-Філол. Від. У. А. Н., кн. VII-VIII (1926), стор. 501.

[3]) Стор. 112.

[4]) Стор. 215.

[5]) Стор. 244. „Сліяніе естествъ есть... устраненіе отъ блаженной натуры и невѣдѣніе о Богѣ" (244). „Не сливай въ тождество нощи и дня. Видишъ горкое, но есть еще тутъ же и сладкое. При твоей нощи есть тутъ же и утро дня Господня. Во единомъ обое мѣстѣ и во единомъ лицѣ, но не въ той же чести, ни въ той же природѣ" (318). „Язычники всѣ означаются симъ именемъ „Вавилонъ", а сіе значитъ смѣшеніе или сліяніе... Находящуюсь во плоти духовную истину, не зная ее, смѣшиваютъ съ плотью" (182). А тому „сіе есть быть истиннымъ израилемъ" — бути „все на двое раздѣляющимъ" (244).

[6]) „Свѣтъ премудрости тогда входитъ въ душу, когда человѣкъ два естества познаваетъ: тлѣнное и вѣчное" (496).

[7]) Посилаючися на Платона, Сковорода про людину й світ учив, що вони „состоятъ изъ двоихъ, едино составляющихъ естествъ, называемыхъ матерія и форма" (498).

Протилежне в протилежному[1]). Взаємний звязок цих „двоихъ одно составляющихъ естествъ“ Сковорода докладно з'ясовує в окремому абзаці, дуже важливому, щоб уявити собі методу Сковородиного трактування філософських проблем: „А дабы, пише він, изъ двоихъ одно составляющихъ естествъ не послѣдовала смѣсь, а изъ нея идолочтеніе, раздѣлилъ Творецъ между свѣтомъ славы своей и между тмою тлѣни нашей, между истиною и между образующею тѣнью. „И разлучи Богъ между свѣтомъ и между тмою“... Но дабы опять не послѣдовалъ раздоръ, разрывающій двоицу, сопряженныхъ во едино естествъ, здѣланъ изъ тмы и свѣта, изъ дня и ночи, изъ вечера и утра, день единъ... Сей день сотворилъ Господь изъ противныхъ натуръ: изъ лукавыя и добрыя, тлѣнныя и нетлѣнныя, изъ глада и сытости, изъ плача и радости въ неслитномъ соединеніи. Между водою подлою и небесною, какъ раздѣляющая, так и соединяющая укрѣплена вѣчная твердь[2])“. Розділяти на частини й з'єднувати в одне ціле — така діялектична метода Сковороди.

Весь світ і все в світі є з'єднання антитез, сполучення протилежностей. Сковорода яскравий представник антиномічного світорозуміння. „Не сыщешъ дня безъ тмы и свѣта, а года безъ зимы и теплоты. Не найдешъ и состоянія, чтобъ оное изъ горести и сладости не было смѣшенное. Такъ весь міръ стоитъ. Противное противному способствуетъ. Сладость есть наградою горести, но горесть мати сладости[3])“. „Щастливъ, зазначає Сковорода, кому удалось... обрѣсти въ жосткомъ нѣжное, въ горькомъ сладкое, въ лютости милость, въ ядѣ ядь, въ буйствѣ вкусъ, въ смерти жизнь, безчестіи славу“[4]). Свій антиномізм Сковорода доводить до останньої заго-

[1]) Сковорода бачить „въ семъ цѣломъ Мірѣ два Міра, единъ Міръ составляющіе: Міръ видный и невидный, живый и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тотъ тѣло. Сей тѣнь, а тотъ древо. Сей вещество, а тотъ ипостась, сирѣчь основаніе, содержащее вещественную грязь такъ, какъ рисунокъ держитъ свою краску. Итакъ, Міръ въ Мірѣ есть-то вѣчность въ тлѣни, жизнь въ смерти, востаніе во снѣ, свѣтъ во тмѣ, во лжѣ Истина, въ плачѣ радость, въ отчаяніи надежда“ (368).

Про „розділення“ й „з'єднання“ в Платона, як властиве завдання діялектики, див., між иншим: Otto Kluge, Darstellung u. Beurteilung der Einwendungen des Aristoteles gegen die Platonische Ideenlehre“ Greifswald, 1905. S. 17-18. Пор. Сократові слова в „Федрі“: „Я сам поклонник такого рода разделения на части и сведения в одно целое: и то и другое помогает говорить и мыслить“ (266 B) (Пол. собр. тв. Платона, V, 1922, ст. 149).

[2]) Стор. 372. Образу трикутника вживає Сковорода, щоб з'ясувати взаємини „тварної плоти“, матерії й „началної единости“: „едино есть трое“, „трое-едино“, „двое и едино“. „Едино начало, а началная единость всю тварь предваряетъ. Се уголъ! Создавшая плоть, и вселшаяся въ ней! Се уголъ! Ищезшей плоти пребывающа же. Се уголъ! Вотъ тебѣ, горлице моя, египетскій тріуголъ. Вотъ для чего влюбился въ его мудрецъ Самійскій!“ (512). „Аще кто съ Пиѳагоромъ раскусилъ фігурный тріуголъ, образующій истину, той видитъ, яко въ немъ: 3, 2 и 7 есть тожде“ (511). Цей своєрідний пітагореїзм Сковороди, його вчення про одиницю, двоїцю й тріяду заслуговує на окремий дослід. Цікаві зазначення про τὸ ἕν, ἀόριστος δυάς у Платона та Аристотеля див. у цитованій праці Otto Kluge (Greifswald, 1905), ст. 40 далі; у Плутарха, що все зводить до одиниці й невизначеної двоїці див. С. Н. Трубецкой: „Ученіе о Логосѣ,“ стор. 170-178. (Собр. соч., т. IV. Москва, 1906); у Еригени, Брилліантовъ, op. cit., стор. 296-297

[3]) Стор. 346.

[4]) Стор. 394-5.

стрености. „Не судите по лицу, радить Сковорода, якоже лицемѣры. Часто подъ злобнымъ лицемъ и подъ худою маскою Божественное сіяніе и блаженное таится сердце, въ лицѣ же свѣтломъ, ангельскомъ — сатана[1])". Так „едине" перетворюється на „подвійне", й Сковорода скрізь вимагає знаходити цю принципову „подвійність", але на те, щоб кінець-кінцем ствердити вищу й остаточну „єдність" цього подвійного. „Едино, есть трое. Вижу трое, а то едино"[2]). І разом з тим: „двое и едино". „Знаешь видь, что змій есть, знай же, что онже и Богъ есть. Лживъ, но и истиненъ. Юродъ, но и премудръ. Золъ, но онъ же и благъ". Це остаточний вираз Сковородиних спроб поєднати дуалізм з монізмом: „двое и едино!"[3]).

Закінчуючи наш екскурс, ми можемо повторити те що ще року 1895-го писав Дм. Ів. Багалій про Сковороду: „Не смотря на то, что онъ проповѣдывалъ два начала, его нельзя назвать представителемъ дуализма, онъ въ сущности проводилъ монизмъ[4])".

---

[1]) Стор. 485.

[2]) Стор. 512.

[3]) Ibid. Пор. також: „Плачъ ведетъ къ смѣху, а смѣхъ въ плачѣ кроется... Сіи двѣ половины составляютъ е д и н о. Такъ, какъ пищу — гладъ и сытость, зима и лѣто — плоды. Тма и свѣтъ — день. Смерть и животъ — всякую тварь. Добро и зло, нищету и богатство Господь сотворилъ, и слѣпилъ во едино" (520).

Теорію „неслитного соединенія" Сковорода переносить і в свої герміневтичні спроби, „Сей есть, каже він, природный штиль Библіи! Историчною или моралною лицемѣрностью. такъ сплесть фигуры и символы, что иное на лицѣ, а иное въ сердцѣ" (373).

[4]) Кіев. Стар., II, стор. 155. Див. також „Г. С. Сковорода". 1926, стор. 359.

М. М. МАРКОВСЬКИЙ.
Наук. Співроб. Укр. Академії Наук.

„НАТАЛКА ПОЛТАВКА" І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО ЗА РУКОПИСОМ 1820 року.

Рукопис «Наталки Полтавки» 1820 р. має вже свою історію. 1901 р. в «Кіевской Старинѣ» в № 4 у відділі «Документы, извѣстія и замѣтки» з'явилася звістка І. Стешенка про список «Наталки Полтавки», який йому пощастило одержати від українського поета Я. В. Жарка. Спочатку цей рукопис переховувався у бібліотеці відомого Лукашевича, закреслене прізвище якого стоїть на звороті останнього аркушу рукопису; потім цей рукопис дістався історикові М. Маркевичеві; від нього полтавському аматорові старовини Бучкевичеві, а вже від Бучкевича Я. Жаркові, який і передав його І. Стешенкові [1]). Рукопис являє собою невеликий зшиток in 12, без ніякої нумерації [2]) й на жаль не має всередині одного аркушу — проминуто мало не всю третю яву II дії (в кінці 30 аркушу рукопису є її початок — «тѣже и Возный, который выходитъ отъ терпелыхи съ перевязанною шовковымъ платкомъ рукою, Выборный бѣлымъ черезъ плечо рушникомъ», а згори 31 аркушу — є її кінець — «Петро. Я нарошне прїйшовъ сюда зъ нымъ побачиться. (Выборный и возный уходятъ»). На другому аркуші рукопису, там, де знаходиться заголовок п'єси, стоїть дата 1820 р., написана тою самою рукою й тим самим атраментом (див. знимок № 1), що і вся п'єса. Але водяні знаки на аркушах показують 1839 р. і, значить, цей рукопис не міг з'явитися раніше, як 1839 р. Це не автограф Котляревського (бо й Котляревський помер 1838 р.), але цікавий рукопис, бо його списано з якогось оригіналу, як можна думати на основі дати 1820 р., за рік або два, як було складено саму п'єсу „Наталку Полтавку". Як я вже був писав, Котляревський не міг скласти „Наталки Полтавки" раніш, як 1818 р. [3]). Перший-же раз „Наталку Полтавку", як відомо, надрукував був 1838 р. І. І. Срезневський в „Украинскомъ сборникѣ" ч. 1 з рукопису, який дав йому сам Котляревський, мабуть, у липні 1837 р., коли вони побачилися, бо видавець Срезневський у передмові до „Наталки Полтавки" ось що каже: „Долгомъ считаю... принести мою признательность Ивану Петровичу Котляревскому за то, что онъ далъ мнѣ возможность не только быть издателемъ одного изъ лучшихъ его

[1]) Кіевская Старина, 1901 р. № 4, Документы . . . 2.
[2]) Він має 49 сторінок.
[3]) Л. Н. В., 1919 р., кн. III, стор. 250-251.

произведеній, но и начать имъ, а не чѣмъ инымъ мой „Украинский сборникъ“. Але, „удерживая правописаніе Автора“, як каже Срезневський у „Послѣсловіи“, він зробив деякі відміни проти Котляревського: так він увів „*û*, *î* (съ паеркомъ) и *é* (съ острымъ знакомъ) для отличія отъ простыхъ *и*, *і* и *е*“ (72 стор.). Потім, як каже Я. Айзенштok, якому пощастило знайти автограф Котляревського „Наталки Полтавки“, Срезневський зробив чимало змін і поправок у самому тексті [1]). Правда, не всі ці зміни й поправки з певністю можна приписати самому Срезневському. Адже-ж автограф Котляревського має філігрань 1829 р. (Айзенштok, 81; в иншому місці — стор. 97,—Айзенштok двічі каже, що на ньому філігрань 1828 р., — це мабуть друкарська помилка?), і по цьому році Котляревський сам міг поробити деякі зміни в своїому тексті, як це він робив, наприклад, із своєю „Енеїдою“, що ми показали в своїй студії про цей твір нашого автора [2]). Правда, автограф з філігранню 1829 р. може припадати й на пізніші роки, навіть 1837 р., коли бачився Котляревський з Срезневським і дав йому якийсь свій автограф, але в усякому разі напевне сказати, що всі зміни в його виданні належать Срезневському, ми не можемо [3]). Адже-ж автограф Котляревського, що його знайшов Я. Айзенштok, у цензурі не був, і значить Котляревський дав Срезневському якийсь инший список.

Знимок № 1.

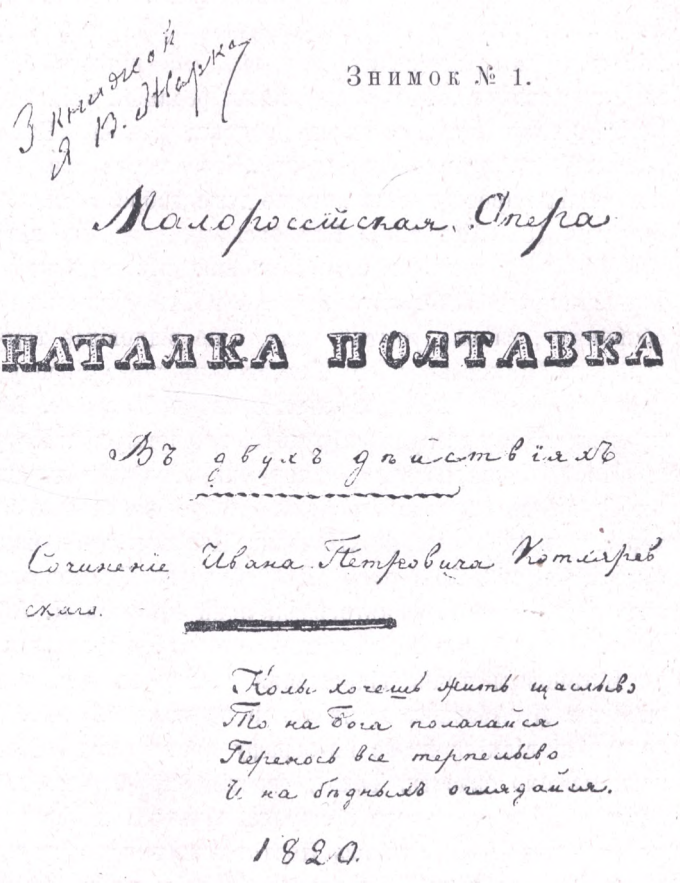

---

[1]) Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., к. X, 96.

[2]) Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., к. IX.

[3]) В. Срезневський у своїй статті „О нѣкоторыхъ автографахъ И. П. Котляревского“ каже, що „непослѣдовательное употребленіе ѣ Котляревскимъ И. И. Срезневскій сдѣлалъ послѣдовательнымъ: Котляревскій писалъ: писня, витер, поспѣвати, поѣхав, дѣвчина: у И. И. Срезневского вездѣ стоитъ ѣ“. (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1902, № 3, стор. 126-127).

Стешенківський рукопис має, як ми були казали, філігрань 1839 р., але на ньому стоїть цікава дата 1820 р. Я. Айзенштоκ не надає великої ваги цьому спискові: „спокуслива на перший погляд дата Стешенкового списку, спокуслива, бо подає надію використати його, щоб з'ясувати первісний текст опери, потребує, проте, перевірки й аналізи. Опріч того, порівнюючи цей список (на підставі тексту, що його надрукував Стешенко, М. М.) з автографом, виявляємо таку безліч вільних і невільних помилок, що це позбавляє його цінности, як матеріялу для історії тексту п'єси Котляревського“ (98). Але з цим навряд-чи можна погодитися. Правда, цей рукопис, дарма що його з зовнішнього боку переписано дуже старанно, має багато помилок, мабуть, більше невільних, але він, без ніякого сумніву, являє собою, як ми вже казали [1]), одну з первісних редакцій нашої п'єси. „Можна навіть сказати“, писали ми, „що першу редакцію своєї „Наталки Полтавки“ Котляревський написав, не читаючи „Козака стихотворца“ кн. Шаховського, а може тільки прослухавши його не дуже добре на сцені Полтавського театру, бо в рукоп. 1820 Петро про Климовського каже, що він „служивъ въ полку пана Кочубея и у б ы т ъ на баталіи зъ шведами пидъ нашою Полтавою“ (рук. 37). В пізнішій редакції, яку надрукував Срезневський 1838 р. в „Украинскомъ сборникѣ“, слова „убытъ“ нема, і це відповідає тому, що далі діється в водевілі кн. Шаховського, де Климовський через півроку по баталії під Полтавою повертає додому й одружується з своєю Марусею. Але про його вбивство неправдиву вістку розпускає Прудиус, щоб примусити Марусю вийти за нього заміж.

Може, Котляревський, виконуючи обов'язки директора театру і зайнятий якими-небудь справами, не дуже добре вслухався в п'єсу Шаховського, і через те в цій редакції „Наталки Полтавки“ він написав, що Климовського було вбито під Полтавою. Про вбивство Климовського під Полтавою нема очевидячки й у тому автографі, який знайшов Я. Айзенштоκ, бо він не зазначив тут різниці між текстом автографу й текстом Срезневського.

Встановити точно відношення списку 1820 р. до того автографу, що його знайшов Я. Айзенштоκ, ми тепер не можемо, бо Я. Айзенштоκ подав тільки головніші відміни цього автографу проти тексту Срезневського, але дещо ми таки можемо сказати. Так, у тексті 1820 р. нема тої нісенітниці, що її ми бачимо у Срезневського й яку зазначає Я. Айзенштоκ: „Искра, шуринъ Кочубея, бувъ Полковникомъ Полтавськимъ и пострадавъ вмѣстѣ зъ Кочубеемъ мало не за годъ до Полтавської баталіи; то думать треба, що и полкъ ёму [2]) принадлежалъ во время сраженія при Полтавѣ (56)“ — у рукопису 1820 р. згідно з автографом Котляревського ми читаємо: „...то думать треба, що и полкъ н е ї о м у (в автографі — ему — Айзенштоκ — 87) принадлежавъ (в автографі — принадлежалъ — ibid.) во время сраженыя (в автографі — сраженія — ibid.) при Полтавѣ“.

Є й інші значні збіги між рукописом 1820 р. й автографом Котляревського: є в ньому репліка Терпилишина — «Съ слизны маро (46) — в автографі —

[1]) Л. Н. В. 1919 р., стор. 251.

[2]) У Срезневського тут може й просто друкарська помилка—пропущено *не*.

Зслизни, маро! проминута у Срезневського; є слова Виборного—«трудненько теперь убогій дивци замижъ выйты безъ приданого (рук. 23, Айзеншток 86... дѣвцѣ замужь выйти...) — у Срезневського нема (36); рукопис й автограф — поговорять, поговорять да й пидуть (автограф — поговорятъ — пидутъ, у Срезневського—поговорять та й пȗдуть; «може забувъ й тебе (р. 12, автограф 12), — Срезневський — може и забув тебе (31), тамъ панночки дуже чваняцця собою (рук. 22 — автограф — чванятся 13 звор.); Срезнев.—«тамъ панночки дуже собою чваняться» (34), «дакъ чомъ же вы не одружитесь» (рук. 11, автограф—такъ... одружитеся» — 6 звор., Срезнев. — Такъ... не здружитеся (21), повиръ мени, ежели бъ здись собралось»... (15, автограф — повѣрь мнѣ: ежели бъ здѣсь...» (9), Срезнев. — м н ѣ... здесь зибралось... (26); богъ зна, до чого веде» (16, так і в автографі 10, Срезн. ... до чого дійдеться (28), «не такъ то легко й кинчаты, те що воны началы (44) — «не такъ то легко можно окончить те, що воны начали (автогр. 28), Срезн. — ... «Зачали» (65). У театральних ремарках ми теж частенько бачимо збіг між автографом Котляревського й рукописом 1820 р., напр. №№ 1, 2, 4, 5 й инші, що їх зазначив Айзеншток (стор. 93); так само навіть у кінці п'єси — в хорі ми маємо те саме, що й в автографі. «Не на зло другимъ гуляють (49, автограф 30 звор., у Срезнев. — «И на зло...» — 71).

Є в рукопису 1820 р. й значні відміни проти автографу й видання Срезневського; напр.: пидъ музыку танцюють, спивають, плачуть, колюцця, стреляюцця и умирають (36) — автограф. — смѣются, плачутъ, лаются, бьются, стрѣляются (23) — у Срезн. — б е з «лаются» (54); колы воны мини протывны (18), и коли минѣ воны осоружны (автог. — 11 звор.), Ср. — «и коли вони менѣ осоружни (30); хто не лукавить, то въ суду седыть (16), хто не лукавить, то съ заду видать (авт. 10 звор.), Срезн. — хто не лукавить, то ззаду сидить (27); чоловикъ не убогій и продолжаетъ службу свою безпорочно скоро годъ (10), автогр. — молодецъ не убогій и продолжающій службу свою безпорочно скоро годъ (6 звор.), так й у Срезн., тільки — продолжавший (20); Наталка многимъ женыхамъ пиднесла печеного г а р б у з а (11), автогр. — кабака (7), Срез. — кабана (?) — 22.

Цікаво, що в рукопису 1820 р. ми иноді зустрічаємо такі слова й вирази, які закреслено в автографі, хоч більше таких, які написано над закресленим, хоч і тут є свої варіянти: «увирвалась теперь н ы т к а (9), в автографі — н а т к а (?) закреслено й написано у д к а (Айзеншток, 96, примітка), як у Срезневського; така к а ж е халепа (ibid., в автографі к а ж е написано над рядком, є у Срезнев.; що прежде д у р н ы ц е ю д о с т а в а л о с я, то теперь або в и п р о с ы т ь треба або купить (9), — в автогр. — що перше (далі одне слово густо закреслено, а над ним написано) д у р н и ц е ю д о с т а в а л о с ь, то теперь себе (закреслено в и р о б и т и) в ы п р а в и т и треба або купити 5 — у Срезнев. — д у р н и ц е ю д о с т а в а л о с ь, то теперь або в и п р о с и т и треба, або купити (18); ежелибъ здись с о б р а л о с ь м н о г о н а р о д а (15), в автогр. — після з д и с ь — 4 слова густо закреслено й написано — с о б р а л о с ь м н о г о н а р о д у (Айзеншток 96), так і в Срезнев. 26; брехуны й обманьщики х о в а й т е с ь (15), в автогр. — після обманьщики

стоїть закреслене приседайте і над ним написано ховайтесь, як і в Срезн, 27; или наградъ другихъ (15), в автографі було пагубу, але замість нього написано — упадъ, що знаходимо й у Срезнев. (27); ей, ей, люблю тебе до безконечности (5), в автографі закреслено після ей, ей — каналія буду, если не, чого нема й у Срезнев. — 14.

Всі ці порівняння (на жаль у Я. Айзенштока мало наведено прикладів переробки тексту в автографі, може їх і нема більше) неначе промовляють за те, що рукопис 1820 р. з філігранню 1839 р. було зроблено після 1829 р., цеб-то після тих переробок, що їх поробив Котляревський у своїому автографі з філігранню 1829 р., хоч один приклад — нитка-натка неначе вказує й на раніший текст, а слова Петрові про вбивство Климовського під Полтавою неначе промовляють і за дуже ранній текст. Не маючи в руках автографу, ми остаточно цього питання розвязати не можемо. У всякому разі, рукопис 1820 р. зроблено не за виданням Срезневського 1838 р., що видно хоч-би вже з тих прикладів, які наведено вгорі, а також і не за автографом Котляревського, який знайшов Айзеншток. Тому що, як побачимо далі, І. Стешенко видав цей рукопис невдало, ми й уважаємо за потрібне надрукувати цей цікавий текст «Наталки Полтавки», щоб дати матеріял до упорядкованого її тексту.

Тепер про працю І. Стешенка над рукописом 1820 р. Спочатку І. Стешенко надрукував тільки головніші його варіянти, порівнюючи до тексту Срезневського (Кіевская Старина, 1901, № 4), і тільки згодом, 1903 р., видав повний текст «Наталки Полтавки», але не зовсім удало. Хоч і раніше І. Стешенко звертав увагу на рукопис 1820 р. тих людей, які мають «возможность издать ее параллельно съ текстомъ изданія Срезневского (К. С., 1901, № 4, стор. 9)», хоч і в передмові до свого повного видання цієї п'єси в 1903 р. він каже, що «списокъ, переданный Срезневскому для печати самимъ Котляревскимъ, помимо всего прочего, заслуживаетъ того, чтобы быть переизданнымъ даже дословно, какъ списокъ послѣдней редакціи «Наталки Полтавки», але цього він не зробив, а зробив щось для науки неприйнятне. За основу виданого тексту він узяв «изданіе 1838 г. и сходныя съ нимъ мѣста изъ рукописи 1820 г.; мѣста изъ послѣдней, не сходныя съ текстомъ 1838 г. и не представляющія лучшей обработки извѣстной мысли или образа, помѣщены нами (каже І. Стешенко) въ число варіантовъ; мѣстами же болѣе совершенными замѣняются у насъ соотвѣтствующія мѣста текста 1838 г., причемъ послѣднія переносятся тогда нами въ число варіантов. Въ скобкахъ у насъ поставлены слова или выраженія, имѣющіяся только въ одномъ изъ сличенныхъ текстовъ, но, по-нашему мнѣнію, заслуживающія быть внесенными въ предлагаемую нами редакцію «Наталки Полтавки». Такимъ образомъ въ нашемъ изданіи мы имѣли цѣлью дать: 1) наиболѣе вѣрный текстъ «Наталки Полтавки», 2) повторить старое изданіе 1838 г., но только въ видѣ исправленномъ, и наконецъ 3) познакомить читателей съ особенностями открытого списка пьесы 1820 г., котораго мы не могли издать цѣликом».

Видання, зроблене таким способом, мало-б свою вагу, хоч з нього й дуже тяжко користуватися, якби його було складено до ладу, — чого в ньому, як

побачимо далі, нема. І. Стешенко наробив досить помилок, і його видання не можна вважати за наукове [1]). Ненауковість його видання вже зазначив Б. Грінченко [2]), указавши, напр., що І. Стешенко не додержує правопису та й плутає свій правопис з правописом Срезневського, та й то зовсім непослідовно: він пише — пребыванія (6 стор.), так й у Срезн. 12, рукопис пребываныя — 4, предложеные (предложения 6, у Срезн. предложеніе 12, р. предложеные 4, названые (названия, у Ср. названіе 12, р. названые 4, возженыя (6), у Ср. возженія 13, р. возженыя 4, в состояніи (7), так й у Срезн. 13, р. состояныи 5, поползновенія 8, так й у Срезн. 15, р. поползновеныя 6, состояные 8, Срезн. состояніе 14, р. состоянії 6, опредиленія 8, Ср. опредѣленія, р. опредѣленыя 7.

Крім того, часто І. Стешенко зазначає або у виданню Срезневського, або в рук. 1820 р. такі варіянти, яких там нема, і навпаки не зазначає таких, які там є. Так, напр., в рук. нема таких виразів: видвертается (Стешенко 22, рук. видвернецця 21, Срезнев. вывертаться 34), покорна (Стешенко 25, рук. покирна 25), Петро (Стеш. 40, р. Петре) та ин.

У Срезн. нема таких варіянтів: дочка (33, Стеш. 21, р. 20), хто не йде, той не вскубне (Ст. 21, уСрезн. — хто не зхоче... 33) та ин. Часом Стешенко наводить варіянти з пропусками: мов на старого грыба 21, проминуто т о г о р. 22 та ин. Не показано в рук. такі, напр., варіянти: конця (р. 3, Стеш. кинця 5; Срезн. — кі̂нця 11), заплачу (р. 3, Стеш. поплачу 11, так й у Срезн. 11), сталы (р. 5, у Стеш. 7 і Срезн. 13 — нема), предложеные (р. 6, Стеш. прызнаніе 8, Срезн. — признаніе 15), пожалійте (р. 7, Стеш. пошануйте 9, так й у Срезн. 16), земскому суду увирвалось (р. 9, Стеш. 10 і Срезн. 18 — всёму земству урвалася), гарна (10, Стеш. 11 і Срезн. 19 — красива), застыг (15, Стеш. злетив 16, Срезн. злетѣв 27), на душу (р. 17, Стеш. 18 і Срезн. 29 — думку), парень добрый (30, Стеш. 29 чесний парубок, Срезн. 46 — честный парубок), спроста хитрый завзятый такїй (р. 31, Стеш. 31 — юрыста зявзятый и хапун такый, Срезн. 48 — юриста завзятый и хапун такїй), озьме (р. 31, Стеш. 31 і Срезн. 48 — зможе), хрин (р. 40, Стеш. 38 і Срезн. 58 — враг), перенесты (р. 42, Стеш. 41 і Срезн. 63 — пережыты) та ин.

У Срезневського не показано, напр., такі варіянти: имянем (12, Стеш. 6 — имья рек, як і в рукоп. 4), проторов (15, Стеш. проторив 8, рукоп. проторгив 7).

Деякі вирази І. Стешенко просто видумав, бо їх нема ні у Срезн., ні в рукопису 1820 р., напр.: тебе ж, мое серденятко, п о в и к. не забуду (40, Срезн. 62 і рук. 42 — по смерть), пожалій ридну, мене стару бидну (25, рук. — рады мене старои бидноі схаменысь 25, Срезн. — рю̂дной, старой, бидной 38).

Нарешті, часом І. Стешенко вибирає такий варіянт за основний або такий правопис, які, здається, ніяк не можна вважати за кращі. Напр., здається, краще сказати — посивить дивкою (р. 17), ніж посѣдѣю дѣвкою (Срезн. 29); Стешенко-ж бере цей останній варіянт — лучше посидію дівкою (18), або краще сказати — до якого часу прожыв так... що нихто ничим не уразыв

---

[1]) Крім того брошура І. Стешенка тепер стала бібліографічним раритетом.

[2]) Див. його замітку, Кіевская Старина, 1903, № 8.

(р. 30), ніж — до сего часу прожыв так... що не уразыть (Стеш. 29, пор. Срезн. 45). І. Стешенко пише: примыту (28, у Срезн. примѣту, рук. примиту 29), а треба за його правописом писати примиту; скитаесся (6, у Ср. скитаешься 12, рук. скитаешся), а за його правописом треба — скитаешся, як він пише в инших випадках.

Все це робить видання Стешенкове непридатним для науки й вимагає нового видання, яке-б, разом з иншими даними, напр., з тим автографом, що його знайшов Я. Айзеншток, дало-б змогу встановити дійсний критичний текст цього першого видатного твору української драматургії.

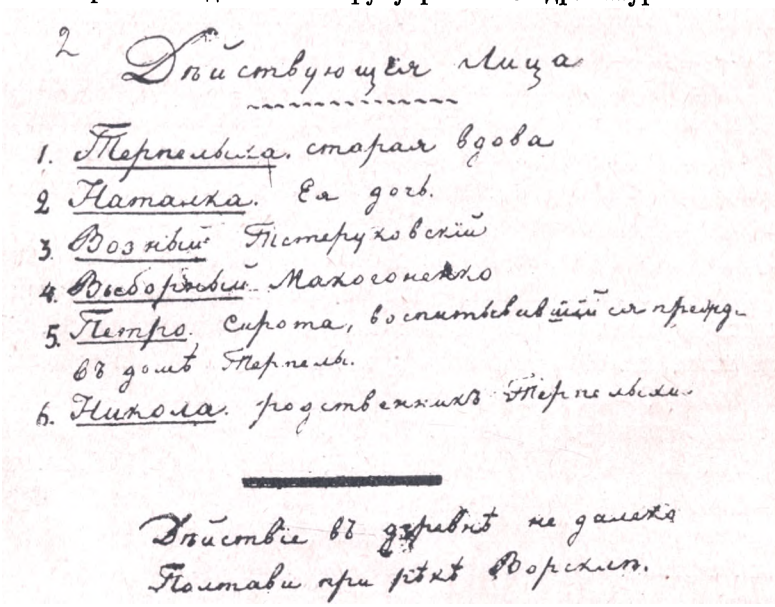
2 Действующія лица

1. Терпельиха. старая вдова
2. Наталка. Ея дочь.
3. Возный Тетеруковскій
4. Выборный Макогоненко
5. Петро. сирота, воспитывавшійся прежде въ домѣ Терпельи.
6. Никола. родственникъ Терпельихи

Действіе въ деревнѣ не далеко Полтавы при рѣкѣ Ворсклѣ.

Тепер скажемо ще кільки слів про відношення рукопису 1820 р. до видання Срезневського 1838 р. Порівнюючи їх, ми повинні сказати, що рукопис 1820 р. взагалі дає той самий основний текст, що й видання Срезневського, і хоч він иноді значно попсований і є в ньому чимало пропусків, навіть у дії другій проминуто мало не всю третю яву, — але, як це вже зазначив й Іван Стешенко, рукопис 1820 р. має й свої дуже цікаві варіянти, які иноді дають кращий текст, ніж видання Срезневського. Але таки видно, що текст рукопису 1820 р. раніший, ніж той, що мав Срезневський, бо в ньому є такі вирази, які ясно вказують на те, що це одна з ранніх редакцій, яку ще мало обробив автор. Так, напр., мати Наталчина каже їй, що «колы тоби що наверзетьця в голову, на умъ, то подумай» (р. 26) — такий вираз може бути тільки в ранній, ще не обробленій редакції. Змінив автор у піснішій редакції, яку видав Срезневський, і імення деяких дієвих осіб: так у рук. 1820 р. мати Наталчина називається Катрею (32), у Срезн. — Горпиною (49), Возний у рук. має прізвище Тетеруковскій (2), у Срезн. — Тетерваковский (див. знимок 2). Найвиразніший-же варіянт рукопису про те, що Климовського, із слів Петрових, було вбито під Полтавою, що вказує теж на ранній час утворення цієї редакції, ми вже зазначали.

П. П. ФИЛИПОВИЧ.
Проф. Київськ. Ін-ту Нар. Освіти.

ПЕРЕКЛАД КОТЛЯРЕВСЬКОГО ІЗ САПФО.

Переклад І. П. Котляревського із Сапфо ні разу не входив у збірку його творів (мабуть тому, що писаний російською мовою), і, хоч двічі був надрукований в українських журналах („Літ.-Наук. Вістник“ і „Україна“), а раніш в альманасі „Молодик“, все-ж не звернув уваги дослідників „Енеїди“ та „Наталки Полтавки“...

Наведемо текст „оди“ Сапфо в перекладі Котляревського:

Щастливъ, кто близь тебя и о тебѣ вздыхаетъ!
Кто сладостью твоихъ плѣняется рѣчей:
Кого привѣтствуешь улыбкою своей!
Безсмертныхъ тотъ боговъ въ блаженствѣ превышаетъ.

Увижу лишь тебя, жаръ въ тѣлѣ ощущаю,
Палящій льется огнь по жиламъ всѣмъ моимъ:
Душа смущается, предавшись чувствамъ симъ,
Языкъ нѣмѣетъ мой и слова даръ теряю!

Темнѣетъ свѣтъ въ глазахъ: слухъ ничему не внемлетъ:
Потъ хладный на челѣ, блѣднѣю — чуть дышу,
Въ смятеніи, страшусь, въ безпамятствѣ дрожу,
И представляется, что смерть меня объемлетъ.

Полтава. Апрѣля 8 дня 1817 г.

Це текст автографу, що був власністю полтавця Г. Сплітсесера. Під автографом намальовано молодого голоусого бандуриста в бурлацькому одягу і підписано ц.-слов'янськими уставними літерами: „бандуристъ“. Цей малюнок, на думку ак. А. Кримського і В. Доманицького, належав Котляревському.

Оду надруковано було в „Молодику“ І. Бецького, причому останній рядок одрізнявся від автографа, факсиміле якого теж було дано в альманасі. Надруковано було:

„И представляемо, что смерть меня объемлетъ“.

Ак. А. Кримський, передрукувавши „оду“ в „Літ.-Наук. Вістнику“ (1906 р. III кн.) з „Молодика“, виправив цей рядок за факсиміле.

В. Доманицький в „Україні“ 1907 р. (липень-серпень) подав текст надрукований у „Молодику“ і зазначив, що в рукописному відділі Румянцевської бібліотеки в Москві, серед паперів Бецького є инший автограф перекладу. Доманицький не міг остаточно з'ясувати, чи власноручне це писання Котляревського, але зазначав: „рука дуже похожа на руку Котляревського“. Варіянти цього автографу правописні:

1-ий рядок . . . . . близъ
5-й рядок . . . . . лишъ
11 рядок — В смятеніи страшуся — в безпамятствѣ дрожу.
12 рядок — И представляется что

Славнозвісний вірш грецької поетеси „Φαινεται μοι κηνος ἰσος θεοσιν ἐμμεν ὠνηρ“ був дуже популярний у світовій перекладній літературі та викликав низку наслідувань. Російські поети другої половини XVIII віку та початку XIX-го з особливою охотою перекладали цього вірша. Проф. В. І. Резанов в книзі „Из разысканий о сочинениях В. А. Жуковского“ (випуск другий, ст. 354-361) спинившися, в звязку з перекладом Жуковського, на історії „оди Сапфо“ в російській літературі, перелічує відомі йому переклади, від Сумарокова (1755 р.) починаючи, продовжуючи Козицьким, Люценком, Державіним, Еміним, Хвостовим та ин. До списку В. І. Резанова, де зазначено коло 20-ти перекладів (останній В. Крестовського, 1862 р.), треба додати ще переклади К. Рилєєва[1]) і Котляревського та пізніші — Корша, В'ячеслава Іванова, Вересаєва.

В. І. Резанов зазначив, що тільки деякі з російських перекладачів користувалися грецьким первотвором — більшість перекладала з французьких перекладів Буало або Деліля. Свій переклад Котляревський також зробив не з грецького тексту, де було 4 куплети, написані так званою сапфічною строфою, а з французького вільного перекладу Буало:

Heureux qui près de toi pour toi seule soupire,
Qui jouit du plaisir de t'entendre parler,
Qui te voit quelquefois doucement lui sourire!
Les dieux dans son bonheure, peuvent-ils l'égaler?

Je sens de veine en veine une subtile flamme
Courir par tout mon corps sitôt que je te vois;
Et, dans les doux transports où s'égare mon ame,
Je ne saurois trouver de langue ni de voix.

Un nuage confus se répand sur ma vue:
Je n'entends plus, je tombe en de douces langueurs:

[1]) Переклад Рилєєва надрукований у книзі В. І. Маслова: „Литературная дѣятельность К. Р. Рылѣева“ (К. 1912). В цьому перекладі помітний Державінський вплив (див. П. П. Филипович, „Рилєєв і Державін“ — у збірнику „Декабристи на Україні“, Вид. УАН., К., 1926).

Et pâle, sans haleine, interdite, éperdue,
Un frisson me saisit; je tremble, je me meurs [1]).

Ак. А. Кримський і, слідом за ним, В. Доманицький не високо ставили переклад Котляревського. Ак. А. Кримський писав: „той переклад — треба признатися — батько нашого письменства зробив дуже зле. Тільки для характеристики літературних уподобань нашого поета він не цікавий. Знов же цікаво буде порівняти мертвоту (підкреслення ак. А. Кримського) російської мови Котляревського в „Оде Сафо“ з живістю української його мови в „Перелицьованій Енеїді“.

Але коли порівняти переклад Котляревського з тогочасними або мало не тогочасними перекладами Державіна (1797), Жуковського (1806) та инших, то висновок ак. А. Кримського треба визнати занадто суворим. Переклад Котляревського (дуже близький до французького зразка) що-до мови наслідує стилістичну традицію („високого стилю“) російських перекладачів, мало чим одрізняється від неї.

Наведемо один з Державінських перекладів.

Счастливъ, подобится въ блаженствѣ тотъ богамъ,
Кто близъ тебя сидитъ и по тебѣ вздыхаетъ,
Съ тобой бесѣдуетъ, тебѣ внимаетъ самъ
И сладкою твоей улыбкой тайно таетъ.

Я чувствую въ тотъ мигъ, когда тебя узрю,
Тончайший огнь и мразъ, изъ жилъ текущій въ жилы,
Въ восторгахъ сладостныхъ вся млѣю, вся горю,
Ни словъ не нахожу, ни голоса, ни силы.

Густая, темна мгла мой взоръ объемлетъ вкругъ;
Не слышу ничего, не вижу и не знаю:
Въ оцѣпенѣніи едва дышу — и вдругъ
Лишенна чувствъ, дрожу, блѣднѣю, умираю [2]).

Наведемо ще переклад В. Жуковського:

Блаженъ, кто близъ тебя однимъ тобой пылаетъ,
Кто прелестью твоихъ рѣчей обвороженъ,
Кого твой ищетъ взоръ, улыбка восхищаетъ:
Съ богами онъ сравненъ!

Когда ты предо мной, — въ душѣ моей волненье,
Въ крови палящий огнь, въ очахъ померкнулъ свѣтъ;
Въ трепещущей груди и скорбь и наслажденье;
Ни словъ, ни чувства нѣтъ!

---

[1]) Цитую з Паризького видання творів Буало, 1789 р. (т. II, ст. 329; „Fraité du sublim... traduit du grec de Longin“).

[2]) Сочиненія Державина съ объяснительными примѣчаніями Я. Грота, 2-е акад. изданіе. СПБ. 1869, т. II, ст. 27.

Лежу у милыхъ ногъ, — горю огнемъ желанья,
Блаженствомъ страстныя тоски утомлена!
Въ слезахъ, вся трепещу, безъ силы, безъ дыханья,
И жизни лишена!

В поезії Сапфо жінка звертається до жінки, в багатьох перекладачів (для яких переклад, особливо вільний, міг бути способом висловлювати власні почуття) — чоловік до жінки, у Жуковського в остаточній редакції перекладу — жінка до чоловіка [1]). Я. Грот зауважував: „Замѣтимъ, что Жуковскій, конечно въ намѣреніи устранить отношеніе, чуждое нравамъ новаго міра, заставляетъ Сафо обращаться къ мужчинѣ, а не къ подругѣ“ [2]). Переклад Котляревського, лексично невиразний що-до цього, може передавати і жіноче і чоловіче звертання до коханки.

„Ода“ Сапфо з'явилася значно пізніше і в українських перекладах. Ак. А. Кримський у збірці своїх поезій „Пальмове гилля“ (ч. I) вмістив переклад із Сапфо:

То щастя небесне — сидіти з тобою!
Зрівнявся з богами щасливець такий,
Що жадібно ловить солодку розмову
І осміх принадливий твій!

Солодку розмову й принадливий осміх...
Од них мою душу стуманює страх.
Дивлюся на тебе, дивлюся, — і голос
Міні замірає в устах.

Обличчя горить і скропляється потом,
Ба й трепет холодний мене обгорта.
Я блідну, неначе посохле бадилля,
І чую, як смерть надліта.

Іван Франко надрукував у «Літературно-Науковому Вістнику» (1908. кн. V) переклади 24-х «пісень Сапфони» із вступною заміткою. Зазначивши, що в українському письменстві була лиш одна спроба перекладу поезій Сапфо — А. Кримського, Франко так висловлюється про цей переклад: «На жаль д. Кримський, як сам зазначує в нотці, держався в своїм переспіву акад. Хв. Корша, хоч. додекуди його переклад близше підходить до грецького, ніж Коршів». Франко відмовляється від методи «вільного перекладу», дає свою пробу:

Товаришці на прощання.

Видається мені наче рівня з богами
О той муж, що насупротив тебе засяде
І схилившися слухати буде твою
Мову солодку.

[1]) Проф. В. И. Рѣзановъ, Изъ разысканій о сочиненіяхъ В. А. Жуковскаго, Выпускъ II, П. 1916, ст. 360.

[2]) Сочиненія Державина, т. II, ст. 31.

Той чаруючий сміх, що аж серце у мене
У грудях наче жахом раптовним сповняє,
Той твій вид, що від нього у горлі мені
Дух запирає.

На моїм язиці завмирають слова,
Ледво чутний огонь пробігає по тілу,
Гасне світло в очах і ще й вуха мені
Шум заглушає.

Обливаюся потом і дрож мене всю
Потрясає і жовкну як вяла трава,
І здається — маленька хвилина, і я
Впаду мертва.

Треба занотувати, нарешті, що в трицятих ще роках вплив «оди Сафо» позначився в українському письменстві. Маємо на увазі сонет, надрукований у журналі «Вѣстникъ Европы» (1830 р. кн. V-VI, ст. 51-52) за підписом Ш. (Шпигоцький?) — що-до образів, то це власне переспів або вільний переклад поезії Сапфо:

Тільки тебе вбачила, мій милий коханий;
Тільки ясні оченьки ти на мене взвів —
О як, моє серденько, ти тільки глядів;
Білий світ заслали скрізь якісь тумани;
Паше з мене полум'ям, і, в день літній, ясний,
Лютий мороз тіпа всю; стою, обмертвів;
Мовити хотіла я — язик занімів;
Сумно мені сталося; дух гвалт підняв страшний.

Серце мало-б вирвалось; я млію, тремчу,
Мру і оживаю впять; слізьми як зал'юся,
Руки врізь розкинулись, до тебе лечу;
Моцно жму до серденька, і вже не пущу.
Хоть вмру я біля тебе, а не розлучуся;
Або твоя, милий, або утоплюся.

Останній рядок також впевнює, що автор цього переспіву мав перед собою образ Сапфо: про неї склалася легенда, ніби вона, нещасливо закохавшися в якогось Фаона, втопилася в морі.

Не тільки в численних перекладах «оди Сапфо» виявлявсь інтерес до грецької поетеси наприкінці XVIII-на початку XIX віку і пізніше. Маємо і прозові та драматичні твори, напр., повість «Любовь Сафои и Фаона, переведенная съ французскаго языка Ив... Ра... СПБ. 1780». Підо впливом цієї повісти епізод про кохання Сапфо і Фаона вставлено в російську повість (1790 р., 2-е вид. 1796) «Анакреонтъ, или могущество любви» [1]). В 20-х

[1]) Див. В. В. Сиповскій, Очерки изъ исторіи русскаго романа, СПБ. 1909, т I, вип. I, ст. 453-461.

роках з'явилася лірична трагедія Сушкова «Сафо», про яку Бестужев-Марлінський іронічно писав, що вона «имѣетъ только одинъ недостатокъ — именно, что героиня пьесы топится въ четвертомъ, а не въ первомъ актѣ» («Взглядъ на русскую словесность въ теченіе 1823 г.»).

Повість Шаховського «Маруся малороссійская Сафо» (у збірнику «Сто русскихъ литераторовъ», 1839 р., т. I), прикрашаючи популярним іменням мітичну полтавську піснетворку, йшла за традицією.

Можна ще згадати трагедію Ґрільпарцера «Сапфо», вперше поставлену у Відні 1818 р. В перекладі Арбеніна ця пієса йшла на російській сцені (вперше в бенефіс Єрмолової 5 лютого 1892 р.). З українських письменників сюжет про Сапфо обробляли Леся Українка та Л. М. Старицька-Черняхівська.

Звичайно, матеріял, який свідчить про інтерес до Сапфо, можна було-б збільшити, особливо з поетичних творів (напр., згадка про Сапфо в поезії Баратинського «Послѣдній поэтъ», Пушкінський уривок у чорнетках «Щастлив, кто близ тебя, любовник упоенный» — мабуть наслідування цитованої поезії Буало, і т. и.), але й так ясно, що цей інтерес був дуже значний у добу Котляревського в російському письменстві і за традицією пішов і український поет.

Котляревський, що переклав для дружини кн. Репніна російською мовою з французької «Размышленія о расположеніи, съ какимъ должно приступать къ чтенію... св. Евангелія отъ Луки», переклад з Буало зробив теж російською мовою, — може — на чиєсь замовлення, а може гадав: українська мова не придатна для таких «поважних», «класичних» речей, а травестувати «оди» не хотів. У всякому разі він не зробив того, що насмілився зробити невідомий Ш. (пигоцький?), у своїому наслідуванні вживши української мови.

Відомий нам ще один літературний твір Котляревського російською мовою — ода чи кантата Олександрові I на щасливий кінець війни з Наполеоном «Малороссійскихъ губерній общій хоръ», надрукована в замітці П. Стебницького «До біографії І. П. Котляревського» («Наше Минуле», 1918, ч. 2). Рукопис цього витвору казенного патріотизму оздоблено він'єтою і гербами, мальованими акварелею. Крім підпису під текстом кантати і нотами: «С. И. Котляревський» (тоб-то «Сочинил И. Котляревский»), в кінці другої сторінки есть ще другий підпис: «Ф. Д. Сплитстессеръ». П. Стебницький зауважив: «Це ймення відомого художника того часу, якого рукою, очевидно, зроблені акварельні малюнки на рукопису». Мабуть, і згаданий раніш малюнок під автографом Котляревського «Ода Сафо» зробив цей самий художник.

Я. Я. АЙЗЕНШТОК.
Наук. співроб. Шевченківськ. Ін-ту в Харкові.

О. ПАЛІЦИН.

Епізод з культурного минулого Слобожанщини.

I.

Олександер Паліцин належить до тих численних письменників та культурних діячів, що їх прізвища нічого не говорять навіть фахівцям-історикам. Проте, постать Паліцина цікава вже хоч-би й з тих характеристик, що зустрічаємо про нього. „Ему обязаны мы большею частью началами европейского быта в Украине", — зауважив свого часу В. Каразін [1]), розуміючи під Україною — саму Слобожанщину. Проф. М. Сумцов присвятив Паліцину невелику спеціяльну статтю, що далеко не вичерпує всього матеріялу про нього; у цій статті він пише: „В лице Палицына в харьковском крае, в лучшей, наиболее населенной и богатой его части, сумском и ахтырском уездах, явился рассадник западно-европейского просвещения, преимущественно просветительной и филантропической французской литературы XVIII века. Деятельность Палицына совпала по времени и по направлению с деятельностью В. Н. Каразина, и эти два человека положили краеугольные камни в деле развития просвещения в Харьковской губернии. Ближайший их преемник по общественной и литературной деятельности, Г. Ф. Квитка, пошел далее Палицына и далее Каразина, внесши в сознание местной интеллигенции идею о необходимости просвещения не только дворянского сословия..., но всей массы народной, и одновременно внес идею о необходимости присмотреться к ней, изучить ее язык, быт, нравы, обычаи. Палицын, Каразин и Квитка своей просветительной деятельностью определили основные пути для успешной и целесообразной деятельности на пользу харьковского края [2])". Серйозний і суворий дослідник минулого Слобожанщини, акад. Д. Багалій де-в-чому обмежив значіння діяльности О. Паліцина, додавши, що „В. Н. Каразин,

---

[1]) В статті „Взгляд на Украинскую старину", Молодик на 1844 год. Харьков, 1843, ст. 43-44. Див. також: „Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Багалеем". Харьков, 1910, ст. 605.

[2]) „Просветительная деятельность А. А. Палицына". Сборн. Харьковск. Историко-Филол. О-ва, т. XVI, 1905, ст. 164-181. Ця стаття є, власне, переробка (де-в-чому виправлена) старої роботи того-таки автора: „Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская академия)". Харьковск. Сборник, вып. 2, 1888, ст. 100-112 (були й окремі відбитки).

как общественный деятель на пользу просвещения, стоял неизмеримо выше Палицына" та що „сам Палицын смотрел на него, как на вождя в общественных предприятиях" [1]); проте й він мусів визнати велику вагу Паліцина в культурному минулому Слобожанщини [2]). Коли пригадати, що Харків аж до половини XIX віку був єдиним культурним центром України, коли взяти на увагу, що згадані особи (до них, звичайно, треба ще додати Г. Сковороду) були пропагаторами ідеї заснувати університет на Слобожанщині, що вони збуджували громадську цікавість до нього, — яснішою стане постать Паліцина, ніж уявляли її собі попередні дослідники.

І Сковорода, і Каразін, і, навіть, Квітка давно вже зробилися надбанням науки; ще р. 1866 вийшла „Украинская Старина" Г. Данилевського, де підбивалося підсумки діяльності названих осіб. Незабаром по виході цієї книги один з учнів Паліцинових, В. Ярославський, у листі до автора її висловлював „надежду, что Вы, милостивый государь, в следующих выпусках о других украинских деятелях признаете и П. достойным поместить в числе прочих людей отличного ума и познаний Вашей отчизны, хотя он и не в ней родился, равно как и Сковорода" [3]). Відомо, що продовження „Украинской Старины" не було, і навіть у паперах Г. Данилевського (переховуються в Держ. Публічній Бібліотеці в Ленінграді) не видно слідів, що вказували-б на підготовку до такого продовження.

Автор цієї статті зацікавився особою О. Паліцина ще в роках 1916-1917 і тоді-таки зібрав про нього досить великий матеріял (почасти рукописно-архівний), що свого часу не був відомий попереднім дослідникам. Обробку цього матеріялу й подаємо тепер, при слушній нагоді. На жаль, нам не довелося використати оригіналів тих 14-ти листів Паліцина до В. Ярославського, що були в руках у М. Ф. Сумцова і що на підставі їх він і написав свою статтю про „Поповську Академію". Треба тільки пожалкувати, що шановний учений навів з цих листів лиш уривки (хоч часом і досить просторі), а не надрукував їх сповна в додатку до своєї статті. Нині-ж доводиться користуватися саме цими уривками. Інші відомі листи О. Паліцина (до В. Каразіна, графа Д. Хвостова, І. Дмитрієва, М. Бахтіна) відносяться до останніх років його життя й мають більш-менш офіційний характер. Треба ще згадати про одне цікаве джерело для біографії Паліцина, що освітлює його молоді роки. Вгорі вже згадувалося про лист В. Ярославського до Гр. Данилевського, що його видав був Д. Багалій; у листі цьому Ярославський, між иншим, пише про Паліцина: „Из числа лично знавших его, которые могли бы сообщить некоторые сведения, едва ли и один остался в живых; я также весьма скоро должен отправиться в тот путь, из которого на сей свет нет возврата. Прочие сведения о военной службе Палицына при фельдмаршале Румянцеве адъютантом и о первоначальном его житье в Украине, конечно,

---

[1]) Д. И. Багалей, Опыт истории Харьковского университета. Том I, Харьков. 1893-1898, ст. 39.

[2]) Ibid., 37-40.

[3]) Д. И. Багалей, Материалы для биографий южно-русских научно-литературных деятелей XIX века. I. Письма к Гр. Петр. Данилевскому. Киев. 1903, ст. 26.

Вы читали в сочиненіях наших писателей, помещенных в Новоселье Смирдина (кажется в 2-м томе), где подробно и верно они описаны таким его знакомцем, который, живя недалеко от его деревни Поповки, у генеральши Рахмановой в селе Большом Бобрике, часто посещал его и, как сочинитель, часто проводил с ним время в дружеских откровенных беседах“ [1]). Згадана повість — В. А. Ушакова, „Премьер-майор“ [2]) — дійсно дає дещо цікавого для біографії Паліцина: в усякому разі вона дозволяє встановити життя його до останніх десятиліть XVIII віку, коли маємо багато инших джерел. Поміж останніми треба зазначити й спомини самого В. Ярославського „об образе... жизни (Паліцина), о его правилах и об удовольствии, какое находил он, чтоб приласкать молодых людей, передать им свои познания, свой вкус и никогда никому не отказывать в нужных им советах или в планах для построек, без всякого с их стороны возмездия, кроме приязни“; ці спомини свого часу опублікували М. Лащенко та П. Єфименко [3]), — вони мають у собі багато цінних відомостей про Паліцина.

II.

Олександер Олександрович Паліцин походив із славетного, хоч і небагатого, дворянського роду; поміж його предками був і славнозвісний келар Троїце-Сергієвої Лаври, Авраамій Паліцин [4]). За свою батьківщину він уважав Новгородську губерню: в повісті Ушакова прем'єр-майор П. говорить між иншим таке: „... Я родом из Новгородской губернии, и сколько ни люблю здешние сады, а всегда с умилением вспоминаю о живописных берегах Сяги и величественного Волхова“ [5]). Здогад проф. М. Сумцова, що „А. А. Палицын своею родиною считал Москву“, заснований на віршах самого Паліцина:

Прелестна мне Москва с окрестностями ея,
Тем боле, что люблю язык свой страстно я,
В ней некогда мои любезны предки жили
И с пользой своему отечеству служили [6]).—

— здогад цей уважаємо за цілком безпідставний. Час народження Паліцина визначається написом на його портреті, якого намалював художник Берте року 1813: „Александр Александрович Палицын 64 года“ [7]); цеб-то народився він року 1749.

---

[1]) Ibid., 27.

[2]) Новоселье, Часть вторая. Вид. 2-е. Спб. 1845, ст. 321-346.

[3]) Див. Харьковский Сборник. 1887, вып. 1, ст. 29-52 і Киевск. Старина, 1887, № 9, ст. 109-152; № 10, ст. 289-330; № 11, ст. 506-528.

[4]) Про рід Паліциних див. Русская родословная книга, вид. „Русской Старины“, т. I, Спб. 1873, ст. 266-270; також: С. Кедров, Авраамий Палицын. Исследование. М. 1880, ст. 7-10.

[5]) Op. cit., 328.

[6]) А. Палицын, Послание к Привете. Харьков, 1807, ст. 25.

[7]) Див. Е. К. Редин, Альбом выставки XII Археологического с'езда. М. 1903, ст. 21, малюнок № 118.

Як розповідає майор П. у повісті В. Ушакова, „я обучался в кадетском корпусе. По производстве в офицеры, я был отправлен, как говорили тогда, под Турку, в армию графа Румянцева“ [1]). Там він „имел счастие понравиться графу“ і той „приказал мне считаться в его штабе, а вскоре пожаловал меня в свои адъютанты, что, в то время, давало прямо чин маиора“ [2]). Отже, молодий юнак робив звичайну на той час блискучу кар'єру: досить сказати, що його товаришами були Т. (очевидно, Трощинський), Завадовський і Безбородько. Але ця кар'єра увірвалася так само несподівано, як і почалася. На другий день після Кагульської баталії Паліцин, у розмові з товаришами, „захотел блеснуть своею ученостью, начал припоминать читанное и довольно не кстати, стал вытаскивать из могилы и принца Евгения, и Тюреня, и даже Юлия Кесаря. Это бы еще ничего! Я увлекся моею ученостью, и начал доказывать, что наша победа была бы еще блистательнее, е с л и б ы!..“ [3]). Про це дізнався сам Румянцев і, покликавши до себе Паліцина, дуже швидко довів йому, що він у своїх „е с л и б ы...“ жорстоко помилявся, та й виключив його з штабу своєї армії, відрядивши його до якогось полку. До полку Паліцин не з'явився й подався у відставку. „Вот по какой причине премьер-маиор П. остался человеком безвестным, между тем как сверстники его занимали важнейшие государственные должности, в особах Безбородков, Завадовских и Трощинских, которыми Румянцев подарил Россию“ [4]).

Так року 1770 (Кагульська баталія була 12 липня ст. ст. 1770 р.) Паліцин закінчив свою блискуче почату кар'єру. Цікаво, що цей випадок аніяк не зменшив його поваги до гр. Румянцева. В Ушакова П. говорить: „Румянцев был великий человек, он был образцом рыцарского прямодушия, благороднейшего самоотвержения и редкой доброты“ [5]). А в примітці до однієї з своїх поезій [6]) Паліцин пише про Румянцева: „Сочинитель имел щастие знать его и удивляться в близи сему великому человеку и вождю, служа в молодости при нем адъютантом“.

Дальші трицять років з життя Паліцина для нас дуже темні й навряд-чи можна буде коли-небудь освітлити їх. Знаємо тільки, що р. 1771-1772 він одружився [7]), а згодом оселився в невеликому селі Поповці, Сумського

---

[1]) Новоселье, ст. 335.

[2]) Ibid., 336.

[3]) Ibid., 337.

[4]) Ibid., 343.

[5]) Ibid., 328.

[6]) „Чувствование, излившееся вдруг при чтении прекрасных стихов на ветвь, выросшую на памятнике графа Румянцева-Задунайского“, Русск. Вестн. 1808, ч. I, лютий, № 2, ст. 195-196. „Стихи на случай выросшей ветки на монументе Румянцева-Задунайского“, що їх написали Є. Станевич та С. Бобров (див. Н. А. Л а щ е н к о в, Е. И. Станевич. Сборн. Харьковск. Ист.-Филол. О-ва, т. IX, ст. 62).

[7]) У своєму творі „Игорь“, у відповідь на посланіе гр. Хвостова, Паліцин, між иншим, зауважує: „Восемь месяцев, как сочинитель лишился жены и в ней тридцатипятилетнего друга“. Відповідь цю помічено 11 липня 1807 р. Проф. М. Сумцов робить з цього висновок, що Паліцин одружився в 1771 р., а овдовів у листопаді р. 1806.

повіту, Харківської губерні [1]). Проте, зустрічаючися з ним знову в кінці XVIII - початку XIX віків, ми бачимо, що цей майор в одставці, власник 30 душ крепаків, мешканець глухої провінції — відограє досить поважну ролю в культурному житті країни, ба й більше — бере близьку участь у літературних суперечках того часу, у відомій боротьбі „карамзіністів“ з „шишковістами“. Це примушує нас відшукати по-за сухими зовнішніми датами й фактами „живий нерв битія“; на підставі окремих фактів мусимо реконструвати життя Паліцина, з окремих рисочок скласти цілого портрета його.

III.

Перш за все мусимо розшифрувати самий зміст тієї культурної діяльности О. Паліцина на Слобожанщині, що про неї дослідники говорять у досить категоричних, але разом з тим і загальних словах. Треба розвязати й питання про т. зв. „Поповську Академію“, „гурток Паліцина“, бо, напр., М. Сумцов і Дм. Багалій уважали останній за один з тих чинників, що підготували ґрунт для заснування університету в Харкові.

Отже, коли звернемося до першоджерел, то побачимо, що вони примусять нас де-в-чому змінити встановлений погляд на О. Паліцина та його „Академію“. Сама цитата В. Каразіна, що на неї значною мірою спиралися дослідники, в контексті не має такого категоричного тону. В. Каразін писав таке: „Палицын имел вкус к Архитектуре, которою прилежно занимаясь, украсил несколько наших городов и множество сел церковными и другими зданиями. Действуя на богатых помещиков, в числе которых Шидловские и Надартинские были его друзьями, он заохотил их к строениям, лучшему расположению домов, украшению их приличными мебелями, к заведению библиотеки и т. п. Ему обязаны мы большею частью началами европейского быта в Украйне. Я помню еще, что дома помещиков, имевших от 500 до 1000 душ, были покрыты тростником, что в гостиных стояли лавки, покрытые коврами, что за столом служили девки „в білих сорочках, пестрих спідницях і червоних черевиках“, что главные паны в губернском городе хаживали по улицам с музыкой надвеселе“ [2]). Отже, В. Каразін (а його твердження — повторюємо — було за підставу пізнішим дослідникам, од Г. Данилевського починаючи) мав на увазі велику славу О. Паліцина, як архітекта.

Справді, інші джерела, як, напр., спомини В. Ярославського, яскраво доводять, як багато будівель спорудив Паліцин по дідичівських маєтках та селах. У маєтку П. М. Штеричевої за планами Паліцина було збудовано великий кам'яний дім. На горішнім поверсі було влаштовано домову церкву. „Также были построены два каменных флигеля, оранжерея; двор огражден решеткою и все деревянные службы на заднем дворе; заведены близ дома

[1]) Є. І. Станевич року 1808 писав: „Александр Палицын... слишком тридесять пять лет провел в деревне“ (Способ рассматривать книги, ст. 101). В оповіданні Ушакова, де події відбуваються р. 1815, герой сподівається знайти в Паліцина „какую-нибудь образованность, хотя, может быть, обветшалую и огрубевшую в сорок лет деревенской жизни“ (Новоселье, ст. 327).

[2]) „Взгляд на украинскую старину“, Молодик на 1844 г. Харьков, 1843, ст. 43-44.

обширный цветник и фруктовый сад". Там-таки, за його планами, В. Ярославський „строил... в саду, в виде беседки, колоколенку на каменных столбах..., а также чертил на бело план..., для построения в Штеповке пятикупольной церкви, в которой каменный главный свод между стенами сведен на 6 саженях". У Кам'янці, маєтку Надартинських, за планом Паліцина, збудовано на високій горі „каменную превосходную церковь, которую видно, едучи даже по дороге из Ахтырки в Богодухов". Г. Р. Шидловському, у Старому Мерчику, „он выстроил каменный огромный двухэтажный дом на высоком цоколе; внизу помещались печи и от них нагревались стены залы и гостинной в два света с хорами для музыкантов. Напротив был каменный двухэтажный флигель для помещения кухни и прислуги. Еще два каменных флигеля, один для приезда гостей, а другой для дворецкого; на заднем дворе каменные конюшни и сараи. В саду каменный манеж, беседка, резервуар и ротонда в виде круглого храма в два этажа со сводами; наверху, бывало, играет музыка, а внизу в прохладе отдыхают посетители. Все домашние и садовые постройки обнесены были каменною оградою. Сверх того и на селе построены были два каменные двухэтажные дома, один для житья священнику, а другой арендатору". Для багатого дідича, таємного радника М. І. Комбурлея, Паліцин збудував у селі Хотені „большую каменную оранжерею, конюшню и целую улицу деревянных сельских домов для музыкантов, певчих и домашней прислуги" [1]).

Ми навмисне навели ці просторі витяги з записок В. Ярославського: вони-бо не тільки стверджують слова В. Каразіна, ба й яскравенько вказують на сами шляхи, якими шла та європеїзація побуту, що про неї він згадує. Паліцин, очевидно, був дуже популярний поміж дідичів як архітект і мав дуже велику клієнтуру. Той самий Ярославський згадує, що, перебуваючи в Поповці, влітку р. 1802, він „чертил... набело прожекты А. А. Палицыну для разных построек помещикам, которые о том просили его" [2]); в иншому місці він згадує, що в Паліцина „живали... по два и по три" таких помічників, „и все они обязаны ему были своим образованием". Останнє зауваження немов натякає на „Поповську Академію" й далі ми ще повернемо до нього. За кільканацять років робота Паліцина мусіла дати певний ефект, уже хоч-би мірою його продукції. Не дурно-ж В. Ярославський каже за спеціяльний його стиль; розповідаючи про будування кам'яної церкви у Великому Бобрику, маєтку генеральші Рахманової, що ним керував учень Паліцина, М. Ф. Алфьоров, Ярославський додає: „В составлении этого плана он уже не следовал вкусу архитектуры А. А., но городскому" [3]). Очевидно, на початку XIX віку роботи Паліцина здавалися молодшому поколінню старомодніми, провінціяльними.

Звичайно, наведені факти можна чимало поширити, фахівці — мистецтвознавці на підставі безпосереднього обізнання з роботами Паліцина (а вони подекуди збереглися ще й до нашого часу), з його планами зроблять ви-

[1]) Киевская Старина, 1887, № 9, ст. 122-123, 124, 125, 132-133, 138.
[2]) Ibid., 129.
[3]) Ibid., 141.

сновки, конкретніші й обґрунтованіші ніж наші [1]). Нам важило, проте, відзначити та деякою мірою розшифрувати цю галузь його діяльности, бо саме на ній, як нам здається, базується популярність Паліцина на Харківщині.

IV.

Поруч з архітектурною треба поставити літературну діяльність Паліцина. І про неї досі писалося небагато, а тимчасом вона заслуговує на далеко більшу увагу. Деякі, чисто формальні причини примушують нас проте обмежитися лиш на коротких замітках, відмітити, те, на що попередні дослідники не звертали належної уваги.

Ми зараз не маємо досить матеріялів, щоб точно простежити, як розвивалася літературна діяльність О. Паліцина. З ним, як поетом, зустрічаємося ми на початку XIX віку, причому зустрічаємося з ним, як з відомим поетом і перекладачем. У загальній та жорстокій боротьбі між прихильниками „старого й нового стилів", поміж „шишковістами" та „карамзіністами", Паліцин рішуче став на бік перших і, хоч офіційно, здається, не був членом „Беседы любителей российского слова", проте користувався великою повагою її членів. „Прошу тебя, поклонись от меня Александру Александровичу Палицыну и скажи ему, что я, как дарования его в словесности, так и нравственность весьма почитаю",—писав до Станевича відомий О. Шишков [2]). Граф Д. І. Хвостов, дізнавшися, що Паліцин переклав Слово о полку Ігоревім („Игорь, героическая песнь, с древней славянской песни" і т. д.), звернувся до нього з віршами, де

Поклон усердно отправляет,
Знакомства близкого желает
И с лавром поздравляет.

З другого боку, прихильність поетова до „шишковістів" викликала посміх і кепкування противної партії. К. Батюшков поміщає Паліцина в свою віршовану пародію „Певец в Беседе Славянороссов", де йому присвячено такі рядки:

Хвала тебе протяжный Львов,
Ковач речений смелых,
И Палицын, гроза чтецов,
В Поповке поседелый... [3])

А кн. П. Вяземський у листі до О. Воєйкова, з р. 1818, навіть уже по смерти Паліцина, згадує за нього: „Если не ездить к Вольтеру в Ферней, — пише він, — то надобно ехать в Поповку к Палицыну" [4]).

Наведені дані не дають нам, проте, права без зайвих слів віднести Паліцина до щирих „шишковістів", противників усього нового в літературі. Його позицію великою мірою допомагає нам вияснити лист його до Ів. Дми-

[1]) Спеціяльно архітектурними роботами О. Паліцина цікавився проф. Д. П. Гордєєв.

[2]) Проф. Н. Лащенков, Евстафий Иванович Станевич. Харьков, 1896, ст. 9. В иншому листі Шишков пише: „Поклонись от меня А. А. Палицыну и попроси его, чтобы он для „Беседы" нашей что-нибудь сочинил и прислал" (ibid., 11).

[3]) К. Н. Батюшков, Собрание сочинений, изд. 5-е, т. I, СПБ. 1887, ст. 173. Ці рядки приписується А. Ізмайлову (див. ibid., ст. 376).

[4]) Русск. Стар. 1892, № 12, ст. 656.

трієва, де Паліцин з приводу одного перекладу пише таке: „Перевод изрядной, где, по крайней мере, нет смешных галицизмов, ни диких славонизмов, чем несносно испестрены теперь почти везде и проза и стихи и чем время от времени словесность наша нелепо искажается. Известно, что началом ее упадка были галицисты. Не умея подражать готовому языку, они думают его переменять; и не умея мыслить, хотят умудряться словами. Династия галицистов породи поколение славонистов, едва ли не горшее перваго. Оба эти раскола, теперь господствующие, с изуверством ненавидят друг друга, презирают всех старограмотных, вводят непрестанно новые странности на перекор и на убой остатков прежнего смысла здорового и вкуса. Одни побираются словами и речениями, до того у нас неходячими, из чужих книг; другие вырывают всю дичь и плесень из словенских: одни гордятся, что рубят утончения, другие, что куют возничения (?), ненужные никогда Ломоносову! Как худо умничать без ума! Между тем, к этому дикословию писателей равнодушные читатели привыкают, красоты слога не чувствуются и теряются, вкус исчезает и превосходный наш язык, доведенный до совершенства бессмертными его творцами, обращается опять в тот же безвкусный тредьяковщины хаос, из которого они его образовали; безобразится непознаваемо, и, кажется, неотвратимо и невозвратно“ [1]). Ці рядки малюють нам Паліцина — пуристом мови, що у своїому пуризмі ганьбить усі відхилення від правилів „чистоты языка“, хоч-би звідки ці відхилення виходили.

Усе це, здається, достатньою мірою характеризує письменницьку позицію О. Паліцина в сучасній літературі. Проте, звичайно, ці факти не являють собою ознаку питомої ваги його, як поета. Насправді Паліцин був лиш одним з другорядних світил цілої плеяди, що про неї писав сучасник: „один Шишков писал против Карамзина, а другие, немногие, молча лепились около него“ [2]).

Літературна діяльність Паліцина за останніх років його життя була надзвичайно плідна. С. П. Жихарьов (Записки современника, ч. I, ст. 322) називає його „интересным стариком“, який „ни на час без дела и занимается переводами сочинений, большею частью серьезных“. Так само характеризує себе й сам поет. „Всякая страсть ровно и у стариков ожесточается с препятствиями, — писав він до В. Ярославського, в жовтні р. 1808, — так и прежняя страсть моя к музам, без сил, иногда становится мне лишь мукой, и тем еще более, что другие страсти уже не занимают“ [3]). Оскільки інтенсивна була робота поетова, можна дізнатися з листа його до тогоtаки В. Ярославського (з 12 січня 1802 р.), де між иншим читаємо: „Литература занимает меня всего, и все мое время. Я поправлял вдруг пять частей „Элоизы“ [4]) для пяти моих секретарей, кои их переписывают, и первую часть перевожу, чтобы самому переписывать. Никогда еще у меня столько не было письма...“ [5]).

---

[1]) Русск. Старина, 1895, № 3, ст. 192-193.

[2]) М. А. Дмитриев, Мелочи из запаса моей памяти. Изд. 2-е. М. 1869, ст. 71.

[3]) Проф. Н. Ф. Сумцов, Из украинской старины. Харьков, 1905, ст. 40.

[4]) Тоб-то перекладу „Новой Элоизы“ Русо, що вийшов в 1809-1804 р.

[5]) Проф. Н. Ф. Сумцов, op. cit., 38.

Маємо, проте, певні підстави твердити, що літературна діяльність О. Паліцина почалася далеко геть раніше, і, з невідомих причин, перервалася на кільканадцять років. Принаймні один з близьких знайомих Паліцинових, О. Станевич, приписував собі заохочення його до літератури, і в посланії „К Александру Александровичу Палицыну“ писав:

. . . благодарю тебя за лестны строки,
Мне в коих делаешь ты дружески упреки,
Что будто тишину твою нарушил я,
Когда чрез тридцать лет заставил вновь тебя
Писать стихи...

І трохи далі:

О! сколько малы мы часы в стихах губя,
Когда воображу, Пустынник мой, тебя,
Как своего ума прекрасное творенье
Жестокому огню ты предал на сожженье,
Желая образца, иль вовсе ничего [1]).

Можливо, що Станевич справді вплинув на відновлення поетичної творчости Паліцинової. На це вказує і спільність їхніх літературних смаків та засобів, — та навмисна архаїчність стилю, що її культивував був Станевич, що накликала на нього громи сучасної критики (навіть не дуже „лівої“, напр., Каченовського), зробила з нього якогось нового Тредьяковського, синонім літературної бездарности. Про смаки літературні самого Паліцина досить повне уявління дає його „Послание к Привете, или воспоминание о некоторых русских писателях моего времени“ [2]), де згадується кільканадцять письменників російських XVIII в., причому з найбільшою любов'ю відмічає поет Ломоносова, Сумарокова, Капніста, Дмитрієва, Шишкова, Мерзлякова й т. д., — реєстр досить показовий для початку XIX віку. М. Сумцов, — здається, зовсім безпідставно, — гадав про Паліцина, що бувши за ад'ютанта Румянцева, в Петербурзі, „он, должно быть, вошол в дружеские связи со многими писателями“ [3]): відомі нам факти за це нічого не кажуть; проте не може бути жадних сумнівів, що смаки людини 60-70 р.р. XVIII віку Паліцин зберіг навіть аж на трицять-сорок років пізніше. Він залюбки перекладав „Делилевы Сады“ та „Дифирамб на бессмертие души“ і скаржився, що „теперь трудно издавать хорошие книги“, бо „читатели наши до них не охотники. Они любят какие-небудь Жанлисовы или Радклифовы сказки, или пустые журналы, а издатели купчишки всегда жадничают денег; следовательно и печатают только подобные вздоры“ [4]).

Любов до старовини літературної, до архаїчности стилю — дуже впливовий чинник навіть у власній творчості О. Паліциновій. Так, він пише силабічні вірші й попереджає їх такими цікавими рядками: „После Прокоповича и Кантемира, а со времени Ломоносова и Сумарокова, отцов наших стихов, верно нигде кроме Семинарии не писали у нас такими стихами. Тебе

[1]) Е. Станевич, Собрание сочинений в стихах и в прозе. СПБ. 1805, ст. 29-30, 30. У спеціяльній примітці (ibid. ст. 32-33) він стверджує реальний зміст цих віршів.

[2]) Харьков, 1807, 70 стор. Передруковано в книзі: „Литературный Архив, издаваемый П. А. Картавовым“ (Спб., Октябрь, 1902, ст. 1-40).

[3]) Проф. Н. Ф. Сумцов, op. cit., 37.

[4]) Проф. Н. Ф. Сумцов, op. cit., 38.

легко приметить, что и я пишу ими первой раз от роду. Конечно, это стопосложение старо, тяжко, протяжно, единообразно, трудно, однако, в нем есть нечто древнее, Русское, унылое, и кажется сходное с нашим характером и языком“ [1]). Навряд-чи не та сама любов привела Паліцина й до перекладу „Слова о полку Ігоревім“.

Чи мала літературна діяльність Паліцина будь-який вплив на тодішнє суспільство слобожанське? На жаль, конкретної й прямої відповіди на це важливе питання дати не можна. Проте, кілька фактів та уваг деякою мірою допоможуть побіжно з'ясувати його. Біограф згадуваного вгорі О. Станевича, М. Лащенков, одзначає, що перший твір його — „Собрание сочинений в стихах и в прозе“ — було написано в Поповці „за время постоянного общения с Палицыным“ [2]). Року 1809, 24 листопада Паліцина було обрано на почесного члена Харківського університету, як „ревнителя просвещения местного края“ [3]). Ще раніше Паліцин подарував університетові рукописи деяких творів своїх, що їх було видано згодом у друкарні університетській, після прихильної оцінки проф. І. Ризького. Останній писав, напр., про „Послание к Привете“, що „по причине его новости и по легкости слога, коим оно написано, многие любители словесности будут его читать с удовольствием“ [4]). Видати другий рукопис, „Игоря“, взяли на себе особисто члени університетської управи — професори Ризький, Осиповський, Тимковський, Шумлянський на чолі з редактором Стойковичем [5]). Року 1814 університет на власні кошти видав два переклади Паліцина — Делілеві „Сады“ та Сен-Ламберові „Времена года“. Переклад-же поеми Мільвуа „L'indépendance de l'auteur“, що про видання його було багато суперечок, навіть листування з міністром [6]), залишився невиданий і в рукопису понині переховується в Харк. Центр. Науково-Учбовій Бібліотеці (кол. Фундаментальна бібліотека Харківського університету) [7]). Нарешті, в одному листі до В. Ярославського Паліцин згадує за якогось Павла Сергієвича Байкова; можливо, що це Павло Байков, перекладач „Повести о двух пустынниках“ (Спб. 1785).

На цих даних власне вичерпуються всі наші відомості про знайомість з поетичною діяльністю Паліцина на Слобожанщині [8]). Як видно, знайомість

---

[1]) Е. Станевич, Собрание сочинений в стихах и в прозе. Спб. 1805, ст. 84. Вірші („Стихи из д. Поповки“) і наведені рядки адресовано до О. Станевича.

[2]) Проф. Н. Лащенков, Евстафий Иванович Станевич. Харьков, 1896, ст. 5.

[3]) М. М. Плохинский. Почетные члены и члены-корреспонденты Харьковского университета. Записки Харьк. ун-та, 1895, № 1, ст. 53. Затверджено Паліцина було лиш р. 1810; це й дало йому підставу назвати себе, в листі до І. Дмитрієва з 7 липня 1810, „бездипломным“ (Русск. Старина, 1895, № 3, ст. 194).

[4]) Архів Харк. Ун-ту. Справа Ради 1806, № 43.

[5]) Див. Журн. Правл. 1807, засідання 24 і 29 квітня.

[6]) Див. Журн. Правл. 1813, 6 квітня, 4 червня.

[7]) „Независимость писателя. Стихотворение Мильвуа. Императорского Харьковского Университета питомцам, посвятившим себя словесности. Александр Палицын, сочлен университета в д. Поповке. MDCCCXII“. (Шифр С. III. 57).

[8]) Можна, хіба, ще згадати за К. Алфьорову, вихованку Паліцинову, що до неї звертається він у „Послании к Привете“; її вірші (спробу „учиться новому стихотворству“) наводить він у листі до І. Дмитрієва (Русск. Стар. 1895, № 3, ст. 193-194).

цю не можна вважати за надто близьку. Ми розуміємо, звичайно, що твори Паліцинові поширювалися багато більше, ані-ж це зазначено вгорі; проте, певна обмеженість впливу його творчости, брак наслідувань з боку його учнів та вихованців (хоч-би тих секретарів, що про них він згадує в листі до Ярославського), — все це свідчить за те, що свою поетичну роботу Паліцин уважав за щось суто особисте, призначене лиш для самого поета та для небагатьох вибраних друзів і приятелів.

V.

Зібрані в цій статті факти, які ми навмисне наводили, сказати-б, в напів-сировому вигляді, здається нам, дають можливість зробити висновки що-до діяльности Паліцина на Слобожанщині. На підставі цих даних ми можемо з певністю твердити, що значіння діяльности О. Паліцина обмежувалося переважно на значінні його роботи, як архітекта та на його особистих впливах на сучасне суспільство слобожанське. При цьому це „суспільство“ треба розуміти дуже вузько — це кілька дідичів, жителів одного, Сумського, повіту.

В цьому нас ще більше переконують слова О. Станевича, адресовані критикові (М. Каченовському), який з неповагою зустрів один з творів Паліцинових. „Видно Палицын тем виновен пред вами, — пише Станевич, — что он поседел в оказании услуг ближним своим; что естьли в продолжении многих лет случалась кому нужда в его просвещении, в искусстве пера его, то сей прибегал надежно к Палицыну; естьли одному нужно было выстроить дом, другому церковь, то смело относился за чертежом к Палицыну; естьли кому нужен был дружеский совет, или двух враждующих сторон примирение, то требовали оного от Палицына же. Но могу ли здесь исчислить все услуги, кои Палицын в мрачной, но мирной, полезной и честной своей жизни оказывал тем, коих удовлетворял он не токмо значущим требованиям, но даже и самым маловажным прихотям... Сие исполнял он всякий раз безотговорочно и с обыкновенной ему благоприветливостию, равно как для знатного барина, так и для малопоместного дворянина. И все сие с таким бескорыстием, что естьли-бы кто и пожелал услужить ему равномерно, то опасался строгости его правил, и, можно сказать, примерного безкорыстия. Казалось, что самые его услуги могли бы от того быть тягостны для принимающих оные; отнюдь нет: ибо Палицын, делая ближним услуги, показывал, что не он обязывает, но его тем обязывают; и сему правилу следует он неизменно чрез сорок лет“ [1]). У такому самому дусі примітка „видавця“ (тоб-то Сергія Глінки, який особисто знав Паліцина) до одного віршу Паліцинового („Любезной крестнице моей А... И... К... на день ее рождения“). „Почтенный Сочинитель сих стихов, — пише Глінка, — украшая сорокалетнее свое уединение благотворительными и полезными делами, по склонности своей к Зодчеству, давал многим из друзей и знакомых своих чертежи для церквей и сельских домов. Напоминание о нем останется в сердцах его питомцев, друзей; но храмы, по чертежам и под руководством его сооружен-

[1]) Е. Станевич, Способ рассматривать книги и судить о них. Спб. 1808, ст. 108-109.

ные, равно напомнят о имени того, кто примером своим доказал, что во всякое время и везде можно служить человечеству и обществу“ [1]).

Виясняючи ролю, що її відогравав Паліцин у культурно-суспільному життю Слобожанщини, ми одночасно розвязуємо питання й про так звану „Поповську Академію“, — так називав сам Паліцин той невеличкий гурток молоди, що групувався коло нього і що про нього згадують В. Ярославський, С. Глінка [2]) та инші. Нам годі проте визнавати цей вираз за щось більше, як простий жартовливий вислів, як своєрідний pendant до такого самого жартовливого прозвання, яким наділив Паліцин самого себе: „Поповский Пустынник“. Мусимо взяти на увагу й спеціяльний характер зайнять цієї „академії“, з якої вийшло кілька художників та архітектів (М. Алфьоров, В. Ярославський та ин.), і дуже невелике число її „членів“ [3]), і, нарешті, те, що трохи та не зовсім не було „членів“ „академії“ поміж дідичів-сусідів Паліцина: з мемуарів Ярославського знаємо, що він був за вихователя сина заможнього дідича Шидловського, але це мало не одинокий випадок.

Ми не можемо пристати до того тлумачення ролі Паліцина в культурному життю Слобожанщини наприкінці XVIII-го — початку XIX в., що його подає, напр., М. Ф. Сумцов у згаданій уже статті. „Очевидно, — пише він, — Поповская академия в свое время была для Харьковского края просветительным учреждением и до открытия в Харькове Университета отчасти исполняла роль высшего учебного заведения“. І далі: „В лице Палицына в харьковском крае, в лучшей, наиболее населенной и богатой его части, сумском и ахтырском уездах, явился рассадник западно-европейского просвещения, преимущественно просветительной и филантропической французской литературы XVIII века“ [4]). Бо безпосередня знайомість з фактами доводить, що тлумачення це викликається лиш недостатньою обізнаністю з постаттю Паліцина. Не можна ставити Паліцина поруч инших культурних діячів Слобожанщини — надто таких, як от Г. Сковорода, В. Каразін, Г. Квітка. Останні-бо працювали на користь цілого суспільства слобожанського та українського; Паліцин-же робив своє діло — безумовно, корисне — лиш у невеличкому колі найближчих сусідів, приятелів та знайомих. Він мабуть і не ставив перед собою завдань ширших од простої філантропії, допомоги ближнім своїм в їхній нужді чи то своєю роботою (плани та рисунки), чи то порадою, чи то „нравственным воздействием“. Завдяки цій здатності, скромного секунд-майора Палі-

[1]) Русск. Вестник. 1810, № 3, ст. 75-76.

[2]) Пор.: „Издатель Р[усского] Вестника, имеющий честь знать лично сочинителя сих стихов, Александра Александровича Палицына, долгом почитает сказать, что он несколько человек неимущих Дворян сам наставлял в живописи, зодчестве и прочих полезных знаниях; что некоторые из сих Дворян имеют места по дарованиям своим“ (Русск. Вестник. 1809, № 3, ст. 466).

[3]) М. Сумцов цілком слушно зауважує, що „число членов Поповской академии изменялось, в зависимости от приезда в Поповку просвещенных друзей Палицына. В хорошие годы Поповская академия была довольно многочисленна, имела более пяти человек, а в плохие годы, последние годы жизни „поповского пустынника“, состояла только из Палицына, его жены и дочери (М. М. Сумцов помилково вважає за дочку Паліцинову К. Алфьорову. І. А.)“ (Из украинской старины. Харьков, 1905, ст. 47).

[4]) Op. cit., 53.

цина, власника кількох десятків душ крепаків, було обрано року 1795 на повітового маршалка (одноголосно); на цій посаді він пробув два трьохріччя[1]).

Ця сама здатність примусила Паліцина взяти близьку участь у справі заснування Харківського університету. Його підпис стоїть на одному з перших місць під протоколами харківського дворянства з 29 серпня та 1 вересня 1802 р.[2]). Нарешті, як свідчить сам Каразін, він є автор похвального „Свидетельства от Слободско-Украинской губернии дворянства Господину коллежскому советнику Василию Назарьевичу Каразину“[3]). У Поповці відбувалися й приватні наради дворянства, на що вказує лист, що його опублікував Д. Багалій, якогось Олексія Сави... (підпис не читкий), з 11 вересня р. 1802, де він жалкує, „что по краткости времени, коего осталось только несколько часов, и поспешыть (sic!) квам (sic!) в Сумы, или в дом Александра Александровича Палицына, немогу“[4]).

Всі ці дані малюють Паліцина як людину захоплену новими проєктами заснувати університет; проте він не керував самим рухом поміж дворянства (що було-б необхідно, якби він справді грав ту ролю, що її нав'язували йому дослідники), а йшов за певними дороговказами, яких ставили инші.

---

[1]) Архів Харк. Дворянського депутатського Зібрання. „Дело о выборе чиновников в разные Присутственные места в должности на трехлетие“, 1795, № 12.

[2]) Д. И. Багалей, Новые данные для биографии В. Н. Каразина. Зап. Харьк. ун-та, 1905, № 1, ст. 88, 91.

[3]) Ibid., 100-101.

[4]) Ibid., 101-102.

І. Ф. ЄРОФІЇВ.
Наук. співроб. музею Слобожанщини.

ХАРКІВСЬКІ СПОГАДИ В. Г. МАСЛОВИЧА.

Желалъ бы въ скромномъ уголкѣ,
Въ Украинѣ священной
И съ лирою въ рукѣ
Провесть мой вѣкъ смиренно.
В. Масловичъ.

Перший журналіст на Слобожанщині В. Г. Маслович [1]) зоставив, між иншим, спогади про старий Харків на початку XIX в.

Згадки про минуле Харкова до нього нечисленні.

В 1810 р. місто відвідав К. Н. Долгоруков [2]). В своєму описі [3]) він говорить про загальне враження від Харкова, описує іспит в Колегіумі та деяких університетських професорів.

П. Сумароков [4]) більш зупиняється на становищі освіти, хоч і не присвячує самому містові багатьох рядків. В 1827 р. у Харкові був Н. А. Мельгунов — у наступнім — Дельвіг; обидва вони обмежилися лиш кількома словами.

С. Л. Геєвський присвячує йому теплі рядки, більш автобіографічного змісту. Мало не те саме бачимо у вчителя Сбітнєва [5]).

Французький посланник Барант був у Харкові 1838 р., того-таки року незабаром після нього був другий чужоземець, акад. Коль. Цей подав цікаві відомості про зовнішній вигляд міста з його болотом, гостиниці з її примітивністю купецького життя, дворянське зібрання, університет, кладовище [6]). Загальне враження в нього залишилося негарне, і він висловивсь: „Все въ Россіи нуждается въ преобразованіи, и потому рѣдко, что можно найти въ порядкѣ". Дальших мемуарних заміток ми не торкаємося, бо вони припадають уже на 40 роки.

Спогади В. Масловича знаходяться в рукописах, що переховуються в Музеї Слобідської України в спеціяльній вітрині, присвяченій імені журналіста. Перший текст (прозовий), інтересний для нас, міститься в однім з рукописних зшитків. Заголовок такий: „Мои стихи или отрывокъ изъ жизни Украинского Пѣшехода".

---

[1]) Див. нашу статтю про його журн. діяльність. Черв. Шлях 1925, X.
[2]) Д. И. Багалей и Д. Миллер. История гор. Харькова т. II, ст. 966 і далі.
[3]) Славны бубны за горами. М. 1870, ст. 46-55.
[4]) Досуги крымского судьи. II. 1805, ст. 45-51.
[5]) Кіев. Стар. 1887. II.
[6]) Багалей. Op. cit.

Написано статтю 1824 р. Вона цілком автобіографічного характеру, і Масловича Харків цікавить лиш остільки, оскільки він звязаний з його власним життям. В „Моихъ стихахъ“ Маслович змальовує іменно харківський перший період свойого життя (дальших моментів він торкається в инших уривках). Цей перший період є, головним чином, період навчання, й тому ми зустрічаємо тут шкільні спогади. Вони здебільша пройняті тим настроєм, що його чудово схарактеризував Пушкін: „Наставникам, хранившим юность нашу, не помня зла, за благо воздадим“. Коли й почувається в нього незавдоволення, воно не гостре. Як відомо, він учивсь у пансіоні В. Фотієва; про цей інтернат ми вже писали в згаданій статті. Од Фотієва він перейшов до Пакі-де-Совіні. Оскільки Фотієв приглядався до життя учнів, підтримував їхні літературні нахили, Совіні, беручи на рік з кожного по 400 карб., зоставляв вихованців геть без ніякого догляду.

З інтернату Фотієва Маслович виніс таке знання німецької мови, що вільно перекладав нею з латинського тексту, а в Совіні він не поліпшив знання французької мови, хоч пансіон Совіні й називався тоді «Французский пансион“.

Маслович зазначає, що в Харкові був і третій інтернат — жіночий, де виховувалася одна з його сестер.

Обидва вони знаходилися недалеко від університету, на початку Катеринославської вулиці, в садибі Масловичевого дядька. Можна гадати, що жіночий інтернат був під керуванням того самого Совіні, в якого можна було перебувати «ровно ничего не дѣлая», і котрий обіцяв батькам підготовлювати дітей до університету «въ самый кратчайшій срокъ». За порадою ректора (А. І. Стойковича), Масловичів дядько перевів його в першу гімназію, де хлопець міг-би побирати «методическое ученіе». За вихователя Масловичевого тут був учитель гімназії угорець Сеґедварі, з яким у кімнаті в дядька він і жив. Окрім того, Сеґедварі мав десь маєток, куди їздив улітку. В гімназії він викладав економію, технологію й комерцію, з нього був не абиякий учитель, і Маслович згадує за його з приємністю, як і за Фотієва, хоч той, жалуючи своїх вихованців «какъ родныхъ сыновей», таки давав їм коли слід березової каші («сѣкалъ больно, до крови»).

Харківська перша гімназія того часу, як свідчать записки Масловича, була типова тодішня школа, де вчилися часом «чему-нибудь и как-нибудь». Маслович зміг з успіхом підігнати прогаяне за останніх два місяці перед іспитами. Типово також, що школа звертала увагу на літературні вправи учнів. І коли Харківський Колегіум цікавивсь віршами своїх спудеїв, гімназія інтересувалася «стихами». Маслович перекладав у класі латинські та французькі вірші віршами-ж російською мовою, за що мав хвалу. Її висловили мало не всі вчителі. Підчас іспитів він мав за це підтримку. Генеральні іспити, каже Маслович, провадилося прилюдно: «бывалъ приглашенъ весь городъ, губернаторъ, ректоръ». На іспитах улаштовувалося «публичныя чтенія» художніх творів абітурієнтів. Маслович отверто каже, що похвала за першу його байку «Перо, Чернильница и Чернила» була за причину вільного переходу до університету. Рядки про старий університет починаються з опису

святкування з приводу відкриття університету («Александров день»—30 серпня за с/с). Ось він: «Къ вечеру, въ залъ Университета приглашается все дворянство и почтеннѣйшіе изъ гражданъ. Сначала учитель музыки съ господами студентами, любителями музыки, плѣняетъ посѣтителей или увертюрою или концертомъ, потомъ избранные на сей разъ изъ университетскихъ членовъ, одинъ за другимъ, между музыкою и угощеніемъ произносятъ сердечную благодарность покровителямъ просвѣщенія и основателямъ храма наукъ. Въ заключеніе одинъ изъ профессоровъ читаетъ краткій годичный отчетъ объ успѣшныхъ дѣйствіяхъ университета: объ открытіяхъ разныхъ училищъ, о пожертвованіяхъ и пріобрѣтеніяхъ, о выбывшихъ и вновь поступившихъ своихъ членахъ, о получившихъ докторскіе, магистерскіе и кандидатскіе достоинства, коимъ (налицо находящимся) и раздаются здѣсь, при звукѣ литавръ, по заведенной формѣ, дипломы, о выбывшихъ студентахъ на дѣйствительную службу и, наконецъ, о поступившихъ вновь. Симъ послѣднимъ ректоръ университета раздаетъ шпаги». Спомин про перший акт у Масловича звязаний з описом комети 1810 р. Студенти, виходячи після акту, запримітили її й, за порадою Масловичевого товариша, студ. М. Пертелева, згодом упорядчика відомого збірника народніх дум, салютували їй шпагами. Зайняття в університеті починалися з першого вересня за с/с. З особливою увагою студентство слухало „строгого и пересловутого“ І. Ризького, що викладав на відповіднім факультеті „Науку Россійского стихотворства“, „вычисляя съ довольнымъ жаромъ всѣ трудности (нѣсколько имъ выисканные), кои предстоятъ желающимъ изъ насъ пуститься на скользкій путь поэта“. Однак Ризький не припиняв університетського звичаю, за яким студенти читали свої твори (Маслович зачитав „въ присутствіи всего университета“ частину своєї поеми „Утаида“). Студентське життя по-за межами університету чи по харківських пансіонах мало чим відрізнялося від того часу, коли вони були „питомцами“ інтернатів, з обов'язковими мало не щоденними „блинами та оладьями“ (згадаймо Квітку-Основ'яненка).

Однак інтересно, що до студентства був прихильний тодішній харківський губернатор Бахтін. Він, сам мавши літературні нахили, підтримував студентські літературні спроби, захищаючи від суворої цензури инших ученых педантів.

Ми не будемо торкатися рядків з мемуарів Масловича, що містять у собі його особисті настрої (перший роман, якому відведено багато місця). Нас цікавить більш опис старого Харкова. На жаль, тут не багато даних. Читаємо про загальне враження від Харкова влітку: „пыльный и душный“. Є ще опис „комнаты Малороссійского мѣщанского дома“, де жив один з його гімназіяльних товаришів: «Комната раздѣлена легкою перегородкою на двѣ половины, дверь перегородки раскрыта; я вижу часть ложа, на коемъ покрывало бѣлизною равняется снѣгу. Подлѣ меня въ углу накрытъ дубовый столъ чистою скатертью, поставлены на тарелкахъ разные сласти... слышу брязчанье чашекъ. Въ этомъ же углу надъ столомъ прибита полка, на коей разставлены образа въ мѣдныхъ, серебряныхъ окладахъ и просто безъ окладовъ. Къ краю полки прилѣплены двѣ-три тоненькіе свѣчки изъ желтого

воску, передъ образами виситъ нѣсколько искусственныхъ жаворонковъ, а между образами натыканы пучки засохшихъ васильковъ и гвоздикъ, по малороссійски называемыхъ квитками. Кромѣ двухъ стульевъ, на коихъ мы сидимъ, стоятъ вдоль стѣны еще три стула съ кожаными подушками, а посредине стѣны наклонно повѣшено небольшое зеркало въ рамкахъ красного дерева. За зеркаломъ по обѣимъ сторонамъ висятъ концы бѣлого утиральника. Еще по обѣимъ сторонамъ прибиты къ стѣнѣ въ чорныхъ рамкахъ два небольшихъ засаленныхъ гравюра (sic), одинъ представляетъ Дидерота, другой Картуша". Остання подробиця цікава. „Портрет" Картуша траплявся по міщанських домах, про що згадує Котляревський в «Енеїді», трохи несподівано зустрічаємо портрет „Дидерота". Правда, Маслович каже, що на цей раз він був у гостях у свого товариша. Адже міщани тоді не могли вчитися по дворянських школах. Як це зрозуміти? На жаль, Маслович не наводить прізвища господаревого, а так само в мемуарному уривку згадує лиш кількома словами за двох із своїх товаришів — Цертелева та Фотієва, сина свого першого вихователя. Серед гімназіяльних товаришів його бачимо: І. Бахтіна, сина губернатора, Я. Калиновського, І. Ольденборґера, К. Парпуру, Д. Шевича (його близького родича) та инших. Про жадного з них однак спогадів немає.

Переходимо до спогадів з другого рукописного збірника, вже у віршовій формі. Що-до змісту свого, вони звязані часто з його мемуарними рядками. Вони, правда, мало ілюструють старе харківське життя. Автор не зноситься по-над ходячі сатири. Земляк його Нахімов був сильніший за нього непомірно; однак мало не всі вірші Масловичеві свідчать про любов письменникову до харківського життя та його симпатії до того гуртка, котрий можна назвати „університетським". Це, по-перше: „Почтенны господа словесна факультета" та инших факультетів, Ш а д («Къ Шаду»), І. Д. Книгин («Къ Книгину"), Я. І. Громов, також С. П. Любарський („Къ Любарскому"), Г. Ф. Квітка („Посланіе Григорію Федоровичу Квиткѣ"). Квітка, виведений з його пієтизмом, радить епікурейцеві Масловичеві: „Болѣзни всѣ терпѣть, се человѣку испытанье на вѣру и на упованье". Маслович не приймає такої поради:

О бѣдный, жалкій человѣкъ,
Страдать ты долженъ цѣлый вѣкъ
Для неизвѣстнаго блаженства;
Вотъ, въ чемъ твои всѣ совершенства.
Не знаешь, будетъ ли еще тотъ славный свѣтъ,
А между тѣмъ терпи здѣсь тысячу ты бѣдъ,
Молчи, перенося различное золъ бремя,
И нынѣшне мѣняй на будущее время".

Отверто каже Маслович, шо його більш цікавить, щоб Квітка краще прислав йому книжок:

Пришли, почтенный, мнѣ большую кучу книгъ,
Онѣ сладчае мнѣ покажутся ковригъ.

Серед рукописів Масловича зберегається і частина списку книжок з його бібліотеки, що каже про вміння його поєднувати з епікуреїзмом серйозні інтереси. Глибоким почуттям дхне від послання „Къ Шаду“. Обурений тим, що „наставника драгого“ вигонять, він заспокоює його:

Гдѣ бъ ни былъ ты, всегда пребудешь славнымъ,
Честь, украшенье тѣмъ мѣстамъ,
Гдѣ оснуешь свое жилище.
Найдешь признательность вездѣ.
Хотя число и небольшое,
Но сердцу твоему драгое.
. . . . . .
И то Россіи чести мало, что истинно тебя не знала.

Тут виявивсь (у такім спогаді про Шада) вплив на Масловича з боку Фотієва та І. Познанського, поетового дядька. І перший, з його любов'ю до науки, і другий, з нахилом до філософії (що не заваджало йому часом жити по-обломівському), розвинули в Масловичі ту прихильність до мислення, що часто проривалася в нього. Підчас шумливої маскаради, коли все веселилося, „отъ бѣлого царя до смуглого Ивана“, його охопили інші думки:

Я вижу молодежь, какъ кружится на балѣ,
На лицахъ радость ихъ, они довольны всѣмъ,
Я молодъ тоже самъ и съ ними въ той же залѣ,
Имъ весело, а я — не веселюсь ничѣмъ...
Я не сошелъ съ дивана, покуда не прочелъ,
Кто былъ Вольтеръ.

Факт події з Шадом у спогаді Масловича зоставляє сильний слід. Він ставить Шада незмірно вище від инших професорів [1]). За иншими він помічав і хиби. Він натякає не раз на те, що дипломи студенти неначе діставали часом за грошові нагороди, за влещування:

Къ чему намъ заниматься?
За чѣмъ себя томить?
На что забавъ лишаться,
Латынь одну твердить?
Кто глупъ, пускай толчется
За книгой ночь и день,
Пусть съ логикой дерется
И пишетъ дребедень.
Къ чему же мнѣ трудиться,
Здоровье потерять?
Ужомъ сумѣю виться
И буду кандидатъ.

Когда же не поскуплюся,
Пять сотенъ заплачу,
Пониже поклонюся, —
Магистра получу...
Дамъ тысячу Швейкаду
Съ обѣденнымъ столомъ,
Такъ получу въ награду
И докторскій дипломъ.
Къ чему же мнѣ трудиться,
Здоровье потерять?
Лишь стоитъ не скупиться, —
И я второй Сократъ.

(Пѣснь Студентская).

[1]) Оскільки нам відомо, це перший літературний відгук на долю Шада.

Про хабарі він говорить також у вірші „О мѣсяцъ юлій вожделѣнный". Перші юнацькі оди Масловичеві на зразок кантати Харківському Благодійному Товариству, де чуємо компліменти дворянству, ми не беремо на увагу, бо далі він до того самого дворянства ставився критично. Про це свідчать численні вірші з його журналу, його байки, то-що.

Небагато ми знаходимо в Масловича спогадів про тогочасний Харків, однак вони кажуть, що Маслович зосереджував свої спогади, головним чином, коло університету. І справді, згадувати в двацяті роки про краще з харківського життя, це означало згадувати про університет. Маслович його любив: „1 сентября, каже він, начались университетскія лекціи, и я сгоряча слушалъ ихъ съ усиленнымъ вниманіемъ". Ця палкість не облишала його, поки він учивсь у вищій школі. Звичайно, він не міг змовчати про кращих представників науки, вболіваючи разом з тим про хиби сучасного йому шкільного життя. Все це такріднить його з усіма тими, хто сприяв відкриттю центра вищої освіти на лівобережній Україні. Всі вони мріяли про університет. По відкритті були йому за друзів. Те саме ми бачимо і в В. Масловича.

В. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ.
Гол. бібліотекар Академії Наук СРСР.

ПРО ЗБИРАЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ПІСЕНЬ.

З гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років.

В Українській Скарбниці І. І. Срезневського між иншим зберігся цікавий великий збірник пісень, що його збирач назвав „Собрание памятников Украинской народной словесности. Книга первая. Часть 1-я. Песни". Збірник цей in folio, на 48 аркушів, писаний увесь на одному папері 1826 року. Він має в собі 142 пісні, що їх переписав І. І. Срезневський з инших записів, які постачали йому здебільша його приятелі. Надзвичайної ваги надає збірникові те, що мало не на всіх записах є вказівки, в якому місці їх зроблено, а на дуже багатьох (на 92), хто їх записав. Таким чином, визначається гурток осіб, зацікавлених збиранням пісень. Коли написано збірника, цілком точно визначити важкенько; мабуть десь на самому початку 1830-х років і до виходу „Запорожской Старины" І. І. Срезневського, як це видно з передмови до цього збірника про український правопис, якого додержувавсь видавець, з передмови, що почасти увійшла в передмову до „Запорожской Старины". Стверджує це й незгадування поміж помічниками в праці Кат. Р. Подольської; в її сім'ї І. І. Срезневський жив 1832-33 рр. і в „Запорожской Старине" він висловлює їй „глубочайшую благодарность" „за ревностное участие в его труде". Те, що в кінці збірника автор покликується на статтю „Малороссийская свадьба", надруковану в „Северной Пчеле" р. 1832, ч.ч. 123, 124, показує, можна гадати, що збірника закінчено трохи пізніше.

До гуртка учасників у збірнику належали здебільша університетські товариші І. І. Срезневського з Харківського університету: Ів. Вас. Розковшенко, два брати Євецькі, Федір та Орест, Оп. Гр. Шпигоцький, А. Ф. Хиждець, потім одна з найщиріших помічниць — сестра І. В. Розковшенка Надія Васильовна, І. І. Дячков, Ол. Ів. Покорський-Жаравко, Ів. Фед. Лисавицький та инші.

Різні нотатки й помітки олівцем поруч із старанно переписаними піснями, не завсіди зрозумілі, писані нашвидку, показують, що збірника раз-у-раз було вживано. На обкладинці перелік усіх осіб — учасників збірника й проти кожної особи числа пісень, що вона подала. Проти деяких осіб — головних співробітників І. І. Срезневського — докладно зазначено й імення та по бать-

кові, инших самі прізвища, й мені пощастило розкрити їх з инших джерел більш-менш гіпотетично.

За найщирішого помічника І. І. Срезневському в збіранні пісень був його великий приятель Іван Васильович Розковшенко, що з 1830 року провадив з ним широке характерне й оригінальне листування — листами-щоденниками, спочатку з батьківського маєтку Штепівки Лебединського повіту Харківської губерні, потім з Петербургу. Народився він 1809 року і був старший за І. І. Срезневського трьома роками. Освіту здобув у приватному пансіоні Рейпольського в Харкові й потім на „эфико-политическом" факультеті Харківського університету, що його скінчив р. 1829-го разом з І. І. Срезневським. Збирати пісні він почав у своїй рідній Штепівці й захопив цією справою свою сестру Надію Васильовну. Вони були найстаранніші збирачі: у згаданому збірнику 20 пісень записав І. В. Розковшенко та 13 його сестра. В иншому збірнику їхні ймення трапляються раз-у-раз. Разом з Розковшенком І. І. Срезневський виступив уперше в літературі „Украинским альманахом" 1831 р., де видрукував дві українські думи „об Алексее поповиче и буре на Черном море" та „о побеге трех братьев из неволи турецкой из Азова". Р. 1832 Розковшенко поїхав до Петербургу й став на службу в департаменті міністерства юстиції, потім служив по різних установах, якийсь час обіймав посаду помічника редактора „Журн. Мин. Нар. Просвещения", захоплювався літературою, брав участь у газетах, журналах, альманахах, друкував багато статтів різноманітного змісту, переважно історичного, багато віршів під псевдонімом „И. Мейстер" або із скороченим підписом „И. Р.", був співробітником в енциклопедичному словнику Плюшара, нарешті виступив як перекладач Шекспіра. В останні роки життя Розковшенко пильно студіював історію України. Скінчив свою службу на посаді голови Московського цензурного комітету, р. 1880 подавсь на димісію, вмер 29 квітня 1889 року.

Другим співробітником І. І. Срезневського був його товариш з пансіону Г. Н. Коваленко та з університету Орест Степанович Євецький. З університетських років Євецький почав студіювати український фольклор. Закінчивши курса, він швидко дістав посаду урядовця при Катеринославському губернаторі і в Катеринославі провадив далі свої етнографічні студії. Всі свої етнографічні праці він, як умовивсь з І. І. Срезневським, надсилав йому до його скарбниці, й листи його переповнено записами. Срезневському він постачив безліч пісень, казок, приказок, описів обрядів, то-що. В описуваному збірнику вміщено 12 пісень, яких він записав. Цікаво занотувати, що в одному листі перед трьома наведеними піснями він писав, що пісні він „исправил"; ця нотатка вказує на деяку пайку авторства в піснях, що їх записав Орест Степанович. Близько 1832 року він перебрався на службу до Закавказзя, потім до Варшави. Тут він познайомився з відомим П. П. Дубровським, видавцем панславістської „Денницы" (1842-1843), й під його впливом захоплення Україною змінилося на захоплення панславізмом. Р. 1835 він написав кілька статтів, що торкалися України: уваги до статті Хиждеця „Григорий Варсава Сковорода" („Молва"), „Несколько украинских народных

загадок" (там-таки), „Универсал Богдана Хмельницкого" („Моск. Наблюдатель"), „Русинская летопись" („Телескоп"). Крім того, написав він де-кілька статтів загального змісту. Книга його „Статистическое описание Закавказского края с присовокуплением статьи Политическое состояние Закавказского края в исходе XVII века и сравнение оного с нынешним" (СПБ. 1835) здобула йому славу статистика. Р. 1855 чи 1856 він подавсь на димісію й оселився в своїму маєтку на Україні.

Його молодший брат Федір Степанович Євецький вступив до університету разом з І. І. Срезневським 1826 р. і, як і брат його, з молодих літ почав захоплюватися вивченням України, старанно постачаючи Срезневському пісні, казки, перекази. В описуваному збірнику вміщено 6 пісень, що їх він записав. Як каже Срезневський, він „превосходно" знав українську мову й часто пояснював йому „непонятные выражения". Скінчивши університета, він служив при Катеринославському губернаторі. В другій половині 1830-х років, кинувши службу, переїхав у Варшаву до брата. Після переїзду до Варшави й знайомства з П. П. Дубровським українські симпатії Федора Степановича розвинулися в панславізм, не порушивши проте його старої відданости рідній народній поезії та твердого переконання в праві громадянства української літератури. Євецький старанно допомагав Дубровському у виданні „Денницы" перекладами й иншими засобами. Статті Євецького, що торкаються України, належать до пізнього часу, 1841-1843 рр. Це: „Малороссийские исторические песни и думы" („Отеч. Зап.", 1841), „Малорусская литература" („Денница", 1842), „Стихотворения Фомы Падуры" (там-таки, 1843), „История Малой России Д. Бантыша-Каменского" (там-таки, 1842).

Опанас Григорович Шпигоцький, один з найближчих товаришів І. І. Срезневського з університету, палко захоплювавсь Україною. Р. 1831, мабуть, необхідність примусила його виїхати в „постылую ему Московщину" на службу; в Москві він дістав посаду коректора в університетській друкарні, потім з 1843 р. до 1851 року він служив у Петербурзі в департаменті зовнішньої торговлі міністерства фінансів. Він рано почав свою літературну діяльність: р. 1830 він виступив у „Вестнике Европы" як перекладач українською мовою Міцкевича „Из Крымских сонетов": „Акерманськи степы", потім в „Украинском Альманахе" І. І. Срезневського та І. В. Розковшенка він подав уривок перекладу „Полтавы" Пушкіна під назвою „Мария" та „Малороссийскую балладу", потім переклад російською мовою „Конрада Валенрода" Міцкевича (1832 р.). До збірника пісень І. І. Срезневського він подав тільки 3 пісні.

Олександер Тадеєвич Хиждець або Гиждець, як згодом департамент герольдії змінив йому прізвище, вступив до університету й скінчив його трохи раніш, ніж І. І. Срезневський та його товариші. Він був син поміщика з Басарабії, Хотинського повіту, і був напрочуд пильний студент, він слухав лекції заразом на кількох факультетах, двічі дістав медалі за дипломні праці, раз на словесному факультеті, другий — на фізично-математичному. Близько 1832 р. він поїхав за кордон і три роки слухав лекції в Мюнхені та в Гайдельберзі. Повернувшися з-за кордону близько 1835 р., він умістив

у „Телескопі“ свою статтю, єдину присвячену Україні: „Григорий Варсава Сковорода“. Потім років двацять він адвокатував та збирав матеріяли до історії Румунії. На початку 1830-х років він був близький до гуртка І. І. Срезневського й допомагав йому збирати пісні, отже, брав деяку участь в описуваному Збірнику, до якого заведено 7 записів його. Але незабаром погляд на Хиждеця в харківському гуртку дуже змінився: одну пісню, що він записав, Орест Євецький визнав за „его собственное творение“. В своїому оповіданні про Сковороду „Майор, майор!“ („Моск. Наблюдатель“, 1836) та в статті „Выписки из писем Г. С. Сковороды“ („Молодик“ на 1844 р.) І. І. Срезневський гостро судить Хиждеця за неправдиве, як він гадав, висвітлення Сковороди.

Окрім перелічених осіб, більш або менш випадково у збиранні пісень брали участь декілька харківських студентів того самого часу. Це Ст. Мигрин, що скінчив медичний факультет 1829 року, дав Срезневському 4 пісні; Ф. Риндовський, теж медик, скінчив 1829 р., В. Іванов, скінчив фізично-математичний факультет того самого року, П. Яхневич, скінчив словесний факультет 1830 р., Я. Боженко, скінчив того-таки року медичний факультет — усі дали Срезневському по одній пісні. Потім досить велику допомогу подав Олександер Іванович Покорський-Жаравко, що дав до Збірника 8 пісень та в записній книзі І. І. Срезневського копію з грамоти гетьмана Скоропадського. Хто був Покорський-Жаравко, мені не пощастило розшукати, як не пощастило й з'ясувати, хто був Іван Іванович Дяков, який дав до Збірника 9 записів і, видимо, дуже цікавився збиранням пісень. Так само не пощастило довідатися і про співробітника І. І. Срезневського Івана Федоровича Лисавицького (в Збірнику його помилково зветься Лесавицьким або Лесевицьким), що з ним І. І. Срезневський листувався з 1830 року й саме на ґрунті етнографічних інтересів. Дуже небагато записів подали Ю. І. Венелін та І. Г. Кульжинський. Юрій Іванович Венелін (1802-1839), карпатський русин, відомий славіст, подав одну карпато-русинську пісню; з листів видно, що він був добрий знайомий І. І. Срезневського. Іван Григорович Кульжинський (1803-1883), відомий письменник і педагог, колишній учитель М. В. Гоголя в Ніженській гімназії вищих наук, р. 1831 взяв участь в „Украинском Альманахе“ І. І. Срезневського й І. В. Розковшенка; вони познайомилися з Кульжинським, коли він жив у Харкові 1829-1832 р.р., в найкращі, як він казав, роки його життя; він обіймав посаду старшого вчителя в Харківській гімназії та в інституті шляхетних панянок і викладав лекції російської словесности в Харківському університеті.

Такий був гурток осіб, захоплених збиранням українських пісень та дум, найперших часів, коли І. І. Срезневський почав працювати, наприкінці 1820-х та на початку 1830-х років. Усе це були молоді люди, років переважно двацяти. Вони були романтики-етнографи; вони збирали палко, запопадливо, сквапливо, ніби боячися щось проминути, щось утратити, иноді помилялися, бо збирали часто невміло, записували непотрібне, не справді народнє й навіть підроблене. Але майбутньому історикові української культури ці записи стануть у пригоді й як характеристика ставління до праці,

й як свідоцтво надзвичайного інтересу до неї поміж тодішніх недосвідчених молодих етнографів. Придивляючися тепер до старих записів 1830-х років, писаних нашвидку то олівцем, очевидно, із слів тих, хто співали пісень, то олівцем обведеним чорнилом, щоб записи закріпити, гадаємо, що до питання про фальсифікацію треба підходити вдумливіше та обережніше. Історична критика 1870-х років визнала, що багато записаного в тогочасних збірниках — фальсифікат. Пісні й думи, як свідчать редактори збірників, записано із слів бандуристів, а на ділі, як виявилося, вони не автентичні, а підроблені. Цей факт спричинивсь до твердження, що видавці збірників та їхні помічники самі скомпонували думи та й видали їх за справжні народні, а це, природньо, викликало гострий осуд та жорстокі винувачення. І. І. Срезневський у 1870-ті роки в примітках до „Переписки Востокова“ згадує свою „Запорожскую Старину“ й побіжно каже за спільну працю над піснями, що частину цих пісень записав він сам з слів співців, частину постачили „приятели и благоприятели“, очевидячки, під останніми розуміючи ненадійних помічників. У листах та записних книгах Срезневського збереглися відомості й згадки про деяких співців, про ті живі останки старовини, що їх пощастило йому побачити 1832-1833 р., коли він пробував на Дніпрових порогах, у селі Варварівці. Жив він як хатній учитель, на кондиціях, як тоді казали, у катеринославських поміщиків Івана Тимофієвича й Катерини Романівни Подольських, що ставилися до нього як до рідного й навіть допомагали йому в його етнографічних працях. Так Катерина Романівна обіцяла закликати „волошку“ та „списать у нее молдавские песни с переводом“. У записній книзі І. І. Срезневського того часу записано словацьку пісню, що йому надіслав словак із Пресбургу. Крім того, він записав багато словацьких пісень од словаків, що проходили селом. У листах до своєї матери він оповідає надзвичайно цікаві речі про запорожця, 97-літнього дідуся Гречку, до якого він разом із своїм вихованцем Олексою Івановичем їздив на Воронý. Годин з п'ять пробув І. І. Срезневський у нього, „все разговаривал с стариной и слышал и узнал очень многое“. Гречка багато дечому був „очным свидетелем“; иноді пам'ять зраджувала його; тоді І. І. Срезневський надоумляв його, він згадував, виправляв помилки. Другого разу до Варварівки зайшов бандурист, „развалина запорожская, старик лет 80-ти“; од нього пощастило записати кілька дум та пісень старовинних. Там само він зустрів сліпого Павла, від якого почув усяку всячину за Сковороду й записав відому його пісню „Всякому городу нрав и права“, що в народній переробці з п'яти строф Сковородиної пісні розрослася до сімнацяти. Якось писав він до матери, що жде до себе „старика-болтуна“, який „должен рассказать многое“. Проїжджаючи через Новомосковське, він записав пісні од хазяїна заїзду. „Лет 60-ти, статный, величественный, так бы гетманскую булаву да на коня“, писав він до матери: „этакого украинца я еще не видал. Но более всего понравился он мне своею готовностью служить мне, как собирателю всего украинского. Во 1-х, он мне наговорил пропасть преданий о Самаре. У меня сердце билось крепко, когда он мне их рассказывал, потом продиктовал песню про реку Самару,

наконец, думу, обещает еще". Коло Костянтинограду, на хуторі Водолазькому, І. І. Срезневський записав три пісні та одну думу; у Вошивій, там-таки, п'ять пісень, „все исторические". Все це дісталося до описуваного збірника. Тут-таки почув він казку про Серпягу, що „з'ясувала" йому „як-найкраще" одну думу. Тут-таки записав він декілька мітологічних переказів, дві сторінки приказок та ще записав декілька слів до „лексикону", що показує й на инший, філологічний, інтерес.

„Украинская скрыня моя", писав він у грудні 1832 р., „очень подросла". Переглядаючи „свои кипы", він побачив, що час за чотири місяці перебування у Варварівці не зовсім змарновано, а через 9 місяців він писав, що „относительно Запорожья узнал и достал все, что можно было". Як людина з нахилом до малювання, завсіди змальовувавши те, що бачив, І. І. Срезневський докладно записував собі на пам'ятку риси старих людей, з якими йому траплялося здибатися на Порогах. На жаль, у рукописах зберігся лиш уривок опису, що він зробив, певне, взимку 1832-1833 року, як видно з нотатки на березі рукопису: „теперь... все занесено снегом, ветер воет, волки воют". Оповідання своє він назвав: „Старые люди степей". „Сколько их ни мало", каже він, „очень трудно составить себе всем им один общий образ: невольно воображение рисует их то одного, то другого, то третьего по одиначке... Каждый из них в самом деле так оригинален, так самобытен в своей личности, что или вовсе ускользает из виду или стоит перед памятью весь, как он есть".

В уривку І. І. Срезневського є тільки один опис старого бандуриста того часу, та й то зберігся він не ввесь. Цим уривком я й дозволю собі закінчити свою замітку про перші етнографічні праці І. І. Срезневського та його приятелів, юних збирачів-романтиків, на самому початку їхньої діяльности.

Бандурист.

Старик. — Седые волосы подстрижены в кружок очень высоко, или же все обриты, и только по темени отпущен длинный тонкий клок староказацкой чуприны, и завит за ухо. Длинные брови упали на большие впалые глаза. Большой, большею частию орлиный, нос. Длинные пряди усов скатились по обе стороны маленького рта. Подбородок выдался, скулы выдались; щеки впали. Все лицо смугло-желто; губы и щеки румяны. Выражение лица гордо и насмешливо. — Стройный стан. Широкие плечи. Мускулистые руки... — Грудь полуоткрыта. Из-за распахнувшейся серой суконной „свиты" или суконной голубой „жупанчины" видна рубаха, у ворота вышитая шелком или крашеной бумагой, и нанковые, китайчатые или холстинные порты, очень широкие, и „чоботы" смазанные дегтем. В одной руке синяя суконная шапка с бараньим околушком, а в другой бандура — в роде гитары с полукруглым дном и с медными струнами, — и вот он кланяется, хоть и низко, но вовсе не обижая себя. — Он говорит и понимает только на старинном казацком наречии; говорит мало, плавно, с расстановкой, важно. — Его можно попросить сесть, — он не забудется, и ничему не будет удивляться — ни ласкам, ни грубости, ни богатству, ни скупости, и сохранит твердое, дикое равно-

душие ко всему, что его окружает. — Попросите его петь: это его ремесло. Он пропоет вам какую нибудь из Дум или Пîсéнь про старину, — и звук бандуры, настраиваемой для каждого напева особенно и всегда в мольном тоне, и напев, похожий на погребальный, и голос глухо-гортанный, и слова песни, произносимые с чувством, все вместе произведет на вас чудное действие: чувство певца невольно станет вашим чувством... По крайней мере я никогда не мог без особенного чувства слушать многих песнопений, особенно вот эту о Палúе:

„Высоко соньце сходить,
Низенько заходить.
Ой, де-жъ то Пан Палîй Семенъ
У Сибиру бродить“.—

Бандурист умеет и рассказывать; но надобно попасть в особенную милость к нему, чтобы он разговорился. Признаюсь в моей уловке: я всегда притворялся внуком какого-нибудь знаменитого казака, — и достигал желаемого. Бандурист начинал рассказывать о моем знаменитом названном деде, от деда переходил к прадеду, к разным родным, к современникам, путал события, годы, и между тем рассказывал много любопытного. Когда же являлось на столе вино, предлагаемое с радушием, старик веселел, начинал (в оригіналі: начинать) шутить, рассказывать анекдоты, сказки, — и целые дни проходили незамéтно. — За радушный прием бандурист всегда останется душевно благодарен...

А. А. МУЗИЧКА.
Проф. Одеськ. Ін-ту Нар. Осв.

МАРУСЯ, КАЗКА. ОДЕССА. 1834.

У бібліографічному покажчику нової української літератури М. Комарова маємо: під № 149 подано: „Маруся. Повість віршована. Адес 1834“ [1]).

МАРУСЯ,

КАЗКА.

ОДЕССА.

Въ Городской Типографіи.

1834.

Підзаголовок „Повість віршована“ й „Адес“ напроваджує нас на думку, що або відомий бібліограф зазначив цей твір у покажчику з чужих слів, або

[1]) Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798-1883), Альманах Рада, стор. 434.

що менше правдоподібно, з якогось рукописного відпису, бо правдивий заголовок є такий, як зазначено вгорі й на фотографічній відбитці, що її тут додаю. Не бачив її теж і другий бібліограф Дм. Дорошенко, що за історіком літератури акад. М. І. Петровим [1]) цитує: „Маруся, Повесть в стихах, Одесса 1834“ [2]). З цієї самої причини Яр. Айзенштok у рецензії на цей покажчик не тільки не виправляє Дорошенкової помилки, але ще й поглиблює її, зазначаючи, що ніби-то „повесть в стихах“ „неизвестного автора“ „Маруся“ (Одесса 1834 № 45) „не вкладається у поставлені від укладача вужчі рямці“, та ставлячи її в низці таких творів як „нісенітниця на двох мовах“ (Шевченкова характеристика) „анекдотическая опера“ князя А. Шаховського „Казак стихотворец“ або Павловського „Прибавление к грамматике малороссийского наречия“ й т. и. [3]). Коли бібліографи зазначають цей твір з помилками, то новіші історики літератури навіть не згадують за нього, чим дають довід на те, що „Маруся“ їм відома що найбільше тільки з заголовку. Твір одначе не заслуговує на те, щоб за нього забувати, або нехтувати його („у вужчі рямці“ ставити), тим більш, що неповнота літературного матеріялу не дає нам ще й досі ясного погляду на українську літературу на початку XIX в.

В одеській публічній бібліотеці є (Відділ VII, № 1253) один примірник цієї „казки“, тепер перенесений до бібліотечного музею, як літературна рідкість, і через те ширшій публіці недоступний. Один є від р. 1924 в Одеській Центральній Науковій Бібліотеці (відділ Воронцова). На книжечці напис: „не выдается“ (роз. читачам) відносився до давніших, передреволюційних, часів; бо підчас революції міг я вже цим твором користуватися й переписати його ще 1921 р. О. М. Дерібас, кер. відділу Odessica, довідавшися, що я передаю його до передруку, порадив мене дати ще й фотографічний відбиток заголовку, за що йому складаю тут подяку.

Перша четвертина XIX віку позначилася в українській літературі появою на сцені „Наталки Полтавки“ Котляревського й цим твором зовсім справедливо відзначають нову добу нашої літератури [4]). Такого літературного твору, що був художньою критикою на пієсу Шаховського „Казак стихотворец“, вимагало нове українське панство, українське дворянство та його інтеліґенція. Побіч „дрібноголового“ панства, що кепкувало з рідної мови, було чимало й таких панів, що для них ця мова була щоденною, звичайною як і давні українські звичаї. Не тільки серед поміщиків на селі, але навіть і в містах, як Полтава, Харків, уживано цієї мови, вона була навіть у моді, її вартість і красу підносили вчені чужинці харківського університету [5]).

---

[1]) Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст. Киев, 1884.

[2]) Дм. Дорошенко, Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798-1897 роки. Науковий Ювилейний Збірник Україн. Університету в Празі, ч. І. Прага 1925.

[3]) Червоний Шлях, 1926. X. Стор. 256.

[4]) Див. прим. М. Грушевський, Історія української літератури, Частина перша 1923. Київ-Львів, стор. 84.

[5]) Д. И. Багалей, Опыт истории Харьков. Университ., т. I, стор. 995-996 та инші; Н. П. Дашкевич, Отзыв о сочин. г. Петрова... Стор. 129 та ин.; В. Коряк, Нарис історії української літератури. Держвидав. 1925, стор. 228-229. Дм. Антонович, Перша Наталка Полтавка. Прага-Берлін, 1924, стор. 14.

Це українське панство вимагало нової освіти й заложило Харківський університет, воно читало українські журнали, що їх редагували професори цього університету й Квітка-Основ'яненко, воно вимагало теж нової української літератури. Правда, є такі пани, дрібніші й багатші, чиновництво й сільська інтелігенція, що з гумором підходили до українських творів, до бурсацької літератури, є ще її співці, є такі, що за Москвою чи Петербургом ловлять до жартів хоч-би й „Малороссийские анекдоты" автора повісти „Маруся", але є й инша течія. В Харкові перекладали професори й студенти різних західньо-европейських поетів однаково й російською й українською мовою. Тут, у цій атмосфері міг Гулак-Артемовський, що виріс на літературному ґрунті XVIII в., давати такі переклади чи радше переспіви, як „Рибалка", „Твардовський", що ними зачитуються тоді й не можуть „начитатися вдоволю", як каже автор нашої казки. Але властивим письменником, що відповідав вимогам нового читача, був Квітка-Основ'яненко, людина не так систематичної освіти, як незвичайного талану письменницького, не аби-який гуморист, драматург і першорядний на свій час повістяр, що його повісті „отличаются высоким и литературным достоинством, происходящим от оригинальности предмета и оригинальности таланта" [1]). Він живе цілковито тодішніми громадськими й літературними інтересами, провадить боротьбу проти застарілого виховання XVIII в., але й рівночасно підкреслює хиби нової моди (Пан Халявский, Шельменко денщик), пише на рік перед Гоголевим „Ревізором" свою пієсу „Приезжий из столицы", дає публіці, що любила пересиджувати вечори на розмовах, свої літературні твори, писані на манеру оповідання, дає їй сентиментальну повість і сентиментальну драму, дає комедію й водевіль. Французькі драматурги пишуть і ставлять мелодраму на підставі чужих романів, Квітка пише драму на підставі своєї повісти. В часи „философии чувства", в „период сердца", дає й Основ'яненко, „сентименталіст у повному розумінні слова" [2]), зразки почувань серця, зразки чутливости, що їх плекало українське панство. Він пише „Марусю" на довід, що від творів українською мовою можна „растрогаться" так само, як і від сентиментальних творів иншою мовою писаних, його твори читає не тільки українська, але й російська публіка, що бавилася в „чувствительность". Не заперечують його сентименталізмові реалістичні й побутові малюнки, що мали традицію в українській літературі від XVIII в. й „заключали в себе истинные изображения характера Малороссийского народа" [3]), та яких вимагала навіть тодішня література. Це-ж часи, коли від письменника чи поета вимагається народности в літературі, коли ставили йому завдання, щоб він підходив „к свойству, быту и краске избранного им места, времени, народа и лица" [4]). І казка „Маруся", що її текст подаємо нижче, має всі прикмети „поэзии чувства й сердечного воображения".

---

[1]) Молва, 1835 г., №№ 27-30, Н. П. Дашкевич, Op. cit. 56.

[2]) М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис, „Слово", 1924, стор. 118.

[3]) Слова Павловського цитов. за Дашкевичем, Op. cit., стор. 75.

[4]) Акад. А. Н. Веселовский, В. А. Жуковский, Поэзия чувства и „сердечного воображения". Спб. 1904, стор, 8-16.

Уже підзаголовок „Казка“ підказує нам думку, що автор не думав нікого підманювати правдивістю події. На можливу думку чиюсь, що автор уживає декілька разів цієї назви в значінні оповідання, чи йде за цим підтитулом, бо його часто зустрічав в українській літературі, можна відповісти, що автор таки підкреслював неправдивість події, кажучи:

Коли-ж я оце затіяв брехеньку брехати,
То вже треба і доладу її досказати.

Хоч сам автор зазначає, що він видумав драматичну тему, таки пише він казку „з жалости до дівки“, пише, бо „він її любив“, чим ще підкреслює сентиментальний напрямок у літературі, що викликав і його твір. Дійсно, коли відкинути вступ „До П.П. Ар.-Г-ка“, що нагадує нам „писульки“ та „супліки“, що були тоді в моді, що все-таки є рівночасно й лірично-емоційний пролог до видуманої драми, то цілу казку, почавши від характеру героїв, скомпоновано на лад сентиментальних поем чи повістей [1]). Фабула її — любов панича до селянської дівчини, що вмирає, а він із туги за нею ходить що-ночи на її могилу. Деякі місця казки нагадують „Бедную Лизу“ Карамзіна, а відступ від безпосереднього оповідання та особливі вставки нагадують „Эду“ Баратинського. В „Бедной Лизе“ оповідає цілу подію авторові сам Ераст, а в казці — сторож бакші на косогорі. Що правда словник казки не зовсім відповідає словникові сентиментальних повістей, замало теж у ній смутку, а деякі місця, особливо сцена з євреєм, мимоволі нагадує нам бодай тон інтермедій чи вертепної драми, хоч сам автор обороняє єврея й каже, що якби він був лікував Марусю, то вона була-б залишилася при житті.

Те, що подія відбувається на селі під Харковом, зустріч паничева з Марусею в лісі, сам характер Марусин і відношення людей до неї та й инші місця показують, що автор казки міг знати Квітчину повість, дарма що обидва ці твори подано було до цензури одного року (1833) й одного року вийшли в світ (1834).

Повстає питання про вплив казки на поему Макаровського „Наталя“, що її написано 1844 р. Тут і однаковий розмір і коломийковий ритм, тут подібні поодинокі мотиви та сцени. В казці Маруся захоріла з любови й беруться її лікувати всі знахарі й баби. Те саме маємо в поемі Макаровського; одміна та, що Наталя таки залишається при житті, а Марусі треба вмерти. Це легко пояснити тим, що цей мотив смерти героїні відповідав потребам сентиментальної повісти.

Деякі подібності казки з поетичними засобами малювання Шевченка й особливо з деякими порівняннями й образами, вказують тільки на спільне джерело, що ним користувався як автор казки, так і геніяльний автор Кобзаря.

Хто-ж автор цієї казки? Довгі мої пошукування в архівних матеріялах не дали ще досі цілком певної відповіди, тим більше, що ще не зовсім упорядковано матеріял цензурного комітету при Рішельєвському ліцеї в Одесі, що починається тільки з 1835 р., хоч цей комітет існував уже від 1832 р.

[1]) Порів. В. Жирмунский, Байрон и Пушкин. Ленинград 1924.

Все-ж-таки не зовсім даремні мої заходи й пошукування автора, бо вони дають мені змогу бодай приблизно спинитися на одному ймення. Певне, що ми можемо сказати про автора, це те, що він знав Харків і його околиці, що мав якісь стосунки з Одесою, що добре був знайомий з російською сентиментальною літературою й любив і знав українську літературу, що він знав особливо народню українську творчість. Це дає мені право спинитися на однім імені, а саме на Платоні Лукашевичеві. Платон Якимович Лукашевич, родом з Полтавщини, однокласник М. Гоголя в ніженській гімназії, скінчив Рішельєвський ліцей в Одесі 1828 р.[1]). Саме того року видавали студенти ліцею „Ареопаг", „журнал литературы, критики, наук и художеств издаваемый от пятого класса". Три річники (1828, 29, 30) цього журналу, що на нього звернув мою увагу згаданий угорі О. М. Дерібас, знаходяться в музеї при публічній бібліотеці. В цьому журналі маємо поетичні й прозаїчні спроби молодих студентів, усі в дусі сентиментальному, що співають про любов, про чарівні одеські ночі. Там маємо поезію Магденка „К Эде" Баратинського, там теж критичні огляди творів Козлова й инших улюблених авторів сентименталізму. В тих оглядах студенти вишукують і милуються з творів, що в них пробивається „унылость и мечтательность" та ин.

При Рішельєвському ліцеї був цензурний комітет від 28 січня (ст. ст.) 1832 р. „вследствие Высочайшего повеления (13 июля 1831 р.) о бытии в Одессе вместо отдельного Цензора Цензурному Комитету при Лицее"[2]).

Склад цього комітету за 1833 рік такий:

Председатель:	Попечитель Лицея.
Члены:	Иеромонах Порфирий.
	Николай Дмитриевич Курляндцев.
	Викентий Филиппович Пахман.
Секретарь:	Николай Григорьевич Тройницкий[3]).

На зворотній сторінці титульної картки казки „Маруся" маємо надпис: „Печатать позволяется с тем, чтобы (помилково чтыбы, А. М.) по напечатании представлены были в Цензурный комитет три экземпляра. Одесса, декабря 23 дня, 1833 года. Цензор Николай Курляндцев".

Із згаданого „дела" картка 41-42, виходить, що Курляндцев був за професора ліцею „физико-математических наук" від 1826. Не дивниця, що Платон Лукашевич, недавній студент ліцею, міг подати свій твір саме до одеської цензури.

Цей самий Лукашевич у молодому віці був за кордоном й познайомився в Празі з Ганкою й Коляром, він уже до написання казки збирав народні пісні. Так знаємо, що вже 1832 р. він записав думу про Самійла Кішку від бандуриста Стрички[4]). Ці пісні й думи видав він теж анонімно 1836 р. п. з.

---

[1]) Автор казки зазначає: «...дуже, дуже молодою її я випустив на світ».

[2]) № 12. Дело о послужных списках чиновников для внесения в Адрес-Календарь по учебной части на 152 листах 1833. Одеський Окрархів. Картка 41 - 42.

[3]) Ibidem, картка 5-6.

[4]) Киев. Стар. 1889. 1. Стор. 245.

„Малорусские и червонорусские думы и песни“ Спб. 1836 г. Ом. Огоновський каже, що в цьому збірнику притримувався Лукашевич правопису Максимовича, але „подекуди збився з пантелику й писав фонетично“ [1]). Саме „Марусю“ написано найближчим до фонетичного правописом, причому ы = и, и = і, але в одному місці „Злодіи“, „чародіи“, і = ї, рідше і, через те „выдъізвалась“, „відъігнати“. Маємо „з“ і „с“ в одному слові „здаєцця“ і „сдаєцця“, „ни“ й „не“, „чипурна“ й т. и.

Саме збивання на фонетичний правопис могло-б нам показати, чи маємо цей самий правопис, що в „Марусі“, воно могло-б нам теж дещо пояснити про автора. Не маючи змоги дістати в Одесі цього збірника пісень, подаю фотографічну відбитку декількох рядків друку, щоб можна було зробити порівняння. Ось він:

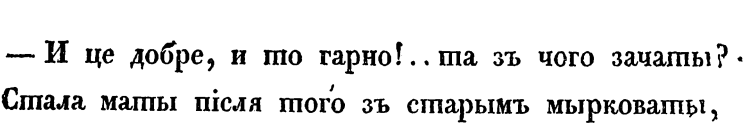
— И це добре, и то гарно!.. та зъ чого зачаты?
Стала маты після того зъ старымъ мырковаты,
— И вісшымо — перше всіого треба полічыться;
— А якъ хворій стане легче, тоді и молыться
— Можно їхать, куды люды добрі намъ порають. —
Слово сказано; прынялысь за діло: сзывають

До пана П. П. Ар.-Г-ка [2]).

Змилуйся, пане, надо мною.
Будь ласкав — дуже не сварись!
Я не рівняюся с тобою
Я чую за собою гріх.
Я дуже, дуже знаю,
Що вже мині не втяти так,
Як твій Рябко, та пан Твардовський
(Тобі всі дякують за них;)
Як твій Рибалка молоденькій,
Що я читав уже сто раз,
І все не начитавсь вдоволю:
Так він по сердцю мні прійшовсь!
Ні, ні! . . . . . до них мині рівняться
З моєю казкою не лад!
Вона будь трохи не погана,
То й тим уже я буду рад.

Була колись моя Маруся
І чипурна, і молода;
Усі, усі її любили
Усі, хто тількі її знав
Прийшлося дівчині умерти
Покинула вона сей світ;
За теж про неї добра слава
І досі ходить на селі;
З моєюж казкою, сдаєцця,
Уже не сбудецця того,
Бо дуже, дуже молодою
Її я випустив на світ;
Умре вона сердега, скоро!
Та я не буду жалковать,
Бо, бач, не з тим узявсь писати,
Щоб хто мене за те хвалив;
Писав я с жалости до дівки,
Писав, бо я її любив;
Нехай про неї вспоминают
А казка пропаде зо всім;
Нехай, кто хоче, мене лає,
Нікого в світі не боюсь,
Бо я, бач, на Парнас не лізу,
Упасти відтіль не боюсь
І нівідкиль мене спихати.
Гора холодна — мій Парнас,
А з неї падати не страшно,
Вона низька і некрута;
Тихенько з неї покочуся

[1]) Ом. Огоновський, Історія літератури рускої, Част. IV. Львів 1894. Стор. 60.
[2]) Текст подаю точно за першодруком, зміняю тільки правопис.

І все меж люди попаду.
А перше, чим прийдеться падать,
Хотів би дуже знати: хто
Зо мною схоче по бороться
І хто скоріш кого спихне?...
Мині сдаєцця: небагацько
Найдеш таких, хтоб тямив так
Хахлацьку грамоту, як треба;
Тебе лишь, дядьку, я боюсь.
Не лай мене, не лай сердеги!
Прошу тебе, молю тебе!..
Я не не рівняюся с тобою
І чую за собою гріх.

КАЗКА.

Раз в Петрівку дві дівчини гарні, білолиці
В Валькин ліс пішли раненько шукати суниці...
Йшли тихенько; розмовляли про свою годину;
Нахилялись, рвали, клали ягоди в торбину.
Далі йдуть — і ліс поріжав; ниви зеленіють;
Стоїть город на покаті, хороми біліють —
„От-то мабудь, дівко, Харьків!“ Маруся сказала,
„Треба ненько, нам вернуться... Мати зарікала,
„Щоби я сама ніколи туди не ходила,
„І щоб пана там якого часом не злюбила.
„Есть багацько паничів там — від жінокя чула —
І сдаєцця, як їх дражнять, знала — та забула
„Кажуть люди, що вони-б то хлоп'ята моторні,
„Тількі вже за те не добрі, що дуже проворні;
„По вже, чуєш, їхнє діло с ким пожартовати,
„А ти знаєш, як велять нам від панів тікати.
„Город гарний, та що діять!... треба нам вертаться.
„Щоби часом ще якого лиха не набраться.
„От ходім мірщій, вернемся!.. сонце височенько;
„Нарвем ягід, та й до дому підемо швиденько!“

Піднялось на небі сонце, землю пригріває,
І останню в холодочках росу допиває;
По кущам, по переліскам, дубровам зеленим
Почали співати птиці гомоном веселим:
Куе одуд і зозуля, горлиця стонає;
По квіточкам бузиновим оленка гуляє.

Дівки стали і на город ще раз погляділи;
Хусточками чорні коси від сонця накрили;
Повернули в ліс зелений стежкою прямою;
Нагиналися, шукали суниць меж травою...
Тихо в лісі, тихо в полі... Маруся мовчала...
Дуже серце чогось билось — сірома не знала:
Перед чим воно так рветься, що воно віщуе?
Все здавалось, що якогось лиха не минуе.
— Ти боїсся, чи горюїш чогось, моя ненько.—
Видъізвалась друга дівка до неї тихенько.
„Ми ні гірько, мині тяжко, не знаю від чого;
— Ой, голубко, щоб не було нам лиха якого?
„Щоби злодії нас часом та не обібрали,
„Та і дома щоб нас довго матері не ждали.
„Ой, негаймося, небоже!... сонце вже низенько“.

Тількі що вони замовкли, аж недалесенько,
Із за липи, їм на на встрічу відкільсь пан узявся
І веселими очами на них приглядався.
Він був гарний, молоденькій, тонкий та високий,
Кучирявий, чорнобровий, та ще й кароокий.
На йому був гарний синій жупанець суконний,
Весь у гудзиках; на шиї мав платок шовковий;
За плечима на ремені рушниця висіла
І на ретязі собака вислоуха бігла.
Помогай вам Біг, дівчата! — панич обізвався, —
Поклонився і до них він, мов рип'ях в'язався.
— Прийміть хлопця помагати ягідок шукати,
— Може буде веселіше, чим з ружйом блукати. —
„Пану дякуєм за ласки!“ дівчата сказали,
„Ми й сами уже вдоволю без вас назбірали“.
— Ну так, може, вас до дому треба проводити? —
„Ні... мужичкам не подоба с панами ходити!“
— Колиж так! — він обізвався, — здорові бувайте!
— Треба з вами попрощаться — уже вибачайте. —
І, як яструб, хутко кинувсь, к дівці притулився:
Цмокнув так, аж у Марусі висок закраснівся.
„Ой, паничу! бійтесь Бога!“ крикнула дівчина;
Серце тіохнуло, забилось — вся кров закіпіла.
Аж нестямилась сердега! Сдаєцця злякалась,
Що смашні пан губи має; чи, може боялась,
Щоб на неї друга дівка не наговорила,
Що Маруся молодого пана полюбила;
Бо недаром після того хоть вона й мовчала,
А на пана украдькома таки поглядала.
Та і пан, сдаєцця, дуже щось разговорився, —
Чи і він лебонь в Марусю найсправді влюбився?
Все хотів балакать з нею, в очі приглядався,
Дуже, дуже щось частенько з нею він прощався.
— Уже піздно, пора в город! — пан сказав тихенько; —
Ще раз глянув на Марусю, поклонивсь низенько.
Дівка з річ'ю не зібралась, вся почервоніла,
Обернулась і на пана ще раз погляділа.

— Та і тількі?—скаже писарь, як буде читати
Оцю казку на гулянках для своєй громади.
Ой ні! мабуть, люди добрі, ще сим не минулось!
От-то, бачьте, Маруся до дому вернулась;
А вже було трохи піздно. Мати посварилась
На Марусю, що вона так довго пробарилась.
Сказать правду: стара наша добре серце мала,
Гомоніла небагато — зараз замовчала.
Сіла з дідом на припічку вибірать суниці;
Дівка стала роздувати багаття в кабиці;
А невістка із засіка борошна набрала;
Круто тісто замісила, коржів накачала,
Розіклала, як ведецця, на чистій полиці,
І порізала рівненько їх на варанищі;
Варенників на підситок кутко наліпила;
А тим часом у казані вода закіпіла;

— Ке лиш, дочко, там макітра!“ обізвалась мати
— Закіпіли лебонь добре — пора витягати. —
Все зробили гарно, чинно: вечеря готова.
— Там на жердоцці виспла ще ряднина нова;
— Виниси її на двір лиш, та постели долі;
— Бо сдаєцця, що вже хлопці вернулися с поля. —

Незабаром біля присьби послали ряднину
І поставили макітру як раз в середину.
Ізійшлися всі у купу вареників їсти;
Розглядають, вибірають—деб лучче присісти.
Баба с дідом, син, невістка, біля неї діти,
А Марусі досталося с краечку сидіти.
Старий батько, иншим часом, любив шутковати:
Він не втерпів, щоби дівці чого не сказати.
„Що Марусе?... недостача?... когось та немає
Біля тебе!... чоловіка?...“ та жінці й моргає.
А для баби того й треба. — А щож? — обізвалась,
— За ким стало?... аби дівка тількі шановалась;
— Хоть Вовченко чим не хлопець? Що про його скажеш?
— Вже стара й старий на дівку не раз називались —
А Марусю так у серце, як ножем, штовхнуло,
Як їй тількі про весілля мати зпом'янула.
Замовчала, ни словечка ни те не сказала;
Та й мати уже більше її не питала.

Уже кончилась вечеря, розійшлися спати;
Хто міг в сінях, хто на дворі, дітвора у хаті.
Дівкаж наша у коморі ціле літо спала:
Зняла з бочки дві подушки, рядно розіслала;
С себе скинула запаску ноги укривати;
Помолилась Господеві — лягла почивати;
Та ні, мабуть, не те дівці в голові вертілось;
Що ни діяла, а спати зовсім не хотілось;
То зажмуре вона очі, хоче задрімати,
Аж тут блохи починають по тілу скакати;
То [1]) притулицця к подушці, лице закриває,
А все душно, та не гарно; придумать не знає,
Щоб робити... Уже й півні почали співати,
І здаєцця, незабаром буде і світати.
Довго мучилась Маруся, та й про сон забула,
А тим часом так заснула, що й сама не чула.
Знають всі, що перед світом дуже смашно спиться:
То булоб і дівці нашій, аж тут оп'ять сниться.
Що панич прійшов до неї, за руку хватає,
Прихиляється, цюлує, к серцю притуляє.
«Гетьте!» крикнула Маруся, та і пробудилась;
Розглядає, аж не баче того, що приснилось...

Розсвіло уже на дворі, сонце виглядає;
Мати вийшла, просо сипле та курей скликає;
Кури сбіглися, цокочуть, зерно підбирають;
Хлопцям треба їхать в поле — волів налигають,

[1]) В ориг. „По“.

А Маруся поспішає коров подоїти,
До череди відъігнати, та й обід варити.

Все, мовляли, так робилось, як всюди ведецця.
Та ще будуть мене люди лаяти, здаєцця,
За те, що я все торочу, про що всякий знає;
Хто що робить, то все робить—даром не гуляє;
Колиж я оце затіяв брехеньку брехати,
То вже треба і до ладу її досказати.

Чули вже, що дівка наша цілу ніч не спала;
То біда ще невелика, вонаб миновала;
Бо ніхто того невідав, і мати байдуже,
Що Маруся увесь ранок невесела дуже;
Та то горе, що на серці щось таке сиділо,
І воно-то дівку нашу на той світ зманило.

Пройшов день, пройшов і другий... минулась неділя,
А все жутко та негарно, все не спить дівчина:
Ножовтіла, як нагідка!... Вже й мати питала:
Чим нездужає Маруся! — Маруся-ж не знала,
Щоби матері сказати?... брехати невміла,
А всю правду росказати вона непосміла.
— Щось та треба з нею діять! — стара мірковала:
Усі хати обходила, усюди питала:
— Чи не знає от хвороби хто зілля такого,
— Або баби-шепотухи, знахора якого?
— Нехай би вони Марусі що небудь зробили,
— Чи не легче би їй стало, можеб пособили? —

На селі всяк знав Марусю, всі її любили;
Усі матері совітом пособить хотіли;
Розказали, хто що знає, де кого шукати.
Одні раяли, щоб бабу до дівки позвати.
Її хата на краєчку, де груша висока,
Як раз в бальці, над водою, де круча глибока:
Там вона, одна душею, віку доживає
І нічого вже не робить, тількі все шукає
Таке зілля та коріння, що хворих лічити,
І багацьким помагала — їїб попросити.
Другі знаки[1]) чоловіка, що замирав двічі,
Тай ожив оп'ять. Він тількі подивицця в вічі,
Над водою повороже — зараз відгадає:
Хто що дума, хто що має і чим хто хворає
І розкаже — от хвороби чим кого лічити;
Може й він таки захоче дівці пособити?
Треті инше говорили: не луччеб, мовляли,
Щоби батько, або мати з нею побували
В Каплуновці та в Ахтирці — Богу помолились,
Або в Києві, та к мощам Святим приложились.

— І це добре, і то гарно!... та з чого зачати? —
Стала мати після того з старим мірковати,

[1]) Має бути «знали».

— І вістимо — перше всього треба полічиться;
— А як хворій стане легче, тоді і молиться
— Можно їхать, куди люди добрі нам порають. —
Слово сказано; принялись за діло: сзивають
Всіх бабок і знахорів, і в добавок жида,
Щоб скоріше тількі дівку зігнати со світа;
Бо мині, бач, так здаєцця, хрещение люди,
Що ніколи нияκого ладу там не буде,
Де багацько одно діло майстрів починає
І нікого по меж ними — старшого немає;
А, крий Боже, як багато лікарів назвати,
Щоби хворому всі разом стали пособляти;
Тоді прямо домовину зачинай робити,
Та і зви попа до себе, щоби хоронити.
То було й дівці нашій: її так лічили;
Бо[1]) вони мене не знали, мене не спросили.

Чоловік той, що замирав, лічити узявся,
Тількі з тим, щоби до його ніхто не мішався;
А як він зайшов у хату, та глянув на лавку,
Що там сила баб сиділа і жид на добавку,
То мірщій він відтіль драла; і як не просили,
Батько й мати, щоб вурнувся, не уговорили.
Після того жид мерзений почав говорити,
Що ніхто не може в світі хворій пособити;
Що він тількі зна лікарство, та дорого стоє.
— То нічого! — батько й мати крикнули обоє.
Сучій жид наш аж підскочив: того йому й треба!

Тількі баб, здаєцця, шилом штовхало що в ребра:
Все ворочались, кривились, та щіпали губи,
І здаєцця, як би мали вони в роті зуби,
Можеб жида, так як кішку, в шматки розтаскали,
І жиди людей лічити можеб перестали.
А стара свою дитину, сказано, любила,
То вже, бачите, не знала, що і говорила:
Вона жиду обіщалась добре заплатити,
Та й забула, що і баб тим можна оскорбити.
Бісів жидюга по хаті, що в'юн, ізвивався;
Все так гарно, все до ладу зробить обіщався.
Вже псяюха розходився хворій докучати,
Вже було баби сбірались додому втікати;
Аж на счастье їх, все діло пійшло иншим ладом.
Мати їхати збіралась в город за снарядом
Та й розпитує у жида — що треба купити,
Щоб для дівчини жидівске лікарство зробити?
А то жиду не по серцю, пейсами киває;
Щоби їй на те сказати і сам він не знає.
Тількі думав він не довго: схватившь за ярмолку,
Поворочав її трохи, тай добився толку:
„Ти, бац, гросі дай мині взе, не бійся ніцого!
„Я і сам найду, де треба, лікарства такого;

[1]) В ориг. „Во“.

„Бо лисе цуєсє: хто захоце у мене ліциться
„То не треба взе нікому на знаряд дивицця".
— Бач чортяка!... бач падлюка! Ми давно те знали
— Чимсь нечистим він задумав дівку отруїти,
— Щоби душу християньску та занапастити
— Пійшов вражій, чортіяньскій жидюга із хати! —
Всі баби гуртом почали на жида кричати.
І наш лікар, що єсть ноги, відтіля убрався;
Не вдалось єму лічити — за чарку принявся. —

— Слава Богу! — скаже иншій — одним чортом меньше, —
Чи не стане, після того, нашій хворій лехче?—
Ні, добродію, не треба на жида свариться;
Бо я хочу ще за його горою вступитися,
Що ти скажеш — як би, часом, та жид той провідав,
Що дівкі шукали ягід, та в город він збігав,
Та дали-б йому волю пособляти дівці?... —
Може-б їй оп'ять зхотілось ітти по суниці?
А за тим само собою їй лехчеб зробилось;
Тількіб, може, в ліс ходити частенько хотілось?
Так мині сдаецця хлопці!... Щоби ви сказали?...
Колиб бачили, як хвору баби мордовали,
То і ви булиб тій мови, що лучче втопиться,
Чим жіночім коли небудь снадоб'єм лічиться.

Після жида росходились баби помагáти;
Все робили, щоби дівці мірщій доканати:
То шептали, то плювали, то горшки скидали;
Иншим часóм, не поладив, лаялись-гарчали,
Все робили так, мовляли, як в світі ведецця;
Скоро хворій доканали!... вже не ворухнецця,
Кров застила, рот пошерхнув, щоки пожовтіли,
Очі сплющились: на віки дівку занапастили!
От тоді-то крик та голос піднялись по хаті!
Гірько, гірько стали батько і мати ридати!

Треба довго ще возиться, щоб все розказати;
Як на похорон ходили сосідів скликати;
Як у боклазі горілку до дяка носили;
Як з попами торговались, кланялись, просили;
Як коржи на помин з медом, книші, паляниці,
Для попів та для народу пекли молодиці;
Як ситою та узюмом кутю приправляли;
Як на ягодах варену в глеках запікали;
Як у новую одежу дівку убирали;
Як прощалися, ридали, в домовину клали;
Як на кладбище таскали, в яму опускали,
Проспівали: вічну пам'ять, землею зарили;
Як варене та печене на поминках їли;
Як, із горя, всі горілку та варену пили.
Треба довго, щоби все вам розказати діло;
А я знаю: мене слухать уже надоїло.
Так скорішеж за Марусю ізнова пріймемся!
Уже трохи!... скоро, скоро кінця доберемся.

Ой та яма, яма темна, де дівка лежала,
Заросла вже лободою, землею запала!
Почорнів і крест дубовий, набік похилився!
Тільки [1]) шлях, туди із лісу протертий, виднівся.
Хтож такий тим чорним шляхом до могили ходить?
Що таке він меж густою травою там робить?
Чи не вовк голодний, може нюха, мертвечину?
Чи не відьма захотіла украсти дівчину?
Не скажу вам, добрі люди, щоби там блукало;
Тількі знаю, що там стежки перше не бувало.

Близ гробів на косогорі хтось бакшу посіяв;
Там був сторож, і той сторож так мині повідав:
— Що колись була за добра Маруся покойна!
Що за дівчина пригожа, чипурна, моторна!
Що то дуже її наші парубки кохали,
І дівчата всі Марусю дуже поважали!
Ни про кого злого слова вона не сказала;
Все журилася сердега, все чогось мовчала;
І хлоп'ята хоть частенько на дівку гляділи,
І соромились і з нею жартовать не сміли.
Не було нічого дівці любого на світі!
Так як знала, що недовго достанецця жити!

Як Марусю поховали, через год після того,
У Вівторок, після служби, на Спаса Святого,
У леваді її батька дівчата гуляли:
Там покойну вспомянули, пісню заспівали:
Ой чомуж, ой чомуж Марусі немає?
Деж вона, де вона голубка блукає?
Чи в селі, чи в току, чи на огороді,
Чи в бору, чи в лісу чи на чистім полі.
Пійшла дівчина милого свойого шукати,
Свою долю несчастливу йому розказати?
Ой немаж, ой нема нашого серденька!
Ой пійшлаж, ой пійшла вона далеченько!
Ни в селі, ни в току, ни на огороді,
Ни в бору, ни в лісу, ни на чистім полі,
Ни на цілім білім світі дівчини не має!
У могилі наше серце давно почиває!
Щож її, що її на той світ зманило?
Щож таке, що таке дівчину згубило?
Розкажи, розтолкуй, пожалійся ненько:
Хто тебе, хто вітняв від нас так раненько?
Чи хвороба, злая доля тебе погубили?
Чи злодії, чародії дівчину убили?
Ой ніхто, ой ніхто не губив дівчини!
Ні вона, ні вона умерла с кручини!
Козака, козака полюбила!
По йому, по йому сердега тужила!
То кохання дівку нашу на той світ загнало;
То коханнячко Марусю в землю поховало.

[1]) Всюди „і“, тут „и“ в оригін., що відповідає „і“.

Так дівчата голосили по своєму горю!
Поспівали, потужили [1]), розійшлись до дому.
Ту їх пісню пан підслухав якийсь молоденькій;
Він на той час чогось вештавсь від дівок близенько,
По за ровом, у ольшині, та по меж лозою,
В двох с собакою рябою, с ружйом за спиною.
Він їх слухав, підкрадався, в когось приглядався;
А як пісню проспівали, здаецця злякася;
Став, як вкопанний, сердега; чогось зажурився;
Опустив він очі в землю, сльозами залився,
Тількі більше на те місто уже не приходив!
А як місяць у пів-ночи із за гори всходив,
Він до кладбища із лісу тихо прокрадався,
Близ Марусиной могили чогось побивався.
Перед світом тим-же шляхом ворочавсь до дому, —
І то він туди із лісу протоптав дорогу!

КІНЕЦЬ.

---

[1]) В ориг. „по тужили“.

В. І. СЕЛІНОВ.
Проф. Одеськ. Ін-ту Нар. Осв.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА ПОВІСТИ ПУШКІНА „КІРДЖАЛІ".

(За архівними матеріялами).

Повість „Кірджалі" вперше надруковано, як відомо, в „Библиотеке для чтения" за 1834 р.

Аненков уважав, що це більше уривок із записок, аніж повість у справжньому розумінні слова [1]). В иншому місці [2]), наводячи те, що збереглося ще від „журналу" Пушкіна про грецьке повстання, він приходить до такого висновку: „Читатель вспомнит, что об одном из этих капитанов, Кирджали, Пушкин составил впоследствии рассказ, вероятно, тоже на основании теперь не существующих своих записок о греческом восстании".

Підхоплюючи останні слова, Бартенєв додає [3]): „Если это было действительно так, то может быть этот журнал впоследствии пригодился Пушкину для его статьи об одном из участников молдавского движения, Кирджали. В ней находятся любопытнейшие подробности, собранные и записанные, очевидно, из первых рук. Ипсиланти изображен именно так, как его после обличила история. Набросанное Пушкиным описание дела под Скулянами имеет все достоинства подлинной исторической записки".

І. П. Ліпранді категорично не погоджується з цими словами Бартенєва. На його думку, пієсу „Кірджалі" Пушкін скомпонував не на підставі власних записок [4]). Вона трохи не вся неправдива, та це й не диво, бо написано її принаймні по дванацятьох роках після того, як Пушкін покинув південь, і написано із слів. Пушкін сам каже: „В то время неизвестный молодой чиновник, ныне занимающий важное место, живо онисывал мне его (Кирджалі) от'езд". Зазначаючи потім, що це був М. І. Лекс, Ліпранді каже далі: „Очень может быть, что Пушкин слышал в Кишиневе о разбоях и выдаче Кирджали и оставил это без внимания, как событие, тогда совершенно не значущее, и встретившись в Петербурге с Лексом, занимавшим уже «важное место», вспоминая Кишиневскую жизнь, услышал анекдот о Кирджали, а у Михайла Ивановича был запас анекдотов, которые он обыкновенно импровизировал, путая имена и места и представляя события, как повертывалось на языке». Взявшися по цих зауваженнях докладно розглядати повість „Кірд-

[1]) Соч. Пушкина, т. V., Изд. Анненкова. 1895, стор. 535.
[2]) А. С. Пушкин в Александровскую эпоху. 1874, стор. 204.
[3]) Пушкин в Южной России, „Русский Архив". 1866, стор. 1150-1151.
[4]) Русский Архив. 1866, стор. 1394 і дальші.

жалі", Ліпранді поступінно спростовує її „історичну вартість": і А. Іпсіланті схарактеризовано в Пушкіна неправдиво, і прізвища дійових осіб перекрутив він, і роля гетериста Йордакі не відповідає дійсності, нарешті, самого героя повісти Георгія Кірджалі спіткала зовсім инша доля.

Тимчасом, читаючи далі твір Ліпранді, здибаємо в нього такі цікаві слова. „Вместе с тем не вижу в собрании его сочинений даже намека о двух повестях, которые он составил из молдавских преданий, по рассказам трех главнейших гетеристов: Василия Каравья, Константина Дуки и Пендадеки". Виходить, що Пушкін „от них заимствовал два предания, в несколько приемов записывал их, и всегда на особенных бумажках". Переїхавши до Одеси, Пушкін, здибавшися з Ліпранді, показав йому скомпоновані на підставі цих переказів повісті і просив з'ясувати деякі невиразні місця, довідатися в Дуки й Пендадекі, напр., про вік дійових осіб та чи були вони тоді в Молдавії.

Разом із тим, за словами Ліпранді, Пушкін сміючися додав: „С прозой — беда. Хочу попробовать этот первый опыт".

Торкаючися цікавости Пушкіна «к разноплеменным балканским удальцам, мелькнувшим перед ним в Бессарабии», другий мемуарист А. Ф. Вельтман розглядає повість „Кірджалі" зовсім з иншого погляду. Очевидячки, його мало цікавило те, оскільки поет був близький до історичної правди. Погоджуючися з Ліпранді, що Пушкін писав „Кірджалі" 1834 р. на підставі згадок, переказуючи про грізного розбійника „дошедшие до него по слухам предания", А. Ф. Вельтман, сам письменник-романіст, каже далі [1]) таке. „Любопытно, что самая выработка прозаической повествовательной формы связывается у Пушкина с рассказами об этих людях: нас поражает изумительное совершенство ее в сжатом, но картинном повествовании о Кирджали, написанном в пору высшего развития Пушкинского творчества; а за десять лет перед тем, в 1824 году, гениальный автор этой повести, записывая в Одессе воспоминания гетеристов Дуки и Пендадеки, еще затруднялся их изложением и жаловался Липранди: „С прозой — беда. Хочу попробовать этот первый опыт". Попыткой своею Пушкин остался тогда не вполне доволен; потому, вероятно, она и не сохранилась в его бумагах".

Перед нами, отже, три думки про повість „Кірджалі".

Аненков уважає її за уривок з щоденника, за свого роду протокольний запис, що не був у майстерні художниковій.

Коли-б не було приписки самого Пушкіна „повість", він, як сам запевняє, не відніс-би цього оповідання до другого відділу „статтів у прозі".

Ліпранді в своїх запереченнях Бартенєву, який тільки розширив і поглибив думку Аненкова, зазначає лиш перекручування в повісті історичної дійсности, яку він сам переживав.

А на Вельтмана повість справила враження, як чудовий твір, що вийшов з майстерні художника: ще в 1824 р. Пушкін не вміє поводитися з прозаїчною формою, а за 10 років він дає композицію оповідання, де скупість на фразу, доведена до крайньої простоти художнього оповідання, чергує з пишними малюнками, які свідчать про справжній couleur locale.

[1]) Л. Майков, Пушкин. П. 1899, стор. 134.

По багатьох дослідженнях про форму пушкінських творів цей бік у творчості Пушкіна нам добре відомий, а через те думка романіста Вельтмана ближча до правди, ані-ж гадка Анєнкова, що повість „Кірджалі“ є „уривок із записок“ тай годі.

Немає потреби спинятися на тому, як підо впливом двох—трьох штрихів в уяві читача, що гортає „Кірджалі“, оживає чудовий малюнок „напівтурецької Басарабії“ першої чверти XX в. Арнаути в своїх мальовничих убраннях, з довгими чубуками в роті, сьорбають каву з маленьких філіжанок, стрункі молдаванки, жидівки, що шльопають пантофлями, своєрідні візники на не менш своєрідних підводах-каруцах, нарешті, постать гордого розбійника Кірджалі, на свій кшталт чесного, але меткого й до краю підступного,—усе це створює немов-би килимовий узір, де очі з однаковою насолодою спочивають як на фарбах, так і на самому малюнку.

Отже, це оповідання не звичайний уривок із щоденника, а справжній твір, опрацьований пушкінським штибом, доведеним, може бути, до крайніх меж свого виразу.

Такий невластивий на той час спосіб компонувати повість, коли завдання мальовничости відсуває на задній план оповідальне, обмежуючися одним—двома моментами дії, а не цілим їхнім ланцюгом, десь певне й спричинивсь до того, що Анєнков вагавсь, чи можна „Кірджалі“ віднести до розряду художніх творів написаних прозою.

Звідси питання про джерела повісти „Кірджалі“, ще мало висвітлене в літературі, разом з питанням про оброблення їх у цьому разі набуває великої ваги, а надто коли мати на увазі, що всебічно ще ніхто не перевіряв думку Ліпранді про те, що оповідання Пушкіна цілком не відповідає історичній дійсності.

В рукописах Пушкіна, як повідомляє П. О. Морозов, зберігсь такий нарис програми до цього оповідання: „Кирджали. Эмигранты. Stenka. Скулянская битва. Кантакузен, pendu... Хорчевский, Навроцкий, Битва. Арнауты в Кишиневе“.

Коментуючи саму повість, П. О. Морозов подає довгий витяг із згадок Ліпранді, вважаючи за автора всіх перекручувань історичної правди М. І. Лекса. Окрім оповідання останнього, поважний коментатор припускає ще, що деякі моменти, певне, Скулянська баталія, могли бути змальовані з слів В. П. Горчакова, який з наказу начальства їздив до Скулян збирати відомості про бій, що там ставсь [1]).

Чи не дивно, на перший погляд, що Пушкін, проживаючи в Кишиньові, і з таким ентузіязмом переживаючи в 1821 р. грецьке повстання, зворушений оповіданням молодого урядовця (М. І. Лекса) про спіймання в Басарабії й заслання за кордон, до Молдавії, розбійника Кірджалі, обмежився тільки на тому, що почув од М. І. Лекса? Невже він і не пробував довідатися про цю мальовничу постать ще й од инших осіб? Окрім того, невже єдине джерело, що з нього Пушкін узяв відомості про Скулянську баталію, за яку, безперечно, балакала вся Басарабія, було оповідання Горчакова?

[1]) В. П. Горчаков з цього приводу переказує тільки ось що: „Про Кірджалі оповідав Пушкінові М. І. Лекс“. „Русский Архив“. 1900. № 3, стор. 403.

Ніхто досі не пробував використати на те архівний матеріял що-до грецького повстання за час од 1821 р. аж до 1823 р. Цей матеріял становить „секретну частину справ канцелярії новоросійського й басарабського генерал-губернатора“ й переховується в Одеському окружному архіві. А тимчасом чимало відомостей, що ми здобули їх з оригінальних документів, які яскраво змальовують обстанову як у Басарабії, так і в Молдавії за перших років грецької революції, дають можливість сказати про повість Кірджалі щось нове, що зовсім инакше висвітлює джерела Пушкінської повісти.

Почнімо з Скулянської баталії, героїв грецького руху, за яких згадує Пушкін, та росіян, що з тих чи тих причин фігурують в оповіданні «Кірджалі».

Скуляни — прикордонний пункт по-над самою річкою Прутом на шляху з Кишиньова до Яс. Тут був центральний карантин, тут-таки було місцеперебування начальника Басарабської карантинної лінії, що за нього тоді був дійсний стат. совітник Навроцький [1]). По той бік річки Прута стояло молдавське містечко з такою самою назвою, а трохи далі від нього було село Стенка, через яке йшов шлях до Яс.

Після того як Олександер Іпсіланті 22 лютого [2]) раптом з'явивсь у столиці Молдавії й, мавши співчуття господаря Михайла Суцо, оголосив грецьке повстання, греки вчинили турецький погром по багатьох містечках і містах. В Галаці турків було вирізано, і місто опанували повстанці. 1-го березня кн. О. Іпсіланті облишив Молдавію, звелівши головним своїм силам іти до сусідньої Валахії, де він сподівавсь дістати підмогу від Федора Владимірeска, що ще наприкінці січня 1821 р. став на чолі місцевого селянського руху.

Всі ці події збіглися несподівано для турків. Не мавши в князівствах війська, а до того не знавши, як ставиться до всього цього Росія, Порта мусіла якийсь час вичікувати, щоб з'ясувати розміри повстання, що його розпочав ген. Іпсіланті. Коли турецький уряд зрозумів, що в цій справі не бере офіційної участи Росія, він уже більше не вагавсь. Сила турецького війська з'явилася у Валахії й Молдавії. Зазнавши поразки під Драгошанами [3]), Ол. Іпсіланті втік до Австрії, одночасно один з його загонів з кн. Кантакузеном на чолі, що охороняв Яси, мусів одступити до р. Прута. Шлях із Яс ішов до Скулянського карантину, через це саме поблизу його й відбувсь останній акт трагедії, яку розпочав, але не скінчив Іпсіланті.

10-го червня консул Пізані, облишив з наказу посланника бар. Строганова Яси, скоро туди вступили гетеристи, й оселивсь тимчасово в Скулянах. Він повідомляє Інзова про те, що кн. Кантакузен, скоро почали наближатися турки, виступив із своїм загоном з Яс і розташувавсь у селі Стінці (Stinca) та по деяких инших близько прутського кордону [4]). За три дні з тих

[1]) Про Скуляни й Навроцького див. у „Записках“ Вігеля М. 1892, стор. 162-163 (ч. VI).

[2]) Далі дати тут подається, як їх наведено в „справах“, тоб-то за стар. стилем.

[3]) Дати цієї сутички й баталії близько Скулян в історичній літературі чимало авторів подає дуже неточно. Перша сталася 7/19 червня, друга 17/29 того самого місяця. Мало не єдиний надійний історик цього — A. Stern. Див. Geschichte Europas (1815-1871). B. II, Berl. 1897, стор. 204-205.

[4]) Дело о заграничных происшествиях. 1821 р. № 10, ч. 5. Цікаво, що в нарисі програми „Кірджалі“ Пушкін зазначив і це маловажне село, біля якого перед Скулян-

самих Скулян згаданий угорі Навроцький [1]) пише Інзову: „В 12 часу сего числа пополуночи заметил я на правом берегу реки Прута близ самой переправы таможенной множество народа, роющего канаву. По ближайшему моему разведанию сии люди делают там батареи, которых велено яко-бы со стороны греков построить три вокруг молдавского местечка Скулян для защищения оного от турок». Незабаром сюди почали відступати грецькі частини. Несміливі покидали свої частини й ішли до нашого карантину.

З рапорту Інзова Олександрові I з 16 червня 1821 р. видно, що Кантакузен і Пендадекі, начальник окремого добровільного загону, не виконавши на цей час свого завдання, «с 16 этеристами без оружия перешли на нашу сторону» [2]). Грецький загін залишився без головних начальників.

З дальшого донесіння Інзова з 20-го червня бачимо, що 16 червня турки, тиснучи греків, мали з ними невеличку сутичку перше недалечко від Яс, а тоді в лісі близько містечка Стінки. 17-го великий турецький загін, переправившися через річку Жижу під пострілами, рушив у напрямку до Скулян. „Греки [3]), встретив тамо турок в разных партиях, ретировались с перестрелкою в укрепление при карантинной переправе сделанное, где было выставлено с самого утра знамя. Они зажгли молдавское местечко Скуляны в 9 часов и, наведя на укрепление турок, сделали сильный отпор пальбою из ружей и 3-х пушек. По отражении турков пальба пушечная изредка и впереди укрепления фланкировка кавалерийская продолжалась до 12 часа. В это время показалась с низу Прута по самому берегу сильная атака от турецкой кавалерии, и пехотные колонны окружили местечко со всех сторон. Турецкая кавалерия, нападавшая на греков, переменилась 4 раза; во все время греки в малом количестве, перетаскивая на себе пушки, отражали нападения до 5-го часа пополудни, когда же 4-я перемена турецкой кавалерии, приведя с собою артиллерию, начала производить в тыл батареи пальбу, то греческие пушки замолкли и этеристы залпами ружейных выстрелов удерживали с левого фланга сильные толпы турок. Но не в состоянии будучи более защищаться, бросились сначала с укрепления, а потом с левого фланга вплавь противу карантина. В продолжение сражения ранены пулями в нашем карантине 5 пассажиров — четыре мужчины и одна женщина. В карантин долетали не только пули, но и ядра. Турки, занявши укрепление и весь берег противу карантина, стреляли из пушек и ружей по плывущим. Оставшихся же на берегу и на пристани греков, не успевших броситься в реку, а также раненых, всех перерубили. Спасшиеся на наш берег греки в количестве 300 чел. об'явили, что они, быв изнурены в силах, не имея зарядов и лишась начальников, ими управлявших, решились у нас искать убежища. Из числа их оказалось 24 чел. раненых. Один из них, получив 5 пулями три раны в грудь ,одну в ногу, переправился сам к нам вплавь. В сражении, говорят, было греков всех вообще до 500 ч., а турок, атаковавших местечко, до 5 тысяч“.

ською баталією була невеличка сутичка між турками, що наступали, й греками, які відступали.

[1]) Дело о заграничн. происш. 1821 № 10, ч. 5. [2]) Там-таки.

[3]) „Записка о действиях между турками и греками при Пруте у Скулян“. Там-таки.

Вагу має тут саме зазначити, що цей докладний опис, який являє собою окрему записку, склав Інзов, як він сам каже, в Скулянах, куди він їздив „тотчас по получении сведения о действиях между турками и греками".

Не можна не спинитися ще й на донесіннях про Скулянську баталію Навроцького, який яскраво описує її [1]).

17-го червня він надіслав Інзову кілька повідомлень, де він описує те, що тут відбувалося на його очах по той бік річки Прута. Дивуючися з хоробрости греків, Навроцький пише: „Стрелки греческие встречают везде турков с малыми пушечками двумя на себе таскаемыми, а на батарее непрестанный огонь из больших пушек. Раненых греков и арнаутов перевезли греки на наш берег уже 11 чел., некоторые турки, подошедшие к берегу с дальней от батареи стороны, уверяют, что им запрещено даже вести атаку с тылу местечка, чтобы выстрелы их не могли переноситься на нашу сторону, и потому якобы они принуждены только вести атаку с двух флангов, однако ж несколько пуль ружейных или пистолетных перелетело уже на нашу сторону и даже в самый карантин, где ранило и одного пассажира". По кількох годинах у новому донесінні Навроцький, описуючи трагічний кінець баталії, зазначає, що до бойовища Скулянського, вже по тому коли турки взяли укріплення, прискакав невеличкий грецький кінний загін, що поспішав до своїх на допомогу. Турки оточили його, але вільно вживати проти нього вогнепальної зброї не могли, бо виявилося, що греків притиснено аж до берега р. Прута, на другому боці якого був російський карантин. Через це паша, що командував турецьким загоном, «под'езжал к берегу и, вызвавши карантинного начальника подполковника Шафирова, — каже Навроцький, — спросивши не будет ли вредно и противно, когда обратит на тех обложенных греков свои пушки, как им по моему совету об'явлено, что это будет значить нарушение трактата, ибо на берегу нашем есть воинские команды, пассажиры и даже жители... Трагедия сия вся происходила только за рекою в виду всех, нас чиновников, воинских команд и пассажиров; пули и ядра, из коих два павшие в самом карантине между чиновниками и пуля возле меня, тут представляю, хотя нередко прорывались на нашу сторону, но кроме одного пассажира, легко раненого, ничего не повредили. Баталион Охотского полку, при майоре Корчевском, тут находившийся во всю сию историю был на нашем берегу по разным причинам в ружье, а под конец прибыл другой баталион».

Ось цікаві відомості що-до Скулянської баталії, які нам пощастило здобути в архівних матеріялах.

Звернімося тепер до повісти „Кірджалі" й до згадок Ліпранді.

Торкаючися деяких осіб, що за них згадує Пушкін у звязку з Скулянською баталією, Ліпранді виправляє „вкравшуюся неправильность в названиях", звертає увагу читача на те, що подається прізвища осіб, а прізвища начальника карантину немає, хоч в оповіданні за ним визнається визначну ролю в події, і тут-таки додає: „Это был д. с. с. Навроцкий, начальник всех бессарабских карантинов". Окрім того підкреслює ще ось що: „Главное же тут пропущено то, что в это время был здесь с бригадой 16 дивизии г. м.

[1]) Там-таки.

Бологовской, и когда он увидел, что несколько пуль перелетело через Прут в наш карантин, он тотчас послал баталионного командира, майора Карчевского, с трубачем, к реке и высланному на трубу турке велел сказать паше, что если пули будут еще попадать в карантин, то он примет это за открытие войны и переправит свои войска через Прут. Командовавший тут Салих-паша тотчас прекратил действия, и на другой день повел атаку на тет-де-пон, параллельно реке, так что мы видели всю сцену, не подвергаясь никакой опасности, находясь только через реку, в нескольких десятках сажен“. Матиме вагу зауваження, що тої самої ночи, по різанині, Ліпранді повернув до Кишиньову до корпусного командира, що посилав його, і подав йому рапорта з докладним описом події.

Ми не знаємо, як було змальовано в цьому рапорті події, звязані з Скулянською баталією, але можемо запевнити, шо в згадках „по пам'яті“ [1]), на яку поклався Ліпранді, є помилки.

В цьому легко переконатися, порівнявши слова Ліпранді з оригіналами донесінь, що їх писав Навроцький того самого дня, коли була баталія, й які подали ми вгорі мало не сповна.

Насамперед Ліпранді неправильно виправляє в Пушкіна написання прізвищ. Пушкін пише „Хорчевский“, Ліпранді виправляє „Карчевский“, а в донесінні Навроцького його власною рукою виразно написано „Корчевский“. Ліпранді замість пушкінського „Сафионос“ (у вид. Бр. Ефр.—„Сафианос“) хоче бачити Сафіяно, а тимчасом у Pouqueville'я подано транскрипцію „Sophianos“ [2]). Прізвище одного з грецьких начальників Ліпранді хоче читати „Йоргакі“ (у Пушкіна Йордакі), тимчасом в архівних документах здибаємо його написаним і так і так. До цього можна було-б додати ще й таке: Ліпранді пише — „г. м. Бологовской“, а цей виразно підписує своє прізвище — „Болховской“ (Ліпранді знав його особисто).

На всьому цьому, може, не варт було-б і спинятися, якби Ліпранді не вважав це за доводи на те, що Пушкін писав свою повість „по 12 роках“ по тому, коли покинув південний край, з чужих слів.

Отже, написання прізвищ у повісті „Кірджалі“ нічого не каже на користь того, що в ній немає ознак безпосереднього обізнання Пушкіна з подробицями Скулянської баталії [3]).

---

[1]) Свою статтю Ліпранді починає невеличкою приміткою. „Заметки эти, казав він, взяты из моего дневника, и в некоторых местах дополнены из памяти“. Розбіжність в описі подій, звязаних із Скулянською баталією, — Ліпранді, з одного боку, Навроцького й Інзова, з другого, — переконує, що про ці факти Ліпранді писав, коли вже минуло багато років з часу подій, попросту по пам'яті.

[2]) Histoire de la régénération de la Grèce, Paris 1824. Tome II, стор. 485. Пушкін міг читати Пукевіля в Одесі. Про це див. мою ст. „Пушкин и греческое восстание“ в збірн. „Пушкин. Статьи и материалы“. Одеса. 1926, стор. 25. Пушкін добре знав, про кого він говорив. Див. його лист до В. А. Жуковського з Михайловського (в академ. вид. № 107, в новому вид. листів Пушкіна за ред. Б. Л. Модзалевського № 100). Тут він каже про 8-річню Родоес Сафіянос, доньку грека-героя, що наклав головою в Скулянській баталії, що вона — небога російського полковника.

[3]) Як Пушкін цікавився обставинами Скулянської баталії, свідчить його уривок з „журналу“ про грецьке повстання, якому дав він заголовок „Notice sur Penda-Déka“. Тут

Перейдімо тепер до опису самого епізоду.

Ліпранді вказує на те, що Пушкін, називаючи другорядних осіб, не знав прізвища того, хто фігурує в оповіданні, як „начальник карантину“ й зазначає: „Это был д. с. с. Навроцкий, начальник всех бессарабских карантинов“. Не думаємо, щоб авторові повісти, а не офіційного донесіння, можна було-б закинути те, що він начальника карантинної лінії назвав начальником карантину, але новий факт, що його висуває Ліпранді, на довід того, що Пушкін погано був обізнаний з обставинами звязаними із Скулянською баталією, спростовується наведеною угорі програмою повісти, що її власноручно накреслив поет.

Там після „Хорчевського“ позначено „Навроцький“. Отже, Пушкін добре знав, про кого він говорив, коли писав: „Начальник карантина (ныне уже покойник), сорок лет служивший в военной службе, отроду не слыхивал свиста пуль“ і т. ин.

Потім Ліпранді зазначає, що в повісті немає важливого факту, а саме заяви ген. Болховського турецькому паші з приводу перельоту на наш бік кількох куль, заяви, що збільшила опір невеличкого грецького загону, проти якого ворог міг орудувати, наступаючи тільки вподовж ріки.

Проте ані в донесіннях Навроцького, що трохи не погодинно описує Скулянську баталію, ані в рапорті вищому начальству Інзова про ролю Болховського нічого не говориться. Ба й більше. Виявляється, що на наш бік перелітали не тільки кулі, але й ядра, навіть поранені були. А розмову з турецьким пашою ген. Болховській мав зовсім не з власної ініціятиви, а з бажання самих турків, і не напередодні остаточних боїв, — а наприкінці бою, коли укріплення турки вже взяли й коли переможцям раптом довелося зустрітися з грецьким кінним загоном, що несподівано прискакав на той час. Хоч його й пощастило оточити й притиснути до берега, але націлити на нього гармат не можна було, бо ядра неминуче влучали-б у приміщення «2-го тимчасового карантину». Як видно з документів, наведених угорі, сам паша під'їздив до нашого карантину й викликав начальника підполковника Шафірова, прохаючи його дозволу, націлити на притиснених до ріки Прута греків свої гармати, але, за порадою Навроцького, од Шафірова дістав відповідь: «Це означатиме зламати трактат». Вважаючи на це, турки повинні були обмежитися на блокаді й тим самим дали можливість кінному загонові разом із своїм начальником Гікою того самого 17-го червня темної ночи щасливо переправитися на наш бік.

Із сказаного видно, що Пушкін, описуючи обстанову Скулянської баталії, був ближче до правди ніж Ліпранді. Повідомлення про кулі, що продзижчали біля ушей Навроцького, як ми бачимо, цілком стверджується в донесінні останнього, де так само згадується за кулю, що впала біля нього.

зазначено й про відступ Кантакузена з Яс до Стінки (Stinka), потім перехід на наш бік його й Penda-Déka, що залишив за свого заступника Papas-Ouglou-Arnaute. Архівні дані цілком стверджують Пушкінів запис. Окрім наведених угорі відомостей про Кантакузена й Пенда-Дека в „записці“ Інзова про Скулянську баталію сказано кілька слів й про Папазоглу, що вранці 17-го червня вступив до карантину, а перед тим 16-го, командуючи передовим загоном, стримував наступ турків біля р. Жижи.

Немає нічого дивного, що після цього майор Корчевський міг підбігти до берега й посваритися на турків пучкою. Звичайно, що в офіційному папері не можна було написати про такий комічний епізод, і про нього, як про смішну пригоду, просто балакали.

Є ще одна подробиця, що свідчить про близьке обізнання Пушкіна з фактами Скулянської баталії.

В рапорті Інзова Олександрові з 20-го червня 1821 р. читаємо[1]): «В продолжение действия видны были между турками запорожские казаки, которые, как равно и некоторые турки, имели у себя пики. Заведение оных в их войске есть замечательная новость, ибо турки до сего времени никогда не употребляли означенного оружия».

Пушкін визнав за потрібне зауважити й про це мало не в тих самих словах: „Со стороны турков замечены были копья, дотоле у них небывалые; эти копья были русские: некрасовцы сражались в их рядах“. Чи були тут «запорозькі козаки» чи «некрасівці» — це для нас тепер не має ваги. Подати в своїй повісті цю деталь, як і багато инших, можна було тільки по добрім обізнанні з обставинами цієї справи, хоч із живих згадок, хоч із записів, але не з оповідання однієї особи, та ще й по тринацятьох роках після події.

Важко припустити, щоб Пушкін не поцікавився довідатися про Скулянський епізод од самого Інзова, що їздив на місце події й там писав доповідну записку. Адже він міг читати її, як і донесіння самого Навроцького, а то ще й зібрати чимало додаткових відомостей од решти греків, учасників баталії, яких він так яскраво змальовує в повісті.

Всього досі сказаного ніби досить, щоб переконатися в тому, що Пушкін відтворював Скулянську баталію на сторінках повісти на підставі даних узятих свого часу і з розмов з Інзовим, і з прочитаних офіційних донесінь, і з оповідань, що їх поширювали учасники бою або випадкові самовидці його. Можливо, що Пушкін тоді-таки записував для себе деякі нотатки, що не збереглися до 1834 року, коли було написано повість. Цікаво, що, змальовуючи Скулянський епізод, Пушкін, всупереч думці Ліпранді, відбив події, що справді тут були.

Дамо тепер увагу головному героєві в повісті — Кірджалі.

І тут Ліпранді наводить низку фактів, що спростовують дійсність того, про що оповідає Пушкін.

В. Язвицький (стаття «Кто был Кирджали, герой повести Пушкина»[2]), працюючи перед початком світової війни в румунській національній бібліотеці, натрапив на низку цікавих документів, які свідчать про те, що Пушкін правдиво оповів про самого Кірджалі, і спростовують виправлення Ліпранді.

Проте, архівні матеріяли, що їх нам пощастило використати, примушують нас де-в-чому виправити статтю В. Язвицького.

Пушкін, як далі буде видно, змальовуючи самого героя повісти та взагалі додержуючи фактів, трохи перекрутив хронологію подій у його житті. Чи це потрібно було для замислу самої повісти, чи винуватий тут був Лекс,

[1]) Справа № 10. 1821. ч. 5-та.

[2]) «Голос Минувшего». 1919. № 1-4.

оповідач двох епізодів з життя Кірджалі, як про це каже сам Пушкін, буде видно далі.

В статті В. Язвицького найцікавіші для нас два рапорти пруського консула, що збереглися в румунській національній бібліотеці; обидва позначено 27-м липня 1823 р.

В першому з них говориться про те, що «известный Керчалик Георгий Болгарин», що жив з грабунку, взяв участь у грецькій революції й, кінець-кінцем, опинився у руках сілістрійського паші. Цей наказав одтяти йому голову. «Тогда он заявил паше, что намерен открыть ему одну тайну. Ему разрешили это, и Георгий показал, что каймакам Кимпиниано, который его арестовал, взял у него 7.000 махмудиев, которые у него были спрятаны в земле.

Это обвинение, являющееся скорей местью, чем действительностью, отсрочило казнь... Вероятно, что турки теперь будут требовать от г. Кимпиниано возвращения 7.000 пиастров, которых он, по всей вероятности, не получал».

У другому рапорті бачимо такий додаток: „Силистрийский паша отпустил всех, кто ему был прислан в качестве этеристов", „но удержал в Силистрии только Керчалика Георгия и двух священников".

Навівши ці повідомлення, В. Язвицький робить такий висновок: «Если сам паша из-за этого отсрочил казнь и вызвал каймакама, то легко представить, как все это волновало воображение простых турок, бедняков и голышей. Словом, тут на лицо вся та обстановка, при которой легко мог быть выполнен именно тот план побега, каковой и приписывается Кирджали».

Думку В. Язвицького, ймовірну з першого погляду, спростовує, проте, те, на що нам пощастило натрапити в одній із справ канцелярії новоросійського й басарабського ген.-губернатора [1]), де говориться «о последнем предприятии некоторых заграничных выходцев пробраться в Молдавию для нового там беспокойствия, о поимке оных и о содержании в крепостях».

В рапорті про цих осіб цареві 29-го травня 1823 р. Інзов пише: „Впрочем обнаруживается, что они (декілька осіб з Кишиньова, що переховувалися від поліції) намерились пробраться в Молдавию, по слухам о (?) появившихся там значительных партиях разбойников, составлявшихся из тамошних жителей и самых турков, равно из людей, тайно перешедших из Австрии. Главнейший из числа молдавских разбойников есть тот самый Георгий Кирджали, который в минувшем феврале месяце ограбил молдавское местечко Скуляны, но, перейдя Прут в Бессарабию тайно (це слово закреслено), был здесь пойман и передан в Молдавию, где, содержась в тюрьме, вместе с караульными турками бежал и, собрав свою партию, производит теперь новые грабительства".

Порівнюючи донесіння пруського консула та Інзова, треба визнати або те, що тут одним прізвищем називають різних осіб, а надто взявши на увагу, що місце вчинків для Кірджалі в пруського консула — Мала Валахія (Крайова), а в Інзова — Молдавія, або те, що втеча з вартовими сталася перед

[1]) Справа № 12. 1823.

новим арештом і надією вратуватися через донос на каймакама Кімпініяно. Все це, кінець-кінцем, створило цілу легендарну повість про скарб закопаний у землі та про те, що Кірджалі метко здійснив свій план утечі.

Що ми маємо тут справу з легендою, про це свідчать такі слова Ubicini, який мало не по-пушкінськи переказує епізод з копанням скарбу та втечею Георгія Кірджалі [1]):

„Коли вибухло повстання 1821 р., він узявсь до свого колишнього ремества салдата й бився до останньої години в лавах Іпсіланті. Мабуть чи не один тільки він з усіх своїх не наклав головою й перейшов до росіян, що віддали його Яському паші. Те, як він уникнув кари, являє собою найдраматичніше оповідання в л е г е н д і“ [2]). А що-до того, як тоді творилося легенди слідом за подіями, то про це каже таке місце в згадках Ліпранді [3]). Торкаючися двох молдавських пісень, що, на його думку, „особливо цікавили Олександра Сергієвича“, він оповідає про них: „Первая, из Валахии, достигла Кишинева в августе 1821 г.; вторая—в конце того же года. Куплеты из этих песен безпрерывно слышны были на всех улицах, а равно исполнялись и хорами цыганских музыкантов. Кто из бывших тогда в Бессарабии и особенно в Кишиневе не помнит беспрерывных повторений: «Пом, пом, пом помиерами, пом» и «фронзе верде шелала, Савва Бим-баша»? Первая из них сложена аллегорически на предательское умерщвление главы пандурского восстания Тодора Владимиреску, по распоряжению князя Ипсиланти в окрестностях Тырговиста. Вторая, на такую же предательскую смерть известного и прежде, а во время гетерии храбрейшего Бим-баши-Саввы“...

Легенда про щасливе вратування Кірджалі, згідно з наведеними вгорі донесіннями, не могла скластися раніш як 1823 р. Через те, звичайно, Пушкін не міг чути за неї в Басарабії, про що він і зазначає в повісті: „Несколько лет уже спустя, встретился я с молодым чиновником. Мы разговорились о прошедшем. — А что ваш приятель Кирджали? спросил я: не знаете ли, что с ним сделалось? Как не знать, отвечал он и рассказал мне следующее“... Далі, як відомо, оповідається про скарб та втечу славнозвісного молдавського розбійника.

Наперекір фактам цю подію, як і опис спіймання Кірджалі в Басарабії, віднесено в повісті до 1821 р. Цікаво, що те саме робить і Ubicini в своїй історії Румунії. Тимчасом з рапорту Інзова, дуже точного в переказуванні фактів, арешт Кірджалі російською владою, видача його молдавському урядові й утеча з в'язниці сталися, як ми зазначали, в першій половині 1823 р.

Припустімо ось що: перше оповідання про Кірджалі, що його переказав Лекс, оповідання про те, як Кірджалі було заарештовано й заслано до Молдавії, можна віднести тільки до 1823 р., коли Пушкін був ще в Басарабії. Опис цього епізоду в повісті має всі ознаки справжньої події. А що-до другого оповідання, Лексового, то тут ми маємо справу з легендою, що, при-

[1]) Chopin et Ubicini, Provinces Danubiennes et Roumaines. Paris 1856. Seconde partie. P. 114.

[2]) Підкреслення наше.

[3]) Русский Архив. 1866, стор. 1407.

стосовуючи всі події звязані з пригодами Кірджалі до яскравішого 1821 р., зробила його одним з визначних учасників гетерії, за E. Regnault [1]) навіть одним з головних героїв і баталії біля Драгашан і баталії біля Скулян.

Наприкінці останнього бою — читаємо у французького письменника — „Кірджалі виходить наперед із своєю гарматкою: з ґнотом у руці коло неї він дожидає, поки наблизяться турки й що-разу, коли вони починають наступати, він стріляє на них і відбиває. Та незабаром набоїв уже немає в нього.— «Товариші — гукає він на два десятки поранених, що лежать навколо нього — дайте мені всю вашу зброю, ваші ятагани й ваші палаші».— Кірджалі ламає їх, набиває гармату уламками й стріляє далі. А коли вийшли й ці запаси, він зриває свою срібну ладунку, дістає з кешень усі thalaris і beschlis (монети), які були в нього, й ще одним пострілом забиває кількох турків. Потім, поранений у голову, з потрощеною лівою рукою, не мавши нічого, окрім ятагана й пистолів, гукає: «брати, ратуйсь, хто може». Кидається в Прут разом з Мікалакі й купкою товаришів. За його прикладом іде Атанас та його загін. Всі щасливо перебираються вплинь на другий берег, де їх росіяни зустрічають вигуками повними ентузіязму".

Вагу має зазначити, що Пукевіль [2]), який докладно описує Скулянську баталію й уважає за потрібне подати прізвища всіх героїв цього дня (il faut proclamer les noms de tous les héros), у своїй книзі, написаній слідом за подіями, зовсім не знає Георгія Кірджалі. В архіві канцелярії ген.-губ. в справах Басарабії ми знайшли списки гетеристів, як поранених підчас Скулянської баталії [3]), так і решти [4]), що щасливо перебралася на наш берег. Прізвища Георгія Кірджалі там немає. Нічого не каже про його участь у баталії біля Скулян і Ubicini, хоч він докладно, як ми зазначили вгорі, переказує епізод із скарбом та вратуванням з рук турків відомого молдавського розбійника. Ліпранді, як довів В. Язвицький, сплутав його з якоюсь иншою особою. Разом з тим, згадка про Кірджалі, як про справді історичну особу, в споминах Ліпранді цікава одною подробицею. За Ліпранді, Кірджалі брав участь у змові групи арнаутів, що задумали з Басарабії перебратися назад до Молдавії. „За збірний пункт їхній — читаємо в його споминах — назначено було Гура-Галбінський ліс", але їм не пощастило виконати свій замір: коло лісу їх затримали козаки, виряджені, щоб спіймати їх, і відправили назад.

Такий самий епізод з'ясовується і в зазначеній угорі справі про останню змову деяких чужоземних виходнів перебратися до Молдавії. В зізнаннях якогось Кіріяка, що їх вислухали органи молдавської влади й надіслали органам влади російської як свідчення самовидця, підчас його повороту з Басарабії на батьківщину, читаємо: „29-го мая при следовании моем из Кишинева по сей стороне села Гура-Галбины при одной колодези я встретил

---

[1]) Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes. Paris 1855, ст. 132-134.

[2]) Histoire de la régénération de la Grèce 1824, т. II, стор. 483-486.

[3]) Справа про гетеристів і родини чужоземні, що через повстання в Молдавії перейшли до Басарабії, № 7, ч. I, 1821.

[4]) Там-таки наприкінці всієї „справи". Тут подається докладний список гетеристів (1002 ч.) із зазначенням про їхню участь у повстанні. Списка складено в липні 1821 р.

240 воров, коих поймали казаки на Сарате“ (річка недалеко від зазначеного села). Офіційний рапорт полк. Ізвалова, що затримав загін, який потай перебиравсь до Молдавії, позначений 29-м травня, каже про арешт 195 гетеристів, що прямували до р. Прута маючи на думці перейти його й сховалися в лісі недалеко від села Слободзеї.

У цій самій справі, як ми зазначали вже вгорі, є рапорт Інзова, де згадується про Кірджалі, що почав розбійникувати за р. Прутом, скоро пощастило йому за допомогою вартових уникнути кари.

Порівняння документальних даних з наведеним епізодом, описаним у Ліпранді, дає можливість однести цю подію до 1823 р.; тоді це матиме підставу ще й в увазі, яку давала того року басарабська влада особі Кірджалі, що в межичасся від лютого до травня побував у Басарабії, був тут спійманий і відправлений до Молдавії. А якщо Ліпранді примушує Кірджалі бути учасником загону, що мав потай перебратися до Молдавії, то тут він мимоволі помилився, як і в оповіданні про те, як цього молдавського розбишаку зустрів у Скулянах Егоб-ага. Цікаво, що опис обставин, що спричинилися до арешту Кірджалі, як цей опис подано в згадках Ліпранді, подекуди сходиться з офіційною версією 1823 р., що її навів Інзов. І з оповідання Ліпранді безпосередньо перед арештом одбулися такі події: грабунки на молдавському березі р. Прута і таємний перехід до Басарабії.

Отже, ми не маємо серйозних даних, щоб з певністю казати, що Георгій Кірджалі був героєм Скулянської баталії, як про це оповідає Regnault. Ба й більше, можна вважати за сумнівну його участь навіть у такому вигляді, як це каже Пушкін: „Кірджалі, поранений напередодні, лежав уже в карантині“.

Безперечно, що скарано його з наказу російського уряду в 1823 р., за негожі вчинки, як це підкреслено і в Пушкіна, не в Басарабії, а по цей бік Прута.

Як-же воно так трапилося, що Пушкін одніс арешт Кірджалі до 1821 р.?

На це досить було-б одповісти, що „Кірджалі“ не історична хроніка, а поетичний твір, повість, яка дає право письменникові пильно не вважати на дати.

Але є ще одна обставина, ради якої нам треба було з'ясувати фактичний бік справи.

Вдруге Лекс переказував своє оповідання в 1834 р. [1]), безперечно, на підставі тих легендарних відомостей, що встигли скластися навколо популярного в народі розбійника в звязку з наведеними вгорі фактами, відбитими в донесінні пруського консула та в рапорті Інзова. Можливо, що другого разу в Лексовім оповіданні Кірджалі фігурував уже як учасник Скулянської баталії, певне, в иншій версії, ані-ж ми бачимо в Regnault, бо инакше Пушкін не обминав-би такого мальовничого епізоду. А що легендарне джерело, з якого користувавсь Лекс, було близьке до того, з якого користувавсь Regnault, про це свідчать слова, що ними промовляє в повісті Пушкіна Кірджалі

[1]) Дневник Пушкина 1833-1835. Под ред. Б. Л. Модзалевского. ГИЗ. 1923, стор. 22: „Вчера был у Лекса. Я знал его в 821 году в Кишиневе“ (Запис 5-го груд. 1834 р.). Підчас одної такої зустрічі Лекс доказав Пушкінові про долю Кірджалі. Б. Л. Модзалевський це друге Лексове оповідання відносить до 1834 р. Див. прим. до „Дневника“, стор. 219.

на допиті по арешті: „Коли Сафіянос, повистрелювавши всю свою картечу, прийшов до нас у карантин, забираючи в поранених на останні набої ґудзики, цвяхи, ланцюжки й голівки з ятаганів, я віддав йому двадцять бешликів і залишивсь без грошей". Ми бачили, що в Regnault не Сафіянос, а Кірджалі робив це й до того підчас баталії, але ефектний епізод з останніми пострілами купки сміливих вояків залишається як в одній, так і в другій версії.

Підбиймо підсумки тепер.

1) Не торкаючися очевидних безпосередніх вражінь од мальовничої Басарабії, яскраво відбитих у Пушкіна в стислій повісті, можна з певністю казати, що на опис Скулянської баталії він використував, звичайно, з пам'яти, й офіційні донесіння Навроцького, і розмови з Інзовим, може, навіть обізнання з його рапортом (зазначення про козацькі списи), нарешті, оповідання самих учасників баталії. Звичайне посилання на самого Горчакова, що міг переказати Пушкінові про Скулянську „трагедію", вважаючи на все сказане тут, безперечно не достатнє.

2) Перше Лексове оповідання про Кірджалі (його арешт) повинно бути віднесене до 1823 р.; це є справжня подія, певне, дуже близько до правди переказана в повісті, але віднесена туди на 1821 р.

3) Друге Лексове оповідання 1834 р. про скарб і втечу Кірджалі геть усе пройняте легендою, що склалася в Молдавії й перейшла до Басарабії. Вважаючи на відомості, що їх подає про Кірджалі Regnault, можна припустити, що саме в цьому другому Лексовому оповіданні Кірджалі стає учасником Скулянської баталії, він дістає рану, віддає на останній постріл усі гроші й таке инше. Вплив цього легендарного оповідання знати на тому, що Пушкін пристосував початок події до 1821 р.

4) Вказівки Ліпранді на неточності в повісті „Кірджалі", як видно з попереднього висновку, лежать не в тій площині, де він їх шукає. Його власні виправлення не ствердж уються документальними даними.

5) Всупереч припущенню Анєнкова „Кірджалі" не уривок з щоденника, а опрацьований художній твір, що його Пушкін, мало зважаючи на поетику свого часу, назвав повістю.

М. П. ПАВЛУШКОВ.
Наук. спів. Української Академії Наук.

КУЛІШ У ТУЛІ НА ЗАСЛАННІ [1]).

Кілька місяців тому, в-осени, пощастило мені знайти в тульському губерському архіві чотири справи з архівів Тульського губернатора та Тульського Губерського Правління, поєднані з іменням засланця — Куліша.

Познайомившися з цими справами, кожен одразу побачить, що небагато вони дають нового до тульського періоду в житті Кулішевому — кілька дат, кілька власноручних заяв, цікавих своїм тоном, та цілком певні, офіційні відомості про службу його. Це — те, що безпосередньо можна взяти з тих справ.

Але в одній справі (найцікавішій треба сказати) подибуємо ми кілька листів гр. Орлова (з „III-го отдѣленія“) до тульських губернаторів, що мимоволі спиняють на собі увагу, примушуючи здогадуватись, відтворювати схему якихось незнаних нікому стосунків засудженого Куліша з суддями його, з діячами „III-го отдѣленія“.

Повернувшися вже до Київа, дякуючи ласкавій увазі В. В. Міяковського, дістав я до своїх рук копію цілого невідомого дотепер листування Кулішевого з гр. Орловим та ген. Дубельтом, так добре знаними всім отцями „полиціи попечительной“ царя Миколи I-го. Ці листи, поставлені поруч із тульськими матеріялами, пояснюють усе, вимальовуючи ще нову відміну, ще нову фазу в психічному, такому рясному на ці відміни, образі Куліша, та подаючи відомості про самий побут його на засланні.

Поєднані з тульськими матеріялами, листи ці в живе тіло вбирають, живущим духом надихають того сухого кістяка, що повстав був ще з тульських архівних справ, та вкладають у замкнені вуста його живе слово людських почуваннів, людської скорботи.

Ці листи разом із тульськими справами стають за головне джерело цієї роботи й до них побіжно тільки долучено відомості з літератури кулішівської, що похапцем якось перебігає через цей період у житті нашого письменника. Найбільш запозичатися доводиться з великої праці Шенрока, що писав, як відомо, цю свою монографію за допомогою та під великим впливом Ганни Барвінок, дружини Кулішевої, — та з Маковеєвої монографії „Панько Олелькович Куліш“ (писана р. 1899). Обидва ці автори в ґрунтовних своїх працях

[1]) Працю цю читано було, як доповідь, на прилюдному засіданні Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні (при Українській Академії Наук) 8-го грудня р. 1925. *М. П.*

широко використовують листи Кулішеві до Бодянського — професора Московського ун-ту й українського письменника (псевд. Ісько Материнка) — єдиної людини, що регулярне з нею листування Кулішеве явилося на людські очі в друкові. (Велике листування, по-над сто листів, з Плетньовим і досі неприступне для використовування, бо не друковане ніде).

Чимала праця Дорошенкова (1918 р.) в біографічній своїй частині цілком наслідує Маковеєву та Шенрокову роботи, — отже, нічого з неї нового про тульський період довідатися не можна.

Це — і все, звідки тимчасом можемо щось дізнатися про життя Кулішеве на засланні.

Зазнайомившися, таким чином, із джерелами до цієї роботи, маємо увагою своєю звернутися до одного моменту з добре і добре відомих усім подій 1847 року, подій, про які стільки писано, говорено, пишеться й говориться і ще має писатися і говоритися, бо й досі не вичерпано всіх тем, що може знайти собі в них дослідник.

За цей вихідний, мовляв, для нас момент буде арешт Кулішів, бо й справдітаки, все, що далі з ним робиться, між иншим і тульське заслання,— все це безпосередній становить протяг цього епізоду.

Року 1847, після смерти академика Російської Академії Наук — славіста Прейса, ухвалено було вирядити Пантелеймона Олександровича Куліша за кордон, до слов'янських країв, щоб він, удосконаливши там знання свої, міг посісти місце небіжчика. Куліш на той час учителював у Петербурзі й мав там собі великого приятеля в особі Петра Олександровича Плетньова — ректора університету та куратора петербурзької шкільної округи. Гадають, що й у подорож цю за кордон вирядили Куліша в значній мірі підо впливом Плетньова. Покидаючи межі російської держави, заїхав Куліш на рідну свою Чернігівщину, де й одружився із Олександрою Михайлівною Білозерською, сестрою відомого потім з Кирило-Методіївського процесу Василя Білозерського. Подорожуючи далі, спинилося молоде подружжя на час у Варшаві, де й спіткала його лиха година. Куліша було взято мало не одночасно з иншими братчиками Кирило-Методіївськими й вивезено до Петербургу, до „III-го отдѣленія собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи". Про те, як поводивсь там Куліш, що там із ним діялося, — не нам розбирати. Скажемо коротенько словами найпершої біографії Кулішевої, ще за його життя, р. 1868 друкованої у Львові, що там „довго звіжувано й випитувано Куліша про повстання, котре ніби-то Українці мали замишляти, але найдено його винним тільки в тім однім, що в часописі для дітей „Звіздочці" видрукував свою „Повість об Українськім Народі"...

Довести приналежність Куліша до „Братства" у „III-му отдѣленіи" не змогли, бо Куліш і справді не належав до нього. А проте, це не вратувало його. Присікалися до друкованих його творів (друкованих з дозволу цензури!), визнали їх за шкодливі, самого Куліша — за злочинця,—і доля його визначилася.

26-го травня ставсь остаточний присуд, що зформулував його Орлов так: „дев'ятої класи Куліша, що має занадто хибне розуміння про Україну, уважаючи на те, що він з жахом бачить ту шкоду, яка могла виникти з його

творів, і показує щирий жаль за давній свій нетям, що виходив з надмірної любови до рідного краю, замкнути в фортецю на 4 місяці, а потім заслати в одну з далеких великор. губерень на службу, але ніяк не на вчену посаду, і маючи за ним найпильніший догляд, не пускаючи ні на Україну, ні за границю і до того ще, щоб цензура звертала найпильнішу увагу на його твори, коли він писатиме що нарізно або в часописах.

На первотворі вл. Й. Ц. В. рукою написано олівцем „заборонити писати і на службу в Вологду"...

„Надруковані твори Шевченка: „Кобзар", Куліша: „Повѣсть объ Украинскомъ народѣ", „Украина" і „Михайло Чернишенко", і Костомарова: „Украинскія баллады" й „Вѣтка" заборонити й виняти з продажи"...

(Цитую за перекл. видрук. у „Зорі" 1893 р.).

Цей присуд у труну ніби клав, хреста наче ставив над усіма сподіванками, над усіма замірами, — молодого надійного вченого навіки від науки ховаючи.

Олександра Михайлівна Кулішева, що лишилася була сама у Варшаві по арешті чоловіка, приїхала до Петербургу й була тут, поки скінчилося слідство й поки Пантелеймон Олександрович одбував свій термін ув'язнення.

Цей термін скоротивсь Кулішеві з чотирьох місяців на два, а замість Вологди наказано було йому їхати до Тули. З чоловіком разом поїхала туди й Олександра Михайлівна.

Взявши до рук „Дѣло канцеляріи Начальника Тульской губерніи по предписанію Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ объ учителѣ С.-Петербургской гимназіи 9-го класса Кулѣшѣ", одразу-ж потрапляємо на листа з „III-го отдѣленія", що ним гр. Орлов попереджує тульського губернатора Муравйова про те, що незабаром має виїхати до Тули Куліш.

Переповівши коротко Кулішівську справу, Орлов пише: „Нынѣ, по уваженію болѣзненнаго положенія Кулѣша, и искреннѣйшаго раскаянія его въ прежнихъ своихъ дѣйствіяхъ, Государь Императоръ Высочайше повелѣть соизволилъ: прекративъ заключеніе Кулѣша, выслать его нынѣ-же на службу не въ Вологду, а въ Тулу, гдѣ находится братъ жены его, со всѣми прочими вышеизъясненными ограниченіями"... (с.-т., — забороною писати й служити по установах міністерства нар. освіти).

Листа цього датовано 25 числом серпня місяця. Поруч із ним маємо цілком аналогічного-ж листа з Міністерства Внутрішніх Справ.

Це було попередження губернаторові, а от поруч із ним маємо й перший довід на перебування Кулішеве в Тулі. Той самий Орлов пише до губернатора, „что чиновникъ 9 класса Кулѣшъ отправленъ въ Тулу въ сопровожденіи поручика С.-Петербургскаго жандармскаго Дивизіона Чулкова [1]), которому приказано представить его, съ симъ пакетомъ, къ Вашему Превосходительству"...

[1]) Від Ол. Кониського дізнаємося про цікаву зустріч, що її через багато років, давно вільний уже, мав Куліш із цим жандармом Чулковим.— Влітку р. 1860 проїздив Куліш через Полтаву. „Тут 9 мая полтавська громада справила йому на вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяни-крепаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці, і генерали, і письменники; були жиди і репрезентанти всіх слов'янських національностей. Звістно, переважала національність українська, і пановала її

На цьому документі стоїть вхідна нотатка губернаторової канцелярії з 9-го вересня. Цю дату і вважаємо за день приїзду Кулішевого до Тули.

Ще через день, а саме 11 вересня, губернатор дістав з Міністерства Внутрішніх Справ додаткове розпорядження, щоб і за Олександрою Михайлівною Кулішевою також було організовано пильний поліційний догляд.

В цій справі в губернатора виникає ціле канцелярське листування з тульським поліцмайстром, губерським правлінням та з жандармським полковником Шварцем (жандармський відділ у Тулі засновано було в 60-х рр.).

Поліцмайстра губернатор прохав, організувавши догляд за Кулішами, що-півроку подавати про життя їхнє звідомлення. Але, в справах, що збереглися до нас, жадного такого звідомлення не бачимо протягом усього перебування Кулішів у Тулі. На превеликий жаль, і з усього архіву тульського поліцмайстра збереглося до цих днів лиш кільки, нічим у собі не поєднаних справ. З архіву жандармського полковника Шварца, що його пізніш прилучено було до архіву втвореного в Тулі жандармського відділу, з тих років не дійшло до нас не тільки жадної справи, але й опису ніякого не заховалося.

Це велика шкода, бо тепер ми не маємо аж ніякої змоги довідатися про те, як саме провадилося отой догляд за Кулішами й що він давав поліції.

Про те-ж, що в полковника Шварца була окрема Кулішівська справа, довідно дізнаємося з листа його до губернатора (з 23/IX 47), в якому Шварц пише, що він що-до Куліша має безпосередні вказівки від шеф жандарів гр. Орлова.

Ще раз доводиться висловити свій жаль з приводу цієї шкоди, але цьому вже годі запобігти, тому й ідемо далі.

Вертаємося до Кулішів. Ми знаємо, що вони вже в Тулі, отже погляньмо, як привітало їх нове місце.

мова. За обідом були бесіди на всіх слов'янських мовах. Хоча обід був на шанобу Кулішеві, але властиво пановало в промовах імення автора „Кобзаря", а в тоастах бажання розцвіту української ідеї народньо-національної. До віку незабути мені одного тоасту, що зняв вислужений жандар Біловодський [видима помилка Кониського. 40 років, що минули з дня банкету до часу написання згадок, могли стерти в пам'яті авторовій таку незначну деталь, як імення одного промовця. *М. П.*]. За кілька хвилин перед тим, як сідали до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до розпорядників того обіду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мені мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусів відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хочте, відповів він, візьміть з мене хоч в десятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустіть хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу". Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примостився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій, але енергічній промові, повітав Куліша яко „старого знайомого". Пам'ятаю, наче оце зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша, і підніс такий тоаст: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу".

Трудно уявити собі той ентузіязм і захват, яким перейнялася уся громада і та, що була за столом і та, що стояла навкруги залі під вікнами"... К о н и с ь к и й Олександер. „Тарас Шевченко - Грушівський, хронїка його життя", т. II. У Львові, 1901, стор. 339-340.

Найприродніш було-б прислухатися в цій справі до голосу самого Куліша, звернутися до його щоденника, але там, за ввесь період заслання ми маємо тільки одного записа, датованого 6-м жовтнем р. 1848. Візьмімо кілька рядків, що стисло, — занадто вже, сказати-б, стисло схарактеризують початок цього нового періоду в Кулішевому житті.

«Этотъ большой промежутокъ времени — читаємо ми — исполненъ былъ разнаго рода горестей, которыхъ не имѣю духу описать, потому что до сихъ поръ не вышелъ изъ бѣдственнаго положенія, въ которое попалъ, какъ въ яму. Надѣюсь, что, съ перемѣною обстоятельствъ, я примусь за описаніе этой эпохи моей жизни съ удовольствіемъ пловца, разсказывающаго о минувшихъ опасностяхъ. Теперь для ясности моего дневника, скажу только, что въ Варшавѣ я былъ арестованъ и отправленъ въ Петербургъ, а оттуда послали меня на службу въ Тулу. Здѣсь я нашелъ въ людяхъ, съ которыми долженъ былъ имѣть сношенія, такую суровость нравовъ, какъ будто я — опальный временъ Бориса Годунова»... (цитую з копії, що переховується в Академії Наук).

Чогось докладнішого про своє життя тогочасне не лишив нам Пантелеймон Олександрович Куліш і в пізнішому своїому писанні.

Приїхавши до Тули, подружжя Кулішів, — як читаємо ми про це в Шенрока, — видимо, не передбачало, як не швидко зможе покинути її, не сподівалося також і тих бід, що довелося зазнати йому в отій Тулі. Це можна бачити хоч-би і в тому, що, приїхавши в нове місто, й, маючи грошей тільки тих кільки тисяч, що принесла молода Кулішева, як посаг, зробили Куліші велику витрату, оселившися в доброму помешканні, що коштувало їм 400 карб. на рік. Та незабаром ота «суровость нравовъ», що про неї згадав був Куліш у своїому щоденнику, червоною ниткою протягшися через усенький тульський період, дала їм відчути дійсне становище їхнє та ставлення до них туляків.

В одному з пізніших листів (на початку р. 1849) О. М. Кулішева, списуючи свої біди гр. Орлову, так пише про початок оцього тульського життя: „появленіе наше обратило на насъ всеобщее непріязненное вниманіе: на насъ смотрѣли съ любопытствомъ, смѣшаннымъ съ боязнію, какъ на дикихъ звѣрей или зачумленныхъ, сообщество съ которыми неминуемо должно принести горести и бѣдствія. Не разъ доставалось намъ слышать разсужденія сосѣдей съ хозяевами, у которыхъ мы нанимали квартиры, о томъ, какъ опасно имѣть имъ у себя жильцовъ подобныхъ намъ, чтобы не навлечь на себя бѣды»...

З якими людьми довелося Кулішам з першого-ж дня зустрітися, можна собі уявити хоч-би з того, що за правителя губернаторової канцелярії, де мав собі шукати посади Куліш, був „тотъ самый Михайловъ, который приходилъ ночью къ нашему хозяину Жучкину и, вызвавъ его за ворота, совѣтовалъ ему выжить насъ съ квартиры, потому что мы „въ большомъ подозрѣніи“... (з листа до Викт. М. Білозерського з 29. III. 1849).

А проте, все це виявлялося поволі, то й нам не слід дуже забігати наперед.

Дванацятого вересня того-ж іще року Куліш подає губернаторові прохання про призначення на посаду.

„Бывшій Старшій Учитель 5-й С.-Петербургской гимназіи П. Кулѣшъ“ так звертається до губернатора Муравйова:

„Покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство сдѣлать мнѣ честь опредѣленіемъ меня къ службѣ въ Вашей Канцеляріи. Я не смѣю выразить здѣсь, какое именно штатное мѣсто желалъ-бы я занять, будучи увѣренъ, что Ваше Превосходительство не оставите меня своимъ вниманіемъ по мѣрѣ того, какъ я покажу себя способнымъ къ этому новому для меня роду службы. При семъ имѣю честь представить копію моего формулярнаго списка“...

На мить зупиняє на собі приписана внизу адреса: „Квартира въ гостинницѣ Царское Село, № 11“. Де був той готель, ніхто в Тулі не міг тепер мені сказати, — та не те цікаво. — В листі Орлова до тульського губернатора ми читали вже, що до Тули Куліша вислано було, а не до Вологди, зважаючи на хорість його, та тому, що в Тулі живе брат дружини. Але, оскільки це відомо, ніхто з Білозерських не жив у Тулі. Та й те вже, що спинилися Куліші на той час, поки знайдуть помешкання, не в родича, а в готелі, само по собі викликає сумніви що-до цього факту перебування в Тулі родичів їхніх. Скоріш та ймовірніш можемо припустити, що це є просто маска, вжита на те, щоб мати спроможність пробувати вже-ж ближче до культурного центру, до Москви.

Куліша було призначено на службу до губернаторової канцелярії. Посада ця була нештатна, отже, з неї ніякої платні він не мав. Роботи з нього теж не питали, наче-б його й не було в місті. Тонка чутлива натура зразу-ж почула неприязне, недружнє до себе ставлення, а, відчувши його, почали Куліші й сами уникати людей, нових знайомостів. Маковей каже, що, «приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гризся дуже»... і не так фізична хорість спричинялася до такого настрою, як оце почування самотности, відлюднення.

Тимчасом до Тули явився новий губернатор — Крузенштерн, що замінив Муравйова. Вяжко було сподіватися, щоб новий начальник губерні зразу-ж зорієнтувавсь-би у справах і звернув свою увагу на такого незначного урядовця, що ним був Куліш, який і до канцелярії не ходив працювати. Справді, важко було цього сподіватися, але це сталося. В пригоді тут стали «вищі сили»...

13-го листопада гр. Орлов пише до нового губернатора, клопочучися за Куліша, «который тамъ уже опредѣленъ въ Губернаторскую Канцелярію, но доселѣ ему еще не назначено жалованья.

Имѣя въ виду, съ одной стороны, что Кулѣшъ безъ жалованья не можетъ поддерживать своего существованія, а съ другой, что Чиновникъ сей, по своимъ способностямъ и образованію, особенно при нынѣшнемъ его образѣ мыслей, можетъ быть весьма полезнымъ для службы, я долгомъ считаю покорнѣйше просить Ваше Превосходительство удостоить его Вашимъ покровительствомъ, и не изволите-ли признать возможнымъ опредѣлить его къ должности, соотвѣтственно его чину и съ жалованьемъ, при которомъ онъ былъ бы въ состояніи содержать себя съ женою его»...

Певно, що після такого листа не можна було більш не помічати Куліша.

А проте, щось біля місяця по цьому листі в житті Кулішевому не було нічого нового. Тільки в середині грудня (16-го) ми бачимо наслідки отого листа Орлова. 16-го грудня пише Куліш до одного з Білозерських: «Былъ я сегодня у Крузенштерна. Онъ предложилъ мнѣ мѣсто смотрителя боль-

ницы; жалованья 400 р. (1500 р. асс.) и квартира. Я принялъ съ удовольствіемъ, тѣмъ болѣе, что предложеніе сдѣлано очень внимательно»... 27-го грудня про це-ж пише він і до Бодянського, кажучи, що «новый губернаторъ, спасибо ему, обратилъ на меня свое милостивое око и хочетъ сдѣлать меня смотрителемъ какой-то больницы»...

Офіційно призначено було Куліша на цю посаду ще 18-го числа.

На другий-же день Крузенштерн поспішив повідомити про це Орлова, відзначивши в листі, що він тільки «на первый разъ назначилъ его Смотрителемъ больницы Тульскаго Приказа Общественнаго Призрѣнія, въ послѣдствіи-же времени, при могущей открыться вакансіи, не оставлю предоставить ему соотвѣтственную способностямъ и образованію его должность»...

Про те, що саме являла собою оця смотрительська посада, дізнаємося ми докладніш з Кулішевого листа до великого приятеля й покровителя його петербурзького Плетньова. Всього цього листа переймає тон розчарування, що не помічалося його ще в Кулішеві.

«Я поторопился извѣщеніемъ Васъ, добрый нашъ другъ Петръ Александровичь, о назначеніи меня къ должности смотрителя, — читаємо ми в цьому листі. — Должность эта на дѣлѣ превратилась Богъ знаетъ во что. Начать съ того, что жалованья всего 950 р. ассигн., а квартира, состоящая изъ двухъ чулановъ со сводами, такъ темна, пуста, грязна и ужасна, что я рѣшился бы переѣхать въ нее только тогда, когда-бъ лишился послѣднихъ средствъ къ существованію. Въ томъ же корпусѣ медикъ занимаетъ прелестную и обширную квартиру; квартира смотрителя — ужасна. И не удивительно: смотрителемъ былъ до сихъ поръ отставной капельмейстеръ, выслужившійся изъ солдатъ. Ему это и подобало. Но я, какъ-бы ни былъ разжалованъ, все-жъ не могу быть разжалованъ изъ образованныхъ людей въ необразованные и изъ достойныхъ въ ничтожные. Я былъ у губернатора и сказалъ ему, что онъ безъ сомнѣнія воображалъ мою должность съ такими удобствами, которыя могутъ меня успокоить, и я считаю долгомъ довести до его свѣдѣнія, въ какомъ состояніи я нашелъ ее. Онъ удивился, но спросилъ меня, переѣхалъ-ли я въ новую квартиру? Я отвѣчалъ, что я ужасаюсь переѣхать въ такую квартиру и прошу позволить мнѣ оставаться въ наемной. Онъ согласился, обѣщалъ дать мнѣ другое мѣсто, если представится возможность, и съ тѣмъ мы разстались. Равнодушіе, съ какимъ онъ принялъ мой печальный рапортъ, ничего не пророчитъ мнѣ пріятнаго. Кажется ему не слишкомъ хорошо меня здѣсь рекомендуютъ. Впрочемъ я не виню его: онъ новый человѣкъ и самъ не знаетъ, до какой степени могъ бы меня возвысить. Я хотѣлъ было писать къ Леонтію Васильевичу и благодарить за полученное мѣсто, но теперь моя благодарность была бы упрекомъ, котораго онъ не заслуживаетъ: его видно не такъ поняли, иначе — мнѣ не предложили бы такой должности: доказательство мой шуринъ Василій Бѣлозерскій, который при самомъ началѣ службы, сдѣланъ уже старшимъ помощникомъ Правителя Канцеляріи. Мнѣ надоѣло просить; когда мнѣ не дадутъ ничего лучшаго сами, такъ я предпочитаю уволиться совсѣмъ отъ службы. Жаль мнѣ, что Ваши старанія остаются безплодными и что я не одинъ

страдаю»... (Цей лист зберігсь в архіві «III-го отд.», куди його переслав Плетньов, як довід на бідування Кулішеве в Тулі, разом із своїм листом до Дубельта, прохаючи його персонально допомогти чимось засланцеві).

Не знати, чи діждавсь-би Куліш чого кращого, служивши за смотрителя, та що робив-би він на цій посаді, але 3 січня нового 1848 р. подав він губернаторові прохання про звільнення з посади. Посилаючися на свою слабість, прохав Куліш зовсім звільнити його від служби.

В резолюції на цьому проханні читаємо, що «отъ должности смотрителя (Куліша) — увольняется, а какъ по Высоч. повелѣн. присланъ на службу въ Тулу, то состоять ему по прежнему при Канцеляр. Воен. Губерн.»...

Невідомо, чи справді Куліш хотів зовсім покинути службу, сподіваючися, що може не довго вже йому жити в Тулі, чи хотів він, одмовившися від цього смотрителювання, змусити губернатора швидше дати йому кращу якусь посаду, — це, знов-таки, не відомо. Реальним-же наслідком цього прохання сталося те, що Куліш знов повернувсь до того самого стану, в якому пробував до листа Орлова, себ-то, не дістаючи жадної платні, вважавсь за урядовця з губернаторової канцелярії.

На думку Шенрока, од цієї посади Куліш одмовивсь, послухавшися порад дружини, «которая страшилась за него возможности, къ довершенію всѣхъ бѣдъ и страданій, еще заразиться какой-нибудь инфекціонной болѣзнью».

До Дубельта-ж Куліш писав про це-ж саме так:

«Грудная болѣзнь моя такъ усилилась, что я потерялъ всякую надежду на успѣхи по службѣ. Не желая вводить въ напрасныя обо мнѣ хлопоты добраго Губернатора Крузенштерна, я подалъ ему прошеніе объ отставкѣ. Теперь я нахожусь въ самомъ затруднительномъ положеніи касательно насущныхъ потребностей жизни, потому что все мое состояніе заключается въ пяти тысячахъ рублей ассигнаціями. Единственная моя надежда на позволеніе мнѣ печатать мои сочиненія. Позвольте, Ваше Превосходительство надѣяться, что Вы не перестанете быть моимъ покровителемъ и исходатайствуете мнѣ у Государя Императора эту милость. Я же, пока живъ, останусь вѣренъ тѣмъ чистымъ идеямъ объ общественномъ благосостояніи, которыя Вы мнѣ внушили»...

Наведеного листа датовано 3 січня, а 6-го, в новому вже листі, повідомляє Куліш Дубельта про те, що «добрый Губернаторъ Крузенштернъ, снисходя къ тому, что здоровье мое крайне разстроено, предложилъ мнѣ заниматься только тѣми дѣлами, которыя онъ дастъ мнѣ на домъ и считаться чиновникомъ особыхъ порученій безъ жалованья, до тѣхъ поръ, пока представится возможность дать мнѣ какое-нибудь мѣсто съ жалованьемъ»...

Відповідь на ці два листи Кулішеві була така:

«Письмо Ваше, которымъ Вы извѣстили меня—(це пише Дубельт),—что Вами представлена Г. Тульскому Военному Губернатору просьба объ увольненіи Васъ отъ службы, я даже не осмѣлился докладывать Г. Генералъ Адъютанту Графу Орлову: ибо письмо это произвело бы на Его Сіятельство непріятное для Васъ впечатлѣніе.

Долгомъ считаю объяснить Вамъ, что въ Тулу Вы отправлены по Высо-

чайшему повелѣнію на службу, и правительство отъ Васъ ожидаетъ, что на этомъ поприщѣ, усердіемъ и дѣятельностью Вы заслужите оказанное Вамъ снисхожденіе. Сверхъ того Вы должны были удержаться отъ подачи прошенія Г. Тульскому Военному Губернатору и потому, что онъ опредѣлилъ Васъ въ Смотрители Больницы по не имѣнію другой вакансіи, и обѣщалъ при первой возможности доставить Вамъ мѣсто, соотвѣтственное Вашимъ способностямъ и Вашему образованію.

Передавая Вамъ мысли сіи, и будучи увѣренъ, что Вы употребите стараніе достигать улучшенія Вашей участи усердіемъ по службѣ, продолжительнымъ терпѣніемъ и покорностію обстоятельствамъ, долгомъ считаю присовокупить, что моё расположеніе къ Вамъ ни мало не измѣнилось, и что я преподалъ Вамъ вышеизложенные совѣты единственно отъ искренняго желанія быть Вамъ полезнымъ»...

На цю нотацію Куліш одписав тільки, що він «увѣщаніе» Дубельтове «принялъ съ такимъ почтеніемъ, какимъ обязанъ сынъ отцу» та перепрошував тільки за те, що він «не одаренъ такою крѣпкою натурою, чтобы страдая не испустить иногда сердечнаго стона»...

А тимчасом, поки тяглося це листування, в губернатора Крузенштерна виник новий план, що міг-би забезпечити й завдовольнити Куліша. Річ у тім, що в Тулі був губерський статистичний комітет, який, не маючи окремого діловода, не провадив жадної праці. От губернатор і надумав призначити Куліша на старшого при собі урядовця особливих доручennів з тим, щоб він керував справами статистичного комітету. З цим проєктом звернувсь Крузенштерн (9. І. 1848) до міністерства внутрішніх справ, прохаючи затвердити Куліша на цій посаді. Тоді-таки він удавсь і до Дубельта, щоб той впливом своїм теж допоміг у цій справі. Матеріял, що маємо ми його в своїому розпорядженні, не показує, чи зробив він що за-для цього. Знаємо тільки, що проєкт Крузенштернів був невдалий. Лист його, надісланий до міністерства, пролежав там щось мало не півроку, поки міністр не відписав губернаторові, що, на його думку, незручно «ходатайствовать о семъ, имѣя въ виду Высочайшее повелѣніе не входить съ представленіями предполагающими сверхштатные расходы»...

Так нічого й не вийшло з цього доброго заміру «доброго»—мовляв Куліш — губернатора Крузенштерна.

Поки тяглося це все, поки Тула з Петербургом листувалася, не могло все по старому лишитися й у хатньому житті Кулішів. Отже й погляньмо, що саме робилося під той час у Тульських засланців.

Всі біографи Кулішеві погоджуються на одному: а саме, що з нього була людина невтомної робочої енергії, працьовита без краю, що не вміла, органічно не могла сидіти, склавши, мовляв, руки.

Заслання не змінило цієї риси вдачі письменникової. З монографії Маковеєвої довідуємося, що початок р. 1848 припав саме на момент, коли Куліш напружено обмірковував план нового історичного роману з центральною постаттю в ньому — царем Іваном Грозним. Посилаючися на листування Кулішеве з Бодянським, каже Маковей, що Бодянський відраджував йому цю

роботу. Та Куліш не пристав на дану йому раду, і кілька місяців пішло в нього на підготовчу роботу. Задуманого спочатку роману він не написав, а з підготовлення, що перевів його Куліш, повстали згодом, не в один час написані, аж три твори: то були — «Исторія Бориса Бодунова и Димитрія Самозванца», «Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ» та історична повість «Алексѣй Однорогъ».

Першу з цих праць — як дізнаємося про це в того-ж Маковея — закінчив Куліш у серпні місяці того-ж-таки р. 1848 та надіслав її до «III-го отдѣленія», сподіваючися, — як писав про це до Бодянського — що цей рукопис «умилосердить столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикові держати перо за ухом»... Сліди цієї спроби Кулішевої здобути дозвіл друкувати своє писання, спроби довести-таки петербурзькому Олімпові свою благонадійність, ствердивши її таким речовим доводом, як от рукопис цілої праці, ми й знаходимо в листуванні з «III-го отдѣленія».

Надсилаючи рукописа свого Дубельтові, щоб той уже передав його Орлову, додав до нього Куліш і листи, до кожного з них нарізно звертаючися. Датовані обоє ці листи 28-м серпня.

До Дубельта пише він про те, що надсилає... «рукопись моего сочиненія на благоразсмотрѣніе его Сіятельства Графа Орлова, моего милостиваго благотворителя и ходатая у Престола.

Въ другихъ обстоятельствахъ — перепрошує він — я бы не осмѣлился представить такимъ высокимъ Лицамъ рукопись, такъ небрежно переписанной; но при теперешней моей бѣдности я не могъ нанять хорошаго писца, а грудная болѣзнь не позволяла мнѣ самому переписать свое сочиненіе, и безъ усердія жены, которая взяла на себя этотъ трудъ, я бы вовсе не имѣлъ возможности составить чистый списокъ»...

Цим листом Куліш прохає Дубельта тільки передати рукописа з доданим до нього листом графові Орлову.

Кількома словами тільки відзначивши в листі до Дубельта ту скруту, що в ній тепер він у Тулі перебуває, Куліш, пишучи до Орлова, докладніш переповідає йому свої біди:

...„Разстроенное мое здоровье — так починає він — при удручающей меня горести и недостаткѣ удобствъ жизни, не только не поправилось въ Тулѣ, но еще болѣе разстроилось. Глядя въ будущее, я вижу нищету со всѣми ея ужасами, потому что, при моемъ болѣзненномъ организмѣ, не въ состояніи буду ни исправлять какой-нибудь должности по Государственной службѣ, ни снискивать себѣ пропитаніе трудами рукъ... Мнѣ не осталось никакихъ средствъ къ существованію въ Тулѣ; послѣднее имущество мое заключается въ небольшомъ кускѣ земли, которую обрабатывалъ собственноручно отецъ мой, въ Глуховскомъ уѣздѣ Черниговской губерніи. Умоляю Ваше Сіятельство исходатайствовать мнѣ Высочайшее разрѣшеніе — не освобождаясь отъ надзора, въ какомъ я нынѣ состою, перемѣститься на отцовскій участок земли и питаться обрабатываніемъ ея“...

Переходячи далі до безпосереднього мотиву, що спонукав його листом оцим турбувати вельможного графа, говорячи вже про пересилуваного разом

із листом цим рукописа, каже Куліш, що ...„при теперешней моей бѣдности я и думать не могу напечатать ее (працю свою) на свой счетъ. Поэтому умоляю Ваше Сіятельство, щадя меня отъ совершенной нищеты, исходатайствовать мнѣ заимообразное вспоможеніе, которое я немедленно возвращу казнѣ отъ продажи первыхъ экземпляровъ“...

З тих само матеріялів з „III-го отдѣленія“ довідуємося й про дальшу долю рукопису.

Не важучися сам кваліфікувати Кулішеву працю, переслав її Орлов кураторові петербурзької шкільної округи, прохаючи, щоб той від себе вже призначив для неї рецензента. Доручення зробити це дістав проф. Устрялов. Знаючи, хто був той Устрялов, наперед можна було-б сказати, що то буде за рецензія (маємо на думці те, що Устрялов сам ще р. 1833 видрукував роботу на подібну-ж тему: „Сказанія современниковъ о Дм. Самозванцѣ“. Отже, й не легко було-б знайти суворішого критика на Кулішеву працю за цього Устрялова).

Копія тої рецензії (писаної Р. Х. 1848), що надіслав її куратор до „III-го отдѣленія“ стверджує цю нашу думку.

В перших рядках характеризує Устрялов „сочиненіе Кулѣша“, як „написанное слогомъ увлекательнымъ для толпы, хотя не всегда правильнымъ и отчетливымъ, часто до излишества цвѣтистымъ“, та каже, що „въ ученомъ отношеніи, какъ Исторія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца, ни какого достоинства не имѣетъ, представляя множество недоказанныхъ предположеній, фантастическихъ взглядовъ и ложныхъ умствованій... Независимо отъ ложныхъ выводовъ, въ слѣдствіе неосновательности главныхъ идей, сочиненіе Кулѣша наполнено множествомъ частныхъ ошибокъ, изъ которыхъ однѣ свидѣтельствуютъ, что авторъ мало знакомъ съ историческими матеріялами, другіе удостовѣряютъ, какъ еще не зрѣлы его понятія о важнѣйшихъ вопросахъ историческихъ“...

Торкаючися мови Кулішевої в цьому творі, Устрялов одзначає, що „Въ языкѣ Кулѣша встрѣчаются слѣдующія выраженія: бродячая жизнь (59), Безладье народонаселенія (158), Русичи охристіаненные Владимиромъ (167), Общая дивовизна незапно возмущенная бурей (339), Борисъ выходилъ изъ церкви неиначе, какъ окружась толпой тѣлохранителей (125)“... і т. ин.

Гадаю, що не треба й казати, яку долю визначила Кулішевому рукописові сувора така критика. З цензурного погляду його й не розглядалося.

Довідавшися про це все від Дубельта, 27 жовтня відписував йому Куліш у тоні, такому характерному для всього листування його з отим героєм «слова и дѣла», кажучи по-давньому.

Ось цей лист у скороченому вигляді:

...„увѣдомленіе... о неодобреніи моей „Исторіи Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“ ученымъ вѣдомствомъ я принялъ съ совершеннымъ смиреніемъ и покорностью судьбѣ своей. Я вижу, что причина всѣхъ настоящихъ моихъ бѣдствій заключается во мнѣ самомъ“... В кінці листа — прохання до Дубельта: „взять на себя трудъ засвидѣтельствовать передъ Его Сіятельствомъ, что

какъ бы ни пришлось мнѣ тяжело жить на свѣтѣ, я до конца сохраню въ душѣ смиреніе кающагося преступника, и какъ ни ужасна для меня бѣдность, которую я уже испытываю и долженъ, повидимому, испытывать больше и больше, однако-жъ буду покоряться ей въ молчаніи, какъ высшему опредѣленію судьбы"...

Трохи пізніш, 6-го листопада, писав Куліш про цю свою пригоду до Бодянського. Тут, у цьому листі, почувається трохи инший настрій, більш зрозумілий і звичайний у людині, що такої прикрости зазнала, ані-ж та, виявлена в листі до Дубельта, покора.

Тут говорить Куліш: „з історією нам не пощастило, — не можна друкувать, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав та й одвітував тим великим гетьманам, що не гарно написана, — так нічого таке й друкувати. Таке-то лихо! Так оце вже треба знов братися за грама́тку та вчитись так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може спитаєш: а що-ж цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає, вона бач за мою книжку й не приймалась, бо сказано, що на що марне й час тратити на таке описання, що друку не варте! Е!"

(Цитую це з наведеного у Маковея листа).

Не смиренні слова тихої покори почувається тут, а стримане роздратовання *змученої людини*.

Допіру оце ми розглянули за одним разом усе, що дають відомі нам матеріяли до епізоду з отою працею Кулішевою, що, на початку року й собі початок взявши, протягсь мало не через усенький рік, закінчившися десь у листопаді місяці. Зробили це ми на те, щоб не розбивати уваги своєї, до одного й того-ж факту не один раз вертаючися.

Але-ж, не самий цей випадок заповнював життя Кулішеве протягом цілого року, отже й подивімося на те инше, що було в житті його тогочаснім, і що хоч малий слід по собі полишило в наших матеріялах.

Ще, коли ми продивлялися подавані вгорі листи Кулішеві, що понаписував він їх з приводу безщасного того свого рукопису „Исторіи Бориса Годунова и Димитрія Самозванца", ще тоді, в тих ще листах, притягує до себе увагу один момент, коло якого й спинимося трохи.

З якогось часу до звичайних скарг у листах Кулішевих долучується ще одна, що чим далі все більш свій голос підносила. Маємо на увазі ту скруту матеріяльну, що — як покладатися на відомості з листування Кулішевого з Орловим і Дубельтом — все більш у знаки давалася подружжю засланців у Тулі.

12-го травня, благаючи Дубельта здобути дозвіл йому повернутися до столиці, звертається Куліш до нього ...„съ увѣдомленіемъ о своей участи"...

Після звичайних дитирамбів на адресу доброти та шляхетности душі й серця Дубельтового, пише Куліш таке:

„Жизнь въ Тулѣ оказалась для меня на дѣлѣ гораздо большимъ бѣдствіемъ, нежели обыкновенное удаленіе изъ столицы. Я въ восемь мѣсяцевъ не встрѣтилъ здѣсь человѣка, который бы протянулъ ко мнѣ дружески руку. Равные меня чуждаются, старшіе пренебрегаютъ. Я до такой степени всѣмъ здѣсь опасенъ, или противенъ мнимымъ своимъ духомъ, что мнѣ запрещено

даже брать къ себѣ изъ корпуса на домъ двухъ кадетовъ, изъ которыхъ одинъ — внукъ П. А. Плетнева, а другой сынъ Петербургскихъ друзей жены моей и которые своими дѣтскими играми могли-бы сколько-нибудь разогнать наше уныніе.

До сихъ поръ я не получалъ въ Тулѣ никакого жалованья и, считаясь чиновникомъ особыхъ порученій при Г. Тульскомъ Военномъ Губернаторѣ, не имѣлъ отъ него ни одного порученія, слѣдовательно не могъ показать ни своего усердія, ни своихъ способностей, ни своей честности. Но сохрани меня Богъ осуждать такого почтеннаго человѣка, какъ Г. Крузенштернъ! Напротивъ, я скорѣе думаю, что онъ самъ не знаетъ, что дѣлать съ моими познаніями, годными для Академіи Наукъ и безполезными для бюрократіи, и какое дать мнѣ здѣсь мѣсто, которое могло бы обезпечить домашнія мои нужды. Безмездныхъ же порученій онъ, можетъ быть, не дѣлаетъ мнѣ потому, что, видя болѣзненное состояніе моего здоровья, щадитъ меня и дѣйствуетъ такъ, какъ и я на его мѣстѣ дѣйствовалъ бы. Отъ Васъ однихъ, какъ ближайшаго представителя Верховной Власти, я долженъ ожидать облегченія судьбы моей, и потому умоляю Ваше Превосходительство помнить обо мнѣ и исходатайствовать мнѣ черезъ великодушнаго Графа Орлова Высочайшее разрѣшеніе возвратиться въ столицу"...

Ті-ж само думки, той само настрій бачимо і в листі, того-ж часу писаному до Бодянського, що подає нам Шенрок:

„Я живу одинъ — каже Куліш — и, не замѣтивъ ни въ комъ изъ моихъ сослуживцевъ той человѣчности, которая понимаетъ состояніе души несчастнаго пришельца и сама подастъ ему руку — не замѣтивъ до сихъ поръ ни въ комъ къ себѣ участія и желанія вступить со мною въ пріятельскія отношенія, а, напротивъ, видя и чувствуя, какъ всѣ примѣтно устраняются отъ меня, я служу и едва знаю, какъ зовутъ по имени правителя канцеляріи"...

Як ілюстрацію до того-ж-таки недоброго, недружнього ставлення до Кулішів у Тулі, що болюче вражало засланців, примушуючи й самих їх уникати товариства, переповідає Шенрок — видимо з слів самої Олександри Михайлівни Кулішевої — випадок, як „однажды съ чувствомъ глубокаго возмущенія Кулишъ сообщалъ своей женѣ объ одномъ родственникѣ ихъ общихъ знакомыхъ: „сегодня онъ присылаетъ ко мнѣ солдата сказать мнѣ, что у него есть какое то письмо ко мнѣ изъ Петербурга и что не угодно ли мнѣ съ нимъ повидаться. Я разспросилъ солдата обстоятельно, какъ именно онъ говорилъ, и убѣдился, что дѣйствительно, вмѣсто визита мнѣ, послалъ за мной; какъ за сапожникомъ. Хоть бы записку написалъ и, какъ водится между порядочными людьми, извинился чѣмъ нибудь, что не можетъ самъ побывать у меня, а проситъ къ себѣ, а то отыскалъ какого то десятскаго и, для перваго знакомства, прислалъ пригласить къ себѣ въ гостинницу"...

Ідучи за нашими матеріялами, в значній мірі, можна пояснювати таке погордливе ставлення до Кулішів на засланні тим бідуванням матеріяльним, що відбилося у відомих нам листах, отими злиднями, що — мовляв Дмитро Дорошенко в своїй праці — заглянули до хати молодого подружжя, й про які в одну душу переповідають усі біографи Кулішеві.

Як ми бачили вгорі, допіру приїхавши до Тули, взяли Куліші собі добре помешкання, що не так уже дешево мало їм коштувати. Тоді були сподіванки на добру посаду, що могла-б забезпечувати їх на новому місці. Час збігав і, як бачили ми, нічого доброго не приносив з собою засланцям. Навпаки навіть. Проживалося гроші, з якими приїхали вони до нового міста, а нових усе не було де взяти.

Ще першого-ж року життя свого в Тулі мусіли Куліші відмовитися від першого свого помешкання, щоб зменшити свої видатки.

В Шенрока, в тому місці, де він списує всякі біди Кулішів у Тулі, говориться, що довелося їм перейти „уже на маленькую дешевую квартиру, состоявшую всего изъ двухъ небольшихъ комнатъ съ мебелью. — Здѣсь-то начались всякія невзгоды и непріятности...— заявляє від себе Шенрок і розповідає далі про ту грубу поведінку, що її зустріли з боку нових господарів Куліші—... Рѣшивъ, что съ ссыльными церемониться нечего, эти люди начали мало-по-малу, основываясь на томъ, что для двоихъ не надо много мѣста, постепенно отнимать у жильцовъ то комнату, то сѣни, то сарай для дровъ, и даже начали застанавливать сундуками выходъ изъ квартиры“...

Це помешкання мусіли Куліші покинути. Потім їм довелося не один раз переїздити з одного дому до другого і мало не скрізь траплялося одне й те-ж. Боючися жити в одному будинкові з такими небезпечними людьми, що ними видавалися всім Куліші, всіма способами намагалися господарі позбутися, здихатися їх.

В одному з пізніших листів, а саме 29 березня р. 1849, писаному до Викт. М. Білозерського, розповідає Куліш про подібний випадок.

...„Я пробовалъ разъ — читаємо там — уже жаловаться за отсутствіемъ губернатора, вице-губернатору Барановичу, въ томъ, что хозяйка вдругъ потребовала, чтобы мы очистили квартиру и просилъ его заставить злую бабу дать намъ для пріисканія новой квартиры и переѣзда хотя срокъ опредѣленный законом, т. е. 7 дней, но мнѣ на отрѣзъ отвѣчали, что „стѣснять хозяевъ нельзя“, и мы принуждены были перебраться въ первый сосѣдній домъ къ такъ называемой нами Проклятой Бабѣ, и потому именно попали изъ огня въ полымя“... (цитую з копії листування з „III-го отд.“).

І це не тільки в стосунках із вищими від себе, не тільки терплючи утиски господарів, доводилося гірко почувати своє безголів'я, свою безпорадність Кулішам. „Даже ихъ собственная крѣпостная прислуга,— читаємо в Шенрока,— видя беззащитность господъ, начала имъ заявлять съ презрѣніемъ, что она не привыкла къ ихъ порядкамъ, что у настоящихъ господъ долженъ быть собственный домъ, а не наемная квартира, что они должны держать цѣлый штатъ слугъ и занимать просторные покои. Эти мелочи,— закінчує він,— при всемъ своемъ ничтожествѣ, не давали забывать о горькой безправности, въ особенности когда надо было перебиваться, отказывая себѣ въ необходимомъ, спать на полу и скрывать отъ окружающихъ размѣры своей нужды“...

Щоб зілюструвати цю нужду, в окремій примітці, той само Шенрок розповідає, як „злосчастная чета должна была даже прибѣгать къ хитростямъ, чтобы скрыть свое истинное положеніе; такъ, нѣсколько мѣсяцевъ сряду

приказывали ставить самоваръ, не пользуясь имъ, частью для вида, частью только для прислуги"...

В усіх біографів Кулішевих одмічено той факт, що, не дістаючи урядової платні й бідуючи вельми, пробували Куліші заробляти собі хоч щось працею рук своїх. Треба згадати тут, що з Куліша був добрий столяр. Отже й тепер, потрапивши в таку велику скруту, згадав він свою умілість і, роблючи на продаж, намагавсь хоч цим заробити яку копійчину. А Шенрок розповідає ще навіть, як одного літа, найнявши десь землі, спробували Куліші, городникуючи, заробити собі на ній. Та нічого путнього з того не вийшло.

Терплючи вельми й за себе і за чоловіка, звернулася 18 серпня того-ж року 1848-го Олександра Михайлівна Кулішева листовно до Олександра Васильовича Кочубея — петербурзького сенатора, благаючи його допомогти їм вибратися з Тули, як не до столиці, то хоч на Чернігівщину, де чоловік її мав трохи землі. Кочубея Олександра Михайлівна знала добре, як близького сусіду батьків її в Борзенському повіті на Чернігівщині.

Ось її лист:

Звертаючися до Кочубея, „какъ ко всегдашнему покровителю фамиліи Бѣлозерскихъ", розповідає вона про своє життя:

„Я и мой мужъ живемъ уже годъ въ Тулѣ. Онъ до сихъ поръ не получилъ должности, которую былъ бы въ состояніи исправлять при разстроенномъ своемъ здоровьи.

Мы прожили небольшое мое приданное, теперь у насъ не остается больше средствъ къ существованію въ городѣ. Позвольте безпокоить Васъ покорнѣйшею просьбою: не могутъ ли, по Вашему ходатайству, позволить намъ жить въ Глуховскомъ уѣздѣ, гдѣ мужъ мой имѣетъ нѣсколько десятинъ наслѣдственной земли. Это единственное для насъ средство къ пропитанію. Но кромѣ тяжкой необходимости, мужа моего призываютъ въ Малороссію и обстоятельства семейныя. Недавно умеръ старшій братъ его и оставилъ двухъ малолѣтнихъ сиротъ, сына и дочь, обоихъ въ такомъ возрастѣ, когда всего нужнѣе уроки доброй нравственности: сыну 14, а дочери 13 лѣтъ. Мы не имѣемъ дѣтей, и мужъ мой приложилъ бы всѣ старанія замѣнить этимъ сиротамъ отца. И такъ, если не для насъ, то для этихъ несчастныхъ можетъ быть сжалятся надъ нашимъ положеніемъ и позволятъ намъ жить на родинѣ"...

Про це-ж саме через десять день писав сам Куліш до Орлова й Дубельта. Ті листи ми вже бачили вгорі, коли розглядали епізод із рукописом Кулішевої „Исторіи Б. Годунова и Д. Самозванца".

Листа Кулішевої Кочубей передав, видимо, до „III-го отдѣл.", бо там його тепер ми бачимо. Лист цей мав свої наслідки, хоч і не такі, яких хотілося сподіватися Кулішам.

28-го вересня (1848) тульський губернатор Крузенштерн дістав од гр. Орлова такого листа, писаного з „Ш-го отд." 22-го числа:

„Милостивый Государь, Николай Ивановичъ! Состоящій въ должности чиновника особыхъ порученій при Вашемъ Превосходительствѣ 9-го класса Кулѣшъ доселѣ не получая жалованья и содержа себя на собственномъ иждивеніи, дошелъ до такой крайности, что не смотря на все ревностное же-

ланіе его продолжать службу, особенно при Вашемъ Превосходительствѣ, обратился ко мнѣ съ просьбою объ исходатайствованіи ему дозволенія оставить на время службу и отправиться въ небольшое имѣніе его, находящееся въ Черниговской губерніи.

Сообщая о семъ Вашему Превосходительству, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, милостивый государь, не изволите-ли изыскать средства къ поспѣшнѣйшему назначенію Кулѣшу жалованья, въ такомъ количествѣ, чтобы онъ могъ прилично содержать себя съ женою его и продолжать службу въ Тулѣ, о послѣдующемъ-же удостойте меня увѣдомленіемъ"...

Цього листа Орлова напевно Куліш бачив, бо в збірці листів з архіву „III-го отд." ми бачимо листа його до Дубельта, писаного 2-го жовтня (48-го р.). В ньому він каже, що „милостивое участіе Его Сіятельства къ судьбѣ моей и великодушная заботливость о доставленіи мнѣ должности съ приличнымъ жалованьемъ оживляютъ меня надеждою, что я рано или поздно выйду изъ горестнаго положенія, въ которое вовлекло меня мое безразсудство. Не смѣя безпокоить Его Сіятельство особымъ письмомъ, покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство передать милостивому моему Покровителю выраженіе благодарныхъ чувствъ моихъ"...

І справді, здавалося-б, що після такого певного прохання-пропозиції, що надіслав оце Орлов до Крузенштерна, добра посада Кулішеві була вже забезпечена. Так здавалося-б, та не те довідуємося з тульської справи.

Одписуючи до Орлова 30-го жовтня (1848), себ-то через місяць після його листа, Крузенштерн, списавши всю історію з Кулішевою службою, наприкінці каже, що „въ настоящее-же время по Тульской губерніи такого мѣста, которое-бы вполнѣ соотвѣтствовало желаніямъ г. Кулѣша, въ виду не имѣется. Если-же Г. Кулѣшъ согласится принять прежнее ему мое предложеніе,— поступить на мѣсто Смотрителя больницы или на другую подобную должность, каковая обязанность по состоянію его здоровья, была-бы, по мнѣнію моему, для него не обременительна, то онъ можетъ быть опредѣленъ на оное въ непродолжительномъ времени, и тѣмъ до времени открытія иной вакансіи онъ былъ бы обезпеченъ въ своемъ существованіи"...

Так нічого й не вийшло з цього. Куліш не пристав на смотрителювання, а губернатор не пропонував иншого.

Саме з цього часу походить і той єдиний запис у щоденнику Кулішевому, що з нього ми вже брали цитату, характеризуючи початок життя його на засланні.

6-го жовтня Куліш записував: „Должность по службѣ мнѣ до сихъ поръ не дали (т. е. не дали такой, которая была бы для меня сносною), и я живу съ женой въ тѣсной квартирѣ, посвящая все свое время литературнымъ занятіямъ. Знакомыхъ мы не пріобрѣли отчасти по своему стѣсненному положенію, отчасти потому, что не нашли людей по своимъ склонностямъ. Одинъ только художникъ Акимовъ да его сестра у насъ бываютъ. Акимовъ — здѣшній оружейникъ, учившійся въ Москвѣ живописи на счетъ своей общины. Ему не дали доучиться, вызвали въ Тулу, сдѣлали въ оружейницкой школѣ учителемъ рисованья съ 225 р. асс. жалованья, и онъ теперь ни доска, ни подволока, какъ выразился о немъ здѣшній кузнецъ Жучкинъ. Познакомясь

съ нимъ, я хотѣлъ было немножко образовать его, но онъ слишкомъ закоренѣлъ въ умственной праздности, и старанія мои не имѣли успѣха. Впрочемъ онъ добродушный ми[а(?)]лый, и я, за неимѣніемъ лучшихъ, терплю его знакомство"...

В своїй монографії „Панько Олелькович Куліш" Маковей кількома словами зачепив одну подію, момент, що змушує зупинитися думкою коло нього, бо виплоджує в нас деякі сумніви що-до правдивости всіх заяв Кулішевих про тульські злидні та взагалі похитує думку про його матеріяльне бідування тогочасне.

Вже говорено тут було про те, що, бувши в Тулі, Куліш регулярно листувавсь із Осипом Бодянським, професором московського університету та великим своїм приятелем. Посів свою катедру Бодянський р. 1847, а в-осени наступного року зазнав він великої прикрости: за те, що видрукував він у „Записках О-ва Исторіи и древностей Россійскихъ", що сам-же й видавав їх, твора Флетчерового про Росію за Івана Грозного, наказано було перевести його до казанського університету. Бодянський їхати відмовивсь, і от його зовсім було звільнено з посади. Дізнавшися про це, Куліш у листі до нього з 17-го листопада р. 1848, бажаючи підтримати приятеля у злій пригоді, каже йому: „Знаю з досвіду, що в обставинах, подібних до Ваших, найтрудніше добути грошей. Чи не хотіли-б Ви взяти в мене дві тисячі асигнаціями без процентів на неозначений час? Я зібрав їх собі на купно домика"...

Отже, перед нами вимальовується такий факт: одна й та-ж людина, трохи чи не одночасно пишучи до двох різних осіб, сама собі змістом отих своїх листів заперечує. З одного боку — ми чули вже скарги Кулішеві, щирим, здавалося-б, пройняті духом, — на злидні життьові, на нестатки; з другого-ж, маємо свідчення того само Куліша про те, що він устиг уже зібрати досить грошей на купівлю домика (і це — не дістаючи урядової платні, в поті чола з столярства та городникування живучи!). Мимоволі сумніви, що-до всіх відомостів з листів Кулішевих про заслання його взятих, посідають думку.

Пояснювати тут щось, щось тлумачити ми не беремося,— ми розглядаємо тут самі факти. Отже, не зупинятимемося й на цьому моменті.

Розглядаючи далі події з життя Кулішів на засланні, як одбили їх у собі наші матеріяли, довідуємося з Шенрокової роботи про те, що наприкінці жовтня місяця поїхала Олександра Михайлівна Кулішева в гостину до своєї матери на Чернігівщину. Довідуємося, навіть, як поводилася вона там: щоб не вражати матери, і словом не згадала там Олександра Михайлівна про свої злидні тульські, про те, що життя її там „становилось совершенно невыносимымъ"...

Знаючи, як близько стояла до праці Шенрокової сама небіжчиця Кулішева, не важимося заперечувати цього факту поїздки до матери. Але, маючи перед собою Тульську справу, мусимо висловити деякі свої сумніви що-до цього епізоду.

Треба згадати, що Олександра Михайлівна Кулішева з чоловіком своїм разом перебувала під пильним секретним доглядом поліції. Про це ми вже говорили. З цього факту висновок такий, що кожна видатна подія в житті Кулішів мала полишити слід по собі у відповідних справах з тульського архіву. Ці справи перед нами, але гортаючи їх, і півслова ніде не бачимо

про цю поїздку Кулішевої, а така подія, як виїзд із Тули, гадаємо, не могла минутися непомітно. Цю думку стверджує ніби й такий випадок.

У справі з канцелярії тульського губернатора маємо таку заяву Кулішеву, що її 24-го листопада подав він губернаторові: „Ваше Превосходительство, Милостивый Государь. Жена моя имѣетъ надобность отправиться въ Петербургъ для совѣта съ тамошними медиками объ открывшейся у нея грудной болѣзни и для свиданія съ родными, почему честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Превосходительство исходатайствовать ей у Высшаго Начальства разрѣшеніе на эту поѣздку"...

З резолюції губернаторової на цій заяві — «Спросить разрѣшенія Графа Орлова» — бачимо, що й справді губернатор сам не наважився дати Кулішевій дозвіл виїхати з Тули. Дальші сторінки цієї-ж справи містять у собі листа-запитання з цього приводу до гр. Орлова, відповідь на нього Орлова, що нею дозволяв він дати виїзаного білета Кулішевій. Далі йде листування губернаторове з тульським поліцмайстром та петербурзьким обер-поліцмайстром, що їх попереджував він про дозвіл Кулішевій на цю подорож і прохав, щоб і в Петербурзі не лишалася вона по-за поліційним доглядом. 15-го грудня дістала Олександра Михайлівна проїзного білета. Про поворот її до Тули дізнаємося з листа петербурзького обер-поліцмайстра, де він пише, що виїхала Кулішева до Тули 6-го березня вже 1849-го р.

З цього коротенького, побіжно зробленого огляду листування, що виникло з приводу дозволу Кулішевій поїхати до Петербургу, видко, як обережно поставилася до нього тульська влада. Отже, знаючи це, не можемо якось — ще раз кажу — припустити, щоб подорож Олександри Михайлівни на Чернігівщину не полишила по собі жадного сліду в тульській справі. Та, крім того, треба ще не забувати, що подорожували за тих часів люди кіньми. Отже, на подорож з Тули до Чернігова мало-б піти щось із тиждень, або навіть і десять день. Знаючи від Шенрока, що виїхала Кулішева десь наприкінці жовтня місяця та вважаючи, що Куліш без дружини не міг подавати губернаторові прохання про дозвіл поїхати їй до Петербургу (прохання подано було 24-го листопада), припускаємо, що вся подорож ця відібрала в Олександри Михайлівни місяць часу. Відкинувши з нього двацять день, що пішли на самий переїзд, маємо — як найбільш — десять день гостювання в матери. Не віриться якось, щоб після такої довгої розлуки могла-б обмежитися ними Кулішева. Отже, що-до цього факту подорожування на Чернігівщину, що про нього чули ми від Шенрока, маємо великі сумніви.

З побіжно наведених у нас відомостів про урядове листування в справі дозволу Кулішевій побувати у столиці, виявляється, що з середини грудня місяця й аж до початку березня не було її в Тулі. Поїхала вона до Петербургу, думаючи, що може особистим клопотанням пощастить їй зробити те, чого не можна було зробити листовно.

В Шенрока читаємо про те, як тепло вітали Олександру Михайлівну давні друзі її чоловіка — Плетньови, Ішімови, Нордштреми й инші. Увага, від якої встигла вже вона одвикнути в Тулі, глибоко зворушувала її.

Архів „III-го отдѣленія" зберіг нам листа-благання Кулішевої до Орлова

писаного 3-го числа лютого місяця, що ним благала вона дозволити переїхати їй з чоловіком до Петербургу або до Москви.

Списуючи своє бідування тульське, розповідає вона, що „Бывшій Тульскій Военный Губернаторъ Муравьевъ, понимая, что благодѣтельное участіе Ваше, высказанное въ отзывѣ Вашемъ къ нему, не могло относиться къ людямъ, потеряннымъ и безнадежнымъ, очень ласково принялъ моего мужа, но къ несчастію онъ только нѣсколько дней пробылъ послѣ того въ Тулѣ, настоящій же Начальникъ губерніи, будучи совершенно новымъ въ этомъ краю, не могъ, конечно, заняться моимъ мужемъ... Полтора года нашего изгнанія мы существовали остатками небольшого моего приданнаго, но скоро должны истощиться послѣднія средства наши и нищета со всѣми ужасами обрушится на насъ всею своею тягостію. Мы уже испытывали жить трудами рукъ своихъ, но, къ несчастію, убѣдились въ совершенной этого невозможности въ Тулѣ, гдѣ рукодѣлія наши цѣнятся ни во что“... Благаючи далі дозволити переїхати їй з чоловіком до Москви або до Петербургу, закінчує так свого листа Олександра Михайлівна ...„отъ Васъ, Ваше Сіятельство! зависитъ убить насъ отказомъ или осчастливить и заставить за себя вѣкъ молить Милосерднаго Создателя“...

Не знати, чи мала-б Кулішева у своїх клопотаннях які реальні наслідки, якби пробула довш у Петербурзі — та більш, як до 6-го березня, вона не змогла там пробути. Чоловік її, занудившися сам у Тулі, в кожному листі галив її вертатися швидше.

Ці клопотання Олександри Михайлівни пізніш трохи, на початку 1850-го року, як дізнаємося про це в Шенрока, взявсь продовжувати далі Василь М. Білозерський. Їдучи до столиці, писав він подружжю Кулішів: „въ Петербургѣ буду умолять достопочтеннѣйшаго генерала Дуббельта оказать вамъ свою милость — перевести васъ въ Москву или дать лучшую должность“...

Про те-ж, що робилося з Кулішем підчас побуту дружини його в Петербурзі, довідуємося з листа його, писаного вже після приїзду Олександри Михайлівни до Тули 29-го березня 848-го року, до шваґра Виктора Михайловича. Листа цього той передав, як робили це й Плетньов і Кочубей, до „III-го отдѣленія“, намагаючися допомогти засланцеві. В архіві цей лист і зберігсь до нашого часу.

„Милый братъ и другъ Викторъ Михайловичъ,— так звертається до шваґра свого Куліш,— доведите пожалуйста до свѣдѣнія добрыхъ людей, какія претерпѣваемъ мы здѣсь опять бѣдствія. Еще до пріѣзда Саши, является ко мнѣ квартальный съ требованіемъ подписки, что я не выѣду изъ города. Входитъ съ бранью и крикомъ, зачѣмъ ему не скоро отворяютъ, водкою отъ него такъ и несетъ,— показываетъ мнѣ списокъ лицъ, которымъ запрещается выѣзжать изъ города: вверху написано: с к о п ц ы, а между этими именами я вижу свое имя. Вслѣдъ за тѣмъ предлагаетъ мнѣ подписать свое имя на листѣ подъ строками, начинающимися такъ: „Мы нижеподписавшіеся скопцы“ и пр. Съ трудомъ я доказываю ему грубую его ошибку и выживаю изъ квартиры. Но вотъ вчера является другой квартальный съ требованіемъ подписки и, диктуя мнѣ ее на особомъ мѣстѣ, требуетъ, чтобы я при своемъ

имени написалъ скопецъ; говоритъ, что у нихъ объ этомъ есть бумага. Я хотѣлъ было писать объ этомъ прямо къ Л. В. [Дубельтові], но, подумавши, пишу только къ Вамъ. Посовѣтуйтесь и, если нужно, войдите къ кому слѣдуетъ съ просьбою по порученію мужа Вашей сестры. Губернатору я не жалуюсь потому, что онъ самъ ничего не знаетъ, а обо всемъ спрашиваетъ своихъ чиновниковъ. Когда я просилъ его о билетѣ для Саши въ Петербургъ, онъ призадумался и сказалъ „надо сдѣлать справку"; потомъ воротился въ кабинетъ, гдѣ у него былъ правитель канцеляріи и, поговоривши съ нимъ сдѣлалъ мнѣ рѣшительный отказъ, увѣряя, что жена моя также состоитъ подъ строжайшимъ присмотромъ полиціи... Настоящее требованіе полиціи глупо и смѣшно въ высшей степени со стороны, но намъ, окруженнымъ глупыми людьми, безъ единого пріятеля въ цѣломъ городѣ очень, очень стало грустно и мы вопіемъ черезъ Васъ къ добрымъ людямъ — спасти насъ изъ этого ада!

Обнимаю Васъ сердечно П. Кулѣшъ.

Кромѣ того полиція считаетъ себя въ правѣ присылать къ намъ грубіяновъ квартальныхъ безъ всякаго дѣла днемъ и ночью, и они безъ церемоніи въ гостинной снимаютъ [съ] себя шубу и колоши. Жаловаться здѣсь некому и мы все терпимъ.

P. S. Вотъ можетъ быть, причина отчужденія, которое я или лучше сказать мы встрѣчали въ Тулѣ. Не шутка, когда полиція оффиціально трактуетъ насъ какъ членовъ презрѣннѣйшей секты.

Сейчасъ мы получили отказъ на просьбу Саши о переводѣ меня въ Петербургъ. Что дѣлать? Съ сегодняшнею почтою я пишу къ графу и къ Л. В. опять о томъ же, но о скопцахъ не упоминаю. Этотъ непостижимый казусъ представляю въ ваше распоряженіе.

[Приписка] Имя Саши я такъ же видѣлъ въ спискѣ скопцевъ: я даже не сказалъ ей объ этомъ; но каково мнѣ сносить такое поруганіе! Войдите съ просьбою. «Часть 1-ая, въ которой мы квартируемъ и въ которой находится этот списокъ. Я бы желалъ, чтобъ потребовали этотъ списокъ такъ, чтобъ они не успѣли истребить его. Онъ подписанъ частнымъ приставомъ»...

З усіх використаних у цій роботі матеріялів не видко, щоб «III-е отдѣленіе», або інші які органи влади робили щось до з'ясованння списаного, справді незрозумілого, випадку.

Скоро приїхала до Тули Олександра Михайлівна, й, довідавшися від неї про невдачу її місії, пише Куліш (16 березня) в один день два листи — до Орлова й до Дубельта.

Лист до Дубельта, як характеристичний, беремо цілком. «Я увѣренъ, — читаємо ми в ньому, — что Вамъ, какъ всякому доброму человѣку, тяжело было подать намъ камень, когда мы просили хлѣба; но такъ видно мы заслужили, и бѣдствія наши тѣмъ горестнѣе для насъ, что даже такіе люди, какъ Вы и благодѣтельный Графъ, не въ состояніи облегчить ихъ. Мы благодарны по крайней мѣрѣ за возможность вопіять о пощадѣ. Не оскорбляйтесь, если наши вопли покажутся пронзительными для Вашего слуха: они свидѣтельствуютъ о болѣзненномъ состояніи сердецъ нашихъ. Умоляемъ Ваше

Превосходительство продолжать къ намъ благосклонность, съ которою Вы всегда намъ внимали, и въ этой надеждѣ рѣшаемся безпокоить Васъ еще разъ покорнѣйшею просьбою представить Его Сіятельству Графу Алексѣю Ѳеодоровичу Орлову прилагаемое при этомъ письмо»...

На листі до Орлова, — змістом своїм і формою дуже подібному до наведеного листа до Дубельта, — що в ньому Куліш ще раз прохає дозволити переїхати до Петербургу, щоб мати змогу «доказать на дѣлѣ возвращеніе свое на путь истинного служенія Государю и обществу», та «явить себя человѣкомъ благомыслящимъ и трудолюбивымъ», — на цьому от листі є коротенька, але виразна резолюція Орлова, — одне слово: «невозможно»...

Та навіть і така виразна відповідь на його прохання не вгамувала Куліша. Довідавшися від Дубельта про цю резолюцію, зразу-ж береться він знов до пера і летить до Орлова після звичайних слів удячности й покори, справжній разючий крик, стогін змученої душі людської: «О, пощадите, пощадите! не дайте намъ умереть въ этомъ ужасномъ положеніи, до котораго мы доведены своими заблужденіями... Мы не въ состояніи добывать трудами своихъ рукъ даже тотъ хлѣбъ, какимъ питается поденщикъ: мы живемъ милостынею нашихъ родственниковъ, и пища эта обращается для насъ въ точащій сердце ядъ»...

Страшний цей зойк, але несвідомо, цілком по-за волею, згадується лист до Бодянського, проєкт купівлі будиночка в Тулі, — і безпосереднє враження зникає. Ці слова одчаю одгонять уже штучністю, позою. Та в «III-му отдѣленіи» не знали ані цього листа, ані цих проєктів. Інші міркування, «вища — мовляв — мудрість» не давали дослуховуватися до стогону Кулішевого.

Рік 1849-й, що в нього ми вже увійшли в своїму огляді, являється ряснішим трохи на відбиті в матеріялах наших факти з тульського періоду життя Кулішевого, ані-ж попередні роки.

Ці нові відомості являються з середини цього року. З першої половини — ми їх не маємо. У червні місяці мав Куліш дві неприємності, що відбилися навіть у справах тульського губернатора.

Перша з них, зовсім, на наш погляд, незначуща, як на ті часи брати, могла дуже вразити людину. Було таке. — По всіх попередніх документах ми бачили, що скрізь коло імени Кулішевого стояв чин „чиновникъ 9-го класса". От із цим чином і сталася пригода. Підчас різних змін, що траплялися у службовому становищі Куліша, документи його цілими місяцями пересилалося з одної установи до другої, і ніхто, видимо, й не придивлявсь до них гаразд. Та от, коли потрапили вони до тульського губерського правління, хтось і додивився у формулярі Кулішевому, що він є не «чиновникъ 9-го класса», а «отставной губернскій секретарь»—людина меншого чину От і почалося коло цього листування губерського правління з канцелярією губернатора, а звідти вже з Академією Наук і з 5-ою петербурзькою гімназією, де в-останнє служив Куліш. Усе намагалися виявити це непорозуміння. Листуючися так, переплутали й саме імення Кулішеве, назвавши його Олександром замість Пантелеймона. Почавшися в квітні місяці, закінчилася ця справа на початку червня. V-та гімназія петербурзька з'ясувала тульській владі, що Куліша в його документах узивано «чиновникомъ 9-го класса», зважаючи на ту

посаду, що він мав у гімназії, а по-справжньому він є «губернскій секретарь».

Про це все тульський віце-губернатор повідомляв Куліша спеціяльним листом з 11 червня: «Въ предписаніяхъ Г.г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ и Шефа Корпуса Жандармовъ при отправленіи Васъ на службу въ Тулу Вы названы бывшимъ учителемъ 5 С.-Петербургской Гимназіи 9 класса. — Так здалеку починавсь цей лист. — Между тѣмъ, по представленію Губернскаго Начальства Вы ВЫСОЧАЙШИМЪ Приказомъ 4 Ноября 1848 года состоявшимся, опредѣлены въ число канцелярскихъ чиновниковъ съ наименованіемъ Губернскимъ Секретаремъ. По этому случаю для большаго разъясненія, почему Вы названы были Учителемъ 9 класса я съ изложеніемъ заключавшихся въ дѣлѣ обстоятельствъ входилъ въ сношеніе съ Начальствомъ 5 С.-Петербургской Гимназіи. Въ послѣдствіе чего Инспекторъ ея Г. Вороновъ отъ 4 Іюня за № 133 отозвался, что Вы по должности Учителя той Гимназіи считались въ IX классѣ, но имѣли только чинъ Губернского Секретаря; въ выданной-же въ Генварѣ мѣсяцѣ 1847 года копіи съ формулярнаго списка названы Вы состоящимъ въ 9 классѣ по должности Старшаго Учителя, а не какъ имѣющій чинъ 9 класса. Обо всемъ этомъ я нужнымъ считаю дать Вамъ знать»...

Це була менша, мовляв, неприємність.

Друга сталася того-ж-таки червня, тільки трохи пізніш, і була значно серйозніша. Брала вона своє коріння аж у Київі й про неї у канцелярії губернаторовій заведено було навіть окрему справу, що звалася: «Дѣло канцеляріи г. начальника Тульской губерніи по отношенію Кіевскаго Военнаго Губернатора о взысканіи съ Губернскаго Секретаря Кулѣша 437 р. 81 к. сер. за напечатаніе его сочиненій».

В Тулі ця справа тяглася дуже недовго, закінчившися того-ж-таки 49-го року, але, знаючи, що початок свій брала вона з канцелярії київського генерал-губернатора, й виявилася змога знайти тую початкову справу у відповідному київському архіві. Об'єднавши відомості з оцих двох справ та ще взявши одного листа Кулішевого до Дубельта, погляньмо, що вони дають нам (відзначимо тільки наперед, що київська справа, почавшися р. 1849, скінчилася тільки 1857-го, себ-то, коли Куліш давно був уже вільний).

Доведеться починати нам з р. 1843-го. Куліш, живши тоді в Київі, написав і видав два свої твори: «Україна» та «Михайло Чарнишенко». Друковано їх було в університетській друкарні, а тому, що Куліш не мав тоді стільки грошей, щоб заплатити за друк і папір одразу, дозволено йому було, за порукою помічника куратора київської шкільної округи Юзефовича (великого прихильника Кулішевого за тих часів — треба сказати) виплачувати це потроху, частками.

До свого арешту Куліш встиг виплатити більшу частину свого боргу, а от, за ввесь час перебування в Тулі, не міг вислати до друкарні ні копійки.

Турбуючися за свої гроші, друкарня через управу університетську вдалася до київського ген.-губернатора, прохаючи того допомогти їй виправити решту боргу з Куліша. Сповнюючи це прохання друкарні, пише ген.-губер-

натор із канцелярії куратора київської шкільної округи листа до тульського губернатора в цій справі. З нього і починається тульська справа. Переказавши коротко історію Кулішевого боргу, ген.-губернатор закінчує: ...«По служенію Кулѣша въ Тулѣ, я обращаюсь къ Вашему Превосходительству съ покорнѣйшею просьбою сдѣлать распоряженіе о взысканіи съ него слѣдующихъ Типографіи Университета Св. Владиміра денегъ, съ отсылкою оныхъ въ Правленіе сего Университета, и о послѣдующемъ не оставить меня увѣдомленіемъ».

11-го липня губернатор переслав цього листа до «Тульской градской» поліції, доручаючи їй уже виправити з Куліша гроші. Тільки 15-го вересня рапортувала поліція йому в цій справі, що :...«Губернскій Секретарь Кулѣшъ требуемыхъ съ него за напечатаніе въ Типографіи Университета Св. Владиміра его сочиненій денегъ 437 руб. 81 коп. серебр., по несостоятельности своей незаплатилъ, что подтверждено мѣстнымъ изысканіемъ черезъ стороннихъ людей, каковое дознаніе вмѣстѣ съ свѣденіемъ Г. Кулѣша при семъ представляется»...

Більш нічого в тульській справі ми не маємо. Оригінал поліційного акту разом із Кулішевим «свѣденіемъ» надіслано було київському ген.-губернаторові. В архіві його ми й знаходимо ці документи. Цікаве тут тільки саме Кулішеве «свѣденіе». Читаємо його: „На предъявленное мнѣ предписаніе Начальника Губерніи и города Тулы, отъ 11 іюля за № 9085, и приложенное при ономъ отношеніе Кіевскаго Военнаго Губернатора от 29 іюня, за № 3883, — писав «Губернскій Секретарь Пантелеймонъ Александровъ сынъ Кулѣшъ», — далъ я сіе свѣденіе в томъ, что требуемыхъ съ меня 437 рублей 81 копѣйки серебромъ, по не имѣнію въ наличности денегъ, уплатить немедленно я не могу, тѣмъ болѣе, что, состоя на службѣ въ Тулѣ около двухъ лѣтъ безъ жалованья, я истощилъ все свое состояніе; но что я постараюсь, если будетъ возможность, въ непродолжительномъ времени употребить всѣ средства для уплаты требуемой съ меня суммы. Имѣнія же я здѣсь, какъ движимаго, такъ и недвижимаго, не имѣю, кромѣ принадлежащаго мнѣ оставшагося послѣ родителя моего недвижимаго въ Черниговской губерніи, въ Глуховскомъ уѣздѣ, въ мѣстечкѣ Воронежѣ, въ какомъ количествѣ, мнѣ еще неизвѣстно»...

Київський ген.-губернатор перевірив через Чернігівського губернатора правдивість слів Кулішевих про землю на Глухівщині. Виявилося, що Куліш і справді мав половину 30-х батьківських десятин. Другу частину дістали за заповітом діти покійного брата Кулішевого — Миколи. Тоді-ж ухвалено було продати Кулішеву частину, щоб сплатити борг друкарні. Чернігівський губернатор доручив це зробити Глухівському повітовому межевому судові.

Тільки 30-го червня 1850 року управа київського університету повідомила Управління шкільної округи про те, що друкарня дістала з Глухівського суду 248 крб. 1¾ коп. сріблом, здобутих з продажу Кулішевої землі. На Кулішеві лишалося ще 189 крб. 97¼ коп. ср. боргу, отже управа знов прохала допомогти виправити й ці гроші з Куліша, вирахувавши їх з платні, що її він одбирає на посаді.

Знов пішов лист до тульського губернатора, після якого виявилося, що Куліш на службі не дістає нічого.

Тимчасом повстає цікава подробиця. Продавши землю якомусь урядовцю Рябцову, Глухівський Суд не затвердив цього продажу у вищій інстанції. Спираючися на це, петербурзький сенат, куди ця справа дійшла через чернігівського губернатора, 17-го жовтня р. 1852 за недодержання закону скасував цей продаж. Гроші з університетської друкарні повернено було Рябцову, і призначено новий продаж землі.

На довгий час слід цієї справи губиться й аж у р. 1856-му знов було продано землю Кулішеву, тепер уже за 241 крб. (на 7 крб. 1¾ коп. дешевше від минулого разу) тому самому Рябцову, бо ніхто за ввесь цей час більшої ціни не давав.

На Кулішеві лишалося ще 196 крб. 81 коп. боргу. Щоб виправити їх, 16 червня р. 1856 звернувсь куратор київської округи до міністра освіти, прохаючи його допомогти в цій справі.

Останні відомості про Куліша були в Київі ті, що він служить у Міністерстві Державних Маєтностів. Рівнісінько за рік, 15-го червня 1857-го р., прийшла відповідь од міністра освіти, в якій він писав, що Куліша немає вже в Петербурзі. В цей час Куліш з дружиною подорожували по Европі.

Дальша доля цього Кулішевого боргу нам невідома. Цілком певно довідатися про те, чи сплатив Куліш решту боргу, оті 196 крб. 81 коп., університетській друкарні, можна було-б тільки з архіву цієї друкарні. Але-ж, на превеликий жаль, з цілого архіву цього збереглося тільки 150 справ, та Кулішівської справи серед них не знайшлося.

Пробігши коротко історію цієї неприємности Кулішевої, що мало не на вісім років затяглася, прогляньмо ще оповідання Кулішеве про цю його пригоду, списане 29-го липня 1849 р. у листі до Дубельта. Тому Куліш розповідав таке: «Находясь на службѣ въ Кіевѣ, я напечаталъ въ тамошней университетской типографіи двѣ книги моего сочиненія. Я былъ тогда, какъ и теперь, бѣденъ и не имѣлъ чѣмъ заплатить за бумагу и печать. Одинъ изъ начальниковъ Кіевскаго учебнаго Округа, поощряя мои труды, поручился за меня типографіи, съ тѣмъ, что я уплачу долгъ свой посредствомъ продажи печатныхъ экземпляровъ. И дѣйствительно, большую половину суммы успѣлъ я взнести въ типографію; но когда постигло меня несчастіе, прекратившее доходы отъ продажи моихъ книгъ и лишившее меня мѣста по службѣ, я вотъ въ теченіе двухъ слишкомъ лѣтъ не уменьшилъ своего долга Кіевской университетской типографіи ни однимъ рублемъ. Я однако-жъ поддерживалъ себя надеждою, что, получа, по милости начальства мѣсто по службѣ, я буду въ состояніи уплачивать по частямъ долгъ свой. Но моя постоянная грудная болѣзнь и великая рѣдкость вакансій въ такомъ городкѣ, какъ Тула, были причиною, что до сихъ поръ я служу безъ жалованья и, проживъ все приданное моей жены, доведенъ до горькой необходимости питаться милостынею ея родныхъ. Въ такую несчастную годину я вдругъ получаю черезъ полицію требованіе уплатить Кіевской университетской типографіи 437 рублей 81 копѣйку серебромъ. Это событіе, Ваше Превосходительство можетъ себѣ представить, сразило меня. Я чувствую, что единственное мое спасеніе въ отеческой милости правительства, почему и прошу

покорнѣйше Ваше Превосходительство, представя положеніе дѣлъ моихъ Его Сіятельству Графу Алексѣю Ѳеодоровичу Орлову, передать ему мою покорнѣйшую просьбу — принять во мнѣ участіе, какое внушитъ Ему добродѣтельное Его сердце»...

Якби не ці неприємності, то можна було-б сказати, що життя Кулішів почало вже вирівнюватися. Засланці почали вже звикати до Тульського свого побуту. Принаймні, так можна зрозуміти наведеного в Шенрока листа Кулішевого до Бодянського, що в ньому він 27 червня пише свойому другові: «Въ отношеніи здоровья и расположенія духа мы благоденствуемъ. Живемъ въ концѣ города и ходимъ гулять каждый вечеръ въ поле. Невдалекѣ отъ города на низменномъ холмѣ виднѣется прекрасная церковь съ деревьями и хатками сбоку; подлѣ церкви кладбище съ сельскими непышными крестами; за нею и вокругъ — поля и лѣса»...

В той час, здавалося-б, Куліші почали вже звикати до свого життя, далекі друзі їхні не кидали клопотатися за них. 12-го липня П. О. Плетньов переслав Дубельтові низку Кулішевих до нього листів, так закінчуючи своє прохання: ...«удостойте пробѣжать то, что онъ разсказываетъ: я напередъ убѣжденъ, что правосудіе Вашего Превосходительства, Ваше благородство и человѣколюбіе вызовутъ Васъ къ новымъ усиліямъ для облегченія судьбы этого человѣка, очищеннаго перенесенными имъ несчастіями»...

На це Плетньов дістав одповідь Дубельтову, що сам він без Орлова нічого не може зробити. Орлова-ж на той час не було в Петербурзі. Плетньов, видимо стежив, коли той повернеться, бо 4 жовтня знов він пише Дубельтові і, посилаючися на приїзд Орлова, ще раз прохає за Куліша.

Цей само 1849-й рік приніс подружжю засланців крім списаних угорі неприємностів ще й велику втіху, давши їм те, брак чого так відчувало воно протягом усього попереднього пробування в Тулі. Цей рік приніс засланцям друзів. Кажемо — друзів, бо й справді Куліші мало не в один час заприязнилися з двома родинами разом. То були родини — Миколи Яковича Макарова — директора Московсько-Тульського банку, що бував тільки на час у Тулі,— та родина Петра Івановича Гусева (Маковей у своїй монографії передає це прізвище, як „Гусеєв“) — жандармського капітана. Особливо здружилися Куліші з цією останньою родиною.

Цікаво сталася й перша знайомість Кулішів з Гусевими, як про неї ми довідуємося в Шенрока.

Сталася вона саме напередодні йменин Пантелеймона Олександровича, 26 липня (за ст. ст.), що їх навіть і на засланні святкувало подружжя Кулішів по змозі пишно.

От і цього разу Олександра Михайлівна чепурила свою хату, розвішуючи по ній гірлянди плетені з польових квіток. Раптом, чіпляючи квіти над вікном, глянула вона у двір і з жахом уздріла постать у синьому мундирі, що простувала до їхнього ґанку. Швидше шепнула вона про це чоловікові, що допіру повернувсь із кладовища, і той вийшов незваному і незнаному гостеві на зустріч. Олександра Михайлівна напружено стежила за цією зустріччю. Враз, на превелике своє диво, побачила вона, що Пантелеймон

Олександрович цілується з жандармом і удвох із ним іде до хати. Жандарм цей був Петро Іванович Гусев, родич Нордштремів — петербурзьких приятелів Кулішевих,—що допіру приїхав із столиці до Тули на службу.

Нордштреми радили йому зазнайомитися з Кулішем і спробувати здобути його повагу. На запитання Гусева, чим він може осягнути її Куліш — за Шенроком — жваво відказав тому: „только правдою. Судите по совѣсти, защищайте невинныхъ, будьте милостивы къ осужденнымъ, и вы будете имѣть во мнѣ друга, и синій мундиръ не помѣшаетъ моему уваженію къ Вамъ». Трохи згодом прийшов Гусев до Кулішів з дружиною. Так помалу ці два молоді подружжя й заприязнилися між собою. Згодом Гусев, що мав у Тулі власну садибу, пропонував Кулішам збудувати в нього у дворі собі окремого флігеля. Та сталося инакше. Нагло померла, поїхавши до Торжка до матери, дружина Гусева. Зоставшися з двома малими дітьми, Гусев був у розпачу. До дітей він узяв бонну-німкеню, а трохи згодом переїхали до його будинку й оселилися в мезонині й Куліші.

Більш про цих тульських друзів нам нічого не відомо.

Кажуть, що «біда йде й другу веде», це прислів'я для себе можемо перефразувати, замінивши „біду“ на „радість“. І, справді, допіру здобувши друзів, посів незабаром Куліш і посаду. Правди ніде діти, не така це була посада, що могла-б завдовольнити його, а проте й вона давала щось.

Згадували ми вже, що Плетньов у Петербурзі двічі звертавсь до „III-го отдѣленія“, клопочучися за Куліша. Одного разу писав він надаремне, бо не було тоді Орлова у столиці. 4-го-ж жовтня, довідавшися про приїзд його, Плетньов ще раз написав до нього. Цей лист, з 4-го числа, спричинивсь, видимо, до того, що 8 жовтня з „III-го отдѣленія“ пішов до тульського губернатора лист, яким Орлов ще раз прохав його дати Кулішеві посаду.

Наводимо витяг з цього листа.

...„Принимая во вниманіе, что Кулѣшъ по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелѣнію отправленъ въ Тулу для опредѣленія на службу, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство приказать озаботиться сколь возможно поспѣшнѣйшимъ доставленіемъ Кулѣшу такого мѣста, которое обезпечивало-бы приличное содержаніе его съ семействомъ и вообще удостоивать сего чиновника Вашимъ милостивымъ покровительствомъ“...

На цьому листі маємо резолюцію губернаторову: „Увѣдомить, что до сихъ поръ мѣста, которыя я предложилъ г. Кулѣшу, имъ не были приняты, но что теперь онъ соглашается принять мѣсто помощника редактора Губ. Вѣдомостей съ окладомъ жалованья въ 180 р. сер.“.

У спеціяльній відповіді Орлову (з 19-го жовтня) переказує власне губернатор ту-ж само резолюцію, поширивши тільки її ...„состоящему на службѣ въ Канцеляріи моей Губернскому Секретарю Кулѣшу, какъ извѣстно Вашему Сіятельству изъ донесеній моихъ отъ 19 Декабря 1847 г. и 30 Октября 1848 г. за № 17359 и 15453, было предлагаемо мѣсто Смотрителя больницы Тульскаго Приказа Общественнаго Призрѣнія, но онъ отъ принятія сей должности отказался; болѣе-же мѣстъ, соотвѣтственныхъ его здоровью и способностямъ по Тульской Губерніи не имѣлось, а нынѣ открылась вакансія Помощника

Редактора Губернскихъ Вѣдомостей съ окладомъ годового жалованья 180 р. серебромъ, каковое мѣсто г. Кулѣшъ согласился занять»...

З наведеної резолюції й відповіди Орлову бачимо, яку посаду дістав Куліш. Та й тепер, одбираючи урядову платню, Куліш не почув якоїсь зміни в своїому становищі,— роботи ніякої й на цій посаді не робив. Маковей висловлює навіть думку, що редакторові «Вѣдомостей» просто наказано було „не приймати ніякої його праці до друку, «щоб не було якої пригоди»; так він і далі займався своїми ділами“...

Можливо, що ця думка має під собою ґрунт. Припаймні, я, бувши в Тулі, передивлявсь там збірку цих „Вѣдомостей“ за ввесь час редакторування Кулішевого, і не побачив там не тільки якого його твору, але й підпису його редакторського не було в належній йому „неофіційній частині“.

Трохи згодом, 24-го жовтня дістав Куліш до своїх 400 карбованців редакторських ще 600 карбованців з запропонованої йому посади коректора губерської друкарні. Сталося-ж це призначення „согласно словеснаго предложенія г. Начальника Губерніи“, як сказано в протоколі губерського правління з того-ж числа. На цій посаді, — каже нам Маковей, — „брав він (Куліш) лише платню, а до роботи його не допускали“...

Дістаючи своїх тисячу крб. асигнаціями з цих посад, звичайно Куліш не міг жадати з них за своє нічогонероблення більшого, але, зрозуміла річ, цих грошей не могло, і далеко не могло вистарчити йому на життя. Отже, 2-го листопада знов пише він до Дубельта, прохаючи перевести його хоч до Москви, де він міг-би знайти собі відповідну посаду. Тільки чомусь у цьому листі пише Куліш, що дістає він 600 крб., тоді, як справжню суму його заробітку становила тисяча.

Ось, як він пише: ...„возможно ли мнѣ, человѣку семейному и больному, существовать шестью стами рубл. ассигнаціями въ годъ? и еще послѣ того, какъ я, не получая третій годъ уже жалованія, дошелъ до крайней бѣдности и нуждаюсь въ самой необходимой одеждѣ... Поэтому умоляю... перевести меня на службу, если не въ С. Петербургъ, то по крайней мѣрѣ въ Москву, гдѣ бы я могъ найти себѣ мѣсто, сколько нибудь обезпечивающее мое существованіе“...

Так само, як оця неточність у визначенні суми свого заробітку в листі до Дубельта, викликають наш подив рядки з наведеного в Шенрока листа Кулішевого до Бодянського. Там він, наприкінці цього 849-го року, запитує в нього: «если надо просить намъ графа Орлова, то увѣдомьте и дайте наставленіе какъ. Я право не знаю о чемъ и просить»... З цих наведених слів сам собою випливає висновок про те, що навіть і така близька, здавалося-б, до Куліша людина, як Бодянський, не знала про зносини його з діячами «III-го отдѣленія». Навіть більш: оце «я право не знаю»... каже ніби за те, що Куліш із цими зносинами просто кривсь од нього...

В цьому-ж листі читаємо, як каже Куліш про себе: ...«не знаю, буду ли я счастливѣе съ перемѣною своего положенія. Я такъ вошелъ въ свою колею, что мнѣ тяжело и подумать о другой. Впрочемъ, какую бы мнѣ ни дали службу, если только она доставитъ мнѣ средства жить, я приму съ

благодарностью. Но если и ничего не дадутъ, то не стану ни на кого жаловаться: мнѣ хорошо и такъ на свѣтѣ; жаль бѣдной Саши, но все таки грѣхъ жаловаться на тоску, когда я очень рѣдко даже припоминаю, гдѣ я и въ какомъ положеніи. Съ утра до вечера я всегда занятъ самымъ пріятнымъ образомъ и желаю одного — чтобъ заниматься такъ вѣчно»...

З цього уривку справді видко стає, що Куліш звик уже до свого становища. Пристосувавши до обставин свою діяльність, він уже мало й помічає життьові невигоди, якщо з ними доводилося йому зустрічатися.

В усьому цьому витягові трьома тільки словами згадав Куліш про дружину: «жаль бѣдной Саши»..., але цими словами багато сказано. «Бѣдная Саша», — Олександра Михайлівна, не маючи собі такої певної праці, як чоловік її, що забувався цілком у літературній роботі, звичайно, болючіш одчувала своє становище.

З 30-го липня цього-ж 49-го року бачимо в збірці листів з „III-го отдѣленія“ листа Олександри Михайлівни до Дубельта. В цьому листі пише вона про своє бажання відвідати «свою несчастную маменьку», — бажання, що йому тульська влада поставила на перешкоді взяту з неї підписку про невиїзд з Тули. Олександра Михайлівна прохає, щоб її визволили з цього становища. «Во время пребыванія моего въ этомъ году въ столицѣ Ваше Превосходительство удивлялись, какъ могла я встрѣтить затрудненіе, пожелавъ выѣхать изъ Тулы, и я увѣрилась тогда, что это была ошибка здѣшняго начальства. Теперь Г. Начальникъ Тульской губерніи заставилъ меня, черезъ полицію, дать подписку въ томъ, что я не выѣду изъ Тулы безъ разрѣшенія Начальства, и я, не смотря на то, что послѣдовала за своимъ мужемъ въ Тулу добровольно, не смотря на то, что въ жизни моей неподвергалась никакимъ допросамъ и слѣдствіямъ, съ огорченіемъ вижу, что меня трактуютъ здѣсь, какъ преступницу, и ко всѣмъ горестямъ, посланнымъ намъ въ удѣлъ судьбою, прибавляютъ самую горькую — лишая меня даже возможности видѣть моихъ родныхъ. Ваше Превосходительство не такъ меня трактовали: Вы говорили со мной, какъ отецъ съ дочерью, и какъ съ особою, вовсе не преступною. Какъ же мнѣ понять эту разницу между дѣйствіями Петербурга и Тулы зависящей во всемъ отъ Петербурга? Умоляю Ваше Превосходительство — освободите меня отъ оскорбительнаго для меня положенія, въ какое поставляетъ меня здѣшняя полиція, и, даруйте мнѣ въ моихъ бѣдствіяхъ хоть одну отраду — возможность посѣщать моихъ родныхъ. Правда, состояніе наше такъ разстроилось, что я уже два года не имѣю средствъ навѣстить свою несчастную маменьку, но по крайней мѣрѣ желаю имѣть надежду когда нибудь ее увидѣть, если представится такой случай, что кто нибудь изъ родныхъ, проѣзжая черезъ Тулу, изъ милосердія предложитъ свезти меня въ Малороссію»...

Відповіди на це прохання з „III-го отдѣленія“ не було аж до початку зими року 1850-го, коли сам Куліш звернувсь з аналогічним листом до того-ж Дубельта. Написав Куліш Дубельтові 25-го лютого, а 18-го березня тульський губернатор дістав уже з «III-го отдѣленія», од Орлова, таке пояснінння в цій справі:. «Хотя Г-жа Кулешь, въ слѣдствіе дѣла, по которому причастенъ былъ мужъ ея, состоитъ подъ секретнымъ надзоромъ, но имѣя

въ виду ВЫСОЧАЙШЕЕ повелѣніе, коимъ разрѣшенъ свободный переѣздъ изъ одной губерніи въ другую и лицамъ, состоящимъ подъ надзоромъ, я нахожу возможнымъ дозволить Г-жѣ Кулешь отправиться въ Черниговскую губернію, съ тѣмъ однако, чтобы въ мѣстахъ ея пребыванія имѣлось за нею секретное наблюденіе»...

Одержавши це, тульський губернатор резолюцією своєю наказував про це «объявить Кулѣшу и вмѣстѣ съ выдачей билета отнестись къ Черниговскому Губернатору о учрежденіи секретнаго Полицейскаго надзора и тогда-же донести Графу Орлову; равно и по прибытіи обратно».

30-го травня 850-го року, не чекаючи вже більш проїзду через Тулу когось із родичів своїх, сама дістала Олександра Михайлівна виїзного білета від тульського губернатора, мало не рік по тому, як уперше звернулася вона з своїм проханням про це до Дубельта.

Того-ж-таки дня з тої-ж канцелярії тульського губернатора побігло до чернігівського попередження про те, щоб і там за Кулішевою організовано було догляд.

Про перебування Олександри Михайлівни в матери з наших матеріялів довідатися ми нічого не можемо. Знаємо тільки з листа чернігівського губернатора до тульського, що гостювала вона там до 9-го липня, коли знов виїхала до Тули.

Приїхала до чоловіка Олександра Михайлівна в нове помешкання, бо-ж ще до від'їзду її на Чернігівщину переїхали вони на нове місце. Дізнаємося ми про це з Кулішевого листа до Бодянського, писаного 10 травня. — «Я совершилъ новый переѣздъ на квартиру и теперь живу среди сельской природы. Кругомъ сады и пруды, въ которыхъ безъ умолку распѣваютъ воздушные и водяные жители, что мнѣ очень нравится. Подлѣ моей квартиры есть чей-то запущенный садъ. Туда я хожу гулять и дышать запахомъ черемухи»...

Скажемо наперед, що це була остання зміна помешкання, що зробили її Куліші в Тулі.

Рік 1850-й це був останній рік пробування їхнього на засланні. Треба сказати, що це був і найлегший рік з розглянутого тут періоду. Всі відомості, що маємо ми їх з того часу, свідчать нам про те заспокоєння, про той настрій примиренний, що завітав нарешті до тульських засланців. Навіть у листах до Дубельта з цього часу не помітно якось того напруженого тону, не чути того крику знеможеної, до відчаю дійшлої людини, що став був за характеристичну рису всього попереднього з ним листування.

Віддаючи ввесь свій час літературній діяльності, зафіксував Куліш це своє захоплення й по останніх відомих нам листах з «III отдѣленія».

В Маковея ми читаємо, що «ще в Тулі Куліш написав роман з сучасного життя «Петръ Березинъ и его семейство, или люди, рѣшившіеся во что бы то ни стало, быть счастливыми». Пишучи про це 1850 р. 15-го лютого Бодянському, Куліш каже: «Я кінчаю цими днями один роман. Він із сучасного російсько-українського життя... Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!» Тоді Бодянський знову посідав свою катедру історії. Йому Куліш і переслав на схованку рукописа цього роману, що й був у нього аж до по-

вороту Кулішевого, по визволенні, до Петербургу. Дальша доля цього рукопису Маковеєві невідома. Про неї дізнаємося ми в справах «III-го отдѣленія».

Допіру визволившися з Тули, Куліш одразу-ж виписав собі від Бодянського свого рукописа й передав його на розгляд до «III отдѣленія», думаючи дістати дозвіл на друкування цього твору. Та не пощастило й тепер Кулішеві: побачивши в цьому романі ясно виявлені незаконні, непокійні думки, „III отдѣленіе“ виписало до себе від Куліша, на те, щоб знищити їх, всі підготовчі матеріяли до цієї речи, всі чорнетки, то-що. Цей твір спричинивсь навіть до такої характеристики, що складено її в „III отдѣленіи“: Куліш — «это ученый, кабинетный человѣкъ, который такъ простодушенъ, что думаетъ будто онъ знаетъ аристократовъ, богачей и высшій свѣтъ, тогда, какъ вовсе ихъ не знаетъ, который хочетъ, чтобы всѣ, даже крестьяне, были образованы, услаждались-бы высшими удовольствіями, не предвидя, какое зло произойдетъ отъ такого порядка дѣлъ“...

Та це робилося пізніш.

З тих само листів до Дубельта довідуємося й про те, що на початку червня місяця р. 1850 скінчив Куліш і вислав на розгляд до «III отдѣленія» першу частину історичного роману «Сѣверяки», прохаючи дозволити йому надрукувати його десь, щоб за здобуті гроші купити собі книжок з історії й археології, потрібних йому до дальшої роботи.

1-го липня того-таки 50-го року, відповідаючи на якогось незнаного нам листа з 22 червня, надсилає Куліш Орлову список потрібних йому книжок, що містить у собі 43 назві, та з загальною ціною їх—339 крб. 15 коп. Тут-же дякує він і за увагу виявлену до літературної його праці.

На листі маємо три нотатці, зроблені рукою Дубельта.

1. «Онъ пишетъ историческій романъ «Сѣверяки» 1-ю часть написалъ. Оставить безъ отвѣта до 25-лѣтія».

2. «Внесенъ въ вѣдомость къ 25-лѣтію».

3. «Реестръ отданъ казначею»...

Видимо Орлов обіцяв Кулішеві купити й вислати потрібні йому книжки, тільки відкладав трохи здійснення цієї обіцянки, думаючи піднести це Кулішеві, як вияв царської ласки з приводу 25-літнього юбілею царювання Миколиного (25. XII. 850).

Маємо ще одного, останнього вже листа засланця Куліша до Дубельта. Прохаючи Дубельта дістати йому від Орлова дозвіл поїхати на 4 місяці до Москви, щоб полікуватися там, пояснює він: ...„Мнѣ съ каждымъ мѣсяцемъ дѣлается все хуже и хуже. Согласитесь, Ваше Превосходительство, что очень грустно умирать въ моихъ лѣтахъ и осиротить бѣдную женщину, которая и безъ того уже сдѣлалась жертвою моихъ несчастій. Умоляю Васъ исходатайствовать у Его Сіятельства разрѣшеніе переѣхать на четыре мѣсяца въ Москву для исцѣленія моихъ болѣзней у тамошнихъ знаменитыхъ медиковъ. Просьба моя очень скромная: я прошу только пощадить мою жизнь. Ничего другого я просить не смѣю, при всей крайности, до которой дошелъ я въ Тулѣ, не получая около трехъ лѣтъ никакого жалованья и потомъ живя только тысячею рубл. ассигнаціями“...

Цей лист був останній лист заслання Куліша.

15-го грудня „канцелярія г. Начальника Тульской Губерніи“ розпочинає нову справу — по „предписанію Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ объ освобожденіи отъ секретнаго надзора Полиціи Губернского Секретаря Кулѣша и чиновника 12 класса Голикова“. На першому місці в цій справі маємо листа міністра внутрішніх справ, що з ним разом пересилав він тульському губернаторові й список осіб, що діставали «высочайшія милости».

В листі цьому міністр, звертаючися до губернатора, просить його «сдѣлать по сему предмету надлежащія распоряженія и въ свое время донести мнѣ, гдѣ будетъ проживать означенный въ спискѣ Помощникъ Редактора Тульскихъ Губернскихъ вѣдомостей Пантелеймонъ Кулѣшъ, закоимъ повелѣно имѣть до времени секретный надзоръ».

У спискові зазначено, як «милость», що її діставав тепер Куліш, право «жить и служить вездѣ, не исключая Малороссіи и столицъ, но не опредѣлять по министерству Народнаго Просвѣщенія и имѣть за нимъ до времени секретный надзоръ».

Проти імени Олександри Михайлівни написано: «освободить отъ надзора»..

Це й усе, що ми маємо офіційно-певного про визволення Кулішеве з тульської неволі.

В Шенроковій монографії маємо деякі подробиці до цього епізоду. Так, там розповідається, що вперше дізнавсь Куліш, що він вільний, від жандармського полковника Шварця, котрий спеціяльно зайшов до нього з цією звісткою ще 14-го грудня. «Радость — пише Шенрок — совершенно лишила его употребленія слова и онъ едва былъ въ состояніи на клочкѣ бумаги написать своей женѣ священное слово «свобода» [1]).

В найдавнішій біографії Кулішевій, в „Жизні Куліша“, видрукуваній ще р. 1868 у львівській „Правді“, подається таке пояснінння до самого факту визволення Кулішевого з Тули: „Як пробував Куліш на заточенні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко добра) пораяв йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину й ілюстрував свій опис археологічними й иншими акварелями. Імператор Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що це — Куліш, дозволив йому вернутись у столицю. Діялось року 1850-го“...

Автор цього біографічного нарису з „Правди“ нам невідомий,—псевдоніму навіть під ним не позначено. Шенрок, у своїй праці відзначаючи побіжно цей епізод з альбомом, подає власний здогад, що цей нарис був на попередній редакції в самого Куліша.—На думку-ж академика Єфремова, — це є справжня автобіографія Кулішева,—за це промовляє й стиль і мова нарису. Докладність опису дитинства письменникового, можлива тільки в автобіографії, теж свідчить ніби за це-ж саме.

В усякому разі, до цього цікавого епізоду пізніші біографи Кулішеві ставляться дуже обережно, побіжно тільки згадуючи про нього у своїх працях.

Один тільки пункт з того оповідання про випадок з альбомом, а саме

[1]) Цей клапоть паперу, як родинна реліквія, переховувавсь в Олександри Михайлівни Кулішевої, а тепер перейшов він до «Музею українських діячів» при Академії Наук.

факт доброго ставлення до Куліша нового губернатора Козодаєва, ствердив пізніш у своїй роботі Шенрок. Він каже, навіть, що, приїхавши до Тули, Козодаєв перший одвідав Куліша в його помешканні. Але сама особа цього губернатора, що жадного по собі сліду не лишила в тульських Кулішівських справах, так мало відома нам, що казати щось певне про це, ґрунтуючися на наших матеріялах, ми не можемо.

У Шенрока зустрічаємо ще витяг з того листа до Бодянського, що в ньому розповідає Куліш про випадок подібний до того епізоду з альбомом.

6-го вересня писав Куліш, що він «совершилъ путешествіе на Куликово поле, нарисовалъ памятникъ Димитрію Донскому для представленія великимъ князьямъ во время ихъ проѣзда черезъ Тулу. Сегодня все это представлено, причемъ я удостоенъ губернаторомъ чести быть представленнымъ ихъ Высочествамъ»...

Чи не з цього випадку з малюнком повстало й пізніше оповідання про альбом?

Скоро довідавсь Куліш про своє визволення, писав він Орлову: «Милость ко мнѣ Государя Императора превзошла мои ожиданія. Понимаю, какъ много я въ этомъ случаѣ обязанъ благодѣтельному представительству Вашего Сіятельства. Отъ глубины души приношу Вамъ мою покорнѣйшую благодарность. Позвольте увѣрить Васъ, что я не обману дарованной Вами мнѣ довѣренности и употреблю всѣ силы, чтобы быть достойнымъ Вашихъ благодѣяній»...

19-го грудня, рапортом тульському губернаторові, прохав Куліш дати йому відпустку на 28 день, щоб мати змогу поїхати до Петербургу та на Чернігівщину, вважаючи початок її з 2-го січня 51 року.

З повідомлення тульського поліцмайстра, поданого губернаторові, дізнаємося, що 24 грудня виїхав Куліш з Тули до Борзни.

22-го січня, листовно звернувшися до губернатора, прохав Куліш продовжити йому відпустку ще на 4 місяці. Це було йому зроблено, і з губернаторової канцелярії дістав він нового відпускного білета.

Бувши цей час у Петербурзі, знайшов там собі Куліш посаду в департаменті Рільництва Міністерства Державних Маєтностів. І от, 5 вересня р. 1851 долучено було до тульської справи документа, що ним губерське правління повідомляло губернатора про переведення Куліша на службу до Петербургу, та що його вже виключено «изъ списка чиновъ Тульской Губерніи»...

Цей документ глибокою межею поділяв життя Кулішеве, остаточно край поклавши сумному, темному періодові його життя, допіру оце розглянутому.

Ще маленька подробиця випливає з тих двох листів, що на самому краю цієї-ж тульської справи притулилися. Хоч писано їх уже тоді, як був Куліш у Петербурзі, а проте треба й на них хоч одним оком кинути, щоб не згубити й тієї деталі, що вони вимальовують.

16-го жовтня департамент рільництва, що на службу до нього перейшов Куліш, звертаючися до канцелярії тульського губернатора, запитував у неї, чом «Кулёша не былъ представленъ въ свое время къ производству въ слѣдующій чинъ, и не имѣется-ли къ сему какихъ препятствій»... Відповідь губернаторової канцелярії пояснила, що на «производство»... «Кулёша не

было разрѣшенія Г. бывшаго Начальника Губерніи, и что объ этомъ и самъ г. Кулѣшъ не ходатайствовалъ»...

Це є все, що можна було дізнатися про тульський період життя Кулішевого.

Кидаючи тепер останнім поглядом та підсумовуючи наведені вгорі звістки про побут нашого діяча й письменника на засланні, як покладатися на правдивість їхню, коротко можна буде сказати, що невесело жилося йому з дружиною в Тулі. Довгий час не мавши жадного знайомого, жадної щирої душі коло себе, люто гризся Куліш, зустрівши до себе виключно недружнє, неприязне ставлення туляків.

Та до всього людина звикає, звик і Куліш до свого життя. Мавши біля себе любу й розумну дружину та заглибившися цілком у свою літературну роботу, забував він за свою біду. Од приятеля свого Бодянського мав Куліш, як свідчать про це Маковей і Дорошенко, потрібні йому до роботи книжки. Отже, виходить, що, не зважаючи на всі невигоди тульського життя, не згаяв він дурно часу свого заслання.

Маковей у своїй праці передає власні слова Кулішеві, що ними він визначив свої здобутки за час заслання: «Я не знаю грецької мови, — визнає Куліш, — латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по німецьки, по італійськи і по англійськи, та ще дещо «маракую»...

З цими знаннями, щоб використовувати та вдосконалювати їх у широкому світі, й покинув Куліш період свого, не з власної охоти чернечого, життя в Тулі.

Останнім словом у цій розвідці буде слово глибокої моєї подяки вельмишановним академикові Сергієві Олександровичу Єфремову та Володимирові Варламовичу Міяківському, що добрим своїм ставленням, увагою та допомогою, порадами та матеріялом багато допомогли мені в оцій моїй праці.

П. П. ПОТОЦЬКИЙ.

БУКВАР ШЕВЧЕНКА [1]).

Мета моєї статті привернути більшу увагу до цієї невеличкої книжечки — «Букварь южнорусский 1861 року — ціною тры копійки С.П.Б.», що уклав її Тарас Шевченко.

Якщо в Шевченка часом був сумнів що-до значіння його Кобзаря, то в значінні й користі цієї невеличкої книжечки він був певний.

Що-до першого, то я нагадаю таке місце в його вірші «Хиба самому написать» (Кобзар за редаг. Доманицького. Т. II, Петроград, 1917. ст. 191-192):

«Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неї може обійдусь —
А ради жду собі, поради;
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь...
Мени, було, аж серце мліло, —
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хто-небудь мени сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого,
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь за того,
А ще не знаю, що роблю».

Правда, писав це Шевченко першого року свого заслання. Перед шістдесятими роками становище дуже змінилося.

Справа з розкріпаченням селян наближалася до свого кінця. Настрої й погляди кращих українців цього часу відбито у «Граматці» П. Куліша, призначеній для широких українських мас.

Ось що пише Куліш, кінчаючи статтю «Яка була до́ля на́шего рідного краю от найдавнійших часів»:

«Тепе́р уже́ й коза́к, и міщанин, и про́стий селянин — усі порівня́лися, и той між ними вищий, хто більше ро́зуму ма́е и непро́шеним и некра́деним хлібом се́мью свою́ харчу́е. А про те́, нико́му доро́га до найви́щих нау́к и достатків не загорожена. То́ було́ гірше, як на́ши пре́дки в королів собі шляхе́тських, чи коза́цьких прав домогалися, а про́стих селя́н через ті права́ під но́ги топтали. Ото́ ж ні́чого нам наза́д се́бе озира́теся и того, що з воза впа́ло,

[1]) Стаття ця є доповідь, що я виголосив у Т-ві дослідників українськ. історії, письменства й мови 1926 р. в Ленінграді.

шукати. Ні гетьмàнство, ні козàцтво тепéр би нас не вдовольни́ло, бо и встаровину́ добрà з тòго булó лю́дям убо̀гим мàло; а громàдське прàво и громáдські поря́дки тілько освітою добува́ются и твердо держя́тся.

Отó ж на́ша дóля не позад нас, у старосвіщині, остàлася, а попере́д нàми стоїть ясна̀, як прáвда, аби́ тілько ми ії всéю громàдою заслугòвували» [1]).

За найважнішу справу, як бачимо, вважається освіту народню.

Близько цього часу почали організовувати недільні школи.

Шевченко бере найдіяльнішу участь у літературних читаннях на користь недільних шкіл, які влаштовує Товариство допомоги незаможним літераторам і вченим, та ідеєю організації яких захоплювалося тоді все суспільство.

В листопаді 1860 року на одному з таких читань, де Шевченко виступав разом з иншими літераторами (Бенедіктовим, Достоєвським, Майковим, Пісемським, Полонським...), — «публіка гучними оплесками зустріла малоросійського поета, якого давно знає, але якого вперше бачить віч-на-віч» [2]).

На початку 60-х років уряд дозволяв у народніх школах уживати української мови. В українського народу заходить потреба на перші книжки письменности рідною мовою. Письменність дає народові ключ до його освіти.

Шевченко, свідомий важливости цієї справи, геть захопивсь нею. Його Буквар — це праця навіяна великою любов'ю до рідного краю. Шевченко твердо вірить в її значіння. Його не вражає іронія Кулішева, що сказав по виході цього букваря: «що Шевченко почав Кобзарем, а скінчив Букварем».

Він пише до Чалих на початку січня 1861 року [3]): ...«посылаю вам, на показ 10 екземплярив мого Букваря, а із контори транспорта ви получите 1000 екземплярив. Добре було б, як би можно роспустить його по уездних та по сельских школах»... А вторговані гроші вкласти в недільні.

«Думка есть за Букварем напечатать лічбу (ариѳметику) і ціни і величини такой ж, як і Букварь. За лічбою етнографію і географію по 5 коп., а историю, тілько нашу, може вбгаю в 10 коп.

Як би Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося».

А вмираючи просить він своїх друзів поширити цю книжечку по селах України.

Подивімося, що це за книжка.

Коли в «Кобзарі» Шевченко давав повну волю своєму надхненню й настроєві, то в «Букварі» подбав він, щоб не було нічого такого, що могло-б скаламутити дитячу душу або спокусити дорослого.

Не легко було догодити й цензурі того часу.

За головну мету він ставить як-найшвидше вивчення письма, як способу освіти народньої.

Він вибирає найзручнішу абетку, так звану гражданку, не обтяжує учня ні абеткою церковно-слов'янською ні мовою московською, не подає окремих складів, а одразу переходить до читання складами. Дає стисле пояснiння

[1]) Кулішева «Граматка», С.П.Б. 1861 р., стор. 66—67.

[2]) Із звідомлення фейлетоніста „С.П.Б. Ведомостей“ про читання 11 листопада 1860 р.

[3]) Твори Шевченка вид. Яковенка 1911 р. Див. листи до М. К. Чалого № 151 і С. Чалого № 152.

християнської віри, три головні молитви з поетично написаним до них вступом, переклади псальмів українською мовою, віршами, зроблені ще 1844 року; коротеньку лічбу; думу про Пирятинського поповича Олексія та про Марусю Попівну Богуславку й кінчає народніми приповідками, як зразками народньої мудрости.

Тут немає ні ненависти, ні злоби на кривдників, ні про лицарства гетьманів та козацькі, ні глузування з москалів.

Ця книжка має завдання допомогти вивчити як-найшвидше рідну мову, а вміщені в ній статті для читання виявляють усе найкраще в людини — любов до ближніх, шанування батьків, самовідданість на користь громадську, каяття перед народом у своїх провинах та спокутування їх, милосердя до нещасних...

Ця книжечка була авангардом цілої серії таких, як ото аритметика, етнографія, географія, історія, що думав їх видати Шевченко слідом за Букварем [1]).

Віддаючи все своє життя народові, Шевченко до смерти стояв на варті, докладаючи всіх сил, щоб визволити його письменністю з темряви, й боронячи його від примусової освіти, що загрожувала йому.

Ось як багато каже нам ця невеличка книжечка, яку, правда, з любов'ю, дбайливо й з розумом укладав автор уже трохи чи не напередодні своєї смерти. Це була його лебедина пісня!

Чому-ж її й досі немає в жадному виданні Шевченкових творів?

Те саме сталося і з другою такою самою невеличкою, але дуже цінною своїм значінням і змістом книжечкою автора, високоцінного для України, — з Кулішевою «Граматкою» — її також немає в збірнику його творів.

Не так давно мені потрібна була ця книжка й, хоч вона в мене й була, але відшукати її було важче, аніж піти до Публічної Бібліотеки (в Ленінграді) й там дістати її. Але і в Публічній Бібліотеці її не було. Хотіли прислужитися й подали мені збірку всіх творів і листів Куліша на 5 томів вид. 1908 р., та й тут не знайшов я її.

А скільки Куліш попрацював коло неї, скільки мав неприємностей і як багато користи дала ця книжка. Недурно заплакав з радости Шевченко, побачивши цю книжку. — «Це був перший вільний промінь світла, що міг пройти в стиснуту кріпацьку голову!».

Буду вдоволений і дуже, якщо ця стаття спричиниться до вміщення в майбутніх виданнях Шевченкових творів — «Букваря», а Кулішевих — «Граматки».

А заразом нагадаємо ще раз, що вже давно час видати збірку всіх творів, листів і графіки Шевченка. Це буде справжнім ушануванням його пам'яти й заслуг перед українським народом [2]).

---

[1]) На Буквар Шевченко витратив щось із 200 карбованців; він розсилав його безплатно діячам народньої освіти.

З опису бібліотеки Шевченка видно, що в нього були: „Начальное учение человеком. М. 1856 — 16^0", „Русская Азбука для народных школ" С.ПБ. 1860 — 8^0 та „Азбука по новому способу, архимандр. Викторина" С.П.Б. 1860* — $*8^0$.

[1]) Про Шевченків буквар писав докладніше Черкасенко в статті „Шевченко педагогом" у журн. „Світло" 1911 р., у квітн. книжці.

О. В. БАГРІЙ.

Проф. Бакинськ. Ун-ту.

ПОЛІТИЧНА ПОВІСТЬ М. І. КОСТОМАРОВА.

В письменстві дуже поширена думка, ніби Костомаров, починаючи з 60-х років XIX в., в значній мірі зрадив свої попередні радикально-демократичні переконання та симпатії, й навіть в українській національній справі [1]). Чимало спричинивсь до таких думок 8-й розділ автобіографії Костомарова, де сам автор гудить нову радикальну молодь за те, що немає в неї цікавости до науки, за позверхові погляди її, й каже про свою релігійність та лойяльність що-до уряду [2]). Один з посмертних творів Костомарова, писаний наприкінці віку, а саме повість його „Скотской бунт“ („Письмо малороссийского

[1]) Про це між иншим говориться в згадках В. Менчиця („Україна“, 1925, кн. 3). Те саме наприкінці статті М. Плевака про М. І. Костомарова (Хрест. нов. укр. літ., т. І, ст. 311).

Навпаки Гн. Житецький зазначає, що незадовго до смерти Костомаров доводив („В. Евр.“ 1885, ч. 4), що Україна має право будувати свій культурний уклад і творити свої культурні цінності (Профессорская деятельность Н. И. Костомарова, „Гол. Мин.“, 1917, ч. 5—6, стор. 248).

На думку ак. М. Грушевського, в „Книгах Битія“ з незвичайною силою й прозорістю Костомаров висловив... своє основне ісповідання: автократизм і класовий лад мають бути знищені! Царство й аристократизм викривлюють життя суспільности в самих основах, і суспільність не може відродитися, поки не звільниться від них („Костомаров і Новітня Україна“, „Україна“, 1925, кн. 3, стор. 5) Див. ще: ак. Д. І. Багалій, Т. Г. Шевченко й кирило-методіївці. 1925, стор. 24 і далі.

На думку Й. Гермайзе, Костомаров і в 60-х роках жив ідеями невиразного романтичного демократизму, що потім перетворивсь на лібералізм і християнський гуманізм, але залишивсь тоді самітній, не мавши можливости спертися хоч на який-небудь соціяльний лад (М. Костомаров у світлі автобіографії, „Укр.“, 1925, кн. 3; М. І. Костомаров, Життя й Революція, 1925, ч. 5). Й. Гермайзе вказує ще й на лист Костомарова до редакції „Колокола“, де Костомаров отверто заявляє про право українського селянства на самовизначення. Нарешті, наведемо уривок з листа Костомарова до Максимовича, писаного 1864 р.: „Хотел было я пробраться на Украину, чтобы провести остаток дней в стране своей, текущей млеком и медом, но увы! сильные мира сего, сидящие на седалищах власти, по наущениям суеглаголивых клеветников, не допустили меня. Я любил всю жизнь Украину, ее народ, ее язык, ее природу: за это меня следует лишить возможности дожить и умереть там“ (О. Дорошкевич, 20—40-ві роки в укр. літ“. І. 1922, ст. 191).

[2]) „Неизданная глава из автобиографии Н. И. Костомарова, VIII, Гол. Мин., 1917, 5—6; Н. И. Костомаров, „Лит. Наследие“. СПБ., 1890; „Автобиография Н. И. Костомарова“ за ред. В. Котельнікова, М. 1922, вид. „Задруга“; Н. И. Костомаров, Из воспоминаний А. Л. Костомаровой, В. Евр., 1910, IX; Й. Гермайзе, „М. Костомаров у світлі автобіографії“. Україна, 1925, кн. 3.

помещика к своему петербургскому приятелю“)[1] — чимало спростовує таку думку. Цю повість Костомаров навряд-чи міг призначити до друку в 70-х роках, тим-то він вільніше в ній і висловлюється про свої позитивні ідеали й критикує владу — приборкувача вільних поривань. Тимчасом твори, на підставі яких уважають, звичайно, що погляди Костомарова були ретроградні, призначав він до друку й через те відповідно їх опрацьовував.

А проте Костомаров, як і Салтиков-Щедрін свої „сказки“, написав цю повість езопівським алегорійним штибом, удавшися до його, щоб провести в публіку революційні ідеї під машкарою маловажних подій і розмов у царстві тварин, риб, птаства та щоб приспати недрімане око цензури[2]. Фабула повісти така: в одного „малороссийского“ поміщика, що мав багато худоби, а до неї талановитого доглядача Омелька, який знав „в совершенстве языки и наречия всех домашних животных“, вибухло повстання цієї худоби. „Еще с весны 1879 года... в имении между скотами разных наименований начали показываться признаки сопротивления и непокорства, возник дух какого-то революционного движения, направленного против власти человеческой, освященной веками и преданиями“. Як зауважив Омелько, перші симптоми такого напряму позначилися в бугаїв, „которые везде с незапамятных времен отличались склонностью к своеволию“, потім „такие бычачьи предначинания перешли к лошадям, которые, составляя табун, паслись на одном поле с рогатым скотом. И в их ржущее общество проник дух мятежа“. Далі до бунту прилучилися кози, вівці, свині, нарешті, пташиний двір. Поміщик за допомогою своїх синів, Омелька й собак, що не зрадили владу, що існує, частину повстанців приборкав силою, частину вгамував різними обіцянками та подарунками. Вся худоба, що захтіла була волі, зрозуміла, що без влади людської їй ніяк не можна бути, й знову скорилася зверхній владі. Найупертіші, що пішли на поля, — товар та кінський табун — поділилися на окремі ворожі одна одній групи й їх переконав красномовний Омелько в тому, що їм треба повернути на село. З покорою прийшли й головні бунтарі: „бугай, взволновавший рогачей, и рыжий жеребец, поднявший к бунту копытников“ і їх жорстоко було покарано. „Прочие, по справедливому и нелицеприятному дознанию, произведенному Омельком, понесли наказание, соразмерно степени их виновности“. „Так окончился, каже автор, скотской бунт у нас, явление необыкновенное, своеобразное и, сколько нам известно, нигде и никогда неслыханное. С наступлением зимнего времени

---

[1]) Пушк. Дом при Академии Наук, ч. 3839-X м. 44. Надруковано повість у „Нивс“ за 1917 р. ч. 34—37 (бібл. раритет) з приміткою: „Рукопись эта найдена при разборе бумаг покойного Н. И. Костомарова и печатается с разрешения литературного фонда“...

Цитати взято з цього видання (стор. 546—553).

В тому самому ч. „Нивы“ надруковано, між иншим, і посмертну повість Лескова „Заячий ремиз“, так само присвячену „ловитве (на Україні) потрясователей, або тих, що троны шатають“.

[2]) „Моя манера писать есть манера рабья, говорив Салтиков. Она состоит в том, что писатель, берясь за перо, не столько озабочен предметом предстоящей работы, сколько обдумыванием способов проведения его в среду читателей. Еще древний Эзоп занимался таким обдумыванием, а за ним и множество других шло по его следам“... („Круглый год“, Соч., П. 1918, т. IX, стор. 112—113).

все успокоилось, но что дальше будет — покажет весна. Нельзя поручиться, чтобы в следующее лето или когда-нибудь в последующие годы не повторились виденные нами чудеса, хотя благоразумный и бдительный Омелько принимает самые решительные меры, чтобы они более у нас не повторялись".

Звичайно, можна припустити, що метою Костомарова було змалювати в смішному вигляді покоління вільнодумної молоди, „агитаторов и крикунов". Матеріял на таке припущення дає, як сама повість, так і „Автобіографія" [1]) та чимало неприхильних думок про молодь у листах Костомарова. Проти такого припущення каже старанне оброблення бунтарських промов, що їх виголошували тварини, а разом з тим і те, що в цих промовах вихваляється ті демократичні ідеали, до яких простував Костомаров за молодих років. Так, напр., першу найдовшу промову виголошує бугай. „Все мы думали, говорится в повісті, что только скотская прыть и тоска от нескончаемой неволи делали его таким свирепым, но Омелько, руководствуясь своим знанием скотских наречий, подметил, что рев нашего бугая выражал нечто поважнее: агитацию к мятежу и неповиновению". „Вон, братия наша, говорив бугай, благородные волы, неся на выях своих тяжелое ярмо, волочат плуг и роют им землю: наш тиран бросает в изрытую воловьим трудом землю зерна, из тех зерен вырастает трава, а из той травы умеет наш тиран сделать такую вот глыбу, словно бы земля, только белее, и называет это наш тиран хлебом и пожирает его затем, что оно очень вкусно. А наш брат-рогач пусть отважится забраться на ниву, вспаханную прежде его же собственным трудом, чтоб отведать вкусной травки, сейчас гонят нашего брата оттуда бичом, а не то и дубиною. А ведь по правде, так наше достояние — трава, что вырастает на той ниве, а не человека; ведь наша братия тащила плуг и землю взрывала; без того трава эта не выросла бы на ниве сама собою. Чья была работа — тот и пользуйся тем, что вышло из той работы. Следовало бы так: нас в плуг запрягали, нашим трудом вспахали ниву, так нам и отдай траву, что на той ниве посеяна, а коли так, что и ему, человеку нужно взять себе за то зерно, что он бросал в изрытую нашим трудом землю, так уж по крайности так: половину отдай нам, а другую половину себе возьми. А он, жадный, все один себе забирает, нам же достаются от него одни побои"... [2]).

„О, братья-волы и сестры-коровы! Мы долго были юны, недозрелы! Но теперь иная пришла пора, иные наступили времена! Мы уже достаточно

---

[1]) Пор., напр., з автобіографії: „Эта думская история (неудача с публичными лекциями) оставила на меня глубокое впечатление, которое переменило многое в моих убеждениях. Я увидел, что большинство русской того времени молодежи, в научные силы которой я простодушно верил, легко могло быть увлекаемо трескучими фразами, шумихой, но оно мало ценило посвящение себя науке" („Неизданная глава из автобиографии Н. И. Костомарова", Гол. Мин., 1917, 5-6, стор. 261).

[2]) Про те, як багато в цій повісті Костомарова щирих думок його, свідчить збіг деяких місць з промов з давніми його творами. Пор., напр.: „Прочитайте послание это братское, обсудите важное дело вашего общего спасения, восстаньте от сна и дремоты, истребите в сердцах ваших безразсудную ненависть друг к другу возженную... и господами на общую погибель вашей свободы, устыдитесь ярма, которое тяготит ваши плечи, устыдитесь собственной своей испорченности, предайте проклятию святотатственные

созрели, развились, поумнели! Пришел час сбросить с себя гнусное рабство и отомстить за всех предков наших, замученных работою, заморенных голодом и дурным кормом, павших под ударами бичей и под тягостью извоза, умерщвленных на бойнях и растерзанных на куски нашими мучителями. Ополчимся дружно и единорожно. Не мы одни, рогатый скот, пойдем на человека: с нами за одно грянут на него и лошади, и козы, и овцы, и свиньи. Вся тварь домашняя, которую человек поработил, восстанет за свою свободу против общего тирана. Прекратим же наши междоусобия, все несогласия, подающие к междоусобиям поводы, и будем каждую минуту помнить, что у всех нас один общий враг и утеснитель. Добьемся равенства, вольности и независимости, возвратим себе ниспроверженное и попранное достоинство живых скотов, вернем те счастливые времена, когда скоты были еще свободны и не подпадали под жестокую власть человека"...

Між иншим, „те из волов, которые хаживали под чумацкими обозами по дорогам и имели возможность расширить горизонт своего мировоззрения, подавали такую мысль: „что из того, если мы заколем тирана? Его не станет, другой на его место отыщется... Да и можем ли мы, рогатые скоты, одни все устраивать для всех! Нет! Нет! Это дело не наше исключительное, но разом и других скотских пород, находящихся у человека в порабощении. И лошади, и козы, и овцы, и свиньи, и пожалуй еще вся домашняя птица, все должны подняться на общего тирана и, низвергнувши с себя гнусное рабство, на общем всескотном собрании устроить новый вольный союз". Другу промову виголошує жеребець. „Жеребцы были народ буйный, задорный, наклонный ко всякого рода своевольствам, самою природою, можно сказать, предназначенный к роли агитаторской". „Довольно терпеть от человеческого тиранства! — вопил он. — Двуногий злодей поработил нас, от века вольных четвероногих тварей, и держит наши поколения за поколениями в ужаснейшей неволе!... Не спрашивают они коней: хотят ли они итти с ними на войну, а оседлают, посадятся на них и едут воевать; о том не подумают, что, быть может, нашему брату вовсе нет никакой охоты умирать, не знаючи, за что умирают"...

Табор приборкувачів Костомаров змалював з найгіршого боку. Постать поміщика блідне поруч з образом Омелька, який, щоб приборкати тварин, вигадує складну єзуїтську систему, ґрунтуючи її на обізнанні з їхніми звичаями. Можливо, що в його образі Костомаров хотів змалювати „перевертня", що допомагає приборкати рідну стихію. Той сарказм, з яким Костомаров каже про приборкувачів словами самого-таки приборкувача (оповідання подано у формі листа від поміщика), добре свідчить, на чийому боці співчуття авторове.

Так ось Омелько дає дозвіл гусям летіти на волю, а коли гуси відмовляються летіти („Да как нам лететь, коли сил на то нет!... Наши предки были такие же вольные, как вон и те, что теперь там высоко летают. А вы,

---

имена". (З „Воззвания к братьям-великороссам и полякам", В. Семевский, Кирилло-Мефодиевское Общество, Гол. Мин., 1917, 127).

„А это все большая ложь, будто бы бог постановил, чтоб одни господствовали и обогащались, а другие были в неволе и нищете... Господа обязаны освободить рабов и сделать их братьями, а богатые должны наделять нищих, и нищие стали бы также богатыми" (з „Книги бытия укр. нар.", там-таки, стор. 134).

тираны, взяли их в неволю, и от них пошли наши деды и родители, и мы все родились уже в неволе, и через эту самую неволю мы все не умеем уже летать, как летают те, что вольными остались") і погоджуються залишитися в поміщика, але з тим, щоб їх не різали („нам жить хочется"), той самий Омелько каже: „А коли хотите у нас оставаться и корм от нас получать, так и нам что-нибудь доставляйте. Мы вас кормим, за то вас и режем"...

Овець Омелько залякав тим, що їх зразу вовки поїли-б, якби люди пустили їх од себе на волю. „Благодарите нас за то, что мы такие милостивые, прощаем вас за вашу глупость". „Овцы заблеяли словами благодарности, какой требовал от них Омелько".

Характеристика собак, нарешті, не піддає під сумнів те, кого він розумів в їх образі. „Собаки не внушали нам подозрений в измене". „Собаки, как и следовало ожидать, судя по составившейся об их породе репутации, не показывали ни малейшей наклонности пристать к мятежу. На них мы и положились". Фразу про наказ поїхати до справника з проханням прислати військовий загін, щоб приборкати повстання, вставлено, очевидячки спеціально для цензора, щоб не впав йому в очі алегорійний образ собак.

Подекуди автор не додержує алегорійного штибу й сам розкриває алегорію. Напр., „у бугаев, по соображениям Омелька, бывают такие качества, какие встречаются у некоторых особей из нашего брата-человека: у них какая-то постоянная неукротимая страсть волновать без всякой прямой цели, смута для смуты, мятеж для мятежа, драка для драки; спокойствие им приедается, от порядка их тошнит, им хочется, чтоб вокруг них все бурлило, все шумело; при этом их восхищает сознание, что все наделано не кем другим, а ими. Таких существ можно найти, как мы сказали, между людьми; есть они и между скотами. Таков был и наш бугай, и от него-то, всескотного агитатора, пошло начало ужасного восстания, о котором идет речь"... Бугай, кажучи про жорстоку тиранію людей, додає: „не с нами одними они поступают таким образом; и промеж себя не лучше они расправляются! Один другого порабощает, один другого грызет, мучит... злая эта людская порода!"...

Повість написано важкою вченою мовою, можливо, щоб наблизити її до стилю історичних хронік. Є й декільки відхилень у стилі наукових розвідок. Таке, наприклад, одхилення про мову тварин („В последнее время наука начала открывать, что у животных, которых мы, по нашему легкомыслию, честим бессловесными и неразумными, есть свой способ передавать впечатления — свой собственный язык, не похожий на наш, человеческий"... і т. д.), про назву „немец", то-що.

Повість, звичайно, зайвий раз доводить правдивість думки, що Костомаров наприкінці віку свого не міг розібратися в громадсько-політичній ситуації, не міг одмінити демократичних поглядів своїх молодих літ відповідно до нових умовин. А разом з тим ця повість доводить, що поглядів своїх молодих літ Костомаров не зрадив до кінця свого віку, що, по змозі розбираючися в громадсько-політичній ситуації, він до кінця віку свого негативно ставився до системи управління в російській державі.

П. П. ЧУБСЬКИЙ.

ВИХІД П. О. КУЛІША З РОСІЙСЬКОГО ПІДДАНСТВА ТА ПОВОРОТ ДО РОСІЙСЬКОГО ПІДДАНСТВА.

(рр. 1882—1891).

(За архівними матеріялами).

Біографи П. О. Куліша досі не з'ясували одного важливого моменту з історії його останнього пробування у Львові й Відні рр. 1881 — 83, а саме виходу його з російського підданства. Д. І. Дорошенко з цього приводу розповідає тільки, що „група багатих польських панів запропонувала Кулішеві значну суму грошей на культурно-просвітню працю серед українців в дусі примирення з поляками, — з умовою, щоб Куліш прийняв австрійське підданство“ і що „Куліш пристав на цю пропозицію“ та „зробив заходи що-до переміни підданства“... Далі розповівши про розрив Куліша з поляками та поворот його на Україну додому, Дорошенко додає: „серед російського уряду виникла було думка заарештувати його при повороті до Росії й вислати на Сибір, але думку цю одкинуто і Кулішеві дали доживати віку спокійно“ [1]).

Шенрок, що, як побачимо далі, знав у цій справі точні факти, чомусь уникає в своїому викладі точности й навіть до того, що розповідає, додає слово „здається“ („кажется“): „Кулишъ готовъ былъ перейти въ австрійское подданство, конечно, испросивъ согласіе правительства (кажется, Кулишъ подалъ объ этомъ просьбу къ министру внутреннихъ дѣлъ гр. Игнатьеву и получилъ разрѣшеніе“ [2]). Розповідаючи про розрив з поляками і поворот Куліша на Україну, і Шенрок переказує про наміри уряду заслати Куліша, але знов-таки з обережним додатком „ходили слухи“: „ходили слухи, что, когда Кулишъ возвратился въ Россію, возникла переписка въ административныхъ сферахъ о ссылкѣ его; но восторжествовало мнѣніе Кіевскаго генералъ-губернатора, чтобы ему было предоставлено спокойно и свободно жить, гдѣ онъ захочетъ“ [3]).

Що Шенрок знав у цій справі більш, ніж розповів у наведених рядках, переконуємося з початку Кулішевого листа до нього від 23/XI 1889 р.

---

[1]) Д. І. Дорошенко, П. О. Куліш, К., 1918, стор. 55-56.

[2]) В. Шенрокъ, П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ, „Кіевская Старина“. Сентябрь, 1901 г., стор. 306.

[3]) Ibid.

з „Ганниної Пустині“: „Дорогой другъ Владимиръ Ивановичъ, Готовясь ѣхать въ Петербургъ, я предварительно послалъ министру внутреннихъ дѣлъ просьбу объ исходатайствованіи мнѣ правъ русскаго подданства, отъ котораго я былъ уволенъ въ 1882 году, но увольненіемъ не воспользовался (въ негодованіи на тайную махинацію моихъ пріятелей Ляховъ для подрыванія русской народности въ Галиціи). Я зналъ, что безъ формальныхъ вопросовъ со стороны министерства не обойдется, и такъ какъ мнѣ не было извѣстно, когда именно я буду в Москвѣ и въ которой гостинницѣ остановлюсь, то не желая, чтобъ эти вопросы со мною разминулись, обозначилъ въ просьбѣ мѣсто моего жительства фиктивно, дабы оттуда направили оффиціальную бумагу по дѣйствительному моему адресу. Извините великодушно за дружескую безцеремонность, которая так или иначе могла Вас обезпокоить“ [1]).

Цей лист. роблячи безсумнівним те, про що досі говорилося гіпотетично, не досліджуючи відповідні факти, примусив звернутися до офіційних документів, що стосуються до цієї справи [2]).

У Ленінградському центрархіві ми знайшли дві справи колишнього міністерства внутрішніх справ: 1) Дѣло объ увольненіи изъ подданства Россіи Пантелеймона Кулиша. Началось 6 Марта 1882 года. Рѣшено 11 Іюля 1883 года на 11 листахъ і 2) Дѣло о принятіи вновь въ подданство Россіи надв. сов. Кулиша. Началось 21 Сентября 1889 г. Рѣшено 22 февраля 1891 г. на 17 листахъ.

За офіційними документами справа стоїть так: од 12 березня (н. ст.) 1882 р. Куліш із Львова послав „Его Сіятельству Министру Внутреннихъ дѣлъ — прошеніе“ такого змісту:

„Имѣя надобность, по состоянію моего здоровья и по литературнымъ занятіямъ, въ постоянномъ пребываніи за границею, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше сіятельство исходатайствовать мнѣ у Верховной Власти увольненіе отъ россійскаго подданства.

Мой аттестатъ объ отставкѣ при семъ прилагается.

Пантелеймонъ Кулишъ“.

3 травня 1882 р. „Департаментъ Общихъ Дѣлъ М. В. Д.“ з приводу Кулішевого прохання звернувсь „Въ Д-тъ Внутреннихъ Сношеній“, прохаючи „поручить кому слѣдуетъ объявить просителю, что ходатайство его впредь до уплаты имъ гербовыхъ пошлинъ слѣдуемыхъ по его прошенію въ количествѣ 1 р. 20 к. оставлено безъ разсмотрѣнія“.

---

[1]) Архів Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні при У.А.Н.

[2]) В Архіві Комісії для дослідів над громадськими течіями, до речи сказати, зберегається два офіційних документи, що ставлять останню крапку в справі повороту Куліша до російського підданства, а саме: 1) сповіщення Кулішеві від „Борзенскаго уѣзднаго полицейскаго управленія“ від 1/IV 1891 р., що „на возвращеніе Ваше нынѣ же въ подданство Россіи послѣдовало Высочайшее соизволеніе“ — з пропозицією „пожаловать въ Присутствіе Полицейскаго Управленія для принятія присяги на вѣрность подданства Россіи“ і 2) „свидѣтельство изъ Черниговскаго Губернскаго Правленія“ від 30/IV 1891 р. „уволенному изъ русскаго подданства П. А. Кулишу въ томъ, что онъ по выполненіи присяги на подданство Россіи, возвращенъ въ оное“. Обидва документи надруковано в статті М. М. Могилянського „П. О. Куліш в 90-х роках“, „Черв. Шлях“, № 8, 1925, ст. 182.

Вже з Відня 29 червня 1882 р. Куліш послав до міністерства вн. справ 1 карб. 20 коп. „съ повтореніемъ покорнѣйшей просьбы объ исходатайствованіи у Верховной Власти увольненія изъ подданства Россіи".

„Департаментъ Общихъ Дѣлъ М. В. Д." після того тільки „18 сентября 1882 р. за № 12957" написав: „Господину С.-Петербургскому оберъ-полицмейстеру.

Препровождая при семъ прошеніе Надв. Сов. Пантелеймона Кулиша съ приложеніемъ объ увольненіи его изъ Русское подданство, Департаментъ Общихъ Дѣлъ имѣетъ честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство, съ возвращеніемъ прилож. сообщить надлежащія свѣдѣнія съ Вашимъ заключеніемъ по означенному ходатайству" [1]).

„С.-Петербургскій оберъ-полицмейстеръ" відповів на це 19/X 82 р. „съ возвращеніемъ двухъ прошеній и аттестата надв. совѣтника Пантелеймона Кулиша, что дѣлъ о немъ, во время проживанія его въ С.-Пб-гѣ по 20 сентября 1874 г., какъ видно изъ собранныхъ свѣдѣній, не производилось и что за симъ къ увольненію его изъ подданства Россіи препятствій не встрѣчается". Але до цього „генералъ-майоръ Грессеръ" додав: „къ сему долгомъ считаю присовокупить, что г. Кулишъ до выѣзда за границу, проживалъ въ Черниговской губерніи, куда и выбылъ 20 Декабря 1874 года", — а тому „Департаментъ Общихъ Дѣлъ" вже 19 січня 1883 р. запитав чернігівського губернатора, „не встрѣчается-ли съ Вашей, М. Г., стороны какихъ либо препятствій къ увольненію Кулиша изъ подданства Россіи". чернігівський губернатор, очевидячки, збирав відповідні відомості про Куліша через борзенську поліцію, бо тільки 15 березня 83 р. відповів він „Въ Департаментъ Общихъ Дѣлъ М. В. Д.":

„На отношеніе отъ 19 минувшего генваря за № 1036, имѣю честь увѣдомить Депар. Общ. Дѣлъ, что къ увольненію отставнаго надв. сов. Пантелеймона Кулишъ изъ подданства Россіи съ моей стороны препятствій не имѣется.

И. д. губернатора кн. Шаховской
правитель канцеляріи Барсуковъ".

Одначе й після цього ще залишилися якісь формальності, на які пішов час до 23 липня, коли, нарешті, „Высочайшимъ Повелѣніемъ" Куліша звільнено було від російського підданства. „Справка", що нею закінчується „дѣло", свідчить:

„Высочайшее повелѣніе объ увольненіи Пантелеймона Кулиша изъ подданства Россіи находится въ дѣлѣ 11-го іюля 1883 года за январскую треть 1883 года" (Лиш підкреслене писано, решта — друкований бланк).

Перед цією „справкою" є ще документ, складений у міністерстві закордонних справ:

„Вѣдомость
лицамъ коимъ испрашивается разрѣшеніе на увольненіе изъ подданства Россіи за январскую треть 1883 года.

№	имя, отч., фам.	сколько лѣтъ	От кого поступило
12	отст. надв. совѣтн. Пантел. Кулиш	отъ роду 60	ходатайство самого просителя.

[1]) Цей документ являє собою друкований бланк, на ньому тільки підкреслені слова вписано.

кѣмъ и какія собраны свѣдѣнія о лицѣ желающемъ увольненія изъ подданства и не встрѣчается ли какихъ либо препятствій.

Пантелеймонъ Кулишъ вслѣдствіе разстроеннаго здоровья вынужденъ постоянно проживать за границей.

По отзыву С.-Петерб. оберъ-полицм. проситель подъ судомъ и слѣдствіемъ не былъ и не состоитъ и къ увольненію его изъ подданства Россіи препятствій не встрѣчается".

Як ми бачили, в своїому проханні про звільнення від російського підданства Куліш покликувавсь не тільки на стан здоров'я, а й на „литературныя занятія", але міністерство закордонних справ цей мотив ігнорувало...

В справі про звільнення Куліша від російського підданства є ще сповіщення „Департамента внутреннихъ сношеній М. Иностр. Дѣлъ" од 3 грудня 1883 „по дѣлу Кулиша" — „Въ Департаментъ общихъ Дѣлъ М. В. Д.":

„Вслѣдствіе отношенія отъ 15 іюля за № 14204 Д. В. Сн. имѣетъ честь увѣдомить Департ. Общ. Дѣлъ на основаніи вербальной ноты австро-венгерскаго министерства, что Лембергскимъ властямъ не удалось разыскать дворянина Красковскаго и отставного надв. совѣтника Кулиша, почему этимъ лицамъ и не могло быть объявлено Высочайшее соизволеніе на увольненіе ихъ изъ подданства Россіи".

Але Куліш не тільки раніш того, як Міністерство внутр. справ наказувало Департаментові внутр. зносин міністерства закордонних справ повідомити Куліша про „Высочайшее повелѣніе", що звільнило його від російського підданства, але й раніш од того, як відбулося те „Высочайшее повелѣніе", вже був у „Ганниній Пустині"... В наше завдання не входить тут досліджувати обставини, що змінили Кулішеві наміри й примусили його повернути на Україну. Досить буде зазначити, що вже в-осени 1882 р. він писав з Відня І. І. Білозерському в справі свого звільнення з російського підданства: „оце-ж би вже й пора мене слобонити, а вони ні бе ні ме. То я й дивуюсь, чом вони нічого не роблять. А воно мені байдуже; бо я ні австрійського ні прускього підданства не хочу, а у француза шкода проситись [1])"... (Лист має дату: „1882, пад. 9, Відень"). Після розриву з поляками, прийшовши до небажання приймати австрійське підданство, а тому й до „байдужого" відношення до справи звільнення з російського підданства, Куліш, одначе, не припинив цієї справи і, навіть повернувши на Україну весною 1883 р. і, нарешті, в-осени того року, діставши офіційне повідомлення про „Высочайшее повелѣніе", більш як 6 років не робив жадних заходів для повороту до російського підданства. Коли саме повернув Куліш на Україну, точних відомостей не маємо. Але межі приблизного повороту встановлюється зовсім точно: останній лист із Львова до І. І. Білозерського писав Куліш „13 марта н. ст. 1883 р.", а вже 16 квітня (мабуть ст. ст.) М. П. Старицький писав до нього в „Ганнину Пустинь": „хвала Богу, що Ви вернулися [2])"...

---

[1]) Архів Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні.

[2]) Архів Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні. Листування Старицького з Кулішем надрукував П. І. Рулін, див. „Життя й Рев.", ч. 12, 1926.

Важко сказати, оскільки мають підстави чутки, що їх переказували декотрі з біографів, ніби „серед російського уряду виникла було думка арештувати Куліша при повороті до Росії й вислати на Сибір“ (Дорошенко, l. c.) та ніби-то після того повороту „возникла переписка въ административныхъ сферахъ о ссылкѣ его“ (Шенрок, l. c.)... Але можна думати, що чутки ті виникли з того, що й сам Куліш і люди до нього близькі боялися можливих репресій проти нього в звязку з виступами реакційної преси, що називала Куліша „зрадником“ за його закордонну діяльність. Про те, в якому настрою що-до цієї можливости вертавсь Куліш з жінкою на Україну, знаємо в листа Ганни Барвінок до д. Пулюя („Нові і перемінні зьвізди“, Відень, 1905, стор. 81). Відгуки побоювання можливих репресій знаходимо і в цитованому вже листі М. П. Старицького до Куліша: „опанувала мене велика радість і страх... одібравши Ваш лист“. „Страх“ пояснюється нападами Каткових та Пихнів: „бо вони-ж у своїх часописях величали вас, добродію, „измѣнникомъ“... ото-ж і боюся я, щоб знов не підняли якого гвалту на Вас! Проте, коли безпечність Ваша певна, то хвала Богу, що Ви вернулись“... Але треба думати, що напади реакціонерів не мали ніяких наслідків і в „административныхъ сферахъ“ з приводу Кулішевого повороту спеціяльного листування не виникало. Російський уряд не мав приводу обмірковувати якісь репресії проти Куліша „при повороті його до Росії“, бо Куліш прохав його від російського підданства звільнити і, значить, на його поворот не чекали. А повернувсь він з тим пашпортом, з яким виїхав за кордон наприкінці р. 1881-го і для непорозумінь на кордоні не було жадних підстав... „Департаментъ общихъ дѣлъ“ шукав і далі Куліша за кордоном, щоб повідомити його про звільнення від російського підданства, тоді, коли Куліш давно вже дихав повітрям борзенських полів... Київський цензор уже посилав до головного управління друку рукописи „бывшаго эмигранта Кулиша“, а тільки 10 жовтня 83 р. чернігівський губернатор викрив Департаментові загальних справ міністерства вн. справ, що звільнений від російського підданства „означенный Кулишъ проживаетъ въ Борзенскомъ уѣздѣ въ имѣніи своей жены и о послѣдовавшемъ разрѣшеніи на увольненіе его изъ подданства Россіи ему неизвѣстно“ та вважав за обов'язок „покорнѣйше просить Деп. Общ. Дѣлъ увѣдомить, слѣдуетъ-ли объявить Пантелеймону Кулишу отношеніе Департамента за № 14136“ (в ньому Департ. загальних справ повідомляв чернігівського губернатора про звільнення Куліша від російського підданства). Не дуже скоро (20 грудня), але все-таки відповів департ. загальних справ чернігівському губернаторові: „департ. Общихъ Дѣлъ имѣетъ честь просить объявить отставному надв. совѣтнику Пантелеймону Кулишу о послѣдовавшемъ въ 1 день іюля сего года Высочайшемъ соизволеніи на увольненіе его изъ подданства Россіи“ [1]).

Такого роду листування навряд-чи було-б можливе, коли-б під той час „въ административныхъ сферахъ“, себ-то в установах міністерства вн. справ (в

[1]) Наведені запитання чернігівськ. губернатора й відповідь на нього департ. загальних справ знаходяться чомусь у справі міністерства вн. справ „о принятіи вновь въ подданство Россіи надв. сов. Кулиша“.

першу чергу в Департаменті поліції) поставлено було питання про репресії проти Куліша. Навіть при диференціяції функцій різних департаментів міністерства департамент загальних справ не міг-би в разі поставленого питання про репресії навіть не знати, де знаходиться Куліш та розшукувати його, щоб повідомити про „Высочайшее соизволеніе"...

В кожнім разі — десь наприкінці 83-го р. або в початку р. 84-го Куліш дістав офіційне повідомлення „о послѣдовавшемъ в 1 день Іюля Высочайшемъ соизволеніи", а після того тільки „8 Сентября 1889 года" він написав і послав прохання такого змісту:

„Его Высокопревосходительству Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ Надворнаго Совѣтника Пантелеймона Александрова сына Кулиша

Прошеніе.

В 1882[1]) былъ я Высочайше уволенъ отъ Россійскаго подданства во вниманіе къ состоянію моего здоровья и къ моимъ литературнымъ занятіямъ, требовавшимъ постояннаго пребыванія за границею, какъ это изъяснено въ моемъ прошеніи. Но, по церковно-политическимъ причинамъ, именно, по насильственной передачѣ въ руки іезуитовъ церковныхъ имуществъ, пожертвованныхъ нашими русскими предками на поддержку православія въ бывшей Рѣчи Посполитой Польской, я не захотѣлъ воспользоваться Всемилостивѣйше дарованнымъ мнѣ увольненіемъ отъ Россійскаго подданства, опубликовавъ протестъ мой въ представляемой при семъ брошюрѣ подъ заглавіемъ Verwaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten, возвратился въ Россію. Здѣсь шестилѣтнее пребываніе въ родной мѣстности возстановило мое здоровье, и литературныя мои занятія направились къ такимъ предметамъ, которыя требуютъ постояннаго пребыванія моего въ предѣлахъ Имперіи. Напечатавъ недавно въ „Чтеніяхъ Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ" три тома новаго моего труда, подъ заглавіемъ „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши", я получилъ смѣлость обратиться къ Вашему Высокопревосходительству съ покорнѣйшею просьбою — исходатайствовать мнѣ у Верховной Власти новую милость: принять меня обратно въ россійское подданство.

Пантелеймонъ Кулишъ.

Жительство имѣю въ Москвѣ, во Введенскомъ переулкѣ, въ домѣ Пановой, въ квартирѣ Владиміра Ивановича Шенрока".

Через два дні після офіційного прохання послав Куліш міністрові внутрішніх справ „докладную записку", але, наводячи її, доведеться торкнутися певних ідеологічних моментів, тому, порушуючи хронологічну послідовність, подаємо її в кінці...

Міністерство вн. справ (департамент загальних справ) 29 вересня 1889 р. звернулося до московського обер-поліцмайстра з проханням „истребовать отъ просителя гербовыхъ пошлинъ на — р. 80 коп., а равно документы,

[1]) В даті Куліш, як бачимо, помиляється: дійсно, клопотатися про звільнення він почав р. 1882, але „Высочайшее соизволеніе" на звільнення дано було тільки 1 липня р. 1883-го.

поименованные въ ст. 1018 т. IX св. Зак. о сост., изд. 1876 г. и таковые доставить въ Департаментъ, сообщивъ при этомъ надлежащія свѣдѣнія и Ваше, М. Г., заключеніе по означенному ходатайству просителя". Московський обер-поліцмайстер 9-го жовтня 1889 р. доручив „Приставу 2-го участка Яузской части", сповіщаючи його про прохання „Надв. Совѣтника П. А. Кулиша о дозволеніи ему вновь вступить въ подданство Россіи", — „доставить по прилагаемой программѣ свѣдѣнія объ означенномъ иностранцѣ, проживающемъ въ домѣ Пановой во Введенскомъ переулкѣ, причемъ объявить ему съ подпискою, что принятіе Русск. подданства есть всегда личное и не распространяется на дѣтей, которыя по достиженію совершеннолѣтія сами могутъ ходатайствовать о томъ, каждый отдѣльно за себя; собранныя свѣдѣнія удостовѣрить своей подписью"... (Все підкреслене — друкований бланк, в якому вписано те, що не підкреслено). „Приставъ 2-го участка Яузской части", звичайно, в Москві Куліша не знайшов і „программу свѣдѣній" послано було до Борзни, і вже борзенська поліція відібрала в Куліша відповіді на запитання „программы". Відповіді, як і сами запитання, не являють собою що-небудь цікаве. Досить зазначити відповідь на п. 5 („Чѣмъ занимается, какого поведенія и образа жизни?") — „Занимаюсь сельскимъ хозяйствомъ, лѣсоводствомъ и садоводствомъ, преимущественно-же исторіею и беллетристикою" та відповідь на п. 8 („къ какому состоянію или обществу желаетъ быть приписанъ и какія предполагаетъ избрать занятія по вступленіи въ Русское подданство?") — „Желаю-быть приписаннымъ къ состоянію и обществу, соотвѣтственнымъ моему аттестату объ отставкѣ, заниматься же предполагаю продолжать прежними предметами". Всіх запитань 9. всі відповіді мають підпис „П. Кулишъ", в кінці рукою Куліша написано: „1889 ноября 22, я нижеподписавшійся надворный совѣтникъ Пантелеймонъ Александровъ сынъ Кулишъ, согласно требованію Г-на Московскаго оберъ-полицеймейстера отъ 9-го октября текущаго года даю сію росписку въ томъ, что при нятія русскаго подданства не буду распространять на моихъ дѣтей, которыхъ никогда и не имѣлъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ прилагаю при семъ на покупку 80 коп. гербовой марки 1 рубль (для удобнѣйшей пересылки)". Далі написано: „подписку отбиралъ приставъ 1-го стана Борзенскаго уѣзда" (підпис не читкий). Після відповідів на запитання „программы свѣдѣній" написано: „записанныя въ семъ Пантелеймономъ Кулишемъ свѣдѣнія, по провѣркѣ ихъ черезъ лицъ знающихъ его, оказались записанными правильно.

Приставъ 1-го стана Борзенскаго уѣзда" (підпис).

І поруч: „Настоящее порученіе, съ собр. свѣдѣніями имѣю честь возвратить въ канцелярію Московск. оберъ-полицмейстера. Декабря 5 дня 1889 года.

Пом. Исправника Черниг. губ. Борзенскаго у. Т. Меньшиковъ".

Всі добуті відомості московський обер-поліцмайстер 13 грудня одіслав до департаменту загальних справ, „считая долгомъ присовокупить, что Кулишъ въ Москвѣ никогда не проживалъ и въ настоящее время не проживаетъ". Тоді 20 січня 1890 р. департамент загальних справ звернувсь

до чернігівського губернатора з дорученням знов „истребовать отъ просителя гербовыхъ пошлинъ на—р. 80 коп." і т. д., як у дорученні до московськ. обер-поліцмайстра від 29/IX 89 р., та з проханням дати „заключеніе по означенному ходатайству просителя". Чернігівський губернатор Анастасьев 31 травня 1890 р., виконуючи доручення, відповів департаментові загальних справ, „что Пантелеймонъ Кулишъ, какъ оказалось по собраннымъ свѣдѣніямъ, по возвращеніи въ 1883 году изъ-за границы, живетъ въ имѣніи его жены въ селѣ Оленовкѣ Борзенскаго уѣзда, гдѣ намѣренъ остаться и на будущее время; но такъ какъ онъ занимается изученіемъ Русской исторіи, то предполагаетъ проживать временно въ такихъ городахъ Россійской Имперіи, гдѣ существуютъ наибольшія книгохранилища. Изъ аттестата о прежней службѣ Куліша видно, что онъ былъ подданнымъ Россіи и въ Россіи заслужилъ чинъ Надв. Совѣтника; собственности въ Россіи Кулишъ не имѣетъ; присягу на вѣрно-подданство Россіи, на случай ему будетъ разрѣшено принять оное, желаетъ выполнить по мѣсту жительства в Борзенскомъ уѣздѣ.

При этомъ долгомъ считаю присовокупить, что Кулишъ ни въ чемъ предосудительномъ не замѣченъ и на принятіе его вновь въ Русское подданство препятствій съ моей стороны не встрѣчается".

„Отношеніе Черниговскаго губернатора" з цілою справою „по вопросу о возвращеніи въ подданство Россіи уволеннаго изъ русскаго подданства надв. совѣтн. Пантелеймона Кулиша" департамент загальних справ 31 серпня 1890 р. надіслав департаментові поліції, прохаючи „Департаментъ Полиціи почтитъ, къ сему предмету, заключеніемъ, съ возвращеніемъ посылаемыхъ бумагъ". Департамент поліції вже 13 вересня відповів департаментові загальних справ „съ возвращеніемъ приложеній, что къ возврату въ подданство Россіи уволеннаго изъ подданства Надв. Совѣтника Пантелеймона Куліша препятствій со стороны Департамента не встрѣчается".

„Справка", що нею закінчується „дѣло о принятіи вновь въ подданство Россіи надв. сов. Кулиша", свідчить: „Высочайшее соизволеніе, послѣдовавшее въ 22 день Февраля 1891 года о принятіи надв. сов. Пантелеймона Кулиша въ подданство Россіи, сообщенное Черниговскому Губернатору 4 Марта 1891 года за № 3213, находится въ Сентябрській трети 1890 года.

Вѣрно: за столоначальника" (підпис).

Лишається ознайомитися з документом високої цінности для характеристики цілої ідеологічної постати Куліша, із справжнім власноручно написаним curriculum vitae: говоримо про „докладную записку надв. совѣтника Пантелеймона Александрова сына Кулиша" від 10 вересня 1889 р. Текст її — досить довгенький — такий: „Въ 1846 году былъ я посланъ за границу Им..ераторскою Академіею Наукъ для изученія славянскихъ языковъ, но въ 1847-мъ, во время моей поѣздки, меня заподозрили въ принадлежности къ Украино-славянскому Обществу.

III Отдѣленіе Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи не нашло никакихъ тому доказательствъ; но по указанію Государя Императора Николая Павловича, мнѣ была вмѣнена въ государственное преступленіе

напечатанная мною въ дѣтскомъ журналѣ „Повѣсть объ Украинскомъ Народѣ“. Я былъ выдержанъ два мѣсяца въ крѣпости и потомъ сосланъ въ Тулу, съ учрежденіемъ надо мною строжайшаго полицейскаго надзора.

Въ Тулѣ я занимался изученіемъ Русской исторіи, и написалъ „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, обнаружившую мысли, болѣе зрѣлыя нежели тѣ, которыя въ упомянутомъ выше сочиненіи, справедливо прогнѣвали моего Государя.

Въ то время путешествовали по Россіи Великіе Князья Николай и Михаилъ Николаевичи, а вслѣдъ за ними ожидали въ Тулѣ и ихъ Августѣйшаго Родителя. Этимъ событіемъ я воспользовался для того, чтобы смягчить Монаршій гнѣвъ, и приготовилъ для поднесенія Высокимъ Путешественникамъ альбомъ достопримѣчательныхъ въ Тульской губерніи предметовъ, съ историческимъ описаніемъ самой губерніи. Рисунки, сдѣланные мною съ натуры для этого альбома, обратили на себя милостивое вниманіе покаравшаго меня Монарха, и мнѣ дозволено было возвратиться въ столицу.

Я былъ опредѣленъ Редакторомъ Статистическаго Отдѣленія въ Министерствѣ Гос. Имуществъ, но, когда пришла очередь представить меня къ производству въ чинъ кол. секретаря, ст.-секретарь Танѣевъ, согласно своей обязанности, напомнилъ Государю Императору о 1847 годѣ, и получилъ Высочайшую резолюцію: не производить.

Вообразивъ тогда, что служебная моя карьера рушилась вторично, я вышелъ въ отставку и посвятилъ себя занятіямъ научнымъ. Черезъ 13 лѣтъ, государственная служба снова привлекла къ себѣ мою дѣятельность, и въ 1864 году я былъ сдѣланъ чиновникомъ особыхъ порученій V-го класса въ Учредительномъ Комитетѣ, въ Царствѣ Польскомъ.

Занимаясь тамъ преимущественно дѣлами народнаго просвѣщенія, въ видахъ благотворнаго воздѣйствія на Польско-Русскую массу, я въ интимной бесѣдѣ съ давнишнимъ моимъ знакомымъ, статсъ-секретаремъ Милютинымъ, жаловался на стѣсненіе моей дѣятельности чиновною формалистикою моего начальника, Члена Завѣдывающаго Дѣлами Учредительнаго Комитета, Соловьева, — и Милютинъ дозволилъ мнѣ писать къ нему частнымъ образомъ обо всемъ, чего, по собственному его выраженію Соловьевъ не понимаетъ. Къ числу непонятныхъ для Соловьева предметовъ относился и мой взглядъ на Галицкую Русь, составлявшую въ древности нераздѣльную часть Кіевской Руси, а нынѣ находящуюся въ составѣ Австріи, подъ режимомъ Поляковъ, которые въ Царствѣ Польскомъ всячески старались полонизовать Холмскую и Люблинскую Русь, однородную съ Галицкою. Я составилъ проэктъ поддержанія въ Галиціи Русскаго элемента, въ видахъ близкаго или отдаленнаго будущаго, и послалъ этотъ проэктъ, въ черновомъ наброскѣ, Милютину, дабы, при свиданіи получить отъ него указанія для полной обработки его.

Во вниманіе къ моей патріотической идеѣ, Милютинъ перевелъ меня, въ званіи исправляющаго должность Директора Отдѣленія Духовныхъ Дѣлъ, изъ подъ власти Соловьева подъ власть Князя Черкасскаго, котораго мы оба уважали, причемъ было исходатайствовано мнѣ у Государя Императора 5.000 рублей жалованья ad personam. Но когда князь Черкасскій команди-

ровалъ меня въ Парижъ для разузнанія о Іезуитскихъ махинаціяхъ въ Русской Польшѣ отъ Аббата Гете (православнаго Отца Владиміра), Милютинъ скоропостижно скончался, и, при разборѣ его бумагъ, Соловьевъ узналъ, какъ мы на него смотрѣли.

Мои сношенія съ Милютинымъ были непріятны и Намѣстнику въ Царствѣ Польскомъ, Графу Бергу, имѣвшему свои причины благоволить къ Члену Завѣдывающему Дѣлами Учредительнаго Комитета. Меня низвели съ директорства мстительно и мстительно отдали вновь подъ начальство Соловьеву, неизбѣжнымъ слѣдствіемъ чего было увольненіе меня отъ службы „по болѣзни".

Потерпѣвъ такимъ образомъ третье крушеніе, не хотѣлъ я, однако, разстаться съ мыслью — служить моею дѣятельностью Государству. Въ 1874 году поступилъ я на службу во Временный Статистическій Отдѣлъ Министерства Пут. Сообщенія Старшимъ Редакторомъ журнала Министерства. Но усиленные труды мои, вмѣстѣ съ нѣкоторыми внѣ-служебными горестями, разстроили тогда мое здоровье такъ, что я долженъ былъ оставить еще разъ государственную службу.

Тѣмъ не менѣе я всё таки продолжалъ служеніе Россіи, только уже другими способами. Въ 1874 году напечаталъ я два тома „Исторіи Возсоединенія Руси" (это сочиненіе посвящено „благородной памяти Николая Алексѣевича Милютина"), а въ 1877-мъ третій томъ „Исторіи" и первый томъ „Матеріаловъ для Исторіи Возсоединенія Руси". Какъ бы ни были малы мои способности на судѣ современной прессы, но моя работа по предмету политическаго и духовнаго возсоединенія древнерусскаго свѣта не противорѣчитъ, надѣюсь, той оцѣнкѣ, которая сохранилась во всеподданнѣйшихъ докладах обо мнѣ статсъ-секретаря Милютина и князя Черкасскаго.

Наконецъ, не желая разстаться съ моимъ Галицко-русскимъ проэктомъ, которому оба они сочувствовали, и, по смерти этихъ ревностныхъ патріотовъ, не находя ни въ комъ опоры по сю сторону политической границы Руси, я поселился было въ Австріи, для поддержки въ ней Русскаго элемента тѣмъ способомъ, который, какъ мнѣ казалось, возможенъ при существующемъ порядкѣ въ славяно-нѣмецкой Имперіи Габсбурговъ. Съ этою цѣлью испросилъ я Всемилостивѣйшее увольненіе отъ Россійскаго подданства. Но въ то время, когда я дѣйствовалъ соотвѣтственно видамъ Русскаго единенія, Римскій Папа отдалъ въ распоряженіе Іезуитовъ церковныя имущества, пожертвованныя нашими Русскими предками для поддержки Православія въ бывшей Рѣчи Посполитой Польской. Тогда я оставилъ намѣреніе сдѣлаться иностраннымъ подданнымъ, отклонивъ все, что предлагали мнѣ князья-Поляки, носящіе древнерусскія имена, протестовалъ противъ Іезуитской махинаціи напечатанною въ Вѣнѣ брошюрою, подъ заглавіемъ Verwaltigung der Bazilianer in Galizien durch Jesuiten[1]), прервалъ

[1]) На оберткѣ брошюры объявлено, что она печатается въ Лейпцигѣ на языкѣ Русскомъ. Но Лейпцигскія типографіи отказались печатать мою рукопись, ссылаясь на то, что нѣмецкую брошюру конфисковали въ Вѣнѣ (а конфисковавшій ее чиновникъ былъ Полякъ, хорошо говорящій по русски).

переписку даже съ Польскими публицистами, людьми большею частію происхожденія Русскаго, и въ началѣ 1883 года возвратился въ Россію.

Здѣсь продолжалъ я развивать ту же самую мысль, которая положена мною въ основу моей „Исторіи Возсоединенія Руси“. Плодомъ новыхъ моихъ изученій явились три тома „Отпаденія Малороссіи отъ Польши“, недавно напечатанные въ „Чтеніяхъ Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“.

Представляя просвѣщенному вниманію Вашего Высокопревосходительства этотъ послѣдній трудъ мой, въ видѣ свидѣтельства о непрерывномъ служеніи моемъ высшимъ интересамъ Правительства, понятнымъ и сочувственнымъ каждому, кто изучалъ Русскую исторію съ любовью, имѣю честь покорнѣйше просить Васъ удостоить меня опредѣленія къ такой должности по Вашему обширному вѣдомству, къ какой угодно Вамъ будетъ признать меня способнымъ“.

Обминаючи прохання про „опредѣленіе къ должности“, як вибрик старечого чудернацтва (Кулішеві йшов тоді вже 71-й рік), та загальний тон документу, що пояснюється завданням, з яким його писано, мусимо визнати, що в цілому Куліш у тім документі не хитрив і не лукавив, а справді-таки вірив у своє „служеніе высшимъ интересамъ Правительства“, які для нього не були мітом. З голови до п'ят державник, він вірив навіть в „отверезення під крутим деспоцтвом“, уважав кожне деспоцтво за з'явище тимчасове, що його перемагається тільки культурою. Дотеп Драгоманова, що Куліш пише про козаків так, немов-би вони облягають його тиху Ганнину пустинь, власне не скидається на дотеп, він адекватний дійсності: Куліш справді відчував „Ганнину пустинь“ в облозі, бо всі спаші та інші порушення з боку селян його дрібно-власницьких прав (до речи — не його власних, а жінчиних) — були для нього — проекцією в сучасність минулого „козацького розбишацтва“... Це виводило його з рівноваги й навіть доводило до боротьби з сучасним розбищацтвом на сторінках найреакційнішої російської газети — „Гражданинъ“, хоч у цьому й виявлявсь почасти войовничий нахил завсіди епатувати й дражнити „землячків“. Але жадних симпатій до „крутого деспоцтва“ не мав Куліш, навіть у приватних листах останніх літ життя завсіди різко й зневажливо картаючи некультурність та реакційність самодержавного режиму. Щоб повніш освітлити тут дійсну політичну ідеологію (й особливо „тактику“) Куліша, наведемо уривок з його листа тієї-таки приблизно доби, коли писано „докладную записку“. Через місяць після її написання — 14 жовтня 1889 року—писав він до Шенрока [1]): ...„что касается моего направленія не вполнѣ либерального — (очевидячки, Шенрок за те докоряв йому), — то во первыхъ, направленіе вполнѣ либеральное не можетъ быть допущено правительствомъ, передъ которымъ наша журналистика явила себя непослѣдовательною, заносчивою и мечтательною, чтобы не сказать больше, а во вторыхъ, изъ всѣхъ русскихъ писателей я самый либеральный, рисковано либеральный, только мой либерализмъ разсчитанъ не на сегодня. Для того, чтобы радикальный взглядъ на вещи принесъ пользу національной свободѣ, надобно совершиться многому, что вырабатываетъ общественное мнѣніе, безъ кото-

[1]) Архів комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні.

раго всѣ наши прогрессивныя мысли неосуществимы. Вотъ почему я скрываю мой радикализмъ подъ абажуромъ.

Какая польза оттого, что моя книга, о печатаніи которой объявлено на оберткѣ II тома „Возсоединенія Руси“, запрещена въ числѣ 3.000 экземпляровъ? Или отъ того, что моя малорусская поэма „Магометъ и Хадиза“ не возвращена цензурнымъ вѣдомствомъ? или отъ того, что второе изданіе моего малорусскаго альманаха „Хата“ запрещено „безусловно“? или даже отъ того, что лейпцигскія типографіи отказались печатать на счетъ автора мою малорусскую брошюру „Вокресеніе Рутскаго и Кунцевича“? (Впрочемъ это была махинація Поляковъ и іезуитовъ, конфисковавшихъ въ Вѣнѣ нѣмецкое сокращеніе этой брошюры, подъ заглавіемъ „Verwaltigung der Basilianer durch Jesuiten“).

Самые сильные умы обнаруживали свое благотворное дѣйствіе только въ обществѣ, подготовленномъ постепенно и послѣдовательно къ тому, чтобы воспользоваться ихъ силою [1]). Въ противномъ случаѣ, они такъ или иначе подверглись бы участи канцлера Л'Опиталя, который былъ принужденъ удалиться отъ общественной дѣятельности, не выполнивъ ни одного изъ своихъ благородныхъ плановъ. Примѣръ знаменитаго сановника долженъ вразумлять насъ, дѣятелей несановитыхъ. Вмѣсто того, чтобы командовать запальчиво: „Ребята, впередъ!“, мы сдѣлаемъ больше для успѣховъ здоровой цивилизаціи, становясь въ ряды мужественныхъ подвижниковъ свободы и обрекая себя на роль скромную. Изученіе передовыхъ цивилизацій внушаетъ намъ, что всякій шагъ къ народному благосостоянію покупается или трудами или жертвами, которыя часто исчезаютъ безслѣдно, но въ сущности исчезнуть не могутъ.

Такъ было у другихъ народовъ, такъ должно быть и у насъ. Мы, пишущая братія, представители націи отсталой, и, несмотря на то, рвемся къ равенству съ передовиками человѣчества, вмѣсто того, чтобы пользоваться столь многочисленными уроками невозмутимой терпѣливости и необоримаго мужества для достиженія благородной цѣли. Не мудрено выступить рѣзко съ проповѣдью общественной свободы; но всякая рѣзкость, неподдержанная широкимъ общественнымъ мнѣніемъ, отдалитъ предположенную цѣль и усилитъ оппозицію эгоистическихъ властей, которымъ имя легіонъ. Напротивъ, сдержанная энергія прогресса, направленная къ распространенію въ низшихъ умственныхъ сферахъ политическихъ и философскихъ знаній, обезоружитъ людей, пробравшихся на высоты путемъ родства да кумовства. Эти фальшивые патріоты даже въ собственныхъ семействахъ подвергнутся молчаливому сравненію съ патріотами истинными, и тогда правда общественной жизни восторжествуетъ даже тамъ, гдѣ все построено на лицемѣріи и притворствѣ. Ни въ какую иную революцію не вѣрую я, да всякая другая революція въ такой громадной пустынѣ, какъ наша Имперія, и немыслима. Ни Англія, образецъ революціоннаго терпѣнія, ни Франція, образецъ пылкихъ перево-

[1]) Въ этомъ случаѣ всего убѣдительнѣе для насъ политика Ришелье, столь-же успѣшная, какъ и прогрессивная. Да и всѣ великіе правители (а мы вѣдь желаемъ править обществомъ, служа ему) только тогда соединяли успѣхъ съ прогрессомъ, когда ихъ мѣры соединялись съ общественнымъ мнѣніемъ. Пока общ. мнѣніе у насъ не создано нашими работами, до тѣхъ поръ напрасно мечтать объ успѣхѣ.

ротовъ, намъ не примѣръ. Въ этихъ тѣсно консолидированныхъ націяхъ улучшеніе шло снизу вверхъ; у насъ оно покамѣсть возможно только въ обратномъ движеніи. Нашъ Александръ I явился либераломъ среди нѣмцевъ, французовъ и даже англичанъ. Нашъ Александръ II, вспомоществуемый Милютиными и Черкасскими, заслужилъ имя царя-освободителя. Судя по такимъ фактамъ, какъ вотированіе вольнодумца-историка Костомарова [1]) въ члены историческаго общества, котораго нынѣшній Императоръ былъ въ то время предсѣдателемъ, и призваніе кіевскаго профессора Бунге къ должности министра финансовъ, надобно думать, что и Александръ III предрасположенъ въ пользу общественной свободы, которую затормозили у насъ только извѣстные фанатики либерализма. Теперь людямъ интеллигентнымъ и талантливымъ слѣдуетъ явить себя болѣе ревностными пособниками верховной власти, нежели обличителями власти исполнительной, тѣмъ болѣе, что сотня милліоновъ разноплеменныхъ невѣждъ и полуневѣждъ только царскую власть признаетъ доброжелательною [2]). Когда таким образом общество сдѣлается многочисленно-просвѣщеннымъ, оно попроситъ у верховной власти того, что сознаетъ необходимымъ, а въ близкомъ или далекомъ будущемъ и потребуетъ. Итакъ, служа правительству, каково оно ни есть, мы будемъ служить обществу, а вмѣстѣ съ тѣмъ и государству. Такъ какъ въ политикѣ не открыто еще точныхъ началъ, то, по мнѣнію людей опытныхъ, первыя условія успѣха суть: компромиссъ, взаимный обмѣнъ услугъ, практичность и уступки".

Не спиняючися тут над оцінкою Кулішевого обґрунтування „компромисса" та „практичности" та його думок про те, що служба урядові, „хоч-би який він був", єсть разом з тим служба громадянству, зазначимо, що сам Куліш щиро вважав себе за „ одвижника свободы", до кінця життя мріяв служити „національной свободѣ", вважав себе за ліберала, ба навіть за радикала, хоч і ховав свій радикалізм „під абажуром"... В наведених думках знаходимо пояснінння тому, чому Куліш, що, — як збоку здавалося — боровсь „з народницьким та соціяльним романтизмом під прапором російської урядової реакції" (Д. Заславський, «М. П. Драгоманов»), що й дійсно доходив до співробітництва в „Гражданині", мав рацію не солідаризуватися з урядовою реакцією і вважати, що всенький шлях свого життя він пройшов, щиро шукаючи засобів служби „національній волі". І, дійсно, інтерпретуючи Куліша, як співробітника урядової реакції, не зрозуміти, яким способом на схилі свого життя він визнав справу видання радикального (й, як на умови тодішньої російської дійсности, революційного) Драгоманівського „Народа" — за справу „спасенну" (Лист до Драгоманова, 8 стичня 1893 р. в „чорних рукописах", що зберегаються в Чернігівському Держ. музею), зав'язав листування з Драгомановим та Павликом і навіть мав мужність виступати в „Народі" за своїм повним підписом [3]).

[1]) Автора сочиненія „Происхожденіе Русскаго самодержавія" (я прежде зналъ, да позабылъ его мудреное названіе).

[2]) Малорусская пѣсенность даже Петра Великого прозвала царемъ праведнымъ.

[3]) З цілої України, висловлюючися улюбленим виразом Куліша, „по цей бік політичної прірви", тільки Куліш, що кінчав свій життьовий шлях, та А. Ю. Кримський, що свій починав, мали мужність виступати в „Народі" за повним підписом...

Ще за життя Куліша влітку р. 1896 одбувсь і славнозвісний страйк петербурзьких ткачів, що був за перший широкий приклад нових засобів визвольної боротьби, які мусіли своїм реалізмом імпонувати Кулішеві, який так не любив словесної шумихи „фанатиковъ либерализма". Але було-б дивно чекати, щоб старий, що наближавсь до 80 років життя, зрозумів дійсну революційну вагу „нових пісень" нового часу! На звістку про петербурзький страйк не знаємо чи якось реагував Куліш, можливо, що вона нічим не порушила миру в його тихій Ганниній пустині. Але не можна не підкреслити, що, хоч як укривав Куліш свій „радикалізм" під „абажуром" компромісу, хоч як щиро шукав можливости „служити урядові" на ґрунті взаємної виміни послуг, практичности й поступок, але й за останніх років життя після повороту з останньої подорожи за кордон та повороту до російського підданства, вихід з якого мав ідеологічний ґрунт [1]), його постать не вкладалася в тісні рамці самодержавної Росії. Принциповий прибічник допомоги „верховній владі", замість „обличенія власти исполнительной", Куліш, як бачимо, хоч-би з історії цензурування його творів протягом останніх років життя, ніяк не знаходив ґрунту, на якому-б він міг подати свою „допомогу". Твори його здебільша лишалися неприступні для читачів українських — „по цей бік політичної прірви" і, щоб вони хоч побачили світу, йому доводилося звертатися навіть до друкарів женевських! Не міг він не розуміти часом і повної міри наївности своїх чекань на „предрасположеніе въ пользу общественной свободы" з боку великих і малих самодержців російських. Тому-то, мабуть, цілих шість років вагавсь він подати прохання про поворот до російського підданства. Але сили слабли, наступала справжня старість і нічого не лишалося старому, як повернутися до покинутого було в надії на широку акцію для волі національної — російського підданства... Цікаво, що, присягнувши на нове „вѣрно-подданство", Куліш зараз-же написав (квітня 13—1891 р.) міністрові вн. справ подяку „за нове підданство", але до подяки додав і прохання — „исходатайствовать у Высочайшей Власти отмѣну Высочайшаго повелѣнія 1876 года". А протягом найближчих років не спинивсь він і перед навіть рисковитим, як на ті часи, виявленням свого радикалізму, що його все-таки вважав за потрібне тримати під „абажуром" компромісу... Переглянути цілий свій світогляд, свою тактику було запізно на 8-му десятку літ, але, не пориваючи із своєю теорією компромісу та практичности, Куліш до останнього подиху лишивсь вірний ідеалові „національної волі", якому в міру свого розуміння служив з молодих літ. І справжні стремління він таки не завсіди ховав „під абажуром", коли почуття реалізму штовхало його на шлях реальної праці для рідного народу. В теоретичних-же збудуваннях непохитна для нього лишалася схема — служба урядові єсть служба громадянству й народові, а разом і державі. Уряду без „вищої мети" він не міг собі уявити, хоч як промовисто дійсність доводила йому можливість такого nonsens'у... Власне кажучи, реа-

[1]) Куліш не кривсь з тим і перед владою, мотивуючи своє прохання про звільнення від російського підданства не тільки „состояніемъ здоровья", але й „литературными занятіями"...

лізм примушував бачити й цей nonsens, але державник був певнній, що це може бути тільки тимчасове і що культура веде до перемоги над цими хибами механізму... Коли-ж знаходив засоби до виправління цих хиб, до боротьби з ними — не спинявсь і перед боротьбою, хоч на 8-му десятку літ вона й не могла бути дуже інтенсивна. Та з принципового боку — Кулішеве ставлення хоч-би до „Народу“ було з'явищем, якого не дооцінювали тільки тому, що справа „національної волі“ взагалі підупала тоді в свідомості громадянства. І часто Куліш навіть із своїм „абажуром“ залишавсь головою вище за тих дрібних сучасників, що часом гучно демонстрували свій осуд пустельника з „Ганниної пустині“... Самий вихід з російського підданства та поворіт до того підданства — тільки конвульсійні шукання досі мало зрозумілого велетня, — шукання шляхів служби „національній волі“.

Ів. ТКАЧЕНКО.

ДО ТЕКСТУ КУЛІШЕВОЇ ЗБІРКИ ПОЕЗІЙ „ДЗВІН“.

Не зважаючи на те, що вже минула 30-та річниця з дня смерти найвидатнішого нашого громадського діяча й письменника, невтомного працівника на ниві української культури П. О. Куліша, що можна сказати «був у свій час українським університетом», — ми досі, як це не дивно, не маємо ще не тільки повного видання творів Кулішевих, але, навіть, закінченого видання вибраних його творів, коли не брати на увагу невдале галицьке видання Ю. Романчука, але про це далі. Та й не легка це справа видати складну літературну спадщину Кулішеву, і не тільки з боку фінансового, — ще й досі не пророблено, як слід, всієї попередньої, підготовчої роботи: не зібрано до-купи всього, що написав Куліш, і не пророблено потрібної роботи над текстами його творів. Питання тексту, властиво, тільки поставлено попередніми спробами видати твори Куліша. А праця над текстом буде колосальна (див. Зайцев П., Видання творів П. Куліша. «Книгарь», 1919, 23-24).

Відомі спроби видати Кулішеві твори за редакцією Ю. Романчука й І. Каманіна не завдовольняють наукові вимоги: Романчук у своєму виданні користувавсь методою контамінації, робив міщанину кількох редакцій, а Каманін, хоч і не мав за собою такого гріха, але він не мав і всіх редакцій, потрібних для наукового видання, хоч і обіцяв спеціяльний том варіянтів. Треба мати на увазі, що Куліш часто переробляв та переписував свої твори, чи то з цензурних вимог, чи з яких инших. Він часто робив у своїх рукописних зошитах стилістичні поправки поезій, переносив иноді деякі з них з однієї збірки до иншої, міняв назви поезій і т. д. Ці поправки й зміни багато важать, коли студіювати маніру й психологію творчости письменника,— отже вивчати всі редакції конче треба.

Багато ще й досі темного та нез'ясованого з редакціями «Дзвону», яких було, очевидно, чимало. «Дзвін» вийшов ще за життя Куліша в Женеві 1893 р. під назвою «Куліш Олелькович Панько — Староруські думи й співи». Як Каманін, так і Романчук користувалися в своїх виданнях, крім згаданого женевського видання, ще й рукописами «Дзвону», одмінними між собою. Романчук користувавсь ще й з инших друкованих джерел. Замість 99 поезій женевського видання, він умістив у І томику свого видання в «Дзвоні» 115 поезій та як доповнення в другому томику 10 поезій.

В 3-му томі, в примітках до «Дзвону» Каманін пише, що збірка «Дзвін» дійшла до нас у трьох більш-менш повних редакціях та в декількох варіян-

тах окремих поезій, що входили до неї. Першу редакцію, пише Каманін, було написано правописом 1876 р. й на першому аркуші вона має помітку київського цензора, датовану 17-м січня 1884 р.

У цій першій редакції збірка значно різниться від пізніших двох як розподілом поезій, так і заголовками деяких з них. В примітках Каманін подає «Реєстрик» цих заголовків. В першу редакцію «Дзвону» входили й поезії під назвою «Переспіви з Великоруських Співів». Згодом ці поезії Куліш переписав до «Позиченої Кобзи», але, друкуючи ці дві збірки («Дзвін» і «Позичена Кобза»), він не вніс ні в ту ні в ту. Замість «Переспівів з Великоруських Співів» Куліш вставив до збірки «Дзвін» декілька поезій із збірки «Хуторна поезія» з невеличкими стилістичними поправками.

Другу редакцію «Дзвону», зазначає Каманін, написано кулішівкою й розподілом поезій вона наближається до 3-ої редакції, якої додержувавсь Куліш у женевському виданні.

Коли порівняти всі три редакції «Дзвону», то побачимо, що заголовки деяких поезій автор міняв, напр.: в 1-й ред.—«З небес», в 3-й — «З того світу»; в 2-й ред.: «Московська Наука - Розлука», в 3-й — «Німецька Наука-Розлука»; в 1-й ред.: «На Дунаї», в 3-й — «Козацька Хата».

На першому аркуші зошиту 3-ої редакції «Дзвону», як свідчить Каманін, вгорі Кулішевою рукою зроблено таку помітку: «Поправки 1892 г., Ноябрь».

Збірку «Дзвін» в 3-й редакції здано було до друку в Женеві, очевидячки, 1892-го року, бо слідом за цим Куліш розпочав «Додатки» до «Дзвону» 1892 р. 23 листопада.

Рукопис, що ним користувавсь Романчук у своєму виданні, має заголовок: «Куліш Панько Олелькович, Дзвін, Староруські Думи й Співи». В рукопису, зазначає Романчук, вміщено, крім поезій женевського видання, ще 14 поезій ніде не друкованих і 4 поезії, друковані в «Ватрі», а 3 — в «Зорі». «Межи текстом женевського видання та рукописом, — пише Романчук у примітках до «Дзвону», — є де-які, звичайно, невеликі ріжниці». На рукопису є Кулішева примітка з датою 1892 р. серпня 30-го.

Крім рукописів «Дзвону», відомих Каманіну й Романчуку, зберігсь ще один рукопис, одмінний од згаданих, — одна з ранніх, очевидячки, редакцій «Дзвону». Переховується цей рукопис у бібліотеці Харківського Марксівського Інституту, куди перевезено його з бібліотекою Д. І. Дорошенка з Київа [1]).

Рукопис являє собою зошит середнього розміру й має 232 сторінки та дві сторінки змісту на кінці, — дальших сторінок змісту немає. Написано його на звичайному папері № 7.

На першій титульній сторінці в лівому куточку вгорі бібліотечний шифр $\frac{891.79}{К-90}$. Внизу кругла печатка: «Бібліотека. Український Марксівський Інститут». З лівого боку посередині, очевидно, дата — «1916».

На першій титульній сторінці Кулішевою рукою написано:

---

[1]) Щиро дякую ректорові Інституту т. Рохкіну за ласкавий дозвіл скористуватися рукописом. — *І. Т.*

«Рукопись эта переписана (уже в — закресл.) для цензуры уже въ третій (тре — закр.) раз предполагаемымъ «правописаніемъ Котляревскаго», требуемымъ цензурою; тѣмъ (дві слові нерозбірно) Московскій Цензор Соколов не принял

ДЗВѢНЪ

этой третьей копіи отъ моего пріятеля Владиміра Ивановича Шенрока, не захотелъ даже на нее взглянуть; а на второй копіи сдѣлалъ слѣдующую надпись: «Возвратить представителю (sic) безъ одобренія, так рукопись содержитъ правописаніе (sic) не совсѣмъ согласно (sic) съ требованіями цензуры. 31 октября 1890 г. № 2386».

На другій сторінці, на звороті, Куліш пояснює правопис, яким написано зошит:

«Для незнакомыхъ съ Малорусскимъ, такъ называемымъ Украинскимъ, собственно же говоря Старорусскимъ языкомъ Кіевской Земли необходимо принять къ сведенію, что букву ѣ надобно произносить, какъ острое и (или і), букву же и (или і передъ гласными), какъ і букву ы слѣдуетъ произносить нѣсколько мягче Великорусскаго или Общерусскаго ы. Букву е послѣ согласныхъ слѣдуетъ произносить почти такъ твердо, какъ бы произносилось Общерусское э».

На першій нумерованій сторінці написано: «П. А. Куліш. Дзвѣнъ Старорускѣ Думы й сьпѣви. Комментаріѣ до поэмы Ломуса «Кулишъ у Пеклѣ».

Поему «Куліш у Пеклі» автор послав до друку в Женеву 1896 р. під псевдонімом «Небреха». В перших редакціях поеми (всіх шість) підписувавсь «Ломус». Почав писати поему Куліш 14/II — 1890 р.

Щоб порівняти з иншими редакціями, подаю реєстрик заголовків поезій у цій новій редакції [1]).

1. Заспів.
2. Подвижники Свободи.
3. Петро да Катерина.
4. Він і Вона.
5. Двоє предків.
6. Національний ідеал.
7. Сокровище благих.
8. Стою один.
9. До Василя Білозерця.
10. До Марусі В***.
11. Присвят усіх моїх творів Землякам Козакоманам.
12. До Тараса на той світ.
13. З того світу.
14. До Тараса за річку Ахерон.
15. Останньому кобзареві козацькому.
16. Письменним Гайдамакам.
17. На перелозі.
18. Козацьким панегірникам.
19. До старої Баби.
20. До Мазепи.
21. Великому книжникові про дешеву премію його імени.
22. Яке нам діло до того.
23. Сліпченкові.
24. Український патріотизм.
25. Руїноманам.
26. Прежній.
27. Недоумкам.
28. Перед Гоголевим честенем.
29. Титани.
30. Боянові замисли.
31. До Шекспіра.

[1]) Заголовки поезій, далі — уступи з поезій і примітки з нової редакції подаю сучасним правописом.

32. До рідного народу.
33. Гомер і Шекспір.
34. Зараза.
35. До Богдана.
36. До спідлених.
37. Побратими.
38. Козацький жаль.
39. Яка пані, такі й сані.
40. Земляцтво.
41. Слово правди.
42. Міра за Міру.
43. Писакам Козакоманам.
44. З Підгір'я.
45. Народній Дім.
46. Прокид від сну.
47. З Хутора.
48. Піонер.
49. Добродіям.
50. Компроміс Ляхам.
51. Козацька хата.
52. Чарований ключ.
53. Сестри немезиди.
54. Дума про курку с курчатами.
55. Дума-казка про Діда і Бабу, про курочку рябеньку і про Надібку золотеньку.
56. Дума про татарина й орапа.
57. Дума пересторога.
58. На чужій чужині.
59. Одвідини.
60. До Кобзи та до Музи.
61. Рай.
62. Козарлюзі Лободі.
63. Покобзарщина.
64. Каверзникам.
65. Абадонна.
66. Праведне панування.
67. Поетові.
68. Сум і Розвага.
69. Муза.
70. Три поети.
71. *** Серце моє тихе.
72. *** Квітки з сльозами.
73. Лілія.
74. Трое схотінок.
75. Шукання-Викликання.
76. Видіння.
77. Соловейко.
78. Анахорет.
79. Невидимий Співець.
80. *** Благословляю час той і годину.
81. Молитва.

В наведеному реєстрі розподіл заголовків поезій одмінний од видань женевського, Романчука й Каманіна, як числом заголовків, так і їхніми назвами. Мало не всі поезії нового рукопису стилістично різняться від відомих збірок «Дзвону». Я не маю за своє завдання фіксувати абсолютно всі стилістичні відміни — це справа майбутніх видавців та редакторів творів Кулішевих, наведу лиш деякі з них, як зразки, й подам пропуски (часом чималі) та примітки до деяких поезій, що їх немає в друкованих примірниках

В поезії, напр., «Національний ідеал» маємо такі стилістичні відміни:

Про себе-ж, що було найкраще приховали (рукоп.).
Собі-ж добро своє найкраще приховали (жен. вид.).

або:

Та пісня по Кавказ і Віслу розлилася (рукоп.).
Та пісня по Урал і Волгу розлилася (жен. вид.) і т. д.

В рукопису, як говорилося вже, крім стилістичних поправок, є поезії з рядками й строфами, що їх зовсім немає в друкованих текстах, або коли й є, то вони чимало різняться від рукопису. Ось такі строфи в рукопису, напр., в поезії «Сокровище благих»:

Питати мусимо в рибальській Галілеї
Та в Римських тих краях, що Море облягло
Від непокорної жидівству Ідумеї,
Та й до Колхидського переверту землі.

Там, серед мирної, затишної природи,
Безсмертний дух людський над сонце й зорі знявсь,
Споглянув звисока на всі Царства й Народи,
Сокровищем благих, єдиним вічним ставсь.

Там слобонився він з Драконівських кайданів,
Під марні задуми опрічницьких Гетьманів,
Що про політику велять народу жить.

Ні! дбати мусимо перш усього про себе,
Чи паном хто родивсь, чи вбогим мужиком,
Щоб Рай наш тихий був і на землі й на Небі,
На небі виспреннім, де не смердить... Ксендзом.

Як-же спроможемось на розум самостійний,
На розум-дух, що сам свою верстає путь,
Ми ним освятимо тоді й закон державний:
Бо розум наш йому під себе не нагнуть.

Нема там Деспота, де Гражданин свободен,
Де в помислі його дух істини вселивсь...
Дух істини й в тому високо благороден,
Хто між телятами й ослятами родивсь.

Да властвує не в тім, а в сяєві Диктатор!
Да зникнуть каверзи недолюдків підлиз!
Да правоправствує свободи Імператор,
Що по нахилених хребтах на трон не ліз!

Тобі-ж, німото, ні! Того не дано духа,
Що звати й ви могли-б сокровищем благих:
Хилила вас усіх к землі сердець засуха:
Бо знали ви одних, мовляв, богів земних.

Чи золотий телець, чи Демагог, чи Деспот,
Годити й кланятись ви мусите комусь.
І вас і той, кому все дано на пересмотр,
Що коїли царі, про инший Мір забувсь...

В поезії «Український патріотизм», що в друкованих виданнях має иншу назву—«Вельможній покозащині», є дві строфи: шоста й сьома, що їх немає в друкованих текстах:

VI.

Собаки-ж завелись, до Ноя ще, з лисиць..
Згадали деякі з них рід свій стародавній,
І стали падати перод панами ниць,
Леснити їх серця і розуми державні.
Сим робом з брехунів Підбрехами зробились,
А далі і в пани з лихих собак пошились.

VII.

Зісталась в сих панів-собак собача вдача;
Зісталась і в панів лисича, у лисиць.
Душа-ж однакова у всіх у вас ледача,
Чи на кого брехать, чи падать ницо ниць.
Тепер їсте, п'єте і любите Вкраїну,
Вікам подаєте факт про Лиху Годину.

В шостій строфі до рядка: «сим робом з брехунів Підбрехами зробились» внизу зроблено примітку: «Підбрехами або підбрехачами звуть сватів, що лестять старих, висватуючи дівку; звуть підбрехами й по ярмарках підставних цінувателів скоту. Наші підбрехи Пани були проводирями всього того, против чого воюють на папері їх потомки, українські патріоти».

В «Думі про Курку с Курчатами» до рядка: «Про гандель заказний в вас будуть у кишені» внизу примітка: «Ніхто над мене не поважає великих представителів єврейського народа; но поет бере свій голос у серці народа йому рідному. Лаврей (так перейначив наш хлібороб новеньке ім'я, здобуте в імперському законі замість древньої, сплямованої всякими плямами назви жид), сей Лаврей, ще й досі лавірує в нас вельми шкодливо між Сцилою кодексованого права і Харибдою натхненної Немезидами сестрами розправи. Такого Лаврея не знаходимо по тих краях, де культура розвивається з древніх начал туземних. Оце-ж само право материнської мови дає поетові право того погляду на жида-причепу, котрий виробився у нас віками боротьби с кривдами чужоядника, деморалізатора не самого тільки хлібороба, да й тих, кому хлібороб на висотах їх багацтва, чи власти, доводиться рідним братом».

В тій самій думі до рядка: «Промінням сонце б'є у сизокрилі тучі» примітка: «Туча також наше слово, як і хмара:

Не боїться козаченько
Ні грому, ні тучі,
Хорошенько в кобзу грає
До Савихи йдучи.

Пісня про Саву Чалого.

В «Думі—Казці про Діда й Бабу, про Курочку Рябеньку і про Надібку Золотеньку» до рядка: «І нагинало тай бабусю до землі» примітка: «Слово тай не чуже нам: маємо слово потай у пословиці: «Потай Бога, щоб і чорт не знав»; а в псалтирі наші предки, ще й тисячу літ назад читали: «Оклеветаяй тай іскренняго своєго».

В «Думі Пересторозі» до рядка: «І ми тепер їмо з біди сласні коржі» внизу примітка: «Як опам'ятається хто з біди, що сам на себе накликав, та зробиться йому на світі добре, тоді говорять пословицю: «Навчить біда з салом коржі їсти». Так було й на Вкраїні, як зникло козацтво-Гайдамацтво та взялись ізнов за господарство Пани. Пам'яткою того зісталась нелюба козакоманам пословиця: «Поки ходили по Вкраїні Козаки з рогами (пороховими), стояли степи й поля облогами, а як з'явились на Вкраїні Пани в

ладівницях (вища культура самооборони), стали в мужиків пироги на полицях. (Первий видавець сієї пословиці—в Українських Думах і Піснях 1834 года М. Максимович слово Ладівниця (Ладунка) виводив із слова Ладан і через те панів напечатав попами)».

До деяких поезій Куліш пододавав унизу в примітках або вгорі, як мото, уступи з Шевченкових поезій.

Отже, в рукопису, що переховується в Марксівському Інституті, ми маємо одну з ранніх редакцій «Дзвону», писану, очевидно, до 1890 року («вторая копія»), бо три копії з неї зробив Куліш для цензури мабуть тільки різними правописами. Можливо, були й деякі поправки. Рукопис цей одмінний од редакцій, відомих Каманіну та Романчукові, розподілом поезій, числом і деякими назвами їхніми. Очевидячки, редакцій «Дзвону» було не три, як зазначає Каманін (крім Романчукового рукопису), а більше.

ДО ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ.

Два невидані уривки з автобіографічної записки Ор. М. Новицького.

З передмовою та примітками проф. П. П. Кудрявцева[1]).

Орест Маркович Новицький (1806-1884 рр.) був блискучий професор на катедрі філософії в київському університеті протягом 16-ти років, від 1834-го до 1850-го року, коли було закрито самостійні філософські катедри в університетах, і він мусів покинути свою катедру, залишившися тільки на посаді цензора. Змушений покинути університет, він на останній посаді прослужив ще 19 років: за вислугою 35-ти років на державній службі він подавсь у відставку 28 грудня 1869 року. Після цього О. М. Новицький прожив ще мало не 15 років: він помер 4-го червня 1884 року, 78-ми років од народження, — можна сказати — напередодні, коли київський університет мав святкувати 50-річчя свого заснування, — встигши подати до комітету для організації юбілею автобіографічну записку про своє життя й діяльність. Записку, що її автор закінчив, як видно з напису на останньому аркуші, 16 лютого 1883 року, надруковано в «Біографическомъ словарѣ профессоровъ и преподавателей императорскаго университета св. Владиміра», складеному й виданому «подъ редакціей ордин. проф. В. С. Иконникова» 1884-го року на стор. 489-528; також були й окремі відбитки (s. l. et a., 40 сторінок). Записку надруковано з редакційними змінами та вкороченнями, иноді чималими, а надто там, де говориться про тодішню громадську та шкільну адміністрацію. Тимчасом пропущені місця не втратили своєї ваги для характеристики як автора записки, так і епохи, що про неї мова мовиться, та, що правда, й тієї епохи, коли друкувалося записку, бо редактор словника, вилучаючи ті місця, де говориться про адміністрацію 40—50-х років, уважав на умови свого часу. Окрім того, в уривках, що їх друкуємо, читач знайде декілька рис до біографії магістра філософії Ізбицького, професора Костиря, художника Ге. Зважаючи на це, ми подаємо до уваги читачів ці уривки.

---

[1]) Академик Д. І. Багалій протягом своєї 50-тирічної наукової діяльности віддав дуже багато енергії й праці на збирання та оброблювання матеріялів з історії освіти на Україні, зокрема з історії філософських течій на Україні (праці про Сковороду) та викладання філософії в харківському університеті. Гадаю, що в книжці „Записок“, яку присвячено цьому вченому, не зайві будуть матеріяли до історії освіти на Україні, які ми й подаємо.

Друкується їх з автографа, що зберегається в одного з унуків авторових, який ласкаво дозволив нам скопіювати рукопис, за що, без сумніву, читачі разом з тим, хто пише ці рядки, складуть власникові автографа щиру подяку. Записку писав власноручно О. М. Новицький на звичайних аркушах паперу. Всього в ній 21 аркуш, себ-то 84 сторінки in F. Аркуші власноручно перенумерував автор, що й у глибокій старості зберіг ту акуратність, якою відзначавсь за молодих літ. Автобіографію написано московською мовою з особливостями, властивими для половини XIX в.; подаємо її в українському перекладі, додержуючи по змозі характерних стилістичних рис оригіналу. Напослідок не можемо не висловити побажання — бачити надруковану всю автобіографічну записку О. В. Новицького, всю цілком, без змін і без скорочень: вона й досі є найповніший життепис цієї талановитої людини, що залишила помітні сліди не тільки у викладанні філософії на університетській катедрі, а й у філософській літературі [1]).

I.

Перший з уривків, що їх подаємо, є і в друкованому тексті, проте надто врізано його там. Він обіймає 39 рядків друку (стор. 507 - 508 у «Біографич. Словарѣ» — стор. 19 - 20 в окремому відбитку).

«Князь Давидов[2]) був людина лагідна, непретенсійна, однак, як аристократ, надто ледача. Йому було важко відвідувати університет, гімназію

[1]) Про Ор. М. Новицького, окрім згаданого в тексті „Біограф. словаря профессоровъ... ун-та св. Влад." (стр. 489 - 528, 812, 816), див. ще у проф. В. Я. Шульгіна в „Исторіи ун-та св. Влад. за первое 25-лѣтіе его существованія" (Спб. 1860); проф. Владимирського-Буданова в „Исторіи" того-ж-таки ун-ту (т. I. Кіевъ 1884); у книзі „Кіевъ и университетъ св. Владиміра при императорѣ Николаѣ I. 1825-1855. Кіевъ 1896"; в „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи" за 1891 р., т. I, стор. 664 - 665; в листі П. О. Куліша до М. В. Юзефовича („Кіевская Старина", 1899, № 3, стр. 309); у спогадах К. Д. Думитрашка („Полтавск. Епарх. Вѣдомости", 1865, № 19, часть неоффиціальная, стор. 217 - 245; те саме в „Руководствѣ для сельскихъ пастырей", 1865, т. II, № 34, стор. 620 та № 35, стор. 653); А. А. Солтановського („Кіевская Старина", 1892, № 5, стор. 242 - 243); проф. А. В. Романовича-Словатинського („Вѣстникъ Европы", 1903 г., № 1, стор. 168 - 169, — дві-три риски та ин.); у книжці „Михаила [Александровича] Максимовича, Письма о Кіевѣ и воспоминанія о Тавридѣ", Спб. 1871, стор. 37 - 41. У кн. „Кіевской Старины" за липень 1884 р. вміщено прекрасний некролог Ор. М. Новицького (стор. 547 - 554). Як свідчить † В. П. Науменко, некролога склав редактор-видавець „Кіевской Старины" Теофан Гавр. Лебединцев, себ-то він вийшов з кіл близьких до Новицького. Новицькі й Лебединцеви були у свояцтві — брат Т. Г. Лебединцева був одружений з рідною небогою Ор. М. Новицького Олександрою Наркісовною Новицькою.— Немає також повної й точної бібліографії друкованих праць Ор. М. Новицького. Не вважаючи за зручне подавати таку бібліографію в даному місці, користуюся з нагоди, щоб виправити помилку, що трапилася в четвертому випуску „Систематическаго каталога книгъ библіотеки Кіевской Дух. Академіи, составленнаго библіотекаремъ Академіи А. С. Крыловскимъ" (Кіевъ 1896). Там, на стор. 62-ій, О. Новицькому приписано брошури: „О философіи Энгенмайера" та „О философіи Плотина". Направду вони належать Ів. Мих. Скворцову.

[2]) Кн. С. І. Давидов був за куратора Київської шкільної округи від 1839 до 1845 р. Його curriculum vitae — в книжці „Столѣтіе кіевской первой гимназіи". Кіевъ 1911, т. II, стор. XV - XVI.

пансіон. Якщо инколи він приходив до університету підчас іспитів, то хіба-що з нудьги; іспити його не цікавили; він сідав на студентську лаву і на клаптику паперу малював олівцем голівки; а малював дуже добре, як видно по тих зразках, що иноді він залишав їх на лаві, на якій сидів. Так само недбало ставився він і до поточних справ у керуванні округою; він гадав, що досить підписати власною рукою те, що написане було рукою керівника його канцелярії. Само собою зрозуміло, що виходило з такого стану справ. Куратор шкільною округою керував фіктивно; на ділі керування перейшло до рук керівника канцелярії [1]). Призначалося вчителів, підвищувалося їх, нагороджувалося або переміщувалося та усувалося залежно не від особистої достойности, а від инших засобів, що їх великою мірою практикувалося мало не по всіх канцеляріях за царювання Миколая Павловича [2]). Влада керівника канцелярії не обмежувалася на сфері учительської й подібної служби. С. О. Богородський [3]), бувши за професора університету, разом з тим був і за директора київської 2-ої гімназії. Грішми, що залишилися від економії, звичайно розпоряджалися директори на користь своїх гімназій, хоч і з дозволу куратора. Однак тепер і з 2-ої гімназії лишки почала збирати на свою користь канцелярія, звичайно, з кураторового затвердження. Новицький сам був свідком, як такий канцелярський засіб обурював Богородського, проте становити опір цьому захватові не було ніякої можливости. Опісля йому довелося витерпіти ще й гірше, а саме усунення від гімназії, що, можна сказати, зовсім занапастило цю талановиту й ділову людину. Канцелярський вплив починав у знаки даватися і в університетських справах, між иншим у будівельному комітеті, що відав спорудженням університетських будинків. Уже через вдачу свою ніяк не міг терпіти це Неволін [4]), як ректор, що теж брав участь у цьому комітеті. Обурення таким станом справ, змінити який було не сила йому, правило за один з головних мотивів на те, щоб перейти з Київа до Петербурзького університету.

Настав час, коли лиш військових генералів визнавали за придатних на те, щоб керувати будь-якими державними справами, не виключаючи й вищих шкільних закладів. Од них сподівалися найбільше того що всюди заведено буде військову дисципліну з гаслом: «не смѣй разсуждать, а исполняй, что приказано». І до Київської шкільної округи призначено було на куратора військового повного генерала Трескіна [5]), а втім повного не рангом, а

[1]) За керівника канцелярії куратора київської шкільної округи, починаючи від 1839 р. протягом багатьох років був Олексій Олексійович Лазов.

[2]) Перше було написано: „а від даюнців, що їх підносили. З цим установлено було особливу форму: сам керівник не брав хабарів, а була особа, що брала їх безсоромливо і вміла приховати копійчину на чорний день. І якої поваги та трохи не поклоніння удостоювалася тоді та особа за своє ласкаве посередництво. Навряд яка губернаторша або помпадурша могла користатися більшою увагою". Наведені слова закреслено й замінено загальнішою й менш визначеною формою, що її подано в тексті.

[3]) Про нього — в „Біографич. Словарѣ", що його видано за редагуванням проф. В. С. Іконнікова.

[4]) Про проф. Неволіна — там-таки.

[5]) Так скрізь у Новицького в рукопису. Треба Траскін. Генерал-майор Траскін був за куратора київської шкільної округи від 1846 до 1848 р. Його curriculum vitae —

тим, що він був надзвичайно гладкий. Це була мало не куля, на невеличких підставках замість ніг і невеличкою кулькою зверху замість голови. Не дивно, що він набув такої кулястої форми; він і сам, здається, коривсь тодішньому військовому гаслу: «не смѣй разсуждать», а наказів од міністра було небагато, так що й працювати доводилося небагато. Вся його увага, всі його турботи були зосереджені на тому, щоб їжа в нього була розкішна й найсмачніша, виготовлена за французьким меню; він що-дня записував це меню, і ніщо не йшло в генерала так акуратно, як оці записки. Кому пощастить здобути ці гастрономічні записки, той матиме найкращий матеріял до біографії Траскіна. За такого куратора, само собою зрозуміло, канцелярія його не втратила ні своєї ваги, ні свого характеру. В університеті трохи чи не головним розпорядженням куратоpовим був наказ черговому субінспекторові записувати професорів, що спізнялися на лекції. Субінспектор стояв за рогом коридору з папером та олівцем у руці, і коли професор спізнявсь хоч на дві хвилині по-над дозволені 10 хвилин, зараз-же помічав: «N N прийшов на лекцію о 12 хвилині». Сам куратор до університету не з'являвсь [1]).

Скоро виявилося, що звичайного генерала не досить для режиму. Університет і всю шкільну округу довелося підпорядкувати київському, подільському й волинському генерал-губернаторові, генералові від інфантерії Дмитрові Гавриловичеві Бібікову [2]). Як державний діяч, як людина, без сумніву, розумна й непохитної енергії, він зробив для тутешнього краю або краще сказати, для тутешньої російської людности багато добра, значно більше, ніж хто инший з його попередників або наступників. Як поводивсь він з особами, що мали з ним будь-які стосунки, — це инше питання. Він нікому з підлеглих йому не подавав руки, а коли кому-небудь з тих осіб, що безпосередньо не залежали від нього, він хотів зробити свого роду ласку, то подавав йому одного пальця. Дмитро Гаврилович був справжній сатрап; з цього погляду він і дививсь на всіх і на все. Однак, тут не місце списувати його

в книзі „Столѣт. Кіевск. первой гимназіи", т. II, стор. XVI — XVIII. Із спогадами Новицького про Траскіна цікаво порівняти спогади про нього-ж М. К. Чалого („Двѣ ревизіи" [Немирівської гімназії сорокових років] — „Кіевская Старина", 1883, № 2, стор. 444 — 453, і Н. Барановського („Изъ школьныхъ воспоминаній о Кіевѣ", ibid., 1884, т. VIII, стор. 502-505).

[1]) Навпаки, проф. В. С. Іконніков у своїй монографії „Кіевъ въ 1654-1855 г.г." каже, що „Траскін часто відвідував університет" („Кіевская Старина", 1904, № 12, стор. 553. Є й окреме видання цієї монографії). А в начерку життя та діяльности професора київського університету на катедрі психології Олексія Микитовича Тихомандрицького зазначено, що зорганізована 1853-го року при університеті технологічна лабораторія виникла завдяки „заботамъ и трудамъ" проф. Тихомандрицького „и теплому участію въ этомъ дѣлѣ бывшаго попечителя кіевскаго учебнаго округа генералъ-майора Траскина" („Біографич. Словарь", стор. 650).

[2]) Був за куратора київської шкільної округи від 1848 до 1853 р., коли його було призначено на міністра внутрішніх справ. Бібіков — особа історична і — деякою мірою — анекдотична. Не беруся вказувати обширної літератури про нього, між ними й численних спогадів. Звичайно, спогади Новицького, як і всякі инші, потрібують фільтрації, а втім не тільки загальний колорит цих спогадів, а й деякі окремі повідомлення історики епохи та її діячів без сумніву візьмуть на увагу.

вчинки, як генерал-губернатора. Це предмет для історії тутешнього краю. Нас він цікавить, як куратор округи. Ще 1839-го року, коли шкільна округа не підлягала йому, імператор Микола Павлович, з нагоди польського повстання, хтів, як казав Бібіков, назавсіди закрити київський університет. Але Дмитро Гаврилович ніби-то став навколішки та благав державця відмовитися від цього наміру, між иншим і тому, що такі заходи викликали-б закордоном несприятливі відзиви. Якщо це справді було так, то Дмитро Гаврилович став у великій послузі й тутешньому краєві взагалі й київському університетові зокрема. Однак опісля, як куратор округи, навряд він міг бути особливо корисний для нього. Як високопоставлена людина, діяльно віддана керуванню трьома губернями, він не міг близько знайомитися з діяльністю професорів університету, відвідувати, напр., їхні лекції та бути на іспитах, і взагалі не мав змоги спеціяльно цікавитися університетськими справами; ще менш він міг стежити за гімназіями. Директори гімназій, доглядачі шкіл, викладачі та їхня діяльність — усе це стояло десь у перспективі далекій од нього. В такому стані кураторова канцелярія неминуче здобула ще більше впливу на справи, ніж за двох попередніх кураторів, а разом з тим не припинялися й зловживання, що, зрештою, багато ширші були в канцелярії генерал-губернатора. Громовержець Бібіков, не знавши докладно справ шкільної округи, мимоволі повинен був погоджуватися на подання керівника канцелярії, що мав добрий досвід на доповідях, — про нього він якось висловивсь: «это умный мужикъ». У Бібікова, як куратора округи, був ще помічник [1]). Однак і помічника і самого Бібікова надто мало цікавив хід навчання як в університеті, так і в гімназіях. Суть управління обидва вбачали у військовому режимі і з особливою любов'ю пристосовували його до діла. Непомірно честолюбний і претенсійний, помічник звисока ставивсь до підлеглих і з-за плечей свого всевладного начальника нерідко накладав важку руку на чужу особистість. Однак говорити докладно про його вчинки в цій сфері ще рано. Треба полишити це для майбутнього історика, і для нього знайдеться багато матеріялів, що збереглися у спогадах різних осіб. Наведемо тут лиш один випадок, та й то загального характеру, що стосується до його характеристики. За часів Бібіківського керування округою теперішній академик мистецтва, професор малювання історичного й портретного, Микола Мик. Ґе, тоді ще гімназист [2]), квартирував у домі Новицького [3]),

[1]) За помічника куратора київської шкільної округи від 1843 до 1858 р. був Мих. Волод. Юзефович, потім голова київської Археографічної Комісії († 21 травня 1889 р. на 87 році від народження). Див. про нього в додатках до видання П. Н. Батюшкова „Подолія“ (Спб. 1891), стор. 40 — 46; статтю написано в иншому тоні порівнюючи із спогадами О. М. Новицького.

[2]) Мик. Мик. Ґе (народ. 15/II 1831 р. † 1/VI 1894 р.), вчився у першій київській гімназії, куди вступив мавши 10 років, значить 1841 року. Його спогади про першу гімназію надруковано в „Сборникѣ въ пользу нуждающихся студентовъ университета св. Владиміра“ (Спб. 1895); инші спогади — в „Сѣверн. Вѣстникѣ“, 1893 р. („Жизнь русск. художниковъ 60-х годовъ)“ і 1894 р. („Встрѣчи“). Див. цитовану вгорі книжку „Столѣтіе кіевск. первой гимназіи“.

[3]) Будинок Новицького, що зберігсь і досі, знаходивсь на розі Караваївської та Тарасівської вулиць (одноповерховий, білий з колонками). Від спадкоємців Новицького

а разом з ним жив і його репетитор католик Ізбицький Остап. Того часу Ізбицький жив у Київі, вже скінчивши університет, а після він склав іспит на магістра, прийняв православіе, вступив до московської духовної академії на богословський курс, прийняв чернечий постриг і в сані архімандрита помер, бувши ректором семінарії в одній із східніх сибірських губерень [1]).

його придбав Цитрон. На мій погляд будинок такий цікавий своїм зовнішнім виглядом і показовий для тієї епохи, коли його збудовано було, що Комісії для вивчення Старого Київа слід було-б принаймні зфотографувати його.

[1]) Це не точно: Ізбицький справді помер у Східньому Сибіру (16 листопада за ст. ст. 1869 р.), та тільки не на посаді ректора семінарії, а на посаді начальника іркутської місії. Раніш він був і за ректора семінарії, тільки не в Східньому Сибіру, а на Північному Кавказі, а ще раніш — за професора та інспектора петербурзької дух. Академії. Незвичайний і навіть чудний життьовий шлях цього вихованця київського університету, поляка з походження, близького до професора Новицького, магістра філософії його промоції (дістав цю ступінь 1847 р.— див. „Академическіе списки ... Университета св. Владиміра (1834-1884)". Київъ 1884, стор. 24). Відомості про цю цікаву особу можна знайти в таких виданнях: 1) Парѳеній (Поповъ), архіепископъ Иркутскій, Свѣдѣнія объ Иркутскомъ Отдѣленіи дух. миссіи за 1886 г. Гл. VIII — Труды Правосл. Миссій Восточн. Сибири. Т. I. Иркутскъ. 1883.— 2) Його-таки, Иркутская духовная миссія въ 1867 г. М. 1868. Відбиток з журналу „Православное Обозрѣніе" за 1868 г. Те саме — перше в „Иркутскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ" за 1868 р., а потім передруковано в II-му томі згаданих угорі „Трудовъ".— 3) Його-таки, Иркутская духовная миссія в 1868 г. Відбиток з журн. „Православное Обозрѣніе" за 1869 р. Потім передруковано в II томі „Трудовъ Правосл. Миссій Восточн. Сибири".— 4) Його-таки, Иркутская духовная миссія с 1861 по 1870 г. Відбиток з „Иркутск. Епархіальн. Вѣдомостей" за 1870 г. Передруковано в II томі „Трудовъ Миссій".— 5) Архимандритъ Гурій, Отчетъ о состояніи и дѣятельности Иркутской духовной миссіи въ 1880 г.— Труды правосл. миссій Иркутск. епархіи, т. IV.— 6) Архим. Макарій (Дарскій), Путешествіе ... Веніамина, архіепископа Иркутскаго по Якутскому тракту — там-таки. — 7) Архим. Епифаній (Избицкій). Некрологъ —„Иркутск. Епарх. Вѣдомости", 1869 г., № 49.— 8) Некрологъ. Архимандритъ Епифаній Избицкій —„Кіевск. Епарх. Вѣдом.", 1870, № 3.— 9) Савва епископъ Харьковскій (потім архіепископ Тверський) — Воспоминанія о Леонидѣ (Краснопѣвковѣ), архіепископѣ Ярославскомъ. Харьковъ 1877, стор. 70-72.— 10) С. Смирновъ, Исторія Московск. Духовной Академіи до ея преобразованія (1814-1870). М. 1879, стор. 457.— 11) Письма Московск. митрополита Филарета къ высочайшимъ особамъ и къ разнымъ другимъ лицамъ. Т. II. Тверь, 1888. Стор. 64-65, 70, 124. 126.— 12) Сергій (Василевскій), архим., Филаретъ (Амфитеатровъ), митрополитъ Кіевскій. Т. III. Казань 1888, стор. 249.— 13) И. Чистовичъ, С. Петербургск. Дух. Академія за послѣднія 30 лѣтъ (1858-1888 г.г.). СПБ. 1889, стор. 6-7, 9, 13-14.— 14) П. А. Н-скій, Архимандритъ Епифаній Избицкій. Очеркъ изъ недавняго прошлаго Иркутск. дух. миссіи. „Православный Благовѣстникъ", 1893 г., № 22. Нарис складено мало не виключно за згаданими вгорі „Трудами Правосл. Миссій Восточн. Сибири".— 15) Изъ записокъ ... Леонида, архіепископа Ярославскаго. „Душеполезное Чтеніе", 1906, № 8, стор. 475-476.— 16) Алексѣй Родосскій, Біографич. словарь студентовъ первыхъ XXVIII курсовъ Спб. Духовной Академіи. 1814 — 1869 г.г. Спб. 1907, стор. XXI.— 17) Письма Веніамина, Архіепископа Иркутскаго, къ казанскому архіепископу Владиміру (1862-1889). Съ предисловіемъ и примѣчаніями К. В. Харламповича. Изд. О-ва Истор. и Древн. Рос. М. 1913, стор. 69 і 69-70.— 18) Леонидъ Соколовъ, Игнатій Брянчаниновъ. Ч. I. Київъ 1915, ч. I, стор. 276, 298. Ч. 2-я, приложенія, стор. 158, 161-163.— 19) Воспоминанія [академика] Е. Е. Голубинскаго. „Труды Костромского Научн. О-ва по изученію мѣстнаго края". Вып. XXX. Третій историч. сборникъ, стор. 36. На підставі матеріялу, що його витягнено із зазначених видань, а також з п'яти власноручних листів Ізбицького до О. М. Но-

От оцей Ізбицький, скінчивши університетське навчання, пішов до помічника куратора шкільної округи з проханням дати йому яку-небудь посаду в гімназії. Коли його не було, Ге в своїй кімнаті на стіні, що, як тоді велося, була пофарбована олійною фарбою, вуглем намалював з одного боку Ізбицького з проханням у смиренному й прихиленому вигляді, а з другого боку— помічника куратора в його гордій начальницькій позі. В цьому нашвидку зробленому нарисі, що довго зберегавсь на стіні, юний талант надзвичайно влучно виявив не тільки зовнішні риси його, а й характер самої душі його, оскільки вона відбивалася в зовнішності. Можна сказати, що Ге на цей раз показав себе фотографом не тільки тіла, а й душі, оскільки це було можливо у швидкому нарисі вуглем» [1]).

II.

Досі мова йшла про Бібікова, як куратора київської шкільної округи взагалі. Нижче, характеризуючи внутрішній побут університета наприкінці 40-х та на початку 50-х років, автор знову вертається до особи Бібікова. В друкованому тексті (словар, стор. 521; відбиток, стор. 33) цією стороною Бібікову присвячено трохи понад півсторінки — в рукопису значно більше. Може автор виявив у цьому місці зайву балакучість; можливо, що не всі його повідомлення безумовно точні, а проте в цілому вони характерні для того враження, що його залишило після себе кураторство Бібікова в університетських колах, а своїми подробицями вони доповнюють наші відомості про минуле київського університету та його професуру.

Даємо слово О. М. Новицькому.

«Для характеристики Бібіковського керування київською шкільною округою наведемо декілька випадків відносин Бібікова до Ради університету, до професорів, студентів і гімназистів.

В університетській Раді Бібікову, звичайно, не доводилося бувати; замість того помічник його в керуванні округою з'являвсь до Ради, коли йому було завгодно, осідав місце голови й вирішував своїм особистим розсудом справу, що за-для неї з'являвсь сюди, напр., коли мали вирішити, кого з тих, що вступали до університету, прийняти на державні кошти, і кого не прийняти. Таке втручання кураторового помічника в університетські справи, за теперішнього самоврядування, може здатися неймовірне, а тоді воно було звичайне явище. З професорами університету сам Бібіков иноді нав'язував безпосередні стосунки: які саме? Одного разу декілька професорів, сімейних і нежонатих, вирядилися за місто великим, тоді поштовим, житомирським

вицького, що їх ще ніде не надруковано, той, що пише ці рядки, склав найповніший з теперішніх (однак загалом бравши далеко не повний, бо не використано архіви московські, ленінградські, ставропільські, іркутські) нарис життя й діяльности Є. Ізбицького з підзаголовком: „История одной не совсем обычной жизни". В друку нарис не з'являвсь.

[1]) Після цього в рукопису йшли такі рядки: „Чи не доведеться й майбутньому історикові взяти вугіль у руки? Хто пам'ятає час керування шкільною округою під проводом Бібікова та його помічника, той може побажати лиш одного, щоб воно більш ніколи не повторювалося в Росії". Проте ці рядки закреслено чорнилом (значить зробив це сам автор). Але таки нижче, як побачимо, він використав їх.

шляхом у гай, пили там чай, закусили і вночі при місяці повертались додому, йшли пішки; двоє-троє, в тому числі старший Тихомандрицький [1]), проспівали декілька російських пісень. Другого дня одержано від Бібікова наказа всім професорам з'явитися до нього. З ректором Травтгофером [2]) на чолі приходять усі, і Бібіков урочисто заявляє, що минулої ночи дехто з професорів, повертаючися з гулянки, на міській околиці, співали дорогою пісень. Ні в цих піснях, а ні в усій поведінці професорів, звичайно, не було нічого непристойного й ганебного. У чім-же річ? Бібікову захтілося тільки показати, що йому відоме все, що діється в місті й по-за містом; инших мотивів на те, щоб скликати професорів, не було ніяких. І Бібіков справді знав трохи не все, що робиться не тільки в місті взагалі, а й у сімейному житті. За-для цього найвищою мірою розвинене було шпигунство. На пошті перечитувалося листи і вхідні й відхідні, і з них робилося виписки не тільки політичного характеру, а й про найінтимніші сімейні справи; поліція теж збирала всякі сплітки про різні сім'ї від кухарів, льокаїв, куховарок, покоївок — і про все доповідали генерал-губернаторові, а він з завдоволенням хвалився, надто полякам, що йому відомо навіть те, що в кого вариться на обід. Це знання хатнього життя городян він довів одного разу на прикладі професора Орнатського [3]). Якийсь студент, що був незавдоволений з нього й знав його скупість, підкинув йому анонімного листа з загрозою підпалити його будинок. Орнатський якось дізнавсь, хто був автор цього листа, й поскаржився на нього Бібікову. Однак Бібіков залишив скаргу Орнатського без уваги, а заходився коло нього самого, бо дістав відомості про його стосунки до своєї куховарки. Тиск на нього з цього боку був такий нестерпучий, що він мусів звільнитися з університету, продати бу-

[1]) Олександер Микитович, професор на катедрі прикладної математики (див. Біограф. Словарь).

[2]) Професор на катедрі ботаніки, потім директор Ботанічного саду в Петербурзі, з 1 липня 1847 р. до 6 травня 1859 р.— ректор київського університету (див. „Біограф. Словарь"). Новицький у своїй „Записці", зазначаючи вченість Р. Е. Травтгофера, його лагідність та гостинність, а також заслуги що-до організації університетського ботанічного саду в Київі, не так високо ставить його, як ректора: „справляючи ректорську „службу", проф. Травтгофер надто захоплювавсь формалізмом". „З цього приводу,— оповідає Новицький,— Віталій Яковлевич Шульгін висловивсь одного разу про Рудольфа Ернестовича так: „коли-б Бібіков звелів йому підпалити університет, він не вагавсь-би ні трохи і виконав-би цей наказ" (характеристику Травтгофера наводжу з рукопису Новицького: в друку її вкорочено й пом'якшено — Біограф. Словарь, стор. 509, відбиток, стор. 21). Тимчасом проф. А. А. Романович-Славатинський у своїх спогадах малює Травтгофера просто-таки як ідеального ректора (Вѣстн. Европы, 1903, берез., стор. 187 — 189).

[3]) Орнатський, Серг. Микол. (1806 — 1884), профес.-правник спочатку Київського (1835 — 1843), потім Харківськ. (1846 — 1848), наостанку Московськ. університету (див. Біограф. Словарь профессоровъ университета св. Владиміра, а також Біограф. Словарь профессоровъ Московскаго Университета, т. II). Новицький у своїй „Записці", говоривши про позаслужбові взаемини між професурою київського університету, зауважив про Орнатського, що він „через свою крайню скупість уникав будь-яких стосунків навіть із своїми шкільними товаришами" (Новицький, очевидно, мав на увазі Неволіна й Богородського). А проте ця, сказати-б, побутова скупість не завадила Орнатському безплатно викладати межеві закони вихованцям київської школи землемірів.

динок (на розі Шулявської та Велик. Васильківської) й виїхати з Київа [1]). Другий випадок: Костир [2]), що довго був у добрих взаєминах з помічником куратора, наостанку чимось недогодив йому. Той почав проти нього ворогувати й переслідувати його, а втім це часто практикувалося на особах, близьких до помічника. Довелося Костиреві захищати свою дисертацію, щоб дістати ступінь доктора російської словесности. На диспуті був і сам Бібіков. Новицький, як декан, виклав curriculum vitae диспутанта і між иншим похвалив і його талант, і його зайняття своїм предметом та звернув увагу на те, що з вихованців київського університету Костир перший доходить докторського ступеня. Помічник Бібікова був незавдоволений з Новицького за його похвали Костиреві, хоч вони й аніяк не були перебільшені і цілком заслужені. Довелося Бібікову зробити подання до міністра народньої освіти про затвердження Костиря на ступені доктора. Але замість щоб клопотатися про це, він повідомив міністра, що Костир божевільний і через те не можна затверджувати його в ступені, якого він доходить. Дивно що Бібіков, взагалі людина самостійна, на цей раз чинив за сторонньою намовою, а не з особистого переконання, бо, бувши на диспуті, сам міг переконатися в здоровому думанні Костиря. Зробленого представлення про незатвердження його в науковому ступені міністр народньої освіти не взяв на увагу, очевидно, як несправедливого, і згідно з постановою факультету й університетської Ради затвердив Костиря в науковому ступені. Тоді було повідомлено міністра, що Костир на диспуті висловив якісь образливі для духівництва думки й що через те він не може залишатися в Київі, хоч справді нічого образливого для духівництва Костир не сказав. Через це міністр ніби-то мусів перевести Костиря до харківського університету [3]). Бібікову подобалося показу-

[1]) Тут у Новицького якась плутанина. На його виходить, що проф. Орнатський мусів залишити київський університет і навіть виїхати з Київа під тиском Бібікова, як куратора шкільної округи. А проте Орнатського було звільнено від професури в київському університеті 20-го квітня 1843 р., а Бібіков обійняв керування київською шкільною округою 1848 р. Звільнено проф. Орнатського з київського університету за куратора Давидова. Може в данім випадку важив тиск Бібікова не як куратора, а як генерал-губернатора? За київського генерал-губернатора Бібіков був від 1838-го до 1852-го року.

[2]) Костир, Микола Трохимович (1818 — 1853), професор на катедрі російської словесности перше в київському (1839 — 1851), потім у харківському університеті. Про нього в „Біограф. Словарѣ профессоровъ университета св. Владиміра“ — стаття А. І. Линниченка, в книзі „Историко-филологич. факультетъ Харьковскаго Университета за первыя 100 лѣтъ его существованія (1805 - 1905), Харьковъ, 1908“ — стаття проф. М. Ф. Сумцова.

[3]) У мене зараз є автентичний лист проф. Костиря до О. М. Новицького з 12-го жовтня 1849 р., де кореспондент Новицького оповідає про свої одвідини генерал-губернатора Бібікова другого чи третього дня після свого диспута. Лист Костиря де-в-чому корегує спогади Новицького. „Я був у генерал-губернатора,— читаємо в листі,— хотів скласти подяку за ласкаву пам'ять про мене, що виявилася в призначенні дня диспутів (?). Ось Вам коротко зміст розмови. „Я незавдоволений — і знаєте (чи: „сказати Вам“) чим? Щó Ви там говорили про першу пару людей? Нащо примішали біблію та ин.?“. Зрозумійте моє становище: виправдовувати себе, як диспутанта, значило з обвинуваченням показувати на Вас, як опонента, й тому я (свідком розмови був лиш Седов, що був з доповіддю) сказав тільки: ваше в-во! Посилаюся на VI тезу та на мою книгу: там нічого про першу пару не було; питання про те знято було в и п а д к о в о; моє становище

вати, що він не тільки все знає, а й може на свою фантазію зробити все кожному, хоч-би хто він був. Напр., одного разу донесли йому, що ось такий-то повітовий маршалок, з походження поляк, носить бороду й вуса. Коли на виклик він з'явився до генерал-губернатора, то Бібіков вийшов до нього і, показавши на його лице рукою, сказав: «це що таке»? Зробив знак ад'ютантові, що зараз виніс і прочитав наказа, яким заборонялося носити бороду, а не-військовим і вуса; зробив другий знак — вийшов москаль з барабаном, посадовив на нього пана маршалка й по-салдатськи виголив його. Потім Бібіков знову з'явився і сказав маршалкові одно лиш слово: «прощавайте»! Мимоволі подумаєш, що, не вважаючи на безсумнівні адміністративні

було дражливе: не відповідати — значило зневажити себе перед ученими (себ-то не-росіянами), як Докторанта; відповідати — зневажити думку православних про першу пару та ин. Я вибрав середину, сказав п е р ш и м дещо, потім додав: мені, росіянинові, православному, ніколи не соромно визнати, що я поділяю думку біблії. Якщо воля вашого в-ва, я передам усе, що говорив, н а п а п е р і: перевірте розпитуванням... Г.-г. „Не треба; я знаю ваші вчені ідеї: можна говорити так і так (і пара і багато), довести не можна; однак (л а с к а в о): навіщо було говорити перед хлопчиськами про святі речі? Навіщо Ви, коли Вас спиталися про те, не висловилися д в о в з н а ч н о, чи як там. До того-ж, як Ви дозволили студентові виступити за опонента?“ Знову доводилося мені сказати про Декана та давній звичай, а щоб укоротити справу, я сказав: „я не насмів зауважити йому“... „Ні, Ви професор і мали право сказати йому: скінчите курс, будете виступати за опонента“... Я, бачучи лагідність цієї догани, що безневинно впала на мою голову, почав висловлювати жаль... „Адже-ж чому це я говорю Вам? — Я не хочу, щоб Ви, своїми здібностями, розумом та працею заслуговуючи на підвищення по службі, позбавилися того; якби я вважав Вас за винуватого, то я-б не говорив-би з Вами, а скарав-би Вас: а я не хочу, щоб Ви залишилися без належної промоції й коли я говорю, з'ясовую Вам,— значить, не гніваюся... Чому Ви не запросили Юзефовича?“ Їду, ваше в-во, перепрошувати, запевнити його... „Добре — з богом!“ Уявіть, найласкавіший Оресте Марковичу, мою радість — розділіть її зо мною. Тимчасом, радість на бік, а треба Вам, як Деканові, вжити заходів, щоб справа необережна, за спільним присудом товаришів, не набула иншого вигляду. Я спокійний, що не обвинуватило, а виправдало ласкаве, справді батьківське слово генерал-губернаторове. Проте, видно хтось переказував йому про початок диспута (г.-г. казав: „вчора 3 — 4 нас зійшлося й ми говорили про те, що було у Вас“); я прохав Юзефовича з'ясувати нашому ласкавому начальникові про диспутування студента: не погано було-б Вам ужити своїх заходів, щоб усе на цьому й скінчилося“.— Говориться тут про захист проф. Костирем його докторської дисертації, що була не що, як його університетські лекції під заголовком: „Предметъ, методъ и цѣль филологическаго изученія русскаго языка“. Два томи in 4⁰. К. 1848 — 1850 рр. Як бачимо, між змістом Костиревого листа та спогадами Новицького є одміна: в Новицького Бібіков був на диспуті Костиря, а з листа — цього не було; в Новицького диспут дав привід Юзефовичеві, а за ним і Бібікову, вижити проф. Костиря з Київа, а з листа міркувавши, Бібіков і після диспуту був „прихильний“ до Костиря. Як свідчить А. А. Линниченко, „одна з найбільших причин тих сутичок і незгод“, що виникли у проф. Костиря „і з вищим шкільним начальством, і з товаришами-професорами університету“ була „надмірна вимогливість, з якою на річних іспитах Костир вимагав од студентів відчиту в засвоєнні курсу, якого він викладав“ (Біограф. Словарь профессоровъ у-та св. Влад., стор. 301). А проте таки тривко стоять два факти: 1) диспут Костиря спричинив деяку сенсацію у вищих адміністративних київських сферах та 2) у проф. Костиря були сутички й незгоди „з вищим шкільним начальством“, що багато важили в тому, що йому довелося виїхати з Київа. Із спогадів Новицького видно, що в складі „вищого шкільного начальства“ неприхильний до проф. Костиря був кураторів помічник Юзефович.

здібності Бібікова та його деяку освіту, в ньому виявлялася ще ніби-то успадкована від не-російських предків жилка, або, як він сам висловлювавсь про себе, «властива йому злість».

Як ставивсь Бібіков до студентів та гімназистів? Одного разу двоє-троє студентів уночі вчинили бешкет у домі розпусти. Бібіков скликає до університету всіх студентів і прилюдно робить їм таке «назиданіе»: ви можете ходити до дівчат, проте не повинні чинити бешкету. В певні години Бібіков мав звичку гуляти Хрещатиком. Зустрічаючися із студентами як тут, так і в инших місцях, Бібіков неодмінно звертав свою увагу на те, чи застібнуто його сурдут на всі ґудзики й чи всі вони є; якщо тут не все було в порядку, Бібіков негайно відсилав його до карцеру. Одного разу Бібікову спало на думку зібрати до університетської залі всіх гімназистів. Він прочитав їм «внушительное наставленіе о повиновеніи» і враз наказав: «лягай кожен на чому стоїш». І всі гімназисти простяглися на підлозі. Видно Бібікову хотілося зформувати з молоди безгласих нікчем, а не громадян, що були-б свідомі значіння людської особистости. За такого настрою вищого начальства і в школах поводилися з дітьми жорстоко: рвали учнів за волосся, тягали за вуха, били лінійкою по чому попадя й шмагали різками нещадно. Це варварське поводження з дітьми припинив тільки Пірогов, коли він був за куратора київської шкільної округи. Тоді повіяло иншим духом — духом гуманного ставлення й до вчителів і до учнів. Та й призначалося директорів гімназій, дозорців у гімназичний пансіон, доглядачів шкіл не рідко не в наслідок персональної гідности кандидатів, а з цілком сторонніх мотивів. Бібіков иншого разу призначав на ці посади людей зовсім нікчемних, проте привилейованих, призначав на те, щоб вони, вислуживши декілька років, могли дістати ранг, що засвоєний був певній посаді, а з ним зробити дальшу службову кар'єру.

З усього сказаного видно, що свою службу в університеті від 1834 до 1850 р. Новицький проходив за чотирьох кураторів. Характеризувати їх можна такими рисами: перше кураторство було розумне й невтомно діяльне, по-батьківському до всіх доброзичливе [1]); друге [2]) — аристократично-ледаче; третє [3]) — військово-формальне, без розуміння свого діла й енергії; а напослідок четверте [4]) — військово-деспотичне, сваволею пройняте. Хто пам'ятає часи керування київським університетом і шкільною округою під проводом Бібікова та його помічника, той може побажати лиш одного, — щоб така адміністративна сваволя ніколи більш не повторювалася в Росії».

---

[1]) Говориться тут про кураторство Е. Ф. фон-Брадке (від 1834 до 1839 р.), якого Новицький виставляє як ідеального куратора (все, що стосується до цієї особи, є в друкованому тексті „Записок"). Пор., проте, думку про куратора Брадке М. А. Антоновича, що не мирився з тим, що куратор-німець переповнив університет німцями: „і ходять один по одному по університету поширителі російської народности: куратор фон-Брадке, за ним — помічник його Гінцель, за ним — інспектор студентів Гінглінг, а за ним — помічник його Рутенберг"... (Письма о Кіевѣ, стор. 86). Инших гріхів Брадке Антонович не вказує.

[2]) Кн. Давидова.

[3]) Генерала Траскіна.

[4]) Генерал-губернатора Бібікова.

Проф. А. О. СТЕПОВИЧ
(Київ).

З ПЕРШИХ РОКІВ „ЗЕМСКИХЪ СОБРАНІЙ“ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.

Перші земські зібрання з виборами „гласныхъ“, складанням інструкцій та ин. справами організаційного, сказати-б, характеру, були в російській суспільності начеб-то першою спробою свого роду парламентаризму під той час його „медового місяця“. У засіданнях бувало частенько-таки чимало різних характерних подробиць, що, не потрапляючи в протоколи та офіційні звідомлення, бувають відомі найбільше з різних документів приватного характеру: персональних записок учасників зібрань, листування їх з родичами або близькими знайомими, то-що. Помалу, неначе помацки, вироблювалася більш-менш доладня практика наших перших установ парламентського типу, і на першій порі було це дуже важко найбільш просто через те, що бракувало хоч трохи годящих на те людей. Так, у комісіях, які обирано в „общихъ земских собраніяхъ“, щоб розглядати або розробляти ті чи ин. справи, брали участь трохи не одні й ті самі особи, частенько навіть мало обізнані з даною справою; через те гаялося час та бували інші невигоди. Тимчасом про деякі земські зібрання можна сказати, що вони вповні, як то кажуть, „склали іспит“ і більш-менш стали на високості свого завдання. Представники таких довго ізольованих верстов, як от «дворяни», міщани з купцями, козаки, то-що, що зійшлися на спільну справу, здебільша зуміли зблизитися між собою, і через те земська господарська справа невдовзі налагодилася й пішла більш-менш правильною ходою.

У наших руках есть кілька документів приватного характеру, найбільше листів, в яких можна зустрінути чимало різних цікавих подробиць що-до початкового ходу земської справи в лівобережних губернях, що звалися тоді «малороссійскими», с.-то в Чернігівській і Полтавській. Дані в цих листах, правда, торкаються невеликої території цих губерень, але, думається нам, вони, що-до їхньої типовости, правдоподібно підходять і до инших земських зібрань, що відбувалися по инших містах тих губерень; у всякому разі вони, здається нам, заслуговують на увагу, і через те подається їх у цій статті, уґрунтованій на листах Григорія Вавиловича Галагана, відомого земського діяча, потім члена «государственнаго совѣта». Інтересно, що з усіх земських зібрань, на яких бував автор листів, одне тільки Борзенське — у місті Борзні Черніг. губ. «оказалось не на высотѣ положенія». Решта навпаки — «показали себя съ наилучшей стороны», ведено їх було доладньо, правильно, і вони звертали на себе увагу «разумнымъ образомъ дѣйствій состава ихъ членовъ». Галаганові листи ми думаємо незабаром надрукувати;

тому використаємо тут тільки деякі витяги з них, з яких читачеві можна було-б мати ясне поняття як про хід справ в описаних земських зібраннях, так і про саму особу автора листів — одного з найосвіченіших земців свого часу, що до того-ж додержував щиро демократичного напрямку в своїх поглядах і діяльності. Листи його потроху передаю рукописному відділові Націон. Бібліотеки.

Приїхавши в місто Козелець Чернігів. губ. на вибори «гласныхъ отъ землевладѣльцевъ» 19—20 квітня 1865 р., шановний автор пише: ...«засталъ въ Козельцѣ дворянъ чрезвычайно деморализованными; они повѣсили головы, оглашали воздухъ стонами, толковали о томъ, что все дѣло погибло, что казаки, которыхъ они за глаза называли «чоботами», ихъ совершенно затопчутъ, уничтожатъ, что казаки очень враждебно смотрятъ на пановъ, и при всѣхъ этихъ сѣтованіяхъ ни одинъ изъ нихъ не бралъ на себя труда проникнуть въ воображаемый враждебный лагерь и, нарушивъ, наконецъ, сословныя границы, сблизиться съ казаками». Побачивши таку чудну картину й людей з пригніченим настроєм духа, автор наважився зробити спробу як-небудь зарадити лихові. Він зрозумів, що «дворяни» мусять сами зробити перший крок до зближення з представниками «сельскихъ обществъ», «чоботами», а для того найліпший шлях — почати з ними розмови, щоб вияснити їм «законоположенія о земствѣ и земскихъ собраніяхъ». Справді, з такої розмови «съ землевладѣльцами — казаками» він переконавсь, що більшість їх так-таки «не знаетъ этихъ законоположеній и не имѣетъ почти понятія о томъ дѣлѣ, къ которому приступаютъ. Съ помощью нѣкоторыхъ другихъ лицъ» він зважився допомогти козакам, і наприкінці виявилося, що з їхнього боку немає ніякої ворожнечі до панів, а козаки тільки незавдоволені з деяких окремих осіб «и это естественно, а что былъ только недостатокъ въ сближеніи самомъ натуральномъ и чуждомъ всякой театральности или торжественности». На виборах були «36 дворянъ съ 36 шарами и 50 казаковъ со столькими же шарами, такъ что всѣхъ шаровъ оказалось 86. Когда предводитель дворянства Катериничъ, который велъ себя очень удовлетворительно, предложилъ назвать кандидатовъ на баллотировку, то казаки, а потомъ и дворяне, назвали первого меня, а затѣмъ были составлены списки дворянъ и казаковъ въ перемежку. Увидѣвши въ этомъ дѣйствіи безпристрастіе со стороны дворянъ, казаки окончательно примирились съ ними». Саме балотування було зроблено вже на другий день; автора листів було обрано 81 голосом з усіх 86. Було обрано «въ гласные» ще таких осіб: Васильчикова, Брюхачева, Якубовича, Андрія Тарновського, Бенецького, Полетику, Афендика та ин.; разом дворян 10, козаків — 4 і один «крестьянинъ». «Изъ 12 гласныхъ отъ сельскихъ обществъ оказалось 7 казаковъ, 2 крестьянина, 3 дворянина. Составъ дворянъ самый благонадежный изъ уѣзда и мы можемъ надѣяться, что уѣздное собраніе гласныхъ разсудитъ дѣло хорошо. Дворяне съ казаками разстались въ самыхъ лучшихъ отношеніяхъ; казаки были приглашаемы садиться на стульяхъ во время выборовъ и разговоровъ, и никто изъ нихъ не употребилъ во зло такого небывалого для нихъ права. Городъ Козелецъ выбралъ въ гласные двухъ купцовъ и одного дворянина».

Всупереч козелецьким виборам, борзенські спричинилися до величезного незавдоволення авторового тим ошуканством та тими інтригами, яких допустивсь «предводитель дворянства, какъ предсѣдатель собранія». Таке саме незавдоволення у розмові з автором висловлював і «гласный Подвысоцкій по поводу того, что дѣлалъ тамъ Гамалѣя и цѣлая ватага мелкаго дворянства, между которыми попались даже и конокрады. Выборами управлялъ одинъ Гамалѣя». Наприкінці вийшло так, що з дворян, окрім В. В. Тарновського і Вовка-Карачевського, обрано було людей «по большей части подозрительнаго свойства». Про склад і гідність обраних козаків Галаган мовчить, а про себе каже, що він «оказался забаллотированнымъ вмѣстѣ съ Бѣлозерскимъ и Имшенецкимъ. Подвысоцкій едва попалъ въ кандидаты; одна надежда на Тарновскаго, который слабъ и боленъ, а безъ него не знаю, что будетъ въ несчастномъ уѣздѣ. Изъ кого составится управа и что она будетъ выдѣлывать съ поручаемыми ей суммами денегъ!... Что дѣлать?... Борзенскій уѣздъ, вѣроятно, долженъ еще пройти черезъ горькій опытъ, чтобы убѣдиться, какъ не хороши въ немъ выборы» (л. з 23/IV 65 р.).

Прилуцькі вибори «гласныхъ отъ землевладѣльцевъ» вийшли дуже численні та жваві: «дворянскихъ голосовъ набралось 82, а казацкихъ 79... между дворянами разъединеніе, но между казаками единогласіе необыкновенное. Вообще они ведутъ себя съ достоинствомъ и тактомъ, которые удивляютъ даже ихъ недоброжелателей. Собравшись у себя заранѣе, казаки положили избрать изъ пановъ: меня, М. А. Марковича, Петра Аркадьевича (Кочубея, власника великого Згуровського маєтку. *А. С.*) и К. П. Тарновскаго (Скоропадскій избранъ прежде того отъ города)». Але балотування цілий день тяглося якось мляво і взагалі невдало для тих, що балотувалися, бо вони «или оставались въ черныхъ, или едва выходили въ бѣлые». Тоді козаки вже ввечері підійшли до столу і почали прохати голову, «чтобы, помимо установленной очереди, баллотировали ихъ кандидатовъ, изъ коихъ первого предложили меня. Тогда выборы получили вдругъ другой оборотъ. Я получилъ на все количество шаровъ — шесть неизбирательныхъ, за мною Тарновскій—37 неизбирательныхъ, М. А. Маркевичъ — 13, Петръ Аркадьевичъ избранъ полными бѣлыми шарами, и потомъ мы предложили Васильчикова, который получилъ всего два черныхъ. Казаки доказали, что имъ нужны крупные землевладѣльцы, которые, по ихъ словамъ, болѣе заинтересованы въ хозяйствѣ уѣзда. Выборы насъ всѣхъ происходили съ громкими возгласами одобренія. Петръ Аркадьевичъ очень доволенъ и даетъ завтра обѣдъ дворянству. Мы также думаемъ дать обѣдъ казакамъ для того, чтобы болѣе съ ними познакомиться».

Описані вибори «гласныхъ отъ прилуцкихъ землевладѣльцевъ» так завдовольнили автора, що він ніяк не може нахвалитися поводженням, тактом і розумом козаків; наприкінці листа він знов вихваляє їхню поведінку на виборах у земському зібранні і радіє складові обраних «гласныхъ», що повинні добре повести господарчі справи повіту. А справи ці були таки поганенькі. «Крестьянамъ, — пише автор, — перешедшимъ на выкупъ, по большей части уже нечѣмъ взносить выкупные платежи; произведенія земли ни по чемъ, работы нѣтъ, и для внесенія выкупныхъ платежей приходится продавать

крестьянскій скотъ въ полъ-цѣны, и они остаются безъ скота». Брак грошей завдавав шкоди й великим землевласникам, і автор, як один з них, признається: «передъ многими вещами въ хозяйствѣ становишься въ тупикъ и не знаешь, что предпринять; недостатокъ денегъ... становится все болѣе ощутителенъ». Між иншим, він винуватить у цьому діяльність і самого уряду — «различныя системы произведеній петербургской бюрократіи... Люди портятъ дѣла, а небеса ихъ не поправляютъ: послѣ прошедшаго дождливого лѣта Малороссія вступила въ свое нормальное положеніе засухъ и всевозможныхъ вѣтровъ; о дождѣ молятся непрестанно... Въ Лохвицкомъ, Пирятинскомъ и Золотоношскомъ уѣздѣ дождя не было уже до семи недѣль, и степи представляютъ печальный видъ» (писано 24/V 1865 р. з села Сокиринець, Прилуцького повіту).

Враженнями од Чернігівського губерського земського зібрання автор ділиться із своїм кореспондентом «любезнѣйшимъ и добрѣйшимъ дядюшкою» (це був Олександер Васильович Кочубей. *А. С.*) у великому листі з 30/X 1865 р. Це зібрання дуже порадувало його доладністю, великим порядком і пристойністю; воно обійшлося «безъ всякихъ особенныхъ выходокъ. Пренія производились въ порядкѣ, достойномъ даже стараго представительнаго учрежденія и, разумѣется, оставили далеко за собою дворянскіе выборы, отличавшіеся всегда безпорядкомъ. Дурново (голова. *А. С.*) по своимъ дѣйствіямъ превзошелъ ожиданія и заслужилъ общую благодарность, дѣйствительно заслуженную и выразившуюся въ обѣдѣ, данномъ ему всѣми гласными, съ разными спичами и другими принадлежностями». Автор тільки вважає за не зовсім вдале обрання на секретаря Закревського, людину «съ весьма поверхностными взглядами, неспособнаго хорошо вникать въ смыслъ вещей». Проте сам він гадає, що виною тут «страшное безлюдье, при которомъ выборъ крайне затруднителенъ: способныхъ людей много израсходовано на мировыя учрежденія, на акцизъ и т. п... В. В. Тарновскій былъ забаллотированъ, какъ предсѣдатель (губерської управи. *А. С.*), но прошелъ въ члены, и, безъ сомнѣнія, такихъ членовъ управъ по Россіи немного». Потім автор подає інтересну характеристику инших членів: «кн. П. П. Голицынъ — человѣкъ честный и благонамѣренный и даже гораздо болѣе способный, чѣмъ кажется. Кобеляцкій (при другихъ) очень пригодится, какъ человѣкъ опытный въ служебномъ отношеніи. Карпъ Бѣлозерскій - n'est pas un aigle, но онъ будетъ полезенъ для посылокъ. Карпинскаго я мало знаю, но его очень хвалятъ, и онъ, кажется, человѣкъ способный. Наконецъ, казакъ Гужовскій — весьма хорошо грамотный человѣкъ, правда, что плутъ и пройдоха, но что же дѣлать: нужно было хоть одного казака выбрать — и на него указали всѣ его собратья. Впрочемъ, ведя торговлю въ Ичнѣ, Гужовскій не будетъ въ состояніи постоянно заниматься въ управѣ». Далі автор змальовує докладненьку картину тих питань, що над ними довелося працювати зібранню, окрім справ поточних та звичайних, як, напр., розкладки повинностів та ин. З таких питань він вказує ось що: «1) О желѣзной дорогѣ изъ Кіева на сѣверовостокъ, 2) О межеваніи, 3) О винокуреніи, 4) О лѣсоустройствѣ и лѣсосохраненіи». Було ще й загальне

питання про складання інструкції для губерської земської управи. Щоб розглянути та розвязати ці питання, було обрано окремі комісії, в яких «пришлось участвовать почти однимъ и тѣмъ же лицамъ въ виду недостатка людей, сколько нибудь способныхъ къ работѣ». Сам автор, відмовившися брати участь у гуральничій комісії, де й без нього знайшлося «довольно защитниковъ и людей болѣе спеціальныхъ», взяв на себе головування в комісіях для межування, лісорозведення, складання інструкції для управи, а в комісії для проведення залізниці — тільки членство. З авторових слів, «вопросы о лѣсахъ были обсуждены и рѣшены довольно удачно; на первый разъ болѣе сдѣлать было трудно, и если законодательная власть поможетъ намъ, устроивъ у насъ для всѣхъ лѣсовладѣльцевъ обязательную стражу, то съ дальнѣйшими частями этого вопроса можно еще на нѣкоторое время подождать. Инструкція управѣ была написана безъ излишнихъ подробностей, но мы ввели въ нее болѣе всего мысль о самостоятельномъ развитіи земскихъ учрежденій, и мы это сдѣлали болѣе всего въ виду состава нашей губернской управы изъ людей хорошихъ, но робкихъ». Питання про залізницю потрапило в инше становище. Голова комісії з 7 осіб, Кост. Петрович Тарновський, з авторових слів, «велъ дѣло неловко, вяло и вообще неискусно. Сначала предложено было княземъ Голицынымъ разсмотрѣть два направленія желѣзной дороги изъ Кіева на сѣверо-востокъ, уже разрѣшенныя высочайшею властью и предоставленныя земскому собранію на выборъ: первое — черезъ Конотопъ на Курскъ и второе — на Остерскій уѣздъ между Днѣпромъ и Десною, потомъ на Черниговъ и мимо Городни на Слободы, а далѣе уже на соединеніе съ дорогою, проводимою изъ Витебска на Орелъ. Произошли споры и препирательства между сѣверянами и южанами, и такъ какъ первые составляли большинство, а между южанами оказались люди (какъ В. В. Тарновскій), не сочувствовавшіе соединенію съ Москвою, то для общаго примиренія допущено было обсужденіе и другихъ проектовъ линіи». Через те, що розвязати ці останні не було доручено земському зібранню, проти такої постанови питання були зроблено різні заперечення, що їх висловлював поміж инших осіб і автор листа. Наприкінці, каже він, «собраніе рѣшило вопросъ совершенно неосновательно, выбравъ какую-то среднюю линію, проходящую на Нѣжинъ, а потомъ поворачивающую на Сосницу и Стародубъ, что, конечно, не могло быть тогда осуществлено». Досить таки складне питання про межування спричинилося також до багатьох суперечок і наробило авторові, як голові комісії, багато клопоту та неприємностів, поки йому пощастило-таки заспокоїти всіх і прийти до чогось «пріемлемаго всѣми, хотя и скороспѣлаго». Але оповідання про усі перипетії цього питання, дуже цікавого своїми подробицями, ми мусимо відкласти до иншого разу...

В. Б. БІЛИЙ
наук. співр. Укр. Акад. Наук.

ХАРКІВСЬКІ ВЧЕНІ 80-х РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

Найприродніший сюжет для українського письменника початку XIX-го віку, доби відродження української культури — був з народнього життя. Воно було те реальне й наочне, звідки письменник брав і мову для свого оповідання чи повісти, і типи своїх героїв; там міг він порівнювати свої персонажі з живими людьми, чи списувати з них своїх героїв, або — нарешті, стилізувати в своїх писаннях дійсність. Через специфічні умови розвитку сюжети такого саме порядку довго живили українського белетриста. Етнографічна маніра заявила себе сильною і, якщо не зáвсіди життєздатною, то, в усякім разі, звичайною.

Коли умови українського політичного та культурного життя стали змінятися і коло ідей, що їх висловлювали українські літератори, стало ширитися, письменство не відцуралося остаточно підхідок етнографізму, часто з ними єднаючи нові настрої, сподівання та напрями. Недарма літературний твір у нас можна було ототожнювати з етнографічним матеріялом: уважав-же Куліш якийсь час «оповідання» Марка Вовчка за такий запис; твори Ганни Барвінок акад. С. Єфремов характеризував як «фотографічні малюнки, мало не стенографічно записані пригоди з життя»[1]). До сюжетів з життя української інтелігенції було ще далеко, бо й інтелігенції такої ще не існувало. Значно пізніше питав Кониський в одному з своїх творів — і не безпідставно питав: «Де ти бачив, де ти знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона і коли єсть, дак чи вона з народом?» («Народня Педагогія»). Але коли Кониський один з перших (власне, перший по Куліші) звернув увагу в своїх писаннях на інтелігента, то не скоро ще цей новий персонаж українського письменника набув свого справді художнього оформлення в літературі, рівного, психологічною правдою, постатям селян з творів Марка Вовчка.

Особливо яскраво це видно на спробах Нечуя-Левицького, другого письменника, що теж, як і Кониський, дав місце інтелігентові в своїх творах: маємо соковиті, колоритні малюнки «баби Параски та баби Палажки», суто-етнографічних постатів — і який нам видається безпомічний цей письменник у таких „конструктивних“ своїх повістях, як „Хмари“ або „Над Чорним морем“! Треба було таланту Коцюбинського, щоб подати зразки справді художніх творів з життя української інтелігенції. Поволі входив інтелігент у літературну обихідку, спочатку як певна проблема, пізніш, в звязку з ідеологічними змінами, як реальна й невідмінна постать. Пізніші письменники

[1]) С. Єфремов, Історія укр. письменства, 1917, ст. 277.

вже не обходяться без цього персонажу. Але-ж герой-інтелігент просякає згодом навіть і в твори таких письменників, що своєю манірою цілком наслідують стару етнографічну традицію.

До таких письменників, що до недавнього часу заявляли себе етнографічною манірою, належить Дмитро Яворницький. Так характеризував його й історик українського письменства акад. С. Єфремов[1]), і справді — над творами маститого представника старшого покоління діячів української культури більше праці фольклористові, як критикові. Мало не з кожного твору Яворницького, як от „Наша доля — Божа воля", „У бурсу", „Поміж панами", „За чужий гріх" можна виписувати фольклорний матеріял, взятий з народніх уст і вміщений туди.

Але цьому „останньому з могікан" уже довелося поширити літературний інвентар письменника-етнографа. 1905 рік дав йому нові слова й вирази[2]). Коли в инших своїх творах Яворницький справді, як це помітив С. Єфремов[3]), нагадує Квітку-Основ'яненка, то такий твір його, як „Де люди — там і лихо", стільки-ж різнить його з тими старими письменниками, до яких він так подібний своєю манірою писати. В иншій своїй великій повісті „За чужий гріх" (1907) Яворницький подає поруч з життям народнім, так-би мовити, — історію горопашного життя українського інтелігента, що з того народу вийшов. Герой—Гриць Дурденко, палкий юнак, неможливою ціною страшенного бідування дістається до вищої школи, вибивається на лікаря, але трагічно гине, встигши переконатися в тім, з яким презирством ставиться „панство" до сина богомазового, хоч він і з вищою освітою. Це презирство в знаки дається Дурденкові з вступного іспиту до духовної школи починаючи, дошкуляє його в університеті, розбиває життя.

Ми не збираємося говорити тут про Яворницького, як белетриста; хочемо обмежитися тільки деякими епізодами з наведеної повісти. Для нас особливо цікава та частина її, де описується університет та деякі з професорів; як побачимо — ці всі типи списано з живих людей, імена яких уже повинні примусити нас уважно поставитися до повісти, як до певного документа.

Не зважаючи на це, повість пройшла в літературі непомітно. На персонажі, прототипи яких відшукати було дуже легко, не звернули жадної уваги. Тільки в посмертній статті своїй «До історії наукового впливу О. О. Потебні»[4]) небіжчик акад. М. Сумцов уперше оголосив друком про це. У розділі «О. О. Потебня в освітленні Д. І. Еварницького» є такі рядки: «Персонажі оповідання більш-менш портрети з живих людей... Особливо це можна висловити про XXIX главу, де автор описує свої враження від університету і професорів його. Я тут знайшов не тільки моїх власних учителів і товаришів по професурі, а навіть і самого себе під назвою Донець-Залозного, і самого автора оповідання, як колишнього мойого учня і приятеля під назвою Грицька

[1]) С. Єфремов, Історія українського письменства, вид. III, 1917, ст. 379.

[2]) П. Єфремов, Белетристичні писання Д. І. Яворницького—„Зоря", 1925, 12, ст. 25.

[3]) Ib., ст. 379.

[4]) Науковий збірник Харківської Науково-дослідчої катедри історії української культури. Ч. 2—3, присвячене пам'яті проф. О. Потебні. 1926.

Дурденка» (ст. 7). Далі Сумцов розкриває псевдоніми виведеної у повісті професури, зазначаючи, що ці характеристики відповідають дійсності. Характеристику професора Хмари Сумцов передрукував трохи не цілком. Ми подамо характеристику всіх професорів Харківського університету, що фігурують у цій повісті і постараємося довести подібність їх до живих осіб не тільки базуючися на авторитетному слові акад. Сумцова та ствердженні авторовім, але-ж і на друкованих матеріялах [1]).

Гриць Дурденко, герой повісти, вступивши до університету на медичний факультет, не обмежується тим, що слухає свої медичні лекції. Він одвідує лекції на юридичному, особливо на філологічному факультеті. Політична економія вабила його через те, що „вона дозволяє чоловікові додивлятися до живого процесу життя людського, виясняти обопільні стосунки фактів звичайного порядку, визначати причини животіючих негожів економічних обставин народу і тут-же дає в руки і сами заходи, як перешкоджати вадливі для людського достатку сили“ (ст. 286). Не менше цікавила його історія, бо „вона умудряє чоловіка своїм багатовіковим опитом..., облагороджує серце чоловіка і робе його справжнім чоловіком, який повинен працювати не для власної користи тільки, а для блага і для користи всього світу“ (ст. 287). Настроєний ідеалістично, Гриць Дурденко ідеалізував і представників науки — професорів, „але де-далі — він більш і більш добирав толку і врешті дізнав, який певне професор і чого він справді коштує, а який тільки носе на собі це ім'я“ (ib.). І потроху у молодого студента складається инше переконання: є різні учені, поруч із справжніми обдарованими таланом професорами були й „чесні трудівники, без талану й глибокого порозуміння науки“, були чиновники, ба й такі „гірко сказати — прямо-таки шахраї, такі, що й науки своєї нічого не знали й од читання лекцій усяким способом ухилялись“ (285).

Далі, автор подає нам цілу галерію вчених. Перед нас історики — Морев і Карлсон, лінгвіст Хмара, його учень Донець-Залозний і анекдотичний Брикін, професор народознавства. Неоднаково автор ставиться до кожного з цих професорів; тут є представники мало не кожної з наведених категорій учених. Нам доводиться навести чималі цитати, щоб читач уявив собі ці постаті, досить яскраво передані у повісті. Ось перед нас історик Морев та антипод його, теж історик, Карлсон.

„Морев був талановитий, освічений професор, великий художник і великий артист слова. Замолоду він об'їхав усю Европу, багато дечого бачив, багато дечого чув і багато дечого вивіз з собою в рідний край. Він доскональне і чисто артистично говорив по-французьки, так само добре знав німецьку, аглицьку й італьянську мови. Звичайно він починав свою лекцію словами: „Де я заблужу — не лайте; де я правду скажу — не дякуйте“. У нього завсіди було повно слухачів в авдиторії. Але в ньому все-таки сидів скоріш художник і артист, ніж учений та критик. Оповідаючи про древню Грецію з її дзеркаловими морями, з її розкішними долинами, з її таємничими і вічно

[1]) Ця стаття уже була в наборі, коли вийшов збірник із статтею ак. М. Сумцова. Я зміг уже тільки в гранках вставити цей уступ та ще кілька рядків нижче.

зеленими горами, з її лаврами, міртами, сикоморами та мімозами, він так її розписував і розмальовував, що неначе от зараз аж пахнішов скрізь по авдиторії. Під старість у Морева зосталася одна тільки метода читання й дуже багато утратилося палу в речі, а проте усе ж таки „храм, хоч і розвалений, а храм-же, де колись-то витало божество"... До всього цього професор Морев був справжній джентльмен і в душі, і в вчинках, і в самій поведенції. Вище середнього зросту, тонкий, рівний, стрункий, бравий, делікатний, звичайний, гожий, з великими карими, добрими та вдумливими очима, з високим гарним, чисто римським носом — Морев навіть і під старість не втратив свойого чарування і несамохіть звертав на себе увагу кожного студента, який тільки вперше стрівався з ним.

Як Морев умів привертати студентів і до себе персонально і до своєї науки особливо, так, навпаки того, другий професор історії, Карлсон, умів одвертати студентів од себе і від науки.

І статура і сама вдача у цього Карлсона зовсім були инакші, ніж у його колеги, Морева. Це був певний шкуратяний бурдюг, повно налитий пивом, з величенною, як казанище, при низькій та червоній шиї, головою, з бульбатими та посоловілими очима, з буряково-червоним масним лицем, серед якого посаджена була замість носа темносиза та округла бараболя, і ото — прости гріха — і був той другий професор історії, Карлсон. Запевне Карлсон був безталанний, темний і мало освічений учений; зате він був страшенно жадібний, дуже пронизливий і прямо-таки ганебний чоловік. Навсправжки для нього не було ні науки, ні правди, ні совісті, а було тільки ім'я професора, а через нього були — високий чин генерала і до цього гроші, гроші й гроші. Маючи велику силу на факультеті через свій стан декана і через ту німецьку зграю, яку він держав коло себе, Карлсон більше десяти років не пускав на факультет спеціялісти руської історії і „читав" її сам, хоча й не був спеціяліста руської історії, а середньої, та й то не заявив себе ані жадною, дуже цікавою працею проміж людьми ученого стана. Між товариством руської партії факультета він звався „алтинником", і справді був і великий алтинник і великий хапуга. Обіймаючи одразу дві катедри в університеті, правлючи теж за декана факультета, він тут-же хапав собі „уроків" в дівочих гімназіях, друкував, про університетський кошт і за власним підписом декана, свої праці, себ-то переклади з німецького на російський, і продавав їх або-ж книгарям, або-ж нахабою своїм-же студентам за готові гроші й тут-же гидко й лаявсь, що студенти посполу дуже мало купують у нього його власних творів. Із тих-же-таки праць, що друкувалися про кошт університета, він шпантолив фельетони в місцеві газети і вп'ять-же вимагаючи з редакторів готові гроші. Не вдовольняючися всім тим, він із тих-же-таки праць компонував публічні лекції й читав їх не на що инче, як на свою-ж власну користь. А врешті присвячував усе ту-ж таки свою працю ще й „найвисокій особі" і від неї одбирав уже не сотки, а якусь тисячку за свою науку і добромисність. Будучи з батька і з діда кревним німцем лютерської віри, Карлсон удавав із себе такого руського і такого православного чоловіка, що зовсім підроблявсь під лад особ високого

духовничого стана і там теж умів добре скористуватись і теж дещо затягти у свою власну кешеню. Розкидаючи скрізь своє павутиння, і по університету, і по найвищих класах дівочих гімназій, і по пансіонах, але не маючи на всі свої лекції й уроки вільного часу, Карлсон робив так, що в двох гімназіях назначав однакові часи для своїх уроків, і через те на однім тижні бував у першій гімназії й не бував у другій, а на другім тижні бував у другій і не бував у першій. Гриць Дурденко кілька разів заходив в авдиторію, щоб послухати у Карлсона руську історію. Але, учувши, що він завжди згадує московського історика Соловйова — „Справедливо замѣчаетъ Соловьевъ"; „Нельзя не согласиться съ историкомъ Соловьевымъ"; „Вотъ какъ думаетъ объ этомъ Соловьевъ", — убачив, що він чита чуже, а не своє, та ще й чита мляво, без критики, без широкої освіти, казенним язиком, казенним ладом, з тим геть і одступивсь од нього, дуже шкодіючи, що бідним студентам приходилося марно тратити й часу" (ст. ст. 287—290).

Але найбільше уваги віддано Хмарі, професорові-лінгвістові. Ця постать— центральна серед ученої галерії. З особливим почуттям змалював автор видатного ученого й глибокоморальну людину, що був за ідеал і вченого і людини. Симпатія до Хмари виникає й у читача, і коли він взагалі здогадується, що всі ці типи списані з натури, то це почуття збільшується, як він дійде до Хмариної характеристики, повторюємо, особливо тепло написаної. І недивно, що Хмара так вразив Дурденка. Лекції цього професора так були несхожі з лекціями инших, а думки, що він їх підносив студентам, вабили своєю оригінальністю, глибиною й широкою перспективою. Правда, у нього ніколи не було багато слухачів на його лекціях російської мови, словесности та літератури.

„Звичайно в нього було не більш, як десяток слухачів, а проте це була велика і вчена і моральна сила. Він вражав своїх слухачів не красномовством, не пластичністю речи, а дійсне страшенною глибочиною свойого розума, своїми оригінальними виводами і широкими порівняннями, до яких удававсь, коли хотів ширше і яркіш розвернути свої погляди і думки. Видко було, що він дома ніколи не „наводив штиля" на ті лекції, які читав в університеті: він приносив з собою тільки цілу купу усякого шпаргалля і потім, сівши на катедру і розклавши його перед себе, тут-же, на очах слухачів, і творив усю лекцію. А це і є справді сама найвища і сама найживіша творчість,—і творчість і красномовство. Хмара ніколи не повторяв студентам двічі свойого курса лекцій, а читав їм що-року новий курс і до того ще кожен той курс друкував врешті, чим справді робив великий „вклад в науку". Думав він якось-то чисто математично: „оце рівняється цьому, а з цього виходе от що". Иноді він сяде на катедру і все прибира, усе прибира усякі приклади та призвіди, беручи їх із руського, польського, болгарського, або-ж із сербського, чи із лужицького, хорутанського; далі удариться до перського, грецького, санскрицького; і слухачі його довго не можуть зрозуміти, на що й для чого те все він прибира та підводе. Коли ось він вмить стане на катедру, блисне гострими, глибокими і надзвичайно розумними очима, що засвітять йому не одним, не двома і не десятьма,

а цілими сорока розумами, роспряме глибокі зморшки на своїому високому і рівному, як по стромі, лобі й одразу як пробіжить по всьому тому матеріялу, який він тільки-що зібрав до купи та як виведе кінець, так усі від незвичайности і глибочини його вивода аж жахнуться на місці. „А, так он куди він метнув! Он що він вивів!“ Народ, каже, хоча й не зна законів язика, але він творить по строгим і непорушним законам того-ж-таки язика. Тако було, єсть і буде, починаючи з арійців з їх праязиком і кінчаючи язиком нашого народа. Й це єсть, каже, „безсознательна сознательность“. Це єсть та-ж сама дивна творчість, яку являє в своїх безсознательно-сознательних виробах бжола, що виробляє свої чудові соти“. Своїми лекціями Хмара нагадував того справжнього артисту-будовця, що будуючи величну і дивну храмину, він сперш усього обстанове її звідусіль густим рештованням і схова од погляда народа і довго, довго томить і шпирує його певною невідомостю, а потім вмить скине з будівлі усю дерев'яну одежу її і вмить покаже таку дивну і напрочуд величну храмину, що люде, вбігшись до неї, довго стоять у глибокому непорозумінні і довго ніяк не можуть прибрати певних слов, щоб як-слід вислявити і вихвалити великого артиста будовця. Яко справжній мудрець і глибокий критик, Хмара читав свої лекції так, що його, для певного порозуміння, треба було слухати з особливою натугою. Недоуми і тяжкодуми або зовсім не розуміли його, або-ж довго не могли зрозуміти і тутечки або одразу тікали од нього на инший факультет, або-ж жалілися на нього декану, що він „трудно і неврозумливо“ читає. В такім разі Хмара, приходючи до авдиторії, обертавсь до студентів з промовою і казав їм, що він чита „історію язика, себ-то історію думок чоловіка, бо кожне слово чоловіче не що инше, як тільки лушпайка думки; а читаючи історію думок чоловіка, однією простою і прямою смугою він змалювати їх не може; бо думки чоловіка до безмірности ріжноманітні“. Од такої вимовки професора навіть і недоумкам робилось соромно за самих себе, і вони затихали, угамовувались і слухали Хмару ще з більшою натугою. Незовсім кебетливі починали розуміти Хмару тільки через рік, або-ж і через два після того, як уступали в університет; зате-ж уже, як добирали смаку, то ридали, неначе малі діти, кінчаючи університет і розстаючися з Хмарою: самі старі, бородаті студенти, і ті, сидячи на останній лекції Хмари, ніяк не могли втулитись од сльоз, що текли їм скрізь і по вусах і по бороді. Були такі, що, скінчивши учення у Хмари, їздили потім слухати ще й столичні учености, але, вислухавши їх, казали своїм товаришам, що об'їхали вони і Москву і Петербург, а Хмари ані там, ані там не знайшли. Слава про Хмару, як великого ученого, прошла скрізь: не тільки що по всіх російських університетах, а навіть і далі, аж за кордон Росії. З самого Петербурга присилали до нього на іспит тих молодих учених, що їх зоставляли при університеті учитись на професорів. І як пройде він увесь іспит у Хмари, то буде за професора в столиці, а як не пройде — не буде. Кілька раз звали самого Хмару до столичного університета за професора, але він так любив усе своє рідне і до того ще був такий простий чоловік, що кожен раз одмовлявсь од такої великої чести. Самі завзяті вороги Хмари, — а то найбільш були убогі

мислями і безталанні професори, — і ті робились без'язикі перед ним, і тільки по-за очі гавкали на нього, як той муцик із панської коляси на здоровенного чабанського пса. Маючи великий розум і певне глибоченну ученість, Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український народ, українську мову, українське минуле, бо з природи був сам українець і зріс на Україні. Але, люблючи усе українське, він не пильнував про те, щоб робити з цього боку враження на своїх студентів; це виходило у нього само із себе через те, що Хмару правдиво і щиро поважали геть всі студенти, а поважаючи його персонально, поважали теж і все те, що він любив, хоча й не торкався того в лекціях. Тільки иноді Хмара, може, або обуряний думками, або вражений нападом якого-небудь завзятого журналового ворога усього українського, читаючи лекцію, з якого-небудь приводу зверне у бік і зненацька гукне на всю авдиторію: „Га, вони нам кажуть: ей, ви, українофіли, виверніть ваші серця, як рукавиці, і покажіть нам, що ви собі тамечки гадаєте! Запевне ви українофіли та ще й сепаратисти!" — „А то так, добродії! то так! Ми певне українолюби! А тільки яка вада і кому через те саме? Будьте ви москофіли, а вони нехай будуть сибірофіли, а ті будуть вологодофіли, а усі вкупі русофіли, — і це буде загальний патріотизм, загальна любов до отчизни. То кому-ж через те шкода? Тільки тоді, як кожен буде любити свій куток, буде любов і до великого цілого, що зветься Росією. Погляньте на дерево: що-весни воно розпуска листя, а що-осени воно скида їх з себе, а хіба-ж через те не товстіють кора та цівка дерева!?" Коли Хмара робив які порівняння в слов'янських мовах, то він завжди звертав увагу на українську мову, і тутечки за-для своїх постанов брав приклади і з української творчости. Як глибокий знавця усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара і казав і доводив що мова українського люда ні во вік не пропаде і не згине; а як не згине мова, то не згине і література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум і сама природа — усе являє нам, що все жило і все живе в ріжномаїтності, а не в одномаїтності. Ріжномаїтність в природі — це її краса; ріжномаїтність людського рода — це багацтво талану чоловіка; ріжномаїтність порозуміння і розуму чоловічого — це основа прогреса науки і культури. І хоча люди пильнують і силкуються, щоб усе звести до одномаїтности, але це задаремна і нерозумна праця: вони виступають супроти всесвітніх законів і в такім разі здолають зробити тільки те, що припинять на кілька часу вічні закони, але зовсім задержати їх не во віки не зможуть. Це однаково, якби божевільний чоловік виступив супроти цілого потяга на залізниці з розчепіреними руками і захотів-би його звернути з його рейки: той потяг і сокрушив-би і розтрощив-би його, сам ледве зворохнувшись на своїй ході. Гриць Дурденко, вислухавши Хмару, так вражений був його строгою класичною постатю, його глибоченним розумом, його необсяжною досвітою, його щирою і розумною любовію до всього рідного, українського, що поклав собі ходити і слухати його лекції, окроме своїх медичних" ст. ст. 290—295).

„Під крилом Хмари виховався молодий професор, Донець-Заловний. Він читав „Русскую народную поэзію" і тутечки між иншим звертав велику увагу

на творчість україно-руського народа, зводив до системи усе те, де виявив свій творчий дух український люд: чи то в думі, чи то в пісні, чи то в казці, а чи то в приказці, або-ж в приговірці. Це була певна послуга перед тією українською молоддю, що цікавилася усім своїм рідним, але не знала, на що справді треба звертати свою увагу, як треба приступати до діла і як одразу стати на ґрунт науки. Ця проповідь з катедри ізучення духа українського люда і всього, чим він уже виявився і досі виявляється, була справді велика і неоцінна річ. Професор розумів так, що тут кожен, хто мав вуха слухати, повинен був слухати. Після ізучення творів народа слухач міг забажати побачити твори українських класиків; побачив одного, захоче побачити другого, далі третього, четвертого; після того може початись суспільне наукове ізучення минувшини і сучасности українського народа з його статками і нестатками за історичні і за наші часи" (Ст. 295—296).

Остання постать з тих учених, на яких ми спинимося в нашій замітці, це — Брикін, що від сусідства з Хмарою та його серйозним учнем Донцем-Залізним програє ще більш і призводить нас тільки до посмішки, коли ми читаємо його дотепні етимології. Навіть його зовнішній вигляд відповідає внутрішній якості: „Це було щось таке не то що чуденне, а чисто сміховищне. Лисий, як пляшка, з гострим гребнем од самого лоба і до потилиці, з ротом не в чоловічу міру, з широченними щелепами, з товстим і дужим, немов та єрихонська труба, голосом, Брикін, читаючи лекцію, так кричав на всю авдиторію, так рубав їдаками та вивертав щелепами, що робився увесь червоний, як буряк, і мокрий, як хляка. Як розверне він свою вершу, як почне, як почне без угаву і без переставу, так аж зуби йому риплять, як риплять полозки саней по голих мерзлих грудках; а із лисини, що робилася від напруги уся буряковою, неначе розпаляні гвіздки вискакують та аж у стелю впиваються, як вискакують вони із залізного покрівля зимньої доби од лютого морозу. Брикін читав так зване народовідання, а навсправжки це була така нісенітниця, таке курзу-верзу, що його не то що сімдесять сім толковників, а навіть і п'ятсоть сімдесять сім, і ті-б нічого не розібрали і не порозуміли. Увесь його курс лекцій так і звався поміж студентів „Бред сумасшедшого". І Боже, чого тільки, чого він не верзив на своїх — прости гріха — лекціях! Тутечки у нього із одного коріння ідуть слова „сыръ, сырость, сирень"; потім латинське „пенна" (перо), російські — „пѣна, пѣніе"; або теж із одного — „шаровары, караванъ, карманъ, коранъ". У Брикіна князь „Кій" вийшло із слова „кіёкъ", себ-то палиця: „Кієм князь прозвався через те, що бив підданців кійком". „Ярлыкъ" — це не що инше, як „ярый" і „ликъ", бо на татарських печатях був вибитий ярий лік хана; із цього-ж таки слова „ярый" вийшло „орелъ", а із „оса" та „алый" — осел; „дѣтина — це із слов „дѣять" і „тынъ", а „тынъ" — це те, що ним обгорожували кріпость; за начальника кріпости не виберуть малого, а певне „дѣтину". Малороссъ це єсть грецьке слово „марсъ" і „алый", то воно й виходе: „малороссъ" — це „алый марсъ", такий, що лякає, бо греки лякались, коли бачили малороса. Гетьманъ — це певне із слова „хата", і треба справді писати хатманъ, той, що живе в хаті. І далі і, далі, і далі... несходне і непо-

добне, кумедне і сміховіщне. І тутечки-ж „характеристика“ малороса і великороса: „малороссъ брѣетъ бороду, великороссъ не брѣетъ; малороссъ носитъ сапоги безъ гвоздей въ подошвахъ, великороссъ съ гвоздями; малороссъ носитъ шапку и брыль, великороссъ — шляпу и еломокъ; малороссъ сморкается въ хустку, великороссъ въ ладонь; малороссъ идетъ за клуню... великороссъ за садъ“... А з цього всього виходе таке: „Великороссъ несомнѣнно славянскаго происхожденія, малороссъ туранскаго“. І ото той Брикін вважався, яко учений, та ще й не аби-який, а славетний. Він довго й топтавсь коло університета, поки таки туди не втоптавсь. На Гриця Дурденка Брикін зробив таке враження, як не робив і жоден бурсацький учитель. На що уже бурсацький Хоха (ст. ст. 181 й д. повісти *В. Б.*), та й той повинен був „зайти за Можай“ перед Брикіним. „Милосердний Боже, що-ж це воно за чудило таке? Та невже-ж це я чую в університеті? Так, ніде, як в самому університеті“...

Так воно виходе, що в храмі науки є не тільки „жрецы“, а певне і „лжецы“ науки?...“ (ст. ст. 296—298).

Тепер, коли перед нас пройшли всі ці постаті, спостережливий та уважний читач легко може здогадатися, хто їхні прототипи, з кого вони списані, навіть не звертаючися до наведеної статті акад. М. Сумцова. Університет, куди вступив Гриць Дурденко, герой повісти Д. Яворницького, — це Харківський університет, а виведені постаті учених — дехто з професури харківської початку вісімдесятих років. Морев, „великий художник і великий артист, слова“, — це Михайло Назарович Петров, Карлсон — Василь Карлович Надлер; в Хмарі легко розпізнати Олександра Опанасовича Потебню; професор Донець-Залозний, що „під крилом Хмари викохався“, є недавно померлий Микола Федорович Сумцов; в анекдотичному Брикіні треба бачити портрет Петра Олексієвича Безсонова.

Не доводиться сперечатися, що виведені типи — портрети тих професорів, що їх ім'я тільки-що названо. За це свідчить, як уже говорилося, Сумцов; те саме ствердив у приватній розмові й автор повісти р. 1920-го. Постараємося тільки довести документально, оскільки белетристичне зображення кожної з поданих постатів близьке до дійсности. Потрібний нам матеріял ми знаходимо у спогадах сучасників та учнів цих професорів; в деяких випадках, як, наприклад, що-до Потебні, його навіть чимало. Але ми, порівнюючи наведені місця повісти з фактичним матеріялом, братимемо не ввесь такий матеріял, а тільки ту його частину, що найближче стосується до наших даних. Порівнювати ці характеристики ради зручности почнемо ми в такому самому порядку, як їх дано в повісті Яворницького. Морева-Петрова так малює, наприклад, В. Бузескул:

„Мих. Наз. Петровъ защитилъ диссертацію подъ заглавіемъ: „О характерѣ государственной дѣятельности Людовика XI“..., послѣ чего факультетъ единогласно постановилъ ходатайствовать объ опредѣленіи его адъюнктомъ... Въ 1858 г. М. Н. Петровъ командированъ былъ за границу на два года. Онъ посѣтилъ Германію, Францію, Англію, Бельгію, Италію; долѣе всего оставался онъ въ Берлинѣ, Мюнхенѣ, Гейдельбергѣ, Вѣнѣ и Парижѣ, по-

сѣщая библіотеки и музеи, слушая лекціи, знакомясь иногда лично съ нѣкоторыми изъ выдающихся профессоровъ. Характеристику многихъ замѣчательныхъ историковъ, какъ напр., Ранке, Зибеля, Дройзена, Гейссера, Гизо, Мишле, онъ далъ частью въ своей докторской диссертаціи... Съ особеннымъ вниманіемъ слѣдилъ М. Н. Петровъ за связью событій, стараясь представить, такъ сказать, „механизмъ историческаго движенія". Его курсы въ сущности можно было бы назвать историко-философскими обзорами прошлой жизни человѣчества... Вообще же М. Н. Петровъ былъ прежде всего историкъ-художникъ. Онъ самъ давалъ такое опредѣленіе исторической науки: „Исторія есть научное и вмѣстѣ художественное изложеніе прошедшей жизни человѣческаго рода; ее задача состоитъ въ художественно-вѣрномъ воспроизведеніи прошедшаго, а практическая польза въ томъ, что она учитъ насъ жить на свѣтѣ сознательно, то-есть, понимать, откуда и какъ произошли явленія окружающей насъ общественной жизни, и отчего эта жизнь именно такая, какою мы ее видимъ теперь". Внѣшней формѣ М. Н. Петровъ всегда придавалъ большое значеніе, тщательно отдѣлывалъ свои лекціи и труды, которые дѣйствительно являлись образцомъ изящнаго, художественнаго изложенія. Онъ всегда имѣлъ въ виду не однихъ спеціалистовъ, но и обыкновенную публику... Это былъ человѣкъ не только даровитый, но и прекрасно разносторонне-образованный, которому не были чужды вопросы и философіи, и литературы, и искусства. Студенты цѣнили М. Н. Петрова какъ преподавателя. Онъ умѣлъ поставить себя по отношенію къ молодежи; тутъ вполнѣ высказывался его тактъ: онъ не впадалъ въ крайности, не заискивалъ у студентовъ, никогда не популярничалъ, всегда держалъ себя съ достоинствомъ. Но въ то же время онъ и не отталкивалъ молодыхъ людей холодностью или формализмомъ: обращеніе его было привѣтливо. Къ нему смѣло и охотно прибѣгали за совѣтами касательно преподаваемаго имъ предмета и относились всегда съ глубокимъ уваженіемъ, и безъ преувеличенія можно сказать, что М. Н. Петровъ принадлежалъ къ числу наиболѣе уважаемыхъ студентами профессоровъ" [1]).

А про Карлсона-Надлера от що читаємо у Вязігіна:

„Надлеръ Вас. Карл.... помимо профессорскихъ обязанностей... занималъ рядъ выборныхъ должностей (секретаря, декана... *В. Б.*). Кромѣ службы въ университетѣ В. К. Надлеръ по временамъ преподавалъ исторію и географію въ мѣстныхъ женскихъ гимназіяхъ въ спеціальномъ классѣ... и сотрудничалъ въ мѣстныхъ повременныхъ изданіяхъ..., рядъ лѣтъ велъ преподаваніе русской исторіи...

Оцѣнка ученой дѣятельности В. К. Надлера не отличается устойчивостью и вызываетъ противорѣчивыя сужденія: какъ упомянуто уже, его магистерская диссертація (Причины и первыя проявленія оппозиціи католицизму въ Чехіи и Зап. Европѣ въ к. XIV и началѣ XV вѣка), повела къ продолжительному обмѣну мнѣній проф. Каченовскаго, отрицательно отнес-

[1]) „Историко-Филологическій Факультетъ Харьковскаго Университета за первое столѣтіе его существованія" подъ ред. М. Г. Халанскаго и Д. И. Багалѣя. Х. 1908, ст. 277—280. В. Бузескулъ. Пор. також М. Сумцов, op. cit., ст. 7.

шагося къ этому труду и проф. П. Лавровскаго, который совершенно справедливо указалъ, что книга русскаго ученаго примыкаетъ къ работамъ такихъ ученыхъ, какъ Іорданъ..., Ульманъ..., Фойхтъ..., Палацкій..., Новиковъ..., Томекъ..., Гильфердингъ..., Гельфертъ и др.... Дѣйствительно, это сочиненіе не блещетъ ни самостоятельностью, ни особыми научными выводами. Зато его докторская диссертація „Адальбертъ Бременскій“ представляетъ собой несомнѣнный вкладъ въ научную сокровищницу... Больше всего нареканій выпало на долю В. К. Надлера за его пятитомный трудъ объ Александрѣ I и идеѣ священнаго союза. Критика (см. Русская Мысль, 1887, № 2, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1887, № 5 и 1889, № 9 признала „ненаучность“, „тенденціозность“ „провиденціализма“, которымъ проникнуто это сочиненіе... Въ широкихъ кругахъ, наоборотъ, именно это произведеніе доставило В. К. Надлеру громкую извѣстность“ [1]).

Сумцов, ученик Потебні, так згадує про свого вчителя: „Въ Харьковскій университетъ къ Потебнѣ, какъ авторитетному ученому въ области филологіи, были неоднократно посылаемы молодые люди изъ питомцевъ другихъ университетовъ... Въ университетѣ Потебня читалъ лекціи по русскому языку и въ послѣдніе годы лекціи по теоріи словесности, которыя, по свидѣтельству слушателей, оказывали сравнительно гораздо большее на нихъ впечатлѣніе, по сравнительно большей ихъ доступности и живости изложенія, былъ оффиціальнымъ оппонентомъ на диспутахъ... Какъ преподаватель, А. А. Потебня пользовался большимъ авторитетомъ и вліяніемъ среди своихъ слушателей... Для небольшого кружка лицъ онъ читалъ лекціи у себя въ домѣ за чайнымъ своимъ столомъ... По свидѣтельству проф. Б. М. Ляпунова, близкаго ученика Потебни, Потебня на лекціяхъ своихъ, между прочимъ, проводилъ ту идею, что наука всегда субъективна и національна, такъ какъ есть плодъ усилій немногихъ ученыхъ, находящихся въ зависимости отъ языка, которымъ пользуются; кажущаяся объективность науки достигается только до извѣстной степени, по мѣрѣ ея отвлеченности, а потому наименьшей субъективностью отличается математика, хотя все-таки не все равно сказать „дважды два“ и „zwei mal zwei“, ибо каждое выраженіе носитъ слѣды своего особаго міросозерцанія. Въ связи съ этимъ взглядомъ на науку находится нелюбовь Потебни къ рѣзкимъ и самонадѣяннымъ выводамъ. „Не слѣдуетъ думать“, писалъ онъ, „что мы сказали послѣднее слово науки“... А. А. Потебня, какъ натура цѣльная, имѣлъ свои взгляды, свои мнѣнія по многимъ вопросамъ научнымъ и общественнымъ и выражалъ ихъ въ оригинальной формѣ, своеобразной рѣчью. Обладая громаднымъ запасомъ словъ литературнаго языка и нарѣчій народныхъ, прекрасно владѣя малорусскимъ языкомъ, сохраняя въ своей замѣчательно сильной памяти множество народныхъ пѣсенъ, поговорокъ, выраженій лѣтописныхъ, житійныхъ и др., Потебня облекалъ свои мысли въ чрезвычайно рельефныя и оригинальныя формы, поражавшія слушателя яркостью и сочностью красокъ. Самая мысль выигривала отъ этихъ внѣшнихъ формъ выраженія, получала отъ нихъ особенную силу и блескъ. Профессоръ аккуратно посѣщалъ лек-

[1]) Op. cit., ст. ст. 282—287. А. Вязигинъ, М. Сумцов. Наук. Збірн., ст. 7.

ціи и читалъ съ большимъ увлеченіемъ; но для студентовъ пониманіе ихъ было сопряжено съ большимъ трудомъ. На студентовъ-новичковъ Потебня производилъ впечатлѣніе человѣка строгаго и недоступнаго. У него, какъ человѣка кабинетнаго, весьма впечатлительнаго и нѣсколько болѣзненнаго, были своеобразныя манеры въ обращеніи и разговорѣ, наводившія нѣкоторое смущеніе на посторонняго человѣка. Работая постоянно и усиленно въ труднѣйшихъ научныхъ областяхъ, Потебня привыкъ къ сосредоточенному выраженію лица и при пустомъ вопросѣ, при началѣ обычнаго разговора, у него появлялись складки на лбу, что придавало выраженію лица строгость и говорило объ усиліяхъ мысли. Профессоръ хмурился по привычкѣ, а студенту казалось, что профессоръ находится въ какомъ-то затрудненіи и, быть можетъ, недовольствѣ... Добрый и отзывчивый въ душѣ, Потебня былъ суровъ въ принципіальныхъ вопросахъ и чрезвычайно легко прекращалъ знакомство, разъ замѣчалъ нарушеніе нравственнаго принципа, хотя бы безъ малѣйшаго личнаго къ нему отношенія. Если онъ узнавалъ, что профессоръ — пусть даже давній его знакомый — снизошелъ до лжи, заискиванія, печатной брани или т. п. прегрѣшенія, онъ уже не кланялся ему, не подавалъ руки, какъ бы забывалъ о его существованіи. Въ факультетѣ Потебня игралъ видную роль. Къ его голосу внимательно прислушивались, и слово его часто бывало рѣшающимъ... Въ факультетѣ онъ былъ охранителемъ научныхъ интересовъ и общихъ нравственныхъ университетскихъ принциповъ и въ этомъ отношеніи въ высшей степени былъ строгъ и нелицепріятенъ. Какъ оппонентъ, Потебня былъ вѣжливъ, держался въ предѣлахъ предмета диссертаціи, говорилъ по существу, безъ вопросовъ, не сводя спора на личную почву и не останавливаясь на мелочахъ. Замѣчательная эрудиція и сильная діалектика дѣлали его побѣдителемъ безъ униженія побѣжденнаго. Потебнѣ иногда приходилось участвовать на диспутахъ по предметамъ для него стороннимъ, и въ такихъ случаяхъ въ немъ обнаруживался знатокъ дѣла, и Потебня выручалъ факультетъ изъ затрудненія съ полнымъ научнымъ достоинствомъ и пользой для дѣла.

По происхожденію, по нѣкоторымъ убѣжденіямъ и симпатіямъ Потебня былъ малоруссъ. Для Потебни это была такая же естественно необходимая черта ума и характера, какъ цвѣтъ волосъ, очертанія глазъ или складъ черепа. Широкое нравственное миросозерцаніе исключало всякую односторонность, между прочимъ, односторонній націонализмъ. Ко всякой народности онъ относился съ уваженіемъ и для всякой народности допускалъ возможность и право широкаго развитія всѣхъ кроющихся въ ней силъ. Потебня относился съ полнымъ осужденіемъ къ мнѣнію Макса Мюллера, что для развитія европейскаго человѣчества достаточно 4 языковъ — французскаго, нѣмецкаго, англійскаго и италіанскаго. Потебня говорилъ по этому поводу, что „языки составляютъ своеобразные органы мысли и подходятъ къ ней съ разныхъ сторонъ, и потому, достигнувъ единства языковъ, мы остались бы въ проигрышѣ. Теперь мы подходимъ къ мысли съ разныхъ сторонъ и выражаемъ ея содержаніе съ разныхъ точекъ зрѣнія, а тогда довольствовались бы одною стороною ея. Все единство свелось бы на то

общее пожираніе другъ друга, которое выражено въ малорусской поговоркѣ: „коза дере лозу, а вовкъ — козу, а вовка — мужикъ, а мужика — жидъ, а жида — панъ, а пана — юриста (адвокатъ), а юристу — триста чортівъ“... Вліяніе проф. Потебни на слушателей было велико, какъ видно изъ многочисленныхъ о немъ благодарныхъ воспоминаній. Такъ, г. Горнфельдъ говоритъ: „Профессоръ наполнялъ своею личностью, своимъ содержаніемъ, своими воззрѣніями; за ученымъ мы видѣли человѣка, за теоретическимъ изложеніемъ спеціальной науки — намъ виднѣлась другая правда, которая передавалась намъ не доказательствами, а убѣжденіемъ, не логическимъ анализомъ, а настроеніемъ. Насъ тянула эта широта взглядовъ, это проникновеніе въ суть явленій, — это стремленіе идеализировать явленіе, не вгоняя его насильно въ прямолинейныя обобщенія. Передъ взволнованнымъ слушателемъ вставалъ безконечный просторъ царства мысли, царства правды“... Проф. М. Г. Халанскій говоритъ, что, „Потебня стоялъ на всей высотѣ своего положенія..., поражая слушателей своей эрудиціей и замѣчательной силой и гибкостью своего ума... Они преклонялись предъ его научной дѣятельностью, благоговѣли передъ его честностью и правдою“. Потебня поражалъ и импонировалъ цѣльностью своего міросозерцанія и строгостью нравственныхъ принциповъ... Глубокое формальное изученіе языка шло рядомъ съ философскимъ его пониманіемъ, рядомъ съ любовью къ поэзіи и искусству... Въ каждомъ его словѣ слышалось живое личное увлеченіе наукой, какъ высшимъ проявленіемъ человѣческаго духа, уваженіе къ личности человѣка, уваженіе къ личности народа“ [1]). Наведемо ще рядки того-таки автора у статті „До історії наукового впливу Потебні“: „Хто колись знав Потебню, як людину, як професора, а таких зосталось дуже мало, запевне, ствердив-би, що малюнок Потебні, зроблений Еварницьким, відповідає дійсності, не вигадковий, хоч його і втиснуто в літературну форму. Таким Потебня був насправді, і я, як бувший його слухач—студент і потім за довгі роки молодший товариш, уявляю собі постать славного вченого майже в таких-же саме рисах, які знаходимо в оповіданні Еварницького“ (ст. 8).

Нам залишилося порівняти останній тип професора—Брикіна з його прототипом — Безсоновим.

„Петръ Алексѣевичъ Безсоновъ былъ приглашенъ факультетомъ на кафедру славяновѣдѣнія, какъ человѣкъ съ установившейся ученой физіономіей, именно, какъ хорошій практическій знатокъ славянскихъ языковъ, какъ отличный знатокъ произведеній народной поэзіи, и какъ трудолюбивый и ревностный издатель произведеній народной поэзіи и памятниковъ древней письменности, которые ему посчастливилось найти. Извѣстны были факультету, конечно, и отрицательныя стороны ученой и издательской дѣятельности П. А. Безсонова (Потебня въ своемъ рапортѣ факультету ссылался на отзывъ Срезневскаго о дѣятельности Безсонова, напечатанный въ Отчетѣ о 18 присужденіи наградъ графа Уварова), заключавшіяся въ фантастичности его объясненій и сближеній, относящихся къ области славянской миѳологіи и этнографіи; но факультетъ имѣлъ въ виду направить преподава-

[1]) Ibid., 95—104. М. Сумцов.

тельскую дѣятельность П. А. Безсонова на практическія занятія со студентами по изученію славянскихъ нарѣчій, такъ какъ факультету была извѣстна вполнѣ успѣшная дѣятельность Безсонова въ этомъ отношеніи въ Москвѣ, когда онъ состоялъ библіотекаремъ Московскаго Университета. Но П. А. Безсоновъ оказался слишкомъ упорнымъ въ своихъ заблужденіяхъ человѣкомъ и слишкомъ самоувѣреннымъ и самолюбивымъ, чтобы подчиниться указаніямъ отдѣльныхъ лицъ факультетскаго персонала, особенно такихъ деликатныхъ, какимъ былъ А. А. Потебня. Вмѣсто славянскихъ нарѣчій П. А. Безсоновъ сосредоточилъ свои чтенія на изложеніи именно тѣхъ своихъ взглядовъ и теорій, въ которыхъ онъ былъ, по мѣткому выраженію Пыпина, научно не вмѣняемъ. И вотъ передъ взоромъ студентовъ-славистовъ на лекціяхъ Безсонова запестрѣли собственныя имена, сближавшіяся по капризу профессора, и на основаніи совершенно фантастическихъ сравненій и сопоставленій, предлагались головокружительные выводы, относившіеся къ славянской этнографіи и исторіи эпохи пребыванія человѣчества около горы Арарата, въ Малой Азіи, а затѣмъ войны Троянской. Пребываніе славянъ у горы Арарата доказывалось сближеніемъ названія озера Ванъ съ распространеннымъ у славянъ именемъ Иванъ, жительство ихъ въ Малой Азіи установилось на основаніи такого филологическаго анализа географическихъ названій, по которому Пафлагонія было греческой передачей славянскаго Поплань ине, а участіе славянъ въ Троянской войнѣ опредѣлялось толкованіемъ собственныхъ именъ героевъ Троянской войны и народовъ, участвовавшихъ въ ней, по сказанію Иліады. При этомъ Амазонки оказывались славянскими малжонками, Эрготины-Корутанами, Алюды—Халупниками, вождь Пюлайменъ—воеводой Пламенацемъ, самъ Эней—Славомъ или Хваломъ, его жена Айнета—русской Анетой (sic!), Парисъ—Парнемъ, пенаты—„малорусскими“ панятами и т. д. и т. п. Къ тому же обнаружились многія крайне не симпатичныя черты характера Безсонова... Неудивительно поэтому, что покойный А. А. Потебня неоднократно говорилъ въ послѣдніе годы своей жизни, что единственнымъ грѣхомъ его жизни является приглашеніе Безсонова на кафедру славянской филологіи въ Харьковскій университетъ“ [1]).

Порівнявши дані белетристичного твору із спогадами сучасників виведених типів, зокрема бачимо, що автор передав їх вірно і близько до життя, дійсности. Будь-що-будь, повне право маємо сказати, що особливої різниці в характеристиці Яворницького та наведених цитатах з Бузескула, Вязігіна, Сумцова та Халанського—немає; ба, навіть, можна подумати, що в окремих випадках автори наче змовилися проміж себе: так подібні одна до одної характеристики Петрова, особливо Потебні та Безсонова; що-до Потебні, то вони просто доповнюють одна одну. Правда, спостерегаємо ми зате деяку різницю в оцінці діяльности В. К. Надлера: у Вязігіна і тон стриманіший і характеристика стисліша, автор-же повісти висловивсь досить категорично. Але й автор статті про Надлера в біографічному словнику професорів-філологів Харків-

[1]) Ibid., ст.ст. 128—132. М. Халанскій. Пор. Н. Сумцовъ—„Новая наука г. Безсонова“. „Кіевская Старина“, 1897, I ст. ст. 112—124.

ського університету, згаданий Вязігін, зазначає, що „оцѣнка ученой дѣятельности В. К. Надлера не отличается устойчивостью и вызываетъ противорѣчивыя сужденія“ [1]). Ця вказівка й пояснює можливу різнацію, тим більше, що й Вязігін, автор дуже об'єктивних рядків про Надлера, подає цілком діяметрально протилежну оцінку з різних кіл однієї праці Надлерової — за Олександра І. Через зрозумілу причину лишивсь без порівняльного матеріялу М. Ф. Сумцов, але в цьому й великої потреби немає: за його бо згадується в повісті побіжно, без особливої характеристики. Загальна подібність характеристик може навіть викликати запитання: чи не користувавсь автор повісти, як допомічним матеріялом, згаданими статтями? Але таку думку треба відкинути, бо повість „За чужий гріх“ опубліковано р. 1907, а написано раніше—р. 1903—1906. Найприродніш пояснити це тим, що Яворницький, учень згаданих професорів, переказав свої студентські враження так, як вони склалися в нього; разюча подібність поглядів Яворницького до характеристик тих професорів, що у них лекції слухали й автори наведених цитат, доводить, що такі думки з приводу того чи иншого ученого були більш-менш поширені поміж студентів харківського університету й не належали самому тільки Яворницькому. Це ще більше цінности надає певним місцям його повісти, що їх можна вважати за певний історичний документ.

Занотуємо тут деякі особливо подібні в повісті та друкованих спогадах місця: визначення історії, що давав Петров у повісті і відповідні рядки у Бузескула, анекдотичні етимології Безсонова; що-до нього, Яворницький, очевидячки, не зовсім перейшов у шарж, як це можна було подумати спочатку, не читавши спогадів Халанського. Але особливо цікава для нас постать Потебні.

Читаючи ці сторінки у Яворницького, відразу вгадуєш, що не самого Дурденка вразила постать великого вченого: вона притягла до себе й автора і, певне, автор був один з того десятка уважних слухачів Потебні, що їх не залякувала важка зовнішня форма його лекцій. Безперечно, це з натури списана риска: „Коли ось він вмить стане на катедру, блисне гострими, глибокими очима, що засвітять йому не одним, не двома і не десятьма, а цілими сорока розумами, розпряме глибокі зморшки на своїому високому і рівному, як по стромі лобі і одразу як пробіжить по всьому тому матеріялу, який він тільки-що зібрав до купи та як виведе кінець, так усі од незвичайности і глибочини його вивода аж жахнуться на місті“ (292).

Далі автор подає деякі з філософських думок Потебні, що засвоїв він їх, може, ще на студентській лаві. Вже з простого переказу цих думок легко пізнати під Хмарою Потебню. Важливі для нас і ті рядки характеристики Потебні, що свідчать про його українські національні симпатії. Яворницкий подає нам цікаві до цього деталі: Потебня иноді торкавсь цього питання й на своїх лекціях. Репліку: „ей, ви, українофіли, виверніть ваші серця, як рукавиці, і покажіть нам, що ви собі тамечки гадаєте!“— так само, очевидячки, занотовано безпосередньо з життя. Потебня — отвертий, різкий, жовчний Потебня — не боявсь заговорити про це ex cathedra. Такі його погляди, як це свідчить і Сумцов, були глибоким переконанням: „Для Потебни это была

[1]) Op. cit, ст. ст. 282 et pass.

такая же естественно-необходимая черта ума и характера, какъ цвѣтъ волосъ, очертанія глазъ или складъ черепа". Не зовсім безпечно було після 76-го року сказати: „ми певне українолюби", та ще й на університетській катедрі! Хмара-Потебня (Сумцов пояснює нам, чого він „Хмара" у повісті Яворницького) не визнавав жадних компромісів і говорив те, що думав, у чому був певний.

Ми обтяжили читача великими цитатами, що, власне, й складають цілу нашу статтю. Але, з другого боку, ми хтіли вказати дослідникам ці, безперечно, цікаві сторінки в повісті останнього представника українських культурних діячів старшого покоління, серед якого поет, історик і белетрист часто сполучавсь в одній особі.

Ми маємо в українському письменстві один, деякою мірою подібний факт — повість Нечуя-Левицького „Хмари", де, як у Яворницького, є сторінки, що стосуються професорів з иншої вищої школи. До даних Левицького критика поставилася по-різному: коли один писав, що „Вѣрность и новость чертъ быта... студентовъ и профессоровъ академіи... дѣлаетъ повѣсть г. Левицкаго во всякомъ случаѣ цѣннымъ литературнымъ произведеніемъ", то инший критик зауважував, що даремне намагатиметься пізніший історик київської духовної академії скористатися з матеріялів Левицького: „Теперь, по свѣжей еще памяти, можно сказать, что всѣ усилія возсоздать по книгѣ Левицкаго историческую дѣйствительность недавняго прошлаго академіи будутъ довольно безполезны. Дѣйствительность такъ видоизмѣнена въ субъективномъ представленіи г. Левицкаго, что истинная академія не узнаетъ своей прошлой жизни [1])"... Не збираємося порівнювати повісті двох авторів, хоч на те й є деякі приводи, але, навівши самий фактичний матеріял Яворницького, працю якого рецензенти, здається, ніяк не згадали, як не вважати на посмертну статтю М. Ф. Сумцова, ми віддаємо це на розвагу історикові українського письменства.

---

[1]) Н. Петровъ, Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія, 1884, ст.ст. 409—410.

ГР. КОВАЛЕНКО.

Г. І. МАРКЕВИЧ, ПОЛТАВСЬКИЙ ВИДАВЕЦЬ І ДРУКАР.

З усіх українських видавців у Полтаві передреволюційного часу найбільшу діяльність був розвинув покійний Г. І. Маркевич. Звичайно, ця діяльність не досягала рівня деяких київських видавництв; але, окрім Києва, в жадному иншому місті на Україні, по цей бік кордону, не виходило за тих часів більше українських книжок, як у Полтаві.

Малопомітна фігура Г. І. Маркевича цікава тим, що на отаких скромних робітниках (а їх було обмаль) лежала поважна культурна українська робота за давніх часів, що виховувала молодше покоління, — переховувала в темні часи огонь, щоб він не згас.

Народився Григорій Маркевич 24 грудня 1847 р., в м. Вороньках Лохвицького повіту, в сім'ї дяка (потім — священика). Дід був родом з Поділля. Вчився хлопець спершу в Лубенському „духовному училищі", а з р. 1861 — в Переяславській семінарії, що утворилася з колишнього колегіума.

Мале місто — Переяслав; давно втратив він колишню свою вагу й славу. Зате час тоді був не аби-який, — це був 1861 рік, і могутні хвилі великого громадського руху докочувалися до Переяслава. Там жив приятель Т. Шевченка, лікар Козачковський, що служив за лікаря при семінарії. Сам Шевченко побував там за два роки перед тим. Був там ще один добрий знайомий Шевченків, учитель семінарії Зінченко.

До Переяслава досягали впливи не тільки з близького Києва, з його бурхливим тодішнім життям, а й з дальшого Чернігова. Засновник Чернігівського „Куреня" (культурно-освітнього товариства) С. Д. Ніс із своєю громадою знаходив співробітників, щоб ширити тодішні українські книжки, всюди на Чернігівщині і на Переяславщині. Так, у своїх рахункових записах того часу С. Д. Ніс зазначає, що в Переяславі за його агента був Зінченко (учитель семінарії). Між иншим, у Носа було записано, що в Переяславі, 7-го грудня 1861 р., було продано 510 примірників книжок [1]). Можливо, що стільки продано не за один день, а за якийсь період до того дня. Уже-ж річ ясна, що купували книжки певно семінаристи, у свого-ж учителя Зінченка.

І з далекої північної столиці доходили хвилі громадського руху, між иншим, у форми книжок „Основи". Їх здобував і читав молодий Маркевич, захоплювавсь ними.

---

[1]) „Кіевск. Старина". 1901 р. IX. „Очеркъ жизни и дѣятельности С. Д. Носа" — Гр. Коваленка.

Усі ті впливи могли-б викликати охоту до літературної праці. Отже Маркевич, хоч і любив дуже літературу, не почував себе здібним до тієї праці.

Класи семінарії містилися в манастирських приміщеннях, тоді безладних і холодних, — очевидно перед сконанням, бо семінарія скоро мала перейти до Полтави. Семінаристи містилися в міщан, там і харчувалися. Між учителями Маркевича треба ще згадати його дядька, видатного лектора фізики й математики. Сам Маркевич так тим захоплювавсь, що й сам став потім учителем фізики й математики.

Р. 1862 семінарія перейшла до Полтави. Тимчасом скоро запанувала політична реакція; з Полтави вислано в далекі сторони видатних укр. діячів, як і з инших міст.

У нас помічалося не раз за часів темної реакції, що дехто з молоди, незавдоволені життям, укорочують собі віку; а инші кидаються на аби-які втіхи, спокуси. І так було і в Полтаві між семінаристами того часу. Не минула та хвиля й молодого Маркевича. Гуляли хлопці по дешевих ресторацiях, програвалися в карти і т. п. Та скоро почали зростати й здоровіші забавки: хорові співи, спектакль у школі. Маркевич і співав і грав у виставах, — це він любив і потім, цілий вік. Ставили на шкільній сцені „Наталку-Полтавку“, „Москаля-Чарівника“. Маркевич виконував ролю Возного (ця роля залишилася за ним на цілий вік); його приятель, Гр. Лісовський, грав Петра, а брат у-перших Малиновський — Миколу.

Святками й каникулами молоде „бурсацтво“ їздило додому і в гості до родичів та знайомих. Їздили балагулами, цілими кумпаніями. Напр., їхали в Вороньки (за Лубнями) і впоряджали нечувану там річ: ставили „Наталку-Полтавку“. Наталку грала сестра Маркевича, що потім вийшла заміж за свого „Петра“, — Лісовського [1]).

Після семінарії Гр. Маркевич вступив р. 1867 до київської дух. академії і скінчив там навчання за 4 роки. Його кандидатську працю — „Выборное начало въ Югозападной церкви до Петра I“ — було ухвалено; але їй довелося чекати друкованого видання аж до 1905 р., у Полтаві. Характерно для Маркевича, що він вибрав для своєї кандидатської роботи все-ж тему громадську і „ліберальну“.

Після того Гр. Маркевич з 1871 р. учителював у Катеринославі в середніх школах, викладав фізику, математику й співи. За той час скоїлося йому нещастя: через якусь хоробу, він втратив ліву руку. Ампутацію робили в Харкові. Руку відрізано вище ліктя.

Р. 1882 Маркевич одружився; дружина — з роду Базилевичів. Дітей не мали, — виховували дітей своїх родичів.

Вернувсь на Полтавщину Маркевич р. 1887, служив у Полтаві за інспектора класів дівочого інституту. Років через 10 у його вийшли непорозуміння з начальством інституту, і він назáвсіди залишив педагогічну службу.

Ще з року 1897 М-ча було обрано вперше на радника (гласного) полтавської міської думи, залишавсь у ній аж до 1909 р. З р. 1902 був обраний на члена міської управи і залишивсь на цій посаді теж до 1909 р.

[1]) Від Гр. Лісовського я здобув відомості з молодих літ Гр. Маркевича.

Придбав собі невеличку друкарню (1904) на одну машину, і при ній поруч була книгарня. Це була перша в Полтаві укр. книгарня,—хоч за тих часів вона не могла бути виключно українська.

Протягом досить довгого часу я придивлявсь до тої друкарні й книгарні. Діло ледві оплачувало себе, ледві животіло. Просто, старий учитель, аматор книг, особливо книг українських, давно вже мабуть плекав мрію, якби-то завести друкарню й книгарню та видавати книжки. І нарешті здійснив ту мрію...

З перших років праці в міському уряді Гр. М—ч бере велику участь у видатній тодішній справі—будуванні пам'ятника Ів. Котляревському. Коли-б М—ч не пильнував цієї справи, то мабуть ми не мали-б того пам'ятника. За цю справу доводилося боротися щоденно, протягом років. Не тільки вищий уряд перешкоджав, а й „свої" землячки. Так, І. Ф. Павловський, гласний думи, прикриваючися ніби пошаною до Котляревського, був висунув проєкта збудувати на зібрані гроші школу ім. К—го, звичайно, російську. Аби не ставити пам'ятника.

Нарешті, після всіх перешкод, пам'ятник був готовий, і р. 1903 відбулося урочисте відкриття його, з участю делегацій з цілої України й Галичини. В тогочасних часописах, і не тільки місцевих, а навіть по цілому культурному світі, пішов гомін про ті бурхливі події, що були сполучені із святом відкриття пам'ятника [1]). То був веселий, бадьорий час, напередодні революції. Настрій громадянства і його відпірна сила що-дня зростали на наших очах.

Прибувши на те свято як делегат з Чернігова, я вперше познайомивсь тоді з Гр. Маркевичем. Невисокий на зріст, уже сивуватий чоловік з характерним, виразним обличчям, скромний і добродушний, увесь захоплений справою відкриття пам'ятника. То певно були найщасливіші дні його життя. Бо він любив Котляревського і служив його славі з молодих літ і до кінця.

На чергу висунулася справа збудування також школи ім. Котляревського, поблизу того місця, де він сам жив. Купити його колишнє дворище не пощастило. Знайшли місце трохи нижче, над великою дорогою на Поділ. Треба було здобути десь коштів. Дещо зібралося з вистав, що їх упоряджав Маркевич. А до того він утворив щось дуже оригінальне, що можна було тоді утворити тільки в Полтаві,—великий „ярмарок" у міському саді, де сотні й тисячі людей були разом і глядачами, й дійовими особами, імпровізуючи ролі ярмаркового люду та всяких народніх типів, що бувають на ярмарках. Ця справа справила велике враження, а разом дала й чистого прибутку понад 2000 карб. на будування школи. Так зростали кошти на будування, а решту дала дума. Школу будував, в українському стилі, архітект Сердюк, під постійним доглядом М-ча. Він-же, Маркевич, був і за куратора школи аж до Революції. Він подбав, коли школа була готова, щоб на посаду учителя-завідувача школи було призначено українця, здатного українізувати школу відразу, коли тільки буде можна. І це дійсно сталося—на початку революції 1917 р. На школі М-вич поставив велику таблицю з

[1]) С. Єфремов, „Праздникъ укр. интеллигенціи". Кіевск. Старина. 1903, 10. Там-таки містилися всякі замітки (1903—4) про справу відкриття пам'ятника.

написом: „Школа ім. І. Котляревського“, — і мав багато клопоту з губернатором, що все вимагав „виправити правопис“ на вивісці...

Друкарня М-ча, окрім щоденних дрібних замовлень (бланки, форми, картки, оповістки) мала й постійнішу роботу. Низку років тут друковано „Хуторянин“, часопис полт. с.-господ. т-ва; „Труды Полтавск. Ученой Архивной Комиссіи“, окрім т. І (чотирнацять томів, 1906—1916 р.). Не буду перечисляти всього, що вийшло з друкарні Гр. М-ча, окрім його власних видань.

Звязки М-ча з укр. театром привели до того, що він почав видавати українську драматичну літературу.

Підчас перебування І. Карпенка-Карого в Полтаві було складено з М-чем домашню умову на видання V тому „Драм і Комедій“ Карп.-Карого [1]). Авторові М-вич заплатив 1000 карб. Книга, досить чепурно видана, з портретом автора і „Переднім словом“ С. Єфремова, вийшла р. 1905. Видання це, ще „ярижним“ правописом, розходилося мляво і ледві-чи покрило видавцеві витрати, — хоч у томі V були такі видатні твори, як „Гандзя“, „Суєта“ і „Житейське море“.

У звязку з тим виданням, поки воно було в цензурі і друкувалося, Карпенко-Карий листувавсь з М-чем, і в своїх листах писав про гаряче бажання українців мати своє періодичне видання, часопис. За тих часів неразз робилося в різних містах заходи, щоб здобути дозвіл на часопис.

Підчас революції, в листопаді 1905 р., я переїхав до Полтави, щоб провадити тут ширшу літерат.-видавницьку роботу, заснувати періодичне видання. Гр. Маркевич поміг мені здобути заробіток (я взяв на себе обов'язки секретаря міської думи). Тоді вже вийшли в Лубнях перші числа „Хлібороба“, видані „явочним“ (революційним) порядком, без дозволу. Це піддавало охоти й полтавцям — розпочати видання часопису.

Колись треба буде докладно розповісти історію видавання в Полтаві першого українського часопису „Рідний Край“. А тут я обмежуся діяльністю М-ча в тій справі.

Гурток ініціяторів поділив ролі так: видавець — Г. І. Маркевич, редактори відповідальний — М. Дмитрієв та я. Для початку потрібний був кредит; М-вич згодився друкувати в своїй друкарні в кредит. Це відразу й поставило видання на ноги. Ціла справа належала згаданому гурткові, до нього належав і П. Мирний, — він завідував літературною частиною (оповідання, поезії).

У грудні 1905 р. вийшло перше, показове число часопису „Рідний Край“, і потім це видання виходило що-п'ятниці. Справа пішла добре, передплата зростала що-дня.

Тимчасом, хоч видання добре розвивалося, не були ще впорядковані взаємовідносини в гуртку. Не було ні статуту, ні товариського договору, і мої спроби завести статут відхиляли ті, хто не хтів себе обмежити. Декого спокушало те, що таке добре діло само себе оплачує, ще й дає впливи, пошану, — то треба прибрати його до своїх рук. На перешкоді стояв найперше Гр. Маркевич, як офіційний видавець. Знаючи лагідну вдачу М-ча, повели на його атаку, наробили йому неприємностей, що він мало

[1]) Листи І. Карп.-Карого до Маркевича в цій справі передано до Полт. Держ. Музею

не плакав,— і зріксь брати участь у справі. Через таке непорозуміння, і я вийшов із складу редакції (в половині 1906 р.), і єдиним господарем видання залишивсь М. Дмитрієв.

Того-таки р. 1906 М-вич приступив до видання українських книг-підручників, використовуючи право, здобуте в революції. Видано було: О. Степовика „Арихметичний або щотний задачник", обидві частині в одній книзі; П. Залозного „Коротка граматика укр. мови", ч. І; О. Базилевича „Рідна мова", буквар і читанка; Гр. Коваленка „Оповідання з історії укр. народу" [1]).

Р. 1906—7 вийшли видання „книгарні Г. Маркевича": Т. Колесниченка „Піймав облизня", жарт; А. Кащенка „Зоря нового життя", драма; З. Петра „Дві казки дітям"; А. Кащенка „Запорожська слава", повість; Пушкіна, в перекл. Кащенка „Казка про рибалку та рибку". Трохи згодом — видана в двох книжках „Арихметика або щотниця" О. Степовика.

Української школи все ще не було, і не було надії скоро її здобути; а треба було, щоб наблизити час перемоги, творити шкільні українські книжки, привчати до них місцеве вчительство, громадянство.

Тимчасом запанувала політична реакція; само громадянство втомилося й зневірилося. Видані книжки, особливо підручники, залежувалися, — не було коштів провадити справу видавництва. Через те бачимо перерву у видавництві Гр. М-вича, аж до 1910 року. Тоді він видав „Наталку-Полтавку" К-го, скільки міг, уважно й чепурно. До видання додано, на бристольському картоні, портрет К-го, знімок пам'ятника й знімок барельєфа на пам'ятнику. Додано ще „Замість передмови" — „сторінку з споминів І. Тобілевича про „Наталку-Полтавку". Любив М-вич Котляревського з молодих літ і шанував його дуже; і цього разу хтів ушанувати тим виданням.

Того-таки р. 1910 М-ч приступив до видання збірника творів М. Кропивницького. Марко Лукич, останній раз бувши в Полтаві на гастролях, умовивсь з приятелем своїм, Гр. М-чем, за нове, четверте видання своїх творів. Нотаріяльного договору не було; умови вироблялося в розмовах і листах. Із слів самого М-ча мені відомо, що умовилися вони так: М-ч бере на себе витрати видання, а чистим прибутком ділитимуться порівну. Такий видатний автор, як М. Кропивницький, міг легко знайти видавця і на кращих для себе умовах; але він, як видно, не дуже гнався за великими прибутками й гарантіями, вірив Маркевичеві.

Автор і видавець доручили мені написати вступне слово до видання, коротку характеристику автора. На те я використав дещо з оповідань самого Кр-го [2]).

9 квітня 1910 р. Кропивницький помер, вертаючися з гастролів в Одесі. Того літа, вже як автор помер, вийшла з друку перша частина першого тому його творів, у виданню М-ча (на титульній сторінці стоїть рік 1911). Видано книжку на занадто легкому папері, в дві шпальти, для економії. Правда, шрифт добрий, читкий („цицеро") і не збитий.

Тоді-таки вийшли брошурами (передруком) окремі драматичні твори з 1 ча-

[1]) Останні 2 кн. помічені роком 1907, хоч вийшли прикінці 1906 р.

[2]) Та характеристика вийшла й окремим виданням: „М. Л. Кропивницький, батько українського театру". Полтава, 1910 р.

стини І тому: „Дай серцеві волю“, „Невольник“, „Пошились у дурні“, „По ревизії“, „Вуси“, „Підгоряни“. І ще окрім того „Скрутна доба“.

Взявшися до такого великого видання і не мавши досить коштів, М-ч провадив справу мляво, з перервами, і не довів її до краю. Р. 1912 вийшли двома брошурами пієски для дитячого театру, М. Кропивницького: „По щучому велінню“ та „Івасик-Телесик“.

Але 1913 р. вийшла друга частина першого тому творів М. Кр-го; тут містяться: „Зайдиголова“, „Дві сім'ї“, „Чмир“, „Олеся“, „Джиґун“ і куплети. Усі ці твори вийшли й окремими брошурами. На тому й спинилося видання творів М. Кр-го. Підчас війни вже й не можна було видавати. В оповіщеннях од видавця, на обгортці 2 ч. І тому, згадано й томи II та III; отже, світ їх не бачив у виданні Маркевича.

Ще треба згадати, що М-ч видавав також малюнки й картки. Р. 1904 видав він, з моїх колекцій, серію листівок (усіх 17) укр. письменників та історичних діячів. Ці картки видано чепурно, друковано фототипією; місце друку не зазначено. Видання ці завдовольняли потребу тих часів і не раз ішли на репродукції в книгах инших видавців.

Окрім того, М-ч видав: знімок будинку губ. земства в Полтаві (фототипія); три великі малюнки-фототипії з плафонів Васильківського в будинку губ. земства; ті самі малюнки в листівках; пам'ятник Ів. Котляревського; „Альбом пам'ятників і краєвидів м. Полтави“.

Тепер ще згадаємо за инші сторони в діяльності Гр. Маркевича. В Полтаві не було ніякої культурної української організації, навіть „Просвіти“ (її не було дозволено). С. М-ч звичайно що-року брав на себе ініціятиву організації театральних свят у пам'ять Т. Шевченка — на провесні, та Ів. Котляревського — в-осени, і працював завзято. В ті часи такі свята, урочисто й пишно впоряджені, мали велику вагу, об'єднували громадянство, прокидали свідомість. Сам Гр. М-ч часом виступав, як декламатор, грав свою звичайну ролю Возного. Кошти, що лишалися від тих свят, звичайно йшли на школу ім. Котляревського, або на громадську книгозбірню.

Аж р. 1911 пощастило, з ініціятиви М-ча, утворити легальне товариство: „Музично-драматичний гурток“, що об'єднував укр. робітництво і частину службовців. Сам М-ч. був душею того товариства, організував хор і т. п.

Роки перед війною і підчас війни М-ч обіймав посаду члена управи міського банку, з дуже маленькою платнею, бо той банк був новий, трохи та не зовсім без капіталу, хоч і з великими надіями.

Підчас війни ніякі українські видання не могли виходити. Навіть книжна торговля занепала до краю. Темна й гнітюча хмара налягла на все. Доводилося жити лиш надією, що хмара не вічна. З початку 1917 р. і далі попит на українські книжки надзвичайно зріс.

Трохи не останнім виданням Маркевича (1917 р.) був повний „Кобзар“ Т. Шевченка, видрукуваний нашвидку, щоб завдоволити гостру потребу. Був тоді М-ч вже занадто старий. Скоро він продав свою друкарню.

Останнє видання М-ча, зроблене вже в чужій друкарні („губерніяльній“), 1919 р., — це брошура І. Петрика, за редакцією П. Мирного: „Батькове

свято", шкільна пієса до святкування 150 роковин народження Котляревського і 100 роковин українського театру. — Так Маркевич приніс свою останню лепту на славу наймилішого свого поета, останній вінок до його пам'ятника, збудованого свого часу заходами того-таки М-ча.

Свята на пошану Котляревського у Полтаві 1919 р. об'єднали громадянство проти темних сил реакції і дали велике піднесення й зворушення, що хвилею покотилося й далеко від Полтави.

Звичайно, Гр. Маркевич брав найжвавішу участь у святі. Тоді-ж ото старий і слабий П. Мирний (його підтримували під руки), при могилі К-го, удавсь до громади з своїм останнім прилюдним словом. Ті величні свята були останнім ласкавим сонечком і самого Маркевича.

Після того прожив він іще три з половиною роки, у старечих недугах, у великій нужді, ледві здобуваючи собі шматочок черствого хліба, — це були роки громадянської війни й голоду. Помер він у міській лікарні, 15 квітня 1923 року, на 76 році життя.

Так одходить од нас минула епоха, з її людьми, робітниками, тісними й важкими умовами громадської роботи, характерними для тієї епохи клопотами, питаннями й здобутками.

Не кожному дано бути велетнем у боротьбі. Отже й велетень нічого не зробить без постійної праці малопомітних робітників, готових допильнувати справи і служити їй вірно, на кожному місці і кожного часу. А таких робітників було колись небагато [1]).

---

[1]) Читано в Полтавському Науковому Товаристві при Українській Академії Наук 7 грудня 1924 р.

П. О. ЄФРЕМОВ.

ПИСЬМЕННИК-КОЛЬОРИСТ.

(До українського літературного руху на Катеринославщині).

I.

Д. І. Яворницький, може, як ніхто инший споміж українських письменників старшої генерації XIX віку, засвоїв собі Шевченкове: „немає другого Дніпра“, незрадливо любить і по-своєму добре знає минуле й сучасне „Низу“, його Dichtung und Wahrheit, не скажем навіть з певністю, що більше — Dichtung чи Wahrheit. От чому, коли зупиняєш увагу на його діяльності, мимоволі все виринає в уяві „широкий та дужий“ Дніпро-Славута, що, поборовши на своєму шляху скелясті перепони і з гнівливим шумом проскочивши через них за пороги, за Хортицю й Запоріжжя (Олександрівське) туди під Никопіль, з стихійною міццю розкидається більшими чи меншими „рукавами“, всіма цими Павлюками, Чортомликами, Підпільними і ин., що відбігають од основного річища, од „старика“ й ховаються в зелених, буйнорослинних плавнях Великого Лугу. Пригадується ця картина через те, що й діяльність Д. І. Яворницького, різнобічна й різноманітна, безперечно має щось, сказати-б так, од стихії Дніпра, має і свого „старика“, і свої більші чи менші „рукави“...

За один із таких „рукавів“ його творчости, звичайно, з „рукавів“ менших, який, на перший погляд, далеко одбігає і стоїть ніби-то осторонь од глибшого річища, од головного напрямку його переважно наукової діяльности треба вважати його белетристику, його повісті та оповідання, що їм оддавав він нечисленні години свого відпочинку серед історичних, археологічних, етнографічних та лексикографічних дослідів та поміж своєю музейною й архівною роботою.

Але займаючи поруч з науковими працями Д. І. Яворницького порівнюючи скромне місце, його повісті й оповідання, одначе, не являють собою чогось абсолютно чужого їм. Навпаки, вони органічно й неподільно звязані, ба навіть злютовані з усією діяльністю його, часто допомагають діяльність цю гаразд зрозуміти й з'ясувати і тому в огляді її мусять бути поставлені на чільне місце.

„Ми—археологи-поети“, „ми—історики-художники“,—так любить характеризувати Д. І. Яворницький близьких йому духом, напрямом і манірою наукових діячів, вкладаючи в ці слова до певної міри й зариси самохарактеристики, бо й справді багато сторінок його великої „Исторіи запорожскихъ козаковъ“, його „Запорожья въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа“ й инших його історичних монографій та розвідок написано рукою безперечного

художника, рукою иноді досвідченого художника. Та в сутонаукових, дослідчих працях ця властива Д. І. Яворницькому потреба в художній творчості, ці художні шукання його сковані були й вимогами наукового об'єктивізму, і вимогами методологічного характеру і, не змігши тут повною мірою виявити себе в окремих майстерних описах природи, в яскравих характеристиках історичних діячів, у кольористих малюнках побуту та життя маси народньої, мусіли шукати за-для свого вислову більш відповідних форм. Так, підлягаючи імперативним вимогам внутрішньої потреби творчости, з непереможної конечности, як і „Пальмове гилля" та „Андрій Лаговський" акад. А. Кримського, як „Волинські оповідання" Ореста Левицького та повісті М. Костомарова, як романи Чернишевського чи „Карьера Оладушкина" Михайловського, — мусіли з'явитися й справді з'явилися повісті й оповідання Д. І. Яворницького: „Наша доля — божа воля" (року 1905), „За чужий гріх" (р. 1907), „Де люди — там і лихо" (р. 1911), малюнки з життя: „Поміж панами (1911 р.), збірка поезій: „Вечірні Зорі" (1910 р.) й ин. Сюди, безперечно, треба зарахувати й збірку: „По слѣдамъ запорожцевъ" (р. 1898).

Але одна цікава річ конче повинна зупинити на собі увагу всякого, хто познайомиться з згаданими допіру белетристичними писаннями Д. І. Яворницького, а, може, декого й здивує вона не мало...

Всі ми знаємо Д. І. Яворницького за визначного історика України, за невтомного, заслуженого й ентузіястичного дослідника Запоріжжя, що в своїх історичних монографіях широко й мальовниче розгорнув побут славного низового козацтва; всі ми знаємо його „одну, но пламенную страсть", що дає себе відчути хоч-би в цих, наприклад, його словах із збірки „По слѣдамъ запорожцевъ": „За восемь лет много воды ушло в широком Днепре и в тихой речке Волчьей. Много перемен произошло в течении этого времени и в моей печально-скитальческой жизни. За это время я успел уже исходить весь Крым, из'ездить половину Кавказа, посетить далекий, в Белом море, Соловецкий монастырь, ознакомиться с Западным Краем, заглянуть в Царство Польское, побывать в Закаспийском Крае, Туркестане и в Персии. Много за это время изменилось и в моем уме, и в моем сердце, а Запорожье все-таки милее всего было мне на свете и туда попрежнему неслись все мои мысли и все мои заветные мечты" [1]).

З другого боку, коли й не для всіх, то для багатьох, що з історією українського письменства та з малярством на історичні сюжети знайомі, не буде таємницею й те, що Д. І. Яворницький не одного з наших поетів і белетристів надхнув на історичну повість, на історичну пієсу чи історичне оповідання, а також водив пензлем не одного з визначних художників-малярів. Згадаймо відомого поета Якова Щоголева, що його саме Д. І. Яворницький розбудив з одної з його творчих летаргій; згадаймо белетриста-романтика катеринославця Адріяна Кащенка та його наслідувачів; згадаймо Данила Лукича Мордовцева, що в повісті: „Дві долі," сказати-б так, обома руками розписавсь на посвідці про джерело свого надхнення, поруч з історичним Сірком змалювавши вже з власної фантазії й постать січовика Якима Явор-

[1]) Д. И. Эварницкій, „По слѣдамъ запорожцевъ", ст. 68—69.

ницького; згадаймо, нарешті, Іллю Репина з його славнозвісною картиною: „Запорожцы", вдивившись в яку, чи не впізнаємо ми рис знайомого обличчя; та й задля С. Васильківського з Н. Самокішем з їх „Изъ украинской старины" Д. І. Яворницький чи тільки-ж талановитий коментатор їх малюнків був?..

І от, справді, поруч з усіма цими наочними посвідками впливів Д. І. Яворницького на наше історичне красне письменство, на історичне малярство, стає дивним, що сам він у белетристичних своїх творах ніби цурається історичних тем та сюжетів і веде читача не на історичне Запоріжжя, як цього можна було-б сподіватися, не у вир бурхливого, складного й мальовничого життя цієї своєрідної військової комуни XVI—XVIII вв., а хіба тільки „по слідам запоріжців" ступає з такими цільними і архаїчними рисами позначеними постатями, як от Максим Микитович Вітряк з повісти: „Наша доля — божа воля" чи Корній Андрієвич Горовик з повісти: „За чужий гріх" і ин. Але вони тільки приглушена луна, приглушений відгук далекого шуму, далекого гомону колись барвистої старосвітчини серед умов життя другої половини XIX віку.

Де-ж шукати причини цього, на перший погляд, дивного літературного з'явища? Чому Д. І. Яворницький, який сам заявляв, що „козаки, создавшие множество высоко-художественных и правдивых исторических песен, составляющих, в соединении с напевом, целые баллады, целые поэмы чувств; козаки, создавшие богатую историческую литературу, свято хранившие все дорогие заветы своих предков, выступавшие в качестве носителей высшей гражданственности, поражавшие современников, поражающие и потомков своею замечательною дальновидностью, эти козаки, наконец, прекрасно понимавшие и ценившие красоты природы, по справедливости заслуживают того, чтобы все их деяния представлены были в обстоятельной, живой и художественной истории, и их военный и домашний быт, как и главнейшие исторические деятели их, были изображены в наглядных образах и художественных иллюстрациях" [1], — чому, кажемо, цей-же самий Д. І. Яворницький, автор такого, коли хочете, промовистого маніфесту до історичних повістярів та малярів-художників, сам навіть спроби не зробив у своїй белетристиці одгукнутися на власний-же заклик?

Трохи завісу над цією загадкою в літературній своїй творчості допомагає зняти сам Д. І. Яворницький у передмові до збірки: „По слѣдамъ запорожцевъ": „Автор уже около пятнадцати лет подряд раз'езжает по разным местам бывших владений запорожского низового войска с целями археологическими, историческими и этнографическими. Научные результаты, добытые от таких поездок, изложены им в соответствующих трудах — Запорожье в остатках старины, Вольности запорожских козаков, История запорожских козаков, а живые типы, сцены и приключения изображены в настоящем труде". Тут „дело происходит в местах бывшего Запорожья и главные действующие лица — все потомки, по мужской или женской линии, запорожцев" [2].

[1] С. И. Васильковскій, Н. С. Самокишъ и Д. И. Эварницкій. „Изъ украинской Старины", ст. VIII.

[2] Д. И. Эварницкій, „По слѣдамъ запорожцевъ", ст. I—II.

Д. І. Яворницький цими словами ніби свідомо прокладає виразну межу між своєю науковою й письменницькою працею окремим, кожній з них властивим матеріялом, методою, темами, сюжетами. Перший — старе, одшуміле, заспокоєне, одстояне, але активне колись, творче життя предків, життя історичного Запоріжжя, що полишило по собі глибокий слід, який з обережністю, риска по рисці мусить бути реставрований без ніяких прикрас, без ніяких „пиитических хитростей“ з археологічних та історичних посвідок; другий — вся гомінка, мінлива різноманітність і кольористість типів, сцен, зустрічів, пригод, переживаннів і вражіннів дійсного життя цих потомків, „по мужской или женской линии“, запорозців, як воно відбивається в творчій фантазії письменника, викликаючи художню активність її. Так вихід за-для творчих шукань знайдено. Внутрішню потребу в художній творчості завдоволено серед усіх цих своєрідних і кольористих постатів селян, міщан, панів, полупанків, представників релігійного культу, студентів і професорів університету, бурсаків і передреформенних педагогів, серед усіх цих Вітряків, Горовиків, Башмачок, Борзенків, Дурд, Затурських, Шавкунів, Вискряків, Чичадл, Багриновичів, Русецьких, Чорнецьких, Хохул і инших таких собі потомків, „по мужской или женской линии“, з нарисів: „По слѣдамъ запорожцевъ“, з повісти: „За чужий гріх“, з малюнків: „Поміж панами“, з окремих оповідань, у свій час друкованих по катеринославських журналах: „Дніпрові хвилі“, „Споживач“ і ин.

II.

Потомки... Справді, коли не всі, то переважна більшість персонажів у повістях Д. І. Яворницького змальовано отакими собі „потомками“, з хорошими чи лихими рисами оджитого минулого, позбавленими сили й здібностей стати, в реальних умовах суспільного життя XIX віку, предками чогось такого, що майбутність має, що майбутність завоює...

Так, у повісті „Наша доля — божа воля“ маємо картину розкладу патріярхальної, панщанних ще часів, селянської степової родини в умовах життя поемансипаційної доби, за промислово-капіталістичних відносин. Маємо на цьому тлі вічну і раз-у-раз трагічну проблему „батьків і дітей“, коли старий Максим Микитович Вітряк на синах своїх Охрімові, Якимові, Петрові й Павлові наочно переконується, що молодь не завдовольняє те, чим удовольнялися діди та батьки, що їй треба ширшого поля, ширших шляхів, а на цьому новому й ширшому полі — то-ж цілковита руїна старих громадських відносин, предківського світогляду, старої етики, старої релігії — ця, на його думку, „остання погибель“, коли його останній син, підпора й надія, „забув усе минуле своїх предків і проміняв усе те на якесь-то безвірря“ [1]). Та не тільки „батьки“, але й „діти“ виявили себе у Д. І. Яворницького зовсім непристосованими до нового життя й опинилися в трагічному становищі офір сліпої й нерозумної „божої волі“ чи невблаганої мойри, потрапивши власне не на ширші шляхи, а в глухі й погибельні заулки, звідки жадного виходу

[1]) Д. І. Яворницький, „Наша доля — божа воля“, ст. 163.

немає, а коли й є він, то хіба на таке сумнівної широти поле, як штунда у Павла Вітряченка.

Такими самими „потомками“, навіть ніби „тінями забутих предків“ серед новітніх господарських і суспільних умов степової України XIX віку, в сатиричних тонах змалював Д. І. Яворницький і щасливе та вельможне панство Котячих та Собачих хуторів, і бідну та беззаступну вдову-княгиню Башмачку, і камергера Карючку, і великого земського діяча Сонцелова, і Борзака з Борзачкою, і Кардаша, і Шереберю, — всіх цих комічних, обмежених, нікчемних, потворних, позначених затратою людської подоби окрушин колись пишного та гоноровитого, — може навіть з козацької запорозької старшини, — українського шляхетства в цікавих малюнках: „Поміж панами“. Життя йде повз них і понад ними, робить собі з них веселий чи жорстокий жарт, перетворивши їх з активного чинника свого в предках на кольористе побутове з'явище в стилю невмирущих героїв „Мертвих душ“ Гоголя в потомках.

Без ніякої майбутности, знову таки не „предки“, а тільки „потомки“, що гайнують спадщину батьків, у Д. І. Яворницького і всі ці княгині та княжни Долинські та й князь Моравський. Такий собі сумнівної марки „революціонер“, що ніби-то брав активну участь у терористичних замахах на лютіших представників царату, але в бурхливий час, коли, мовляв П. Г. Тичина, „під регіт і бурю, під грім од повстань“ „чорнозем підвівся“, — він, з якихось зовсім незрозумілих причин (чи не класовим інстинктом скерований, — аджеж так тепло почуває він себе у Долинських?), опинився... командиром карного козачого загону, а не ватажком повсталого селянства. Нарешті, зневірений у науці, філософії й можливості вийти з заплутаного свого становища, шукає він порятунку в самогубстві.

Виразніший, але того-ж поля ягода, і гвардії офіцер Чагин, лютий оборонець привілеїв паразитарного життя „можних і заможних“, герой усім пам'ятних карних експедицій; він після розваг по столичних великопанських салонах, після балів і раутів, після веселих утіх аристократичної „золотої молоди“, в умовах революції 1905 року, повернувся, сказати-б так, лицем садиста до революційних мас — до робітників і селян і „так їх карав, що од одного стогону їх неначе стогнала і сама земля. Він сік їх цілі часи підряд, потім підіймав на вітер і знов клав та сік; далі уп'ять підводив, уп'ять клав і вп'ять сік. І такечки немало людей засікав на смерть. „А ви думаєте, що у мене в серці хоч крихта жалощів є? Ні, опріч ненависти, в ньому нічого нема! Бийте-ж їх, лушпаньте, щоб їх жінки, щоб діти чули!“ [1]). Так коротко й до цинізму отверто формулує й відповідною акцією підтверджує свою недвозначну класову позицію цей щирий, у стилю ганебної пам'яти Трепова, рятівник „отечества“, цей дрібненький і запізнений Ісус Навин російського „благородного дворянства“, що шибеницями, розстрілами, всякого роду знущанням, катуванням і муками робітництва й селянства даремно силується імперативно проказати: „стій, сонце, і непорушна будь, земле“ паразитарного панського розкошування!.. І в своїй повісті: „Де люди — там і лихо“ Д. І. Яворницький далеко не спокійним тоном літо-

[1]) Д. І. Яворницький, „Де люди — там і лихо“, ст. 28 — 29.

писця занотував це побутове з'явище 1905 — 1906 років і знайшов у себе слово обурення, щоб кинути його в вічі Чагиним і заплямувати цих знову таки людей без майбутнього, героїв історичного глухого заулку...

Удосвіта встали, сказав-би Куліш, занадто, може, рано й випадково вийшли з-під солом'яних стріх XVIII віку, щоб якийсь помітний слід по собі кинути в XIX віці, й представники симпатичних Д. І. Яворницькому інтелігентів-культурників, різночинців-народників з дрібнобуржуазних верств, з селян, міщан і службовців, як от земський лікар Дурденко, художник-маляр Сурменко з повісти: „За чужий гріх“ та професор Крачка з повісти: „Наша доля — божа воля“. Кожний з них по-своєму мріяв „усю свою міць, усю свою кебету, усе своє життя посвятити рідному, україно-руському людові, його освіті, його справам, його потребам“ [1]). Але хто з них од мрій переходить до діла, як от Дурденко чи Сурменко, той мало не на першому кроці спотикається й гине в самотині „за чужий гріх“ соціяльного й політичного порядку далеких і близьких своїх предків і сучасних епігонів їхніх, гине під вагою взятого на себе громадського обов'язку, серед глухого присмерку досвітнього життя степової України 60—70 років минулого віку. І навіть свідомости того, що „щастя всіх прийде по наших аж кістках“, як от у „каменярів“ Івана Франка, немає в них...

А селянські маси?.. Д. І. Яворницький хіба, може, їх та ще дітей малює без сатиричної тенденції. Але й вони у нього тільки кольористий аксесуар, тільки додаткова прикраса на ширшому побутовому малюнку, а не активний чинник на кону життя. Вони занадто вже відчувають на собі наслідки „чужих гріхів“, недавньої вікової неволі кріпацтва; вони або „гинуть в убожестві“, „стогнуть од голода“, „звіріють через велику, огурну і жорстоку боротьбу за шматок хліба“ [2]), або вкрай заплутуються серед нових, незвиклих суспільно-економічних відносин, як брати Вітренки, або, подолані підчас революційних вибухів і заворушень, разом з міськими масами стають за об'єкт жорстоких експериментів у таких собі Чагиних...

Глибоко занепав, змізернів, на думку Д. І. Яворницького, рід славного запорозького козака, що — колись було — навіть засуджений на шибеницю „нередко просил себе, как милости, не вешать его, а посадить на кол или на столб с острым железным спицом на верхнем конце, чтобы умереть потомственною столбовою смертью. „Так умірав мій дідусь — царство йому небесне! так умер мій батько — нехай він царствує на тім світі! так і я хочу умерти“, т. е. потомственною столбовою смертью. И козак умирал, сидя на остром спицу пали. И как умирал? Точно потешаясь и над самою смертью, и над своими палачами, он просил дать ему люльку, чтобы в последний раз повеселить тютюнцом душу свою и с весельем закрыть очи свои. Покуривши люльки, козак обводил страшными очами своих мучителей, плевал им с пали „у самі очі“ и, проклиная как их самих, так и все порядки их, тут же, сидя на пале, испускал последний вздох свой“ [3]). Ну, а потомки, „по мужской

[1]) Д. І. Яворницький, „Наша доля — божа воля“, ст. 143.

[2]) Д. І. Яворницкий, „За чужий гріх“, ст. 425.

[3]) С И. Васильковскій, Н. С. Самокишъ и Д. И. Эварницкій. „Изъ украинской старины“, ст. V.

или женской линии", цих запорозців? Не вірить у громадську вартість їх, не визнає за ними історично-творчої ролі, не бачить у них і натяку на сильну вдачу предків їхніх Д. І. Яворницький. Лихові, поривам і змаганням одних з них спочуває, з нікчемства инших сміється, але всіх їх розглядає тільки як цікаве побутове з'явище і ніколи не здобудеться, оповідаючи про них, на цей епічно-урочистий, з виразною закрасою романтичної ідеалізації, тон. Епічна велич і романтична барвистість — з „предками", а „потомки" пожива переважно ущипливій сатирі теж із своєрідною барвистістю...

III.

Образ отакого потомка, „по мужской или женской линии", запорозців у всій реальній різноманітності його Д. І. Яворницький подає на тлі поемансипаційного життя степової України, переважно сільської України другої половини XIX віку. І власне це тло, цей побутовий фон особливо цікавить нашого письменника. Він у повістях і оповіданнях своїх часто виступає ніби не художником-повістярем, а швидше етнографом-дослідником, що головне своє завдання бачить у відтворенні побуту різних клас і станів громадянства, — побуту то сталого, одстояного, неначе скам'янілого, то зрушеного динамічними силами життя, сказати-б так, у процесі перебудування. На народньому побуті, на поверхні життя мас, а не на психології окремих типових персонажів скупчилася власне вся увага Д. І. Яворницького; це та ділянка, та постать, що її свідомо зайняв і пильно обробляв він і на літературному полі, як і в своїх спеціяльних дослідах.

І з цього погляду не самотній був в українському письменстві минулого віку Д. І. Яворницький. Він мав там своїх попередників, визначних художників слова, що, обернувши письменство на засіб спізнання дійсности, утворили були, в звязку з відповідними течіями світової літератури, свою певну літературну традицію в сюжетах, тематиці, типах, персонажах, в особливій манірі малювати їх, з своїми конструктивними завданнями, з щирим замилуванням до народнього життя, кожного прояву, кожної риски його; нарешті, вони утворили й свій певний літературний стиль з характерним культом деталі, подробиці. Свидницький, Куліш, Нечуй-Левицький, Панас Мирний і инші письменники, що в переважній своїй більшості вийшли з демократичних шарів дрібної буржуазії, близької до села і селянства, являються основоположниками етнографічного реалізму й раннього натуралізму в українському письменстві 60—80 років минулого віку. Вони сміливо й упевнено, з широким жестом, з жадобою й з замилуванням брали події справжнього життя, дійсні факти й документи його і, перевівши їх через горнило своєї творчої фантазії, оздоблювали ними свої писання, часто навіть занадто щедро й неекономно, як, наприклад, Панас Мирний, один з найкращих представників натуралістичної маніри в українській літературі, талановитий і колись популярний автор, який в одній своїй повісті збирав і використовував таку силу матеріялу, що його вистачило-б за-для скупішого на деталі письменника й на кілька самостійних повістей чи романів. Мирний Панас належить тому часові й тій літературній манірі, коли факт, документ життьовий, подробиця сірої

буденщини, деталь побутова, переведені через певну контролю що-до їх вартости художньої та соціяльного значіння справді ще мали велику силу, цікавили та захоплювали читача і впливали на нього. Тоді другорядні, деталізуючі уявління й образи багато важили в літературній творчості й вимагали собі немало місця, хоч уже колишню, доби класичного натуралізму, незалежність і непідлеглість свою відносно центральних уявлінь та образів і втратили. Тоді можливий був у нас широкого обсягу роман, з докладними життєписами, мовляв, од першого немовлячого скрику до останнього передсмертного віддиху, багатьох героїв, чи взагалі цільний своєю провідною ідеєю, хоч і не все конструктивно витриманий, великий прозовий твір, — словом, коли писалося „Люборацьких", „Хмари", „Причепу", „Хіба ревуть воли, як ясла повні", „Повію" й инші твори, що за правдиву окрасу нашої так званої класичної літератури вважаються [1]).

Своєю літературною манірою Д. І. Яворницький цілком належить до окресленого напрямку і в описах природи, в малюнках степу, Дніпра, села, гаю, ночи, зимової хуґи, пасіки, в своїх характеристиках персонажів, усіх цих потомків, „по мужской или женской линии", запорозців, у ширших картинах побуту, нарешті, в конструкції, побудові повістей і оповідань не зраджує її ні одним рядком. „Выпуская в свет настоящий труд, — каже він у передмові до збірки: „По слѣдамъ запорожцевъ", — автор находит нужным сказать, что все представленные в нем типы, сцены, встречи и приключения не измышлены им, а взяты прямо с натуры, выхвачены из действительной жизни" [2]). Підкреслені рядки, сказати-б так, літерально повторюють те, що так часто писала в похвалу кращим повістям і оповіданням критика 60—80 років, особливо коли в ролі критиків виступали самі-ж таки белетристи. І недурно-ж саме І. С. Нечуй-Левицький у рецензії на повість „Де люди — там лихо" так тепло і з такого-ж характерного за-для 60—80 років погляду привітав літературний виступ Д. І. Яворницького, заманіфестувавши цим спорідненість свою з ним.

Одна-дві ілюстрації до характеристики літературної маніри Д. І. Яворницького з того численного матеріялу, що дають нам повісті й оповідання його, будуть тут не зайві. Вибір цих ілюстрацій, звичайно, ми робимо не з погляду художньої закінчености чи досконалости їх (в такому разі нам довелось-би зупинитись, певно, на инших місцях), а тільки з погляду стильової типовости за-для їх автора.

„Стояла довга холодна зима. Було в середніх числах місяца січня. Сонечко уже спустилось за обрій і на високому небі невидко було ані жадної ясної смужки останнього проміння його. Мороз стояв кріпнений, свіжий сніг блищав несчисленною силою алмазів і дзвінко хрустів під ногами того, хто ступав або ж хто їхав по ньому; ясний місяць, гордий, пишний і величний, давно виплив насеред неба і почав нешвидко розгулювати по всьому неосяжному і холодному безміррю. Спиниться на одному місці і залле його своїм чарівним сяйвом; спиниться на другому і, немов би осміхаючись сам до себе, ще дужче, ще ясніще заблищить і заискриться по білому та холодному покрову сніга; спи-

[1]) Докладніше про це ми говоримо в розвідці: „Котляревський і футуризм", надрукованій, за підписом В. Юноша, р. 1919 в катеринославському журналі „Січ", кн. II, ст. 75—88.

[2]) Д. П. Эварницкій, „По слѣдамъ запорожцевъ", ст. I.

ниться на третьому і кине од себе далеко вгору цілі стовпи рожево-блакитного, прозорого і холодного сяйва та ще й обкружить сам себе найяркім і найквітнистим кругом. Укупі з місяцем висипали на високе і безодне небо і ясні та веселі зорі. Але вони, немов би соромлячись перед незрівняним і чарівним красенем місяцем, розбіглись геть од нього врозтіч і тільки оддалеки та й то якось-то боязько споглядали на свойого коханця синясто-блакитними очицями, сиплючи із них накруги себе ніжне, искрясте і тремтяче проміння.

О, люблю я нашу холодну зимню ніч, цеб-то ніч ясну і тиху, але морозну, гостру і бадьорну. Нехай хто хоче, той і чарується дивовижними ночами Італії, нехай він, зачарований ночами південного краю, згадує і про високі пальми, і про запашні мірти, і про ніжні мімози, і про глибокі ізумрудові моря тих чудових казкових країв — я такому не заздрую. Мені люба наша ніч; ніч у двадцять у п'ять градусів морозу, коли в повітрі стоїть велика, нерухома, якась-то торжественна тиша, а сама природа немов би і застигла, і заніміла, і затаїла в лоні свойому усе своє дихання. І яка широчина, і яка далечина розгортається перед очима чоловіка в таку чисту, ясну і морозну ніч під блиском білого, алмазового, снігового покрову! І хоч би ж тобі де-небудь балка, вибалок, хоч би тобі горка або ж пагорок! Усе і замурувалось, і закужелилось, і зрівнялось під білим сніговим запиналом, неначе то була справді безмірно-величенна скатертина, на кілька тисяч верстов навкруги розгорнута“ [1]).

Такі самі докладні, з ухилом до подробиць, з старанно підкресленою і педантично списаною кожною найменшою пружкою на обличчі, кожною рискою вдачі, і характеристики персонажів у повістях і оповіданнях Д. І. Яворницького.

„Мелитон Мелитонович Багринович був инчої вдачі. Спершу всього впадала в очі кожному, хто уступав у клас, його гола та гостра, та лиснюча, неначе злизана коров'ячим язиком, голова. То голова була справді чуденна на диво: як спогляне на неї чоловік повзбіч, то йому так одразу й здасться, що неначе хтось-то узяв та стесав її на два боки та ще й гладко вистругав: од кабушки униз до лоба в один бік і так само од кабушки униз до потилиці у другий, а самій на кабушечці покинув високого гребеня, а на гребені посадив ще й чорну та здорову, та темну модзулину... Теж дуже чуденна була у Мелитона Мелитоновича і його борода. І губи, і підборіддя, і щелепи — усе це у нього було добре виголено; зате при самій шиї покинуті були чорні та лиснючі, та густі бакири, а ті бакири, через безперестанне гладіння їх знизу уверх, завчені були так, що од шиї підіймались прямо вверх, на щоки, як хміль підіймається на високу і пряму тичину, і мало не закривали усього лиця, аж до носа, через що із чоловіка робили не чоловіка, а справжню мавпу із порідця орангутанга. Ще дивніші були у Мелитона Мелитоновича очі: дуже великі, дуже чорні, дуже блискучі, а головне якісь-то двойні, перемінчасті очі: то вони у нього такі добрі та ласкові, то вони такі холодні, жорсткі, аж наче сталеві. До всього цього довгий та прямий, та вилощений ніс з цілими кущами чорного та жорсткого волосся, що вилазило йому із обох ніздрей та чорніло здалека, як та чорна та жорстка щетина, що вилазе із вух старого кнура.

Як смотритель Орест Степанович Панфилович удавав із себе суворого та грізного чоловіка, так, навпаки того, інспектор Мелитон Мелитонович Багринович удавав із себе саму доброту та щирість, та ласкавість, якої рідко де й пошукати. Такий добрий та славний, та тихоречий, він сидів у класі, неначе на виставці, завжди осміхаючись та безперечь гладючи знизу вверх, то однією, то другою рукою, свої і без того гладенькі та лиснючі бакири. І як скаже що, тут же як засміється, як засміється, та так увесь і візьметься сміхом та веселостю“ [2]).

Той самий культ подробиці, деталі ще в більшому маштабі бачимо ми у Д. І. Яворницького і в ширших побутових малюнках, коли, здається, письменник неначе змагається оповісти про своїх персонажів та про їхнє оточення все до найменшої дрібниці, щоб на жадні несподіванки вже не лишалося місця, як,

[1]) Д. І. Яворницький, „Де люди — там і лихо“, ст. 18–19.
[2]) Д. І. Яворницький, „За чужий гріх“, ст. 137—138.

наприклад, на сторінках, присвячених описові життя Грицька Дурденка в бурсі, в університеті чи на селі підчас лікарювання в повісті: „За чужий гріх“ [1]).

IV

Одначе, не треба забувати й того, що в часи, коли надруковано було найголовніші белетристичні твори Д. І. Яворницького, тоб-то почавши з 1905 по 1911 рік, Панас Мирний з Нечуєм-Левицьким коли не дописали, то вже певно дописували свої далеко не кращі повісті й оповідання і що їхня літературна маніра була вже історично перейденим етапом в еволюції нашого літературного стилю. Місце їхнє з другої половини 90-х років минулого й на початку нашого віку міцно займають представники різних модерних літературних напрямів (імпресіоністи, символісти, неоромантики, неореалісти та инш.). Обсяг і зміст художньої обсервації та громадські симпатії і тенденції у них уже инші. Самий стиль цих письменників набирає чим-раз більшого емоціонального характеру. Підо впливом еволюції, що зайшла в соціяльно-економічній будові нашого життя, із зростом міста і його значіння на Україні, з'являється на історичному кону і про свої вимоги заявляє новий читач і новий письменник більш нервовий і чулий, заглиблений у свої власні переживання, із своєрідною манірою сприймати художні враження й реагувати на них. Довгі описи й детальні характеристики вже не завдовольняють, ба навіть втомлюють його, здаються йому часто зайвими, робленими. У нього навіть часу немає, щоб уважно перечитати їх: у гарячці своїх повсякденних справ, у вирі кипучого життя мистецьким переживанням цей читач, переважно з буржуазного кола, переважно міська людина з роду або обставинами життя одірвана од села, має змогу віддавати тільки нечисленні години свого короткого відпочинку між ділом чи по-за службою. І письменникові доводиться, йдучи на зустріч такій зміні в смаку читача та спираючись на зміну

[1]) Опріч стилістичної й ідеологічної спорідненості Д. І. Яворницького з натуралістичним напрямом в українському письменстві, а також деякою мірою й з нашими романтиками, напр., з Квіткою, можна констатувати у нього впливи й російських класиків особливо М. В. Гоголя. Це помітно подекуди в його збірці: „По слѣдамъ запорожцевъ“, а найбільше в малюнках: „Поміж панами“, де маємо досить своєрідну модифікацію Коробочки, Плюшкина, Манилова та инших невмирущих героїв „Мертвых душ“. Навіть окремі сцени свідчать про ці впливи. Так, зустрівшись уперше з княгинею Башмачкою, агроном Борис Касянович Діброва ніяк не може на чомусь одному стати: „Що ж це воно таке? Чи чоловік, чи жінка? Чоловік! Ні, жінка! Ні, чоловік!.. — І не чоловік, і не жінка, а баба!“ (ст. 73). Зовсім так, як і Чичиков, вздрівши Плюшкина, довго „не мог распознать, какого пола была фигура, баба или мужик“. „Ой, баба!“ подумал он про себя, и тут же прибавил: „Ой, нет! — Конечно, баба! наконец сказал он, разсмотрев попристальнее“. Навіть така деталь, як ключі, есть в обох авторів, що дає привід і Чичикову, і Діброві зустрінуту загадкову фігуру визнати за ключницю. Нарешті, і сама сюжетна схема і загальна побудова згаданої повісти Гоголя полишила на малюнках: „Поміж панами“ певний свій слід. Агроном Діброва, як і Чичиков, їздить у справах од дідича до дідича і, таким чином, крізь призму його спостережень і разом з ним, читач знайомиться з героями цих „малюнків“ Д. І. Яворницького. Посвідки того, як „по слідах“ Гоголя простує Д. І. Яворницький, дають й инші белетристичні його твори. Про вплив на його „Тараса Бульби“ згадує й сам Д. І. Яворницький в юбілейній промові, наведеній у А. Т. Авчиннікова: „Профессоръ Д. И. Эварницкий“.

своєї власної психіки, ставати чим-раз лаконічнішим на слово і скупішим на подробиці, вибираючи з них ті тільки, що найбільш відповідні за-для змалювання постати та найвартніші в сумі ознак пейзажа й найкольоритніші в побутовій сцені, — подробиці й риски, що висловлюють здебільшого мало не хвилинне сприймання, мало не хвилинне враження його-ж самого. В повісті Д. І. Яворницького „За чужий гріх“ є один цікавий для нас з цього погляду персонаж — це малий хлопець-богомаз Грицько Дурденко. „Як що й подобалось йому певне у богомазному ділі, то подобалось тільки виписувати очі святих та бога. Він хотів написати такі очі, щоб вони світились неначе живі; щоб дивлячись на них, кожен лихий і лукавий чоловік жахався їх, а кожний добрий та чистий чоловік радів і веселішав од них. Працюючи перед батьком попорядку, як треба було, над богомазним ділом, Гриць потай од батька перебіг одразу до очей святих та Бога і малював їх з великою жагою і щирістю“ [1]). Так і літературна українська молодь кінця минулого й початку нашого віку, як оцей маленький богомаз, але без його полохливого оглядання на батьківський авторитет, шукає вже за-для свого малюнку, сказати-б так, не деталів, а деталі, не подробиць, а подробиці. З цим у наше письменство, не без впливу західно-европейських, російської (на Україні) і польської (в Галичині) літератур, приходить і запановує в ньому імпресіонізм з його своєрідною манірою впливати на читача, полонити, ворушити, розхитувати його фантазію, схвильовувати його серце й душу, користуючись для осягнення потрібного ефекту надзвичайно економним уживанням слів, часто навіть тільки легеньким натяком. Малюнок, характеристика, що раніше потрібували за-для себе цілого довгого ряду реченнів, сторінок, навіть розділів, у імпресіоніста готові й закінчені в кількох виборних словах, не позбавлених ще своєї емоціональної сили й вразливости, в двох-трьох коротеньких рядках чи реченнях. У звязку з цим велику увагу звертається тепер на слово, виразно помічається у письменників змагання оновити його, надати йому як-найбільше музичности, ритмічности, яскравости [2]).

Але й за цієї радикальної зміни літературного смаку і стилю писання Д. І. Яворницького, а особливо инших визначніших письменників того самого напряму, не втратили своєї цікавости, не одійшли виключно до архіву історично-літературного матеріялу, не загубили остаточно свого читача. „Хочеться думати, каже людина далеко не застарілих поглядів у справах літератури, що серед тих письменників, що знову ближче підійдуть до нас, що будуть нам знову потрібні — буде й ім'я Панаса Мирного, письменника ще так мало знаного в широких колах читачів, письменника в дійсному і художньому розумінні далеко більшого, ніж він досі видавався нам в старій перспективі [3])“. Ці слова за того чималого попиту на так звану класичну українську літературу, що

[1]) Д. І. Яворницький, „За чужий гріх“, ст. 109.

[2]) Див. згадану вже вгорі нашу розвідку: „Котляревський і футуризм“, „Січ“, кн. II за р. 1919, ст. 75—88.

[3]) Б. Якубський, „Панас Мирний“, передмова до романа: „Хіба ревуть воли як ясла повні“, вид. „Книгоспілки“, р. 1925. ст. V.

на наших очах усе зростає, набирають і зараз зовсім не риторичного значіння. А про часи, що це у нас про них мова мовиться, то й говорити нічого...

Що-ж у даному разі, — і то не тільки самого Панаса Мирного маємо тут на увазі, а й взагалі найкращу спадщину його літературного напряму,—врятувало ситуацію?..

V.

Безперечна є правда в тих закидах, що, мовляв, малюнок наших, навіть кращих, повістярів старшої генерації XIX віку часто лишається композиційно невитриманим, не має в собі відповідної чіткости й потрібної художньої закінчености, страждає на епізодизм, фрагментарність і диспропорцію частин, буває перевантажений зайвими подробицями й полишає по собі враження психологічної необґрунтованости, конструктивного примітивізму, конструктивної одноманітности чи навіть і безпорадности свого автора. Не одному з них можна було-б поставити ті обвинувачення, які в свій час кидано на адресу Бальзака, „що він трохи неповорткий, яко стиліст, що він велеречивий иноді, що він занадто уважно студіює свої об'єкти і просторо пише свої твори, що в нього часто трапляються перебільшення, що в його романах життя показується яскравішим і повнішим, ніж воно навсправжки є“ [1]). Не з одним з таких докорів можна звернутися й до Д. І. Яворницького [2]). А з другого боку, цілковита правда і в тому, що молодші українські письменники, з останньої половини 90-х років минулого віку почавши, з цього погляду мають видиму перевагу над своїми попередниками.

Але в одному література новішого часу не тільки не перемогла, але й не стала врівні із спадщиною нашого раннього натуралізму,—в художньому охопленні побуту, в квітнистості, в характерності, в кольористості малюнку, в тій сукупності життьових тонів і фарб, що надає їй, з тавром певної доби, виразної національної своєрідности й оригінальности серед та-

[1]) А. Луначарский. „История западно-европейской литературы в ее важнейших моментах“, т. II, ст. 169, Москва, 1924 р.

[2]) Особливо це помітно в більших творах Д. І. Яворницького: „Наша доля — божа воля“ та „За чужий гріх“. Перший ніби складений з кількох, механічно звязаних між собою, окремих, самостійних оповідань про Максима Вітряка, про дітей його: Охріма (розд. III—IV), Якима (VI—VII розд.), Петра (VIII—IX розд.), Орисю й Івана Крячку (X—XVI розд.) і, нарешті, Павла (XVII—XIX розд.). Д. І. Яворницький про кожного з них оповідає окремо і поки цілком не ліквідує одного, сливе зовсім не згадує про другого. — Другій повісті можна закинути розтягненість, перевантаженість подробицями, епізодизм. Так, у малюнку життя бурси чимало є персонажів, особливо з учителів, які ніякої ролі не відограють у житті головного героя повісти Грицька Дурденка та й для загального фону картини й для колекції „чужих гріхів“ мало чогось позитивного додають. В останній частині повісти автор виразно переходить на особисті згадки і дає досить цікаві портрети дійсних людей, як от О. П. Потебні (проф. Хмара), поета Я. Щоголева (пан Заславський) ин. Але знову-таки це розбиває цілість повісти й надає їй характеру досить виразної перістости. Фрагментарний характер має і „Поміж панами“, але тут сам автор підкреслив це, назвавши цю свою річ „малюнками з життя“. — Психологічною необґрунтованістю особливо позначено повість: „Де люди — там і лихо“, взагалі слабшу річ серед белетристичних писань Д. І. Яворницького. Крім того, композицію цілого часто у Д. І. Яворницького порушують впливи і надмірна кольористість окремих частин, навіть окремих епізодів...

ких-же своєрідних національних з'явищ світового письменства. Це, поруч з безперечною соціяльною змістовністю та приступністю викладу, мусить знайти собі належну й безсторонню оцінку.

І з цього погляду Д. І. Яворницький, з властивою йому великою спостережливістю та цікавістю до побуту, теж не зраджує свого літературного напряму, своєї літературної школи. Але додає дещо й свого...

Є між иншим у Д. І. Яворницького в збірці: „По слѣдамъ запорожцевъ", невеличкий, але надзвичайно цікавий для зрозуміння характеру його творчости нарис: „Слѣпой баянъ Ѳома Провора". „Такого тонкого артисти, — читаємо в цьому нарисі, — такого віртуозного граля на сопілці, як Хома Провора, навряд чи можна було найти у цілому повіті, а може навіть і в цілій губерні. І вся ціна його сопілці — три, тільки три копійки! Але що він на ній тільки висвистує, які він на ній виводе „трелі", того ні сказати, ні переказати аніяк не можна: для того треба послухати самого артисту-віртуоза. То він виведе чудову, мелодичну козацьку пісню; то вдарить по сопілці усіма пальцями і ушкварить козачка, зірочку, катеринку, полтавочку, горлицю, комаря, циганочку; то утне закаблуки, жидівського триндика, метелицю; то протягне божественную, або-ж виведе „кацапську Сашеньку", яку він тільки що, впередодні чув од захожого російського парня і яку вже так само, точнісенько, виводе на своїй сопілчиночці". І все це виходить у нього так барвисто, так своєрідно, дійсно „во всех тонкостях" і так відповідає всьому оточенню, теж барвистому і своєрідному, що викликає щире захоплення слухача, зачаровує його. Ось, наприклад, „в тиху літню, місяшну ніч, коли усе в хуторі заспокоїться і одійде до сну, коли парубки і дівчата завжди гуляючи по селах до півночи, разбіжаться з вулиць геть до своїх дворів, коли степові річки укинуться у тиху й легку дрімоту, коли навіть степові коники і ті уже скінчать свою завзяту і дзвінку тріскотню і коли місяць геть високо-високо підіб'ється до ясних та блискучих зор", тоді Хома Провора, як і Юхим з „Сліпого музики" В. Г. Короленка, „вилазе із великого, зробленого над дверима панської стані, вікна, умощується на дерев'яному трамку, спускає свої ноги униз, витягає із рукава свою сопілочку і починає тихо і з протягом висвистувати яку-небудь пісеньку. І сумний, довгий свист тієї пісеньки йде назустріч сонній річці, зливається з легким шелестом високого, стоячого по край річки очерету, доноситься до високого берестового гаю, що простягається широкою темною смугою повздовш роскішних, зелених лук, падає на верховини високих, бокастих могил, стоячих геть далеко, на крутому кряжі і потім того потроху та помалу зникає десь-то далеко-далеко, в вільному без краю і в широкому без міри степу" [1])... — Окрім своєї сопілки, Хома Провора дуже пісні любить. І які пісні! „Як тільки почне він виводити голосом якую-небудь пісню, як тільки він протягне її на своїй голосній сопілочці, так я уже й чую, що то стародавня, надзвичайна, чудова і ні з чим незрівняна пісня" [2]). — Знає

[1]) Д. И. Эварницкій, „По слѣдамъ запорожцевъ", ст. 80—81. Беремо український текст із „Споживача" за р. 1920, № 1, ст. 7—8.

[2]) Ibidem, ст. 84 і „Споживач" за р. 1920, № 2, ст. 6. Підкреслення наше.

Хома Провора й багато переказів та усяких цікавих оповідань і легенд. „Розповідав він незрівняно і через те надміру інтересно. Багато можна знайти на Україні, в ріжних затишних її кутках оповідачів, баянів, але далеко не кожний з них має дар розповідати в таких чудових образах, з такими живими мигами і з таким непідробно-веселим юмором, як казав і виводив Хома Провора. Мало того: Хома Провора розповідав не тільки артистично, але й оригінально“ [1]). „У Хоми Провори як що який-небудь змій, так уже певний змій: „Він жар їсть, вугіллям с..е, а із вух дим іде; тільки що забаче кого, зараз же зуби вискале, рота роззяве, і не підступай! А хороми у нього такі, що чорти його батька знають! Кругом морські коти муркочуть, пташки щебечуть. А собачня? І губаті, і кудлаті, і мордаті, і вухаті, і лапаті... А царівен у нього, а князівен!... Ось-ось багатир змія посяде; ось-ось змій багатиря посяде! Аж тут де взялась царівна! Як линула змію окропу, то він так і отетерів! Після того царевич як ударився у великий сон, то проспав аж кілька день... Потім того сів на коня та й пошумів; осідлав коня кріпкенько, сам сів чопкенько та й подався“.— У Хоми Провори мошенник — не мошенник, а „митець“; одягатись — не одягатись, а „капируватись“; юноша — не юноша, а „юнàш“: ось виходе до неї молодий „юнаш“; кумпанія — не кумпанія, а „капелія“; дурно — не дурно, а „подурному“, годі — не годі, а „уже“: „так саме та й уже“, цеб то „так саме та й годі“; у нього не випити горілку, а „вихвоскать“; не усяка-усячина, а „усяка сарапатня“ або „всяка разність“; не почервоніла, а „зашарілась“; не розсердився, а „заярився“; не підбиратись до жінки, а „підмощуватись“; не ударити кого-небудь по уху, а „зачелябити“; не побитий кулями, а „скулябляний“; не дівич-вечір, а „діви-вечір“; не заручились, а „порукались“; не поотесався чоловік, а „охмолостався“: „поміж людей став бувати, то й охмолостався трошки, а то була така патика та маштула, що й слова не мове“. У Хоми Провори коняка не пішла у руку через те, що „за нею зажалковано“, цеб-то хазяїн, продавши коняку, почав жалкувати за нею, через що вона й згинула; у нього цар спершу ніж уступити у просту хату або ж у крамницю, скидає з себе своє „Величество“, а виходячи з хати, знов надягає на себе „Величество“, бо в хаті воно ніяк не вміщається; у нього ідуть не гуртом, а „лусом“; роблять не цілий тиждень, а „потиженно“; не налівли в хату, а „нашевкались“; у нього один чоловік хоче просто мати гроші; другий хоче тільки ходити побіля грошей, а третій—і грошей і побіля грошей. Як що Хома Провора говоре про яку-небудь Гапку, то та „скаженої собаки Гапка як підтикалась, як підсмикалась... Та бодай же тебе, Гапко, як же ти нас підневідила“! У нього як що вода в річці, то вода, як срібло, а як що степ, або ж ліс, то, звичайно, „дрімливий ліс, сонливий степ“; у нього ж царівна не наїхала, а „налучила на скелю“ і не заплакала, а ударилась в великий плач; хмарка не нахмарила, а „хмарка засмутилася“ [2]).

Треба, певно, й самому мати не тільки не аби-яку художню спостережливість, а й чимале психологічне споріднення з цим своєрідним, талановитим

[1]) Ibidem, 85 і „Споживач“ за 1920 р., № 2, ст. 6. Підкреслення наше.
[2]) Ibidem, ст. 86-87 і „Споживач“ за 1920 р. № 2, ст. 6—7.

самородком-віртуозом з народніх мас, щоб так майстерно змалювати всю кольористість цієї постати і властиве їй відчування кольористости народнього мистецтва та уміння передавати цю кольористість у звукові, в слові, в оповіданні. Різний ступінь культури, різної вартости мистецькі засоби, різний, нарешті, і репертуар у них (згадайте — у Хоми Провори тільки яскравий і різноманітний примітив, тільки сопілка за три копійки!), але безперечно однакового типу художньо-психологічна організація і у цього сліпого баяна та незрівняного майстра квітнистости й кольористости, і в автора оповідання, в якому його змальовано.

І справді, Д. І. Яворницький серед українських письменників старшої генерації визначається, як помітний і талановитий кольорист. У здібності відчути кольорит поточного життя й сталого побуту, в умінні схопити й майстерно передати всю суму тонів і фарб життя, нарешті, в змаганні до кольористости самого малюнку треба визнати найголовніші й найхарактерніші риси всієї літературної творчости Д. І. Яворницького. На нашу думку, вони, ці здібності й змагання, кореняться й сили свої беруть з тих самих психологічних джерел, що й закоханість його в Запоріжжя та щире й глибоке захоплення історією цього, з його погляду, теж найкольоритнішого з'явища в нашій минувшині XVI—XVIII віків. „Коли мій батько, — згадує Д. І. Яворницький, — людина малописьменна, прочитав мені на половину українською, а на половину російською мовою, несмертельний твір Гоголя: „Тарас Бульба", я почув у собі непереможну пристрасть до запорізьких козаків і до всього, що стосувалося до них. Я гірко плакав, слухаючи читання про трагічний кінець відважного козацького ватажка, і з того часу став жити одними запоріжцями і марити про них. Я марив про них, коли потім учився в початковій школі, коли з початкової школи перейшов до середньої і коли, нарешті, з середньої вступив до вищої". І далі, коли після університету Д. І. Яворницький готувався до професури на катедру „русской истории", перед ним усе „стояв яркий, живий і захватний образ запорізького казака, і я постановив, — каже він, — присвятити себе вивченню історії Запоріжжя" [1]), „цієї кращої галузи всього нашого слов'янського люду, цього, сказати б так, зібрання й могутнього виявлення чисто народньої енергії, цих американців на „руській" території, що заклали основу політичного тіла в наших степах на таких народних підвалинах, які досягли вищого ідеала народоправства і яких не знав ні стародавній світ з Спартою та Атенами, ні середні, ні нові часи" [2]). І тільки про одне й жалкує виразно Д. І. Яворницький, а саме про те, що „не встиг змалювати яркої, широкої й захватної картини історії запорізьких козаків" [3]).

І цю, так рано виявлену, здатність захоплюватися всім яскравим, квітнистим, барвистим, кольористим у мистецтві й житті, через всякі пригоди дитячих, юнацьких і молодечих літ своїх, доніс Д. І. Яворницький незатертою, нерозпорошеною й нерозтраченою до свого дозрілого віку, часу, коли

[1]) А. Т. Авчинников, „Профессор Д. И. Эварницкий", ст. 10.
[2]) Ibidem, ст. 15—16.
[3]) Ibidem, ст. 15.

з'явилися його повісті й оповідання. І справді, в них, як почасти і в своїй науково-дослідчій роботі та й у відношенні до мистецтва, особливо до народнього мистецтва, він незмінно зостається кольористом і перш за все кольористом: у пейзажі, в опису, в характеристиці персонажів, у побутових сценах, у діялогу своїх повістей та в глибокому відчуванні народньої творчости, — пісні, мелодії її, казки, переказу, легенди, приказки, навіть окремого слова, рідкого, небуденного, яскравого, барвистого, влучного, терпкого й ущіпливого, часом чисто в стилю Хоми Провори. Старий Максим Вітряк, салдат Яким Вітряченко, княгиня-скнара Башмачка, панок манілівського типу Шереберя, постаті вчителів старої, передреформенної бурси й самих бурсаків і багато инших його персонажів лишають після себе виразне вражіння не тільки побутової правдивости й типовости, але й соковитости, яскравости та кольористости малюнку. В них і з ними займає Д. І. Яворницький місце поруч з І. С. Нечуєм-Левицьким, цим визначним майстром саме кольористого малюнку серед старших українських письменників XIX віку.

Дозволимо собі навести тут одну невеличку сценку з повісти: „За чужий гріх", як ілюстрацію до сказаного допіру.

„В п'ятому номері робилось то ж саме, що і в других. Більш всіх і дужче всіх прибирався тут старший Ланида Вискряк. Спершу всього він набув на свої величезні ноги плазуни маленькі, звичайно для хверцювання, чоботи і тут же, натягнувши їх і стукнувши раз п'ять об поміст закаблуками, голосно сам собі вивів: „Очеботаряється раб божий Данило". Всутяживши на ноги чоботи, Ланида Вискряк після того почав натягати на себе чорні сукняні, вузенькі, теж не для чого инчого, як для тієї ж моди, штани і тут же уп'ять вивів: „Оштанається раб божий Данило". Далі Ланида надів на себе крохмальову з брижжами манишку і зав'язав її поворозками ззаду і коло шиї: „Охомутається раб божий Данило". Наконець того, надяг на себе чорного і довгого сертука і, защібнувшись на всі ґудзики, останній раз вивів: „Облачився єсі, раб божий Данило". Напослідок обдивившись зірко навкруги себе, Ланида здув з сертука дві чи три пушинки і, тикнувши малому бурсакові щітку, якою чистять чоботи, велів йому обчистити його ззаду, збоків і спереду.

Убравшись, як слід і як треба, Ланида Вискряк після того закачав собі трохи рукава на сертуці, потім обережно достав із скриньки четвертину сала та добрий шматок житнього хліба і почав повагом, нешвидко марамурити той хліб та сало. Умарамуривши шматок хліба та цілу четвертину сала, Ланида обтер пальці об свої волосся, щоб не пропадало добро задаремно, далі витер їх ще раз об чужу простиню чужого ліжка, одвернув рукава сертука назад, як їм і бути треба, знов здув з себе дві—три пушинки, знов обчистив себе спереду і збоків щіткою і вкрай „прибрався" [1]).

Ця невеличка сценка, з таким собі „очеботареним" та „охамутаним" хамуватим франтом - чепуруном у центрі, то надзвичайно характерна деталь, жартівливий, у сатиричному тоні кольористий мазок на великій і в цілому теж кольористій картині тупого, дикого й кошмарного побуту старої бурси, — картині, що місцями художньою вартістю дорівнює відповідним кращим малюнкам з повісти А. Свидницького: „Люборацькі" та з „Очерковъ бурсы" Помяловського, хоч у цілому занадто перевантаженій подробицями. Крім того, ця кольористість малюнку у Д. І. Яворницького часто сполучена з майстерністю, простотою й цікавістю оповідання, а невимушений, натуральний гумор раз-у-раз викликає в читача здоровий і щирий сміх.

[1]) Д. І. Яворницкий, „За чужий гріх", ст. 204—205.

VI.

Все попереду сказане мали ми на увазі, коли на початку цієї розвідки згадали були, що Д. І. Яворницький любить характеризувати близьких йому духом, напрямом й манірою наукових робітників, і самого себе серед їх, словами: „ми — історики-художники“, „ми — археологи-поети“... І при цьому він акцентує, робить наголос, — і з повним правом це робить, — на першій частині цих сполучень: історики, археологи... Але право Д. І. Яворницького на назву художника, і насамперед художника-кольориста слова, цілком виправдане й має за собою всі законні підстави, про що свідчить і що доводить розглянутий літературний матеріял.

Правда, з своїми повістями й оповіданнями Д. І. Яворницький виступив, як це вже й раніш зазначалося, занадто пізно, тоді, коли сонце його літературної школи давно вже стояло, як любили колись висловлюватись, на вечірньому прузі. Тоді до письменства ставив найбільш культурний читач уже такі вимоги, що їх повісті: „За чужий гріх“ чи „Наша доля — божа воля“ завдовольнити повною мірою не могли. Тоді заманіфестували були вже через М. Вороного, „Молоду Музу“ і ин. наші естети про те, що, „поминувши усякі моралі та тенденції, хочемо звернути всю нашу увагу на естетичний бік, беручи „зорею провідною“ „вільну та чисту штуку, справжню запашну поезію“, і цим наблизитися „хоч почасти до новітних течій і напрямів Европейської літератури“ [1]). Тоді ми мали вже розквіт „психологізму“ й знали мало не всього Коцюбинського, Лесю Українку, Кобилянську і Стефаника та зачитувалися Олесем і Винниченком. Тоді, нарешті, цей останній, може, найближчий духом і напрямом до „старих“ побутовців, не без іронії на адресу літературних традицій 60—80 років (і найбільше цілячи в шаблони барвистости й кольористости їхньої), в першому-ж своєму оповіданні „Краса і сила“ так малював Мотрю: „Не було у неї ні „губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щок, як повная рожа“, і сама вона не вилискувалась, як маківка на городі“ [2])... Все це не могло не одбитися на долі повістей і оповідань Д. І. Яворницького, зменшуючи цікавість до них виборного читача з витонченим смаком.

Але згадану зміну в смаку читача і в літературній манірі письменника за актуальну й характерну, на початку нашого віку, треба вважати хіба для міста і навіть, може, тільки для кількох більших культурних осередків України, до яких, принаймні, Катеринослава на початку нашого віку ні в якому разі зарахувати не можна. Села-ж, містечка й провінціяльні більші й дрібні міста безперечно підтримували давніші літературні традиції і зачитувалися, скажемо, на Київщині І. С. Нечуєм-Левицьким, а на Катеринославщині — Д. І. Яворницьким та А. Кащенком, твори яких не залежувалися на полицях книгарень. Розповсюдженню повістей і оповідань саме Д. І. Яворницького в окремих виданнях дуже сприяла ще й виключна популярність його, як історика Запоріжжя, „запорізького батька“. Ці факти дають ще

[1]) Див. цікавий матеріял в розвідці О. Дорошкевича: „До історії модернізму“ в 10 кн. за р. 1925, журн. „Життя й революція“.

[2]) В. Винниченко, Твори, т. І, ст. 8, видання „Руху“ р. 1923.

нову посвідку того, як певний літературний напрям, з часом поступаючись перед новою течією в одному місці, втрачаючи свої позиції серед чутливішого до літературної моди, до літературних новин читача великого, осередкового міста, культурного геґемона, переносить свої впливи на периферію й завойовує собі прихильників там, де письменства або й неслідно було, або де завсіди звикли з цього боку трохи, але систематично спізнятися. З цього погляду, як фактор ширших культурних і літературних впливів, белетристичні писання Д. І. Яворницького безперечно варті уваги.

Цікаві вони також і з погляду студій певної літературної школи, певного літературного напряму, бо, як справедливо зазначає акад. В. М. Перетц, „видатні“ письменники та їх твори“ не завсіди „бувають яскравішими репрезентантами своєї доби“ і „лише в творчості масового письменника літературний напрям досягає свого остаточного виявлення“ [1]). А таким саме „масовим“ українським письменником, а не основоположником літературної школи, і був Д. І. Яворницький у своїх повістях і оповіданнях.

Нарешті, скажемо, письменник чи „поет — музи́ка, що сідає до́ одухотво́реного думкою інструменту: цей інструмент — читач, а клавіші — слова, що ними поет примушує бреніти й говорити струни нашої душі. Але й сам він такий самий думкою позначений інструмент, як і ми. І не можна зректися бажання спізнати механізм цього інструмента“ [2]), — а це відносно Д. І. Яворницького, а почасти і його читача, по силі-змозі і зроблено було на попередніх сторінках нашої розвідки.

---

[1]) „Україна“, кн. 4 за р. 1925, ст. 160.

[2]) А. И. Белецкий, „В мастерской художника слова“, „Вопросы теории и психологии творчества“, т. VIII, ст. 100.

Акад. М. Ф. МЕЛЬНІКОВ-РАЗВЕДЕНКОВ.

ІСТОРИЧНА ЗАМІТКА

ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ В ОРГАНІЗАЦІЇ КУБАНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В М. КАТЕРИНОДАРІ.

(5. IX. 1920 — 1. XI. 1921).

І. Вступ.

Щасливе географічне місце Кубано-Чорноморського краю з виходом на Чорне море, до його глибокої затоки, що не замерзає й є свого роду „золоте руно" Кавказу; його природні багатства та працьовита українська хліборобська людність, що здобула в спадщину побутові особливості від своїх Запорозьких предків, — спричинювалися поміж культурними колами людности до думки організувати „своє" наукове дослідження краю, і думка ця звязувалася з уявлінням про потребу своїх вищих шкіл.

За піонера краєзнавства на Кубані треба вважати „Общество любителей изучения Кубанской Области", або скорочено „ОЛИКО", що відсвяткувало р. 1924-го перше 25-ти річчя своєї плідної діяльности. Воно здавна почало готувати ґрунт на те, щоб запровадити в Кубаночорноморському краю наукове дослідження й заснувати свої вищі школи. І те й те революція зсунула з мертвої точки, причім після неї при Кубанському Краєвому Уряді (Раді) в к. Катеринодарі (тепер Краснодарі) з'явилися мало не одночасно: „Рада досліджування й вивчення Кубанського Краю" та Кубанська Політехніка із сільсько-господарським факультетом (рр. 1917 — 1918). Тоді-ж-таки в урядових колах і поміж громадянством інтенсивно поширювалася старовинна й заповітна думка кубанської інтелігенції — про власний Університет, що його уявляли тоді, подібно до Томського й Саратівського, як медичний факультет напочатку, з дальшим ступеневим додаванням до нього решти факультетів. Щоб її здійснити, розроблялося план і кошторис і була навіть при Відділі Охорони Народнього Здоров'я штатна посада „організатора Медичного Факультету", що її обіймали один по одному: проф. М. Ф. Ростовцев (Ленінград) р. 1918-го та проф. М. Ф. Мельніков-Разведенков (Харків) — р. 1919-го.

Урядженню й розвиткові перших ластівок наукового дослідження й вищої технічної освіти в к. Катеринодарі сприяв приплив із Союзу на Кубань учених фахівців, що ставсь наслідком революції; вони шукали де прикласти своїх знаннів в к. Катеринодарі. Цьому допомагало ще й те, що Кубанський край завсіди одмітний був щасливою реалізацією жадоби до освіти, що виявилася

в розвитку в українських станицях сітки устаткованих гімназій, з яких вийшли величезні кадри підготованих абітурієнтів. Треба сказати, що на Кубані молоде українське покоління залюбки міняло традиційну черкеску й ґинджал — на пробівку й скальпель, і військово-польовий бінокль—на мікроскоп.

У такому стані застала Кубань Радянська Влада, що прийшла туди в березні р. 1920-го в особі IX Червоної Армії й знайшла там надлишок, з одного боку, вчених, а з другого — тих, що бажали вчитися. Бракувало тільки приміщення та встаткування, хоч медики були ще порівнюючи в сприятливих умовах що-до постачання через запаси військового санітарного майна на Кубані. Хоч розвиток науки затримувавсь воєнним комунізмом, у к. Катеринодарі виник громадський рух, що виявився у формі наукового об'єднання під прапором Кубанського Університету. Сталося це якось випадково й непомітно, і саме так.

На початку червня р. 1920-го до к. Катеринодару приїхав, як завідувач Шкільно-Бібліотечного Відділу Поарму IX Армії, проф. Самарського (що його тепер розформовано) Університету, чистокровний українець Олександер Васильович Багрій, учень проф. Платонова (Ленінград) і к. приват-доцент Ленінградського Університету. Тоді йому було близько 30 років. В Катеринодарі О. В. Багрій удавсь до начальника саносвіти IX Армії, харківського лікаря А. А. Герке в справі організації курсів для вдосконалення військових лікарів. Ці переговори з'ясували, що таким курсам можна надати більшої тривкости, організувавши Медичний Факультет. Щоб обміркувати цю справу, вони запросили консультанта при сан. частині IX Армії, харківського професора, М. Ф. Мельнікова-Разведенкова, що мав зносини з українським гуртком учених, які тимчасово перебували в Катеринодарі: Ректором Харківського Університету П. П. П'ятницьким та Проректором його Т. П. Кравцем, Ректорами Політехнік: Київської Г. Г. Де-Мецом та Харківської І. А. Красуським, а також харківським професором М. В. Клочковим.

У цій ініціятивній групі українських професорів зародилася думка про можливість Кубанського Університету, і до неї з великою енергією взявсь переконаний її оборонець О. В. Багрій.

16-го червня р. 1920-го відбулася постанова Кубанського Краєвого Відділу Народньої Освіти під № 17, що доручала професорові Самарського Університету О. В. Багрієві зформувати в к. Катеринодарі Комісію для організації Кубанського Університету. До складу комісії запрошено виключно українських професорів: М. В. Клочкова, Т. П. Кравця, М. Ф. Мельникова-Разведенкова, А. А. Радича (Ректора Куб. Політехніки й вихованця Харків. Технолог. Інституту) та В. А. Удінцова (Проректора Куб. Політ., київського проф.-цивільного права). Матеріяли, розроблені в Комісії, доповідав голова її Кубанському Віднаросові, і він прихильно поставивсь до проєкту Університету. 4-го липня справа перейшла на розгляд до Кубанського Ревкому, в складі Я. Полуяна (голова) та членів М. Коробкіна, П. Горбунова, Касаткіна й Анучіна, і він, вважаючи, що потреба в Державному Університеті на Кубані цілком наспіла, в протоколі № 67 ухвалив: підтримати клопотання Крайвіднаросу перед Наркомосом про заснування на Кубані,

в місті Катеринодарі, з осени року 1920-го університету — в складі факультетів: медичного 1 та 5 курсів, природничого (1-го курсу) та соц.-історичного (1, 2 й 3-го курсу).

2) Затвердити до складу професорів осіб, що їх обрала колегія Крайвіднаросу.

3) Дати університетові фінансову підтримку, відпустивши аванса в розмірі 20 мільйонів карб.

4) Запропонувати Відділам Ревкому виявити до цього культурного почину всяку підтримку.

5) Прохати Реввійськраду IX й підпорядковані їй установи всемірно підтримувати університет, особливо віддавши йому лікарні, шпиталі й різний науковий струмент з того, що є в трофейній комісії.

6) Запропонувати житловому підвідділові негайно взятися підшукувати будинок для університету, маючи на увазі, що на це можна використати к. Маріїнський Інститут по тому, коли його звільнено буде від війська.

7) Прохати Поарма IX відрядити до Москви проф. Багрія підтримати перед Наркомосом клопотання про заснування університету.

Отже, за 18 днів, з 16 червня до 4 липня, справа організації Кубанського Державного Університету щасливо пройшла всі інстанції місцевої влади, дістався прихильне розвязання, і мала перейти до центрального органу в Москві, до Комісаріяту Народньої Освіти, на остаточну санкцію; і тільки після цього відкриття в Катеринодарі Університету можна було-б уважати за доконаний факт.

Тому 6-го липня р. 1920 було скликано перші загальні збори всіх, що їх затвердив Ревком, професорів і тимчасових викладачів усіх трьох факультетів Кубанського Державного Університету. Ці збори мали історичне значіння. Головував на них О. В. Багрій, за тов. голови були голови комісій: природничо-історичної — професор Т. П. Кравець, медичної — професор М. Ф. Мельніков-Разведенков, за секретарів — викладачі, харківські лікарі, В. Я. Анфімов та І. Н. Смирнитський. Усього було 15 професорів і 12 тимчасових викладачів, що з них склалося 27 членів ради майбутнього університету, з них половина була з українських університетів, а президія — цілком з них.

Історичне засідання Ради відбулося в будинку В. М. Платонова на Гоголівській вул. № 59 [1]), у приміщенні Саносвіти IX армії, що його тимчасово передав Начсанарм IX для університетських зібрань, поки не буде оселено університета на сталому місці. Це засідання не було позбавлене певної врочистости. Воно випадково збіглося з сезоном чудових кубанських троянд, що ними вдосталь було прикрашено стіл президії й усю залю засідань.

По доповіді про організацію університету в звязку з ухвалою Ревкому голова оголосив розформованою тимчасову комісію для організації Кубан-

[1]) Двохповерховий окремий будинок на 10 жилих кімнат, що належав до революції відомому на Кубані нарожденцеві її й вихованцеві Київського ун-ту хірургові й громадському діячеві, докторові медицини, Вол. Мих. Платонову, одному з щирих прихильників ідеї Куб. Медичного факультету, що емігрував на початку р. 1920 до Африки.

ського Державного Університету й запропонував зборам скласти новий виконавчий орган, а саме тимчасову президію Кубанського Державного Університету в складі двох членів од медичного та по одному від природничо-історичного й соціяльно-економічного факультету. Закритим балотуванням обрано: професора Г. Г. Де-Меда (голова), професора О. В. Багрія та М. Ф. Мельнікова-Разведенкова — на тов. голови, лікаря І. Н. Смирнитського — на секретаря, всіх з Київського й Харківського Університетів.

На засіданні оголошено списки професорів і тимчасових викладачів, що їх затвердив Ревком на всіх трьох факультетах, причому на природничому факультеті 9 з 11, а на медичному 15 з 24 були з українських університетів.

Виконуючи ухвалу Ревкому, професор О. В. Багрій виїхав 10 липня до Москви клопотатися перед Комісаріятом Народньої Освіти про остаточний дозвіл заснувати в Катеринодарі Кубанський Державний Університет у складі 3 факультетів.

10 серпня року 1920 Наркомос у Москві в особі заступника Народнього Комісара Н. М. Покровського принципово погодився на заснування ун-ту. Він висловив цілковите співчуття Кубанському Крайвіднаросові в справі заснування Кубанського Державного Університету в Катеринодарі, і після цього місцева влада визнала справу про відкриття цього Університету за вирішену позитивно та було розпочато підготовчі роботи в негайному порядкові [1]).

16-го серпня відбулося перше засідання Ради Кубанського Державного Університету й на ньому обрано університетську президію: ректор — професор О. В. Багрій, помічники ректора — проф. Н. А. Максимов та доктор А. А. Цветаєв, і декани факультетів професори Г. Г. Де-Мец (біологічного), М. В. Клочков (ФОН), М. Ф. Мельніков-Разведенков (медичного), вчений секретар Ради лікар А. В. Герке. Отже, з 7 членів управи 5 було з України.

Першими лекціями в Кубанському Державному Університеті були лекції на його медичному факультеті, а саме проф. М. Ф. Мельнікова-Разведенкова (патологічна анатомія) та проф. І. Г. Савченка (бактеріологія), що їх прочитано 4-го вересня р. 1920-го напередодні офіційного відкриття університету, а відкриття відбулося врочисто, при почесних гостях і численній публіці, що переповняла театр імени тов. Луначарського. Після короткого вступного слова завідувача місцевого Крайвіднаросу Логвінова, ректор університету проф. Багрій виголосив промову, присвячену історії організації Кубанського Державного Університету.

Зазначивши потребу вищої освіти на Кубані та те, що останнього часу були сприятливі умови потрібні для університету, як то професура, досить лікарень придатних на клініки, прихильне ставлення влади, промовець спинивсь на історичних засіданнях: Віднаросу — 16/VI та 3/VII і Ревкому — 4/VII, що на них визнано потребу в Університеті за цілком наспілу, затверджено перший склад професорів й асигновано суми, що дали життя на перші місяці його. Оголосивши список викладачів, ректор говорив про студентів, як про

[1]) У виписці з протоколу 17-го засідання колегії наукового сектору Наркомосу з 10 серпня р. 1920-го сказано: „Ухвалили: визнати за принципово бажане заснувати Кубанський Державний Університет у Катеринодарі".

нову могутню силу, що влилася в університет, та що число їх за перші 2—3 тижні прийому було по-над 1500 чоловіка. Величезний наплив цей свідчив про життьоздатність і він — запорука успіху розпочатої справи. Свою промову проф. Багрій закінчив згадкою в цю врочисту хвилину про всі установи й про всіх осіб, що сприяли організації Університету.

Академічну промову на тему за вибором медичного факультету „Трудова школа з погляду гігієніста“ виголосив викладач катедри гігієни доктор А. А. Цвєтаєв.

Одзначивши розвиток германської соціяльної антропології та її намагання утворити фізичну природу, промовець окреслив завдання справжньої євгеніки — утворити гармонійно-розвинену духом і тілом людину, і спинив свою увагу на трудовій школі, як на одному з біологічних осередків в цьому органічному процесі.

II. Управа Університету.

Труднощі в діяльності Управи почалися з перших днів зформування її. Відкриття Університету, що його призначено було на кінець серпня, відкладено через Врангелівський десант (на Таманський півострів), бо це утворило обстанову, несприятливу для наукової праці. Через брак приміщення, що його обіцяно було, Управа мусіла тулитися в тісному будиночку на Гоголівській, де містилася ще й Саносвіта IX Армії. З нього в жовтні вона перебралася в напівзруйнований будинок, здається, семінарії, далеко за містом, біля кладовища, а канцелярія Медичного факультету залишалася на своїому попередньому попелищі в тому будинку, де й відбувалися факультетські засідання. Рада засідала в авдиторії сільсько-господарського факультету Політехніки в будинку реальної школи, де містилися кабінети морфології рослин і фізіології тварин.

Лекції викладалося скрізь, де можна було, в установах різних відомств, у школах, найбільше в Політехніці та в ІНО, що виявили до Університету широку гостинність. Але робити це, при 1500 університетських слухачах у Катеринодарських тісних авдиторіях, було не легко. В них задихалися без повітря. Тимчасом викладачі й слухачі виявили такий ентузіязм, що, коли бракувало місця в закритих приміщеннях, переносили лекцію під вільне небо (проф. Н. Н. Малиновський — анатомія).

Нарешті, після великих зусиль і клопотань, Управі пощастило здобути наприкінці листопада р. 1920-го третій ліком будинок к. жіночої гімназії, де їй і судилося закінчити свої дні. І тільки як перейшли сюди, було, нарешті, заведено свою бухгальтерію, що без неї обходилися, дякуючи Політехніці, що запропонувала провадити разом із своїм і університетське рахівництво, добре ще, що воно було невеличке.

Коли Управа після поневірянь добилася свойого кутка й заходилася влаштовувати його, настала в середині грудня р. 1920-го ректорська криза, що дала Президію з некадрової професури, а саме: ректора Н. А. Маркса та проректорів Б. М. Городецького й асистента катедри мінералогії Сельського. Через три місяці Н. А. Маркс помер од грипозного запалення

легенів на 67-му році життя, і на його місце призначено декана Робфаку Б. В. Аргунова, що уступив через 2 місяці своє місце деканові біологічного факультету проф. Г. Г. Де-Мецеві, що його обрала Рада. В проректораті з'явилися на короткий час: О. В. Багрій (к. ректор), В. П. Казанцев і д-р В. І. Шпак (Київ).

Найостанніша Управа була така: ректор проф. Г. Г. Де-Мец, проректор навчальної частини проф. В. П. Казанцев (Зоологія), проректор господарської частини д-р В. І. Шпак (Медична Хімія); декани: тов. М. Н. Коваленський (ФОН), проф. П. І. Міценко (Біологічний), проф. М. Ф. Мельніков-Разведенков (Медичний), І. А. Бавер (Робфак), с.-то з 7 членів останньої Управи 5 було з України.

З політкомів Університету довше за инших залишалися: к. сестра-жалібниця на Кавказькому фронті, вже померла, М. А. Петренко з вищою освітою та лікпоми Лешенко, Янченко, С. Сидоренко.

Треба ще зауважити, що правове становище Управи не було точно визначене, і цим пояснюється його залежність од Віднаросу, що розподіляв поміж Кубанськими вищими школами грошові ресурси та що йому не чуже було втручатися у внутрішні справи Управи.

Розглядаючи Кубанський Університет в історичній перспективі, можна сказати, що було не мало причин його смертельної хороби. З них головна була та, що його не визнавав Головпрофос, а місцева влада була до нього байдужа. Хоч і було деяке піднесення тоді, як Університет відкривалося, але це тривало недовго. Зараз-же по цьому в Головпрофосі звернули увагу на позаплановий порядок відкриття його та на надмірне скупчення вищих шкіл у такому, порівнюючи, невеликому к. Катеринодарі, що в ньому крім двох Політехнік, Кубанської та Північнокавказької, з багатьма факультетами, був Університет у складі 4-х факультетів та ще Педагогічний Інститут з декількома відділами. В наслідок замішання з Кубанськими вищими школами, що точилося в Головпрофосі, у Москві сумнівалися в доцільності найсильнішого й найжиттьоздатнішого медичного факультету, а найслабший біологічний було затверджено без ніяких заперечень.

Треба сказати, що медичного факультета й спорідненого з ним біологічного будувалося в к. Катеринодарі на різних ґрунтах. В устатковуванні першого взяла участь між иншими установами і Санчастина IX Армії, що, коли її розформували, передала йому своє приміщення. Крім того, медичний факультет користувавсь співчуттям місцевих лікарських кіл, що давали йому моральну й матеріяльну підтримку. Основний осередок викладачів у ньому склавсь з місцевих докторів медицини, а також і з чужих професорів, які, одначе, міцно уґрунтувалися в к. Катеринодарі, сполучуючи посади в инших установах.

Навпаки, склад викладачів біологічного факультету скоро виявив велику текучість, коли чимала більшість його, що не була звязана з Кубанню ні духовно, ні матеріяльно, стала повертатися до своїх старих шкіл. Один з перших покинув к. Катеринодар улітку р. 1921-го О. В. Багрій, що постраждав через неправильну інформацію про нього Крайвіднаросу. За ним

пішли: Г. Г. Де-Мец і В. Г. Шапошніков — до Київа, І. А. Красуський — до Харкова, Т. П. Кравець — до Москви, а також і інші члени українського гуртка, що їхніми іменнями, коли не було матеріяльних засобів, тримавсь Університет.

Щасливий вийняток становив Медичний Факультет, що вже через півроку встиг дати випуск лікарів і умудривсь заснувати 8/X р. 20-го працездатне Фізично-Медичне Т-во та перший на півдні Союзу Науково-Дослідчий Інститут з назвою асоціяції. Підтримка його з боку лікарів, невичерпна ініціятива й шукання шляхів і засобів до зміцнення факультету давали йому можливість, супроти инших факультетів, жити, не думаючи про смерть. І тоді, коли ректори та проректори Університету мінялися мало не що-місяця, медичний деканат залишавсь на варті без зміни й уважно стежив за своєю дитиною. Перетворений з Медичного Факультета 1/IX р. 1921-го Медичний Інститут існує і тепер.

III. Факультет суспільних наук.

Первісний Соціяльно-Історичний Факультет з 2-го півріччя перейменовано на Факультет суспільних наук (ФОН). Членами його були: проф. М. В. Клочков (Харків) — історія, Н. А. Маркс (Одеса) — фольклор, О. В. Багрій (Київ) — історія літератури, Б. М. Городецький (Краснодар) — бібліографія, Н. А. Ленський (Ленінград) — місцеве й кооперативне право та економіка, Болтунов (Самара) — педагогіка, Шахвердов (Самара) — рефлексологія, Димзе (Самара) — західньо-европейська література, М. Н. Коваленський (Москва) — марксизм, проф. В. А. Удінцов і Тоцький (Київ) — право. Отже, з 11 мало не половина — 5 професорів — звязані з Україною.

За членів організаційної Університетської Комісії від ФОН'у були О. В. Багрій та В. А. Удінцов, за Декана ФОН'у спочатку був М. В. Клочков, потім М. Н. Коваленський.

В організації ФОН'у брала діяльну участь Самарська група викладачів: Димзе, Болтунов, Шахвердов з О. В. Багрієм на чолі. До неї долучилися: Б. М. Городецький (Краснодар) і А. А. Бенкін (Ленінград). Одночасно А. А. Бенкін був організатором і першим ректором Кубанського Педагогічного Інституту, що його відкрито в Краснодарі трохи не тоді само, як і Університет, на 2 дні пізніше. Це утворювало неминучий паралелізм; викладачі ФОН'у вели працю разом ще й в ІНО, де було два відділи: літературно-історичний та природниче-історичний. Таке сполучення було однією з причин кволого життя ФОН'у, що носив з дня заснування ознаки недовгого віку. Важко було також підчас воєнного комунізму відразу знайти оту рівнодійну поміж старим і новим академічним побутом і світоглядом. Непорозуміння й тертя, що виникали на цьому ґрунті, не сприяли зміцненню становища ФОН'у в очах Крайосу. На початку до справи організації викладання щиро взялася зазначена Самарська група викладачів. Але О. В. Багрія, що був на чолі її й що викликав з Самари своїх товаришів, одривано творчою працею в Управі Університету, і він не міг давати потрібну увагу й час ФОН'ові. А коли вже він побачив, що справу з ФОН'ом програно, тоді

разом з професором Удінцовим перебравсь року 1921-го до Бакинського Університету. Так потроху завмирало життя на Кубанському ФОН'і, хоч, коли його засновували, то було піднесення й було листування з ученими Союзу, щоб притягти їх до навчання у ФОН'і. Так, наприклад, запрошували до к. Катеринодару проф. грецької історії академика В. П. Бузескула. Коли Університет було закрито, то частина викладачів реімігрувала на свої старі місця, а частина залишилася в Краснодарі в Педагогічному Інституті, що від цього виграв, зміцнивсь і щасливо розвивається до цієї пори, дістався в спадщину від ФОН'у його академічні традиції. Тепер Кубанський Педагогічний Інститут один з найкращих на Півдні Союзу, має з р. 1925-го добре приміщення, прийнятий з р. 1924-го на державне утримання, виділяє що-разу нові факультети, віддаючи увагу вивченню української культури й мови. В ньому викладається українознавство, а число слухачів кубанських українців доходить до 60%[1]).

Отже, Краснодарський Педагогічний Інститут, що поглинув ФОН'а Кубанського Університету, відзначається від инших своїм українським ухилом у межах нацменшости. В заснуванні Кубанського ФОН'у брали участь українські вчені: О. В. Багрій, Тоцький, В. А. Удінцов — з Київа, М. В. Клочков, Г. Г. Григор (пам'ятки старовини й заповідники) — з Харкова. Останні двоє працюють і тепер у Педагогічному Інституті, культивуючи в ньому кубанське природознавство.

IV. Біологічний факультет.

Природниче-історичний (біологічний) факультет відзначавсь багатством кадрових професорів, що зійшлися з усього Союзу до к. Катеринодару і становили його викладову колегію. Тут були, напр., такі кваліфіковані вчені:

З фізики: 1) А. Н. Георгієвський (Ленінград), 2) Корольков (колишній куратор Харківської Округи), 3) А. П. Лоїдіс (Ленінград), 4) Г. Г. Де-Мец (Київ), 5) Т. П. Кравець (Харків), 6) Б. П. Розінг (Ленінград) та 7) Е. П. Цитович (Ленінград).

З хімії: 1) Вревський (Ленінград), 2) І. А. Красуський (Харків), 3) В. Г. Шапошніков (Київ), 4) В. Ф. Тимофіїв (Харків), 5) Л. П. Шанін (Харків), 6) А. А. Шмук (колоїдальна хімія) — Москва, 7) Магістр фармації, хімик І. А. Шрейбер.

З ботаніки: 1) В. М. Арнольді (Харків), 2) Н. А. Максимов (Ленінград), 3) П. І. Мищенко (Київ).

З зоології; 1) Воскобойніков (Київ), 2) В. П. Казанцев (Ленінград).

З мінералогії: 1) П. П. П'ятницький (Харків).

Отже з 18 вчених до українських належало більше половини — 10. Поміж них першорозрядні професори, з великим ім'ям, що прикрашають собою Со-

[1]) Для характеристики його становища треба сказати, що за відомостями Кубанського Окрона, в самій Кубанській Окрузі налічувалося р. 1925-го 900.000 людности, що говорить українською мовою, причім до них належала третина (близько 50.000) людности м. Краснодару. Відповідно до цього, число українських шкіл 1-го ступеня в Окрузі доходило тоді до 150 з 14.000 учнів у них та 320 вчителями. В станиці Полтавській був Український Педтехнікум на 300 учнів.

юзну науку. Їх було більш ніж досить, щоб укомплектувати не один біологічний і медичний факультет. Але, при такому багатстві наукових імен і сил, природничий факультет за $1^1/_2$ роки свойого існування не встиг і не міг розвинути своєї науково-практичної діяльности, бо не було приміщення й не було науково-допомічних установ з належним устаткуванням. Так, на всі вищі школи була тільки одна невелика хімічна лабораторія в к. Комерційній школі. З фізичних кабінетів, що ними славилися середні школи к. Катеринодару, найбільша частина потрапила до Педагогічного Інституту та Військової школи, а на пайку Університету припали рештки дефективного і розрізненого приладдя, що не мали навчальної цінности. Ні ботанічних, ні зоологічних, ні мінералогічних колекцій не було. Не було навіть постійних авдиторій, і теоретичні лекції викладалося у випадково вільних авдиторіях по різних приміщеннях різних установ і відомств. Викладання було теоретичне, і сказати-б, амбулаторне, відповідне до мандрівного характеру всього Університету (див. Розділ II — Управа). Не вважаючи на те, що допоминалася Управа перед Реввійськрадою та в Москві перед Головпрофосом, — житловий фонд був німим свідком нужденного становища Факультету, що потрібував елементарного приміщення. Брак приміщення й науково-навчального встаткування намагалися в міру сил і можливости компенсувати інші вищі школи, що допомагали йому, як згадувалося вгорі, не з розкошів. З них на перше місце треба поставити обидва Політехнічні Інститути, що були ще до Радянської Влади на Кубані її першими вищими школами. З них один був місцевий Кубанський, що його заснувала Рада після революції 1917 р., а другий Північно-Кавказький, утворений з викладачів Тифліської групи Російських вищих шкіл: Університету, Жіночих курсів і Політехніки. По тому, коли їх захопили грузинські есдеки, одна група професорів перебралася до Баку, утворивши там осередок Університету під проводом проф. В. І. Розумовського, друга: П. І. Мищенко, Н. А. Максимов, В. П. Казанцев, А. П. Лоїдіс, С. А. Захаров, Данілов, Яковлев — переселилася до Катеринодару й увійшла в склад Північно-Кавказької Політехніки.

За ректора Кубанської Політехніки, що мала декілька факультетів, був професор А. А. Радціг, який виявив широку гостинність до Кубанського Університету в першу пору його існування і допомагав йому словом і ділом. Коли потім настала еволюція вищої технічної освіти на Кубані, то обидві Політехніки злилися, причім Сільсько-Господарський Факультет, що за перших деканів його були П. І. Мищенко та А. А. Молігонов, емансипувавсь на окремий самостійний Інститут, а Політехніку, не вважаючи на героїчні зусилля оборонити своє існування, було деградовано р. 1923 на Технікум.

За причину деградації був, з одного боку, брак кваліфікованих викладачів, що по р. 1920-му потроху верталися на свої попередні місця у вищих школах Союзу, з другого боку, те, що за малої індустріялізації не було практичної бази для політехніки в Краснодарі, бо не було ні спеціяльних будинків, ні фабрик і заводів, потрібних, щоб викладати технічні науки.

А тут якраз сама природа призначила для зразкового сільського господарства цю житницю Союзу, Кубанський край, що славиться казковою вро-

жайністю свойого льосу, який дає 250 пуд. пшениці на десятину й сонячникові стебла на два сажні заввишки, що потопає серед культурних садків і пшеничних ланів. Своїми вищими культурними рослинами, тютюнництвом, виноградарством він посідає одно з найперших місць у Союзі. Біля Краснодару здавна процвітає досвідна сільсько-господарська станція з назвою „Круглик"; на острові поміж протоками Старої Кубани є славнозвісний маєток К. Рокаля, тепер інститутський сільгосп; бурякові, виноградні, кенафні, гаолянові, кукурудзяні, саргові, бавовняні та інші посадки, властиві господарству переходовому до підтропічного, роблять з Кубани Ханаанську землю, що завсіди відчувала жагучу потребу у вищій сільсько-господарській школі. З цих причин Кубанський сільсько-господарський інститут швидко вкоренився, розцвів, привабив цінних викладачів, здобув належне встаткування й тепер справедливо вважають його за кращий у Союзі спеціяльний Інститут, а Кубанська Політехніка, до складу якої належав спочатку Сільсько-Господарський Інститут й яка затримувала розвиток Інституту, перестала бути вищою школою, обернувшися на середній технікум підвищеного типу.

V. Медичний факультет.

Склад викладачів і слухачів:

а) Викладачі. 1-й курс: 1) анатомія: проф. К. Н. Малиновський; прозектор С. М. Попов, помічники прозектора: Г. М. Берекчієв і Н. В. Колесніков — усі з Харкова; пом. прозектора Захаров і Морозов — з Одеси. Таким чином, склад основної анатомічної катедри був український, і тільки один пом. прозектора Ніколаєв був з Варшавського університету.

2) Гістологія: проф. В. Я. Рубашкін (Харків); прозектор П. Я. Лоховський (к. Катеринослав), 3) Біологічна хімія — д-р медицини В. І. Шпак (Київ), 4) Фізика — проф. Г. Г. Де-Мец (Київ), 5) Неорганічна хімія — проф. І. А. Красуський (Харків), 6) Органічна — проф. В. Г. Шапошніков (Київ), 7) Мінералогія — проф. П. П. П'ятницький (Харків), 8) Ботаніка — проф. В. М. Арнольді (Харків). Усі — українські професори, і тільки один проф. В. П. Казанцев (зоологія) — з Ленінграду.

Отже з 16 викладачів 1-го курсу тільки 2 ($12^1/_2$%) були не з Українських Університетів.

5-й курс: Патологічна Анатомія й Судова Медицина—проф. М. Ф. Мельників-Разведенков (Харків), Бактеріологія—проф. І. Г. Савченко (Київ), гігієна — С. В. Коршун (Харків), Хірургічна клініка — проф. Н. Н. Петров (Ленінград), Терапевтична клініка — Є. М. Жадкевич (Київ), Гінекологія й Акушерство — К. Д. Вачнадзе (Харків), Нашкірні й Венеричні хороби — М. К. Єгіязаров (Харків), Дитячі хороби — Г. Н. Сперанський (Москва), Очні хороби—С. В. Очаповський (Ленінград). З 9-ти викладачів — 6 або 66% були з України.

б) Слухачі: 1-й курс. Усіх прохань подано близько тисячі. З них прийомна комісія, що до неї входили: від викладачів—2, від медиків—5, та по одному від Відділу Здоров'я та Віднаросу,—прийняла близько 400 слухачів,

були важкі сцени відмовлень і далеко не всіх, що бажали, було завдоволено. Переважала жіноча стать, близько 58%. Поміж слухачами було 51 лікпом, з них військових — 29, цивільних — 22. Національністю слухачі розподілялися так: місцевих українців і росіян — 328, жидів — 30, вірменів — 20, приходнів українців — 5, греків — 4, німців — 3, черкесів — 2, болгарів, чехів, персів, поляків — по 1-му, невідомих — 4. Місцем народження: тих, що народилися в Росії — 162 ч., в Кубано-Чорноморському краю — 148, у Краснодарі — 61, закордоном — 3, невідомо де — 26. З середньою освітою — 337, нижче її — 55 (лікпоми), невідомо — 8. Найстарший віком — лікпом [1]) — 48 років, наймолодший слухач — 16 років і 8 місяців. Взагалі це була здорова й сильна молодь з нестримним бажанням учитися.

5-й курс. З тих 29, що їх прийнято було на 5-й курс, було 23 жінки і 6 чоловіків. З них звання лікаря наприкінці 1920 року в Кубанському Університеті дістали 14 жінок і 1 чоловік. На 5-й курс набирали вихованців ВИШ'ів у таких містах: у Харкові — 7, в Одесі — 5, у Києві — 2, с.-то з України — 14, з Москви — 6, з Ростова н./Д. — 4, Петрограду 2 та з Флоренції (Італія) — 1, с.-то з Союзу теж — 14 (50%). З них було 15 — зауряд-лікарів, 10 — фельдшерок і 4 курсистки 4-го курсу. З 15 лікарів, що закінчили Кубанський медичн. фак., було: з Харківського університету—6, з Одеського—2, з Київського — 1, з Московського — 4, з Ростовського й Флорентійського — 1, с.-то з українських університетів було — 9, з неукраїнських — 5, переважно українці.

Науково-навчальне життя та встаткування (складено за звідомленням декана медичн. фак. за перше півріччя р. 1920).

1-й курс. Доборові викладачів і слухачів міг-би позаздрити перший ліпший з Університетів. Зате з приміщеннями, авдиторіями і встаткуванням на 1-му курсі було справжнє лихо, самісіньке нещастя; тут творилося щось неможливе й неприпустиме. Почати з того, що ані окремого приміщення, ані авдиторії не було ані для описової анатомії, ані для гістології, і вони тулилися по кутках, але їх і звідти виганяли, бо вони навіть і там заважали. Анатомія якось притулилася в каплиці краєвої лікарні, де відправляли панахиди над покійниками й надривало душу голосіння родичів, а то ще в психіятричному відділі, в кімнаті для прогулянок душевно-хорих. Перша вступна лекція з анатомії відбулася навіть під вільним небом на широкому подвір'ї лікарні, причім на катедру лектор використав ґаночок каплиці. Морози й холод загнали авдиторію у відділ для душевно-хорих, де лекції одбувалися під акомпаньямент криків і вигуків несамовитих хорих. Виварювати кістки доводилося тут-таки у дворі та в дерев'яній повітці, в казані похідної кухні, трупи препарувати— в малесенькій капличці на лавах, ящиках та инших імпровізованих меблях, бо величезні общинковані столи, що їх з такими труднощами здобули, не проходили в тісне приміщення каплиці. Анатомічних пінцетів і скальпелів не було, користувалися саморобним, імпровізованим струментом. Була убійча, вбога обстанова, й серце кривлею обливалося, дивлячися на молодь, що таким способом учиться.

[1]) Закінчив курс лікарем р. 1925 й помер од пістряка шлунку р. 1926.

Але в цих злигоднях анатомія створила чудо. На краєвій виставці відділ описової анатомії відзначився багатством препаратів і технікою виготування їх. Все потрібне на викладання зробили руки викладачів та зусилля учнів, що один з одним змагалися в устаткуванні викладання. Усе — завдяки дружній і спільній праці викладачів і слухачів. Але де й як! По кутках, у кімнатах приватних кватир, при світлі димних гасових лямп, на примусах, на обивательських кухонних плитах, скрізь, де хочете, тільки не в упорядкованому анатомічному театрі, бо його в Катеринодарі не було, не знайшлося на все місто ані жадного вільного приміщення для науки. Казали: все зайнято, і для анатомії нема місця. Їй давали животіти мізерним фізичним животінням. І як спитатися, де-ж ті анатомічні кабінети, що в них виготовлено пренарати, що прикрасили виставку з'їзду, то відповідь була-б: кабінети розкидано по приватних кімнатах викладачів і студентів, які добровільно ущільняли й без того перезалюднені свої кватирі ще й мертвим анатомічним матеріялом, обернувши їх на препарувальні.

Далі йти було нікуди. Каміння голосило, щоб хоч яке-небудь приміщення дали для анатомії. Вона на нього заслужила самовідданою, що не має собі прикладу, енергією викладачів і, головне, слухачів. «Ми, старі лікарі», говорив у лікарській секції Декан, «ми, що працювали в анатомічних палацах, при ясному електричному світлі в теплі й розкошах наукової обстанови, озброєні справжніми пінцетами й скальпелями, ми повинні схилити голову й низько, низько вклонитися Кубанському студентству, що творить непомітний світові скромний науковий подвиг, — студентству, що напівголодне ледві животіє, труситься в нетоплених приміщеннях, студентству, що мусить місити грузьку кубанську грязюку драними чобітьми, студентству, що гарячково схиляється при тьмяному світлі північної пори над потріпаними й засмиканими підручниками анатомії, що їх припадає по одному на 20 чоловіка».

У гістології не було й поготів жадної своєї кімнати, де-б вона могла як-небудь розташуватися, і вона жила мандрівним життям, перелітаючи з однієї установи до иншої. Лекції з гістології викладали також у психіятричному відділі, а препарати демонстрували там, де були мікроскопи й де дозволяли ними користуватися: в ІНО, в американському шпиталі. Це було сумно без краю і здавалося-б, що в керівника гістології повинні спуститися руки й він повинен стати саботажником науки. Але він на одному із спільних засідань мед. факультету з лікарською секцією прилюдно заявив, що такого доброго, бадьорого настрою, такого піднесення, такого поривання й щирого бажання вчитися він ще ніколи не бачив у старих університетах, що, як рівняти їх до теперішнього Кубанського, потопали в розкошах лабораторій і кабінетів і були за тих часів «повними лабораторними чашами». І в гістології дух і воля вчитися та вчити такі тверді, що їх не зломлять нестатки й утиски.

Отак було з двома основними дисциплінами на 1-му курсі мед. факультету. Решту прикладних дисциплін з природознавства: фізику, хімію, зоологію, ботаніку, мінералогію викладали висококваліфіковані спеціялісти, що їх дав природничий факультет. Але й для них не було авдиторії, вони також засуджені були на мандрування з однієї установи до иншої, де їх терпіли з ласки

й, як тільки можна було, випроваджували на вулицю. Залишалося покладатися на теплу, добру погоду та на безмежно просторий небосхил, на авдиторію на вільному повітрі. А закриті приміщення в місті були зачинені для медиків.

Проте настрій і дух навчителів і учнів був дуже гарний. Уже за перше півріччя свойого існування 1-й курс показав, що він хоче й уміє працювати навіть у виключно важких умовах, він завоював собі право на існування й на підтримку.

5-й курс. З 5-м курсом що-до впорядкованости було незрівняно краще. Його науково-клінічне обличчя з'ясувалося за перше півріччя з найкращого боку. 31-го грудня 1920 р. він дав перший випуск лікарів Кубанського Університету, отож, вийшов з випробовування з честю. Сподіваймося», писав один сучасник, «що в центрі на це зважать і до нас прикладуть історичне «переможця не судять». Але значіння 5-го курсу далеко не вичерпувалося 15 випущеними лікарями, 5-й курс разом з тим готував і для викладання ще 38 асистентів-співробітників, що, навчаючи, сами вчилися викладати за керівництвом своїх старших товаришів — професорів і викладачів.

Роля 5-го курсу в розвитку наукової медицини на Кубані була безперечно велика. Через нього мед. факультет здобув центральне місце й став осередком наукового руху для кубанських лікарів. Великий персонал викладачів, чоловіка з 50, численність і багатство клінічного матеріялу, дали змогу організувати надбудову над мед. факультетом, так зв. Науково-Медичну Асоціяцію (Інститут) з 3-х відділів: морфологічного, біологічного та клінічного. В ній 15 лікарів і викладачів негайно взялися до розроблення назначених науково-практичних тем.

З другого боку, Мед. Факультет притяг до наукової роботи місцевих лікарів, організувавши при Університеті Фізично-Медичне Товариство, що розпочало свою роботу 24-го жовтня р. 1920-го, нараховувало в осінньому півріччі р. 1920 близько 60 дійсних членів, провело за 10 перших засідань по-над 30 наукових доповідів, засідало що-тижня в суботу, заохочуючи пересічно по 150 і більше відвідувачів. Воно встигло об'єднати в одну сім'ю Катеринодарських лікарів, взяло на себе почин що-до влаштування центральної медбібліотеки, організувало наукову частину на Кубанському з'їзді лікарів і взяло участь у впорядкуванні виставки при ньому.

Окрім того, Санітарна Управа Кавказького фронту тільки через 5-й курс мала змогу організувати з професорів консультацію при Евакопункті 139 для обслуговування науково-медичною стороною зразкових шпиталів та інститутів у к. Катеринодарі. Одне слово, 5-й курс сильно підштовхнув до розвитку наукового руху лікарів і з Відділу Здоров'я і Санчастини IX, з якими Мед. Факультет був тісно звязаний. Без їхньої повсякчасної підтримки й допомоги 5-й курс не міг-би перебутися.

У всьому цьому полягало високе культурне завдання й місія 5-го курсу, що повстав революційним шляхом, мав силу й жив на революційних засадах та був культурним завоюванням в царині вищої медичної освіти.

Де-ж притулився у Катеринодарі 5-й курс і як він розмістився? Існував він завдяки привітній гостинності Кубчорнвідздоров'я, що широко розчинив

двері своїх лікарських установ для шпиталевих клінік 5 курсу. З них Крайова Військова Лікарня вмістила в себе основні клініки — хірургічну й терапевтичну, а також спеціяльні: очну, нервово-душевну та нашкірно-венеричну й, окрім того, кабінет патологічної анатомії та судової медицини. В 1-й Радянській лікарні притулилася акушерсько-гінекологічна клініка. В міському бараку — клініка пошесних хороб, у дитячій лікарні — клініка дитячих хороб, у бактеріологічному інституті притулилася гіґієна і, таким способом, на перші часи для всіх знайшлося місце. Про клініки можна сказати, що вони розмістилися навіть привільно й були, що-до числа хорих і різноманітности їхньої, одні з найкращих на півдні Союзу. Для нечисленного 5 курсу в них утворилося клінічне багатство, і його одиниці потонули в шпиталевих клініках, що хорих нараховували сотні. В старих Університетах було навпаки: на сотні слухачів припадали десятки хорих, а на Кубані на сотні хорих припадали десятки слухачів. З цього виходить, що вчити та вчитися можна було, але прискорений дочасний випуск припинив працю в самім розгарі й не дав змоги використати, як слід, прекрасний клінічний матеріял.

На жаль, сполучення посад перешкоджало викладачам 5-го курсу цілком присвятити сили й час слухачам. Одні з них були одночасно на військовій службі, одні на цивільній, а це дуже гальмувало їхню працю в Університеті.

Також устаткування викладання залишало бажати кращого. Фактично кредити на це не довелося використати, бо в університетській касі не було вільних грошових знаків.

На 5-му курсі нараховувалося 12 катедр, а саме: 1) патологічна анатомія, 2) судова медицина, 3) гіґієна й санітарія, 4) бактеріологія, 5) хірургічна шпиталева клініка, 6) терапевтична шпиталева клініка, 7) клініка пошесних хороб, 8) клініка очних хороб, 9) клініка дитячих хороб, 10) клініка нервових і душевних хороб, 11) акушерсько-гінекологічна клініка, 12) клініка нашкірних і венеричних хороб.

З завідувачами катедр ділили працю викладання їхні помічники, аспістенти, помічники прозектора, лаборанти, ординатори, разом 38 чоловіка, а загальне число всіх викладачів на 5-му курсі досягало 50, з них 3 професорів, 4 докторів медицини й 43 лікарі.

Отже, ми бачимо, що Кубанський Мед. Факультет народився швидко, несподівано для тих, що його оточували і, як роз'яснили з Москви, навіть передчасно. В Москві дивувалися несподіваному з'явленню в сім'ї російських медичних факультетів Кубанського новонародженого й навіть не хтіли визнати його за факультет, ставлячи питання про його доцільність, отже, й про його буття. А факультет виявив усі ознаки життєздатности й почав рости не днинами, а годинами, пильно вимагаючи окремого приміщення й звязаного з його життям годування й догляду. Новонароджений швидко більшав на обсяг і виявив нечуваний апетит. Голос у нього був сильний і настирливий. Скрізь він репетував про приміщення та встаткування. Очевидячки, це була здорова, сильна, кріпка дитина, що її трудно заморити. З такої діягнози виходила й добра прогноза. Новонароджений житиме вічно, йому судилося перманентне

культурне існування. Він житиме, доки існує Державна влада, що для неї дорогі й народня освіта й нерозривно звязане з нею народнє здоров'я.

Кінцеве слово до Медичного Факультету — Кубанський Медичний Інститут.

Після перетворення Медичного Факультету на Медичний Інститут з 1/XI—р. 21-го правовий і матеріяльний стан його залишавсь протягом перших 5-ти років непевний і хисткий, і тільки 1925—26 навч. рік став в історії Інституту поворотом, після того, як 16/VII р. 1925-го Раднарком, завівши його до твердої сітки ВИШ'ів Республіки, дав йому сталий державний бюджет. За ці роки було запрошено зовні 4 нових професорів і здобуто, нарешті, обхідніший будинок для Інституту, а разом поповнено його новим навчальним і господарським інвентарем та устаткуванням.

Студентів на I/XI р. 26 було 1044 чол.; на курсах: на 1-му—125, 2—170, 3—271, 4—248 і 5—230 чол. Перший випуск р. 1925-го дав 114 кубанських лікарів, другий випуск р. 1926-го—154 (Куб. Научно-Мед. Вестник, 1926 р.).

Р. 1925-го Інститут мав 15 клінік з загальним числом ліжок Відділу Здоров'я—550 16 лабораторій, 7 допомічних інститутів, 2 диспансери, 7 рентгенівських кабінетів 4 музеї й бібліотеку.

Кубанський Мед. Інститут обслуговує тепер: Крим, Північно-Кавказький край і, спеціяльно нацменів його: черкесів, карачаївців, балкарців, кабардинців, осетинів, абхазців, а, головне, корінну українську людність Кубани. За статистикою, I/V р. 1925-го у ньому було студентів 1021 чол. Їхній соціяльний стан був такий: робітників та їхніх дітей—210, козаків (українців) та їхніх дітей—436, радслужбовців трудової інтелігенції й їхніх дітей—350, нетрудового елементу—25. Такий склад треба визнати за пролетарський, робітниче-козацький, наполовину український, як це було р. 1920—21 й на Медичному Факультеті. Приблизно таке саме співвідношення—10 з України та 7 із Союзу—залишається і для викладачів, що тепер завідують катедрами.

Старе Факультетське Фізично-Медичне Товариство, що є й тепер при Інституті, нараховує тепер, протягом 1920—1927 рр., без малого 200 засідань, що дали багато цінного матеріялу.

VI. Рада дослідження та вивчення Куб.-Чорноморського Краю.

Ініціятор Ради — вихованець к. Петровсько-Розумовської Академії агроном А. П. Протопопов, що вмів у переходову після революції добу об'єднати місцеві краєзнавчі елементи, додавши до них захожі наукові сили. Спираючися на співчуття місцевої Влади й утворивши один з перших звязок з Москвою, А. П. Протопопов притяг до Ради талановитого організатора й адміністратора в особі професора Харківського Університету Т. П. Кравця, що, опосівши посаду заступника голови Ради, цілковито віддававсь будівництву її рр. 1920 та 1921 й устиг зберегти в Раді багато з уламків біологічних колекцій, бібліотек та різноманітних речей краєзнавства. Між иншим, увагу Ради було зосереджено на культурі сонячника, цієї невичерпної валюти Кубанського Краю, що склав матеріяльну базу Ради. Сонячникові А. П. Протопопов присвятив монографію, що звернула на себе увагу Влади й сприяла зміцненню Ради на Кубанському ґрунті. Відмінна від різнобічного, з широким розмахом, теоретичного „ОЛИКО", Рада дослідження обмежилася на науково-практичному дослідженні природніх багатств Північного Кавказу, об'єднуючи дослідчі сили Кубани з сусідніми автономними краями і Республіками та виявляючи в цій справі велику актуальність. Українська група вчених брала в її житті діяльну участь: проф. П. І. Міщенко та В. М. Арнольді (ботаніка),

П. П. П'ятницький (мінералогія), І. А. Красуський (хімія), не казати вже за Кравця Т. П. (фізика), що був її душею. Багато сили, енергії, часу, праці поклав він у це діло, що воно й після районування, яке перекраяло адміністративну мапу Північного Кавказу, існує й досі під назвою „Кубано-Чорноморського Краєвого Науково-Дослідчого Інституту", являє собою краєзнавчий Центр для Північного Кавказу. І це сталося завдяки тим академічним традиціям, яких заклала, засновуючи його, українська група вчених, що вдихнули в його краєзнавчий кістяк живий науковий дослідчий дух. Такий Інститут не міг не мати значіння при організації біологічного й почасти медичного факультету Кубанського Університету, бо він був резервуаром живих наукових сил, що з нього черпав новонароджений Факультет. Університет і Рада, працюючи в контакті, підтримували одне одного в перших кроках існування. І в цій справі українським ученим належить видатна роля. Інститут тепер має сітку метеорологічних, біологічних та агрокультурних станцій.

VII. Закінчення.

Отже, Кубанський Університет виник стихійно, підчас військового комунізму, через 3 місяці після того, як прийшла Радянська Влада на поторсану від громадянської війни Кубань, що давно плекала мрію про власну вищу школу, але навряд-чи звязувала вона здійснення її з гуркотом гарматних пострілів.

Він з'явився несподівано, явочним порядком, революційним шляхом, виключно завдяки енергії корінного українця О. В. Багрія, що, зваживши на становище, яке утворилося на Кубані, при наявності науково-викладових сил і численних абітурієнтів середніх шкіл, не зупинивсь перед попередніми, тільки принциповими, побажаннями Катеринодарові зформувати свій Університет і, захоплений ідеєю, надав такому побажанню Колегії Наукового Сектору ваги формального дозволу в плановому порядку, чого на ділі й не було.

Засновуючи Кубанський Університет, О. В. Багрій спирався на найчисленнішу та найдіяльнішу групу українських учених, що підтримувала його всемірно, і зробив добре діло, яке буде оцінено в історії культури Кубано-Чорноморського Краю. І нехай проститься йому той невільний гріх, якого він звязав з такою прекрасною справою, як Університет. Університет, хоч як коротко існував, залишив по собі на Кубані глибокий слід, передавши разом з професорами академічні традиції трьом Інститутам, що залишилися в Катеринодарі й існують далі: Медичному, Сільсько-Господарському та Педагогічному, злиття яких, у другий ліком, Кубанський Університет назначає тепер Головпрофосвіта.

Наприкінці, підсумовуючи причини, через що саме було засновано й через рік закрито Кубанський Університет, ми бачимо, що щасливий випадок завів на Кубань українця О. В. Багрія, що швидко орієнтувавсь у співвідношеннях інтелігенції й наукових сил на Кубані і що вже мав досвід в організації перед тим Самарського Університету. Б. користувавсь довірою в політичних колах і щиро бажав погодження між представниками двох світів: старого, що відходив, і нового, що прийшов. Багрія, що відогравав ролю

буфера, стиснули з обох боків і він мусів передати свою дитину до инших рук. Але університетська справа, що він її, сказати-б, розігрів, розтоплювалася й після нього, утворюючи жужелицю, і відділяти її довелося вже його співробітникам без нього.

Рр. 1919—1920 закінчивсь на Кубані останній акт громадянської війни, що сіяла поміж борцями взаємну недовіру. В її атмосфері доводилося засновувати й будувати Кубанський Університет. Одірвані далечиною й подіями від Центру й не маючи від нього директив, ініціятори будували ВИШ за старим планом: Управа, Факультети, Рада. В особливо важкому стані опинивсь ФОН, що йому не легко було відразу потрапити в ногу з новим напрямком, і він збивавсь з такту. Трохи краще було з біологічним факультетом, але й він залишавсь без лабораторій, кабінетів, колекцій, без коштів і приміщення; через те викладання на ньому провадилося тільки теоретичне, противне його природі. Тому ці факультети не мали можливости працювати продуктивно й сами собою розпалися, тим більше, що обидва вони були рівнобіжні з Педагогічним і Сільсько-Господарським Інститутами, які будувалися на нових засадах, пережили, як далі видно стало, Університет і Політехніку й розвиваються й зараз.

Инакше стало з Медичним Факультетом, що намацав з самого початку правильний курс, відповідний новим життьовим умовам, рано ступив з громадською підтримкою на шлях самостійности й самоокупальности, шлях тернистий і жорсткий у сучасних умовах. Ще Університет не було оформлено, як він поспішив звязатися зо всіма медичними відомствами й установами Краю, зацікавив їх і зробивсь корисний і потрібний для Краю. Цьому сприяло скупчення на Кубані лікарів і збудження в них після Революції наукової думки із стихійною силою. Всі такі моменти було використано й вони утворили Медичному Факультетові міцну репутацію в очах Радянської Влади та партійних кіл, це й вирішило йому долю, і він зберігсь, як Медичний Інститут. А Університет помер своєю смертю, тихо й непомітно, бо він був зайвий посеред радісного нового життя, що било ключем. Але від цього культурна вага його для Краю не стає менша. Він об'єднав у собі зайшлих першорядних учених, що й за несприятливих умов своїми науковими виступами демонстрували перед людністю силу, могутність, красу знання. Вони саме й відограли ролю наукового мавра, уступивши місце иншим, що провадять їхню справу за нових умов, у нових формах.

Отже, організацію Університету Кубанський Край завдячує заповзятості українця Багрія, що вписав своє ім'я в історію освіти й культури людности рідної йому походженням і побутом. Культурний подвиг його поки-що мало відомий на Україні й мало оцінений. Але його не забуде й повз нього не пройде історія, і в ній О. В. Багрій мусить дістати належне місце.

Літературні джерела.

1) Проф. Н. Ф. Мельников-Разведенков, К истории организации медицинского факультета Кубанского Государственного Университета.

„Кубанский Военномедицинский Журнал“, вип. 2—3, Катеринодар, 1920. Стор. 1—9.

2) Проф М. В. Клочков, К истории Кубанского Государственного Университета. Труды Общ. люб. исследов. Куб. Области. 1922.

3) Хроніка „Кубанского Военномедиц. Журнала“, вип. 1—5. Катеринодар, 1920—1921.

4) Хроніка „Кубанского Научно-Медицинского Вестника“, т.т. I—V. Краснодар, 1921—1926.

5) Краснодарська щоденна газета „Красное Знамя“, 7.IX. 1920.

Ф. Г. МОЛЧАНОВ.

ПРОМОВА АКАДЕМИКА Д. І. БАГАЛІЯ НА ВРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ В САНАТОРІЇ ЦЕКУБУ В КИСЛОВОДСЬКОМУ З ПРИВОДУ 200-РІЧНОГО ЮБІЛЕЮ ВСЕСОЮЗНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

З приводу двохсотрічного юбілею Російської (тепер Всесоюзної) Академії Наук зорганізовано було 9 вересня 1925 р. урочисте засідання в Кисловодському в санаторії Ц.К.У.Б.У. ім. Карла Маркса. Серед инших промовців і доповідачів, які на тім засіданні виступали, виступив і акад. Д. І. Багалій з доповіддю на тему: «Про загальну вагу Російської Академії Наук». Я її записав стенографічно і подаю тепер у книзі „Записок", що присвячується акад. Д. І. Багалієві.

Шановні товариші!

Програма нашого засідання випадкова. В цьому будинку вченого, в цій скромній залі лунає сьогодні слово про 200-річний юбілей Академії Наук. Його треба було, хоч-би й з деякою неповнотою, сказати тут. І моє, зокрема, слово не буде мати тієї систематичности, що з нею я звичайно намагавсь викладати свої думки в працях і промовах. Його схема випадкова. Я торкнуся декількох справ, що може здадуться вам цікавими.

Свято в Ленінграді, Москві не закінчиться в Москві, воно широко розіллється й поширить по всіх частинах СРСР і далеко по-за межами нашого великого Союзу. Важко сказати, як святкуватиметься юбілей Академії Наук. Коли уважно читати програми юбілейних свят, то складається двоїсте враження: хто більше зацікавлений — чи наш Союз, чи Европа, що ще так недавно висувала проти нас інтервенцію?... Але той факт, що бере участь Зах. Европа та її наукові установи, а також представники науки країн Сходу, переконує нас, що нині наукової інтервенції нема й що її не буде.

Це сталося не відразу. Свідомість поволі проходила до зах.-европейського суспільства. З жалем ми можемо констатувати факт, що Паризька й Віденська Академії Наук не будуть персонально репрезентовані на нашому юбілеї. В їхніх листовних привітаннях висловлено мотиви, що їх не надумано ad hoc, а що відповідають об'єктивним умовам важкого внутрішнього стану тих країн. Представники наукових установ і видатні вчені Европи й країн Сходу прибули до нас. Характерна риса юбілею—це широка участь у ньому нашої радянської суспільности: робітниче-селянських органів і установ. Участь у Ленінградському юбілеї представників Сходу—це щось нове, цього раніше не було.

Прогалини Заходу компенсуються виступами Сходу. Це має глибоке коріння в наших відносинах до Европи й Азії. Зах.-европейська наука та російські наукові й громадські установи будуть широко репрезентовані. Ось числа: близько 150 закордонних учених і близько 1000 наукових установ СРСР. Числа ще зростуть... Юбілей особливий і виключний. Він цілком відповідає величним завоюванням Жовтня...

Недавно я прочитав статтю шановного керівника Наркомосвіти, О. В. Луначарського «Про значіння Академії за 200 років її історичного існування». Це оцінка виключно авторитетна, вона є перша оцінка наукового значіння Академії (другу оцінку, стислішу, зробив неодмінний секретар академик С. Ф. Ольденбург). В ст. Луначарського ми знаходимо надзвичайно цінний соціологічний підхід до його теми. Економічна база при заснуванні академії першої чверти XVIII віку — торговельний капітал. Це правда, як правда й те, про що раніше говорили російські історики (С. М. Соловйов): це думка про европеїзацію тодішньої Петрівської Руси. З новим соціологічним підходом т. Луначарського виявляється суть розуміння европеїзації в новому змісті, з погляду економічного матеріялізму. Не дивно, що Петрові I для успіху його військової справи потрібна була наука з її технікою, і її було пересаджено на російський ґрунт з Заходу з усім готовим матеріялом, в особі тодішніх її представників. Західні вчені далі розробляли науку й природу з практичною метою. До цієї вихідної точки ст. т. Луначарського — торговельного капіталізму, на мою думку, треба додати його дальшу частину — перехід од торговельного капіталу до промислового та до капіталістичного виробництва в епоху імперіялізму, бо це теж впливало на Академію й академиків, хоч і не так виразно, як торговий капіталізм в епоху заснування Академії. Думка О. В. Луначарського, що Академія Наук протягом 200 років свойого існування була відірвана від тодішнього суспільного й політичного життя, в основі своїй правильна, а преса, література й університети, навпаки, мали великий звязок з цим життям. Що-до дальшого часу, особливо передреволюційного, то я не погоджуюся з тією думкою, що тоді ніби зовсім не було суспільних інтересів.

Це стверджують і мої особисті спогади про академічне життя та його діячів, поєднані з часами ще далекими до нашої Великої Жовтневої Революції. А. Н. не була цілком аполітична й мала стосунки з громадськими рухами свойого часу. Недалеко приклад близький мені особисто: А. Н. виступила з гарячим словом протесту в славнозвісній записці про розкріпачення українського слова. Автор і душа її був ак. А. А. Шахматов. Типи академиків нашого часу вже не такі, що були в 18-му й першій половині 19 в. Академики й зараз живі: С. Ф. Ольденбург, В. А. Стеклов, — тепер проводирі нового життя, звязаного з Жовтневою Революцією.

Звертаючися до сути справи — чим треба керуватися, щоб оцінити наукове значіння Академії, мусимо сказати, що відповідних матеріялів поки-що немає. Багатотомове видання ак. Сухомлінова, пол. XIX в., «История Российской Академии» нас не завдовольняє. Але ми знаємо, що готується до друку ряд видань, що завдовольнять наші запитання й потреби з цього боку.

Шановні товариші! Чим можна відзначити юбілей такої величезної уста-

нови, як А. Н.? Звичайно, не самою урочистістю, а й виданням тих праць, що освітлять 200-річне життя Академії. Ми чекаємо, що вийде історичний начерк Академії, з усіма її відділами, біографічний словник Академії та історія науково-допомічних установ Академії, її музеїв, лабораторій, кабінетів й т. ин.

Через хорість я мусів одмовитися від участи в делегації Цекосу на цей юбілей.

Ми певні, що враження чужоземних учених, що їх вони винесуть, оглянувши колекції музеїв, вислухавши доповіді, будуть так само прихильні, як і ті, що їх винесли делегації чужоземних робітників про господарський та економічний стан СРСР. Щоб у цьому переконатися, їм треба тільки докладно обізнатися з життям першої кращої з академ. установ, напр., академ. бібліотеки; вона третя на весь Союз СРР (публічна в СПБ., Ленінська—к. Рум'янц. музей у Москві). Те саме треба сказати про наші славнозвісні музеї академії, лабораторії, як, напр., лабораторію фізіолога І. П. Павлова з її колосальними науковими досягненнями.

Діяльністю 41 члена А. Н. не вичерпується наукова діяльність Академії. Діяльність її характеризується такою основною практикою — колективізмом, коли біля одного академика гуртується в якій-небудь установі Академії цілий ряд співробітників, що працюють за його керуванням, а цілий ряд установ звязується одна з одною.

Скажу декілька слів про відносини Всесоюзної А. Н. до України. Роля А. Н. що-до України була дуже значна. Ряд її академиків були родом з України, або були українцями своїм національним походженням. Назвімо, напр., славнозвісного математика Остроградського, що вчився у Харк. У-ті й родом був з Полтавщини; взагалі У-ти України—Харківський, Київський, Одеський — давали чималі кадри академиків. Академія жила університетськими силами. Продовжуючи довідку, з почуттям великого морального завдоволення можу сказати, що акад. В. О. Стеклов, покійний академ. А. М. Ляпунов (матем.), видатний хімик Н. Н. Бекетов увійшли до Академії з Харківського У-ту, історик Росії, академик проф. Іконніков, історик зах.-евр. літератури, проф. Київського У-ту, Дашкевич увійшли до Академії із стін Київського У-ту. З найстарших — М. І. Сухомлінов — теж з Харкова (вихованець Харківського У-ту). І тепер цей потяг є. Останнього часу ввійшли до складу Ак. Наук В. П. Бузескул, харківський історик, з Одеси — лінгвіст проф. Б. М. Ляпунов. Отже стосунки А. Н. до України, поки ще не було Української А. Н., полягали в тому, що вона приймала до свойого складу найвидатніших, на її думку, вчених України. Звичайно, це не робилося систематично і траплялися такі недогляди, як, напр., той, що найславнозвіснішого лінгвіста нашого часу, проф. Харківського У-ту, А. А. Потебню було обрано тільки на члена-кореспондента Академії, — того Потебню, що його школа існує й тепер. Звичайно, таке випадкове й персональне входження українських учених до складу російської А. Н. було недостатнє й наспіла потреба утворити окрему Українську А. Н., дитину нашої Революції.

Присутні можуть поставити питання, як розуміти нове титло Ленінградської Академії — «Всесоюзна», який зміст заховуватиметься за ним? Акад.

С. Ф. Ольденбург роз'яснив це. Він сказав: «Нове титло Академії дає можливість і обов'язує її поширити границі вивчення природи й людности всієї території Союзу». А на запитання, чи буде особлива відозва від Всесоюзної А. Н. до наукових установ країни, він відповів: «теперішній юбілей, що в ньому бере участь вся організована наука, є така відозва».

На засіданні Президії Головнауки з представниками всіх союзних Республік червоною ниткою відзначено побажання, щоб наука в нашому Союзі СРР як-найбільше поширилася в усіх центр. пунктах Союзу. В кожній із союзних Республік мусять бути свої наукові центри. Представники Закавказзя й Білоруси розпочинають організовувати в своїх республіках такі самі осередкові огнища науки. Утворювати наукові центри на широкопросторій території к. Рос. Імперії доцільно й потрібно.

Наприкінці дозволю собі навести побажання, що його висловив я особисто, як історик Росії й України, на адресу Всесоюзної Академії Наук: «Нехай до тих загальносвітніх завдань Академії, що ними вона жила 200 років, прилучиться ще одна висока й життьова мета, що її породжує всебічне оновлення нашого життя, також і наукового, через Великий Жовтень: нехай зміст наукових досліджень і досягнень іде на користь широких пролетарських мас через тісне сполучення з їхнім життям і потребами. Такою самою думкою й волею має перейнятися й молода Українська А. Н., а також і майбутні Академії инших союзних республік, працюючи в цілковитому контакті одна з одною, як члени єдиної федерації. Нехай міцнішає їхній науковий Союз і співробітництво, як дужчає господарча, політична й культурна міць Союзу С. Р. Республік. Нехай свідомість величности й життьовости цієї мети завоює собі в усіх Академіях світу таке визнання, як і думка, що її всі поділяють, про величність науки взагалі» (Оплески).

Промови й доповіді, а між ними й академика Д. І. Багалія, на врочистому засіданні в санаторії Цекубу записав постійний кореспондент газети „Пролетарська Правда", орг. Київського Губкому К.П.(б.)У. та Губвиконкому тов. Ф. Г. Молчанов, що був серед гостей.

A. THOMSON.

Prof. an dem Odessaer Institut für Volksbildung.

DIE ERWEICHUNG UND ERHÄRTUNG DER LABIALE IM UKRAINISCHEN.

Zur Frage über die Erhärtung der Konsonanten vor е, и.

Die Erhärtung der Konsonanten vor den kleinrussischen е und и und die Verschiebung der letzteren aus den urrussischen *e*, *i*, wie in пити, поле, gehören zu den wichtigsten und zugleich schwierigsten Fragen der klruss. Lautentwickelung. Über diesen für das Altrussische so eigentümlichen Vorgang haben wir bis hiezu keine befriedigende Erklärung. Ich selbst habe seit Jahren vergeblich nach einem durchgreifenden Zug in dem südruss. Lautsystem gesucht, der diese Veränderung hätte bewirken können, selbst nach dem möglichen Einfluss einer fremdsprachlichen Artikulationsbasis mich umgesehen. Aber was hilft es uns, dass bei den Ost-Osseten, den Nachkommen der pontischen Skythen und Sarmaten, das i eine ähnliche Veränderung erlitten hat, mit Erhärtung der Konsonanten vor ihm.

Bei dem jetzigen regen Interesse für die Geschichte der Landessprache der Ukraine lässt sich diese Frage nicht mehr umgehen. Nach allen meinen Versuchen bin ich zu der Überzeugung gekommen, dass man diesen Lautwandel aus einem komplexen Zusammenwirken verschiedener südruss. Lautverhältnisse zu erklären versuchen muss. Das erfordert allerdings eine weitläufige Untersuchung der Weichheitsverhältnisse der Konsonanten in ihrer geschichtlichen Entwickelung. Denn um die klruss. Erhärtung zu verstehen, muss man sich vor allem das Wesen und die Entstehung der Weichheit (Mouillierung) klar machen.

Wir haben allerdings ein gutes Vorbild eines solchen Lautwandels selbst auch in den anderen russischen Sprachen, nämlich die Veränderung der urslav. Gruppen ši, ži zu ши, жи (шити, живу). Aber die weichen ńi, ĺi, śe, ťi usw. sind einem solchen Wandel ganz abgeneigt; darum blieb er auch im Grossruss. auf ши, жи, ци beschränkt. Wie kommen wir dann zum ukr. ходити, oder нива, з ним mit urruss. weichen n?

Das Ukr. ist noch gegenwärtig mit der Verhärtung der weichen ki, xi, hi (γi) zu ukr. ки, хи, ги beschäftigt. Diese Gaumenlaute, weniger h, sind in verschiedenen Mundarten noch mehr oder weniger weich, das

i neigt sich zum klr. и und drängt zur Erhärtung der vorhergehenden Gaumenlaute. Aber die Erhärtung dieser Lautgruppen ist nur die Folge des Systemzwangs, der vorhergegangenen Veränderung des i. Sie zeigen uns, wie solche Veränderungen sich auf andere Laute verbreiten, geben uns aber keine Aufklärung über den ursprünglichen Wandel des i.

Nach dem obigen haben wir also die Entwickelung des Erhärtungsprozesses bei den Labialen und Dentalen zu suchen und dazu ihre akustischen und physiologischen Weichheitsbedingungen einer Untersuchung zu unterwerfen. Dass die Verschiebung der *e, i,* und die Verhärtung der vorhergehenden Konsonanten ein einheitlicher Prozess war, ersieht man daraus, dass die weichen Konsonanten sonst erhalten blieben, und ebenso das Anfangs—*i* und die Verbindung ie, ii (ім'я, є, їх).

In dieser Weise kann in den engen Rahmen dieses Aufsatzes die Frage natürlich nicht entledigt werden, um so mehr, als über das Wesen der Weichheit (Mouillierung) noch ein recht ungenügendes Verständniss herrscht, was zu weitläufigeren Auseinandersetzungen nötigt. Ich hatte allerdings schon längst,— als man noch die Mouillierung der Konsonanten mit ihrer Palatalisierung identifizierte und sie einer erweichenden Wirkung des harten Gaumens zuschrieb, was übrigens noch jetzt geschieht,— für die Mouillierung eine richtigere Auffassung gefunden und sie in meinem „Общее языковѣдѣніе", 1906, durchgeführt. Aber nur langsam, und teils mit den früheren Anschauungen vermischt, fand sie selbst in der russischen Fachliteratur Eingang, hauptsächlich erst durch Vermittelung von Broch, der sich meiner Auffassung angeschlossen hatte und sie gründlich in seinem verdienstvollen Werke „Очеркъ физіологіи слав. рѣчи" verarbeitet hat. Trotzdem dass sein Buch in der deutschen Ausgabe (Slavische Phonetik) auch weiteren Kreisen zugänglich war, scheint in der Fachliteratur immer noch die alte Auffassung zu herrschen, und selbst ein Slavist wie Vondrák glaubte noch in seiner unlängst erschienenen Vlg. slav. Gram. I² an die erweichende Kraft des Palatum (s. S. 335).

Aus diesen Umständen erklärt es sich, warum dieser Aufsatz nicht in der kleinrussischen Landessprache erscheint.

Meine Lehre besteht in Kürze im Folgenden: Ein Geräuschlaut besteht, abgesehen von der etwaigen Stimme, aus dem charakteristischen (spezifischen) Reibe- oder Plosionsgeräusch, zu dem sich stets auch das Eigengeräusch (Eigenklang) der Mundhöhle gesellt. Das letztere ist verhältnissmässig schwach, bestimmt aber die musikalische Höhe des gesammten Konsonantengeräusches. Die weichen (erweichten, mouillierten, palatalisierten) Konsonanten sind nichts weiter, als musikalisch hohe Abarten dieser Geräusche. Das Palatum hat mit der Mouillierung nichts anderes gemein, als dass man an seinem Vordertheile für die meisten weichen Konsonanten den kurzen Resonator bilden muss, dessen Eigengeräusch mit seinem Grundton den hohen Eigenton, die Mouillierung, dem Konsonanten verleiht. Aber z. B. bei den l-, š-, č-Lauten liegt der erweichende Resonator nicht am Gaumen. Die meisten Sonorlaute weisen

kompliziertere Verhältnisse auf, aber die Weichheitsgrade werden auch bei ihnen nur durch die Tonhöhe bestimmt.

Nach diesen einleitenden Bemerkungen, die ich zum Verständniss des Folgenden vorausschicken musste, wende ich mich zu den weichen Labialen im Südrussischen, auf deren Betrachtung ich mich hier beschränken muss. Vieles liegt bei ihnen noch im Unklaren, und sie dürfen daher ein Kapitel für sich bilden.

Vor allem haben wir es hier mit dem epenthetischen l zu thun, das durch ein folgendes i schon im Urslavischen hervorgerufen war. Wie sind die Lautgruppen pĺ, bĺ, vĺ, mĺ entstanden?

Durch die Vorausnahme der folgenden i-Stellung der Zunge und der Lippen erhielt die Explosion der ti, si, ni, ki usw. den kurzen Resonator mit weiter Öffnung des i, somit auch die Tonhöhe des i, die Weichheit. Aber die Explosion der Lippenlaute pi, bi, vi, mi, blieb bei diesen Bedingungen bis 3 Töne tiefer, blieb halbweich, wie man sagt, trotz der i-Artikulation der Zunge, weil die Verlängerung des Vorderresonators durch die Lippenartikulation mit ihrer engen Öffnung den Ton unvermeidlich vertiefte. Damit konnte sich das Gehör nicht befriedigen. Um nun die Tonhöhe, den Weichheitsgrad, der anderen weichen Konsonanten zu erhalten, forcierte man die i-Stellung, drückte die Zungeenergischer gegen den harten Gaumen nach vorn, da nach der Erfahrung diese Bewegung den Weichheitsgrad erhöhte. (Man überzeuge sich davon, indem man etwa weiche ся, сю hervorbringt, und dann weichere zu erhlaten sucht).

Die Folgen davon können wir bei unseren jetzigen Artikulationsgewohnheiten nur durch Experimentieren finden. Man versuche daher mit starkem Druck gegen den Gaumen schnell nacheinander бюбю... auszusprechen, und man wird dazwischen блю hören. — Man spreche laut ein gutes *i* und mache dabei leichte Stösse mit dem kleinen Finger gegen die Zungenspitze oder den Vorderzungenrücken. Man wird dabei oft ĺ hören. — Man spreche пюпю..., indem man mit dem Finger stark gegen den Vorderrücken der Zunge einen kontinuierlichen starken Druck ausübt, als wäre die Zunge mit einem Gewicht belastet. Man wird dazwischen auch плю hören.

Man muss nicht glauben, dass die Artikulation der Zunge durch den Finger verschoben wird. Die Zunge ist stark genug, um sie richtig auszuführen. Nur eines fällt ihr dabei schwer — den Seitenverschluss an den Seitenzähnen und Alveolen einzuhalten. Denn sobald die ausgestreckte Zunge mit dem Vorderrücken einen Druck auszuüben hat, kontrahiert sie sich an den Seiten. Dadurch entstehen kleine Lücken auf der einen oder beiden Seiten, durch welche die hinten komprimierte Luft durchdringt und bei der Lippenexplosion in den Seitenteilen der langen Lippenspalte des i eine Ausflussöffnung findet. Ein solcher Luftstrom an der Zungenseite ist aber ein l-Laut.

Man muss sich nicht wundern, wenn die Versuche nicht immer gelingen. Daz ugehört immerhin eine eigenartige Innervation der Zungenmuskeln, sonst hätten wir ja überall das epenthetische l. Man wiederhole die Versuche.

Der Entstehungsprozess dieses l im Urslavischen wäre also folgender: Um bei den Labialen den Weichheitsgrad der Dentalen zu erlangen, verstärkte man den Druck gegen den Gaumen. Dadurch entstand zuweilen ein weiches *l* im Moment der Explosion. Man duldete den Fremdling, weil er der Explosion das nötige Weichheitselement, die i-Tonhöhe, verlieh, die man sonst bei den Labialen nicht erhalten konnte. Der Silbenanfang war somit weich, das Ohr war befriedigt und ĺ fand daher günstige Aufnahme und Verbreitung.

Das es hierbei eben nur an der Weichheit gelegen war, wird auch durch das Folgende bestätigt. РФВ, 64. Bd., S. 111, sprach Sobolevskij die Vermutung aus, dass l-Epenthese nur dann im Urslavischen aufkam, wenn dem Labial kein Geräuschlaut vorausging, da unter anderem in dem südruss. Apostel von Christinopol des 12. Jahrh. умьрщвяѥть, умьрщвена usw. ohne l sind. Darnach wären умерщвлена, язвлю usw. Neubildungen. Nach dem obigen ist es gar nicht anders zu erwarten. Das starke, durch die Vorausnahme des i erweichte Reibegeräusch der Dentale dominierte, das Gehör übersah die ungenügende Erweichung des folgenden schwachen Labials, und es lag daher kein Grund vor, den Druck gegen den Gaumen zu verstärken, um Weichheit des *v* zu erhalten, was zu vĺ geführt hätte. Zu der Gehörsempfindung gesellte sich noch die palatale Zungenartikulation, die bei (умьр)щвена genau dieselbe war, wie bei (отъмь)щена, nur dass man beim ersteren am Ende des щ eine dentilabiale Engebildung der Lippen hinzufügte. Sonst hätten wir hier nicht щ, oder ж in уꙗжвлѭ. Im letzteren ist l übertragen, wie z in уꙗзвенъ. Sie entstanden unmittelbar aus ti, zi der Zungenartikulation.

Ich glaube, dass die l-Epenthese auch in manchen anderen Fällen nur übertragen ist, worauf ich hier nicht weiter eingehen kann. Obgleich im Ost- und Südslavischen fast allgemein verbreitet, gehört sie immerhin zu den sporadischen Erscheinungen des Lautwechsels, wie ndr aus nr, str aus sr, und wird wohl selbst im Urrussischen hauptsächlich durch Übertragung verallgemeinert worden sein. Man kann weiche ṕu, ṕä ohne Mühe auch ohne solche Bildung der Seitenresonatoren aussprechen, wie wir sehen werden.

Ausser den urslavischen Erweichungen durch das folgende i, kamen im Urrussischen noch andere Konsonantenerweichungen zu Stande, nämlich vor ě (ѣ) und ę, und dann noch vor dem schwachen ь, welches als Murmellaut und stimmloser Vokal mit etwas geöffneter Stimmritze gesprochen wurde, und daher einen grösseren Luftstrom und infolge

dessen einen höhern Eigenton erhielt und als i in den vorhergehenden Konsonanten eindrang. Vgl. Zeitschrift für slav. Phil. II, S. 32.

Der später mit dem Buchstaben ѣ bezeichnete Laut wurde im Urrussischen wie ie gesprochen, wie er sich bis zur Gegenwart in nordklruss. Mundarten erhalten hat.

Was e anbelangt, z. B. in pentь, so wurde es schon im Urslavischen vom Ende aus nasaliert. Ein solcher nasalierte Teil vertieft sich aber in der Tonhöhe. Daher wurde es allmählich zum urruss. eä, was unter Mitwirkung eines Dissimilationstriebes nach Verlust der Nasalierung zu iä führte: pätь mit i-Stellung der Zunge bei dem Labial.

Diesen Dissimilationstrieb erkläre ich auf folgende Weise. Das Urrussische hatte neben den einheitlichen Silben, wie tra, tri, in welchen der Silbenvokal die ganze Silbe durchdrang, noch solche wie ću, ĺä, bu aus dem Urslavischen ererbt, bei denen die Zunge am Anfang der Silbe die i-Stellung einhalten musste zur Mouillierung der Konsonanten, und dann eilig zur hinteren Stellung für den Silbenvokal überging, um die Silbe nicht zu sehr zu verlängern. Bei einer solchen Schwungbewegung der Zunge konnte natürlich die i-Stellung leicht übertrieben werden und ebenso, in entgegengesetzter Richtung, die Stellung für den Silbenvokal. Ein peetь > peätь mit nasaliertem und daher vertieftem zweiten Teil musste sich natürlich solchen diphthongischen Silben, wie bieło, čudo, anschliessen, und bekam so allmählich einen palatalisierten Anfang. Auf diese Weise wurden im ganzen russischen Sprachgebiet die Konsonanten vor ě und e erweicht, weil die Zunge bei ihrem Silbenanfang zur i-Stellung am harten Gaumen vordrang.

Bei einem solchen kurzen Resonator am Vordergaumen erreichten сядь, дѣдъ, дядя, свѣча usw. die höchste Tonhöhe, den höchsten Weichheitsgrad. Aber die Labiale, wie wir sahen, blieben bei der i-Zungenstellung (Palatalisation) nur halbweich (пять, вязати), weil die Lippen den Resonator vorn verlängerten und verengten. Mit diesem Weichheitsgrad konnte sich das kleinrussische Ohr nicht begnügen.

Warum entstand jetzt hier nicht das epenthetische l (плять, влязати), wie im Urslavischen? — Man artikulierte im Kleinrussischen jetzt schon etwas anders. Beim Streben nach dem höheren Eigenton konzentrierte man nach Möglichkeit den Zungenkörper vorn am Vordergaumen. Dadurch wurden von der Zungenmasse die Seiten vorn gut verstopft und *l* konnte daher nicht entstehen. Aber eine solche Artikulation hatte andere Folgen. Es entstanden p^{i}ätь, lub^{i}ätь, v^{i}änu, in welchen nach der Explosion ein längerer i-Ubergangslaut hervortrat, der mit der

Zeit mundartlich länger wurde (piátь, imiä). Die am Vordergaumen konzentrierte Zungenmasse konnte nämlich nicht schnell genug aus dieser Stellung nach der Explosion entfernt werden. Aber die erstrebte i-Tonhöhe war für den Silbenanfang erreicht und das Ohr war befriedigt, obgleich die Explosion der Labialen dabei halbweich blieb.

Derselbe Umstand rief noch eine andere Lauterscheinung hervor. Bei den so entstandenen m^{i}äso, im^{i}ä musste der weiche Gaumen den Nasenverschluss gleich nach der Explosion des *m* machen. Da hier aber die vorn konzentrierte Zunge unwillkürlich eine ń-Stellung bildete und ihr Abheben vom Gaumen sich in Vergleich mit der m-Explosion verspätete, so konnte sich mit ihr auch der Nasenverschluss verspäten, weil letzterer beim weichen ń gewohnheitsmässig nach dessen Explosion gemacht wurde. Das ergab aber die mundartlich stark verbreiteten мнясо, мнякий, імня, камняний usw. [1])

Nach dem obigen lagen im Kleinrussischen für das organische Aufkommen nicht nur der weichen Labialen, sondern auch der l-Epenthese die Artikulationsverhältnisse ganz ungünstig. Und in der That macht das in den klruss. Mnndarten oft neu auftretende ĺ den Eindruck, das es sich als Erweichungselement mechanisch dem vorhergehenden Labial angeschlossen hat, mit ihm eine Lauteinheit bildet, die in gewissen Fällen auftritt, wo ein weicher Lippenlaut sein sollte. Kurz, bĺ oder vĺ usw. wird in der Sprache als weiches Gegenstück in Alternation zu den harten b, v verwendet, ganz wie die weichen ń, ĺ, ś, d́ usw. im Gegensatz zu den harten.

So erkläre ich die Entstehung des verbreiteten здоровля, mit weichen Konsonanten vor—*я* wie in щастя, mit dem das phonetisch regel. рechte здоров'я wohl artikulatorisch, nicht aber akustisch harmoniert. Ebenso besteht die semantische Lauteinheit, welche die Wörter wie гуся, порося, щеня charakterisiert, in der Endung—ä in Zusammenhang mit der Weichheit des vorhergehenden Konsonanten, und wird daher durch жеребля befriedigend wiedergegeben, nicht durch жереб'я.

Aus demselben Grunde entstanden die mundartlichen деревляний, соломляний, оловляний usw. neben пшоняний statt дерев'яний; ferner жаблячий, муравлячий, жереблячий, коровлячий an Stelle der phonetisch regelmässigen коров'ячий usw., in Einklang mit телячий, пся-

[1]) Die Betonung bleibt auch im Folgenden unbezeichnet, um Verwechselung mit dem Zeichen der Weichheit zu vermeiden

чий..., da die Weichheit der vorhergehenden Konsonanten ein Zubehör der Suffixe -яний, -ячий ist.

Solche mit ĺ versehene Wortbestandteile konnten dann natürlich auch übertragen werden: муравлі nach муравля statt мурав'ї, муравлúний; крóвлею, крівльóю statt крів'ю; sogar купліть neben садіть 2. pl. imp. usw.

Ebensowenig können куплять, люблять usw. phonetisch entstanden sein. Dazu lag kein Grund vor, da люб'ять, став'ять прав'ять (praviäťь)... das Weichheitselement, den i-Übergangslaut, enthielten. Sie müssen Neubildungen sein, wie entschieden сплять, denn nach einem Labial mit vorhergehenden Konsonanten entstand selbst im Urslavischen kein ĺ. Die Weichheit des *s* in ćпять musste durchaus befriedigen, da auch die Zungenartikulation ein palatales śäťь war.

Warum ist trotzdem in der 3. pl. die l- Epenthese allgemein geworden? Die Ursache ist eine morphologische. In dieser Verbalklasse gehört zu der semantischen Lauteinheit, die die 3. pl. bildet, ausser der Endung -äťь noch die Weichheit des vorhergehenden Konsonanten (ходя́ть, лазя́ть, позволя́ть, ціня́ть). In любять, спять... waren die Labiale nicht weich. In люблю, сплю... wurden sie durch weiche pĺ, bĺ, vĺ vertreten. Daher mussten diese Verbindungen auch in 3. pl. eindringen, weil nur сплять, роблять, ловлять den für diese Form erforderlichen weichen Konsonanten vor der Endung enthalten. Vgl. Smal-Stockyj, Gram. d. ruth. Spr. S. 98.

Man muss nicht glauben, dass in pĺ, bĺ, mń usw. nur der zweite Bestandtheil die Weichheit repräsentiert. Die Labiale sind dabei nicht nur durchgängig palatalisiert, sondern ihre Explosion ist auch weich, da sie alle in den Seitenresonator des ĺ explodieren, das m noch in den Resonator des ń (імня). Sie benutzen also, statt eines die Erweichung bewirkenden zentralen kurzen Resonators mit der i-Tonhöhe, einen entsprechenden kleinen Seitenresonator. Dadurch erhält aber die Explosion nicht nur die Weichheit, sondern noch die l-Färbung.

Wo aber solche morphologische Anforderungen, wie bei спля́ть, nicht vorliegen, da begnügt sich die kleinrussische Sprache ebenso, wie die urslavische, mit dem halbweichen Labial, wenn neben ihm ein weicher Konsonant steht, da in phonetischer Beziehung nur ein Weichheitselement, die i-Tonhöhe, im Silbenanfang erfordert wird.

Daher war man im kleinrussischen mit свя́тий, звя́зок, цвя́к різдвя́ний usw. vollständig befriedigt und machte keine Austrengung, die zu sviätyi geführt hätte, ersetzte es auch nicht durch svlä—.

Selbst die schwächeren, theils etwas vertieften weichen Geräusche in тмяний, мертвяк, морквяний befriedigten die phonetischen Weichheitsanforderungen, da sie immer noch höher sind, als die hier halbweich gebliebenen Labiale.

Aus dem Vorhergehenden können wir für das Klruss. folgende Figentümlichkeiten konstatieren. Das Klruss. fordert den höchsten Weichheitsgrad der weichen konsonanten, hält dabei aber an dem Palatalisieren fest, und da man auf diesem Wege keine weiche Labiale erhalten kann, begnügt es sich auch mit halbweichen Labialen bei weichen Nachbarlauten (piätь, śväto); wo aber morphologische Anforderungen durchaus weiche Labiale verlangen, greift es zu den ererbten Verbindungen ṕĺ, b́ĺ, v́ĺ, ḿĺ, und noch ḿń, da bei den klruss. Artikulationsgewohnheiten weiche Labiale nur in diesen Verbindungen produziert werden können.

Noch ein interessanter Beweis, wie das Klruss. an dem Palatalisieren festhält. Aus žitьie > žitie usw. entstanden die kleinrussischen життя, знання, волосся, ллє, in deren Aussprache die Artikulation des Dentals mit der des i vereinigt wurde, und so etwas verlängerte, verstärkte weiche Dentale entstanden, nach denen das ı noch nicht ganz geschwunden ist, wie durch Vergleich von життя, знання mit тяжко, няня leicht ersichtlich. Ganz dieselbe artikulatorische Verbindung eines Labials mit der i-Stellung ergab aber nur dubıa, pıu (дуб'я, п'ю, п'є, б'ємо, люб'ю). Die palatalisierten Labiale wurden durch die Lippenartikulation in ihrer Tonhöhe wertieft, blieben halbweich. Wegen des Kontrastes in der Tonhöhe tritt der hohe Übergangslaut i nach der Explosion stark hervor und täuscht das Ohr in der Abschätzung der Tonhöhe der Labiale, so dass man sie für hart hält. Wenn man nicht so am Palatalisieren festgehalten hätte, so hätte man neben життя auch weiche *рыб́б́я usw erhalten können, wie mundartlich im Weissrussischen. Aber nach den ukr. Artikulationsgewohnheiten könnte hier nur *рыбля aufkommen, wie wir thatsächlich здоровля haben.

Wenn ich recht sehe, ging in dem Erweichungsprozess der Konsonanten das Südrussische mit dem Nordrussischen schon vorhistorisch etwas auseinander. Unter anderem begnügte man sich im Nordruss. mit einem geringeren Grade der Weichheit, und die Neigung zum Palatalisieren war hier geringer, als im Südruss. Man spricht суд^{e}ят[1]), д^{e}яд^{e}я, с^{e}ядь, н^{e}ян^{e}я usw., nicht mit der i-Höhe.

[1]) Ich benutze die von Broch vorgeschlagene Bezeichnung der Weichheitsgrade, die ich übrigens auch selbst früher benutzt habe. Darunter verstehe ich aber jetzt etwas anderes: nicht die Vokale e, i, sondern ihre Tonhöhe, obgleich es akustisch so ziemlich dasselbe ist, nicht aber physiologisch. Sie ersetzen also annähernd die genaueren Bezeichnungen d^{h3}, s^{c4} usw., die aber weniger praktisch sind

Dafür werden hier aber auch die Labiale weich gesprochen: п^{e}ять, м^{e}ясо, голуб^{e}ю. Man artikuliert hierbei anders, als im Klruss. Die Zunge strebt nicht zum Palatum, sondern direkt aus der e-i-Stellung zu der Zahnspalte: sie drückt die Spitze gegen die Unterzähne, um mit dem nächstliegenden Teil des Zungenblattes hinter der Spalte zwischen den Zahnreihen die Hinterwand für den so entstehenden kurzen Vorderresonator zwischen den Lippen zu bilden. Nur dieser so von hinten verkürzte Vorderresonator ist im Stande die Labiale beliebig zu erweichen, weil der bis zum Palatum verlängerte Resonator dazu zu lang ist. Bei den dentilabialen v́, f́ zieht sich dabei die Zunge etwas zurück, verlängert den Resonator nach hinten, weil er vorne verkürzt ist im Vergleich mit ṕ, b́, ḿ. Die Lippen können bei dieser Bildung ganz lax artikulieren und brauchen sich nicht in langer Spalte zu öffnen, weil bei der Kürze des Resonators die Tonhöhe *i* und darüber auch so bequem erreicht wird. Selbstverständlich kann bei den so gebildeten weichen Lippenlauten kein epenthetisches l entstehen. Das ist im gewissen Sinne das Gegenstück zu der Erweichung der Labiale im Urslavischen.

Nun kommen wir zu dem schwierigsten Teil unserer Aufgabe, zu den Labialen vor urslav. e, i, wie pe, bi, me. Man nimmt gewöhnlich an, das im Urrussischen alle Konsonanten auch vor e, i erweicht worden sind. Aber es hat noch niemand zu zeigen vermocht, auf welche Weise die so erweichten t́e, ńi, śe, ṕe usw. zu klruss. те, ни, себе erhärtet sind und welche Ursachen diesen Wandel hervorgerufen haben. Und ich glaube, das lässt sich nicht zeigen. Ein früheres p^{i}e hätte klruss. p$\overset{\frown}{ie}$ gegeben. Und wenn man dabei die Erhärtung der Konsonanten, oder die Verschiebung der nachfolgenden *e, i,* für einen spontanen Lautwandel hält, so ist das ja nur das Geständniss, dass der kausale Zusammenhang dieses Vorgangs nicht verständlich ist. Ein spontaner Lautwandel ist ein deus ex machina, der einem aus der Not hilft.

Es wird daher wohl richtiger sein, wenn wir annehmen, dass die im Urslav. nicht erweichten Konsonanten vor *e, i* auch im Urruss. nur halbweich blieben, d. h. mit antizipiertem folgenden Vokal gesprochen wurden, wie franz. vie, ami, antiquité. Ich bin mir wohl bewusst, welche Folgen diese Annahme nach sich zieht, sehe aber keinen anderen Ausweg. Man behandelt die klruss. Erhärtung zu oberflächlich. Auch die Verhärtung der Konsonanten vor *e* in einigen gruss. Mundarten erfordert genauere Untersuchung.

Die weichen Konsonanten besassen sowohl vor den vorderen, wie auch hinteren Vokalen eine selbständige Weichheit, eine höhere Tonhöhe, als der folgende Vokal, oder wenigstens eine entsprechende Zungenartikulation und strebten nach dieser Tonhöhe. Dadurch zeichneten sie

sich von den übrigen Konsonanten aus und bildeten somit eine eigene Kategorie.

Die harten Konsonanten hatten ein bedeutend tieferes Geräusch, aber von verschiedener Tonhöhe, je nach dem Konsonanten und dem folgenden Vokal, mit dessen Vorausnahme sie produziert wurden. Da diese Volkale, ausser *a*, mit Verkleinerung der Lippenöffnung gebildet wurden, waren die harten Konsonanten auch immer labialisiert, aber nicht vor *a*. Ich glaube nämlich, dass es im russischen Sprachgebiet nie eine selbständige Labialisierung oder Labiovelarisierung der Konsonanten gegeben hat. Somit konnten die harten Konsonanten keine einheitliche Klasse bilden und waren nur von den weichen geschieden.

Welche Stellung in Bezug auf die Weichheit sollten nun die halbweichen, richtiger passiv den folgenden e, i in der Artikulation angeglichenen Konsonanten später, im Altrussischen einnehmen?

Im Nordrussischen war der Weichheitsgrad der aus dem Urrussischen stammenden weichen Konsonanten mässiger geworden. (Wer darin einen Einfluss der finnischen Artikulationsbasis sehen will, kann dazu Anhaltspunkte finden). Daher konnten die Dentale in te, di, se, ni usw. sich im Grruss. zu den weichen ẗä, č̈i, l̈ä, n̈u usw. gesellen. Und da man hier eine wirksame Artikulation zur Erweichung der Labiale vermittelst eines Vorderzahnresonators gefunden hatte, so dass bei pe, bi die Zunge gegen die Zahnspalte ganz ebenso artikulierte, wie bei te, di gegen den Hartgaumen, wobei sie die e-, i-Stellung bewahren konnte, so waren auch die Labiale in der Tonhöhe den folgenden e, i ganz ebenso angeglichen, wie te, ti, und gerieten daher zusammen mit ihnen in die Kategorie der weichen Konsonanten.

Aber im Südrussischen, wie wir sahen, zeichneten sich die weichen Konsonanten, ausser den Labialen, durch einen höheren Weichheitsgrad und energisches Palatalisieren aus. Besonders stark palatalisiert waren hier die Labialen (und entwickelten daher später einen i-artigen Übergangslaut zum folgenden Vokal), obgleich ihre Explosion dabei nur halbweich blieb. Ihnen gegenüber waren te, di, se usw. in der Tonhöhe tiefer und nur passiv palatalisiert, ebenso die Labiale pe, bi, me usw. noch tiefer. Daher blieben im Südrussischen die im Urslavischen nicht erweichten Konsonanten vor e, i ausserhalb der Kategorie der weichen Konsonanten, wie alle anderen harten Konsonanten.

Da nun bei den Labialen, bei einheitlicher Zungenstellung mit den folgenden e, i, das charakteristische Geräusch und der Übergangslaut wegen der Lippenartikulation immer tiefer waren, als der folgende Vokal, so wurden allmählich vom Anfang aus auch die folgenden e, i vertieft, d. h. ihre Zungenhebung verschob sich allmählich nach hinten, um so die akustische Einheitlichkeit der Silbe zu bewahren, die den harten Silben eigen war. Bei Vorausnahme dieser hinteren Stellung, besonders bei neueren Generationen, wurde seinerseits der Lippenlaut selbst tiefer.

Das führte so stufenweise zu den jetzigen klruss. мила, питати, перша, d. h. zur Erhärtung der Labiale in Zusammenhang mit der Verschiebung der folgenden e, i zu den klruss. hinteren (harten) e, и.

Auf diese Weise lässt sich die klruss. Erhärtung bei den Labialen erklären. Aber dieser Prozess hätte auf die Silben mit Labialen beschränkt bleiben können, wie im Grruss. ein ähnlicher Wandel auf ши, жи, ци beschränkt geblieben ist. Es muss also noch gezeigt werden, wie dieser Erhärtungsprozess nach den anderen Konsonanten, bei anderen Bedingungen, vor sich ging, wo er weder gleichartig, noch gleichzeitig zu sein brauchte. So hat schon Krymskij (Украинская грамматика I, 1, S. 192, 106 ff) unter anderem darauf hingewiesen, dass die Erhärtung bei den Labialen früher eingetreten ist, als bei gewissen Dentalen.

Die Verhärtung der auslautenden Labiale, wie in сынъмь голубь, ist im Grunde genommen derselbe Prozess. Das Schluss-ь wurde unter dem Einfluss der vorhergehenden tieferen Labialexplosion ebenso allmählich vertieft und verschoben, wie i, e, bis es mit ъ zusammenfiel, mit dessen Vorausnahme bis hiezu ukr. голуб, сином gesprochen werden. Aus der geringeren Widerstandsfähigkeit des überkurzen End-ь erklärt sich das frühe Eintreten dieses Prozesses im Kleinrussischen, und ebenso seine Verbreitung auch in den anderen russischen Sprachen.

Was die Chronologie anbelangt, so glaube ich, dass die urruss. halbweichen Silben ne, li, pe, vi usw. im 11—12 Jahrh. im Südrussischen noch ebenso erhalten blieben, oder vielleicht theilweise, je nach dem Konsonanten und der Mundart, schon mehr erhärtet waren. Aber im Nordrussischen waren sie zu dieser Zeit wenigsten in einem Theil der Mundarten schon mit den alten weichen Konsonanten zusammengefallen.

Die Silben des Vollauts, wie береза, oder mit e aus ь, wie пес, konnten natürlich im Südruss. damals auch nicht anders sein. Die im Urslav. erweichten ńi, ĺe usw. schlossen sich erst später, nach Verschiebung der e, i, den harten Silben an.

Die altruss. Denkmäler scheinen mehr für diese Annahmen, als dagegen zu sprechen, obgleich ihre Andeutungen in dieser Beziehung sehr mangelhaft sind.

О. Н. СИНЯВСЬКИЙ.

Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

ФОНЕТИЧНА КОНТРОВЕРСА.

Слов'янські мови, між иншим, виділяються супроти инших мов індоевропейської групи наявністю дуже поширеної категорії так званих м'яких приголосних, при чім ця характерна ознака вже праслов'янської мови в її нащадках — в окремих слов'янських мовах — по-різному трансформувалася, то „обмежуючися на меншому числі приголосних, то поширюючися на більшу частину приголосних якоїсь мови; саме оцей момент зумовлює типові контрасти в звуковій конструкції слов'янських мов“ [1]). В усій сукупності й подробицях це явище в слов'янських мовах в обох прорізах — історичному й географічному (тоб-то власне в прорізі часу й простору) — занадто складне й заплутане, і ми отут спиняємо увагу лиш на тому, що виступає як одно з найцікавіших питань української фонетики, це історія появи твердих (краще сказати-б „не м'яких“) приголосних перед передніми та близькими до них голосними, тоб-то історія складів *ле, не, ре...*, *ли, ни, ри...* в сьогочасній українській мові.

В родині сучасних слов'янських мов ці сполучення української мови являють собою досить виразний і своєрідний тип супроти типів инших: з одного боку ми бачимо сказати-б протилежний тип у мові російській, де українським *ле, не, те...*, *ли, ни, ти...* відповідають склади з м'якими приголосними (порівн. рос. поле, лебедь, небо... лихо, тихо...), з другого-ж тип середній поміж тими крайніми — в мові сербській, де ми знаходимо в одних аналогічних з наведеними випадками приголосні тверді, як в українській мові (напр. серб. небо, низак, лице..., в инших знов м'які, як у російській (напр. серб. књига, поље).

Усі инші слов'янські мови що-до характеру приголосних перед рефлексами праслов'янських передніх та близьких до них голосних у більшій чи меншій мірі наближаються до одного з тих основних 3-х типів [2]).

---

[1]) О. Брокъ, Очеркъ физіологіи славянской рѣчи (Энцикл. слав. филол. 5_2), стор. 151. Підкресл. моє. *О. С.*

[2]) Так, польська мова пом'якшеністю приголосних, особливо перед *е* й *і*, наближається до російської, хоч кількісно й відстає дещо супроти останньої. У болгарській мові приголосні перед болгарськими *е* й *и* тверді, але в меншій мірі, ніж в українській, [див. О. Брокъ, Очеркъ.., ст. 71 — 73, 154. В. Щепкинъ, Учебникъ болгарскаго языка, ст. 4. Т. Флоринскій, Лекціи по славянскому языкознанію. I, ст. 80 — 83, 88 — 89. А. Шахматовъ, Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русск. яз. (Энциклоп.

Зважаючи на те, що в українській мові на величезній території тверді склади *ле, не, те..., ли, ни, ти...* виступають з надзвичайною послідовністю і властиво ніде більш у слов'янських мовах не повторюються, ми природньо спиняємося перед питанням, як розуміти тверді приголосні в українській мові перед рефлексами праслов'янських *е* й *і* не тільки в таких випадках, коли вони й не були м'які в праслов'янську добу, як от небо, низ, лихо і т. ин., а й у таких випадках, коли вони були м'які, як от у неї, книга, поле, море і т. ин. Питання тим більше цікаве, що в сусідніх українській мові слов'янських мовах (рос., білор., польськ., словацьк.) бачимо протилежне явище [1]).

В праслов'янській мові приголосні були трьох категорій: тверді, м'які й напівм'які. Одні були тільки тверді (*k, g* (*h*), *x*), другі тільки м'які (*ž, č, š, d͡ž, d͡z, c*), треті могли бути і тверді і м'які і напівм'які (*l, r, n, s*), нарешті четверті і тверді і напівм'які (*d, t, z, b, p, v, m*). Що правда категорія напівм'яких приголосних (перед *i, e, ę, ъ, ь*) власне гіпотетична і часто в лінгвістичних працях слов'янські слова зіставляється із спорідненими грецькими, латинськими й под. без жадних застережень, тоб-то так, що ми ототожнюємо, напр., склади *te, de, ti, di...* в усіх тих мовах, читаючи їх з твердими приголосними [2]). Таке зіставлення знаходимо, напр., у В. Порєзинського в праці „Сравнительная грамматика славянскихъ языковъ". Вып. 1 [3]), у Г. Іллінського [4]), С. Кульбакина [5]), R. Meringer'a [6]) й ин. Але иноді натрапляємо на увагу, що в праслов'янській мові була категорія напівм'яких (напівпалятальних, напівпаляталізованих) приголосних. Так, напр., Ф. Фортунатов у праці «Краткій очеркъ сравнительной фонетики индоевропейскихъ языковъ» між иншим зауважує, що «о. слав. твердыя согласныя передъ мягкими гласными становились, надо думать, полусмягченными» (ст. 227). У Й. Мікколи (Urslavische Grammatik. I) знаходимо увагу, що перед *е* в праслов'янській мові приголосні були напівм'які

славян. филолог. $11_{,1}$), ст. 60]. У словинській (літерат.) мові взагалі приголосні мають нахил до отвердіння в усіх позиціях, хоч все-ж по народніх говорах м'якість спостерегається приблизно в тих самих випадках, що й у сербській (див. О. Брокъ, Очеркъ..., ст. 66. Т. Флоринскій, Лекціи..., ст. 424 — 425). У чеській мові знов знаходимо инші відносини м'яких і твердих приголосних: подекуди тут знаходимо м'які відповідно до сербських м'яких (*n* перед *j*), але поруч і инші м'які, взагалі нечисленні супроти російсько-польських (див. О. Брокъ, Очеркъ..., ст. 62. Т. Флоринскій, Лекціи... II, ст. 84 — 87. W. Vondrák, Vergl. slav. Grammatik. I, ст. 21). Далеко більше м'яких приголосних у мові словацькій, у тім числі *l, n, t, d* перед *і* й *е* й ин. передніми голосними (див. Т. Флоринскій, Лекціи... II, ст. 270).

[1]) Кажу так, звичайно, без уваги на деякі специфічні явища в цих мовах, як напр. отвердіння *р*, то-що.

[2]) Хоч слід зауважити, що подекуди й иншим індоевропейським мовам були відомі так звані неперехідні м'які приголосні перед передніми голосними, напр., у латинській мові *l* перед *і* й *е* — див. K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik, ст. 223 — 224.

[3]) Див.. напр, ст. 12, 44, 48 й ин., де зіставляється спільно-слов'янські, старо-слов'янські, грецькі, латинські й под. слова: berǫ, беръ, φέρω, fero, bhárami й т. ин.

[4]) Праславянская грамматика.

[5]) Др.-церк.-славян. языкъ.

[6]) Indogerman. Sprachwissenschaft.

(ст. 43), хоч він уже нічого не каже про приголосні перед *ь* й *і* (ст. 37—39). Особливо-ж часто й настирливо нагадує гіпотезу про напівм'які приголосні в праслов'янській мові перед *і, е, ę, ъ, ь*, О. Шахматов [1]), і гіпотезу цю не можна не визнати за цілком слушну, коли зважити відповідні факти в сучасних слов'янських мовах.

В кожному разі стає ясно, що передньо-язикові й губні приголосні (не йотовані) перед передніми й близькими до них голосними в праслов'янську добу не могли бути м'які. Вони могли бути або тверді, або — ймовірніше — напівм'які [2]), бо припустивши це останнє, найлегше й найприродніше можна пояснити ту різноманітність сполучень приголосних із рефлексами колишніх передніх та найближчих до них голосних, що спостерегаємо в сучасних слов'янських мовах.

Отже, як розуміти українські тверді склади *не, ле..., ни, ли...* („и" з ст. „і")?

Що-до цього, то погляди мовознавців розходяться двома напрямками: одні бачать в українських твердих складах в основі явище праслов'янське, інші, навпаки, добачають у них явище вже зовсім нове, пізньо-українське. І до першої і до другої течії належить досить значне число дослідників-лінгвістів.

Не визнавав за нове явище в цілому твердих складів *не, ле..., ни, ли...* в українській мові О. Потебня [3]), так само очевидно О. Огоновський [4]), К. Михальчук [5]), П. Житецький [6]). Але чи не найенергійніше виступив на захист цього погляду проф. С. Смаль-Стоцький (з Т. Гар-

[1]) Див., напр., його „Изслѣдованія въ области русской фонетики" (ст. 4). „Очеркъ древн. пер. ист. рус. яз." §§ 109 — 110. „Краткій очеркъ исторіи малор. (украин.) языка". [„Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ" II], ст. 672 й инші праці.

[2]) Навіть для ст.-слов. мови звичайно не приймають тут м'яких приголосних, як це видно вже з вищенаведеного, хоч все-ж окремі лінгвісти вважають їх за м'які, як от А. Соболевскій, Древній церковно-славянскій языкъ. Фонетика. (літограф. вид.), ст. 25 й ин. А. Мейе, Введеніе въ сравнит. граммат. индо-европейскихъ языковъ. 2 изд., ст. 13.

[3]) „Мр. нарѣчіе разнится отъ Вр., Поль. въ томъ, что въ немъ (за исключеніемъ сѣверныхъ говоровъ, какъ Заблудовскій, въ коихъ въ силу позднѣйшаго Вр. вліянія всякое *е*, стоящее не послѣ шипящей, измѣняется въ *є*) лишь въ сравнительно немногихъ случаяхъ *е* смягчилось, но *е* смягченное за исключеніемъ нѣкоторыхъ случаевъ *е* послѣ шипящихъ и немногихъ другихъ перешло въ *ё, о*, не зависимо отъ ударенія и отъ того, будетъ-ли это *е* основное, или происшедшее изъ *ь*". (Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи, ст. 39 — 40, див. іще 61). „Хотя невѣроятно, чтобы когда-либо *е* въ украинскомъ (східньоукраїн. *О. С.*) произносилось слишкомъ мягко..." (Два изслѣдованія, ст. 120, див. іще 139—140).

[4]) Див., напр., 81 — 82 ст. його Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache.

[5]) Див. „Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ" („Ученыя записки Казанскаго Университета" за 1903 р., кн. 11), де Михальчук, хоч і не завсіди спираючися на надійний матеріял, але рішуче заперечує погляд проф. Богородицького на походження українських твердих складів *те, ле ..., ти, ли ...* з колишніх *те, ле ..., тьі, льі ...* і ставить пересунення в укр. мові старих *і* й *е* дещо назад та появу сучасних *ти, те ...* без паляталізованих приголосних поруч із таким явищем укр. мови, як здовження *о* й *е* в нових закритих складах.

[6]) „основное *е* не только сохранилось въ украинскомъ говорѣ, но даже развилось на счетъ *є* . . ." (Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, ст. 254; див. іще 223).

тнером) у своїй праці Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache, хоч і не можна сказати, щоб усі доводи й міркування в ній з цього приводу були безсумнівно слушні [1]).

На чолі прихильників другого, протилежного погляду на появу українських твердих складів *те*, *не* . . . , *ти*, *ни* . . . стоїть акад. О. Шахматов, що, здається, в кожній із своїх праць при нагоді твердить про пізніше походження цих українських складів, про те, що в праукраїнській мові перед *е* й *і* були всі губні й передньо-язикові палаталізовані, що ця палаталізація є явище спільно-східньо-слов'янське [2]). Спинімося тут на одній його статті, спеціяльно цьому питанню присвяченій, бо ця-ж стаття й по сей день служить вихідним пунктом усім, хто поділяє погляди Шахматова на явище, та в ній і справді найдокладніше умотивовано гіпотезу. Це стаття в 25 т. Archiv für slavische Philologie (2 Heft, ст. 222 . . .) під назвою Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging. Власне Шахматов, як на це натякає вже й сама назва статті, має не стільки обґрунтувати погляд, як пояснити факт, бо погляд він уважає за думку більшости дослідників і на його довід просто нагадує, що, по-перше приголосні в українській мові м'які перед *і* з стар. *ъ* та *ē* noch bis heute, по-друге приголосні в ній м'які перед рефлексом *ę*, по-третє приголосні м'які перед колишнім слабим *ь* і по-четверте в укр. мові наявні форми вольового способу з м'яким закінченням (ведіть . . .). Спираючися на це, а також на mehrere andere Tatsachen (але які?), Ш. і спитується вияснити, як саме відбулося отвердіння в укр. мові перед тим м'яких складів, і чому саме виникло це явище, не схоже й на ті слов'янські мови, де переважають склади тверді, як словинська, сербська мови, не схоже й на ті, де пом'якшених більш, як мова російська, польська.

Як вихідний пункт до пояснінння явища Ш. приймає гіпотезу відсутности в „спільно-руській мові" unafficirte Consonanten, себ-то відсутности таких приголосних, що не були ні паляталізовані, ні лябіялізовані, за вийнятком тільки позиції перед *а*. Ці паляталізовані й лябіялізовані приголосні з'явилися в „спіль.-руськ." мові, як і в деяких західньо-слов'янських, з напівпаляталізованих та напівлябіялізованих праслов'янських, отже, не тільки перед *і* й *и* (латин. літера), а відповідно й перед *е* — *о*, *ę* — *ǫ*, *ь* — *ъ*. Що в „спіль.-руськ." мові приголосні були паляталізовані перед *і*, *ě*, *е*, *ę*, *ь*, каже Ш., показують спостереження над „усіма руськими діялектами", в тім числі й українськими (= kleinrussisch) в їх історії. На лябіялізацію-ж приголосних перед *и*, *о*, *ǫ*, *ѣ* указує перехід в українській мові *ē* в *ö* перед твердими приголосними — отже перехід *е* в напрямі до лябіялізованого *о* пояснюється як асиміляція голосного до наступного лябіялізованого приголосного. Указують

[1]) На 109 ст., напр., наводиться такі приклади як безмаль, що мають ніби ілюструвати паляталізованість в укр. мові приголосних, коли відпадають наступні голосні — хоч-би й задні („без мала"). Важко пристати на таке пояснінння й розуміння.

[2]) Див., напр., його „Изслѣдованія въ области русской фонетики", ст. 8; „Очеркъ древн. періода ист. русск. яз.", ст. 125 . . .; „Курсъ ист. русск. яз. II" (літограф.), ст. 14; „Краткій очеркъ ист. малор. (укр.) яз.", ст. 672.

на це також деякі явища в рос.-білор. говірках, і все це дає підставу Ш-у заявити, що приголосні в „спіль.-руськ“. мові були більше паляталізовані й відповідно лябіялізовані, ніж наступні (за ними) голосні, бо приголосні ті були такі, як перед *і* й *и* (лат. літ.). Через це, на думку Ш-а, в українській мові й розвинулися поміж такими приголосними й голосними Gleitlaute *i̯* й *u̯*, отже, „спіль.-руські“ p'iv^{u}o, ń'iv^{u}a, m'öd^{u}u, še^{1}št'i, b^{u}o^{1}b^{u}a в праукраїн. мові змінилися на p'i̯i^{2}v^{u}u̯o^{2}, ń'i̯i^{2}v^{u}a, m'i̯ädu̯^{u} šiäšt'i̯i^{2}, bu̯o^{2}b^{u}a[1]). Скоро по цім *i̯* стяглося з наступним голосним, відкіля й маємо *i*^{2}, *ä* з попередніми твердими приголосними (себ-то укр. *и* й *е*) як також і *u̯ u*, *u̯ o* > *u*^{2}, *o*^{2} (відкриті укр. *у* й *о*).

Така от за Шахматовим доля в українській мові паляталізованих та лябіялізованих приголосних + короткий палятальний та лябіяльний голосний[2]). Перед довгими голосними сталося инше: Gleitlaute *i̯*, *u̯* здовжилися, перейшовши в *і* й *и* (укр. *у*), а наступні голосні скоротилися: *i̯ē*, *u̯ō*, *i̯ō* > *ie*, *uo*, *iö*, при чім попередні приголосні не згубили своєї паляталізованости й лябіялізованости. Тільки-ж у сполученнях паляталізованих або лябіялізованих приголосних + *ī*, *ū* (що повстали з *іі*, *ии* і потім скоротилися в *і*, *и*) приголосні втратили паляталізованість і лябіялізованість, як і перед усякими *і* й *и* (укр. у).

На довід своєї гіпотези (Ш. так сам її зве) він посилається на перехід *а* по паляталізованих приголосних в *ä* і далі в *е*, *е*^{1}, *і*^{2} в північних, західніх і закарпатських говорах (мнєсо, купєт, конє, чісто, шчісьтє, чєс, жєба, кн'изь, ж'иль, ч'ис і т. ин.). Особливого значіння надає Ш. одній говірці в Сідлецькій губ.—Корницькій, де на місці „спільно-руськ.“ складів з паляталізованими п'риголосними + *а* знаходимо пригол. + *і* (наголошене) + *а*: жіаль, тіажко, гулiаютъ, всiа, сiадь, рiадъ, душiа и т. ин., але тільки під наголосом, як також і *іе*, *уо* (укр. літ.) з перевагою першої частини з старих *ѣ* та *ē*, *ō*: сьвіетъ на межіе, въ руціе, шіесьць, сіемъ, коріенє, стуолъ, куотъ, боруодка, тюотка, вюовъ і т. ин., але без наголосу *і*, *е*, *у* (укр. літ.): видро́, дилити, виковати, шесьци, семи, кузки́, нужки́, тютки́ і т. ин. Усе це на думку Ш-а, як-найкраще доводить що по-1 поміж приголосними й наступними голосними розвивавсь в укр. мові Gleitlaut *i̯*, по-2 поява *i̯* мала наслідком диспаляталізацію приголосних і перехід голосних у відкритий ряд (тоб-то t'e > ti̯ä) і по-3 дальша доля *i̯* залежала від того, чи наступний голосний був наголошений чи ненаголошений, короткий чи довгий: розвивавсь він у пракорницькій говірці в *і* в наголошених складах, а в праукраїнській мові в складах закритих довгих, творячи дифтонг з наступним голосним; навпаки, перед короткими голосними в праукраїнській

[1]) Транскрипції Ш. уживає за Зіверсом.

[2]) Тут, очевидно, слід-би говорити не за „паляталізовані“ приголосні, а за „палятальні“, але я вживаю так тому, що сам Ш. тут не розрізняє їх і вживає звичайно palatalisirt (Пор. J. Mikkola, Urslav. Gram. I, ст. 28, 29, 33).

мові та перед ненаголошеними в пракорницькій говірці $\underset{\frown}{i}$ має тенденцію зникати [1]).

Що-до лябіялізації українських приголосних перед *o*, й $\bar{o}$, то Ш. указує на подібне явище й у чеській мові та польських говірках (u͡o ć e c, s u͡o b é..., також „*o* pochylone“) і зазначає, що в цілому процес лябіялізації в польській мові той самісінький, що він накреслив для праукраїнської мови, тоб-то $t^{u}o > t\underset{\frown}{u}o$, а $t^{u}\bar{o} > t^{u}u\acute{o} > tuo$.

Схожий процес спостерегаємо й у мовах латинській і старогерманській (лат. quattuor, quam, coquo̅..., гот. hvis, quius..., і все це має довести можливість його й у мові українській. Та й дані цієї останньої свідчать, на думку Ш-а, про те-ж. Так, занепад паляталізованих приголосних (диспаляталізація) перед *e* й *i* стоїть у залежності від того, що „спільно-руське“ закрите *i* перейшло в укр. у відкрите i^{2} (середнє *i*, суч. *и*) через $\underset{\frown}{i}\,i^{2}$. В закарпатських говірках, де *i* й *y* (лат. літ.) розрізняються, *i* відкрито вимовляється. Історія груп *ky, gy, xy* в укр. мові також ілюструє явище, бо з занепадом лябіялізації *y* (ы) й *k, g, x* переходять в палятальні *ќ, ǵ, x́* (до цього спричинилася наявність у мові старих паляталізованих ń, l′, ś...), а *y* (ы) в i^{2} (через *i*).

Зіставляючи українські зілля, життя... з ніби-то спорідненими північно-рос. колья, колосья..., Ш. приходить до висновку, що раніше ставсь перехід праслов'янських *e* в *ä* (в закінченні -ьје), а вже потім диспаляталізувалися приголосні перед *e* й *i*, навіть раніше з'явилися довгі приголосні (зілля...). При тому він намагається звязати українські третя, третій, божий... з рос. третья, третій..., дуже штучно пояснюючи, чому тут немає здовження приголосних та переходу *e* й *o* в *i*.

Наостанці Ш. вказує на схоже з українською диспаляталізацією приголосних перед *e* й *i* явище в мові полабській.

Як уже зауважено, Ш. не раз висловив отаке своє розуміння походження україн. твердих складів *те, де..., ти, ди...* через стадію пом'якшенности їх [2]). Більш-менш аналогічно розуміють його й інші дослідники, як от А. Соболевський [3]), С. Кулабакин [4]), Н. Дурново [5]), Б. Ляпунов [6]), Т. Лер [7]), А. Кримський [8]) й ин., хоч ніхто не віддав йому стільки уваги, як Шахматов.

---

[1]) Значіння наголосу в історії голосних Вс. Ганцов поширив на всю територію північно-українських говорів, дещо відмінивши погляд Ш-ва — див. його працю „Діялектологічна класифікація українських говорів“ (Записки Іст.-Філолог. Відділу У.А.Н., кн. IV).

[2]) Див., напр., його „Изслѣдованія въ области русской фонетики“, ст. 8. „Очеркъ древнѣйшаго періода...“, ст. 127 (де, між иншим, Ш. так починає умотивовувати свою гіпотезу про пізніше походження україн. твердих приголосних перед *e* й *и*: „это видно, во-первыхъ, изъ того обстоятельства, что уже въ общесл. праязыкѣ передъ гласными передняго ряда, въ частности передъ *i* й *e*, развивалась полумягкость“). І баг. инших.

[3]) Див. його „Лекціи...“, ст. 42. 135...

[4]) Див. його „Украинскій языкъ“, ст. 35...

[5]) Див. його „Очерк ист. руск. языка“, ст. 144... й інші праці.

[6]) Див. Slavia III, ст. 690.

[7]) Див. Rocznik sławistyczny за 1914 — 1915 р., т. 7, ст. 93...

[8]) Див. його „Украинская грамматика...“, I_{1} ст. 192...

Чи слушні-ж ці погляди й доводи Шахматова?

Разом із иншими (див. угорі) нам вони не видаються безсумнівними в такій мірі, як пощастило їм знайти собі поширення в науковій літературі.

На довід свого сумніву й скептицизму до тієї гіпотези наведемо деякі факти й уваги.

Коли в українській мові приголосні (зубні) м'які перед рефлексами старих *ѣ*, *ē*, *ę* й *ь* слабого, то саме це, на нашу думку, зовсім не свідчить за те, що перед старим *е* (з *е* й *ь* сильного) та *і* вони повинні були бути м'які, як гадає у вищенаведеній статті Ш. Навіть коли виходити з даних инших слов'янських мов, то й тоді ми не зобов'язані логічно припускати для праукраїнської мови склади t′e, n′e..., t′i, n′i... (а за Ш-вим навіть t′i̯e...), бо отвердіння й пом'якшення приголосних по окремих слов'янських мовах власне не повторюється з усіма подробицями, і завсіди в окремих мовах у чомусь відмінне супроти инших, а часто навіть і в межах окремої мови різниться у говірках. Головне-ж, дані самої української мови не тільки не вимагають того припущення, а як-раз навпаки. Як відомо, паляталізованість і палятальність приголосних вирізняє слов'янські мови супроти инших родичів індоевропейської родини з найстарішої (праслов'янської) доби, при чім в окремих слов'янських мовах спостерегаємо різні типи тенденцій паляталізації — отвердіння. Що-до української мови, то й у ній маємо характерну тенденцію протягом довгого часу в одних умовах розвивати, поширювати паляталізацію приголосних, в инших знов утрачати. Зіставляючи дотичні факти з української мови, бачимо, що і пом'якшеність не м'яких споконвічних приголосних і отвердіння споконвічних м'яких відбувалися в ній хоч і в різні часи, але з однаковою тенденцією, навіть можна сказати в однакових фонетичних умовах. Так, беручи хронологічно досить віддалені між собою пом'якшення приголосних в укр. мові, а саме передісторичне (праслов'янське) діялектичне пом'якшення приголосних перед рефлексом праслов. *ę* (взяти, теля...), пом'якшення приголосних перед *ē* (приніс, тітка...) і нарешті появу таких пом'якшених у визвуці, як ідіть, женіть, робіть..., брать гнать..., принось, сядь...[1]), ми бачимо в них дещо спільне, а саме те, що колишні сполучення приголосних із голосними переднього ряду та найближчими до них (тоб-то *е*, *ę*, *і*, *ь*) нелябіялізованими переходять в укр. мові в сполучення м'яких приголосних або при занепаді голосних просто в м'які приголосні при неодмінній умові — коли ці голосні відхиляються у напрямі від *е*, при чім до такого відхилення залічити треба й зникання голосного, а крім того „відхиляння“ треба розуміти ширше за пересування голосного вгору, вниз, назад, бо сюди ввіходить і лябіялізація голосного. Так, перша паляталізація (взяти, теля...) з'явилася як наслідок переходу *ę* (з напівпаляталізов. попереднім приголосним) до спідніх голосних — *а* (через *ä* ?), коли з'являється і паляталізація попереднього приголосного. Так само при $\bar{e} > \bar{o} > \widehat{i̯o}$... і нарешті при зниканні *е*, *і* (може навіть укр.

[1]) Останні, звичайно, також не одночасні, але всі вони з'явилися пізніше за 2 групу, не кажучи вже за 1.

и), *ь*. І навпаки: перед *е* та наближеними до *е* приголосні не м'які і то не тільки праслов'янські нем'які, а й м'які (йотовані), не тільки небо, несе, день, диво..., а й до неї, землею, лице, з ними, книга й т. ин.

Констатувавши наявність в українській мові цієї фонетичної тенденції до паляталізації (передньо-язикових і губних) в умовах віддалення первісно близьких до *е* голосних від цього останнього (від *е*) і навпаки через довгий ряд віків, отже прийнявши цю тенденцію сказати-б за „українську позицію“ [1]), ми зрозуміємо чимало явищ української мови без накопичування гіпотез і нав'язування минулому її таких фактів, що розходяться з фактами безсумнівними. Розглянемо ці явища.

1. Рефлекс носового праслов'янського *ę* звичайно зм'якшує попередній приголосний в укр. мові, коли сам переходить в *а* (тягти...), оскільки-ж не відходить від *е*, остільки й паляталізації приголосних немає, напр., північно-українські колодезь, носеть (= носять) і т. ин. [2]), а спорадично і в инших говірках: вгледіти.

2. Те саме маємо і з приголосними перед рефлексами *ъ*: гніздо, гніздa... з палятальними приголосними перед *і*, але (в північних говірках) дедок, утекать [3])... 2 (а спорадично і в инших: сем'я, крепак). Що звук *і* із *ъ* з'явивсь, віддаляючися від *е*, це видно з найзвичайнішого розуміння звукового значіння праслов'янського *ъ*, як *ie̯* [4]).

3. Перед рефлексами праслов'янського *і* геть мало не в усіх укр. говорах маємо нем'які приголосні, при чім у більшості говорів колишнє *і* (очевидно відкрите) наблизилося до *е*, в наслідок чого з'явилося таке поширене на дуже великій території української мови змішування ненаголошених *е* й *и* (укр. літ.), а подекуди й наголошених.

Що-ж до приголосних перед *е*, то, як уже сказано, вони паляталізуються в укр. говорах у тім випадку, коли сам *е* змінюється, про що так одностайно показують говори (приніс, лід..., принюос...). Отже, праслов'янські м'які *л*, *н*, *р*, *ц* перед *е*, як і перед рефлексом праслов'янського *і*, мабуть іще до занепаду *ъ*, *ь* перейшли в напівм'які, себ-то змішалися з иншими *ле*, *ли*..., і далі змінювалися разом із останніми: землю, хвалєным, книга (з *л*, *н* паляталізованими, а може й палятальними)... стали такі як і хвалити, лебеди, низъ... (з приголосними напівм'якими).

Перед *ь* напівм'які приголосні знов-же змінюються цілком відповідно до „позиції“, тоб-то в згоді з змінами самого голосного *ь*: переходить він до *е*, і приголосні тверднуть, зникає він, приголосні переходять у розряд м'яких: день, днем і т. ин. (див. 6).

4. Нефонетичні (спорадичні й з аналогії) випадки переходу *е* в *о* ілюструють з такою самою послідовністю умови чергування твердих і м'яких

[1]) Порівн. у О. Потебні „славянская позиція“. (Два изслѣдованія..., ст. 108).

[2]) Див. В. Ганцов, Діялектологічна класифікація українських говорів (Записки Істор.-Філолог. Відділу У. А. Н., кн. IV), ст. 18... (у відбитці) та О. Потебня, Два изслѣдованія..., ст. 119.

[3]) Див. В. Ганцов, ib., ст. 17—18.

[4]) Див. Г. Ильинскій, Праславянская грамматика, ст. 54..., особливо 56.

приголосних: лід (з *л* м'яким) — льоду (коли не леду), льон — льону (коли не лен — лену, також ленний — льонний), сльоза — сльози, вишеньок — вишневий, польовий — поле, дьоготь — деготь, горювати — горе, коньом — конем, землью — землею, вишньою — вишнею, до нього — до него, сього — сего і т. ин. Дуже пізне походження деяких із наведених прикладів безсумнівне, а такі як вишньою власне по деяких говорах української мови тільки тепер і з'являються при старих вишнею і т. ин., тоб-то коли вже й мови немає про м'який приголосний перед *е*, але неодмінно з пом'якшеним приголосним перед *о*.

Звичайно, зовсім инша річ *о—е* по піднебінних *ж, ч, ш, дж*: пшоно—пшениця, чорний — чернець, жонатий — женити і т. ин. Приголосні тут однакові перед *о* й *е* (найчастіш тверді), а це тому, що *ж, ч, ш, дж*, як знати, не тільки в передісторичну добу, а ще й значно пізніше були м'які, отвердівши в укр. мові десь у 14—15 віці, при чім фонетично послідовно, отже перед усіма голосними за вийнятком тільки деяких морфологічних категорій (збіжжя, кричять...). *о* з старого *е* по *ж, ч, ш, дж* перед складами з колишніми *ъ, о, а, у, ы* знаходимо в укр. мові з послідовністю фонетичного закону, таким чином цей факт ще раз підкреслює, що губні й зубні в час переходу *е* в *о* по м'яких приголосних м'які не були.

5. У наслідок тієї „української позиції" сталася й зміна *е* в *а* в таких випадках, як зілля, насіння...: коли зникали *ь*, приголосні опинилися перед *j* (-ťje), і здатні на той час до паляталізації укр. приголосні зубні повинні були паляталізуватися, отже мали постати склади *не, те, ле*... всупереч „позиції", але „позиція" переважила і *е* змінилося в *а* [1]). Отож появу тут *а* треба вважати за органічне й спільно-українське явище [2]), західньо-українське-ж та північно-укр. *є* в таких випадках, як зілле, життє (зіле, житє), певно з'явилося пізніше разом із появою *е* з усякого *я*: взєв, шєпка...

Немає потреби доводити, що тільки аналогічного походження м'які приголосні перед *е* й *и* (укр. літ.) в прикметниках у східніх українських говорах: синє, третій, третіми і т. ин. (тоб-то синье, третьий, третьими...). Що вони з'явилися підо впливом фонетично правильних синя, третю і т. ин., це так само ясно, як і те, що в західніх говорах підо впливом фонетично правильних сине, третий, третих і т. ин. з'явилися нефонетичні сина, трета, трету і т. ин.

Крім цієї невеликої групи слів, у східніх говорах є ще одним одно слово з м'яким приголосним перед *е*, це лле, ллється..., де бачимо контамінацію з довгого м'якого приголосного ряду зілля... та дієслівного закінчення *е* ряду бере, дає...

6. Нарешті, залишається ще одна велика і найменш висвітлена група приголосних перед зниклими голосними переднього ряду. Група ця найменш

---

[1]) Аналогічно пояснює явище й Потебня,—див. його „Два изслѣдованія...", ст. 119—120.

[2]) Пор. А. Крим ський, Украин. Грамм. I, $_2$, ст. 413...

висвітлена через брак надійних хронологічних дат що-до появи відпадання голосних.

Мало не всі ці явища звязані з дієслівними формами, а найперше треба відзначити imperat. pl. 2 ос., indic. praes. 3 ос. pl. і sg. та infinit. Усі ці форми зустрічаються в сучасній укр. мові в двох варіянтах: з м'яким закінченням і твердим, причім, як відмітив уже проф. С. Смаль-Стоцький (Grammatik..., ст. 49), закінчення ці бувають одноманітні в окремих говірках — або всі тверді або м'які, тоб-то де буде, напр., ходити, носити, брати..., там і ходит, ходят... і ходіт, носіт..., де ходи́ть, брать..., там і хо́дить, сидять... і ходіть, беріть... Звичайно, між иншим, твердять, що форми ходіт, носіт... і ходят, носят... властиві західнім та північним українським говіркам, насправді ж вони досить відомі й на Лівобережжі в говірках Полтавщини й Харківщини. Але на території новоукраїнській (пізніше колонізованій) відносини твердих—м'яких закінчень у названих дієслівних формах иноді дещо инші супроти формули проф. Ст. Смаль-Стоцького. Так, форми infin. на *-ти* поруч із формами на *-ть* тягнуться від Полтави аж до Старобільського (зафіксовані на Полтавщині, в околицях Харкова й околицях Старобільського), як також і форми indicat. та imperat. на *-т* і *-ть* (але з Старобільського немає матеріялів, отже їх можна тільки припустити [1]). Але з Ізюмщини починаючи і далі на південь форм на *-ти*, *-те*, *-т* в таких випадках, як ходити, ходіте, ідут, спит, ідіт, вже не трапляється (околиці Слов'янського, Запорожжя, Мелітопільщина), і можливо що їх там уже й немає [2]).

Як відомо, походження цих дієслівних варіянтів на *-т*, *-ть* в укр. мові остаточно не вияснено як до хронології, так і до вихідного моменту [3]). Не може тільки, на нашу думку, бути серйозних сумнівів що-до дуже давнього походження в укр. говірках закінчення *-т* (*-тъ*) в 3 ос. мн. й одн. в indicat., бо про це свідчить велике поширення цього закінчення в сучасн. укр. говірках, уперте вживання його в пам'ятках середньої доби, наявність його в инших слов'янських мовах (ст.-болгар. і говірк. російської) і, нарешті, неможливість пояснити його походження з *-ть* для тих говірок, де м'які приголосні у визвуці не твердnуть. В кожному разі, як-би не розуміти походження *-т* і *-ть* в дієслівних закінченнях, чи до 11 в. відносити, напр., появу imperat. на *-ть*, чи до 17-го [4]), ясно, що в цілій сукупності ці варіянти

[1]) Цікаво відзначити динаміку цих явищ: в автографах Ів. Котляревського форми infinit. знаходимо також на *-ти* й *-ть*, форми-ж indicat. виключно на *-т*, а imperat. на *-т* і *-те*; в автограф. Гр. Квітки-Основ'яненка форми imperat. виключно на *-т*, инші в згоді з сучасн. говірками Харківщини (околиць Харкова).

Дані про говірки з Лівобережної України тут, як і далі, взято з рукописного „Діялектологічного Архіву" при Наук.-дослідчій Катедрі Мовознавства у Харкові.

[2]) У Шевченкових автографах форми з *-ти* і *-те* (спати, любіте...) звичайні поруч із формами на *-ть*, але на *-т* зовсім немає.

[3]) Про походження форм imperat. на *-ть*, *-т* див. статтю Г. Іллінського: Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen у Zeitschrift für slavische Philologie B. II, Heft 1/2, 1925 р., ст. 126..., про infinit. на *-ти* и й *-ть* його-ж Праслав. грам., ст. 506.

[4]) Див. згад. статтю Г. Іллінського, ст. 130.

закінчень хронологічно дуже різного походження, подвійність їх (*-т* і *-ть*), між иншим, завдячує наявності в мові двох рядів приголосних у визвуці— м'яких і твердих [1]) і жадних підстав не дає на довід колишньої м'якости приголосних в україн. мові, тим паче, що не тільки перед колишнім *е* (зниклим) приголосні бувають тверді (ідіт, беріт...), а й перед колишнім *і* в infinit.: куповат, бут [2]). А що хронологічно відпадання голосних відбувалося різно, видно вже з форм imperat. 2 ос. одн.: по голосних *і* (власне *jь ?*) скорочувалося тоді, як занепадали *ъ* і *ь*, чому й маємо перед ними *і* з праслов. *о* [стій, напій, бійся, дій (доїти) й ин.], але, здається, ніколи в говірках немає *і* в инших дієсловах, де звичайно вже буде *о* (приходь, принось, завозь, виводь...). Ці останні очевидно пізно з'явилися, проте приголосні у визвуці м'які.

Розуміється, поставившися до питання чисто теоретично, не неможливо зрозуміти всі наведені факти української мови й з позиції О. Шахматова, тоб-то припустивши в праукраїнській мові („спільно-руськ.") сполучення пальталізованих, а то й палятальних приголосних з голосними *е, і, ь*, і пізніше отвердіння їх перед *е* й *і* (*и*). Але-ж у тім-то й річ, що з такою теорією не миряться реальні факти української мови насамперед, а також і деякі инші факти.

По-перше. Склади *ле, ли..., не, ни...* на місці і праслов'янських м'яких і напівм'яких складів (див. угорі) ми знаходимо в сьогочасних українських говірках так послідовно одноманітними як до характеру приголосних, що здається неймовірним, щоб отвердіння приголосних у цих складах було пізніше за найстаріші українські фонетичні явища. Як могло статися, щоб не залишилися якісь говірки на великім обширі української мови (звичайно старожитної України) з прослідками складів *те, ле, тьі* (*тьи*), *льі*, (*льи*)..., надто коли за Шахматовим приймати в праукраїнській мові ще *t'i̯e, t'i̯i..*? Як зрозуміти те, що справжнє отвердіння губних в українськ. говірках перед рефлексами *ę* й *ѣ* ілюструється цілою гамою вказівок і фактів (п'ять, м'ясо, мнята, пъесня, мъïсо, пъеть, вjітер, вієтер, пjить...) [3]), а в той-же час нічого схожого немає для „отвердіння" приголосних перед рефлексами *е* й *і*, хоч із погляду Шахматова годилося-б навіть сподіватися в українських говірках форм „у здорови", „на безголови", „на безриби", то-що замість „у здоров'ї..." (въ съдоров'ьi̯i > у здоров'i̯i > у здорови)? Не можна-ж серйозно покладатися на прикордонну північно-західню смужку говірок українських з м'якими приголосними перед *і*, що натурально пояснюється впливом сусідніх мов з м'якими приголосними [4]), особливо коли взяти на увагу поширеність твердих складів *те, не..., ти, ни...*,

---

[1]) Порівн. статтю Л. Васильева в РФВ. LXX, ст. 170...

[2]) Див. Ів. Зілинський, Проба упорядкування українських говорів—у Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. 117—118, ст. 353. Н. Дурново. Очерк..., ст. 235.

[3]) Див. Опытъ діалектологической карты русскаго языка (Труды Москов. Діалектолог. Комиссіи В. 5), ст. 60, 66..., А. Потебня, Зам. о малор. нар., ст. 41, 42. О. Шахматов, Arch. f. sl. Phil., B. 25, ст. 227, 228

[4]) Див. Опытъ діалект. карты..., ст. 67.

на півночі [1]) і те, що там-таки трапляються говірки з твердими зубними перед *і*, як ходіті (не ходьітьі!) і т. ин. [2]). Ці звукосполучення твердих зубних з *і*, коли він не спавсь із звуком *ы*, досить відомі ще й у говірках південно-західніх, і це властиво й відбиває праукраїнський стан приголосних перед *і* й *е* як не м'яких, цілком заперечуючи припущення про їх колишню паляталізованість [3]).

По-друге. Пам'ятки української мови з найдавніших часів не дають жадних указівок на те, що в ній приголосні перед *е* й *і* були м'які. Ще в пам'ятках староболгар. мови приголосні м'які перед *е* (не кажучи вже за приголосні перед *і*) часто не розрізнялися на письмі з приголосними не м'якими [4]), дані-ж пам'яток українських що-до цього ще більше поплутані. Що-найбільше вони вказують на намагання писарів більш-менш додержуватися традиційного написання ѥ в таких випадках як *къ нѥму*, то-що, і це може й свідчить за те, що на час появи україн. пам'яток старі м'які склади *не, ле* (*ньі, льі*)... ще не зовсім отверділи в україн. говірках. Але вже з 12 віку (напр., з Галицької євангелії 1144 р.) старі написи *нѥ, лѥ, рѥ* чим-раз більше заступаються написами *не, ле, ре*, а ѥ вживається переважно в початках складів. Правда, трапляються в українських пам'ятках і написи ѥ по *т, п*, то-що (дуже рідко), але чи можна-ж їм надавати якогось значіння, коли в старих текстах часто бачимо змішування літер як підо впливом певних звукових процесів, так і без них (ж-о, а-ѧ-га, н-і-ї, ъ-ѣ, ъ-о, ѣ-ѥ і т. ин.)?

В кожному разі вживання літер *е* й ѥ в староукраїнськ. пам'ятках, коли й не вказує прямо, само по собі, на тверду вимову приголосних перед *е*, то ще в далеко меншій мірі може свідчити за вимову м'яку [5]).

По-третє. Немає жадних натяків на м'яку вимову приголосних перед передніми голосними в староукраїнській мові і в даних чужомовних письменників, як, напр., у грецьких транскрипціях назов порогів (Νεασήτ у К. Порфіроген.), у пізніших грамотах латинською мовою.

---

[1]) Ib., ст. 31, 57, 58, 73, 74, 75.

[2]) Див. К. Михальчукъ, Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Руси... (Труды этнограф.-статист. Экспедиціи въ Зап.-русск. край. Т. VII.), ст. 500.

[3]) Див. О. Огоновський, Studien..., ст. 38 та рецензію Т. Лера на Grammatik... проф. Ст. Смаль-Стоцького в Rocznik'y Slawistyczn'omy за 1914—15 р., т. 7, особливо ст. 96. Останній, полемізуючи з проф. Ст. Смаль-Стоцьким у питанні про диспаляталізацію приголосних, власне сам суперечить собі, вказуючи на українські говірки з півпаляталізованими приголосними перед *е*.

[4]) Див., напр., А. Соболевскій, Древній церковно-славянскій языкъ. Фонетика (літограф. вид.), ст. 24—25. W. Vondrák, Vergl. slav. Gramm. I, ст. 313, 328.

[5]) Змішування літер і його логічний висновок — означування одного звука різними знаками і навпаки, що з'явилося головним чином у наслідок певних фонетичних змін, проходить через усю історію українського письма, особливо що-до *ы, и, ѣ, е*: *ы* й *и* для означування звука „*и*“ вживали з 11 в. мало не всі українські письменники аж до Куліша, так само, як і *и* — *ѣ* для звука „*і*“; а *ѣ* — *е* для „*є*“, як також *е* для „*е*“ й „*є*“ вживав і сам Куліш (небо — мое...). Навіть у сучаснім українськім письмі є подібна двозначність: на синій книзі (=синьій)—синій папір (=синьий).

Отже, гіпотезу Шахматова не можна визнати за обґрунтовану на фактах мови.

Але, ставши на позицію протилежну до позиції Шахматова у цім питанні, тим самим мусимо не визнати й инших гіпотез його, що цілком базуються на першій, як от гіпотезу про перехід у певних умовинах у „спільно-руськ." мові *е* в *ӧ*, *е* в *ӓ*, *ь* в *ъ̈* і *ъ* та инших.

П. О. БУЗУК.
Проф. Мінськ. Ун-ту.

З ЛІНГВІСТИЧНИХ РОЗКОПИН НА БІЛОРУСІ.

(Граматичні й етимологічні замітки).

Мова білорусів, що їх предки, порівнюючи з иншими слов'янами, дуже мало пересувалися й, мабуть, чимало віків тому посіли місця теперішніх осель [1]), заховала в собі дуже багато архаїчного як у царині морфології, так і в свойому словнику.

В морфології таку спадщину передісторичних часів становлять перш за все 1) форми род. відм. одн. прикметників жін. р од. на *-ыя, -ія* (з *-ыѣ, -іѣ* в наслідок акання): із *чужыя* страны, ціх*ія* вады [2]). Ці форми, відомі, між ин., і півн.-блр. говіркам, більш поширені в східній частині білоруської етнографічної території. Особливо цікаві для нас наведені форми тим, що вони доводять, що заміну старішої форми род. в. ж. р. прикметн. на *-ыѣ, -іѣ* формою на *-оѣ, -еѣ* (підо впливом займенників) не можна вважати за спільноруську особливість. Хоч пізніша форма поширилася трохи не на всю територію східнього слов'янства, але це поширення, очевидно, відбувалося поволі й часом може незалежно в різних сх.-слов. діялектах. В звязку з зазначеним треба згадати про те, що заміна старої ф. род. в. одн. чол. і сер. рр. пізнішою формою на *-ого* відбулася також досить пізно, вже коли з'явилося письменство в східніх слов'ян, і тому перші приклади цієї нової форми повстають у східньо-слов'янських пам'ятках лиш у XIII-му віці.

2) Заслуговують на увагу ще півд.-блр. форми 1 ос. множ. з голосною *-о-* (де акання — *-а-*) перед *м* і з непом'якшеною приголосною перед цим *о* (*а*): *бу́дом* або бу́*дам*, жыв*о́м*, і*до́м* і такі инші [3]). Звичайно наведені форми вважають за пізніше з'явище, що виникло підо впливом аналогії. Раніший приклад

[1]) В своїх працях (д. Roczn. Sl., VI., ст. 1-38, а також Streitberg Festgabe) небіжчик Казимір Буга доводив, що коли слов'яни (а це й були предки білорусів) заступили балтійців у сучасній Білорусі, у мові перших ще були дифтонги, навіть зоставалися ще незмінні задньопіднебінні перед голосними переднього ряду.

[2]) Д. акад. Карського „Бѣлорусы", II, 2, ст. 313, П. А. Расторгуева „Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии", Менск 1927, ст. 18.

[3]) Границя цього з'явища значно ширша, як границі инших півд.-блр. рис (напр., тк. зв. сакання, зміни *ы* на *у* після губних, то-що). Границі зазначеного з'явища ми подаємо в статті про мову Як. Коласа (д. збірн. „Якуб Колас у літаратурнай крытыцы", 1926, ст. 136), докладніше в нашій праці „Говірки білоруських селян у 1927 р." (з діялектологічним атласом), що її ми виготовили до друку.

акад. Карський наводить з пам'ят. XVI в. (Бѣлорусы, II, 2, ст. 350). Але справді зазначена діялектична білоруська особливість значно складніше з'явище, ніж це здається на перший погляд. Тут ми маємо не тільки запозичення твердої приголосної (напр., *д* зам. *дз*, що в *будзем*) з 1-ї особи одн. або з 3-ої множ., а ще й заміну тематичної голосної *е* на *о* (після акання *а*), яка й повинна була усунути пом'якшення попередньої приголосної. Дивна була-б також річ, коли-б даний процес становив наслідок аналогії, що ця аналогія обмежилася тільки ф. 1-ої особи множ. А чому ніколи й ніде не кажуть *ён буда* замість *ён будзя* або *ён будзе*?

Не дуже сміливим, здається нам, буде пояснювати зазначені білоруські форми, як спадщину передісторичних часів, а саме так званої індо-европейської прамови, в якій, як відомо, тематична голосна *-о-* відзначала не тільки 1 ос. одн. і 3 множ., але також 1 особи множ. і дв. Цю-ж саму голосну перед закінченням *-мъ* ми бачимо й у ст.-слов. мові в формах минулих часів (напр., в несигмат. аор. *вед-о-мъ*, в ф. імперф. *нес-ѣа-х-омъ*). Те, що таких форм немає в старо-білоруських пам'ятках, що могло-б доводити безпосередній звязок цих форм з формами передісторичних часів — за закид проти нашої думки стати не може. Ми не втрачаємо надії знати ствердження нашої думки і в історії блр. м., а поки-що цю відсутність ми пояснюємо тим, що старі блр. пам'ятки здебільша належать до північної й східньої частини Білоруси, які не знають форм, як *будом (-ам)*, *ідом*.

В словнику теж чимало цікавого подають білоруські говірки. Дещо з цього відзначимо. 1) Блр. *каунер*, як і укр. *комір*, знаходяться в звязку з відповідним польським словом. Але особливу цікавість становить для нас форма *каумі̯ер* (з дифтонгом) і *коумі̯ер*, що її ми знайшли на півд. від Прип'яти в Єльському районі, себ-то в говірках перехідних від блр. до укр. [1]). Ця форма вказує на ще один шлях від польського джерела до укр. слова *комір*. Ще в своїй „Украинской грамматикѣ“ (т. II, в. 1, ст. 142, ув.) акад. А. Ю. Кримський доводив, що стара форма цього слова *ко́внір* змінилася на *комір* через стадію *ко́мнір*, яка заховується в українських говірках. Але цілком можливо, що пізніша укр. форма *комір* з'явилася з *ковнір (коунієр)* і через иншу стадію, а саме через *коумір*, *коумі̯ер*, що, як ми бачили, теж існує в живих діялектах. Зміна носового зубного *н* на носовий губний *м* відбулася підо впливом попереднього губного *в* або *у*. Можливість такої зміни стверджується й на инших прикладах. У Свислоцькім районі Бобруйської округи нам доводилося чути *ваума́* (= хвиля); ця форма з'явилася з *вауна* з тієї самої фонетичної причини.

2) Білоруське *ту́мар, ту́марнік* [2]) — куркуль, скнара; вовкуватий чоловік,

[1]) Поки не буде досліджено межі поширення окремих з'явищ блр. м., буде неможливо визначити докладно границі цієї мови (як і инших слов'янських). Ось тому нам і доводиться вживати терміну перехідний що-до діялектів південної Мозирщини. Докладніш про них д. у моїй статті, яку я написав для „Всеслов'янського збірника“, що друкується в Загребі.

[2]) До цього-ж кор. відноситься, мабуть, укр. слово *тума́*. В словнику Грінченка наведено, як одне з значінь цього слова: „похмура, неговірка людина“.

нелюда та інші споріднені з ним слова. В своїому словнику білоруської мови Носович, перекладаючи слово *тумар* російським *скряга*, наводить прислів'я, в якому вживається цього слова: „То было-б дзіва, каб тумар да з голаду умар". Але в Бобруйській і Мінській округах ми знайшли ще слово *тумарнік*, що значить — нелюда, вовкуватий чоловік [1]).

В словах *тумар, тумарнік -ар*, звичайно, суфікс; корінь-же *тум-*, здається нам, походить од праформи * *toum-*, що чергувалася з * *teum-*. З першого виду могло з'явитися слово т͡уман, з * *teum-* через стадію * *tjum-* на східньо-слов'янськ. ґрунті повинно було розвинутися *чюм-* > *чум-* і ця форма й відбивається, мабуть, у таких словах, як чум-азый, чум-ичка і навіть чумак [2]) з першим основним значінням — чорний, брудний.

Можливо, що в звязку з наведеними словами стоїть і слово туча, ст.-сл. тꙋча < * *tum-tja* Нарешті, не дуже сміливим може буде звязати ці слова з коренем *тьм-*; *ь* зам. *ъ* у ньому не може бути за перешкоду до визнання нашої етимології. Як в инших випадках, так і в даному балтицькі мови вказують на можливість чергування *ъ/ь* з наступним сонантом (пор. хоч-би Г. А. Іллінського «Прасл. граммат.», ст. 188 й наст.). Отже, за первісне значіння кореня, що лежить в основі зазначених прикладів, треба вважати значіння темний, а звідси пізніше розвинулося значіння блр. тумар — кулак, нелюда.

3) Укр. довбати, блр. *дауб-* і рос. *долб-* та ин. слов. варіянти, відтак долото, болг.-чеське dlato, то-що, всі ці слова розвинулися з праформи * *dolbh-*; пор. ст.-пруське dalptan. Але лт. dẽlba, потім dilbti вказують ще на варіянти з *e* та з *ь*. Перший з них відбивається в сл. dlě̃to і діялект. срб. длијѐто. Ступінь кор. з *ь* існує й далі в словах дзе́ў͡убаць і дзяў͡убаць — довбати, також значить і дзюбати; відношення цих прикладів, що, безумовно, з'явилися з * *дьлб-*, до укр. дзюбати та білоруського-ж дзюбаць, яке є в цій мові поряд з варіянтами наведеними вгорі (д. „Беларуска-расійскі слоўнік" Байкова й Некрашевича, 1925, ст. 94—95), зостається для нас поки-що не зовсім ясне.

4) Блр. цівѐся, ціцѐперся — давно. Півд.-блр. говірки знають утворення, подібні до укр. чимало, чи один. Там-таки знаходимо й слова цівѐся, ціцѐперся, що склалися на такий спосіб, тільки не з двох, а з трьох слів. Цівося, ціцеперся походять з запитальних злученнів ці вось се, ці цепер се. По-рос. треба було-б сказати: „вот ли, теперь ли (это случилось)?!" Після-ж того, як відбулося злучення, *-се* у відчиненому кінцевому складі в наслідок якання змінилося на *-ся*.

5) В півд.-блр. діялектах я чув слово ча́віць, нача́віць = давити, кусати (воўк начавіў ауцу), відоме і в укр. говірках (чави́ти). Чи не походить це слово від того кор., що його маємо в слов'янському kovati (кувати), а саме від подовжен. ступ. * *kēv-*?

[1]) Того самого етимологічного походження, мабуть, і назва річки *Тумараўка* (недалеко від Бобруйського).

[2]) Що-до всіх цих слів з кор. чум- нічого не знаходимо в «Slavisches Etymolog. Wörterb.» Бернекера.

Цікаві трапляються в блр. говірках і семасіологічні зміни. В Заславському районі Мінщини і на Виленщині поруч слова шмат — багато (воно досить поширене в західн. Білорусі) вживається в значінні мало слова кусок: кусок вады выпіла. В Заславському-ж районі нам доводилося чути слово крапчэй у значінні більше; у цьому-ж самому значінні в Осиповицькому р. Бобруйської окр. знайшли ми слово лепей (лепей, як дзесяць гадоу); пор. значіння франц. сл. mieux.

І. ЛЮБАРСЬКИЙ.
Проф. Кам'ян.-Подільськ. Ін-ту Нар. Осв.

ОКРЕМІ ЯЗИКОВІ РІВНОБІЖНІ.

Зусиллями багатьох учених простудійовано силу слів, що мають свої рівнобіжні як в індоевропейських, так і в неіндоевропейських язиках. Спорадичні екскурси в цьому напрямку навели нас на ось які міркування що-до окремих рівнобіжних язикових проявів та своєрідного розуміння їх в окремих народів.

1. В околиці м. Могильова над Дністром невеличке передмістя, за переказами, з давніх давен має назву „Дерло". За цими-ж-таки переказами, свою назву це передмістя дістало від річки, що іменується „Дерло"[1]), на правому та лівому боках якої воно більшою частиною розкинулося. Мала й звичайно тиха річка Дерло у весняні дні, коли тануть сніги, та в літні, коли випадають великі дощі, значно більшає, течія її стає надзвичайно бурхлива та швидка, так що нищить на свойому шляху міцні перепони, котить величезне каміння та виривае з корінням дерева[2]). Ось від того, говорить звичайна народня свідомість, і дістала річка собі назву Дерло: від „дерти" — рвати[3]).

Така етимологія цілком неправдива. Вона не має для себе ґрунту в законах язикового розвитку та й не погоджується з фактично-історичною обстановою язикових впливів тамтешнього давнішого оточення. Якщо прийняти до уваги історичну минувшину м. Могильова та його околиць, можна буде бачити, що з боку язикового, ще не так давно, його людність складалася з трьох громад — носіїв вірменського, грецького та жидівського язиків[4]). Обстанова, що в ній перебувала людність, яка переважала в передмісті Могильова, примушує нас шукати коріння назви цієї річки в язику вірменської громади. Звертаючися до останнього, ми можемо в назві „Дерло" вбачати справді язикову решту перебування в м. Могильові вірменів. Етимологічна аналіза викриває належність її до тієї семасіологічної категорії, в яку входять слова, що визначають джерело — річку, бо на язику вірменів річку зветься — „джерело", солодка вода, порівн. груз. ցամո [5]).

[1]) Р. Дерло починається в с. Конатківцях, Могилівської округи, за 30 кілометрів від Могильова, і впадає до Дністра у м. Могильові.

[2]) Историко-статистическое описаніе П. ц. предмѣстья Могил.-Подол. еп. Дерла 1868

[3]) Порівн. стимол. въ „Русск. Филолог. Вѣстн." 1916, № 4. Б. Ляпуновъ, Этимологическія изслѣдованія въ области древнерусскаго языка, стор. 260—263.

[4]) Книга исходящая рапортамъ, сообщеніямъ и прочимъ бумагамъ. Могилевъ-Под. за 1801 годъ, passim.

[5]) Првн. E. Berneker, Slavisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 369; Ém. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue Grecque, Heidelberg 1923, 126—127;

2. Напрямок „куди“ в грецькім язику первісно передавано було простим знахідним відмінком, що́ наза́всіди збережено в латинськім язику в словах domum — додому, rus — на село та при назвах міст, напр.: Athenas, Carthaginem, Corinthum, Romam та ин. Але грецький язик незабаром мусів удатися тут до прийменника εἰς та приставки — δε, яку привішувано було наприкінці знахідного відмінку, напр., Ἀθήναζε з Ἀθήνασδε, ἅλαδε — в море, κλισίηνδε — до хати, οἶκονδε або οἴκα-δε з οἴκῳ-δε — додому, φύγαδε, ба навіть ἐνθάδε [1]) та ин., так що первісна форма знахідного відмінку цього призначення зникла з самостійного вжитку. Приставка — δε, як бачимо, з'являється в даному разі ззаду знахідного відмінку, з фонетичного боку наближається до ненаголошуваного складу, й тому піддається діянню закону sandhi і, взагалі, поділяє його долю. Вона відбивається в авест. зенд. — da в vaesmən — da додому, старопівнім. to, стргорнім. zuo, za, ze, zi, новогорнім. zu, стрсакс. tô, стрболг. do, полаб. dü, лит. do [2]). Лінгвісти здебільша цю приставку — δε, як прислівниковy, так і приймен., об'єднують в індоевроп. пні *do, de [3]). Російський язик, як нам відомо, у цих випадках уживає прийменника „в“, а український язик, так само і польський та чеський, користується тут прийменником „до“, що й являє собою не що як зміну інтонаційної закраски грецької приставки — δε через зниження середнього ступеня інтонації до підсереднього її ступеня, напр., укр. — до до́му, польськ. — do dómu, чеськ. — dó dómu (але й domů). Тільки в грецькім язику до з піднесенням інтонації на середній ступінь у виді — δε стоїть ззаду слова, як οἶκονδε, а в українськім, польськім та чеськім воно стоїть попереду слова: do domu.

3. До загально-грецького язика з індоевропейського праязика перейшла така форма певної групи іменників (так зв. „безродових займенників“), яка на новому ґрунті не могла втриматися, принаймні, в своїм давнішнім значінні, по силі диференціяції розумінням, застосувавши часто-густо й неподібне до инших що-до зовнішнього вигляду напідметово-подібне закінчення — then. А тому, крім звичайних форм родового відмінку одн. грецьких згаданої групи іменників: (ἐ)μεῖο, (ἐ)μέο, (ἐ)μοῦ та (ἐ)μεῦ від ἐγώ, σεῖο та τεῖο, σέο, σοῦ, σεῦ, від σύ та τύ, ἕῖο та ἕοτο, ἕο, εὖ, οὗ, вживали, як форми родового відмінку, ἐμέ—θεν, σέ θεν ἕ—θεν [4]). Цей прислівниковий визвук — θεν став живу-

---

А. Преображенскій, Этимологическій словарь русскаго языка, Москва 1910–1914, 229 і д., 147 і д.; С. Кульбакинъ, Украинскій языкъ, Харьковъ 1919, 41; А. Шахматовъ, Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка, СПБ. 1915, 122—124.

[1]) Првн. Persson, Indogerm. Forsch. II 218a 4.

[2]) Bezzenberger, Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache, Göttingen 1877, 280.

[3]) F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin 1924, 547; A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1910, 221 і д. з зазн. там літературою; E. Berneker, op. c., 203; K. Brugmann—A. Thumb, Griechische Grammatik, München 1913, 300; А. Преображенскій, op. c., 186. Инакше Погодін. Він відокремлює слов'янське „до“ з названого ряду індоевропейських модифікацій і намагається, без достатніх на те підстав, вивести його з * dom. А. Погодинъ, Слѣды корней-основъ въ славянскихъ языкахъ. Варшава 1903, 213 і д.

[4]) K. Brugmann—A. Thumb, op. c., 264.

чим відмінковим суфіксом, зокрема в згаданих так зв. безродовозайменникових формах, які спочатку були власне аблятивами та значили: від мене, від тебе, від себе. Ця приставка — θεν визначала напрямок „звідки", напр., Ἀθήνη θεν — з Атен, κλισίη — θεν — з хати, οὐρανόθεν — з неба, ἄλλοθεν, πόθεν [1]) та ин. Щоб передавати цей-таки напрямок „звідки", в латинськім язику вживано приставку ed або od, що в орудному відмінкові злилася з пнем, напр., Romā (d), „з Риму" tē (d), sē (d) від мене, від тебе, від себе та д. т. под. Але з давнього часу ця приставка бувала й у функції родового відмінку, як у цьому пересвідчують нас νῶν δ'ἐμέθεν ξυνές ὦκα [2]), σοί τε καί τέκνῳ σεθεν [3]) та багато ин. В слов'янськім язику вживається од (отъ) [4]), як прийменника, що в українськім язику буде мати вигляд від (од). Отже, цією стороною функції згаданих грецької та української форм иноді накриваються, як ось: грецькі εμέ—θεν, σέ—θεν, ἕ—θεν вживаються в змислі genetivi comparativi, напр., ὅσσον φέρτερος εἰμι σέθεν [5]), що по українськи, відповідно до значіння приставки — θεν, докладніше передається: „оскільки я дужчий від тебе".

Із цих побіжних трактувань видко, що й тут відбувалося усталення детермінантів у різних аспектах в залежності від певних своєрідних особливостей того, хто давав назву речам чи явищам та їхнім взаєминам. Тим-то слово, нагадуючи нам про річ, разом з тим має у собі певний погляд на неї, характерний для психічної фізіономії його носія, а значить, детермінант, уміщений в етимологічному розумінні слова, може дати нам вказівки що-до того, з якого кола уявлінь та понять вийшло слово, до якого культурно-історичного моменту воно стосується і яку фазу в історичному розвитку окремих осіб чи цілого суспільства воно собою характеризує. Справді, одні особи спиняють свою увагу на певній особливості, а інші цього не робили. Чому? Зосередження та скерування уваги в бік певних ознак речи пересвідчує, що ці ознаки та риси легко спричинюють резонанс у тім колі думок та уявлінь, яке панує в психіці. Коли порівнюється нову річ до старої, на передній план звичайно висувається тут ознаки та сторони, які в переднішому досвіді або вже частенько зустрічалися або залишали яскраве враження, як рядок енергійних реакцій, що ними звичайний склад думок відповідає на протискування в свідомість нових елементів, ідучи шляхом найменшої затрати сил відповідно до несвідомого намагання заощаджувати витрату психічної енергії.

---

[1]) K. Brugmann—A. Thumb, op. c., 29; E. Kieckers, Historische griechische Grammatik, II, Berlin 1926, § 38.

[2]) Іл. 2, 26.

[3]) Aeschyl. Pers. 218.

[4]) А. Соболевскій, Лекціи по исторіи русскаго языка, Москва 1907, 110; St. Smal-Stockyj, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913, 111; С. Кульбакинъ, Сербскій языкъ, Полтава 1917, § 53.

[5]) Іл. I, 186.

І. В. ШАРОВОЛЬСЬКИЙ.
Проф. Київського Інституту Народньої Освіти.

ПРИЙДУЧИЙ ЧАС на -МУ.

Походження й функції [1]).

Викладаючи історію французької мови й порівняльну романську граматику, я часто звертав увагу слухачів на схожість в утворенні прийдучого [2]) часу в українській мові з одного боку і в романських — з другого. Як відомо, в цих останніх здебільша прийдучий час складається з інфінітива, до якого додається теперішній час допомічного дієслова мати: франц. chanter-ai, -as, -a, -ons, -ez, -ont, італійське canter ò, ai, -à, -emo, -ete, -anno; провансальське chantar-ai, -as, -a, -em, -etz, -an і т. и.; всі ці форми виводяться з латинського cantare habeo > cantar'abeo > cantar ayo > cántaro.

Зазначені романські форми нагадують український прийдучий час (співатиму), який теж утворюється з неозначеної форми (співати) і -му (замість иму — з утратою початкового *и*), себ-то теперішнього часу дієслова яти (= церк.-слов. ѧти), спорідненого ц.-сл. имѣти [3]). І перед нами повстає питання: чи ця схожість випадкова, чи може між українською й романськими формами є якийсь звязок?

Досліди в галузі історії української й російської мови й української граматики не дають відповіди на це питання та й взагалі не дуже звертають увагу на форму прийдучого часу з -му. Переглянувши чималу літературу, я дізнавсь тільки, що ця форма властива різним діялектам, а саме: українському [4]), де її вживається поруч з формами: буду + інфінітив; поліському, який знає, крім двох зазначених форм, ще й третю: му + інфінітив (яка властива тільки підляській говірці, а в сіверській є тільки одна форма: буду + інфінітив); а що-до червоноруського діялекту, то тут розповсюджена

---

[1]) Висловлюю щиру подяку проф. Є. К. Тимченкові за його допомогу вказівками, книжками і т. и. та за моральну підтримку, яку я завсіди діставав у нього, компонуючи цю статтю.

[2]) Вживаю цю форму (замість нині звичайної в шкільних граматиках прийдешній), бо вона існує в нашій мові з давніх часів; порівняй „Лексіконъ“ Беринди (1653 р.), стор. 32: будущій... прійдучий, что маетъ быти; стор. 168: прійдучого часу.

[3]) Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1924, S. 425.

[4]) Я додержуюся термінології й класифікації Михальчука („Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіемъ Галичины“ в „Трудахъ этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“, т. VII, СПБ, 1872, стор. 453), який дає найповніший матеріял що-до прийдучого часу.

форма буду + дієприкметник минулого часу II або інфінітив; галицька-ж говірка знає крім того форму прийдучого часу, що складається з інфінітива + му, а в карпатській -му стоїть перед інфінітивом [1]); крім того, я дізнавсь, що форма на -му вживалася вже в XVI в., а в XVII — була досить розповсюджена [2]), і що вона властива деяким білоруським говіркам [3]).

Таким чином, ми маємо відомості про розповсюдженість цієї форми саме тепер і про її вживання за старих часів, але нам нічого невідомо про її походження. Розвязати це останнє питання, з'ясувати одночасно відношення форми на -му до романської, що складається з інфінітива й теперішнього часу дієслова мати, і дослідити її поступінне поширення — таке завдання першої частини цієї статті.

1. Походження.

I.

Слов'янські мови (як і германські) не мають органічної форми прийдучого часу, яка-б утворювалася за допомогою наростків (порівн. лат. amabo, грец. παιδεύσω): в них прийдучий час визначається теперішнім часом того або иншого допомічного дієслова з додатком інфінітива або дієприкметника минулого часу II. Здебільша в слов'янських мовах ролю допомічного дієслова відограє форма відповідна ц.-сл. БѫДѫ (укр., рос. буду, чеськ., сербо-луж. budu, словац. budem, польське będę, кашуб. bọdą, сербо-хорв. будем, словін. bôdem, bôm), причому для утворення прийдучого часу до неї додається або інфінітив (в укр., рос., чеськ., сербо-луж., словац., польськ., сербо-хорват. мові), або дієприкметник минулого часу II (у ц.-слов., укр., кашуб., польськ., сербо-хорв., старо-чеськ.). Менш розповсюджені форми прийдучого часу, що утворюються за допомогою теперішнього часу дієслів хотіти (ц.-сл. ХОШТѫ, рос., укр. хочу, болг. щѫ; сербо-хорв. ћу), почати (ц.-сл. НАЧѢНѫ, старе рос. й укр. начну), мати (ц.-сл. ИМАМЪ, старе рос. й укр. имамъ, старе хорв. imam) + інфінитив [4]).

Переглянувши способи утворення прийдучого часу в слов'янських мовах, ми не надибали форми, що утворюється за допомогою иму, себ-то теперішнього часу дієслова яти (= ц.-сл. ѧти), — це тому, що вона властива

[1]) Соболевскій, Очеркъ русской діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе (Живая Старина, 1892 г., вып. IV, отд. I, стр. 49); Михальчук, ib., стр 509; Ogonowski Studien auf dem Gebiete d. ruthenischen Sprache, Lemberg 1880, S. 147; порівн. Писання Федьковича, т. I, у Львові 1902, стор. 137: чарочкою пити-му, по під воду блукати-му, свого роду шукати-му.

[2]) Житецкій, Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII—XVIII в., Кіевъ 1889, стор. 134, прим. 2.

[3]) Житецкій, ib.; Шимановскій, Очерки по исторіи русскихъ нарѣчій. Черты южно-русскаго нарѣчія въ XVI—XVII ст., Варшава 1893, стор. 87.

[4]) Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, B III., Wien 1876, S. 127, 176, 200 f., 246 f., 285, 330, 397, 466, 533; Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, B. II, Göttingen 1908, S. 177 ff.; Флоринскій, Лекціи по славянскому языкознанію, ч. I, 1895, стр. 144, 328 сл.; ч. II, 1897, стр. 174, 312, 487, 580, 664.

тільки східній групі слов'янських мов: російській, українській, білоруській. Треба зазначити, що и м у може стояти після інфінітива (і тоді вона втрачає початкове *и)* і перед інфінітивом, причому в такому випадкові подекуди замість и м у вживається м у. Форма и м у + інфінітив трапляється в українських (в Космачі [1])) і російських (вологодських, костромських та ярославських [2]) говірках і була в білоруських (див. далі); а що-до форми м у + інфінітив і інфінітив + м у, то вона властива тільки українській мові — це є виключно українська форма.

Правда, проф. Карський знайшов і в білоруській мові цю форму. В своєму „Обзорѣ звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи", М. 1886, стор. 155 він пише: „Будущее =... инфинитиву спрягаемаго глагола съ м у, м'є ш і т. д.: р а б' и́ ц' и м у, р а б' и́ ц' и м є ш и т. д. Послѣднее описаніе для будущаго — явленіе старинное: што ся и м у т ь дѣяти В. А. (= Собрание древних грамот и актов городов Вильно, Ковно и др.), 4 (1432), м а є т ь отповедити, ibid."

Але Житецький в „Очеркѣ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв." К. 1889, стор. 133, прим. 2 зауважив, що проф. Карський не зазначив місцевостів, де ця форма існує, що він помилково прилучив північну українську говірку пинчуків до білоруської мови; а коли така форма й справді є в білорусів, то вона зайшла до них із північно-західніх українських говірок. Не розвязуючи питання про походження, проф. Карський у т. II, 2, стор. 390 своїх „Бѣлорусовъ" навів з „Матеріаловъ для изученія быта и языка бѣлорусовъ" Шейна, „Бѣлорусскихъ народныхъ пѣсенъ" Малевича, СПБ. 1907 (Сборн. отд. русск. языка и словесн. А. Н., т. 82), „Lud białoruski" Федоровського цілу низку прикладів і свої спостереження, які безумовно доводять існування білоруського прийдучого часу на -м у, а саме: и ц и м у (Шейнъ, Мат. I, № 359, Слуцк), с о б и р а ц ь м у (ib., № 580), й ц и м у, -е ш (Мат. I, № 10, Моз.), р о б и ц ь м у (ib.), о т ч и н я ц ь м у (ib.), н е с ц и м у (ib., № 17, Рѣчиц.), х в а л и ц и м у (ib.) і т. ин. На підставі цього матеріялу і своїх спостережень над живою мовою він робить такий висновок: „Такимъ образомъ районом распространенія будущаго типа ‚робициму' слѣдуетъ считать мѣстность, лежащую къ югу отъ Гродна, Новогрудка по направленію къ Рѣчицѣ. Образованіе это... вытѣсняется формами типа ‚буду робици'; это стало тѣмъ естественнѣе, что составъ этого образованія, повидимому, затемнился (ср. чымъ буду ходзицимо да просицимо, тымъ бардзей самъ зроблю, Мат. Б., № 17, Рѣчиц.)".

Всі ці матеріяли, що їх зібрав Карський, дуже важливі: вони цілком стверджують, на мій погляд, думку Житецького. З них ми бачимо, що форма прийдучого часу на -м у властива не всій білоруській мові, а тільки частині її, яка межує з північно-західніми українськими говірками, де її вживають [3]);

[1]) O g o n o w s k i, Studien, S. 147.

[2]) С о б о л е в с к і й, Лекціи по исторіи русскаго языка, 4 изд., М. 1907, стор. 238; Д а л ь, Толковый словарь живого великорусскаго языка, т. II, М. 1905, стор. 95.

[3]) Ця форма є в середньо-поліській говірці (Михальчук, 493), чорноруській (ib., 496) і підляській (але в останній м у стоїть перед інфінітивом; ib., 495); записано її в Картуз-Березі (колишн. Пружан. повіту Гроднен. губ., ib. 550), у Межевицькій волості колишн. Слонім. повіту тієї самої губ. (ib., 595) і в Мозирськ. пов. Мінськ. губ. (ib., 596).

що вона значно молодша від української: в нашій мові вона трапляється вже в XV в. (див. далі), а білоруські матеріяли, на які посилається Карський, належать до XIX в. [1]); що вона, очевидячки, наносне явище, яке білоруська мова не засвоїла остаточно, про це свідчать вирази: буду ходзицимо, буду просицимо і той факт, що її заступають старі форми з буду. Коли до цього додати, що наш прийдучий час на -му виник на півдні української території під романським впливом (див. далі), то висновок: білоруси позичили його в українців — напрохується сам собою.

Після всього зазначеного вгорі не може бути, здається мені, сумнівів, що форма прийдучого часу на -му є виключно українська, що в цій формі виявилася, між иншим, лінгвістична творчість українського народу. Тепер треба дослідити, коли й де вона виникла.

II.

В найстаріших українських пам'ятках для утворення зложеної форми прийдучого часу вживається дієслів имамь, хочу, начьну, буду.

Перша форма (имамь + інфін.) була дуже поширена в XI—XII в.: вона мала велику перевагу над иншими. У „Сборникѣ Святослава“ 1076 р. я знайшов 5 випадків її вживання: трѣбовати имамь (див. видання Шимановського, Варшава 1894, стор. 27), не имаши посрамленъ быти (ib., 33), имоуть имѣти (ib., 42), искати бо имамь (ib., 43), искати бо имать (ib., 43); форм з начьну—3 (ib., 37, 42, 68), з хочу—2 (ib., 55, 90), з буду (+ дієприкмет. минул. II)—2 (ib., 43, 73); у „Житіи Ѳеодосія Печерскаго“ XII чи початку XIII в. (видання Бодянського, М. 1859) форм з имамь 18 (ib., 4 — 6, 7 — двічі, 19 — двічі, 20 — двічі, 21 — двічі, 22, 25, 28, 15 — двічі, 26 — двічі), а з начьну — 2 (7, 15); у „Житіи Бориса и Глѣба“ XII — XIII в. (вид. Бодянського в „Чтен. О-ва Истор. и Древн. Рос.“, 1870, кн. I) з имамь — 4 (ib., 2, 4, 5, 12), з начьну — 1 (ib., 13). У „Словахъ Григорія Богослова“ (вид. Будиловича, СПБ. 1875), щоб перекласти грецький прийдучий час, уживається постійно имамь з інфінітивом (а також ѣждѫ з дієприкм. минул. II) [2]).

У Лаврентівському списку літопису найчастіше вживається до кінця XI в. имамь (див. Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, изд. Археограф. Комиссіи, СПБ. 1872, стор. 62, 65, 92, 106, 123, 177, 188, 189, 210, 214); поруч з ним — почну (ib., 62, 82), а з початку до кінця XII в. хочу (ib., 51, 59, 62, 65, 103, 254, 308, 354). В Іпатському списку літопису XV в. [3]) спочатку найчастіше вживається имамь стор. (7, 14, 50, 53 — тричі, 59, 85, 209, 269,

[1]) І взагалі форма прийдучого часу з иму трапляється в білоруських пам'ятках лиш з XVI в.; Карскій, Бѣлорусы II, 2, стор. 389; Дурново, Очерк истории русского языка, 1924, стор. 313 і д.

[2]) Будиловичъ, Изслѣдованіе языка древне-слав. перевода XIII словъ Григорія Богослова, СПБ. 1871, стор. 43, 52.

[3]) Ипатьевская лѣтопись (Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изд. Археогр. Комиссіею А. Н., т. II), вып. I, Петроград 1923; а також — де сторінки зазначено курсивом — СПБ. 1843.

31, *169*), а далі — приблизно з половини XIII в. — воно поступається місцем дієслову хочу (ib., 60, 250, 262, *38*, *43*, *55*, *142*) і начну (26, 28, 42, 53 — двічі, 72, 103, 104).

У грамотах форма з имамъ незвичайна: в „Южно-русскихъ грамотахъ, собранныхъ В. Розовымъ", К. 1917, я надибав її тільки двічі; не имамъ искати (1401 р., стор. 64), имать служити (1390 р., стор. 176); у „Матеріалахъ" Уляницького [1] — 4: имамы помогати (1395 р., стор. 8 і дальші), имамъ остерегати (1402 р., стор. 12), имамы пополнити (1438 р., стор. 57), имамы держати (1484 р., стор. 114).

На підставі зазначених матеріялів можна гадати, що форма прийдучого часу: имамъ + інфінітив почала з половини XIII в. вимирати в нашому письменстві, а коли вона трапляється часом і пізніше, то тут відограва свою ролю церковно-слов'янська традиція, яка була дуже міцна, між иншим — і в грамотах, писаних так званою західньо-руською мовою [2].

Уже в найстаріших пам'ятках форма имамь + інфінітив визначала не тільки час — иноді вона набувала модального значіння, висловлюючи можливість, необхідність, потребу і т. и.; напр.: вѣнчѧти бо сѧ имать сий (= цьому доведеться), а он моучити (Сбор. Святослава 1876, стор. 42); ты же оун сий... и не имаши (= не повинен) трьпѣти скърби (Житіе Ѳеодосія Печер., 5); дъвоіѥго имамъ (= мушу) чаѧти (Житіе Бориса и Глѣба, 4).

Коли имамь, як допомічне дієслово, щоб утворювати прийдучий час, почало вимирати, то його функції перейшли до инших дієслів. Модальну функцію взяли на себе дієслова: имѣю, имаю, маю, яких дуже часто вживалося в старих грамотах XIV—XV в.; наприклад: имѣть тии люди дати (1374 р., Розов, стор. 11), имѣеть кнѧзю служити (1377, ib., 24), имѣеть держати (1386 р., ib., 31), ходити имѣють (1433 р., ib., 125; порівн. стор. 31, 91, 100 та ин.); имѣю держати (Уляницький, 12, 1402 р.), не имѣетъ ему заплатити (1411 р., ib., 21; порівн. стор. 22, 40 та багато ин.); ждати имаеть, имаемо воротити (1388 р., Розов, 37), имаѣть служити (1394 р., ib., 53, порівн. 59, 87, 89 та ин.); имаеть Романъ служити (1400 р., — Уляницький, 1400 р., стор. 11), имаемы его остерегати (1404 р., ib., 15, порівн. 35, 79 і т. ин.); мает истецъ ждати... заплатити (1435 р., Розов, стор. 134), маѣть быти, маѣть търывати (1438 р., ib., 141 та ин.); маемо... издержати (1402 р., Уляницький, стор. 13), маемъ быти (1442 р., ib., 59 та ин.).

Що-до функції имамъ, як допомічного дієслова для утворення прийдучого часу, то вона перейшла до иму. Акад. Соболевський у „Лекціяхъ по исторіи русскаго яз." (вид. 4, М. 1907, стор. 237) наводить, як найстаріший приклад прийдучого часу з иму, з „Житія Ѳеодосія Печер." XII в.: не имоуть ти створити, але це, очевидячки, помилка; вся фраза читається так: не имоуть

[1]) Матеріалы для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV—XVI вв., собр. Уляницкимъ (Чтен. въ О-вѣ Ист. и Древн. Рос., М. 1887).

[2]) Карскій, „Что такое западно-русское нарѣчіе" в „Трудахъ IX археол. съѣзда въ Вильно", т. II, М. 1897, стор 64 сл.; Яцимирскій, Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія, СПБ. 1909 (Сборникъ по славяновѣдѣнію); Bogdan, Ueber die Sprache der ältesten moldavischen Urkunden (Zbornik u slavu V. Jagiča, Berlin 1908, S. 369--377).

ти никоіє́ѧ пакости створити лукавии бѣсы, не бо видѣти их имаши; тут имаши примушує вважати имоуть за 3 особу мн. од имамь (*оу* замість ѫ у 3 особі мн. не раз трапляється в цій пам'ятці; порівн., напр., начноуть, [стор. 15]); крім того, в „Житіи" трапляється 18 випадків уживання складної форми прийдучого часу з имамь, і жадного — з иму.

Найстаріші відомі мені випадки вживання прийдучого часу з иму належать XIII — XIV в.: кто иметь чинити (грамота Владимира Васил. Волынск. 1288 р.; див. Срезневскій, Матеріалы для словаря древне-русск. яз., т. III, СПБ. 1912, стор. 1669 і д.); имуть давати дань (Жалованная Подольск. кн. Александра Коріатовича 1375 р., Розов, стор. 20). У XV в. ці форми вже дуже численні: имет оуступати, держати (1427 р., Розов, 108), имет сѧ уступати (1459, ib. 173; порівн. 154); иметь... казніти (1435 р., Уляницький, 47), иметь поставити (1466 р., ib. 97; порівн. 42, 72, 87 та багато ин.).

З цієї останньої форми (иму + інфінітив) виник і український прийдучий час: інфінітив + му.

У „Матеріалахъ" Уляницького надруковано грамоту, що має заголовок: Stephanus palatinus Moldaviae cum Bogdano filio testatur sibi condonatam culpam et injurias; „писано оу Хръловѣ в лѣто ҂зз (7007)", себ-то в 1499 р. (див. Уляницький, стор. 170, № 105); тут ми читаємо між иншим: будемъ ли тогди у которой немощи та немочи мемъ сами ехати (стор. 174); тогда имъ... маемъ дати вѣдати и указати какъ мочи мумъ наиборзо (стор. 175). Що тут (не)мочи є інфінітив, а не родов. відм. од мочь, яке слово трапляється в грамотах (порівн.: по длугу всеѣ нашеѣ мочи — 1395 р., ib. 9; именем и моча вших землѧн — 1388 р., Розов, 39), про це свідчать такі вирази: будемъ болше мочи (1411 р., Уляниц. 22); а туркомъ, колико боудум мочи быти имъ непрііатели (зазначена вгорі грамота Степана 1499 р., ib. 175); боронити не маем и не будем мочи (Книга Замковая Владимирская 1567 р., № 934, Архивъ Ю.-Зап. Россіи, ч. VIII, т. III, стор. 77); никто не мает, ани мочи будет (Книга Гродская Луцкая 1570 г., ib. стор. 219). Отже, не може бути сумнівів, що вирази: немочи мемъ, мочи мумъ є прийдучий час од дієслова мочи як-раз того типу, що нас так цікавить.

З грамот ми бачимо навіть, як він складавсь. Ще в грамоті, що написав у Віслуї Стецько 1456 р. (Уляниц., стор. 87), читаємо: как мочи имемъ; на що мочи имемъ ихъ упросити; мочи иметли... а пакъ ли не мочи иметъ съ того спросити. Тут уже скрізь допомічне дієслово (иметъ, имемъ) стоїть безпосередньо після неозначеної форми мочи. Спроби сполучити їх маємо в грамоті, написаній у Сучаві в 1457 р. (ib., стор. 93): що мочь мемъ досѣгнути; где що мочь мемъ добувати. Тут мочь мемъ одбиває, мабуть, перехідну форму *мочи ймем, що виникла з мочи имем і дала потім мочимем[1]).

На підставі зазначеного матеріялу можна зробити висновок, що форма прийдучого часу: інфініт. + му почала утворюватися з половини XV в. і наприкінці його склалася.

[1]) Порівн. Кульбакинъ, Украинскій яз., Харьковъ 1919, стор. 80, 26.

Цікаво зазначити, що всі ці грамоти виникли на румунському ґрунті, поблизу української території (у Вислуї, Сучаві, Хрълові), що складалося їх в імени молдавських господарів, иноді й при них самих (порівн.: мы... с Стефаном воеводою... ту на тотъ часъ оу Хрѣловѣ боудучимъ слюбили — 1499 р., Уляниц., 176), що писали їх українські писарі [у грамоті 1456 р. читаємо: а Стецько писалъ у Вислуи; порівн. також такі вирази й слова: похилити (ib., 87), учинити над ними помста (ib., 88), радити (ib., 87), в ласци, шкода (ib., 94), ховати (ib., 171), моглы, нашимы, мешкати, усимы своимы... силамы (ib., 174), дило без жадной зрады (ib., 176) та ин.]; що за свідків та поручників були українці (порівн. імена: Алекса, Могила — ib., 176) і румуни (Шандру, Лука Арбоуре, Кълну — ib., 176), себ-то в таких місцях і обставинах, де румунська й українська стихія перебували в тісному звязку. Тому мимоволі повстає питання: чи не впливала румунська мова на складання таких форм прийдуч. часу, як мочимем?

III.

У романських мовах (як то було і в народній латині) прийдучий час утворюється здебільша з неозначеної форми, до якої додається теперішній час дієслова мати (лат. habere)[1]. Вийнятком є тільки румунська мова: тут уже в найстаріших пам'ятках[2] вживається замість мати теперішній час дієслова vrea (= лат. velle): voĭŭ, vei, va, vom, vetĭ, vor, який стоїть перед або після інфінітива: voĭŭ jura або jura-voĭŭ[3].

Жадна з романських мов не має форми прийдучого часу з velle, і мабуть у народній латині вживалося її дуже обмежено: Тильман, який написав велику статтю про походження прийдучого часу в романських мовах, міг навести з латинського письменства тільки два її приклади, причому один з них непевний[4]. І тому цілком зрозуміло, що Meyer-Lübke визнав форму прийдучого часу з velle за „вузько обмежену і пізнього походження“[5], а Срезневський[6] і Sanfeld-Jensen[7] зближали її з відповідними формами балканських мов: болгарської, сербської й албанської, які, не вважаючи на різне походження, мають у своїй будові чимало спільних рис, що, можливо, позичені в греків[8]. Справді, для утворення прийдучого часу в румунській мові вживається теперішній час дієслова vrea (хотіти): voĭŭ, який відпо-

[1]) Grandgent, An introduction to volgar latin, Boston 1908, p. 56, 172; Meyer-Lübke, Grammatik der romanischen Sprachen, B. II, Leipzig 1894, S. 137 f.

[2]) Себ-то — з XVI в., бо найстаріші пам'ятки румунської мови не виходять по-за межі цього віку; див. Densusianu, Histoire de la langue roumaine, t. I, Paris 1901, p. 27.

[3]) Tiktin, Die rumänische Sprache, Grundriss d. romanischen Philologie hrsg. v. Gröber, 2. Aufl., B. II, S. 599 f.

[4]) Tielmann, Habere mit d. Infinitiv und die Enstehung d. roman. Futurums (Archiv für latein. Lexikographie und Grammatik, B. II, Leipzig 1885, S. 168 f., vgl. S. 177).

[5]) Grammatik der romanischen Sprachen, B. II, Leipzig 1894, S. 138.

[6]) Извѣстія отд. русск. яз. и слов. А. Н., СПБ., 1861—3, т. X, вып. II, стор. 143—151.

[7]) Die nichtlateinischen Bestandteile im Rumänischen, Grundriss der romanischen Philologie, hrsg. v. Gröber, B. I, 2. Aufl., S. 526, vgl. 524 f.

[8]) Порівн. Bourcier, Eléments de linguistique romane, Paris 1910, p. 292.

відає грецькому θέλω, болгарському **шт ж**, сербському ћу, причому в румунській мові, як і в двох останніх, допомічне дієслово може стояти перед інфінітивом і після нього: рум. voĭĭ jura і jura-voĭĭ, порівн. болгар. **шт ж** писа і писа-**шт ж** і сербське ћу писати і писа ћу.

IV.

Повертаючися знову до питання про походження українського прийдучого часу на -му, ми констатуємо схожість між ним і румунським у тім, що допомічні дієслова в обох мовах 1) близькі своїм значінням (иму, як буде доведено далі, відповідало теперішньому візьмусь, заходжусь, що нагадує рум. vrea = хотіти) і 2) можуть стояти перед інфінітивом і безпосередньо після нього, сполучаючися з ним в останнім випадку в одно слово: voĭĭ jura і jura-voĭĭ, порівн. му (старе иму) писати і писати-му, писатиму. Коли взяти на увагу, що українська форма на -му виникла в XV в., себ-то підчас тісного звязку українців і румун саме в тих місцях, де українська й румунська людність стикалася, то висновок, що тут ми маємо вплив румунської мови на українську, цілком правдоподібний: поруч із старою формою иму + інфінітив почала вживатися, як і в румунській мові, інфінітив + иму, котре, втративши згодом своє початкове *и* після *и* інфінітива, дало му, а це му, пізніше відокремившися від інфінітива, почало вживатися також і перед інфінітивом, можливо, теж під румунським впливом. Инакше кажучи, українську мову втягнено, що-до прийдучого часу, у той процес, який відбувсь у балканських мовах, де теж поширилися обидві форми.

Стверджує зазначене вгорі діялектичний матеріял. Що далі від Буковини й південної Галичини, то менша різноманітність у формах прийдучого часу. В буковинських і галицьких говірках є всі можливі форми: буду + інфінітив (або дієприкм. минул. II), (и) му + інфінітив, інфінітив + му; те саме надибуємо і в підляській говірці; українському діялектові, а також властиво-поліським і чорноруським говіркам властиві форми: буду + інфініт. і інфініт. + му, а сіверській — тільки буду + інфінітив. Це можна з'ясувати тим, що форма буду + інфін. (а також дієприкм. минул. II) — найстаріша (вона трапляється в багатьох слов'янських мовах з давніх давен), і тому вона властива всім українським говіркам; а форма з -му виникла в Буковині і відсіль розповсюдилася на північ і схід, утрачаючи чим-далі свою різноманітність: до підляської говірки дійшли обидві форми: му + інфін. і інфін. + му (чому, можливо, сприяли постійні зносини Буковини з Польщею в XV — XVII в.); до українського діялекту, поліських і чорноруських говірок — тільки форма: інфін. + -му, а до сіверської, яка лежить осторонь (на північ-схід од Буковини), форма з -му зовсім не дійшла.

Наш погляд на походження прийдучого часу з -му стверджує так само і хронологія поширення цієї форми: старіші свідоцтва — ближчі до Буковини.

Виникши в XV в. в Буковині, ця форма в XVI в. перейшла до Луцька: в Луцькій книжці (Київський Центральн. Архів) читаємо під 1561 р. (л. 159 об.): иматиму, битиму; під 1566 р. (л. 98 об.) — держатиму;

під 1567 р. (л. 19) — уметиму [1]); в XVII в. вона вживалася вже в Київі: в „Лексіконѣ“ Беринди читаємо: спіратиметься, діспутоватиметь (стор. 159); взагалі, в XVII в. вона трапляється часто: молвитиметъ („Ключъ Разумѣнія“ І. Голятовского, изд. Кіево-Печер. Лавры 1660 р., стор. 140), видѣтимутъ (ib., 139), бачитимутъ (ib., 140), лежатимемъ, лежатиметь (Радивиловскій, Огородокъ Маріи Богородицы, изд. К.-Печер. Лав. 1676, стор. 281), мѣтимутъ, матимутъ (ib., 321 [2]); причинятимуся (Казанія, приданыи до книги Ключ Разумѣнія названой, изд. К.-Печ. Лав. 1660, стор. 137а), обѣцатимеш (ib., 243а) та ин. [3]). Пізніше вона розповсюдилася по Дніпру на схід і північ; принаймні, переглянувши Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. XIII, т. III („Акты брачнаго права і семейнаго быта въ Ю.-З. Руси въ XVI—XVII вв.“) і ч. VII, т. I („Акты о заселеніи Ю.-З. Россіи — XVI—XVII вв.“), я ніде не знайшов там формы з -му, а тепер, як відомо, її вживається в українському діялекті.

2. Функції.

З XIII в. почато вживати иму + інфінітив у значінні прийдучого часу поруч із старими його формами: буду, хочу, начну + інфін. Коли мова утворила нову форму, то можна гадати, що ця остання висловлювала окремий відтінок, якого не мали старі. Матеріял найстаріших пам'яток, який є в моєму розпорядженні, свідчить, що форма иму + інфін. підкреслювала активність, ініціятиву дійової особи, відповідаючи теперішньому візьмуся, заходжуся, надумаюся (= російськ. возьмусь, примусь, вздумаю [4]) + інфін. Порівн.: Кто иметь престоупати правила си (Церков. уставъ Владиміра по Синодальн. списк. XIII в., див. Срезневскій, Матеріалы для словаря древне-русск. яз., т. III, 1912, стор. 1670). Или отдасть что и не правити иметь... еже есть написано здѣ, буди ему тая же клятва (подтвержд. устав. грам. 1150 г. — XVI ст., ib.). Мне не вставши смотрить, кто иметь ченити по моем животѣ (Грам. Владим. Вас. Волынск. 1288 р., ib.). Кто иметь... ихъ обидити... того исказнимъ (Грамот. Витовта 1396 р., ib.). Хто иметь держати споръ с своим баскакомъ, тако ему будетъ (1283 р. — Лѣтоп. по Лавр. списку, СПБ. 1872, стор. 457). Коли вси землане имуть давати дань оу татары, то серебро имѣють такоже тии люди дати (1375 р. — Розов, Ю.-русск. грамоты, стор. 20). Имѣть в тые имѣніа встоупати сѧ (1446 р. — Розов, ib., стор. 154). Волен пан... логофетъ казнити и брати ис того, кто... не иметъ возити на тоты млины (1448 р. — Уляницкій, 72).

Таким значінням пояснюється й можливість вживання доконаного інфінітиву [5]) при иму; порівн. кто иметь... ихъ обидити (див. Срезнев., ib.).

---

[1]) Житецкій, Очеркъ литер. исторіи малор. нарѣчія, стор. 134, прим. 2.

[2]) Цит. за Житецьким, ib., стор. 134.

[3]) Шимановскій, Очеркъ по исторіи русскихъ нарѣчій, Варшава 1893, стор. 87.

[4]) Иму — доконане дієслово; див. Mazon, Morphologies des aspectes du verbe russe, Paris 1908, p. 11, 74.

[5]) Цього не помітив Потебня; порівн. його: Изъ записокъ по русск. граммат., Харьковъ, стор. 366.

Це значіння и м у в зложеній формі прийдучого часу було близьке до румунськ. vrea (х о т і т и), за допомогою якого в рум. мові утворюється прийдучий час, і тому воно сприяло зближенню обох форм і впливові румунської на українську в утворенні прийдучого часу: інфінітив + м у.

Пізніше ідея активности й ініціятиви, що мали форми з -м у, ослабла — залишилося тільки значіння початку: взятися, заходитися щось робити — значить почати. В звязку з цією зміною стоїть і те, що прийдучий час з (и) м у можливий тільки від недоконаних дієслів. Порівн.: А кто бы по правдѣ не служил... а того иметь король... казніти (1435 р. — Уляниц., 47). Не толко тыхъ, але других людей иматиму, битиму и вѣшати их буду (1561 р., Луцк. кн., 159 об.).

Як вишеньки-черешеньки та цвістимуть,
Як дівочки та віночки плестимуть,
Мимо твоїх ворітечок та нестимуть,
То не будуть та до хати привертати,
Та не будуть кватирочки відсувати,
Та не будуть та Марусі викликати (Метл. 154) [1]).

Нарешті, форми з (н) м у втратили иноді й ідею початку й почали вживатися просто в значінні прийдучого часу як доконаного, так і недоконаного. Порівн.: То держу и вживаю и держатиму (1566 р.—Луцк. кн., 98 об., див. Житецький, ib.). Нехай мене у короля позываетъ, я ему уметиму отказать (1567 р., Луцк. кн., л. 19; див. ib.).

Як не меш ня шановати,
То не меш ня мати (Пѣсни буковин. народа въ Записках Юго-Запад. отд. Русск. Этн. О-ва, т. II, К. 1875, стор. 454).

„Ой не піду, лекúнику,
Бо ня мене бити".
— „Та не будем, молоденька,
Не будем тя бити" (ib., 589) [2]).

---

[1]) Цитов. за Є. Тимченком, Українська граматика, Київ 1918, стор. 57.

[2]) 27 січня 1927 р. цю статтю було прочитано, як доповідь, на засіданні Комісії Заходо- й Американознавства в Українській Академії Наук.

Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ.
Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

НАГОЛОС УКРАЇНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ.

Типові особливості наголосу прикметників в українській мові стоять у найближчому звязку з системою праслов'янських інтонацій, що в найважливіших рисах з'ясував О. І. Белич у своїй чудовій праці „Акценатске студије", 1914 р. Беличів дослід що-до української мови потрібує, проте, деяких доповнень та корективів, які я й подаю нижче. Зауважу, що в руках у Белича, коли він складав свій твір, не було словника Грінченка. А я, навпаки, обмежуюся найбільше на ньому, зоставляючи діялектичний матеріял, позбавлений звичайно потрібної повноти, до дальшої проробки вже на підставі тих даних, що мені здаються досить міцні в межах свідчень, які знаходимо в словнику Грінченка.

У принципових фонетичних рисах українська система наголосу прикметників збігається з праслов'янською взагалі, але виявляє й деякі індивідуальні риси що-до напрямку граматичних асоціяцій.

I. Членні форми безсуфіксних прикметників.

Членні форми, утворені від прикметників нечленних, які після відпаду редукованих звуків у називн. відм. чоловічого роду в однині стали односкладові (при повноголоссі — двоскладові), підлягають таким правилам:

1. При праслов'янській акутовій інтонації вони заховують наголос на корені:

дóвгий, здорóвий, мúлий, пóвний, рýсий, сúвий, тúхий, сúтий, чúстий, шýтий, то-що — серб. дуг, здрав, мио (ж. р. — мила), пун, рус, сив, сит, тих, чист, шут із низхідною короткою інтонаціёю, тоб-то з рефлексом індо-европейської акутової довготи; на те саме вказує словінська мова: zdrȁv, sìv, sìt, čìst, але в багатьох випадках поруч із фонетичними формами в ній спостерегаємо й новіші, аналогічні: dȍłg (Rad Jugosl. Akad. CXIX, 144, Valjavec), але dołg із низхідною довготою у Pleteršnik'a, mìł (Val., Rad CXIX, 144, CXXXII, 152), але з низхідною довготою у Plet., pȍłn (Val., Rad CXIX, 144), але у Plet. із низхідною довготою, rùs (Val., Rad CXXXII, 122) — низх. довгота у Plet., tìh (Val., Rad CXIX, 141, CXXXII, 122) — у Plet. низх. довгота. Низхідну довготу зазначає як паралельну в більшості випадків і Вальявець.

Російська мова в цій групі збігається з українською: д о́ л г и й, з д о р о́ в ы й, м и́ л ы й, п о́ л н ы й, р у́ с ы й, с и́ в ы й, т и́ х и й, с ы́ т ы й.

Відхилень од праслов'янського стану небагато:

С т а р и́ й — серб. с т а р із низхідною короткістю, словін. s t à r, рос. с т а́ р ы й: очевидячки, асоціятивна пара до м о л о д и́ й.

П р а в и́ й і п р а́ в и й — серб. п р ä в та слов. p r à v (Rad CXIX, 144), рос. п р а́ в ы й. Наголос у п р а в и́ й стоїть у залежності від л і в и́ й (порівн. рос. л е́ в ы й підо впливом п р а́ в ы й). Вагання наголосу, як за́всіди, сприяло пізнішій диференціяції значінь.

Т о в с т и́ й — серб. т у с т, слов. t o ł s t (Rad CXIX, 144) із низхідною короткістю, рос. т о́ л с т ы й (діял. т о л с т о́ й) — підо впливом х у д и́ й.

У слові р а д и й ми маємо подвійний наголос, який пояснюється тим, що членна форма з'явилася тільки вже на українському ґрунті й тому не стоїть у звязку з фонетичним моментом: порівн. рос. р а д, серб. р а д, чес. r á d і т. д. без відповідних членних форм.

Що-до б о́ р з и й, то це, мабуть, фонетичний варіянт, що на нього вказують рос. б о́ р з ы й, словін. b r z із коротким складовим *r* (у Plet.); рос. б о р з о́ й, серб. б р з із довгим *r*, може й словін. b r z із довгим складовим *r* та низхідною інтонацією (Rad CXIX, 170, CXXXII, 191), імовірно, праслов'янський дублет.

Неясні для мене лишаються м а л и́ й та с л а б и́ й, де, за свідченням сербської, словінської та російської мов, наголос фонетично повинен був стояти на корені. А втім на с л а б и й могло вплинути с л а б к и́ й.

На підставі серб. г л у п із низхідною довгою інтонацією та рос. г л у п а́ Белич (Opus cit., 89) уважав праслов'янську інтонацію цього слова за циркумфлексову, але, на мою думку, нема серйозних підстав не довіряти укр. та російському г л у́ п и й, г л у́ п ы й: російський наголос жіночого роду г л у п а́ нічого не доводить, бо таке саме аналогічне перенесення наголосу на кінець спостерегаємо в багатьох инших акутових односкладових (у чолов. роді) прикметників: с л а б а́, ч и с т а́, с ы т а́ і т. д.; серб. г л у п із низхідною довготою, певне, русизм або церковно-слов'янізм (Rječnik III, 210, Berneker Etym. Wörterb., 308); словін. g l u p із такою самою інтонацією — запозичення із старо-слов'янської; словін.-угор. g l u p визначає „глухий" і його часокількість ледві-чи первісна; чес. h l o u p ý відбиває не новоакутову, як товмачить Белич, а вплив асоціятивної пари — moudrý [1]).

Прикметники, що їхнім закінченням у називному відм. однини був сонорний (+ ъ) після приголосного, взагалі заховують фонетичний наголос: х и́ т р и й, я́ с н и й, то-що: ст.-слов. х ы т р ъ, ꙗ с н ъ, серб. х и т а р, j а с а н із низхідною короткістю на першому складі. Але оскільки дуже рано, напр., у *j a s n ъ

---

[1]) Зверну ще увагу, що слово g l u p ъ у праслов'янській запозичено з германської — *g l o p a, і тому тут очікується акутова інтонація. — Про це див. М е й е, Roczn. Slaw. II (1909), 69; з останньої літератури див. V a s m e r, Zeitschr. f. slav. Phil. II (1925), стор. 55.—М л а д е н о в, Старитѣ германски елементи въ славянскитѣ езици (1909), стор. 70 висловлював що-до цього свої сумніви, але, на мою думку, не довідно.

відбивсь вплив суфікса *ьпъ*, поруч з'являється наголос, поширений при останнім, — ясний.

2. При праслов'янській циркумфлексовій інтонації — наголос посунувсь на закінчення *-ий*, *-á* і т. д.: блідий, вороний, глухий, густий, дорогий, живий, золотий, кривий, крутий, лихий, молодий, нагий, німий, половий, пустий, рудий, святий, скупий, сухий, тупий, худий, частий, який, то-що — серб. та словін. з низхідною довготою: блед (блијед), вран, глух, густ, драг, жив, крив, крут, лих, лихо „ungerade" (прислівник), млад, наг, нем (нијем), плав, пуст, руд, свет, скуп, сух, тук, худ, чест, јак, словін. blẹd, vran, gluh, gǫst, drag, živ, zlat, kriv, krǫt, lih, mlad, nag, nẹm, pust, rud, svẹt, skǫp suh, tǫp (Rad CXXXII, 186, 191, у Plet. tòp з нефонетичними формами жіночого роду — tópa и topà), hud, jak. Факти російської мови мало не цілком збігаються із свідченнями українських.

Белич уважав і вважає й тепер за фонетичний рефлекс членних прикметників цього типу — новоакутову на корені (див. його „Zur slavischen Akzentlehre", Zeitschr. f. slav. Philol. II, 1925, стор. 20 та дальші). Але коли-б навіть справді такий стан можна було прийняти для праслов'янської на підставі певних свідчень (не цілком згідних) південно-слов'янських мов, східньо-слов'янські факти вказують на перенос наголосу на закінчення, і це підтримує матеріял і кашубської; до цього треба додати, що і в чеській, на мою думку, мало не зовсім нема більш-менш виразних даних на користь зміни циркумфлексів у цій категорії на новоакутову. Найпевніший випадок — праслов. **pętъjь* з новоакутовою, засвідченою по всіх мовах, що її можуть засвідчити (чакавська говірка сербської, словінська мова, довгота або її рефлекси в західньо-слов'янських — пол. piąty, чес. pátý, то-що, місце наголосу в східньо-слов. — укр. п'ятий, рос. пя́тый), але не можна цілком покластися і на цю форму, бо в ній міг відбитися, як часто в числівників, вплив сусіднього — **četvьrtъ* дійсно з фонетичною новоакутовою (див. у другому розділі).

Вся сукупність зазначених даних примушує приєднатися до думки Розвадовського, Gramatyka języka polskiego (1923), стор. 95: ...„barytona wykazują przy cyrkumflektowanej rdzennej z jednej strony metatonję w nowy akut, zgodnie z innemi kategorjami, a z drugiej przesunięcie przycisku na końcówki i skrócenie rdzennej. Sądzę, że normalny był ten drugi typ, a nowoakutowa długość końcówki (wskutek kontrakcji) była jego powodem. Typ z metatonją powstał zapewne drugorzędnie"...

Ближче до Белича стоїть Ван-Вейк, який визнає обидва типи за праслов'янські, не розвязуючи остаточно їхнього відношення одне до одного (Roczn. Sław. VII, 158 — 160). Але невеличкий матеріял, що його він навів, не ввесь бездоганний: ч. moudry, пол. mądry і т. д. — рефлекси оксютонного праслов'янського нечленного прикметника — серб. мýдар (із **mǫdrъ*), словін. mǫder із висхідною довготою; рос. сúвый (пор. укр. сúвий) теж не стосується сюди: штокавська говірка та словінська мова свідчать за

акут (низхідна довгота в s i v у чакавській говірці Novi — факт секундарний). Залишається пол. s k ą p y, чеське s k o u p ý, але, порівнюючи з укр. с к у п и́ й, рос. с к у п о́ й, цей факт можна товмачити як відхилення підо впливом наголосу жіноч. роду в однині нечленної форми (*s k ǫ p ъ, *s k ǫ p a′ змінилося діялектично на *s k ǫ p ъ′, *s k ǫ p a′). Так само уявляю собі рос. ц е́ л ы й, що йому відповідають в українській фонетичне ц і л и́ й та аналогічне ц і́ л и й (серб. ц е л, словін. c ẹ̀ l із низхідною довготою). І в инших випадках, рівнобіжних до даних, ми за́всіди знайдемо фонетичну форму або в українській, або в російській.

Укр. т в е р д и́ й точно відповідає серб. т в р д, словін. t v r d, із низхідною довготою; що-до рос. т в ё р д ы й, то нема серйозних підстав ставити його в безпосередній звязок з лит. t v ì r t a s (з акутовою) — пор. Т р а в т м а н, Baltisch-slavisches Wörterbuch, ст. 334; але не можна також надавати ніякої ваги рос. т в е р д а́, як свідченню про циркумфлексову, до чого, здається, схиляється Травтман.

Укр. мова має фонетичну форму ч а с т и́ й, але поруч із нею існує і ч а́ с т и й; в російській переважає ч а́ с т ы й, але по діялектах трапляється і ч а с т о́ й (пор. у Даля ч а с т а́ я п е с н я). Не можна за́всіди бути певним, що такі вагання — спадок праслов'янської старовини: в деяких з них, і, може, саме в даному разі, ми маємо справу з сильним впливом наголосу відповідного прислівника — ч а́ с т о.

Одно з двох наведених пояснінь можливе й що-до укр. л ю́ б и й — рос. л ю б о́ й з одміною в значінні.

Белич убачав рефлекс новоакутової в східньо-слов'янському л ю́ т и й, і з цим треба погодитися, але навряд тут новоакутова відповідає циркумфлексовій у нечленному прикметнику: скоріш, за свідченням чеськ. l í t o ми маємо варіянт із кінцевим наголосом проти південно-слов'янських форм із циркумфлексовою.

Нема матеріялу досить, щоб установити праслов'янський наголос у нечленної форми, що їй відповідають укр. п р я м и́ й, рос. п р я м о́ й; коли чеське p ř í m o первісний факт, він разом із словацьк. p r i a m o, що свідчить за кінцевий наголос, примушує визнати ці форми не за відповідності циркумфлексовій, а за асоціятивну пару до к р и в и́ й, то-що.

3. При праслов'янському кінцевому наголосі в нечленній формі членна дістала наголос на корені з новоакутовою інтонацією. В цій категорії слов'янські мови подають досить згідні дані, і український наголос взагалі не викликає ніяких сумнівів: б і́ л и й, ч о́ р н и й, к р у́ г л и й, н а́ г л и й, м у́ д р и й. Обмежуюся на словінських та чеських паралелях, як на найвиразніших: слов. b ẹ̀ l, č r n, k r ǫ g e ł, n a g e ł, m ǫ d e r із висхідною довготою на корені, чеські b í l ý, n á h l ý, m o u d r ý. Треба зупинитися лиш на небагатьох випадках.

Як свідчать лотиські n u ô g s, d z î v s, j a û n s із перерваною інтонацією, наголос у цих формах, як довів Ендзелін, лежав колись на кінці, а попередній склад мав акутову довготу. Останній факт у перших двох прикладах відповідає й тому, що ми-б очікували на підставі походження звуків *uo, i*

з *ō, *ī, тоб-то з довгих монофтонгів. Чи за аналогією типу krivъ (з циркумфлексовою): kriva′ (жін. р.) або фонетично в формі чоловічого роду однини інтонація в багатьох словах змінилася на циркумфлексову [1]) вже в праслов'янській мові, цього питання я зараз не розвязую: для таких слів, як от праслов'ян. nagъ, živъ, junъ, циркумфлексову інтонацію встановлено цілком твердо, і обговорюючи українські рефлекси членних прикметників, ми виходимо з певних указівок усіх мов. Але єсть декілька слів, що заховали наголос на кінці в нечленних формах. Крім наведених угорі, що не викликають сумнівів (*bělъ′, *čьrnъ′, то-що), ми маємо випадки вагань: пор. укр. сам, сама́, само́, рос. сам, сама́, само́, до чого очікуємо са́мий (з новоакутовою в тих мовах, що можуть її виявити). Форма са́мий справді існує, але поруч є й самий́ із диференціяцією значіння, і остання відповідає словін. sa͡m, чес. samý, то-що. Отже, в українській мові відбивається два шляхи рефлексації колишнього *sāmъ′ (ст.-інд. samá—, гр. ὁμός). Такий́ (рос. такóй) свідчить за шлях, рівнобіжний формі самий́: лит. tõks (жін. р. tokià), діял. tókias свідчать за акутову, яка змінилася в праслов'янській в певних формах на циркумфлекс перед наголосом: пор. вагання — серб. тàкӣ (тип, паралельний свѐтӣ), чеське taký, але словін. ták, себ-то вказівка на *tākъ′. Більш-менш ці міркування стосуються й до *jakъ, *kakъ, то-що.

4. Наголос із короткостей (*o*, *e*) посувавсь у членній формі на закінчення. Для східньо-слов'янської групи за це говорить, хоч-би, рос. босóй — серб. бос, слов. bos із низхідною довготою, що з'явилася фонетично з *bo′sъ. Навпаки, при короткості перед наголосом у нечленній формі, членна одержувала ще в праслов'янську епоху новоакутову інтонацію короткостей і наголос на корені: укр. гóлий (рос. гóлый) — слов. gȍl, рос. діял. (Ліка, див. Шахматов, ИОРЯС 1913 р. XVIII, 4, гѡла͡й (ѡ — рефлекс новоакутової на ō). Група з наголосом на кінці в нечленних формах значно переважала і мало не зовсім витиснула в українській першу (пор. гóлий, дóбрий, прóстий, скóрий, нóвий, кóсий, спóрий, гóстрий — сербська та словінська мови вказують на відповідні нечленні форми оксютонні; див. в Ліці нѡф). Змішування обох типів спостерегається по всіх слов'янських мовах, і українська більш-менш продовжує старовинний процес: пор. словін. nov. із короткістю та з довготою, prost (Ліка прост), то-що.

Коли вагання нóвий і новий́, прóстий і простий́, може, відноситься до старих диференціяцій, то поруч із ними треба визнати випадки нові, що їх спричинили семасіологічні чинники: бóсий підо впливом гóлий і хромий́ (форма загально-східньо-слов'янська) замість *хрóмий (пор. серб. хром, слов. hrom із короткістю, Ліка хрѡм), мабуть, як наслідок асоціяції із сліпий́.

Зауважу, що спірне що-до етимології плохий́, рос. плохóй відповідає фонетично лікинському плох.

---

[1]) Інтонація супінів дає можливість домислятися про це.

II. Наголос членних прикметників із суфіксом — *ęn* (*ěn*)[1].

Цей суфікс, якому при вивченні акцентологічних відносин у слов'янських прикметників досі віддавалося поглядно мало уваги (див. Белич, Op. cit, p. 46, 144), входить у східньо-слов'янській галузі в склад цікавої групи фактів, що, на мою думку, кидає світло на деякі акцентологічні питання загально-слов'янського порядку.

Факти української мови в істотних рисах дають змогу розпізнати ось які найстаровинніші відносини:

1. При акутовій інтонації кореня членний прикметник заховує наголос на ньому: жи́тяний, ни́тяний, гли́няний, ма́сляний, боло́тяний, соло́м'яний — серб. жито, нит, гњила, масло, блато, слама з низхідною короткістю, тоб-то з рефлексом праслов'янської акутової (словінські факти паралельні), укр. боло́то, соло́ма.

Те саме повинно бути при новоакутовій — однаково на довготах та короткостях: ко́жаний — пор. ко́жа, рос. (Ліка) кѡжа, словін. kǫ́ža (на довготу нема прикладів, але цілком ясно, що вона не могла мати иншої долі, як акутова та новоакутова на колишніх короткостях).

2. При циркумфлексовій інтонації кореня наголос фонетично пересувавсь на закінчення: волосяни́й, бортяни́й — пор. во́лос, рос. в борти́.

3. Те саме спостерегаємо при первісній інтонації короткостей, що, як здебільша, йде рівнобіжно з циркумфлексовою: земляни́й, костяни́й, водяни́й, смоляни́й. Пор. серб. (знах. відм.) земљу з низхідною короткістю на корені, укр. зе́млю, то-що; серб. кост, род. відм. кости з рефлексами старої короткости на корені (подовження в називному та низхідна коротка інтонація в родовому); серб. (знах. відм.) воду з низх. коротк. на корені, укр. во́ду, то-що; що-до смола, то за стару барютоність цього слова свідчать рос. сма́лу (Востоков, Русская грамматика 1874, стор. 205), серб. смолу з низх. наголосом на *о*, то-що.

4. Форми, що їх утворено від старих речівників із кінцевим наголосом, мають наголос на *я*: полотня́ний, вівся́ний, сукня́ний, пшоня́ний, вогня́ний, пісоча́ний: пор. полотно́, род. відм. вівса́, сукно́ і т. д. Але окрему групу маємо у випадках, де в корені був колись редукований голосний: льняни́й, шкляни́й, дощани́й — ст.-слов. льнъ, стькло, дъска.

Російська мова принципово виявляє такі самі відносини: 1. ни́тяный, гли́няный, ма́сляный, ко́жаный, 2. волосяно́й, черепяно́й, 3. костяно́й, земляно́й, водяно́й, смоляно́й, 4. полотня́ный, овся́ный, при льняно́й, досчано́й (але стекля́нный).

Оскільки справа стосується першої групи фактів, вона не викликає

---

[1]) Найважливіші гіпотези, що з'ясовують цей суфікс, див. у Іллінського „Праславянская грамматика“ (1916), ст. 138, 369, Шахматова „Очеркъ древн. періода исторіи русск. языка“, 1915, ст. 117–118, Vondrák, Vergl. slav. Gram. ², 1924, 529—531.

з погляду праслов'янських відносин ніяких сумнівів, виявляючи відносини, цілком паралельні тим, що за них ми знаємо в инших суфіксів.

Спірніша друга. Характер інтонації суфікса можна вважати за цілком ясний. Оскільки суфікс не перетягає на себе наголосу із коротких та циркумфлексових складів, його в згоді з законом де-Сосюра-Фортунатова треба визнавати за такий, що мав циркумфлексову інтонацію. Вихідне місце наголосу з достатньою очевидністю показують випадки з акутовими коренями — воно було на корінному складі у нечленних форм прикметників і фонетично заховалося і в членних.

Чи можна визнавати в становищі „наголошений циркумфлектований склад (або склад із старою інтонацією короткостей) + так само циркумфлектований по наголосі + голосний флексії членної форми" за фонетичне перенесення наголосу на останній? Белич, спираючися на деякі приклади, це заперечує.

По-за категорією, що її розглядаємо, надійні приклади праслов'янського становища, аналогічного даному, поглядно рідкі. Крім дієприкметників типу *pro'žītъ, жін. р. *prožīta', що тільки в російській (не в українській) мають у членних формах наголос на кінці (прожито́й, пролито́й), лишаються ще, напр., такі от: *o'pākъ (болг. о́пак, серб. опāк, а, о з низхід. короткістю на *о*, словін. орак, із низх. довготою на *а*, що вказує на первісне *o'рак, жін. рід — ора́ка з *орāка'); *sve'rěpъ (словін. sverẹp із низх. довготою на *ẹ*, що вказує на первісне *sve'rẹp, жін. рід — із висхідним довгим наголосом на *ẹ* < *sverẹpa'); *je'dīnъ (серб. једӣн, -а, -о із низх. короткістю на *е*), *je'dnākъ (серб. једнāк-а, -о з низх. короткістю на *е*), *i'nākъ (серб. инāко з низх. короткістю *и*, словін. inak із низх. довготою на *а*), то-що.

У деяких випадках є дані, що членні форми до таких от нечленних мали наголос на суфіксі, який у такому разі діставав новоакутову інтонацію: див., напр., штокавсько-посавське jedīnī (Rad. 197, стор. 51). Проте, я тієї думки, що весь цей матеріял можна сміливо поставити під сумнів, хоча-б освітлення в деталях довелося йому дати.

Слова з закінченням -*акъ* мають циркумфлексову інтонацію, імовірно, секундарну, бо звукові *а*, як рефлексові довгого монофтонга, могла належати тільки акутова, й ми не маємо серйозних підстав гадати, що циркумфлексова з'явилася тут із стягнення. Варт уваги, що окремі мови саме в цій категорії різнять одна з одною та хитаються поміж типами, встановленими вгорі що-до праслов'янської, та кінцевим наголосом. У чеській, у якій позавдарні циркумфлексові довготи фонетично скорочуються, поруч із jinak „инакше" маємо jiná́к, форму, що вказує на варіянт із кінцевим наголосом. Із серб. једнāк порівн. словін. enák < *enākъ'. Що-до *оракъ, то воно має, правда, дуже близьку відповідність у санскр. ápākas „той, що лежить осторонь", а проте, що-до наголосу, імовірніш, що *оракъ у кінцевому висліді споріднене з формою, яка мала наголос на кінці — пор. санскр. прислівник apākā' „осторонь". З усім цим пор. зазначене вгорі про *takъ і под. При серб. једӣн словінська мова вказує на edín <*edīnъ', з чим у згоді стоїть болг. еди́н, то-що.

До форми *оракъ не знаю з живих слов'янських мов цілком бездоганних прикладів членних форм: болг. о́пакий у словнику Герова — форма, що відбиває вплив нечленної, рос. о́пакий навряд чи народнє.

Що-до *sverěrъ, то болг. свирѣ́п могло-б відбивати варіянт із кінцевим наголосом (рос. свире́п, ж. р. свире́па могло-б бути й аналогічною формою), але чеська мова не підтверджує здогаду за новоакутову в членній формі — sveřerý, а не *sveřírý. Частенько великої ваги надається чак. okrūgāl (із низх. короткістю на *o*), ж. р. okrūgla′, чес. okrouhlý, але і тут єсть підстава гадати, що чак. форма аналогічна: словін. okrǫ́geł (із висхідн. інтонацією), шток. о̀кру̏гао, окру́гла, які свідчать за первісний кінцевий наголос.

Зупинюся нарешті на випадках безперечної новоакутової. Я маю на увазі — чак. četr′tī, devétī, desétī і паралельні факти инших мов (пор. Белич, Op. cit. 50, 150; Розвадовський, Gram. języka polsk. 1923, стор. 101, та ин.). Справді, новоакутова тут не викликає ніяких сумнівів, але ніщо певне не доводить, на мою думку, гіпотези, з якої виходять Белич, Розвадовський та инші, ніби-то новоакутова утворилася з *de′vętъ + jь, désętъ + jь, то-що, а не вже в ту епоху, коли перед перенесенням циркумфлексових інтонацій на початок нечленні форми звучали ще відповідно балтицьким як *četvьrtъ, *devętъ, *desętъ із наголосом на суфіксі, що носив на собі циркумфлексову інтонацію: лит. ketvirtas, devintas, dešimtas (на *ir*, *in*, *im* тут циркумфлексова), прус. nevīnts, dessīmts. Kettvirts відхиляється, пор. і лот. ceturtais із даними на користь кінцевого наголосу та акутової інтонації *ur*, і тому слов. форма з новоакутовою може походити з нечленної наголошеної колись на кінці (див. угорі).

Два слова треба ще сказати про членну форму до *veselъ. Вона стоїть окремо в праслов'янській системі. Оскільки по наголосі ми маємо короткісний склад, а не довгий циркумфлектований, уже ця обставина не дозволяє надавати праслов'янській формі *vese′lъjь переважного значіння: паралельність із прикладами позавдарних циркумфлексів імовірна, але не обов'язкова. А по-друге, коли звірення з гр. ἔκηλος „спокійний“ і підсилює думку, що місце наголосу в прасл. *ve′selъ старе, все-ж-таки вокалізм обох слів не цілком збігається, і тому нема нічого неможливого, що слов. *veselъ походить з первісного *vese′lъ (з переносом наголосу з короткости на короткість-же попередню за законом Шахматова) і має членну форму рівнобіжну *devętъ; не кажу вже про можливість збігу в членній формі поширеного типу *zelenъ′, *zelena′: *zele′nъjь *zele′naja та окремого слова *vèselъ, *vesela′.

Отже, сукупність фактів дозволяє покластися на українські та російські утворення на -*ěnъ (-*ęnъ), як на свідчення, що в становищі „циркумфлексова або короткісна інтонація + циркумфлексова + закінчення членної форми“ наголос фонетично пересувався на останнє, і при пояснінні сучасних сербських та словінських фактів виходити вже з цієї тези.

Переходжу до другого питання, звязаного з цими утвореннями.

Звичайно приймається закон Шахматова, що циркумфлексова інтонація

з наголосом із середніх складів у праслов'янській мові відтягалася на початок слова. Як видно із сказаного вгорі, я вважаю цей закон за правдивий. Сумніви, що на них можна зупинитися стосуються лиш питання, чи відтягалася на початок циркумфлексова інтонація й у випадку, коли попередній склад був довгий, або це ставалося тільки при попередніх короткостях. Цих питань зараз не торкаюся, а зверну увагу на инше можливе обмеження. Відзначена вгорі група полотня́ний, вівся́ний та ин. примушує гадати, що в усякім разі відтягнення на початок не було, коли підо впливом наголосу основного слова наголос у похіднім припадав на циркумфлектований голосний, себ-то: *poltьno′, *ovьsъ′, род. в. *ovьsa′, тощо — *poltьnę́nъ, *ovьsę́nъ, звідкіля — наголошене *ę(ě) вже з акутовою інтонацією та те саме місце наголосу в членній формі. Як паралель до такої от зміни вкажу на суфікс *(j)ivo з безперечно циркумфлексовим *i* (див. словінські форми, як-от pletivo з низх. довготою на *i*, тоб-то з *ple′tivo, де відсутність перенесення наголосу на *i* свідчить за циркумфлексовий характер цього складу), але *ognjívo — рос. огни́во, то-що. Пізніш це утворення могло правити за вихідний пункт для наголосу denominativ'ів взагалі.

Встановлюючи так праслов'янські особливості цієї категорії, зупинюся ще на деяких більш-менш спірних випадках, що їх частина хронологічно може відноситися до пізніших епох.

Напрямок аналогії при трьох типах наголосу історично посталих — ни́тяний: волосяни́й: полотня́ний, у формах, що їх утворювалося вже на українському ґрунті, либонь, ішов переважно на користь типу *я́ний*: пор. капуста́ний — при фонетичнім капу́стяний, очерета́ний — при фонетичнім очере́тяний, коста́'ний — при фонетичнім костяни́й, волоса́ний — при фонетичнім волосяни́й, міда́ний — при фонет. (Smal-Stockyj und Gartner, Gram. der ruthenischen (ukr.) Sprache, 1913, стор. 289) мі́дяний (серб. мје̏д), вовня́ний при фонет. во́вняний (ibd.), то-що.

Такий напрямок підтримував тип речівників на-*янка* досить поширений: пор. капуста́нка, очерета́нка, бляша́нка, міда́нка, слив'я́нка, то-що.

Дублети з суфіксом *ьпъ в деяких випадках передали свій наголос формам на-*ян*: за таке явище можна вважати масляни́й (наведено в Шахматова, Очерк древн. пер. ист. русск. яз., 1915, стор. 117) при фонетичнім ма́сляний; пор. масни́й < масльнъ; во́дяний при фонетичнім водяни́й (пор. во́дний).

Приклади напрямку аналогії в бік наголосу-*ний* рідкіші весна́ — весняни́й, трава́ — трав'яни́й (рос. травяно́й)[1]. Цей тип наголошення міг з'явитися як наслідок утрати чуття того, чи належить основна форма до типу вода́: во́ду, або до трава́: траву́; вода́: водяни́й, то-що могли дуже рано правити за підставу узагальнення з вихідним пунктом

[1]) Може й руда́ — рудяни́й (у Востокова — знах. ру́ду, але чак.-серб. rūdu′).

у називному однини з наголосом на кінці. Можливо, що далі аналогія повела до того, що взагалі від двоскладових основ на $\bar{a}$ почали утворюватися нові прикметники з наголосом -*янúй*: рýта — рутяни́й, шкі́ра, шкýра — шкіряни́й; шкуряни́й.

Із инших окремих випадків зазначу ще: кам'яни́й (при фонетичнім ка́м'яний) із наголосом, що, мабуть, відбиває вплив слова камінни́й (пор. у рос. ка́менный з иншим суфіксом; камінни́й ускладнено додатковим суфіксом -*ьп*-); вітряни́й (рос. ветряно́й), що треба, може, поставити у звязок із зміною інтонації *vĕtrъ на східньо-слов. ґрунті (рос. на ветру́), — до вагання інтонації цього слова пор. діял. словінське: vȇter, род. в. vatrá (розент., „Kres“ 1881, стор. 526)[1]; мідяни́й (при мідяний та мідя́ний), коли його наголос не відбиває впливу якоїсь асоціятивної пари (жерстяни́й або що), може бути й фактом старовини, бо інтонація цього слова здавна вагалася (обидві, напр., відомі словінській — пор. Murko, Slov.-deutsch. Wörterbuch) пор. і рос. ме́дяный і медяно́й (Даль)! ме́двяний — такий от наголос знаю лиш з літератури („В серпневі дні, коли обжинки світлі справляє сита, медвяна земля“... М. Рильський); оскільки він народній, не беруся сказати[2]); рос. медвя́ный теж навряд чи первісне. Очікувалося-б фонетично *медвяни́й. Від багатоскладових речівників прикметники на *яний* діставали наголос на передостанньому складі: олив'я́ний (о́ливо), борошня́ний (*bòršьno, бо́рошно); рос. оловя́нный. З рос. -*нн*- порівн. деревя́нный.

---

[1]) Пор. і van Wijk IF XL, 14.

[2]) В „Проекті“, стор. 11 — мєдвя́ний.

О. В. ВЄТУХОВ.
Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

З АРХІВУ „ПОТЕБНЯНСЬКОГО КОМІТЕТУ".

(Уривки дистування з Потебнею, що стосуються до українського правопису).

Академик Д. І. Багалій — науковий і громадський діяч надзвичайно широкого маштабу. Багато говоритиметься у цій „Збірці" про різні боки його невгамовної діяльности, що виходила й по-за межі Харківщини й усієї України. Дозволю собі й я торкнутися однієї, мало відомої, сторінки: про участь його в роботі т. зв. „Потебнянського Комітету». В пресі про цю справу говорилося небагато. Наведу декілька витягів з „Бюлетеню Редакційного Комітету для видання творів О. П. Потебні" (ч. І. Харків. 1922 р.), що торкаються, хоч дуже побіжно, участи в цьому К-ті ак. Д. І. Багалія.—„Народній Комісар Освіти Г. Ф. Гринько, високо шануючи Потебню, як виключно видатного діяча України, вирішив утворити окремий науковий орган при Українській Академії Наук та Наркомосвіті, що взявся-б за розробку цього питання. Для того-ж, щоб виробити „Положення" про такий орган, він закликав акад. Д. І. Багалія та проф. А. П. Машкіна. „Положення" стверджено 16 вересня 1920 р. У склад „Редакц. Ком-ту для повного видання творів О. О. Потебні" при Укр. Ак. Наук та Наркомосвіті призначено: акад. Д. І. Багалія, акад. А. Е. Кримського (Київ), акад. М. Ф. Сумцова, проф. А. П. Машкіна та О. І. Попова. На перших своїх зборах Комітет обирає Президію в такому складі: акад. Д. І. Багалій — голова та проф. О. В. Вєтухов — вчений секретар" (ст. 6). — „Життя Комітету почалося в дуже несприятливих умовах: не було відповідного помешкання, опалення, обстанови, але невтомною енергією славетного архівіста ак. Багалія всю рукописну спадщину Потебні потроху зібрано в рукописному відділі Харк. Центрального Архіву" (ib.). До кінця 1920 р. вже було, під його керівництвом, вироблено загальний план видання з розподілом на відділи. На початку 1921 р. обрано „склад редакторів видання: Д. І. Багалій — для вступного тому (біографія, бібліографія та вступні статті)" (ib. 7) та „вироблено операційного плана діяльности К-ту на 1921 р." (ib.). Тепер мало не ввесь матеріял як друкований, так і рукописний підготовлено до друку, й перший том повної збірки творів Потебні у 1926 р. вийшов 5-м виданням. Більш як половину біографії Потебні (що її складає Я. Я. Айзеншток), а так само всю бібліографію творів Потебні й рецензій про нього проредагував акад. Д. І. Багалій. Всю роботу К-ту,

що дала чималі наслідки, провадилося за жвавим керуванням та порадами акад. Багалія. Завдяки його заходам ми маємо тепер сконцентровану в приміщенні Харк. Центрального Архіву чималу частину (все, що збереглося) листування з Потебнею багатьох видатних учених і громадських діячів, що висвітлює чимало дуже важливих питань. У трьох теках, що тут зібрано, знаходимо листи 127 кореспондентів (Буслаєва, Корша, Ягіча й багатьох ин. видатних вчених), по-над 300 листів.

Українська, і не лиш українська, а й союзна та західня наука (бо вагу твори Потебні мають дуже велику), не може не висловити за це подяку вельмишановному юбілярові.

Починаю користуватися цим цінним скарбом з того питання, що й тепер гостре в науковім та громадськім житті України. Потебню вважали за одного з основоположників розробки питань що-до української мови й правопису, тому багато кореспондентів удавалося до нього по пораду, по допомогу,— иноді так просто й кажучи: „більш нема до кого звернутися“.

І. А. А. Русов [1]).

№ І. Киев. 6-го декабря 1878 г.

...„Спешу ответить на Ваши лингвистические вопросы, на которые могу ответить теперь же без справок... Провести к.-н. определенную границу между „лапацонами“ (т. е. ходящими в лапацонах — лаптях вм. сапогов и в „яломках“ или „шаломках“ вместо брылей и барашковых шапок) нет никакой возможности. Правда, Десна и Сейм считаются такой границей, но на самом деле они не представляют такой границы, и мне кажется, что среди мозаичности этнографичной картины здешних [2]) местностей можно еще принимать во внимание и плодородие земли, как признак для нахождения большого числа малоросс. отличий... Где преобладает чернозем, там и малорус. отличия более чисты; на худших же землях поселились малороссы с северным типом, более близким к великороссам и белороссам. Это могло произойти оттого, что последние явились позже, или оттого, что они привыкли у себя на севере возделывать более легкие для обработки земли и удовольствовались ими. Тогда как южная колонизация, более опытная в возделывании тяжелой почвы, взяла себе чернозем. Вот лучшее доказательство этого факта. Болото (бывшая река) Дочь в Борзенском у. есть граница между черноземною и песчаною почвою. На север от нее идут пески, орут уже сохою и народ уже ходит в яломках и говорит совершенно по-

[1]) Про його значіння в українознавстві див. хоч-би в Пипіна „История русской этнографии“, т. III, ст. 402. — Листи тут і далі друкується мовою оригіналів.

[2]) Чернігівський та Борзенський повіти. — Як відомо, Русов рр. 1876—1888 вивчав економічну статистику на Чернігівщині (1877 р. — в „Земск. Сборнике“. — Чернигов — він надрукував „Об'яснительную записку к программам для статистико-экономического описания Черниговской губернии)“ (підкреслення тут і далі — моє. *О. В.*).

лапацонски; на юге от болота сидят чистые хохлы в шапках с плугом и буквою *і* вместо *уи*...[1]). Перечислить все признаки, отличающие «лапацонов» от хохлов или «степовиков» не берусь: не могу их систематизировать[2]). Говор также разнообразен. Вот Вам, например, одна и та же фраза по линии от м. Ични (Борзенского у.) до Любеча (Черниг. г.): „Дысять (*ы* — очень твердое *э*) кіп (*і* — острое); *дэ*сять *кип* (мягче оба звука) ; *дэ*сять ку*и*п, десять ку*є*п, десять ку*о*п, *дзэ*сять капєн". Чем севернее, тем более и более (в большем числе случаев) преобладает *у* вместо *і* (на место великорусского *о*): п*у*днимать; еще дальше оно получает характер двоегласный — п*уи*днимать; еще далее двоегласная совершенно заступает место простой гласной и слышится решительнее. Но и тут есть оазисы с буквою *и*, даже *і*. Двоегласность придает говору характер певучести, напоминает больше всего словенский (не чешский) образ произношения[3]). Интонация северного говора, издали слышимого, тоже более разнообразна, чем монотонное произношение фраз у южан. В песнях северного типа есть особенность, сразу бросающаяся в глаза, — это обычай во всякой каданце каждого куплета последнюю ноту разрешать октавою или даже септимою вверх...—По программе бывш. Юго-Зап. Отдела Геогр. Общества очень трудно работать среди таких обстоятельств. Можно описывать отдельные села или небольшие их группы, но факты т. о. добытые могут привести к ложным выводам, так как легко будет частное принять за общее. По-моему, самое лучшее было-бы взять одну к.-н. песню да и записывать ее лингвистически правильно по всем селам, опрашивая баб и дівчат, т. к. мужчины очень руссифицируют свой говор, ученики народных школ — тоже. Но для этого нужно совершать специальные поездки[4]) ...Мы отправились в так наз. За-Ипутье — Сев.-Зап. часть Новозыбковского уезда — Новобобовицкую волость, лежащую на самой границе Могилевской губернии... Задались филологическою задачею выяснить себе, что это за язык, ибо на перевозе через Ипуть слышали фразы более белорусские, чем малорусские... Привыкшим к Киевскому говору, нам речь эта каза-

[1]) Гадаю, що цей досить довгий вступ до з'ясування одної лиш фонетично-правописної риски не зайвий: ця справа, цей підхід Русова до вивчення говірок (питання що-до укр. мови ще мало розробленого) з боку марксівського. економічного, навіть сучасно-краєзнавчого, надзвичайно цікавий, він може бути за зразок і для сучасних дослідників у цій галузі.

[2]) Хоч трохи далі в листі подається чимало характерних лапацонівських рис, переважно антропологічних.

[3]) У 1873 та 1875—6 рр. Русов звертав пильну увагу на славістику, з якою метою подорожував декілька років до слов'янських земель.

[4]) Думка цікава, може й для сучасности, бо таким способом можна було-б здобути „базу для упорядкування й спрощення" нашого правопису та з'ясувати напевне „традицію й природу укр. мови..., не порушаючи без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми..., увесь час оглядаючись на живу мову в її різних діялектах та її історію", що ставить собі за мету, за свій ідеал і „Державна Комісія при НКО для впорядкування укр. правопису" (див. „Укр. правопис". Проект. ДВУ, 1926, ст. 5).

лась белорусскою, великорусскою, какою хотите, но не малорусскою... Мы порешили, что Михальчук прав, отделивши это население в особый великорусский северский говор. Но я продолжал записывать фразы и произношение слов. Часа через три мы рассуждали по поводу записанного и увидели, что как ни крути, а это малороссы. Фонетика ужасно белорусская, *ак*анье — закон, хотя дз*ѣ*канья нет, но этимологический и синтаксический строй — со всеми малорусскими частицами — чисто малорусский. Говорили мы потом целый вечер и с бабою, хозяйкою квартиры... Несмотря на всевозможные іон, яго, яму, мы окончательно признали язык этот своим Киевско-Переяславским, т. е. малорусским. Назовите это наречие или говор северским в отличие от северно-малорусского, но не прибавляйте, как это сделал Михальчук, к этому термину еще название великорусский, и дело будет правильнее... Перехожу к частностям. Вы заметили, что в Черниговском издании наших „Трудов“ много опечаток. Но Вы мне задаете, кроме подчеркиванья опечаток, еще ряд вопросов, на которые я едва ли отвечу, именно вследствие того, что говорят и так и так в двух селах на 5-верстном даже расстоянии. Попробую систематизировать:

Северные Борзенцы	Сосновчане Городничане Северн. черниг.	Южные Борзенцы
Ку́єнь, куи́нь	Ку́єнь, куєнь	Кинь, кінь.
Пиру́иг	Пируы́г	Пириг (і?)

В тексте верно: Табаювка... Скуоплина („скопщина“ — не говорят), плос*кунь*, при*чал*ок, *пу*дляже, не *пу*дойме... Везде *Чар*ниг*ав*ці *гав*арять — где с ударением, то *іе* (віек, *чала*віек), а где без ударения, то *ѣ* (сп*ѣ*вае: даже люди папс*ѣ*ли, а не попс*іе*ли, народ папс*ѣ*в)...

№ 2. 4 января 1879 г. Нежин.

...«Хочь зарежте, я Вам не могу написать слово милый, как его говорят в Алешне, Шаповаловке и Ровчаке.

Я взял для ясности три буквы: *ы*, *и*, *і*. А оказывается, что звуков в народных говорах больше, чем этих начертаний»...

№ 3. 1880 г. 25 Декабря. Киев.

...«Вам известно, что Костомаров пожертвовал Академии 4000 руб. для издания малорусского словаря. Известно, о правописании. Мы ввели буквы *дж* и *дз*, обозначив их похожими на сербские знаки *ѣ* и *ь*; выкинули: *о*, *щ*, *ъ*, *ы*, *ѣ*, *э*, *ю*, *я*. Мы пишем *ja*, *je*, *jy*, *jї* — в так наз. иотированных слогах и смягчаем согласные знаком *ь*, напр. «*ньанья*» и т. п. При таком логическом правописании (т. е. учоном, отказывающемся от истории развития малороссийского правописания) алфавит вышел совсем иной, чем вышел бы при принятии дозволенного теперь для малорусского языка — русского алфавита... М. б. Вы, как ученый, будете не-

согласны с логическою системою правописания. Я отстал теперь от филологии, и по мне — пиши хоть с дамками Максимовичевскими — сно̂п, во̂з и т. д., но как практический человек умоляю Вас — поступитесь для дела Вашими б. м. более основательными с научной точки зрения теориями правописания малорусского (я их не знаю — каковы они?) и заступитесь за нас в к.-н. статье. Кроме Вас ни на кого нет надежды. Житецкий — тоже специалист, но по этому вопросу он имеет особое какое-то мнение и не далее, как полгода назад, ругал меня ругательски за то, что я стал фонетистом, а я-то даже мало понимал, за что собственно он меня ругает, хотя уверен, что он даром ругать не станет»...

II. Огоновский Омельян [1]) (і «Омелян»).

№ 1. Львов. Июня (н. ст.) 13. 1879 г.

Ваши «Замѣтки объ малорусскомъ нарѣчіи» получилъ передъ двумя мѣсяцами с Петербурга от г. Пыпина, съ которымъ *стою* въ письменной связи... И вотъ уже сегодня осмѣливаюсь Васъ вопросить, какимъ путемъ образовалось *ї изъ о*. Возможно ли, чтобы относительно до сѣверо-западного и южно-восточного нарѣчій поставлены были такія комбинаціи: 1) *о—оо—оу—у—jу—jї—і?* Пожалуйте, скажите въ этомъ отношеніи свое мнѣніе. Такожде извѣстите меня благосклонно, чему н. пр. «дыло» («дѣло») фонетически написано ошибочно? Въ Вашихъ Замѣткахъ совѣтуете Вы писать «конjоВі», «вjєтр», — «ньӧ» бо обозначаетъ, что нёбное *н* (нj) не сливается въ одинъ звукъ со слѣдующимъ «*о*».

№ 2. Львів, 26 (н. ст.) XI. 1879 р.

... «Чи истнують такі форми як: «насінне, волоссе, житте, наслідде» ...котрі цітує в своій граматиці Міклосіч, — себ-то: насьіньне, волосьсье... отже с твердим согласним перед *е?* ...Як говорять на Україні: доцьцьі (вм. дочцьі) чи доццьі. — Сьмієсьсьа, хвалисьсьа — чи сьмієссьа, хвалиссьа. — Чи: піддашьшьа, клочьчьа, запорожьжьа, чи може: піддашша (піддашьа), клочча запорожжа. — Чи на Україні говорять: грип, дыт, черф, лехко, тьашко вм. гриб, дыд, черв, легко, тьажко ...Даруйте, ласкавий Добродію, що Вас непокою школярськими питаннями, бо все ж ніде правды діти, що Ви у нас в розвідках язикословних перва повага наукова»...

№ 3. Львів, 19 (н. ст.) грудня 1879.

...Як виговорюються форми: мастю вм. мащу, jіздю вм. jіжджу, чи масьтьу, jізьдьу, с. є. з мягким *сь, зь* перед змягченою зубовою...

№ 4. Львів. 4 (16), VI. 1882.

...Як утворилась форма малоруска Sing-gen. *Волі* (Волѣ) ст.-слав. Волѝ-ѧ, ст.-рус. волѝ-а, Волѣ (с. є. Волѝ-ѣ?) — чи из вол-ѝ? — а відтак — як від-

[1]) Листи писано дуже своєрідною рос. й укр. мовою, тому подається їх його правописом. — Про нього див. між иншим у Пипіна „Ист. рус. этногр.“, т. III, ст. 327—334.

носиться Волѣ до Волі-а—Чи ст.-рус. «Волѣ» (Волі-ѣ) утворилось из колишнёго volę,—а відтак ст.-рус. Вольа из volą.

III. Гнилосыров, Василий Степанович [1]).

№ 1 [2]). 10 марта 1881 г. Канев.

...«P. S. В Вашій рецензії «Песень Гловацкого», с. 10 — «вертеба» — котловина. Я чув в Черкасском «вертёба» — в смысле прірвы, омута безоднёго. Стр. 12 — «дил*ю*вання» — сруб криничный; в Полтаві я чув: «ді*лу*вання» — забор (досчатый именно).

IV. Мацѣевич, Лев Степанович [3]).

№ 1. 20 марта 1882 г. Кишинев.

...«Прежде всего отвечаю на Ваши вопросы... Иногда нужно, для точности звука, употребить не только *и* и *і*, но и *ы* ... Хорошо было Кулишу—Черниговцу довольствоваться *и* и *і* ...Нам, уроженцам Ю.-З. України, мало этих знаков. В нашем произношении есть резкие оттенки между *ы*, *и* и *і*. Напр. *нис* и *ніс* = *нос* и *нёс*... А *ы* — совсем особая статья... Сквозит (?) уже широкий звук... *нива*... Так что теперь, когда буду переписывать песни для Вас, буду держаться этих 3 букв. Что Вы на это скажете? Или писать одною Кулишовкою? В частности — на указанные Вами пункты отвечаю:

а) ...«Не беріт, на конце можно и *ь*, у нас слышится и этот звук.— Святкуй здоро*во*. З мылым богом. В чис*тим* полі. Вот этот-то слог *ти* и нужно писать так в «Спасе чис*тим*». Среднее между *ы* и *і*. Именительный падеж чисты*й*, но в чис*тім*... *ті*—это слышно уже мягко [4]).

V. Корш. Федор Евгениевич [5]).

№ 1. 5-го червня 1890 р. (Місце не зазначено).

...«На этот раз относительно Ваших замечаний на мои малорусские опыты я ограничусь признанием, что сонцѣ-є у меня не описка, а плод невежества: что сочетания *цье* по-малорусски нет, — было мне неизвестно. Мне так решительно казалось, что я слышал соньцье, что я стал спрашивать

---

[1]) В л-рі відомий лиш за псевдон. „А. Гавриш“. Див. про нього замітку у В. Науменка „Памяти В. С. Гнилосырова“ (в „Кіевск. Стар.“ 1901, № 2, ст. 301 — 7). Перші два листи підписано „Василь“. Звертається до Потебні на такий зразок: „Пугу Землячe!“ Це найраніший з кореспондентів (з 1863 р.). В листі є згадка про те, що Гнилосиров листувавсь з Потебнею і тоді, коли П. був за кордоном. Мова — частина рос., ч. українська — иноді одна поруч одної.

[2]) У дальших, багатьох, листах питань правопису не торкається.

[3]) Інспектор кишинівської дух. семінарії. Семінарії ці часто-густо бували осередками, де культивувалося укр. мову, укр. пісню, укр. одяг, то-що. Згадку, мабуть, про нього знаходимо у Пипіна „Истор. этногр.“, т. III, ст. 410.

[4]) Дальші розділи листа правопису не торкаються.

[5]) Відомий академик, знавець багатьох мов, чудовий перекладач. У таку глуху добу для укр. мови, як 90 роки, жваво нею цікавиться; до листа додано його „Малорусские опыты“ — вірші.

о выговоре этого слова у всех встречных малороссов. По наведенным справкам оказалось следующее: с о н ь ц ь е я слышал от одного Киевлянина, о котором, впрочем, Антонович дал мне сведение, что он горожанин и потому не заслуживает доверия; двое: один родом из Черниговской губернии, но говорящий скорее по Юго-Западному, другой Херсонец — произнесли с о н ь ц е; все прочие, уроженцы разных местностей от Галичины до Черноморья, без всякого колебания говорили с о н ц е, т. е. совсем по-великорусски, за исключением конечной гласной»...

З. М. ВЕСЕЛОВСЬКА.
Аспір. Н.-Д. Кат. Мовознавства
в Харкові.

МОВА „ЛЕКСІКОНУ“ ПАМВИ БЕРИНДИ.

До трьохсотріччя пам'ятки.

I.

„Лексіконъ“ П. Б. є пам'ятка української літературної мови початку XVII в. Ця доба залишила нам багато зразків літературної мови. Порівнюючи з ними, розгляньмо мову лексикону, щоб уявити собі її особливості та визначити місце цієї пам'ятки серед инших.

Маючи на оці, що мова. як явище соціяльне, розвивається у звязку з історичним та культурним станом епохи, зробімо невеликий екскурс в історичні події на Україні тих часів.

Україна на початку XVII в. не була самостійна, а перебувала вона тоді під владою Польщі (Жиґмонта III).

Це була доба, коли Київ після свого занепаду знову стає культурним центром східньої України. Завдяки енергійній козаччині, її національним пориванням та опозиційній діяльності, культурно-освітній рух іде широким шляхом. Київ до XVI в. був пограничним військовим форпостом, і через це втратив свою колишню вагу культурного центру. Щоб відродити культурне життя, треба було звернутися до Заходу, до Галичини, де вже розцвітала европейська освіченість. Усі видатні діячі й письменники кінця XVI—XVII в., що працювали в Київі, були галичани. Вони утворили й літературну мову, що стала за зразок для письменників усього XVII в. Як галичани нам відомі: П. Беринда, Т. Земка, Л. Зизаній, З. Копистенський, Й. Борецький, І. Вишенський, К. Транквіліон-Ставровецький. Як каже акад. М. Грушевський („Історія України-Руси“, т. VII, ст. 411), „було це перше ‚нашествіе‘ галичан на Київ, що заходилися культурними засобами Західньої України відродити на київському ґрунті заглушене культурно-національне життя й привернути старій столиці України її давню національну і культурну ролю й значіння“.

З галицькою культурою, з польською адміністрацією, урядовцями, київська мова вбирає в себе польські елементи й стає мішаною. Психологічно цілком зрозуміло, що близько споріднені мови швидко впливають одна на одну й тому змішуються деякі їх елементи. А надто важать тут асоціятивні зближення таких язикових елементів, що мають якісь подібні ознаки: тут одкривається широке поле для поширення аналогій у тих випадках, коли близькі явища чужої мови ототожнюються з своїми й увіходять у категорію явищ рідної мови.

Про вплив польської мови на українську людність Brückner каже таке: „Był to czas największego znaczenia i rozszerzenia języka polskiego... W Kijowie czy w Połocku potrzebę książki odczuwano od dawna, i włożył się Rusin tak w książkę i mowę polską, że gdy po rusku miał pisać, myślał po polsku. zwrotami polskimi. Tak powstała dziwna ta literatura zachodnio-ruska XVII wieku, z której język polski literacki na każdym kroku przebija“ („Enc. Polska“, t. II, d. III, 88, Brückner, Powstanie i rozwój języka literackiego).

II.

„Лексіконъ“ П. Б. [1]) надруковано р. 1627 в Київо-Печерській Лаврі. Через 26 років вийшло друге видання (1653 р.) у Кутеїнськім манастирі [2]). Повний заголовок його „Лексіконъ, славенорωсскій. и҃менъ толъкованіе, Всечестны҃м Ѿцем Кѵ҃: Памвою Берындою Прωтосиґґело҃м Ѳрω҃: Іер҃лимского Згромаженый“.

До номенклатури словника увіходить 6982 слова; розкладаються вони так: у першій частині 4980 слів, тут П. Б. пояснює книжні, здебільша церковнослов'янські слова, з них останні 164 є додаток до попередньої частини, иноді це буває повторення тих самих слів з поширенням або зміною значіння. В другій частині знаходимо переважно тлумачення чужоземних власних іменнів та слів, — „Ѿ Евре́йскаго, Гре́ческаго же и Латі́нскаго, и ѿ и́ныхъ Язы́ковъ, начына́ющаѧсѧ Имена̀ свойстве́ннаѧ... Прида́ны жѐ сꙋть Имена̀ Преложе́ніѧ на̀ Пострыже́ніи Калоу́герства“.

Між першим і другим виданням словника є невелика відмінність. На початку книжки першого видання знаходимо передмову автора, а в кінці його післямову. Багато грецьких слів у пояснювальній частині надруковано грецькими літерами, латинські — готицькими. В другому виданні, 1653 р., немає ні передмови авторової, ні післямови. Замість цього видавець, Іоіль Труцевич, ігумен Кутеїнського манастиря, подає свою передмову. В пояснювальній частині немає багатьох грецьких слів, котрі в першому виданні надруковано грецькими літерами; що-до латинських, то вони залишаються всі, але надруковані церк.-слов'янськими літерами. В усьому иншому обидва видання тотожні.

В своїй статті я користувалася другим виданням, доповнюючи пропуски та відміни з першого.

Р. 1849-го цю пам'ятку перевидав Сахаров („Сказанія русскаго народа“, т. II, ст. 1—118). Видавець відступає від оригіналу, переинакшуючи таким чином текст пам'ятки. Сахаров зовсім міняє той розпорядок матеріялу, в якому його розклав П. Беринда. Дві самостійні частини словника: 1) поясніння церк.-слов'янських слів та 2) чужоземних власних іменнів об'єднано в одну; в пояснювальній частині Сахаров випускає чужоземні слова; замість ц.-слов'ян-

[1]) Короткий опис цього словника дає П. Житецький: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.в.“. Київ 1889, ст. 37—51.

[2]) Кутеїнський Богоявленський чоловічий манастир був недалеко від міста Орші на Могилівщині. Засновано його р. 1623. Манастир був на річці Кутеїнці, відкіля й дістав свою назву.

ського альфабетного порядку вживає сучасного російського. Покликаннів П. Беринди на літературу видавець не наводить, пояснюючи це тим, що стародруковані книжки та рукописи тепер не всім приступні; немає наголосів, що їх зазначено в П. Беринди.

III.

Про початок своєї роботи над словником, а почасти й про джерела, якими він користувався, П. Беринда говорить у передмові та післямові до читача. В післямові, вказуючи на обставини, в яких почалася праця, П. Беринда між иншим, покликується на „Лексіс“ Лаврентія Зизанія, як на одно з своїх основних джерел: „(Θеодоръ Балабанъ)... понуди и мене аще и проста, но тующде ревность имуща, реченіѧ и имена Славенскаѧ избирати, аки не оу сущу тогда Лексікону, развѣ Любомудра К҃в҃ Лаврентіа Зизаніи тогдѣ Дідаскала, нинѣ жѣ Пресвитера, егѡ жѣ и здѣ привнесеніе и исправленіе ѩвственно буди. Ѳтуду оубо началo вземъ азъ“. Порівнюючи „Лексіконъ“ з „Лексісом“ Л. Зизанія, знаходимо, що П. Беринда широко використав працю свого попередника. До словника П. Беринди увійшло не менш од половини „Лексісу“. Але у П. Беринди спостерегаємо поширення пояснінь, — поруч зазначеного він дає й своє.

Другу, більшу частину матеріялів П. Беринда самостійно повибирав з ц.-слов'янських книжок, що на них повсякчас покликується, пояснюючи те чи инше слово. Знаходимо у нього покликання на Бесіди Івана Золотоустого, твори Григорія Богослова, Кирила Єрусалимського, Івана Дамаскина, Василя Великого, Івана Лістичника, Максима Грека, Максима Святогорця, Мануїла Ритора; окремі книжки Біблії, Євангелію, Діяння апостолів, Пролог, Маргарит, Номоканон 1620 р., Скитський Патерик, Патерик Соловецьких чудотворців, Четьї-Мінеї Макарові й деякі инші; є навіть два покликання на Аристотеля (ст. 57, 156) й одне на Тукідида (ст. 156).

Сахаров[1]) і Буліч[2]) вказують ще на Новгородські словники XIII та XV в., як на джерела лексикону. Але обидві згадані пам'ятки такі незначні, що їм не можна надавати якоїсь ваги.

IV.

Пояснює слова П. Беринда не одним способом. Зустрічаємо пояснінія окремими словами, одним або декількома; і це найпоширеніший спосіб — так пояснює він приблизно 90% усього матеріялу. Але знаходимо в нього й цитати (до 100 цитат), енциклопедичні пояснінія, форми описові. Спосіб пояснінь можна найкраще бачити на поданих нижче прикладах.

Пояснінія окремими словами: 1) одним словом: бесѣда: розмова (3); тайникъ: секретаръ (169); тисаръ: століаръ (171); узракъ: винà (178).

2) декількома окремими словами: Нарицаніе: Аппеляція,

[1]) Сказ. рус. нар., т. II, XX.

[2]) Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, ст. 165.

назване (87); царъ: круль, коро́ль, на́йвышшій панъ. ски́птрофо́рос (201); влады́чество: Игемони́а, самоде́ржство, гетма́нство, цѣса́рство (211).

Описові поясніння: Ва́тель: тотъ кото́рый рѣжеть печа́ти, и болваны̀, и що інше на мѣ́ди (12); Ді́даґма: Нау́ка, кото́раа нас оуче́ншими, або вѣ́домшими або мудрѣ́йшими чи́нит (34).

Поясніння енциклопедичного характеру: На́фта: смола̀, ало́й, въ которой и воскъ и смерда̀чій камен Не́фтою смерди́тъ Коло́да̀з за̀ мо́ремъ Фали́нскимъ въ Черкасехъ горских ѿ гра́да Су́лшѣ ѯ̀ верстъ. на̀ ба́рзо высокой горѣ̀ на̀ само́мъ гре́бени так горы̀чъ жѐ и мы̀со въ нем оукипит (298).

Цитати: Плъть: Тѣ́ло, вся́кое трѝ о́бразы величества имѣетъ. Си́рѣчъ: Длъготу̀, широту̀ и тлъстоту̀. Іоан. Дам. (105).

V.

Поясніння П. Беринда дає виключно книжним словам; номенклатура складається переважно з ц.-слов'янських та спільноруських слів, у пояснювальній частині знаходимо українські, російські, польські.

Розглядаючи склад словника, я окремо розбираю 1) номенклатуру та 2) пояснювальну частину. Що-до номенклатури, то звертаю увагу лиш на перший відділ словника — до пояснінь чужоземних власних іменнів.

До номенклатури ввіходять, як зазначено, здебільша слова ц.-слов'янські та старі спільноруські; що-до останніх, то деякі з них тепер уже вийшли з ужитку; инші збереглися до нашого часу й заховуються в діялектах усіх східньо-слов'янських мов,—їх можна розглядати як народні, крайові; нарешті, останні вживаються у сьогочасній літературній російській та українській мові. Зрідка зустрічаємо в номенклатурі польські слова; з чужоземних найчастіш знаходимо грецькі, що ввійшли до книжної давньої мови східніх слов'ян, иноді латинські.

Приклади слів з номенклатури Лексікону:

Слова ц.-слов'янські.

Гле́зна (28), голѣ́мый (29), де́лва (33) [кадь], дра́селъ (39) [дряхл], кло́сненъ (64) [хром], лудъ (73) [глуп], ла́ща (76) [сочевица], ме́чка (78) [медведица], плесни́ца (104) [сандал], плищъ (105) [крикъ], пру́зи (132), по́прище (112) [миля], прегу́дникъ (118), скуде́лъ (148), скуде́лникъ (148), сла́на (149) [роса], суда́ръ (160) [хустка, sudarius], ува́сло (176) [митра], узра́къ (178) [вина], оскордъ (199) [сокира], осте́гны (200) [убранье], чва́нецъ (202) [банка], шаръ (205) [фарба], ха́зы̀ (209) [хороба], ча́йце (210) [судина].

Слова старі спільноруські[1]).

Гобзова́ніе (29), клюса̀ (64), коблъ (64) [мѣра], ла́двіа̀ (76) [бедра], настега́вы (89) [сапоги], па́нвица (101), па́ница (101) [блюдо],

[1]) Декотрі з-поміж них швидше можна-б розглядати теж, як церковно-слов'янські.

по́слухъ (214), спо́на (154) [перешко́да], су́лица (160) [копье], су́хва (161) [розинка], съну́зникъ (164), тулъ (174) [сагайдакъ], тукъ (174) [тлустость], тоболе́цъ (171), оуе́цъ (177), усма́ръ (182) [скорник], усмошве́цъ (182), щапле́ніе (206), ꙗри́га (209).

Слова крайові.

У номенклатурі „Лексікону“ є чимало таких слів, що тепер зустрічаються лиш по декотрих місцевостях, як залишки старовини. Для декількох з них П. Беринда навіть указує край поширення. Московськими, тоб-то великоруськими, він (не раз-у-раз справедливо) називає такі: 1) „Клѧпи́на: всѧ́кое дре́во нагне́ное, моско́вски нарица́етсѧ, Патери́къ Солове́цкихъ чудотворцовъ. гл. 16“ (64). У „Словарѣ рус. яз.“ („Рос. Ак. Наук“, ст. 1136) слово „кляпина“ розглядається як крайове: Єнис., Вят., Зах. і Східн. Сиб., пояснюється так: „дерево, согнутое в дугу или близко наклоненное к земле, так что при ходьбе приходится наклоняться под него“. 2) „Ку́десъ, куде́сникъ (Пат. Сол. чюд., гл. 18), чортъ или чаро́вникъ по нѣ́кихъ по́вѣсти въ мо́сквѣ нари́четсѧ“ (66); безперечно, що це слово не тільки московське, але й у Даля („Толк. слов. живого влрус. яз.“, II, ст. 544) слово „кудес“ розглядається таки як Новгородське, пояснюється так: „окрутник, человек в личине, переряженный“. 3) „Подъяремникъ: помѣ́стною бе́сѣдою моско́вски, ме́ринъ (Пат. Сол. чюд., гл. 48). Конь простый. Лошадь, са́мка, про́стаа кл ѧ́ча“ (109). Слово „мерин“ дійсно вживається у влруській мові (пор. Даль II, 836). Крім цих, для яких автор сам указує місце поширення, є в номенклатурі ще багато инших, що тепер заховуються в говірках великоруських, українських та білоруських.

Приклади: Ботѣ́ю (9) П. Б. перекладає словом „отыва́ю“ (мабуть, од польського „otyć“ — товстіти), в такому значінні Даль (Сл. I, 293) вказує поширення слова „ботеть“ у Нвг., Ярс., Курс., Тамб.; „Го́лоть, ґлѧцесъ, у П. Б.: лѣ́дъ, сере́нъ, ожеле́дица, гололе́дица: всезме́рзшаасѧ вода̀ на земли, а́бо вода̀ вы́ше землѣ̀ поме́рзшаа“ (29), у Даля (I,917) „голоть“ одзначено для Сибіру: „кора, тонкий ледяной слой от дождя по мерзлой земле“ (звичайно, і у росіян — „ко́лоть“); „За́вертъ: ви́хоръ“ (47), у Даля (I, 1396) „за́верть“ пояснюється так само, як і у П. Б. „Ло́ни: прешлого ро́ку. зъ Дамаск. (73)“, у Даля (II, 687) „лони“ півн.-східнє (звичайно, що це міг-би бути у Беринди й полонізм). „Лѧдина̀: поле (76)“, у Даля (II, 742) „лядина“ зах., півн.: „пустошь, низкая мокрая и плохая почва“, у Носовича (275) „поляна, очищенная от леса“. „Плени́ца: сило̀, поворозо́къ, коса̀, ланцу́хъ“ (104), у Даля знаходимо значіння „цепочка“ зах. (III, 312)[1]. „Прото́ръ: росхо́дъ (131)“, у Даля (III, 1363) і Носовича (531) „потеря, убыток“ (наше „протір“ має genitiv „проторгу“). „Ꙗ́звина: ꙗ́ма, а́бо ꙗски́нѧ ди́кихъ звѣрѧ́тъ“ (208), у Даля (IV, 1564) „рытвина“, московське.

---

[1]) По-українськи „пленицею“ зветься кожна, стовпом переділена, частина (т.-би мов. „ланка“) в баркані од стовпа до стовпа.

Українські слова[1]).

Бри́дость П. Б. перекладає словом „лютость“ (10), у Грінченка (Словарь укр мови, вид. 1926 р., ст. 139) знаходимо слово „бридкість“ із значінням „отвращение“. „Бричъ: бри́тва“ (10), так само і в Грінченка (142). „Глипа́ніе: поглѧда́не (28)“, у Грінч. (331) „глипання — мигание, хлопанье глазами (галиц., угор.)“. „Греблò: веслò (31)“, у Грінч. (365) „гребло“ зустрічаємо в значінні „орудие на подобие грабель“. „Дивій, ый: дикій, срогій (34)“, у Грінч. (424) теж „дикий“. „Други́ня: това́ришка“ (38); „Жу́пище: гро́бъ (44)“. „Коли́ба: ку́чка зъ форосту̀“ (65), у Грінч. (804) „колиба“ — „пастуший шалаш, зимнее жилище древорубов-гуцулов“. „Кро́ма: окру́хъ хлѣ́ба (68)“, у Грінч. (846) „кромка хліба — окраец хлеба“. „Нетѧ́гъ: лѣни́вый (96)“, у Грінч. (1096) відзначено „нетяга — бобыль, бедняга“. „Скваръ: зной (146)“, так само у Грінч. (1748). „Тук: тлустость“ (174), у Грінч. (1908) „тук — жир“.

Польські слова в номенклатурі.

Жега́вица (42) [огневица], желвъ (42) [2]), же (42), вина́ръ (14), шалка (205), [мисочка од вагѝ], шубра́вецъ (205), обшлѧгъ (194).

Слова грецькі, що увійшли в книжну стару мову.

Ді́скосъ (34), ді́даґма (34), епіта́фіонъ (41), ико́на (57), кли́рик (64), краті́ръ (68), кра́ніево мѣ́сто (68) [від грец. κρανίον — череп, κρανίον τόπος — лобне місце], кро́косъ (68), ми́лотъ (78), милота́ръ (79) пли́нфа (104), пли́нфник (104), пи́ра (103) [сума], пиргъ (103) [вежа], теревíнѳъ (170), халу́ги (218), ста́діонъ (155) [гоны] і багато инших.

Латинські слова.

Олтаръ (100), сакраментъ (142), сѵллѧба (159).

Пояснювальна частина.

В пояснювальній частині П. Б. дає щось подібне до порівняльного лінгвістичного словника. Тут знаходимо слова українські, російські, польські, грецькі, латинські, німецькі. Основний елемент складається з слів українських, спільноруських та польських.

Пояснюючи слова, П. Б. иноді вказує, з якої мови бере паралелі для порівнянь. Цікаві приклади, де порівнюється слова слов'янських мов: польської, сербської, чеської й ин.; їх небагато, але вони характерні, як спроба наукового підходу до лінгвістичної праці. Такі самі порівняння зустрічаємо при поясніннях словами грецькими, латинськими та німецькими.

Приклади, де порівнюється слова слов'янських мов: „Дѣ́ло“: Россі́йски и По́лски, стрѣлба̀ вели́каѧ зове́тсѧ“ (39) [3]); „Знамена́й, Че́ски е́стъ,

---

[1]) Частина з них — заразом і польська.

[2]) Воно й церковно-слов'янське.

[3]) Термін „россійски“ може означати в Беринди і „по-українськи“.

а толку́етсѧ, знай“ (52); „Коблъ, илѝ кобе́лъ: Коре́цъ, мѣ́ра зъ словацка“ (64); „Лукъ, далмацки: чоснокъ лѣсный, пол.: цебу́лѧ, че́ски. Лукъ червле́ный: Лукъ оружіе тата́рское, цибу́лѧ“ (73); „Поти́ръ: Ча́ша, ку́бокъ, ке́лихъ, деревѧ́ный ко́вшъ, пога́ръ оуго́рски“ (115); „Пѣтель: Че́ски и Ру́ски, Когу́тъ. Волы́нски пѣ́вень. Литовски пету́хъ“ (133); „Разло́й: доли́на. Че́ски, Оудо́лъ далма́тски, Лука̀“ (135); „Чпагъ: кише́нѧ, шабелтасъ, биса́га, та́шка, ка́пса, тлу́мокъ, ва́цокъ. Слова́цки, то́рба, мошна̀, чех: тобола̀. калита̀, мѣшокъ. оуго́рски, ерше́ны (204); „Ꙗри́га: рѧдно̀ гру́бое, мѣхъ, саа́къ, оуго́рски“ (209).

Порівнюючи слова, зазначені у П. Б., з словами сучасних слов'янських мов, знаходимо, що П. Б. здебільша правильно зіставляє слова цих мов. Напр., що-до слова „дѣло“, то справді можна вишукати дещо подібне до того, що говорить П. Б.; в словнику Срезневського (Матеріалы для словаря др.-рус. яз. I, 789) відзначено слово „дѣло“ з значінням „пушка“ таке саме значіння має в польській мові „działo“ (у чеській dělo), а в „Словаре русск. яз. Ак. Н.“ (ст. 1232) і в Даля (I, 127) є слово „дѣло“ з відтінком „действие“, що означує „сражение, битву“. Чеському слову „знаменай“, що згадує П. Б., відповідає сучасне чеське дієслово „znamenati“, але з трохи иншим значінням: „знаменать, помечать, означать, полагать“ (Rank, 843). В сербській мові (П. Б. називає її далматською) є слово „лук“ у значінні „чоснок“, як і перекладає П. Б., а в польській „cebula“. Слово „когут“ є в чеській і українській мові, друге українське слово такого-ж значіння „пѣвень“ П. Б. називає волинським, підкреслюючи, таким чином, що його вживається на визначеній території. „Долина“ в сучасній чеській мові звучить „údoli“ згідно з поясніннням П. Б., в сербській „лу́ка“. Чпаг (кешеня) — в сучасній чеській мові „tobola, měšec“ — сумка, мішок, як і в перекладі П. Б. Відзначено у П. Б. три слова, що він називає угорськими: пога́ръ (115), ерше́ны (204) і саа́къ (209). Що П. Б. розуміє під угорським, не зовсім ясно; на мою думку, мова іде не про угорсько-руські слова, а мадярські. Слово „погар“ (нім.Becher, старонім. Pechar) у формі „пугарь“ відзначено у Грінченка (1606) із значінням „стакан“, у Верхратського „пога́р“, „пугар“ з указівкою на мадярське pohár (знадоби для пізн. угор.-р. гов. 1,247); є це слово і в польській мові „puhar“, у чеській „pohár“. Слово „ершены“ в тій формі, з якою його наведено у П. Б., не зустрічаємо в словниках слов'янських мов; є у Грінченка слово „иршанки“, що перекладається „меховые штаны“ (730) (від ирха́ — овеча шкура, латинського походження, як гадає Berneker (E. W. 432), Преображенський вважає за німецьке (Э. С. 273), знаходимо його в польській мові і в російській з таким самим значінням, як і в українській. Але у П. Б. „ершены“ пояснюється словами „кешеня, торба“ й т. ин., так що подібности в значінні з словом „иршанки“ мало, хоч звуками ці слова й близькі між собою. Що-до слова „саа́къ“, — „рядно грубое, мѣхъ“ у П. Б., то воно у формі „сак“, „sak“ відоме не тільки слов'янським та европейським мовам (saccus, σάκκος) у декількох різних значіннях, але жидівській і фінікійській, відкіля запозичила його грецька мова, з грецької — латинська (Walde, 537), є в угор-

ській мові „zsák“ (Puşcariu Et. W d. rum. Spr., 134). З низки значінь, що зустрічаємо для цього слова, наближаються до перекладу П. Б. латинське, німецьке „волосяниця“ та старо-румунське „манастирська одежа (куртка), покрита хутром“ (Puşcariu, 134).

Приклади, де наведено паралелі з грецької, латинської та німецької мови: «Землемѣріе, или землемѣрство: зъ єллин. Геометріа сирѣчъ, размѣрителнаа» (51); «Сѣдалище: столецъ, казалница, катедра, зъ єллинска, або сидѣнье» (168); «Заповѣдь: Росказъ, росказане, мандатъ, з Лат.: приказанеполицене, оустава“ (49); „Паппа“ сугубое п., дѣтей брашно ест ѿ имене хлѣба, иже Латински Панісъ наричаетсѧ“ (102); „Творецъ створитель, роботникъ, авторъ, Латински» (170); „Трапеза: столъ, лат. менса“ (317); »Друкую зъ Алманска, выбиваю або тискаю“ (39).

В пояснювальній частині словника, що зазначено вгорі, часто зустрічаються грецькі й латинські слова; надруковано їх у першому виданні почасти грецькими й готицькими літерами, почасти црслов'янськими. Слова російські або црслов'янські, зрозумілі читачеві, П. Б. пояснює менш зрозумілими або зовсім незрозумілими грецькими та латинськими, напр., такі слова: „Благостынѧ“ пояснюється: „добротливость, щедроблівость, ласковость, милость, добро, χρησότις, милосерде. Benignitaẽ, Clementia“ (10); „Говѣніе, τίμησις-Veneratio, Reverentia: встыданьесѧ. зъ почтивостью ччёнье» (44); „Дръжава: κράτος, robur, моцъ, сила, δυνάσια, potentia, вельможность, можность, зверхность“ (50); „инокъ, μονασικός μονηρης, μοναχος, о монахъ зъ елл. и лат. слов: чернецъ. але инокъ, слов: тол: въ рос: единокъ або оуединёный. Пустынникъ розумѣтисѧ можетъ» (88). Такі пояснінння далеко не обмежуються на наведених прикладах. Як широко П. Б. користується чужоземними словами, можемо судити ось з чого: в першій чверті словника першого видання, де грецькі й латинські слова надруковано відповідними чужоземними літерами, знаходимо 110 грецьких слів і 20 латинських. Далі грецькі й латинські слова друкуються црслов'янськими літерами. Що правило за причину відміни шрифтів, невідомо; може, „Лексіконъ“ друкували так довго, що й шрифти зникли з друкарні.

Значіння слів.

Про деякі слова з номенклатури словника цікаво зауважити, що у П. Б. їх зустрічаємо не зовсім у тім значінні, в якім вживаємо тепер. Можливо, що значіння їх відмінилося, або П. Б. не завсіди дає первісні основні значіння, а лиш їхні видозміни, секундарні ознаки. Приклади: „Работа“ (що правда: з буквою „а“ після „р“) П. Б. перекладає словом „невоља“ (133); „Изащество: знаменитость [1]), превышанье, выборность, крѣпость“ (57); „Великодушный: великорозумный, сталый душею и розумомъ“ (13); „Усвоеніе“: присвоенье“ (181) [2]); „Коснёние: забавлёнье“ (66), „Образованіе: презначене, вѣщоване на зло або на добро“ (192). Нові, часто випадкові ознаки могли виникати в певних умовах; коли слово зустрічалося авторові в тексті, що він використовував для свого словника, в незви-

[1]) Znamienity = ausgezeichnet, а не berühmt.

[2]) „Присвоенье“ — це очевидячки не значить „привлащення“, тільки „засвоєння“.

чайному лексичному оточенні, він міг надати йому особливого значіння. Це виразно відбивається в низці слів, де поруч наводиться декілька форм того самого слова. Приклади: „Оукрочáю“ (179) П. Б. перекладає словом „оускромля́ю“, звичайним і для нас значінням цього слова, поруч є слово „оукроти“, 2-а ос. вол. сп., де знаходимо переклад „оутѣ́шъ“; прикметник „унылѣ́йшій“ (180) пояснюється „лѣнивѣ́йшій“, а слово „уны́лый“ перекладається звичайним для сучасної української мови значінням „фрасовли́вый, зныдѣ́лый“; при дієслові „уповáю“ (180) знаходимо пояснiння „дръзáю“, а „уповáніе“ вжито з значінням, „надѣ́а, сподѣванеся, оуфáнье“. При декількох словах, вивідних од слова „лѣнь“, зустрічаємо стільки значінь, скільки пояснюється слів: „лѣни́ваго: дебéлого“ (73); „лѣни́ви: нéмощни“; „лѣни́тся: оунывáетъ“; „лѣ́ность: гню́сность“; „лѣнѣ́мося: ослабѣваймо“; „лѣняйся: оунывáай“ (73). Такі пояснiння свідчать лиш за книжне походження наведених прикладів. П. Б., роблячи виписки з книжок, мабуть, намагавсь бути ближче до змісту тексту, і, зберегаючи форму слова, переносив у словник також відтінки значінь.

Етимології.

П. Б. цікавиться питанням про походження слів і дає в своєму „Лексіконѣ“ етимології слів: колѣ́но (66), лóкоть (72), пáппа (102), церковь (201, 219), рукà (142), аллилýіа (227), Богъ (245). Деякі з них дуже наївні, виведені на підставі випадкових звукових асоціяцій з якоюсь ознакою поняття. Звичайно, нас не може зацікавити зміст виведених етимологій, для нас має вагу лиш підхід, метода П. Б. з'ясовувати дане питання.

Ось ці етимології: 1. „Колѣ́но: ѿ éже клóнит ся речéно“ (66); 2. „Лóкоть: ѿ éже лóмится и кóрчитъ“ (72); 3. „Пáппа, сугýбое п, дѣтéй брашно ест ѿ и́мене хлѣ́ба, и́же Латінски Пáнісъ нарицáется“ (102); 4. „Рукà: и́ж рушáется нáзвана“ (142). Для слова „церковь“ П. Б. дає дві етимології, та й, очевидячки, від першої відмовляється; це видно з того, що другу приміщено в додатковій частині: 5. а) „Цр҃ковь éсть нáзвана ѿ царя̀, и́жъ цáрскимъ дóмомъ éст҃“ (201); в) „Естъ цр҃ковь окрýжным обвéдена и обварóвана цы́рклемъ, ѿ котóрого слóва, и éтімонъ свóй, тò éстъ, вы́водъ мáетъ, зобрáнье правовѣ́рныхъ éст҃ оцырклова́но дóґматами святы́ми, и надъ подáную Вѣ́ру и Дóґмата благочести́выи, и́ныхъ неприпущáетъ до себѐ, и дò óбцыхъ невыхóдитъ, и не выскáкуетъ зъ своéго цы́рклю. г҃ цр҃: и҃. к҃ паз: з҃. и бес.: ап: рéестръ“ (219); 6. „Аллилýіа: хвáла Богу... Еврéйски бò Аль: Идет, яви҃. Иль: Богъ. ýіа: хвали́те въспѣвáйте“ (227); 8. „Бж҃, ѿ богатства, и́ж всебогатный всѣх обогáчуючій“ (245).

Термінологія.

Визначаючи місце поширення деяких слів, П. Б. вживає термінів, що не відповідають сучасним. Так, напр., рóсскій або рýскій, россíйскій,

москóвскій, волы́нскій, литóвскій мають у П. Б. не таке значіння, в якім ми зустрічаємо їх тепер.

Термін, „рóсскій“ і „рýскій“ знаходимо у П. Б. в значінні „український“, взагалі його так і вживали тієї доби. У П. Б. на це вказують ось які приклади: 1) „Блáго: ґды́ пи́шется безъ титлы, въ Рóсской мóвѣ значи́тъ: не гарáздъ, мдлѐ, недóбре, оулóмне, зи́мно, лѣни́во, гню́сне, не охóтне, блѣ́до, си́не, що трýпѣю фáрбу мáетъ“ (4), наведені значіння цього прислівника відповідають сучасному укр. „благо“; 2) „Ля́ща: сочеви́ца, имя̀ я́ди: ї Сѵмеон стóлпник (Рóсским язы́комъ: и ри́бѣ сіе имя́ éстъ лящъ)“ (76), слово „лящ“ у цій формі відоме сучасній укр. мові, в російських словниках його не знаходимо; 3) „Пѣ́тель; Чéски и Рýски Когýтъ“ (133), останнє слово теж знає українська мова.

Що-до терміну „россійскій“, то у П. Б. його спостерегаємо в таких прикладах: „Дѣ́ло: Россíйски и Пóлски стрѣлбà вели́кая зовéтся“ (39); „Егдà: ґды̀, когдà, колѝ, Но се речéніе колѝ в Россíйскомъ язы́цѣ повели́телнѣ розумѣ́ется, éже и бодѝ, повести́телнѣ жѐ и пытáтелнѣ въмѣ́сто, когдà приéмлется, я́коже и здѐ зри́ши“ (40); „Мѫдровáніе: (яж ýбо славян ѫ, орѳоґрáфіце: сѐ Росси ȣ, простéчески)“ (82). З цих прикладів не зовсім ясно, щò П. Б. відзначає словом „россійскій“: бо те, що він каже, може стосуватися як до російської, так і до української мови.

А от словом „московскій“ (про це згадувалося раніш) у П. Б. означується виразно „великоруський“; цього терміну він уживає при таких словах: 1) „Кляпи́на: Вся́кое дрéво нагнéное, москóвски нарицáется, Пат. Сол. чюд., гл. 16“ (64); 2) „Кýдесъ, кудéсникъ (Пат. Сол. чюд., гл. 18). Чортъ или чарóвникъ, пò нѣ́ких пóвѣсти въ мóсквѣ нари́чется“ (67); 3) „Подъяремникъ: помѣ́стною бéсѣдою москóвски, мéринъ. Пат. Сол. чюд., гл. 48“ (109).

Один раз для означення українського слова „пѣвень“ П. Б. вживає терміну „Волынскій“: „Пѣ́тель: Чéски и Рýски Когýтъ, Волы́нски пѣ́вень. Литовски петýхъ“ (133). Користуючися цим словом, П. Б., мабуть, має на оці одну з частин краю в протилежність термінові „росскій“, що означує взагалі „український“.

Що-до слова „литовский“, то його вжито в значінні „білоруський“; в такому розумінні цей термін зустрічається в пам'ятках доби Литовсько-Руської держави. Про це знаходимо вказівку в Карського („Белоруссы“, т. I, 406): „Лаврентий Зизаний, по свидетельству Кеппена, слово катихизис толкует: „по литовски оглашение“, где очевидно название государства перенесено и на господствующий в нем язык. Подобное же название“, каже далі Карський: „встречается и в словаре П. Берынды“.

VI.

Фонетика українських слів.

Щоб судити, оскільки значний в „Лексіконѣ“ український елемент, не досить указати на його лексику. Лексичний склад більш од инших язикових

фактів підлягає відмінам та впливам зокола, особливо, коли елементи запозичень увіходять з близько спорідненого оточення. Надійніший у цьому випадку може бути фонетичний склад мови. Звуки української мови досить своєрідні, так що їх можна виділити з загальної суми язикових явищ. Орфографія П. Б. виразно відбиває чимало рис української фонетики, як у галузі вокалізму, так і консонантизму.

Голосні.

У П. Б. змішуються голосні *ы* та *и*, що вказує на збіг їх в одному укр. *и* середнього ряду. *ы* зам. *и* зустрічаємо в таких прикладах (до 90 прикладів): крыкъ (20), да́вныхъ (38), однымъ (40), хелплы́вый (75), крывы́й (100), дома́шный (143), посполы́тый (194), очыще́нье (179), причыня́етъ (186), жолтяны́ца (281), нарыца́емый (315) та інші.

и зам. *ы*: кри́ла (24), ри́бѣ (76), *мича́ніе* (76), монасти́ръ (81, 194), ни́нѣшнее (89), ни́нѣ (98), ти́сячникъ (171), прикри́тыи (240), язи́чокъ (173), гризу́ся (184) (зазначено до 40 прикладів).

Часто знаходимо нове українське *ѣ* з *е*, що з'явилося на місці давнього *е* перед складом, де випав глухий, а також перед складом з редукованим *и*.

Нове *ѣ* у П. Б. найчастіш уживається в речівниках з суф. *-енье* (до 200 прикл.): взложѣнье (19), зряжѣнье (60), продолжѣне (77), важѣнье (116), камѣне (65, 199, 260, 311), колѣнье (65), примножѣне (123), допущѣне (131), ударѣне (123), корѣне (238, 253), затмѣне (270), скорочѣне (289), потверждѣне (283) й багато инших.

Нове *ѣ* буває в словах з суф. *-ен-*, *-ел-*: камѣнь (43, 63, 226), дрыжѣнь (53), коростѣль (68), непріятѣль (10, 178), пріятѣль (178), пло́мѣнь (266), селезѣнь (311), корѣнныи (148), ремѣнный (182), ка́мѣнныи (260), камѣнми (260), о́лѣнь (309).

ѣ вживається в таких словах: зѣ́лье (10, 83, 173 та інші), зѣля (45, 132, 226 та інші), пѣ́рьемъ (24), всѣгды (25), по́пѣлъ (103), пѣ́ря (102), намѣтъ (68), нащѣпавъ (62), зѣднане (119, 164), пѣчъ (161г), лѣдъ (29, 197), мѣдъ (156), мѣчъ (322), ожерѣлье (196), ѣднач (186), ѣдна́ю (186), ѣдна́не (186), ѣдна́етъ (193), весѣле (216), ѣжъ (321) [їжак] та деякі інші.

Иноді у П. Б. змішуються *ѣ* та *и*; *ѣ* зам. *и* знаходимо в таких словах: вѣдѣнье (14) [видѣніе], лѣнѣвѣю (222), грубѣ́нъ (122), грубѣ́нство (206), жѣвоти́нище (323), свѣри́ль (144), свѣстѣлка (144), свѣщу́ (144), *ѣ* у номінативі одн. прикметників: ку́зѣй (140), бара́нѣй (140), коро́вѣй (140), еле́нѣй (140), рибѣй (309).

Часто *ѣ* буває замість *и* в чужих словах; напр.: мѣзе́рне (11), мѣзе́рный (11, 179, 196), *ѣ* знаходимо в усіх словах цього пня; мѣну́та (76), лѣте́ра (103, 150 та ин.), делѣка́тъ (121), делѣціе (123), те́рмѣнъ (182), діґнѣта́рство (143), фѣґу́ра (192, 214), мѣне́рвинъ (225), Мѣне́рвы (225), салѣ́тра (246, 299), юпѣ́теръ (267), фамѣлѣа (276), квѣ́нтусъ (287) [лат. quintus].

и зам. *ѣ* вживається рідко (та й то здебільша нехарактеристично): постріка́тель (101), свиди́тельствомъ (129), розсмотри́вши (151), посмотри́вши (151),

оледѣни́вши (163), ци*ли́*тель (202), щиль (207), ви́тнучая (298). В орудн. в. слів: кимъ, чимъ завсіди *и*, — що поясняється цілком етимологічно.

Перехід *о* в *у* в замкненому складі констатується в таких словах: поку́ль (35, 36), кувна́та (64), стусъ (100, 154), намо́тъ (115), ругъ (140), куку́ль (104, 275), росу́лъ (149), торгувникъ (171), грумъ (174), отку́ль (188), вутки (188) [укр. „вітки“ — відкіля], о́будъ (192), плутъ (198) [пліт], заплу́тя (277); в такому-ж положенні відзначається иноді перехід *е* в *у* (*ю*): юй (41), чузозе́мцювъ (59), въ порожнюй хва́лѣ (175), отсю́ль (188, 201), въ нюй (216).

Перехід подовженого *о* в *и* відзначається рідко. Приклади: стри́чки (13), оуби́ръ (17, 165, 179), ки́стка (158), бибъ (291). Нехарактеристичні: обжы́рство (204), обжи́рства (266), чирствый (205), чы́рство (207), чы́рствый (208), одыйшолъ (56), одыймую (218).

Після шиплячих відбувається перехід *е* в *о* незалежно від наголосу; в ненаголошених складах зустрічаємо такі приклади: жона̀ (43, 277 та ин.), жону̀ (165), жолу́докъ (44, 172), чоловѣчокъ (47), чоло̀ (252, 271), чорноки́жникъ (252), свѣжость (202), я́щорка (274), чого̀ (196, 203, 216 та ин.), чому̀ (42) й багато инших.

Є приклади, де спостерегається відпадання початкових голосних: зво́щикъ (50), збавле́нье (53), спо́вѣдь (59), горо́ды (74), гра́ютъ (70), змѣра́ю (136, 218), граная (133), гра́ю (144), зводъ (212, 271) [извод], грава́но (235), зво́зчыкъ (212), збави́тель (281), для гра́ня (287), гра́ючіи (298).

В деяких словах змішується *у* й *в*: уве́сь (14), ввесь (14, 23, 68, 204), вря́домъ (15), оузялемъ (116), оу добрыхъ оучи́нкахъ (125), гра́ю оу свистѣ́лку (144), оупереди́ (148), в кого̀ (176), за́втрѣдня (183). Слово вдодъ (177) сюди, мабуть, не належить, бо воно (въдодъ) може бути архаїчнішим од „удодъ“.

Стцрслов. сполучення *рѣ*, *рь* відмінюється в *ры*, *ри* в декількох словах одного пня: дрыжѣ́нь (53), дрижане (172), дрижѣ́не (177), дриго́та (177), дрыжу̀ (183, 205), дрыжа́нье (205).

В закінченнях імен ніякого р. зустрічаємо у П. Б. зам. споконвічного *е* в сполученні „приголосний + је“ зак. *я* „приголосний + я“ (’а); явище це відоме багатьом українським говіркам здебільша з подовженням приголосного через асиміляцію *j* попередньому звуку. У П. Б. подовження не відзначено, за вийнятком двох слів не на кінці: розолляне (135), ллятся (185). Подовження в пам’ятках початку XVII в. взагалі не відзначається, так що у П. Б. це риса не індивідуальна і не діялектична, відбивається лиш загальновживана ортографія.

Приклади у П. Б. ось які: щастя (7, 276), поколѣ́ня (40, 141, 156, 322), замкне́ня (50), зѣ́ля (45, 132, 238, 288), мешка́нячко (68), збѣ́жѣня (67), заколочѣ́ня (67), збунтова́ня (67), зъ листямъ (26) [орудн. в.), пѣ́рямъ (102), пѣ́ря (102), начиня (142, 198), роскошова́ня (149), повѣ́тря (151, 194), смѣта́ (179), заплу́тя (185), милосердя (185), потрвоже́ня (209), подво́ря (211, 269), мо́вчѣня (236), вы́дертя (240), те́рня (243, 244, 270, 274), завстыженя (245), дубя̀ (270), прійстя (271), утятя (275), заложе́ня (276), росказованя (277), червонѣ́няся (314), хваленя (317), вызна́ня (323).

Приголосні.

П. Б. розрізняє два *г*. Г проривне, що вживається переважно в чужих словах, він означує новим знаком ґ: ґро́но (31), ґіґа̀нсъ (207), ло́ґіка (292), ґерма́нусъ (263) і багато инших; один раз зустрічаємо для проривного *г* сполучення *кг*: кгвалто́вное (171). Слова незапозичені П. Б. пише з *г*, а також чужі слова з *h*; про вимову *h* чи можна-б деякою мірою судити з таких написань як: усе́ница (181), Боемія (246)?

На місці праслов'янського сполучення *dj*, крім *жс* східньослов'янських мов, в українській ще вживається *дж*. Таке *дж* часто зустрічаємо у П. Б. Приклади (наведено всі): брѣджу (9), бри́джуся (28, 232), роджу̀ (29), зро́джую (29), попуджую (57), бѣджѣне (108), прибл̀у́джую (123), зраджа́ю (117), обл̀у́джуюся (147), гляджѣне (151), горджу̀ (180, 189), бры́джу (180), отводжоване (188), погорджа́ю (189), оги́джую (190), шко́джу (191), зва́джую (191), затве́рджую (196), бры́джуся (197), згромаджѣне (201), горджѣнье (206), се́рджуся (209), отра́джую (215), доводжу̀ (215), приводжу̀ (215), оугоджа́ю (217), гла́джу (218), годжу̀ (218), до кадженя (319).

З праслов'янських сполучень *zdj*, *zgj* і *zg* перед палятальними голосними в українській мові з'явилося *ждж*. П. Б. означує його двома способами: *ждж* і *жч*, один раз *ждч*, сполучення *жч* старіше за перше, його вживали укр. писці ще в XII в., напр., зустрічається воно в Гал. Єванг. 1144 р., перше було графічним новотвором і краще віддавало вимову.

Приклади: дрожджѣ (170), наѣжджа́ю (183), от дожджу (207), ѣжджѣне (208), доѣжджаю (211), сполучення *ждч* в слові: наѣждчаю (155); *жч* в словах: дожчъ (35), бряжчачи (50), дро́жчѣ (307), дрожчи́стый (307), от дожчу (319).

В декількох словах замість *к* пишеться *х*: хто (69, 228, 230), нѣхто (94, 186), перехрестье (62), хлохота́ніе (187), хлохощу̀ (187).

Відбувається перехід *л* у *в* у кінці складу перед приголосним у таких словах: во́вна (16), довготерпя́чій (35), выдо́вбую (54), шо́вку (66), сто́вченый (60, 166), мо́вчки (86), мовчу̀ (157, 161), ковча́нъ (174), довба́ю (213), до́вбане (216), мо́вчѣня (236), мо́вчѣнье (236), пото́вченый (308), пото́вченая (308); окремо треба поставити: сажавка (67, 290).

Иноді буває *вз* в дієприкметниках на *лъ*: испустився (61), вы́порожнився (61), вы́точився (61), досади́въ (113), оумы́сливъ (126), давъ (142).

Часто відбивається у П. Б. твердість *р*, напр.: смотру̀ (8,218), рысу́ю (90), я́стробъ (67), подра́паная (141), богаты́ръ (187), звѣры (219), звѣръ (254), цѣсара (240), зара̀ (275), мо́ра (314), мо́ру (314), трохъ (317) (зазначено більш за сто прикладів).

Сполучення *хв* иноді заміняється африкатою *ф*: зъ форосту̀ (65), фо́ростъ (140), за̀ мо́ремъ Фали́нскимъ (298).

Відзначається м'якість *ц* переважно в кінцевому відкритому складі: древця (38), ма́тиця (44, 140, 208), крыни́ця (61), дѣ́дчиця (84), тябли́ця (148), голця̀ (161), спра́вця (163), гусе́ниця (81), темни́ця (178, 187), оуздяни́ця (193), капи́ця (196), съ че́рвцю (202), молоди́ця (207), чузозе́мцювъ (59).

Помічається ствердіння шиплячих: *ж*, *ч*, *ш*, *щ*. Приклади: тверде *ж*: обжырство (204), оунижóнныи (155), свѣ́жость (202), жолтяны́ца (281), дýжость (291); *ч*: пóмочъ (111), оучы́ти (184), чортóвскій (268), чынъ (278), речы (300); *ш*: одержáвшый (119), роскошы (130), розшыряю (137), за хорóшымъ (216); *щ* и́щущыхъ: (94), пóмощъ (111), моля́щыя (113), бýдущыхъ (130), і багато инших.

Префікс *од* замість *от* зустрічаємо в декількох словах: оддýхъ (37), одыйшолъ (56), одволóка (189), одыймую (218), одплáта (264).

Фонетика польських слів.

В розділі про лексичний склад словника зазначалося, що в пояснювальній частині багато польських слів. Деякі з них П. Б. українізує, в инших зберегаються риси польської фонетики. Найголовніші з прикмет польської фонетики у П. Б. ось які:

Написання *іо* для означення лябіялізації *е* з попередньою м'якістю приголосного. Приклади: пліóтка (12), ліóсы (44), піóро (103), пліóнъ (105), наміоты (147, 169), живіолъ (166), піóрко (210), мóсіондзъ (277); воїовáньe (9), вымаліованe (56), маліованe (106), боіованe (107), боіованя (173), маліовáньe (192). Цей польський спосіб означування *о* з попередньою м'якістю приголосного відбиває й українську літературну вимову деяких слів, як наведених угорі, так і дальших в закінченні род. в. *іовъ* з *евъ*: обычáіовъ (99), стáіовъ (112) і в слові «въ ніомъ» (209).

Зустрічаємо *е* з колишнього *ѣ*: зезволя́ю (4,53), зелживость (27,36), зелжéньe (36), зебранію (83), зéлжилъ (113), везґлóвье (19), вé крви (178), зесромоченья (251,254), от зесромочéнья (276), зебране (265), огéнь (263,312).

Сполучення *ян,ен* для означення *ę* з праслов. *ę* й *ǫ*: нендзный (11), нендзу (17) (ще декілька слів цього пня), бренкъ (28,50) і брѧнкъ (50), дзвіенкъ (50), дзвенкъ (28,50), пенкность (5 та ин.), пѧнкность (65,318), пенкне (273) і поруч пѧкный (287), пѧкность (56,74,287), пѧ́кнаѧ (308), пѧкне (73), менжне (34,218), мéнзство (82), менжный (208) і межный (34), межность (187), мужествен (34); таким чином бачимо чотири написання для означення польського *ę*: *ен*, *ѧн* (= *ян*), *ѧ*, *е*.

Сполучення *он*, *ун* для означення польського *ą* з праслов. *ǫ* й *ę*: безъ вонтпéня (41,60), вóнтплю (55,91), безъ вунтпéнья (212), вонтлёю (51) і поруч оýтлёю (51), мóсіондзъ (277) і поруч мóсяжъ (277), мосюндзъ (320).

Замість *ѣ* зустрічаємо *ѧ* в словах: блѧскъ (148) [і блёскъ (216)], цѧкáвый (197), цѧкавость (197) (пол. ciekawość), дѧдко (39) [дід].

З стцрслов. сполученя *рѣ* знаходимо *ре* в словах: крéвный (178), покрéвность (178).

Відповідно стцрслов. сполученням з *рѣ*, *лѣ* з *р*, *л* складовими (східньослов. *ол*, *ор*) у П. Б. є декілька прикладів з пол. *ло*, *лу*, *ру*: слонце (24,307), мрýгаю (78) (і поруч моргаю), тлýстости (263,265).

При звичайному повноголосі є у П. Б. багато прикладів з пол. сполученням *ро*, *ло*: врудъ (137) [вереД], вродъ (17,28), вродовáтый (69), от

вро́довъ (69), жру́дло (61), жродло (278), жродла (231), хлопъ (145), круль (201) (останнє слово й вивідні від нього частіш уживаються в цій формі, ніж з повноголосом), младе́нецъ (200, 207, 270), строжъ (121), прекладачъ (121), прено́снѣ (69), вло́совъ (268, 286), обро́на (253), загро́жую (49), хлопскій (145), врожби́тство (16), везґловье (19), сромоче́нье (36) (і поруч «соромота»), сромо́чу (36), ростро́пный (31, 68), ростро́пность (82), загроже́нье (49), зъ зло́та (277), влохъ (295), сло́дкій (324).

Иноді зустрічається праслов. сполучення *dl* в польських словах лексикону: жрудло (61), жро́дло (278), жродла (230), мдлость (77), омдлѣвше (77), омдлѣнье (77), простира́дло (104, 292, 296), страши́дло (216).

З праслов. сполучення *dj* знаходимо иноді *дз* і *з*: нендза (17, 196 та ин.), водзъ (16, 237), родза́й (62, 141, 263, 265, 276 та ин.), сродзе (76), оуродзай (168), мо́сіондзъ (277), мосѣндзъ (320), *з* в словах: чузозе́мецъ (58), чузозе́мцювъ (59).

З праслов. сполучення *tj* в декількох словах знаходимо *ц*: моцъ (15) (це слово й вивідні від нього завсіди з *ц*), зъ о́воцу (41), о́воцъ (90, 205, 286).

Польські слова в тій формі, в якій їх уживає П. Б., напівукраїнізовані, зустрічаються в пам'ятках XVII в., але не в такому великому числі, як у «Лексіконѣ». Особливо багато польських слів знаходимо в галицьких пам'ятках, у мові галичан вони поширені й тепер. Уживання польських слів у П. Б. пояснюється змістом і характером праці, він намагавсь вичерпати увесь лексичний запас своєї говірки, змішуючи польські елементи з українськими.

VII.

Морфологія.

Відміна речівників.

У П. Б. відбивається традиційна ортографія, під якою заховується українська вимова. Але не завсіди автор «Лексікону» може додержатися усталеного правопису, й деинде пробиваються народні форми.

П. Б. правильно відрізняє закінчення твердої й м'якої відміни, вагання помічаються лиш після *ц*, *р* та иноді шиплячих, залежить це від того, що вказані звуки з м'яких ставали твердими, але процес ствердіння ще не закінчивсь; у Галичині, напр., і досі відомі м'які шиплячі (Крымскій, Укр. грам., т. I, в. 1, 103); що-до *ц*, то відомо, що воно тверде лиш після *и* та *е*.

У відміні жін. р. на *-а* відзначаємо такі закінчення: в род. твердої відміни *-ы* (вины, 129), в м'якій *-ѣ* (землѣ, 173, во́лѣ, 176), після задньопіднебінних *-и* (за́гадки, 128, саранчи, 132), иноді *-ѣ* (от ржѣ, 296), після *ц* здебільша *-ѣ*, зрідка *-и* (винницѣ, 254). В дав. й місц. старе закінчення *-ѣ* для твердої відміни, *-и* для м'якої (на травѣ 273, въ кормли, 251), один раз *-ѣ*, въ волѣ (259), після *ц* буває *-ѣ* і *-и*; заднепіднебінні переходять у *з*, *ц*, *с* (кни́зѣ 162, 172, 182 й ин., в рѣцѣ, 185). В наз. мн. *-ы* в тверд., у м'як. *-ѣ*, після *ц* — *-ѣ*, *-и* та *-ы* (крупы 149, ро́лѣ 320, табли́цѣ 315, кошницы, 311, матици, 318), після шиплячих *-ѣ*, (саранчѣ 260, дро́жчѣ, 305), після задньо-

підн. *-и* (кни́ги, 312); в род. завсіди *ѕ* (шкодъ, 101), один раз нове укр. зак. *іовѕ* [1]): ста́іовъ (112); в дав. *-амѕ*, орудн. *-ами*, місц. *-ахъ*, *-ѧхѕ*. Маючи на оці фонетичні зміни: *ѣ* в *и*, збіг *и* та *ы* в однім *и* середнього ряду, матимемо у П. Б. укр. відміну.

В основах на *-і* жін. р. (слова чол. р. перейшли до основ на *-о*) знаходимо *-и* в род., дав. й місц., один приклад у місц. зустрічаємо з *-ю*: «в тѣ́ню» (256), очевидячки, підо впливом основ на *-о*; в орудн. *-ю* (9 прикл.), *-у* (2 пр.), *-ію* (2 пр.), зак. *-ю*, *-у*, відбиває укр. форму, де випало редуковане *і* (съ пи́льностю 175, 184, 197, речу 159, тварію, 193). В наз. мн. *-ѣ*, *-и* та *-ы* (фа́лшѣ, 316, ма́сти, 238, речы, 170, 173, 175 та ин. де́брѣ, 74), *ѣ* та *и* змішуються після шиплячих; у род. мн. зустрічаємо: *-ій* (14 пр.), *-ый* (1) та *-ей* (12), можливо, що в першому відбивається старе написання *ии* (костии). В галицьких говірках, правда, й досі поширена форма на *ий* (Сімович, Грам. укр. мови, 170), але оскільки П. Б. додержується традиційного старого правопису, ми можемо й не припускати в нього такого впливу народньої мови; в дав. зак. *-емѕ* (ве́щемъ, 51), в орудн. *-ми* й *-ами* (мастми 20, речáми, 77), в місц. переважує нове зак. *-ахѕ*, *-ѧхѕ* (в тѣ́нѧхъ, 252), лиш два приклади з *-ехѕ* (сѣ́нехъ, 82).

В основах на *-о* чол. р. чергуються в род. одн. закінчення *-а* та *-у*, в м'яких *-ѧ*, *-ю*, числове відношення обох закінчень мало не однакове; в дав. *-у*, иноді *-ови*, *-еви*, в орудн. *-омѕ*, *-емѕ*, в місц. *-у* й *-ѣ* (*-ѣ* — 35 прикл., *-у* — 31), в м'яких *-и*, після *ц* змішуються *ѣ* та *и*. В наз. мн. зак. тв. в. *-ы*, *-ове*, останнє переважно при назвах осіб, в м'яких *-ѣ*, *-еве*, після *ц* змішуються *-ѣ* і *-и*, після задньопідн. *-и*, иноді зустрічаємо *ци* зам. *ки* (чарóвници, 191, ту́рци, 143); в род. *-овѕ*, *-евѕ*, *-ій*, *-ей*, два приклади з старим зак. *-ѕ*: годъ (74), разъ (205) і ра́зовъ (41), переважує зак. *-овѕ*, *-евѕ*, деякі речівники з колишньою м'якою відміною з останнім шиплячим, *й* або *р* вживаються з зак. тв. в. *-овѕ*, (вѣ́ршовъ, 226, 278, пи́саровъ, 146, грачóвъ, 70); в дав. *-омѕ*, *-емѕ*; це старе зак. послідовно вживається в пам'ятках першої половини XVII в., форма з *-амѕ* буває дуже рідко, у П. Б. не знаходимо її ні разу, *-омѕ* узаконює й М. Смотрицький у своїй граматиці: в орудн. *-ами* і в декількох словах *-ы*, *-и*, обидві ці форми відомі нам з пам'яток XVII в., М. Смотрицький ставить їх поруч, дозволяючи таким чином вживати обох; в місц. зак. *-ахѕ*, *-ѣхъ*, *-ехѕ*, один раз *-охѕ*,: въ чтырохъ возни́кох (254), це зак. з старих основ на *-ŭ(-ѕхѕ)*; тепер цю форму знають деякі карпатські діялекти, а також білоруси. В XVII в. цю ф. зустрічаємо в зах.-укр. пам'ятках, напр., у Ів. Вишенського: въ келишкохъ,... медохъ, в замкохъ (Акты ЮЗР II, 215).

В основах на *-о*, *-е* ніякого р. род. одн. має зак. *-а*, *-ѧ*, в речівниках на *-ie* переважно *-ѧ* з випадінням редукованого *-і*, риса українська: голошенѧ, 132, раховáнѧ, 149) (88 прикл.), рідше (22 прикл.) з *-ьѧ* (безъ роздѣленьѧ, 149); в дав., *ю* (7 пр.), *-ью* (5) та *-ію* (4), в твердих *-у*; в орудн. *-емъ*,

[1]) Вимовлялося, живовидячки, як „-юов" або як „-юв".

-ьемъ, два прикл. з *-ѧмъ*: зъ листѧмъ (26), пе́рѧмъ (102); в місц. *-ѣ -и, -ю* (з наз. на *-іе*) (28 прикл.), *-ью* (8), *-іи* (4) (въ ѣдѣню, 123, в питію, 123, дозволе́нью, 142, въ оти́шіи, 171). В наз. мн. *-а, -ѧ*, в словах плéчи (104), о́чи (286), оу́шы (150) знаходимо залишки двоїни, поруч з „оушы“ вживається множ. „оу́ха“ (150); в род. старі зак. *-ъ, -ій* (з наз. *-іе*), один раз *-овъ*: мѣстовъ (245); від слова „оушы“ вжито один раз ф. род. двоїни оу́шу (22) „до оу́шу приймую“; в дав. для м'яких основ *-емъ* (з наз. *-іе*), для твердих немає прикладів; в орудн. зак. *-ами, -ѧми*, що і в сучасній мові, иноді старе *-ы*; в оруд. ф. двоїни: очи́ма (111), плéчима (302); в місц. *-ахъ, -ехъ* (7 пр.), *-ѣхъ* (2), *-ихъ* (1) змішуються старі й нові закінчення.

В відмінах на приголосні деякі перейшли до основ на *-о*: небо, чудо, слово, тѣло; останні зберегли старі основи, род. від них у П. Б. вживається з зак.: *-ате, -ене, -ени, -есе*: княжате (243), сѣмене (97), имене (226). Цікава ф. місц. множ. на *-охъ*: въ именохъ (253), таку ф. вказано вгорі для чоловічого роду.

Огляд дієслівних форм.

У П. Б. дуже поширені дієслова з основою praesens'у на *-у-* від інфінітивних основ на *-ова-*, *-ыва-*; в даному випадку нас цікавлять дієслова з основою на *-ыва-*. В укр. мові обидві основи інфінітиву збіглися в однім суф. *-ова-*; в XVII в. у П. Б. знаходимо вже, за невеликим вийнятком, одно закінчення praesens'у для обох основ. Приклади від основ на *-ыва-*: захо́вую (8), догля́дую (8), высу́шую (56), прика́зую (59), заде́ржую (24), свя́зую (27), загоро́жую (47), наря́жую (54), вырѣ́зую (54) й баг. инших (до 200 прикл.) (за основну форму дієслова П. Б. вважає 1-у ос. одн.). З суф. *-ыва-* в praes. знаходимо не більш од десяти прикладів, ужито їх, мабуть, під польським впливом: захо́вываю (161), доконыва́ю (162), поровныва́ю (166), огорныва́ю (195), обачыва́ю (218), преконыва́ю (192), (пол. zachowywam, porównywam, przekonywam). В польській мові теж виникли деякі зміни в дієсловах з суф. *-ова-* й *-ыва-*, але там спостерегається протилежний процес що-до інфінітиву; в praesens'і, як і в укр. мові, обидві основи збіглися в одній формі з суф. *-у-*, правда, не всі, а в інфінітиві помічається тенденція до розширення основ на *-ыва-*, так що низка дієслів на *-ова-* переходить до категорії на *-ыва-*.

П. Б. часто вживає ітеративних дієслів з суф. *-а-*: верта́ю (24), склада́ю (47,55), вытяга́ю (62), заглада́ю (126), склада́ю (165, 166), огорта́ю (200), оповѣда́ю (282). Звертаю на них увагу через те, що це одна з поширених клас українського дієслова.

Відмінювання дієслів.

Форми praesens'у.

В першій ос. одн. знаходимо у П. Б. звичайне для східньослов. мов зак. *-у* (*-ю*); в нетематичному дієслові єсм зустрічаємо три форми: есмъ (102 та ин.) декілька разів, е́смы (210) (один раз), і третя форма польська

е́стемъ у нього найпоширеніша; що-до ф. е́смь, то це стара ф., вживана зрідка в західньо-руських пам'ятках XIV—XV в. (пор. Дурн. Оч. ист., 314), залишки її ще заховуються в XVII в., напр., иноді вживає І. Вишенський: „знашолъ есми“ (Акты ЮЗР, т. II, 206); від дієслова имати є у П. Б. дві ф. (има́ю 124) (один раз) і декілька разів и́мамъ (5,35,187); від дієсл. мати завсіди ф. маю.

У другій ос. одн., крім зак. *-шѣ*, буває иноді у П. Б. црслов. *-ши*: зриши (80), вмѣня́еши (80), пону́диши (88), стои́ши (128).

У 3-ій ос. одн. зак. *-тѣ*, з *-ть* зустрічаємо лиш декілька слів: е́сть (74, 102 й ще декілька), ма́еть (90), зъѣсть (264), рѣжеть (12). Очевидячки, П. Б. уникає писати *-ть*, додержуючися традиційного црслов. правопису (почасти й зах.-української вимови), як і всі письменники тієї доби.

В 1-ій ос. мн. знаходимо три зак.: найчастіш укр. *-мо* (30 прикл.): мо́вимо (4), чи́нимо (4), притуля́емо (99), форма з *-мѣ* удвоє рідше: отправу́емъ (81), презира́емъ (90), два приклади з зак. *-мы*: въздамы (32), есмы̀ (70), форма на *-мы* відзначається в нетематичних дієсловах для пам'яток XIII—XIV в. західніх і південно-руських (пор. Дурн. Оч. ист., 317). Форми на *-мо* й *-мѣ* обидві вживаються в літ. мові XVII в.

У 2-ій ос. мн. знаходимо *-те*.

У 3-й ос. мн. лиш *-тѣ*.

Форми минулого часу.

Старий аорист П. Б. перекладає формою перфекту, що складається з дієприкметника на *-лъ* + стягненої форми допомічного дієсл. *-емѣ*: заболѣлемъ (25), замешкалемъ (49), захорѣлемъ (55), застогналемъ (55), взяли́смо (54), зачервенѣлисте (116), бы́листе (109) (28 прикл.), в двох прикладах *емѣ* пишеться окремо й ставиться перед дієприкметником: *емѣ* мы̀слилъ (83), *емѣся* ста́ралъ (83). В сучасній укр. мові ця польська форма заховується в деяких західніх говірках (Сімович, 258), але в XVII в. вона поширювалася значно більш, її знають усі галицькі й волинські пам'ятки, лиш не зустрічаємо в Київських. Иноді П. Б. перекладає аорист просто формою дієприкметника на *-лѣ*: оуспѣлъ (110), увлекл (123); є в пояснювальній частині й форми аористу; перекладаючи значіння слова, П. Б. залишає стару форму.

Вживаються зрідка в пояснювальній частині форми імперфекту: дивля́хуся (52), новотворя́ху (90); в мішаній книжній мові XVII в. ці форми допускалися поруч з новими; під назвою „мимошедшого“ узаконює імперфект у своїй граматиці М. Смотрицький.

Взагалі для минулого часу у П. Б. вживається простої форми дієприкметника на *-лъ*.

Є у П. Б. декілька форм складного перфекту й плюсквамперфекту: привязался есѝ (128), поймалъ есмѝ (210), реклѝ бы́хомъ (139) та ще декілька прикладів. Такі форми трапляються так само спорадично, як у П. Б., і по инших пам'ятках XVII в.

Для conditionnal'a знаходимо у П. Б. в декількох прикладах колишню форму аористу від дієсл. „бути“: же бы́смо мы (32), ажбымъ (36), да бы́смо... оучащáли (30), а бы́сте не оуступáли (159); до дієслова додається, як бачимо, якогось сполучника, коли висловлюється бажання, мета дії. Форми із сполучниками відзначаємо частенько в літературній мові XVII в., вони відомі ще з західньо-руських пам'яток XV—XVI в. Можливо, що розвинулися ці форми під польським впливом, де особливо поширилися в XVI—XVII в. (Kalina, Formy gram. jęz. polsk. do końca XVIII w., ст. 360). Зустрічаємо у П. Б. також форму з *бы* „мѣло бы“.

Для майбутнього часу звичайна ф. інфінітиву з praes дієсл. „бути“; є лиш два приклади сполучення інфін. з постпозитивним *-иму*: спиратиметсѧ (159), діспутовáтимет (159).

В ф. вольового способу слід відзначити утворення 1-ої й 2-ої ос. мн. Замість старого *и* знаходимо нове укр. *ѣ*: руководѣмъ (86), оучѣмъ (86), любѣть (74), носѣть (98). В тих дієсловах, де суфіксальне *и* було перед голосним і стало нескладовим, знаходимо укр. зак. 1-ої ос. *-мо*: зрозумѣвáймо (16), розумѣймо (16), слýхаймо (16), оуправýймо (86), присмóтруймося (134). Третя особа одн. утворюється за допомогою слова нехай: нехай так будетъ (32), нехайсѧ стáнетъ (246), нехáй стáло бýдетъ (246).

Інфінітив має закінчення *-ти*: молчáти (3), бы́ти (11), бáчити (14).

Дієприкметник теперішнього часу вживається у П. Б. з зак. *чій*: мóвячій (163), бýдучій (169), кохáючійся (173), чи́нячій (182), црслов. форма на *-щій* зустрічається дуже рідко. На 170 прикладів на *-чій* в першій частині словника лиш 12 вжито з зак. *-щій*.

Дієприслівники теперішнього часу мають зак. *-чи*, що звичайне й для сучасної укр. мови: даруючи (75), догажáючи (161), мóвячи (196), чи́нячи (196); є декілька прикладів з зак. *-а*: терпя̀ (99), ви́дя (241), бáча (241).

VIII.

Синтакса П. Б. є синтакса укр. літературної мови XVII в.

Підрядність речень.

Як сполучне слово у відносному реченні вживається у П. Б. прикметник который, котрый (130 прикладів) і *що* (28 прикл.). Зворот з сполучником *що* — риса народньої укр. мови, і в літературну мову XVII в. проходить ця конструкція дуже рідко.

Приклади у П. Б. з словом который: „танецъ котрóго грáютъ“ (70); „горсть котóрая сéрпомъ бываетъ оужѧта“ (141); „Ремесни́къ тот котóрый наміóты рóбитъ“ (169). Приклади з *що*: „тотъ *щò* рóту провóдитъ присягáючему“ (141): „тот *щò* наміóты рóбитъ“ (147); „Мѣховник, *щò* збрóи подшивáет“ (182); „Порáнешнее набоженство, *що* зовемò зáвтрѣдня“ (183); „Чароотрáвник, *щò* чàрами трует“ (202). В літературній мові XVII в. (початку віку) зустрічаємо лиш спорадичні приклади з *що*, ось, напр., у галицького письменника початку XVII в. Ів. Вишенського: „Для того ся

смѣю, ижъ каптуръ или страшило на головѣ носитъ, *-што* мы зовемо клобукъ“ (Акты ЮЗР, 211); „Видишъ ли, яко еси окраденъ отъ того злодѣя, *што* хитро ровы рыетъ и ямы подкопываетъ“ (ib. 215).

Ролю сполучника часу виконує польське слово *ґды*: „переня́тѐ, *ґды* перейму́емо реч слова́ми над мѣру, и над подобенство“ (117); „намовлѣ́нѐ,... *ґды* що́ся дѣ́ет кому̀ на злость“ (122). Слово *ґды* поширювалося в XVII в. на всю українську літературну мову.

В значінні причинового сполучника вживається у П. Б. иноді польське *же*: „Діа́на от дня̀ назва́на ест для́ того̀ *же* ма́ет я́сность подо́бную дне́ви“ (236). Слово *же* буває також сполучником додаткового речення: „Пога́не вѣ́рыли, *жѐ* всѐ мусѣлося дѣ́яти на́свѣтѣ. водлугъ тоѣ̀ Имарме́ни“ (277). В пам'ятках XVII в. *же* зустрічаємо скрізь.

Декілька прикладів є у П. Б. з причиновим сполучником *бо* (не постпозитивним): „Ну́мма а҃ цар Ры́мскій по Ро́мулѣ казалъ наробити зъ желѣ́за и зъ мѣ́ди, *бо̀* пред ним мо́нѐта глиняная и ско́ряная была̀ въ Ры́мѣ“ (239).

Як причиновий сполучник буває иноді у П. Б. *ижъ*: „Рука̀ *ижъ* рушается на́звана“ (142); „Цр҃ковь е́сть назва́на от царя́, *ижъ* ца́рскимъ до́момъ е́ст“ (201). Останні відзначені тут способи підряджування речень відомі нам також з инших пам'яток XVII в.

Інфінітив з дієсловом „мати“.

За допомогою цього звороту висловлюється у П. Б., як і в сучасній укр. мові, два різних значіння: коли дієсл. „мати“ стоїть у praesens'і, воно надає всьому виразові значіння необхідности дії, в минулому часу показує нездійснений намір.

Приклади у П. Б.: з praes. дієсл. мати: „ма́етъ вѣ́дати що̀ ся па́ну подоба́етъ“ (83); „славенски ма́ется писа́ти“ (145); „чита́тися ма́етъ“ (241) (усіх 9 прикл.); з минул. час. дієсл. мати: „Мѣ́лемъся яви́ти“ (187); „где мѣ́ло бы́ся писа́ти Асторе́ѳъ за̀ Астаро́ѳъ“ (239); „мѣ́ло бы́ти роздѣ́лне“ (293) (усього три прикл.). В літературній мові XVII в. це словосполучення досить поширене; ось декілька прикладів: „Тое нас спасти маетъ“ (І. Вишенський, АЮЗР, т. II, 210); „которые маютъ быти спасены“ (Луцидар XVII ст., Пам'ятки укр.-рус. мови і літ., т. IV, 26); „на чом бы мѣло стояти“ (ib.).

Пасивна форма дієприкметника на *-но*, *-то* з знах. речівника.

У П. Б. знаходимо чотири приклади: „такъ предъ тым Пророки зва́но“ (129); „Мѣстце гдѐ офѣ́ры рѣ́зано (Бг҃у) отда́вано и па́лено“ (217); „гдѐ стервы и вся́кіи нечи́стости выво́жено“ (263); „гдѐ злѐ вы́дру ковано ест“ (293). Цієї конструкції вживається в XVII в. як у письменників, так і в инших пам'ятках, актах, грамотах. Приклади: „кгонъты побрано и попалено“ (Арх. Ю-ЗР, ч. I, т. VI, 346); „начыне побрано“ (ib.); „Як первого ангела звано?“ (Луцидар XVII ст., Пам. IV, 26); „тых на то поставлено“ (ib. 28); „которого бы назы́вано име́немь тымь“ (Перес. Єванг.).

Дієсл. *есмъ, естемъ* з орудним предикативним.

П. Б. вживає з praes. дієсл. есмъ дві формі імені: називний та орудн. предикативний (прикл. з орудн. у П. Б. в декілька разів менше, ніж з наз.). Приклади з наз.: „пови́ненъ естем, а́лбо задо́лженый е́стем“ (35), „е́стем ла́комый на́що“ (41); „чу́йный е́стем“ (246); з орудн.: „е́стемъ преложо́нымъ, кро́лемъ, цѣ́саремъ“ (33); „терпли́вым е́стем“ (35); „естемъ подда́нымъ, пово́лнымъ“ (110); „естемъ тре́звымъ, твере́зымъ, чу́ючимъ“ (172). Остання форма з орудним зовсім невластива українській мові. Звичайно, що тут відбиваєтьєя польський вплив. В XVII в. сполучення з орудним praes. дієсл. естемъ есмъ поширюється в Зах. Україні, в Київських пам'ятках не відзначається; в Галичині орудний з естем відомий і тепер.

Частка *ся* зворотної ф. дієслова.

П. Б. часто відділяє частку *ся* від зворотної ф. дієслова і ставить її перед дієсловом, напр.: „Ввесь свѣ́тъ, гдѐ *ся* лю́де населили“ (23); „Тесе́лствомъ *ся* ба́влю“ (38); „то́е що́*ся* оуроди́ло“ (62); „всѣ̀ ре́чи котрых*ся* оужива́етъ“ (142) (до 50 прикл.). В XVII в. ця риса відзначається в усіх укр. пам'ятках. Наведу декілька прикладів: „чого ти *ся* хотѣло, тое ти *ся* исполнило“ (Вишенський АЮЗР, т. II, 206); „якъ *ся* измѣнилъ“ (ib.); помыслив Бг҃у *ся* ровнати“ (Луцидар XVII ст., Пам. IV, 26); „ижъ *ся* то діеть“ (АЮЗР, т. II, 60); „што *ся* дѣ́яло“ (Перес. Єван., вид. Житецького, 16). Тепер *ся* перед дієсловом не вживається, за вийнятком, може, деяких говірок Галичини. У XVII в. *ся* перед дієсловом пояснюємо польським впливом, у Польщі це дуже поширене явище.

Керування.

Словосполучення з прийменниками.

Род. в. Прийм. *от* з род. речівника при пасивній ф. дієприкметника чергується у П. Б. з орудним. Приклади з род. (наведено всі): „Въскр҃ше́ніе: ґды̀ от когò и́ншого кто быва́ет въскреше́нъ“ (24); „от Бг҃а обеца́ная потреба“ (151); „от Бг҃а да́ный“ (245, 270); „Пе́ршая Невѣста ство́реная от Бг҃а“ (272); „осщ҃енъ от Бг҃а“ (281); „Помазаный от Бг҃а“(315); один приклад при зворотній ф. дієслова: „кото́рое называется от Гре́ковъ Пр҃но лиственное“ (246). З орудним є такі приклади: „Бг҃мъ дарова́нъ“ (278); „Бг҃омъ посланъ“ (279); „Бг҃омъ дръжимъ“ (279); „Бг҃омъ оутверже́нъ“ (279); „Бг҃ом хранен“ (279). Приклади з род. иноді зустрічаємо в літературній українській мові XVII в., напр., у Вишенського: „Видишъ ли, яко еси окраденъ отъ того злодѣя“ (АЮЗР, т. II, 215); „зъѣденъ отъ того волка“ (ib.). Що-до сучасної української мови, то в літературній не вживають тепер род. з прийм. *от*, замінюючи його орудн. або частіш формою активною; в пам'ятках народньої мови та в народніх письменників початку XIX в. ще знаходимо сліди цієї старої конструкції.

Прийм. *до*. Як у зах.-слов. мовах, так і в укр. часто вживається прийм. *до* з значінням *в*. Так вживає його иноді й П. Б. Приклади (наведено всі): „*До* вязеня сажáю“ (27); „мéру дó цéли“ (136, 218); „Вержене *до* игры кóсткою“ (223); „До темни́цѣ посáженый“ (238). В такому значінні прийм. *до* знаходимо і в инших пам'ятках XVII в. Приклади: „*до* Кіева присланымъ“ (АЮЗР, т. II, 60); „ку записаню *до* книгъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 457); „*до* замку Кіевского отпровадивши“ (ib.).

Найчастіш у П. Б. прийм. *до* означує рос. *к*. Приклади: „переднéйшій *до* и́ныхъ справъ“ (56); „*до* тебе“ (69); „*до* шкоды привожу“ (87); „*до* персей и нядра егò притуля́емо“ (99); „порушуюся *дò* чого“ (125); „оушыкóваное вóйско хрістіанское *до* бою“ (140); „приложéне *до* якóи Рéчи“ (152); „бранье пóхопу и пóступку *до* якóвои рéчи“ (154); „ненавѣрнѣнеся *дò* покýты“ (179); „*До* якóвои справы чиню̀ когò“ (181); „єстем мéжи тыми котóріи готýются *дó* крещенія“ (195); „*до* чогò приткнется“ (209); „Любов котóрою *дó* когò идемò“ (216); „иныхъ не припущаетъ *до* себѐ“ (219); „*до* póскоши склонный“ (241); „*до* вымыва́ня бру́ду способное“ (246); „мѣсце *до* кóтрогося вóды зъ дшу̀ стѣкали“ (257); „приступъ *до* ка́ждои рѣчи“ (269); „Ка́мен притяга́ючій желѣзо *до* себѐ зъ далéка“ (294); „*до* котóрого зъ Ры́му перенѣсъ бѣсъ ка́мень велій“ (280). Таких прикладів багато в пам'ятках XVI—XVII в.: „пришла *до* мене“ (Перес. Єванг.); „же бѣжит от всходу *до* заходу“ (Луц. Пам., IV, 26); „*до* мене“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 366); *до* манастыра“ (ib.); „писалом *до* его милости“ (ib. 367).

Знаходимо у П. Б. приклади з прийм. *до* в значінні *для*: „оутокъ дò тка́ня“ (64); „друкъ до дви́ганья“ (98, 251); „кра́тка до пéченя“ (100); „піóро до писа́ня“ (103); „реч повѣренаа и дò схова́ня да́наа“ (117); „даю што до захова́ня“ (118); „вдячный дò вкушеня“ (226); „перò до писа́ня“ (264); „водка дò лѣченя“ (289); „пляц дò за́воду а́бо дò гони́твы“ (155). Таке вживання прийм. *до* зустрічаємо иноді і в сучасній українській мові, напр.: „Дам тобі пораду до життя“ (Грінч., Сл. укр. мови, 437).

Часто вживає П. Б. польського прийм. ведлуг, ведле в значінні „згідно“: „вéдлугъ оужива́нья“ (124); „ведлуъ постановленья“ (118); „А ведле личбы слов ґрецкіх“ (291) (ще приклади: стор. 57, 106, 128, 150, 186, 203, 211, 214, 224, 277). Ця польська конструкція дуже поширена в українській мові XVII в. Приклади: „Водлугъ повинности уряду“ (Акты ЮЗР., т. II, 15); „водлугъ сего моего листу“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 405); „водлугъ науки“ (ib., 407); „водле старого календаря“ (АЮЗР, т. II, 60).

Повсякчасно змішуються у П. Б. прийм. *из* та *с*, як і в усіх укр. пам'ятках тієї доби, напр.: „Стрѣлéне з лýка а́лбо с чогò иншого“ (13) „зъ óвоцу оли́вного“ (41); „з двора“ (15); зъ стороны̀“ (25).

З прийм. против буває у П. Б. род. й дав.: 1) „терпѣніе противъ óбцыхъ“ (35); „против гóстій“ (157); „противъ трохъ“ (317); 2) „един проти́въ дрýгому, а терпѣніе против óбцыхъ“ (35); „выежджа́ю проти́в кому̀ (155); „проти́въ кому̀ вы́йду“ (155); „проти́въ

о́бцымъ“ (157). З цих прикладів бачимо, що род. і дав. змішуються, вживаючися поруч; отже, дав. не відчувається чужим, хоч це риса польської мови. Таке саме змішування спостерегається і в инших пам'ятках XVII в., напр., у київських актах: „противъ народомъ поганскимъ“; „противъ нару́шеню“ і поруч род.: „против митрополита“, „противъ пановъ“ (Ак. ЮЗР, II, 58—60).

Дав. в. Иноді П. Б. вживає прийм. *к* у такому-ж значінні, як і *до*: „къ тебѣ“ (69), „къ Бг҃у“ (69), „тру́дность ку домышлен́ю“ (91) (прикл. стор.: 12, 30, 37, 51, 54) й декілька инших. В таких сполученнях знаходимо його і в инших пам'ятках XVII в., але рідко, напр.: „ку записаню до книгъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 457); „ку оболженю“ (АЮЗР, II, 59); „ку храмомъ (ib. 60).“

Знах. в. Прийм. през вживається у П. Б. для означення часу, протягом якого відбувається дія. Приклади: „презъ долгій часъ“ (57); „през цѣ́лую ночъ чу́тье“ (224); „молитвы през всю́ но́чъ въ чу́лости безъ спаня“ (224). Звичайно, це риса польська, але в XVII в. письменники не уникають цієї конструкції. Є у П. Б. один приклад із зазначеним угорі значінням з прийм. через: „через ввесь живот а́бо вѣк“ (204). Останню конструкцію частіш можна знайти як у сучасній, так і старій українській мові, ніж першу. Почасти, може, й підо впливом мови польської вона поширена у галицьких письменників (прим. І. Франко). Та вживають її не раз і правобережні наддніпрянці. А вже що-до народніх діялектів, де заховується цей зворот, то там його доводиться пояснити попросту як залишок старовини: його вживано ще в літописах. Зустрічається прийм. через в указаному значінні також і в мові XVII в.: „черезъ цѣлую ноч держалъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 345); „черезъ увесь постъ великій досыт добре ся справовал“ (ib., 366).

Прийм. през буває у П. Б. ще для означення місця, через яке прямується рух: „мѣсто лежа́чее въ Іюде́и, а́бо Веніами́нѣ, едно̀ зъ тых през котры́и переходи́лъ Сеннахері́бъ“ (260); „Оу́лица тѣ́снаа през кото́рую лю́де текут“ (290); за допомогою прийм. через висловлюється причина, через яку відбувається дія: „през о́ного“ (204); „през ню“ (204), „през смы́слъ“ (204) і ще декілька прикладів.

Прийм. над з знах. зустрічаємо у П. Б. два рази при другому ступеню порівняння: „надъ обо́хъ го́ршее“ (209); „надъ всѣхъ сильнѣ́йшій“ (56). Ця конструкція відома багатьом слов'янським мовам.

Один приклад з прийм. *за* в значінні замість: „гдѐ мѣ́ло быся писа́ти Асторе́ѳъ за̀ Астаро́ѳъ“ (239).

Орудн. в. Прийм. *за* (один прикл.): „за́ росказанемъ ї҃ Аве́ркіа еп҃па Іерапо́лскаго“ (280). Але саме-оцієї конструкції (відпов. до російського „по“) вживається в укр. мові. Пор.: „за власнимъ росказанемъ“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 457); „за росказаньемъ его милости отца митрополита“ (АЮЗР, II, 61).

Місц. в. При дієсловах: говорити, питати, вспоминати та деяких инших, а також при речівниках близьких до них значінням у П. Б.

знаходимо завсіди прийм. *о*; в сучасній укр. літ. мові в цих випадках буває про або за; *о, об* в зазначеній функції не вживається, в народніх говірках иноді зустрічаємо цей прийм., але в небагатьох діялектах, та ще у галицьких письменників під польським впливом, як пояснює Сімович (Грам. укр. м., 321).

Приклади у П. Б.; „вывѣ́дуюся о том штò кто̀ зброи́лъ“ (14); „о кото́ромъ вспоминаетъ Стефанъ“ (34); „то́е о чом тре́ба розмышляти“ (135); „о великих ре́чах мовлене“ (12); „то́е о чо́мъ пыта́ие и бада́ие быва́етъ“ (21) (інші прикл. стор.: 47, 60, 165, 172, 178). Прийм. *о* в указаному значінні поширено в укр. мові XVII в. не тільки у письменників, але й в инших пам'ятках: грамотах, актах. Припускати тут польського впливу не можна, це старий црслов. зворот.

Керування без прийменників.

Род. в. З род. часу зустрічаємо лиш один приклад: „о́ныхъ да́вныхъ ча́совъ“ (38). Це зворот старої спільноруської мови, тепер дуже поширений в українській як народній, так і літературній мові.

Знах. Форма наз.-знах. при назвах живих істот: „невѣста дѣ́ти родити не могу́чаа“ (94); „такъ предъ тымъ Пророки зва́но“ (129); „Остен, чим волы̀ поганя́ют“ (246); „Съну́зника Два: що на волы̀ кладу́тъ съно́зы„ (164). При назвах тварин в укр. мові звичайна форма наз.-знах. Що-до ф. „дѣти“, „Пророки“, то тут можна-б припустити й архаїчний вплив црслов'янської мови; тільки-ж, народня укр. мова ще й досі дозволяє вживати осіб иноді і в ф. наз.-знах., такі приклади є у Шевченка: „Подивився Гус на пани“ (Кобз.); „А поки що, треба буде і на чужі люди подивитись, як там живуть“ (ib.).

Керування при окремих дієсловах.

Род. в. Дієсл. уживати знаходимо у П. Б. лиш з род. Приклади: „всѣ ре́чи котрыхся оужива́етъ“ (142); „о́страя ско́ра, кото́рои ужива́ютъ до̀ рукоя́стя шабе́лного“ (210); „и не хотѣл Бг̑ абы̀ того̀ сло́ва напотом жо́ны их оужива́ли“ (247); „также и еретіцких нѣ́которыхъ словъ не оуживати хр̑тіа́ном“ (247).

Род. при дієсл. грати: „та́нецъ котро́го гра́ютъ“ (70).

Род. при дієсл. научатися: „научаю́ся почàтков“ (195).

При дієсл. належати вживається род. з прийм. *до*: „тотъ кото́рый до спра́въ мѣ́стскихъ нале́житъ“ (31); „тот що нале́жит до̀ тако́вои вы́тѣчки и зва́ды“ (139); „свѣтилничій, що нале́жытъ до свѣчѣ, до ла́мпы и до лѣхтаря́“ (145); „сѣно́вникъ, тот кото́рый до̀ справова́ия и́гръ нале́житъ“ (169); „що до̀ молодо́сти нале́житъ“ (207) „до̀ пожи́тку належа́чій“ (308); один раз ужито прийм. *ж* з дав.: „що належа́чее ку тому зоста́ло“ (131).

Дієсл. позычати з прийм. *у*: „позычаен оу когò“ (47); „позыча́ю оу когò“ (47).

Дав. в. Дієсл. позычати: „позича́ю кому́“ (18); „Кредітор: тоест

который позычáет кому̀ грошій“ (48). У П. Б. змішуються поняття „брати в борг“ і „давати“, що спостерегається і в сучасній укр. мові.

Дієсл. дякувати: „дя́кую тѝ“ (5): „дя́кую тобѣ̀ о́че“ (60).

Дав. з дієсл. подобати: „Любу́ю, подоба́ю собѣ̀“ (4); звор. ф.: „подо́баюся собѣ̀“ (75); „ма́етъ вѣдати що̀ ся па́ну подоба́етъ“ (83).

Дав. з дієсл. смакувати: „що̀ ему̀ смаку́етъ“ (83).

Дав. з дієсл. панувати: „пану́ючій минѣ̀“ (247); „пану́ючій лю́дови“ (253); остання конструкція польська.

Знах. в. Дієсл. старатися з знах. з прийм. *о:* „пилно стара́ючійся о́що“ (75). В сучасній літер. укр. можливо сполучення з прийм. на, про, або зовсім без прийм. — з род. В пам'ятках XVII в. зустрічаємо таку-ж конструкцію, як у П. Б., напр.: „старающыся есмо о такій порядок и о набоженство“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. VI, 365)—це полонізм.

В прикладі: „беру́ся на що̀“ (51) бачимо стару конструкцію, що відзначає Срезневський (Матер. для слов. др.-р. яз., I, 168); „Рабъ твои излѣзе на сѣчю братъся“.

У П. Б. ще відзначаємо з знах. декілька конструкцій, вживаних в укр. мові: болѝтъ мя (91), обража́ю когò (127); оскаржу́ю тебѐ (12), презира́емъ себѐ (90); оудаю́ся на̀що (218); чи́гаючій на когò (243); стерегу́чій на когò (239); останньої конструкції (при „стерегти“) укр. мова звичайно не вживає тепер (хоч „чекати на кого“).

Орудн. в. Словосполучення у П. Б.: „мру̀ го́лодом“ (28) можна вважати за народній зворот, напр., з народньої пісні: „І вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти“ (див. Курило, Уваги, 107).

З дієсл. бавитися знаходимо декілька прикл. орудн.: „Тесе́лствомъ ся ба́влю“ (38); „рукоѝмством ся̀ ба́влю“ (41); „чужи́ми ся спра́вами непотре́бне ба́влю“ (73) (ще прикл. стор.: 16, 43, 181); один раз зустрічаємо місц. з прийм. *в:* „ба́влюся в чо́мъ“ (22). В укр. мові відзначає Грінченко (Слов. укр. м., 57) орудн. в.: „Чим воно ся бавить?“ (Чуб. III, 39).

З орудн. у П. Б. ще знаходимо такі звороти: „порушáюся бо́лестю“ (91); „Вреждáются сáми собо́ю“ (87); „згажáюся съ кимъ“ (162).

З місц. сполучення: о чом емъ ся ста́ралъ“ (83).

IX.

Словолад.

Розглядаючи розклад слів у П. Б., зосереджуємо увагу головним чином на положенні дієслова в реченні, дієприкметника, речівника в наз. в., прикметника та дієприслівника у відношенні до слів, що вони визначають.

Дієслово у П. Б. може займати трояке місце: в початку, середині та кінці речення. Найпоширеніший у П. Б. спосіб конструювання речення з дієсловом на кінці. В реченні, що складається з трьох або більш членів, дієслово буває на кінці приблизно в 60 прикладах зі ста. Приклади: „Много о велѝких ре́чахъ мо́влю“ (12); „Всѣ̀ у́рушцѣ цу́дностю и дорого́стю пере-

вышáетъ и переходúтъ“ (52); „Лонь зъ нядромъ за однóся чáсомъ розумѣетъ“ (99); „до пéрсей и нядра его притуляемо“ (99).

Дієслово в середині речення буває частіш, ніж у початку. Приклади: „кóждый ремесникъ мóжетъ ся розумѣти“ (51); „оу людій мáю дóброе розумѣнье“ (5); „тым же прóзвиском Погáне звáли болваны свои“ (247).

Дієслово на початку речення знаходимо рідко. Приклади: „Копáю зéмлю копытомъ“ (66); „Впáла мú тáя мысль“ (82); „захожу кому в дорóзѣ“ (155). Такий розклад слів з дієсловом на початку обумовлено словоладом тексту, з якого перекладає П. Б., або логічним наголосом.

У двочленових реченнях, що складаються з речівника не в називн. в. + дієслова, спостерегаємо таке відношення: дієслово ставиться після речівника в двох третинах прикладів. Приклади: 1) Влáдзу мáю“ (15); „до шкóды привожу“ (87); „кáзаня кажу“ (88); 2) „накладáю лукъ“ (86); „порушáюся бóлестю“ (91); „збирáюся зъ рóзумомъ“ (128).

В підрядних реченнях словолад такий самий, як і в простих.

В сполученні з прислівником дієслово становиться після нього, инше положення буває рідко. Приклади: „велмóжне мóвлю“ (12); „пúлне слýхаю“ (22); „обúлно úмам“ (35); „охóтне стараюся“ (75).

В дієприкметникових групах, що складаються з трьох або більш членів, дієприкметник найчастіш буває на кінці, в середині й початку рідко. Приклади: „Пирóгъ въ мáслѣ, или олѣю смáженый“ (77); „Скýра на стáромъ тѣлѣ скóрченаа“ (16); „нáчине до корабля належáчее“ (208).

В дієприкметникових двочленових групах трохи частіш буває сполучення „речівник + дієприкметник“, ніж „дієприкм. + речівник“. Приклади: 1) „конца и лúчбы нѣмáючій“ (92); „по крещéніи покýтующій“ (195); „до темнúцѣ посáженый“ (238); 2) „помáзаный от Пна“ (315); „панýющій людови“ (253); „помалéваный фáрбами“ (20).

Наз. в. речівника, суб'єкт, ставиться переважно на початку речення, з 100 прикладів приблизно 80 зустрічаємо з суб'єктом на початку. Приклади: „Ярость подóбна згрѣбю запáленому“ (209); „Мѣсце межи двома рéчами порóжнее“ (77); „Кóждый ремесникъ мóжетъ ся розумѣти“ (51). Речівник у середині речення: „тым же прóзвиском Погáне звáли болваны свои“ (247); „Кому помóчник éст Бгъ“ (290). Речівник на кінці: „Назадъся вернýло слóнце“ (24); „Трохъ волнъ въ единý зéсте“ (172).

У двочленових сполученнях „наз. речівника + непрямий в.“ розклад такий: з ста прикладів приблизно 80 з наз. реч. з початку. Приклади: 1) „грунтъ землѣ“ (100), „перо до писáня“ (264); „чинене покóю“ (79); „рáмя над локтемъ“ (83); 2) „над людми старѣйшинство“ (88); „съ изобúліемъ даáніе“ (75); „того свѣта творéньe“ (79).

В сполученні „прикметник + речівник“ розклад буває двоякий, переважує положення прикметника перед речівником як-раз удвое. Приклади: 1) „молодóе винo“ (83); „пéршіи оужúнки“ (102); „вшелякій даръ“ (125); „добровóлнаа офѣра“ (126); 2) „мытo наемничее“ (86); „покáрмъ звѣрúный“ (45); „кошъ плéтеный“ (67); „грубѣянъ велúкій“ (122).

На жаль ми не маємо ніяких дослідів про словолад у мові XVII в. Berneker (Die Wortfolge in d. sl. Spr., 19) лиш мимохідь зауважує, що це була доба, коли ввесь стиль укр. мови конструювавсь за польсько-латинським зразком, і ні в якому разі не може зберегатися словолад, який спостерегали раніш. Але конкретно Berneker не дає ніяких зразків розкладу слів у мові XVII в. Лиш для польської мови Berneker розглядає твори Рея XVI в., зазначуючи у нього переважне вживання дієслова на кінці (Die Worft., 48).

Обмежуючися цим коротким описом словоладу у П. Б., зауважимо, що тут вимагають особливої уваги дієслово та дієприкметник; переважне вживання їх на кінці речень дає можливість припустити вплив латинської конструкції. Що-до инших частин мови, про які тут згадано, то розклад їх у П. Б. не викликає особливих запитань, це лиш фактичний матеріял для уявління словоладу П. Б.

X.

„Лексіконъ“ П. Б. є, з одного боку, пам'ятка української літературної мови XVII в., з другого, це лінгвістична праця визначеного змісту, що ставить собі якісь завдання й мету.

Як пам'ятка літературної мови, лексикон досить виразно, що ми бачили, відбиває особливості літературної мови XVII в. Мову лексикону вважаємо за книжну, що утворилася в Галичині. За підставу на це може бути не тільки те, що П. Б. працював у Галичині (Львів), але й деякі язикові факти (лексика, величезне число в ній полонізмів, що в східній Україні XVII в. не так поширювалися; спорадичні форми з зак. *-охъ* у місц., вони відомі лиш з Заходу, форми минулого часу. складені з ф. дієсл. *-емъ* (есмъ) у постпозиції, зустрічаються у Галичині й на Волині; з синтакси: вживання е с т е м ъ з інструменталем, теж риса західня, що не поширювалася на Київ). Київські письменники, як Іоанікій Галятовський, Антоній Радивиловський, Лазар Баранович, своєю мовою теж наближалися до галичан; це було молодше покоління, вихованці тих галичан, що прийшли насаджувати у Київ свою культуру й свою літературну мову. Звичайно, що для Київа це була мова чужа, й недарма її називають „язычием“, мішаниною црслов.-укр.-польських елементів. Але зовсім не так це було для Галичини. Там літ. мова утворилася на народньому ґрунті, увібравши в себе, звичайно, й црслов. елементи, без яких не могла обійтися тодішня літературна мова. Що-до полонізмів, то вони увійшли в мову як народні, рівноправні з укр. рисами, там вони не відчувалися чужими й штучними, як у Київі. Довід на це є сучасна галицька мова; не кажучи про письменників та інтелігентів, що підо впливом культури та знання польської мови змішують елементи однієї й другої, візьмемо архаїчну говірку лемків, далеких од усякої культури: в їх мові зберегаються всі ті риси українські й польські, що знаходимо у П. Б., отже, полонізми увійшли в склад народньої мови, змішалися з рисами рідної мови й стали сприйматися як свої. Так що літературна мова XVII в. була штучна лиш для східньої Київської України; штучність її пояснюється галицьким походженням. Як невластиві київській мові, полонізми вмерли в ній разом із схоластичною літературою, живучи надалі в народній мові Галичини.

Як лінгвістичну працю, словник П. Б. можна вважати за наукову роботу. Його підхід до праці, самостійне вибирання матеріялу з низки великих творів, намагання дати порівняльний матеріял з чужих мов, — усе це характеризує його як видатного вченого XVII в. Таких лінгвістичних праць не було вже на Україні в XVII й XVIII в. Є лиш низка словників цієї доби, що складено за зразком лексикону П. Б. (пор. „Синонима славенороссская“, вид. Житецький: Додаток до книги „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII в.в.“, ст. 5—102; в описі рукописів Яцимирського „Описаніе южно-слав. и рус. рукописей заграничныхъ библіотекъ“, т. I, Сб. ОРЯ, т. 98, стор. 489; Погорѣловъ, Сборники и лексиконы, Библ. Москов. Син. тип. ч. 1, в. 2, ст. 99).

Оскільки „Лексіконъ“ П. Б. був поширений серед сучасників, бачимо з того, що через 26 років потрібне було нове видання. Видавець, Іоіль Труцевич, у передмові до другого видання каже: „Лексіконъ якъ естъ потребный, и пожите́чный мно́гимъ: стого̀ зрозуме́тъ ла́тво, ижъ презъ то́й неба́рзо до́лгій часъ такъ оскудѣ́лъ жѐ о́маль гдѐ его̀ видетъ ба̀рзо“. Але про практичне значіння „Лексікону“ маємо мало відомостей. Хоч П. Б. й каже, що його складено „въ поощреніе искуснѣйшимъ и въ пользу спуде́емъ“, проте не виявлено, на яку мету їм міг служити словник. Загальні зауваження подано в таких словах: „Широ́кій и велико́славный язы́къ славе́нскій... маючи окви́тое залецене не то́лко от пи́смъ Бг҃осло́вскихъ и гѵ́мновъ церко́вныхъ зъ еллинского нимъ претлумачо́ныхъ, а́ле и зъ б҃ лѵтургіи, и иныхъ та́емницъ кото́рыи, ся тымъ язы́комъ въ вели́кой и малой Россіи, въ Се́рбіи, Болгаріи, и инымъ сторонамъ отправуютъ: ижъ тру́дности те́жъ словъ до вырозумѣня те́мныхъ мно́гіи въ собѣ ма́етъ, зачімъ и сама́а цр҃квъ россі́йскаа мно́гимъ власнымъ сыномъ своимъ въ огиду прихо́дитъ: мл҃тю народа моего я... ревность ку помноженю цр҃кве Бж҃еи ма́ючи... Лексіконъ тѵпомъ на свѣтъ выпущаю“ (передмова). Отже, головне завдання автора, з його-таки слів, — полегшити розуміння црслов'янських текстів. Оце все, що П. Б. говорить про призначення словника. Але між висловленим тут і складом словника є, наче, суперечність. З одного боку, бачимо бажання автора наблизити мову до простої народньої, з другого, що вже відзначалося при аналізі лексичного складу словника, поруч слів укр., рос. та польських в пояснювальній частині багато слів грецьких та латинських. Хоч П. Б. й призначує лексикон для людей освічених „спудеевъ“, проте, црслов'янська мова, з якої він перекладає, їм зрозуміліша за латинську та грецьку. Очевидячки, П. Б. не висловлює до кінця своєї думки.

Зміст словника, його мова, звичайно, мусіли відбивати тодішнє культурне й політичне життя України. Відомо, що доба, коли працював П. Б., відзначається в історії України особливим пориванням розвязати релігійно-національні питання. Боротьба за допомогою слова (полемічна література, церковна промова) характерна для цілого віку. Релігійні питання можна розглядати як одне з головних гасел, під ознакою яких проходила національна боротьба в XVII в. Орудуючи словом, оборонці православ'я повинні були

знати, як користуватися ним, як довести свою правоту. На це потрібна була надійна підготова певного напрямку, потрібні були грецькі й латинські слова, щоб перекласти текст або навести цитати з авторитетних творів святого письма. Коли П. Б. каже, що склав лексикон, „рéвность ку помножéню пр҃кве Бж҃еи мáючи“, то, мабуть, мав на оці дати підручник, що був-би корисний у боротьбі з уніятами та католиками.

Є. Ю. КАГАРОВ.
Проф. Ленінгр. Ун-ту.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО РУХУ НА ЗАХОДІ.

В наші дні неможливо працювати в який-небудь галузі знання, не будучи добре обізнаним з поступом даної науки по инших країнах. Це стосується однаково й педагогіки. Педагогічна думка Заходу працює над тими самими проблемами, над розвязанням яких працюємо й ми, хоч, натурально, ці проблеми ставлять і розвязують у нас инакше, як по капіталістичних країнах. Так, наприклад, принцип „локалізації" навчання (вживаючи терміна Е. А. Звягінцева[1]), краєзнавчий ухил уперто провадиться не тільки в нас, але й мало не по всіх країнах Европи й Америки. Особливо це треба сказати про Німеччину та Італію. де краєзнавство стає що-раз могутнішим культурним і громадським рухом, що прийшов у школу. Німецькі педагоги O. Schmidt, Henck, Traudt, Göbelbecker, Wigge, R. Berndl, P. Conrad і ин. доводять, що вся шкільна праця повинна базуватися на краєзнавчій підставі. Цюрихський педагог A. Schneider, як і багато инших, уважає краєзнавство за осібний предмет навчання. Пояснювальня записка пруського міністерства народньої освіти з 16.III.1921 р. визнає краєзнавство і за методичний принцип і за осібний предмет навчання. Той самий дуалізм ми спостерегаємо і в російській літературі: якщо К. В. Сівков уважає за бажане вмістити в програму шкіл II ступеня краєзнавство, як самостійний навчальнуй предмет, то А. І. Дзенс-Литовський, Е. А. Буданов, А. Г. Ярошевський стоять твердо на тому, що краєзнавство повинно бути тільки загальним провідним принципом навчання [1]).

Але й по инших країнах Европи краєзнавство (нім. Heimatkunde, франц. science du lieu natal, польськ. krajoznawstwo й т. ин.), краєвий принцип навчання (італ. il regionalismo) беруть за підвалину всієї шкільної праці. У Франції навіть такий представник офіційної педагогічної думки, як Поль Лапі (P. Lapie), взагалі кажучи далекий од усякої революції в шкільній справі, обстоює за краєвим характером (un caractère régional) учительських інститутів, що на його думку, повинні пристосовуватися до місцевих економічних

[1]) Див. І. М. Гревс, Школьное краеведение в Германии, Л. 1926; A. Schmidt, Wegweiser zum prakt. Betrieb d. Heimatkunde, Langensalza 1926, особливо стор. 47 та дальші. Німецьку літературу „краєзнавчої педагогіки" подано також у моїй статті: „Современные течения в методике преподавания географии и краеведения в Германии", Краеведение 1926, ч. 4, стор. 509—520.

обставин[1]). Він-таки зауважує, що навчання географії повинно починати від вивчення найближчої околиці (de l'étude du milieu immediat)[2]). Мало не тими самими словами висловлюють цю думку польські педагоги: напр., Людвика Єленська в своїй методиці перших років навчання пише: Punktem wyjścia w nauczaniu historji i geografji powinna być najbliższa okolica [3]). Про звязок шкільної праці з найближчим оточенням дитини (związek tej [szkolnej] pracy z życiem dziecka i jego najbliższego otoczenia) кажуть Wl. Górecki, H. Rowid і ин.[4]). В Італії краєзнавчий підхід у навчанні запроваджує Джованні Крочоні (Crocioni), що обстоює за вивченням рідного краю та його культури (studio della regione, della cultura regionale) як за початковим пунктом шкільних праць[5]). Джузеппе Тароці (Tarozzi) в своїй „Дидактиці" й собі зауважує, що вивчати географію треба, починаючи з тих місцевостей, що і найближчі й добре відомі ([la nozione] dei luoghi più noti e più vicini)[6]). Багато уваги дає сучасна методика на Заході справі про навчання в школі й етнографії рідного краю (у рос. л-рі А. Никифоров, Этнография в школе, Ленинград 1926). Пруське міністерство включило етнографію до навчальних планів німецьких середніх шкіл підвищеного типу (deutsche Oberschule). Останнього часу в Німеччині вийшло чимало праць про етнографічний елемент у шкільній роботі, найбільше про те, щоб учні збирали матеріяли з фольклору [7]). Відомий французький етнограф B. van Gennep вітає те, що школярі вивчають народню поезію, вірування та звичаї [8]). В царині навчання рідної мови цей краєзнавчий ухил виявився у тому, що місцевого діялекту вживається в шкільній практиці (про це див. далі).

Комплексна система навчання того чи того зразка починає вґрунтовуватися в Німеччині (Gesamtunterricht), Франції й Бельгії (méthode des centres d'intérêts), в Польщі, Угорщині та инших країнах[9]).

Решта бойових гасел нової педагогіки: активно-трудовий принцип, дослідний підхід, колективна організація праці, самоврядування учнів і т. ин. —

[1]) Paul Lapie, Pédagogie française, Paris 1926, стор. 190—195.

[2]) P. Lapie, там-таки, стор. 21.

[3]) Dr. Ludowika Jeleńska, Metodyka pierwszych lat nauczania, Warszawa 1926.

[4]) Wl. Górecki, Szkoła i Nauczyciel, 1925, ч. 5, стор. 144; Henryk Rowid, Szkoła twórcza, Kraków 1926, стор. 261.

[5]) Про італійський „регіоналізм" у педагогіці див. F. G. Ippolito, Problemi della vita e dell'educazione nazionale. Firenze 1925.

[6]) Gius. Tarozzi, L'Educazione e la scuola. Didattica, Bologna 1922 p. 297.

[7]) K. Reuschel, Die Volkskunde im Unterricht, Berlin 1917; E. Samter, Kulturunterricht, Berlin 1918; Lüers, Volkstumskunde im Unterricht d. höher. Lehranstalten Frankf. a. M. 1924; Dr. Müller, Volkskunde und Schule, Langensalza 1925; Martin Freytag, Die Möglichkeit der Verwertung der Volkskunde im Unterricht der Volksschule. Langensalza 1925; G. Thilenius, Völkerkunde u. Schule, München 1926[2].

[8]) Mercure de France 15/I 1926, p. 472—473.

[9]) Про комплексну систему в Німеччині див. Г. Поляк, Комплексное преподавание в Германии, М. 1926 і мою статтю в „Вопросах комплексного обучения в школе"; II, Лгр. 1925; про „методу центрів інтересів" — Decroly, Vers l'école rénovée, Bruxelles 1921 (вкупі з Gerard, Boon); A. Hamaïde, La méthode Decroly 1922; про комплексну систему в польській школі див. H. Rowid, Szkoła twórcza, Kraków 1926, 272—278; K. Petrykowski, Szkoła i Nauczyciel, 1924, ч. 3, стор. 81 і далі.

все це одночасно запроваджується в різних державах Европи й Америки. Принципи трудової школи опрацьовують у Німеччині Кершенштейнер, Зейдель, Рисман, Зейферт, Шарельман, Лай (Lay), Гансберг і ин.[1]), в Америці — Д'юї, в Італії — П'єр-Франческо Ніколі, Маврильо Сальвоні, Джузепе Джованаці, Пієтро Буфа[2]), в Данії — Ейнер Банг, Едв. Леман[3]), в Норвегії — Е. Сигмунд[4]), у Польщі — Генрих Ровід[5]), у Швайцарії — Ад. Фер'єр[6]) та ин. Конечну потребу дослідного підходу у вивченні природознавства проповідується навіть у відсталій Еспанії[7]). За колективну організацію шкільної праці твердо стоять у Франції — Рожер Кузіне[8]), в Америці — Д'юї, Washburne та ин.[9]), в Італії — Giovannazzi[10]).

Цікавість до психотехніки та до наукової організації школи виявляють усі країни Европи й Америки. Я не маю можливости спинятися на характеристиці цього нового й могутнього руху в сучасній педагогіці, але хотів-би зазначити, що не тільки в Німеччині, але й на двох протилежних кінцях Европи — в Норвегії та Еспанії — старанно вивчається питання про професійну орієнтацію в школі (праці Ельги Енг і Конде де Альтеа)[11]), що в Німеччині та в Італії одночасно досліджується криву розумової праці та її елементи[12]). Одночасно знімають голос за заснування нових педагогічних дисциплін: дидаскології або науки про навчителя (в нас Т. Маркор'ян, Є. Кагаров, у Німеччині — Fr. Schneider, Else Voigtländer, K.

---

[1]) Твори цих педагогів знає кожний російський навчитель. Див. про них А. Болтунов, Трудовая школа. Л. 1926[3]; А. Пинкевич, Педагогика II. М. 1926, pp. 3 и 4. С. А. Каменев, Трудовая школа, Ростов-Дон 1925, p. 6; С. А. Ананьїн, Трудове виховання, його минуле й сучасне, Київ 1925, розд. 5.

[2]) Maurilio Salvoni, La Scuola di educazione dell'attività spontanea (Rivista di psicologia 1920); Giuseppe Giovanazzi, Per la scuola attiva, Milano 1926 (пор. рецензію Lombardo-Radice в L'Educazione Nazionale 1926, Settembre, p. 11 — 14).

[3]) Internation. Jahresber. Erziehungswissenschaft I, 1926.

[4]) Einar Sigmund, Arbeidsskolen, Kristiania 1923.

[5]) H. Rowid, зазн. тв.

[6]) Ad. Ferrière, L'école active, 1922.

[7]) Enrique Rioja, Cómo se enseñan las ciencias naturales, Madrid 1925[2], p. 9 — 18.

[8]) R. Cousinet, La méthode du travail libre par groupes pour les enfants de 9 à 12 ans, Paris 1925.

[9]) Про Д'юї див. угорі. До шкіл, що „соціялізують", належать в Америці школи в Гарі (Putman, The Gari schools, Educational Review, 1918 квітень), чотова школа (Platoon-School) в Детройті (Ch. Spain, The Platoon school, New-York 1924), літні школи в Аргентині (Luzuriaga, Escuelas de ensayo, Madrid 1924, 52 і д.).

[10]) В цитованому вже творі Giovanazzi говориться про активну школу, як про трудову громаду (communità di lavoro).

[11]) Helga Eng, Psykoteknisk pröve for elever ved Oslo Guldsmedforskole, 1926, Conde de Altea, La orientación profesional y la escuela 1922. Порів. ст. з тим самим заголовком у Rivista de pedagogia, 1926, липень, ст. 300 і д. Для Італії див. Rivista pedagogica, 1926, ч. 6 — 7, p. 586, L'educazione nazionale, 1926, ч. 7, ст. 78 і д.

[12]) В Німеччині Крепелін і його школа (див. мою книжку „НОТ и учитель", Лгр. 1927, p. I), в Італії — S. de Sanctis та його учні: Banissoni, T. Scelba-Sandesky та ин., школи в Вінетці (Washburne Vogel-Gray, The Winnetka public schools, 1926).

Muthesius, W. Döring, A. Rach, в Норвегії — S. Nordeide та ин.[1]), науки про педагогічне оточення (нім. Milieukunde), тоб-то про соціяльно-психологічну структуру класи або колектива учнів залежно від різних чинників (Kruckenberg та ин.)[2]).

Схожі риси виявляються не тільки в опрацюванні головних, кардинальних проблем педагогіки, але й у дрібних технічних способах, що їх радить сучасна методика окремих навчальних дисциплін.

Так, напр., дуже знаменно, що останніми часами по різних країнах Західньої Европи одночасно починають обстоювати за рідним діялектом у шкільній практиці. Згідно з поглядами сучасних німецьких педагогів (O. Karstädt, Hördt, Krieg та ин.) місцеву говірку повинно взяти за підвалину вивчення рідної мови[3]). В Італії таку саму думку мають Lombardo-Radice, B. Lunedei та ин.[4]). В обох країнах видається низку підручників, хрестоматій, то-що, місцевим діялектом (італ. gli almanachi regionali per le scuole). В Норвегії[5]), Еспанії[6]) вживати діялекта вільно дозволяється в шкільній практиці.

По різних країнах одночасно домагаються практичного, життьового ухилу письмових вправ учнів у мові. Німецькі педагоги кажуть про lebensvolle Sprachübungen, італійці — про lettere d'affari, еспанці — про documentos usuales, росіяни — про протоколи засідань, ділові папери, то-що[7]).

Графічну методу, прикладаючи її до рідної мови та до літератури, опрацьовують у Норвегії (Naess), на Україні (*А. Р*[озенберг], А. Миртов) та по инших країнах[8]).

Дуже поширене останніми часами в Америці „мовчазне читання" (silent

---

[1]) Про твори назв. німецьких дослідників див. мої статті „Учительская профессия в свете современной психотехники", „Пути Коммунистич. Просвещения" 1926, ч. 8—9) і „Наука об учителе" („Уральский Учитель" 1926 № 11 — 12). Книга норвезького вченого S. Nordeide має назву Läreren og Lärarbeidet, Kristiania 1921.

[2]) Про класу, як життьову й трудову громаду (Lebens- und Arbeitsgemeinschaft) див. Schulreform 1925, ч. 2, стор. 72 і далі. Психічну структуру сільської дитини досліджували Heywang, Bode, Fuchs, Jaeckelk, Busemann та ин., пролетарської—Kautz, Rühle, Kanitz. Див. ще Kruckenberg, Die Schulklasse, Leipzig 1926. Про „Milieukunde" — Die Erziehung 1926, ч. 9.

[3]) Otto Karstädt, Mundart und Schule, Langensalza 1925[4].

[4]) Lombardo-Radice, Lezioni di didattica 1925[9], B. Lunedei, Il dialetto nella scuola (Nuova scuola italiana 1926 ч. 40. Fontanelli, Nuova scuola ital. 1926, № 23, p. 374. A. Sancisi, Il dialetto nella scuola 1926.

[5]) Листовне повідомлення д-ра E. Sigmund'a.

[6]) F. M. Alpera, Cómo se enseña el idioma, Madrid 1925, p. 38 — 40; про користь од вивчення в школі діялекту (la utilidad del estudio del dialecto) див. ще Revista de pedag., 1926, ч. 4., ст. 149.

[7]) R. Aschner, Lebensvolle Sprachübungen in Sachgruppen des Alltags, Leipz. 1926[6]; Struhalla u. Thiel, Geschäftsaufsätze, Prag 1925; Revista de pedag. 1926, ч. 7. p. 297.

[8]) Див. статті Naess'a. в норвезькому журналі: Skole og Samfund 1925, ч. 9, 348 дал., *А. Р.*, Графический метод в преподавании родного языка и литературы („Путь Просвещения", Харків 1925, ч. 7 — 8, 82 — 91) і А. В. Миртова, Вводные уроки в курс литературы („Радянська Школа", Луганськ 1927, ч. 1, 24 — 28). Для Німеччини пор. журнал „Mittelschule" 1926, 25.

reading) радить (зовсім незалежно від американців) дехто з російських педагогів (Н. Іллінський, Б. Єрофєєв та ин.)[1]).

В методиці математики німецькі педагоги (Eckhardt на педагогічній конференції в жовтні 1925 р.) висувають принцип чотирьох A: Anwendung, Anschauung, Abhängigkeit, Arbeitsunterricht (тоб-то застосування, наочність, залежність і трудовий принцип). Математичні завдання повинні мати життьовий, або, як висловлюються німецькі педагоги, „ґрунтовий" (bodenständig) характер. Математика в школі повинна стати „вивченням дійсности" (Wirklichkeitsunterricht, L. Falkner). Французький педагог P. Lapie пише: „Les problemes de calcul ne doivent pas contenir de données arbitraires, mais correspondre à des actes réels de la vie courante"[2]). Так само в Італії методисти стоять на практичному й реалістичному ухилі навчання математики (indirizzo pratico e realistico)[3]). Це тяжіння до „життьовости" в навчанні математики доходить у Німеччині до того, що там існують особливі задачники, спеціяльно для поліційних шкіл (суспільствознавчий матеріял у своєрідному тлумаченні)[4]).

Краєзнавчий підхід у вивченні суспільствознавства (зокрема історії) захищає багато видатних методистів на заході: Aug. Tecklenburg, P. Günther, Strunk, Jos. Blau та ин. R. Berndl склав цілий курс історії Німеччини, а Klemm культурознавства, взявши за підвалину краєзнавство[5]). І якщо комплексові програми московського ГУС'а поволі розсувають просторові рамці суспільствознавства від рідного краю через дану республіку (або край) і С. Р. С. Р. до меж усієї земної кулі,— то принцип сучасної еспанської методики суспільствознавства виголошує: la región — la nación — el mundo[6]). Те саме бачимо ми в Італії, Норвегії й т. ин.[7]).

Подам ще декілька прикладів: питання про шкільний кооператив опрацьовують одночасно у Франції (Voiron), у Польщі (Fr. Dąbrowski), в Еспанії[8]), методи обліку шкільної праці — в Польщі, Америці, Італії[9]), аналізу педагогічного процесу провадиться в Німеччині, Італії, Америці[10]). Отже, скрізь у світовій педагогіці бачимо схожі явища, що їх спричинюють загальні соціяльно-економічні стосунки нашого часу.

---

[1]) Н. Ильинский, Обучение родному языку в красноармейской школе („Красн. Боец", 1923, № 20); Б. Ерофеев, Молчаливое чтение („Путь Школы", 1925, № 1).

[2]) Paul Lapie, Pedagogie franç., p. 21.

[3]) Tarozzi, Didattica, p. 321.

[4]) Bose und Kieh, Rechnen f. Beruf u. Leben. Lehr- und Uebungsbuch f. preuss. Polizeiberufsschulen. 1925.

[5]) R. Berndl, Die Heimat als Mittelpunkt deutscher Geschichte, Wien 1923; Klemm, Kulturkunde auf heimatlicher Grundlage (Z. f. päd. Psych. 1917).

[6]) Див., напр., Revista de pedagogía, 1926, IV, 151.

[7]) Див. для Норвегії, O. Schulstad, Undervisning og Opdragelse, 1921, p. 14.

[8]) Див. статті Voiron у Revue pédagogique 1926; Fr. Dąbrowski в Rocznik pedagogiczny, Seria II, tom 2, Warszawa 1924; [L. Luzuriaga], La cooperación escolar, Revista de pedagogía 1926, X, p. 470-473 та ин.

[9]) Див. H. Rowid, Karta indywid. uczniów (Ruch pedagogiczny 1923, № 9—10); La nuova scuola italiana 1926, p. 786 і д. Для Америки характерні праці Helen Parkhurst про Дальтон-план, Washburne про Вінєтку-план та ин.

[10]) W. Moog, Vom Wesen des pädagogischen Aktes (Zeitschr. f. pädag. Psychol. 1925, № 1, 1—12); A. Rach, Die Arbeit des Lehrers, Langensalza 1926; Mariano Maresca, Introduzione alla didattica, Catania 1915; його-таки La lezione, Roma 1920. Для Америки див. мою книгу „НОТ и учитель", Ленінград 1927 і особливо мою-таки статтю у збірнику: „Вопросы НОТ в школе", Ленінгр. 1927.

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ.

ПРО СТАНОВИЩЕ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ЗЕМЛЕЗНАННЯ.

Дефініція сути сучасного землезнання, як узагалі дефініція сути кожної живої науки, виходить у різних методологів дуже різна. В двох тезах всі методологи згідні:

1. Предмет землезнання — земля.

2. Землезнання належить до т. зв. простірних наук, воно досліджує й описує земні простори, як астрономія (з астрофізикою) небесні.

Що-до третьої головної тези:

3. Землезнання є загальна наука — нема згоди між методологами. Але коли навіть такий «enfant terrible» між ними, а саме Е. Банзе [1]), без застережень визнає цю тезу й виразно аналогізує географію з філософією [2]), повинен і я її придержуватися, тим більш, що її не від учора голошу [3]).

На мою (й переважної частини сучасних наукових географів) думку, землезнання є загальна простірна наука про землю. Таке воно було й у класичнім старовіку й у часи відродження й теперички є.

Чому-ж — спитає дехто — така незгідність у поглядах минулих і теперішніх методологів землезнання? Чому такі довгі часи географію вважано за одну з історичних, а в кожнім разі гуманістичних наук? Чому й до нині такі голоси, хоч і досить несміливо, а таки піднімаються? Чому в нас на Україні й у Східній Европі взагалі в'яжуть географію залюбки чи з історичними, чи (саме тепер) з економічними й соціологічними, отже наконечно з гуманістичними науками (Geisteswissenschaften).

Відповісти на ці питання, здавалося-б декому, не легко. Зокрема, коли бачимо, як плутаються в цих справах навіть визначні методологи, пр., хоч-би Геттнер. А проте для дослідника з реальним природничо-географічним світоглядом відповідь на такі й їм подібні питання, як зараз побачимо, дуже не важка. Спробуймо її дати.

---

[1]) Ewald Banse, Geographie. Petermanns Mitteilungen. 58. Jg. 1912. I. 1. Die Seele der Geographie. Braunschweig und Hamburg 1924. Lexikon der Geographie. Ibidem 1923. I. Bd. sub. voce.

[2]) «Wie die Philosophie der Inbegriff der ganzen Wissenschaft, so ist die Geographie der Inbegriff des Erdrealen».

[3]) Нинішня ґеоґрафія. Львів 1905. Ст. 11. Історія землезнання І. Київ-Прага 1925 ст 6 д.

Всі, здавалося-б, такі великі, суттьові одміни в поглядах на істоту географії походять тільки з різного розуміння її предмету, себ-то землі.

Це різне розуміння землі залежало й залежить:

1) від ступеня культури, що на нім знаходиться чи ціле людство чи якась більша чи менша його група;

2) від стадії, на якій, коли триває цей культурний ступінь, знаходиться людство чи його група.

На всіх ступенях і стадіях розвитку людства та його розумової культури, в котрих панував антропоцентризм, головним змістом поняття «земля» чи «країна» були люди, було населення землі чи країни. Таке було і на самих початках розвиткових ступенів і поодиноких їх стадій (в «дитинячих» віках) і при їх кінцях («старечі» віки). Розуміється також у всіх стадіях хвилевого занепаду розумової сили чи часах переваги почування над розумом.

Щойно «в силі віку» кожного культурного ступеня чи стадії приходить тямка, що «земля» чи «країна» це частина чи твір природи, що земля й усе земне належить до тієї-ж-таки природи й треба його по природничому розуміти. Тоді на місце антропоцентризму стає в розвитку землезнання фізіоцентризм. Географія стає в таких розвиткових ступенях чи стадіях природничою, стислою наукою й швидко поступає наперед. Аж поки знову не покажуться прояви старіння й антропоцентризм знову не приглушить фізіоцентризму.

Дотеперішня історія землезнання, як науки, ілюструє ці тези просто чудово. Землезнання як природнича наука розвивається й цвіте тільки тоді, коли підупадає антропоцентризм і будиться серед достиглішого людства гін і хист до досліджування природи. Такі часи були тільки два рази: в старовіку (III, II і I віки до Хр.) й є саме тепер, починаючи від другої половини XIX віку. Ці поглядно короткі часові періоди є заразом одинокі, коли землезнання міцно стоїть на власних ногах, як самостійна наука, й відповідає своєму завданню: досліджувати й описувати землю.

Натомість у часах антропоцентризму (пр., часи розцвіту грецької філософії, часи римського цісарства, ціле середовіччя, часи гуманізму і його епігонів аж глибоко в XIX вік), коли людина й її діла стояли в осередку інтересу егоцентричного на подобу дитини людства, коли земля чи поодинока її країна інтересували не сами по собі, а тільки як місце пробування їхнього населення, — тоді географія «попадала», між гуманістичні, стисліше кажучи, історичні науки, робилася нікому непотрібним збірнищем назов і чисел, історичних, антикваричних, економічних анекдот і т. п. безвартісного баласту. Останнього, найосновнішого зведення географії на історичне подвір'я довершив перед сотнею років Карло Ріттер. Вплив його поглядів держався аж надто довго, перед усього в офіційній і шкільній географії, зокрема в країнах, де географію свідомо чи несвідомо нехтувалося (в першу чергу в колишній Росії). Не дивно, що в Східній Европі так часто ще зустрінешся з поглядом, що географія це історична наука або (ще краще), що географія це не є ніяка наука, а конгломерат всілякого з різних наук позбираного матеріялу.

Дехто здивується може, що в нинішній розвідці так «глибоко черпаю». Та це необхідно, щоб з'ясувати становище історичної географії в системі

сучасного землезнання. За часів найбуйнішого антропоцентризму в географії вся вона набувала, так мовити, історичного обличчя. Такі були часи логографів, Геродота, Страбона й Павзанія, Орозія й Космаса, опісля Клювера й Целарія, Ріттера й Ріттерівців. Ще на початку 70-х років минулого віку писав Г. Ґуте у вступі до свого підручника географії: «die historische Geographie ist erst die eigentliche Erdkunde».

Такі часи ледві чи коли ще вернуться. Земля з «найстаршого божеського єства» (Платон), з «дому виховання людства» за телеологічними законами, що їх «встановив сам бог» (Ріттер), зійшла мабуть уже без вороття ні на що инше, як на природню одиницю, до речи сказати: на дрібну світову пилинку, прив'язану тяготінням до одного з менших, темніших, холодніших сонць. А людина з «божого сина» стала одною з порід тваринного світу, — отже, теж частиною природи й одним із предметів природознавства...

Вороття для антропоцентризму в землезнанні вже нема. Допомогти йому до нової переваги може тільки наглий чи повільний культурний занепад усього людства.

Землезнання історична наука не є й не буде. Часи, коли воно мало історичний характер, були разом з тим часи його глибокого занепаду.

Та була й дотепер є в системі землезнання окрема ніби галузь (чи радше спосіб підходу й розгляду), що носить назву історичної географії.

За батька цієї історичної географії par excellence вважають Пилипа Клювера (1580 — 1622) [1]. Його остання книжка мала за один вік від 1624 — 1729 не менш як 39 видань [2]. Головна заслуга Клювера полягає в тім, що він перший пірвав з дотеперішньою поведінкою гуманістів-географів: подавати географію Страбона чи Птолемея як сучасну географію, помимо величезних, наочних, кожному відомих змін у мало не всіх антропогеографічних відносинах, що зайшли від старовікових часів. Клювер відділив «нову» географію, що описувала актуальний стан земель і країн, від «історичної», що займалася географічними відносинами земель і країн в історичній минувшині, головно в старовіку.

Слідами Клювера пішли й розвивали цю історичну географію: Конрінґ (1661), Палмеріус [3]), Целларіус [4]), Бурґіньон д'Анвіль [5]), Фрере [6]), Гейне, Ґосселен [7]), Маннерт [8]). В перших трьох четвертинах XIX віку історична гео-

[1]) Philippus Cluverius, Germaniae antiquae libri tres. 1616. Sicilia antiqua cum minoribus insulis adjacentibus. 1619. Italia antiqua. 1624; й головно Introductio in universam geographiam tam veterem quam novam. 1624.

[2]) J. Partsch, Philipp Clüver, der Begründer der historischen Länderkunde. Pencks Geographische Abhandlungen. V. 2. Wien-Olmütz 1891.

[3]) Graeciae antiquae descriptio. 1678.

[4]) Notitia orbis antiqui. 1701—1706.

[5]) Atlas Antiquus. 1768.

[6]) Fréret, Observations générales sur la Géographie ancienne видрукувані аж 1850 р. в Nouvelles Mémoires de l'Académie des Inscriptions. T. XVI.

[7]) Gossellin, Géographie des Grecs analysée. 1790 etc.

[8]) Mannert, Geographie der Griechen und Römer. 1795.

графія добула собі право громадянства серед инших наук, навіть, завдяки традиції й ріттеріянізмові — більше значіння ніж властива географія. Головні репрезентанти історичної географії тих часів це: Нібур [1]), Укерт [2]), Форбіґер [3]), Кіперт [4]) і багато инших, між ними відомий історичний картограф Карло фон Шпрунер (1803 — 1892), автор великих історичних атласів підручних і стінних, які до нині становлять прикрасу історичної картографії.

Систематичне трактування історичної географії в розумінні саме згаданих і з ними думкою споріднених авторів зверталося головно до старовіку. Можна з деякими обмеженнями сказати, що переважно тільки старовікова «географія» середземноморських країн в обсягу староримської держави бувала систематично оброблювана. І то не тільки конспектово, але й безліччю монографій, розвідок і причинків. Історична географія Пелопонесу Курціюса вийшла вже в 1851 р., географія старовікової Греччини Бурзіяна в 1872 р. Історичну «географію» земель по-за обсягом класичного світу, географію середовічних і старшо-нововікових держав, міст, шляхів, й ин. розроблялося більше принагідно, звичайно в чисто історичних творах, хоч не хибувало й їй визначних монографій, розвідок, карт і т. ин.

Історична географія XIX віку була вся в руках істориків, археологів, філологів і инших репрезентантів гуманістичних наук. Розуміється теж репрезентантів антропоцентричної географії ріттерівського напрямку. В наслідок цього вона більш чи менш обмежувалася на історичній топографії: політичних організмів та їхніх кордонів, міст і сіл, шляхів, пристаней і т. ин. антропогеографічних предметів. Для істориків, філологів, деколи й археологів, такого освітлення видовища історичних подій вистачало, хоч і як воно було недокладне й поверховне.

Народження новітнього фізіоцентричного землезнання в останній четвертині XIX-го віку на разі не вплинуло на саме схарактеризовану історичну географію. Вона йшла далі своїм шляхом і серед переважної більшости істориків і дотепер панує погляд, що історична географія це тільки історична топографія, що має з географії тільки географічні назви, до яких дочеплюється виключно історичний матеріял. Це — мовляв — тільки помічна наука історії, з якою сам історик може з успіхом справлятися.

Та розвиток землезнання в природничому напрямку, дуже швидко охопивши всю суцільність взаємин людини з землею, дібравсь теж до царини, де працювала дотеперішня історична географія. Деякі влучні думки про раціональне розроблювання дійсної історичної географії висловив, правда вже в 60-х роках минулого віку, Марш [5]) й багато инших перед ним і після

---

[1]) Niebuhr, Kleine historische und philologische Schriften. Bonn 1828.

[2]) F. Uckert, Geographie der Griechen. I—IV Weimar 1816—46.

[3]) A. Forbiger, Handbuch der alten Geographie, nach den Quellen bearbeitet. Leipzig 1842—50 II. A. Hamburg 1877.

[4]) H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie. Berlin 1878.

[5]) G. P. Marsh, Man and nature; or physical geography as modified by human action. London 1864.

нього, нераз і не географів, та перелім звязаний у першу чергу з іменем Рацеля [1]).

Рацель, землезнавець з новітнім природниче-географічним світоглядом, перший, відколи географія зветься географією, поставив розгляд взаємин людства з землею виразно на одиноко правильну, природничу основу. Правда, й він не зміг визволитися від чару Ріттерових спекуляцій, все і всюди його боронив, ходити шляхами його думки географів заохочував. Та Рацель поставивсь до ріттерівських ідей критично, відділив їх географічне зерно від спекулятивної полови і, що найважніше, потрапляв їх якслід при науковій праці примінити, чого сам Ріттер ніколи не міг досягнути.

Сам Рацель тільки небагато й посередньо сягав своїми працями на поле історичної географії в тодішньому розумінні. Та його діяльність раз на зáвсіди встановила для цілого обсягу географії людини ось який неписаний закон: не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємини її діл з землею, себ-то з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду й підготовлення неможливо якслід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історично-географічної проблеми, навіть дрібниці.

Остання чверть віку є тому час народження нової історичної географії, що чим-раз краще розвивається й чим-раз корисніша стає, як для останніх галузей і ділянок загального й описового землезнання, так теж і для нових напрямків різних історичних наук.

Встановити суть, завдання й методи оцієї новітньої історичної географії пробувало багато її представників з різним підходом і успіхом. Цé завдання не легке. Можна, парафразуючи крилате слово поета, взагалі сказати: «географія є всюди звершена, куди не заходить людина з її мукою». З окрема це відноситься до історичної географії. При таких дослідах мимоволі не раз опадають руки й мимохіть хотілося-б піти за Ґерляндом і людину з її справами просто викинути за борт землезнання. Та сумління природника невблаганно нагадує: людина — це частина органічного, тваринного земного світу, земле знання не може її залишити по-за межами своїх дослідів.

Землезнання є наука простірна, хорологічна, історія — наука часова, хронологічна. Здавалося-б декому, що взаємини далекі й посередні. Та є як-раз навпаки. „Географія лягла в основу історії“ — каже влучно Кант, — „бо події мусять все-таки до чогось відноситися“. Значить: відбуватися в якімсь географічнім просторі. Коли історія не бажає бути відірваним од дійсности збірнищем імен і дат чи безплідним спекулятивним мізкуванням над подіями, вона муситиме що-раз більш уваги приточувати до географічних дійсностей. Географія зáвсіди була, тепер є й зáвсіди буде одна з найважливіших помічних наук історії й історичних наук узагалі. Дотепер одначе історики дуже мало її використовують...

---

[1]) F. Ratzel, Anthropogeographie. I. T. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Stuttgart. 1882. III Auflage. Stuttgart 1909. Politische Geographie. München 1897. III A. München 1923.

Новітнє землезнання без ніякого порівняння менш потрібує історії, як історія його. Історія є помічна наука землезнання мало не тільки в генетичній антропогеографії, отже в дуже невеликій ділянці великої системи географічного знання.

Новітнє землезнання, як це перший докладно зформулував Ріхтгофен [1]), розглядає всі географічні предмети й явища з чотирьох поглядів: морфографічного, гілологічного, динамічного й генетичного. Вже при розгляді динаміки природньою конечністю входить між географічні елементи — час. При розгляданні генетики час висувається навіть на чоло географічного інтересу.

Та для географічної генетики цих п'ять чи сім тисяч років, у котрих розігралася ціла всесвітня історія, це тільки дрібна хвильочка на безмірнім океані часу, що його мусить охопити географічна генетика.

Цю географічну генетику можна з логічних міркувань назвати історичною географією в найширшому розумінні цього слова. Робить це між иншим Геттнер [2]), відомий методик географії, хоч своїм звичаєм зводить справу до абсурду.

Ця найширше взята історична географія розпадається за Геттнером на:

1) палеогеографію — її відступає Геттнер великодушно «мабуть на зáвсіди» історичній геології;

2) передісторичну географію — так само археології;

3) історичну географію. «Є безліч історичних географій», каже проблематично Геттнер та вказує всім їм проміжне, посереднє становище між географією та історією.

Геттнер, відомий як методолог з того, що систематично «збіднює» землезнання, відрізуючи від нього всі ці царини, на яких мабуть не почуває себе досить сильним до самостійної праці. Для цієї своєї ампутаційної роботи користується він логічними міркуваннями на основі спеціяльно спрепарованих ріттерівських ідей. З геттнерівськими поглядами на часовий чинник у землезнанні важко цілком погодитися.

Хоч землезнання й є перш за все наука про сучасність (Gegenwartswissenschaft), та явища минулого можуть і мусять бути розглядані географічно, т. зн. в їхньому простірному обумовленні. Цей влучний погляд висловив нещодавно Філіпзон [3]) і згідно з ним здефініював палеогеографію як географію геологічної минувшини, історичну географію як географію історичної минувшини.

Для всякого новітнього землезнавця, не збаламученого відгомоном ріттерівського антропоцентризму і палеогеографія і передісторична географія й історична географія в класифікації Геттнера являють собою галузі історичного землезнання в його першім, найширшім розумінні.

---

[1]) Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie. Leipzig 1883, див. теж С. Рудницький, Нинішня ґеоґрафія. Львів 1905.

[2]) A. Hettner, Das Wesen und die Methoden der Geographie. Geographische Zeitschrift. XI, 1905, 563 sq.

[3]) A. Philippson, Der Geographieunterricht an den höheren Lehranstalten. Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen. Bd. LX. 1924. H. 1. Idem. Grundzüge der allgemeinen Geographie. Leipzig 1925. Bd. I. 16.

Палеогеографія — це землезнання всіх минулих ер, періодів, епох геологічного розвитку землі від часів остаточного заціпнення земної кори. Цей погляд визначного сучасного землезнавця Арльдта, розвинений у його двох великих творах [1]), що його прийняв, як ми сами бачили, Філіпзон, ніяк не дозволяє нам ставитися до палеогеографії так легкодушно, як це робить Геттнер і попросту «проганяти» її з географії на геологічне поле. Вже сам факт, що найкращу й найобширнішу систему палеогеографії склав саме географ Арльдт, проречисто свідчить про приналежність палеогеографії до системи новітнього землезнання. Те саме доводить визначна участь географів як Екарт, Веґенер, Зупан у будівництві палеогеографії. Вона дисципліна щонайменш на стільки-ж географічна, як геологічна, й тільки такий геолог може в ній справді успішно працювати, що є рівночасно добрим географом (пр. пок. А. де-Ляппаран).

Палеогеографію тому треба вважати що-найменше за граничну дисципліну між географією та геологією, яку ці обидві великі науки спільно можуть управляти. Та ця частина палеогеографії, що досліджує якийсь географічний об'єкт уже після того, як він став у головних рисах тим, чим сьогодні є (отже суходіл суходолом, верховина верховиною і т. д.), належить без ніякого сумніву до землезнання й то саме до цього історичного землезнання в найширшому розумінні слова.

До нього теж, як угорі згадано, належить за Геттнером передісторична географія й історична географія. Це мали-б бути географії передісторичних та історичних часів, часів, коли людина, добувши собі зброю культури, почала опановувати природу.

Нелегко мені зрозуміти, чому Геттнер так виразно відділяє передісторичну географію від історичної, й не дивуюся, що обережний і критичний як зáвсіди Філіпзон, окремішної передісторичної географії видимо не акцептує. Бо що-ж властиво географа обходить хронологічна дата початку історії, опертої на цих чи тих писаних пам'ятках старовини? Ця дата для кожної країни инша. Дуже давня вона для Халдеї, Єляму, Єгипту, дуже пізня для України, ще пізніша для Америки чи Австралії.

Для землезнавця починається історична географія від хвилі, коли людина стає активним географічним чинником і починає більш чи менш виразно впливати на природу краю, який замешкує. Ця хвиля може настати задовго перед початком писаної історії (пр., із південно-американських Кечьа й Аймара), в кам'яній добі...

Також та обставина, чи історія, чи передісторична археологія є головна помічна наука історичної географії певного періоду часу чи певної країни, не дає доброго критерія, щоб розділити передісторичну від історичної географії. Найкращий приклад маємо в нас на Україні. Історична географія України починається (що-найпізніше) за часів грецької колонізації чорноморського побережжя (VII вік до Хр.). А передісторична археологія мусить бути для

[1]) Die Entwickelung der Kontinente und ihrer Lebewelt. Leipzig 1907. Handbuch der Paläogeographie. Leipzig, I. 1917. II. 1922.

історичної географії України аж глибоко в середовіччя бодай чи не найважнішою помічною наукою.

Тому не вагаюся думати, що розрізняти передісторичну географію від історичної непрактично й можна це проводити тільки в поодиноких випадках для поодиноких більш чи менш обмежених земних просторів. В кожнім разі географія як передісторичних, так і історичних часів, належить до історичної географії в найширшому значінні цього слова.

Ця «найширша» історична географія ледві чи коли діждеться, щоб було визнано за нею право одноцільної дисципліни. Палеогеографія завсіди стоятиме осторонь від історичної par excellence географії. Одну розроблятимуть фізичні географи й геологи, другу антропогеографи й історики, археологи і т. д. Тому треба нам спрецизувати тісніше поняття історичної географії.

І ця справа не легка. Є ще доволі вчених, що хотіли-б усі ділянки географії, де тільки входить у круг дослідів людина й її справи, зачисляти до історичної географії. Про Ріттера та його епігонів тут і не згадую. Та, пр., Е. Ріхтер і Г. Ваґнер (автор відомого академічного підручника географії) [1]) розуміють під історичною географією всі галузі географії, що потрібують на їхнє розроблювання історичного знання й історичного підходу. Це значило-б, що поняття: історична географія й антропогеографія мало не тотожні. Ще далі йде віденський професор антропогеографії Е. Обергуммер, бо залучає до історичної географії: антропогеографію, політичну географію, етнографію (!) і властиву історичну географію, що представляє грище історичних подій і стан країв в історичній минувшині. Історична географія має вивчати всі ці географічні відносини й дійсності, котрі усуваються з-під природничого розроблювання. Її завдання є: вивчати людину в її простірнім розміщенні на земній поверхні по народах, державах, шляхах і оселях у цілім обсязі історичного розвитку. А найвища мета історичної географії: зрозуміти цілий культурний розвиток людства в його природнім обумовленні [2]).

Мені здається, що так ставити справу просто неможливо. Всі ділянки землезнання, де виступає людина як географічний чинник, залучати до історичної географії ніяк не можна. Антропогеографія — назва багато краща, бо загальніше віддає зміст. Її помічні науки дуже численні: статистика, економічні й соціологічні науки, антропологія, етнологія, археологія і т. д., і. т. д. Історія між ними не найважніша. То-ж годі цілу або мало не цілу антропогеографію означати назвою історичної географії.

Антропогеографія — це поняття без ніякого сумніву надрядне, історична географія — підрядне. Історична географія може бути тільки одною з галузей чи ділянок антропогеографії. Роздивімося, чи й де можна її в системі географічних дисциплін примістити.

Коли пристанемо на підрядність історичної географії супроти антропогеографії, тоді її становище починає дещо виразніше зарисовуватися. Віммер, один із головних репрезентантів новітньої історичної географії, хоч видно

[1]) Lehrbuch der Geographie. Hannover 1920. I. 31.

[2]) Die Stellung der Geographie zu den historischen Wissenschaften. Antrittsvorlesung. Wien 1904.

в нього чималі впливи Ріттера, все-таки бачить, що історична географія, як наука, має завдання «описати різні стани земної поверхні в протязі історичних віків» [1]). Ще виразніше спрецизував суть і завдання історичної географії Парч. Він каже: історичний землепис не може обмежуватися на тому, щоб давати історично-критичні підстави для рисування старовікової карти, а мусить класти собі завдання: представити образ природи й культури даної країни для даної епохи його минулого в сильнім внутрішнім звязку, в так само живих взаєминах між землею й людьми, як цього вимагається від сучасного наукового землепису [2]). Кречмер ставить історичній географії ось які завдання: досліджувати земну поверхню в її взаєминах з культурним світом людини протягом історичного розвитку, простежити взаємини між краєм та народом у поодиноких періодах історії в їхнім причиновім звязку, вводити людину в її історичнім розвитку в звязок з видовищем її діяльности й досягати свого вершка в історичній географії культури [3]).

Ґец означує суть історичної географії так: історична географія порівнює земні простори що-до часових змін у їхнім вигляді, й що-до їхнього значіння, яке зазначується шляхом взаємин з людиною [4]).

Кечке вважає історичну географію за граничну дисципліну поміж історією та географією. Вона розглядає земну поверхню й її частини як простір осідку й діяльности людини протягом історичного розвитку. Її завдання є: використовуючи, з одного боку, так дуже вдосконалені теперішні географічні засоби, з другого боку — історичні джерела в найширшому цього слова значінні, подавати географічні представлення поодиноких земних просторів за минулих часів. Цим шляхом має історична географія розробляти історичний землепис (Länderkunde) й поступати далі до загального, порівняльного історичного землезнання, якого одначе не треба змішувати з природничою історією землі. Як помічна наука історії, має історична географія завдання методично вказувати історикові, як він має добре простірно впорядкувати історичні дійсності, події й стани земного підложжя. Вона дає йому засоби критично встановити, „де це властиво було“, й уможливлює йому цим робом добути правильні історичні осуди [5]).

Ґинтер застерегає, щоб не змішувалося поняття історії землезнання з поняттям історичної географії: „Історія землезнання показує, як людство протягом віків доходило в що-раз більшій мірі до пізнання природи місця свого осідку. Натомість історична географія має показати, як уся поверхня землі або поодиноких її частин дійсно виглядала в данім часі в порівнянні з її нинішнім виглядом“ [6]).

---

[1]) J. Wimmer, Die historische Natur und Kulturlandschaft. I. München 1877. II. 1882. Historische Landschaftskunde. Innsbruck 1885.

[2]) J. Partsch, Philipp Clüver etc., l. c.

[3]) K. Kretschmer, Historische Geographie von Mitteleuropa. München 1904 особливо пор. вступ, ст. 1—24.

[4]) W. Götz, Historische Geographie, Leipzig und Wien 1904. Die Erdkunde. XIX. T.

[5]) R. Kötzschke, Quellen und Grundbegriffe der historischen Geographie Deutschlands und seiner Nachbarländer. Meisters Grundriss. Bd. I. Leipzig 1908. 397 sqq.

[6]) S. Günther, Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. Petermanns Mitteilungen, LVIII. 1922. II.

Вкінці згадаємо ще про погляди Бешорнера. Він уважає за найпростіше розуміти історичну географію як примінення історії до землезнання. Її завдання полягають у тому, щоб з'ясувати ці зміни, що відбулися за історичних часів на земній поверхні й на всіх її признаках («Merkmale», пр., політичні твори—держави), переважно та не виключно підо впливом людини [1]).

З инших дослідників сути історичної географії згадаємо ще Кніля [2]), Ахеліса [3]), Редліха [4]), Зігера [5]), Бранді [6]) та Маєра [7]). Та наводити тут широко їхні погляди важко, й до повноти наведення й використання дотичної літератури тут у нас у Східній Европі, стреміти просто неможливо. При цім усякому легко замітити, що розходження поодиноких учених в їхніх поглядах на суть історичної географії більш формалістичні, як суттьові. Тому думаю, що можна вже перейти до загального розгляду змісту історичної географії, щоб на цій основі конче знайти їй місце в системі географічної науки.

При цім розгляді можуть усякому стати за добрих провідників систематики Віммера, Геца, Кречмера й Бешорнера. Мимо деяких одмін в їхніх теоретичних поглядах на суть історичної географії, їхні погляди на обсяг і зміст її в загальних основах згідні.

Спробуймо на основі саме згаданих та инших авторитетів скласти коротку систематику сучасної історичної географії.

Перша головна царина дослідів історичної географії це історичне дослідження природи краю. Належить тут досліджувати зміни, що їх спричинили сили природи протягом історичних часів у вигляді краєвиду даної країни.

Ці зміни торкаються в першу чергу геосфери, себ-то ціпкої поверхні. Її вигляд навіть за останніх кілька тисячоліть подекуди сильно змінився наслідком орогенних і епірогенних рухів земної кори, вулканічних вибухів, землетрусів, вітріння, дефляції, ерозії, абразії, акумуляції і т. д. Так повстає ділянка історичної геоморфології.

Друга ділянка: історична гідрографія мусить досліджувати й представляти зміни, які сталися у водах даного краю: його морях, ріках, озерах, багнах, джерелах і т. п. Тут були зміни, куди сильніші як у геосфері (твориння й зникання озер, зміна річних русел, обміління рік, зміни в підземних водах, джерелах, далі зиски й утрати суші, заливи й повені і т. ин., і т. ин.).

---

[1]) H. Beschorner, Wesen und Aufgaben der historischen Geographie. Historische Vierteljahrsschrift. Leipzig 1906. Historische Geographie. Kende's Handbuch der geographischen Wissenschaft. Berlin 1914. I. 344 sqq.

[2]) B. Knüll, Historische Geographie Deutschlands im Mittelalter, Berlin 1903.

[3]) T. Achelis, Die Aufgabe der historischen Geographie. Geographischer Anzeiger Jg. 1904.

[4]) O. Redlich, Historisch-geographische Probleme. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXVII. 1906.

[5]) R. Sieger, Zur Behandlung der historischen Länderkunde. Ibidem. XXVIII 1907.

[6]) K. Brandi, Grundfragen der historischen Geographie. Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen. 1909.

[7]) F. Mayer, Die Stellung der historischen Geographie im Rahmen der Gesamtgeographie. Geographischer Anzeiger. 1922.

Третя ділянка: історична кліматологія має преважне завдання досліджувати й представляти хитання клімату в історичних часах. Яку вагу має ця ділянка для зрозуміння історичного руху на землях посушного й підпосушного клімату, не потрібно розводитися.

Не менш важна є четверта ділянка історичної географії природи — історична біогеографія. Вона досліджує й описує рослинний і тваринний світ минулих історичних епох. Тут зміни, що їх спричинила головно рука людини, були величезні й цілком змінили фізіономію країн, що жили довгим «історичним» життям. Зокрема важна є історична географія лісу, степу, багон, оаз, звіриних і рибних багатств і т. ин.

Друга велика царина історичної географії — це історична антропогеографія (sit venia verbo!). До неї належать ось які ділянки:

1) Історична демографія, що повинна дослідити й представити числа, розміщення й рух людности даного краю в історичній минувшині.

2) Історична етнографія, що досліджує й представляє раси, народи, племена і т. ин., які заселювали за історичних часів даний земний простір.

3) Історична географія селитьби, яка досліджує заселення даного земного простору в історичних часах і розглядає всі оселі з погляду їх форми, положення, взаємин з землею і культурою, державою і т. ин.

4) Історична топографія, яка мусить встановити з можливо найбільшою повнотою й точністю всі місцевості даного земного простору й прослідкувати їх протягом історичних часів (міста, містечка, села, замки, манастирі, церкви, поля, луки, ниви, ліси, урочища, стави, канали і т. д., і т. д.). Найважнішим вислідом цеї історично-топографічної праці повинні бути як-найдокладніші й як-найбільше від шкідливого дилетантизму вільні історично-географічні словники. В тіснім звязку з цею ділянкою стоїть дальша:

5) Ономатологія, яка досліджує всі географічні назви для історично-географічних потреб.

6) Історично-політична географія, що досліджує й представляє політично-географічні твори минувшини, встановляє їх положення, межі, обсяг і взаємини з землею (території громад, великих посілостей, різних адміністраційних і церковних округ — повітів, графств, мархій, земель, князівств, королівств, цісарств, епархій, архіепархій і т. ин., і т. ин.).

Всім цим ділянкам історичної географії служить і під певним оглядом їх усіх обіймає історична картографія, яка всі історично-географічні дійсності представляє на історично-географічних стінних і підручних картах й атласах.

Розглядаючи в цім короткім і від повноти далекім начерку зміст сучасної історичної географії, поставимо собі останні в цій розвідці питання:

1) Де можна примістити історичну географію в тіснішім значінні цього слова серед системи географічного знання?

2) Чи можна історичну географію вважати за самостійну науку чи бодай дисципліну?

Роздумуючи над першим питанням, кожний новітній географ мусить швидко прийти до переконання, що примістити історичну географію в системі су-

часного землезнання як самостійну галузь просто неможливо. На перший погляд треба-б її примістити в генетичній частині антропогеографії. Та тоді ціла перша царина історичної географії, себ-то історичне дослідження природи краю, повисло зовсім у повітрі, бо в антропогеографію її ніяк вмістити не можна. Так само абсолютно нема спромоги розмістити фізіогеографії й біогеографії історичних часів, як самостійної одиниці, по поодиноких ділянках усієї фізіогеографії й біогеографії. Історичні часи, хоч-би й разом з передісторичними, це надто малий шмат часу, щоб у генетичній фізіогеографії та біогеографії творити для них окремі галузі науки.

Найкраще було-б попросту викинути за борт усю природничу царину історичної географії. Це й робили та роблять історики, зокрема східньоевропейські. Та роблячи таке, вони сами себе викреслюють з рядів історичних географів у сучасному розумінні. Бо навіть увійшовши в становище сутого історика, мусимо признати, що історична географія, не даючи образу природи краю, в якому відбувалося історичне життя, не має для сучасної історії ніякої вартости.

Не менше лихо й з антропогеографічною цариною історичної географії. Вона вже тепер, коли новітня антропогеографія має за собою ледві піввіку розвитку, так сильно переплетена й позазублювана з антропогеографією взагалі, що частенько відділити історичної антропогеографії від останньої антропогеографії ніяк неможливо.

Отож, відпадає всяка можливість уратувати історичну географію як самостійну географічну дисципліну, що стояла-б між простірними та часовими науками. Геттнер виходить із цієї заковики дуже дотепно. В своїм консеквентнім обіднюванні землезнання він великодушно відступає палеогеографію геології, передісторичну географію археології, історичну географію історії.

Всім иншим землезнавцям, у тім числі й мені, видається таке неможливим, бо, відірвавшися від землезнання, історична географія перестає бути географією.

Багато краще розвязує цю нашу заковику погляд, що здавна панує у відомій на цілий світ географічній школі проф. Пенка. Виразно висловив цей погляд нещодавно професор географії в Базельськім університеті Ґуґон Гасінґер. «Історична географія не є (самостійна) царина, а тільки спосіб розглядати як антропогеографічний, так і фізіогеографічний матеріял»[1]).

Цей погляд є безумовно й мій погляд. Історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує. Натомість у всіх царинах і галузях загального й описового землезнання є досить наукового матеріялу, що його можна розглядати із становища історичних наук. Та розробляти його як слід можуть тільки люди з новітнім природниче-географічним світоглядом, і з основним географічним знанням. На цьому історичні науки не тільки що не можуть нічого втратити, але навпаки дуже багато скористати...

---

[1]) Пор. Mayer, o. c.; T. Wagner, Methodik des geographischen Unterrichts. Leipzig 1925. 35.

В. І. СИНАЙСЬКИЙ.
Проф. Ризького Ун-ту.

ЧИСЛЕННЯ РОКІВ. ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНУ МЕТОДУ ПІЗНАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ Й НАРОДНЬОЇ ТВОРЧОСТИ [1]).

§ 1. Числення років і одиниця числення.

Коли зчисляється роки, мова йде звичайно про кількісну різницю часу при однаковому розмірі (якості) одиниці числення [2]). Тому, коли, наприклад, дано в якій-небудь хронології роки 243-ій, 250-ий та 300-ий, то це значить, що події 243 року відбулися перед подіями 250 року 7 роками раніш, а події 300-го року — 57 роками пізніш. Инакше кажучи, справа йде про індивідуально різні події зазначених років. Сучасні хронологи й історики працюють у науці під діянням даної логічної потреби в уявліннях про числення років, хоч-би їхні досліди стосувалися й до старовини. Тимчасом саме в царині дослідження старовини питання про тотожність одиниці числення року що-разу треба окремо обслідувати. А саме, при однаковій величині (розмірі, якості) одиниці числення, кількісна різниця одиниць може в деяких випадках зникнути, й події різних років в наслідок цього можуть стати одними й тими подіями. З'ясуймо це твердження на прикладі.

Десятковий, натуральний або місячний рік має в собі 295 днів ($29^1/_2$ днів у місяці $\times$ 10). Той самий натуральний, місячний дванадцятимісяцевий рік дорівнює 354 дням ($29^1/_2 \times 12$). Нарешті, сучасний, теж натуральний, але сонячний рік, як одиниця числення, має 365 днів (точніш $365^1/_4$).

Візьмемо тепер для прикладу подію, заведену до літопису під 300 роком в 295 днів. В такому разі, при наступному переобліку даних 300 років, ту саму подію буде зазначено під *250* роком у 304 дні в одній хронології та під *243* роком у 365 днів у другій хронології. Отже, при кількісній різниці числення років та при якісній різниці одиниці зчислення — року ми маємо історіографічну тотожність одної й тої звістки. Ясно, що сучасні історики й хронологи повинні через це виявити певну обережність

[1]) Див. ще з цього питання мої праці: Chronologie et historiographie de Rome dans leurs rapports mutuels (Riga 1923). Les XII tables au point de vue de la chronologie de Rome et de son calendrier. Das Zehnmonatliche Jahr in der römischen Historiographie (Riga 1927). Von Adam bis zu Jeso Christo (Riga 1927).

[2]) А втім, під якістю одиниці числення я розумію не тільки різний розмір самої одиниці числення, але й характер її — місячне, сонячно-місячне та суто-сонячне числення.

у всіх тих випадках, коли є підстава запідозрити тотожність одиниці зчислення року, а надто коли справа йде про вивчення старовини.

§ 2. Хронологічна метода пізнавати походження різних дат, що визначають одну й ту подію.

Певна річ, я не можу подати тут вичерпні дані хоч-би самої римської старовини про існування різних одиниць зчислення років [1]). Але я можу, щоб бути стислим, покликатися в цьому випадку на свідчення самої старовини: ... quos solos, quamvis mythici temporis postremos, tamen quia a memoria scriptorum proximos quidam certius definire voluerunt. Et quidem Sosibius scripsit esse CCCXCV, Eratosthenes autem septem et quadrigentos, Timaeus CCCCXVII, Aretes DXIV et praeteria multi diverse, quorum etiam ipsa dissensio incertum esse declarat. De tertio autem tempore fuit quidem aliqua inter auctores dissensio in sex septemve tantummodo annis versata: sed hoc quodcumque calignis Varro discussit, et pro cetera sua sagacitate nunc diversarum civitatium conferens tempora, nunc defectus eorumque intervalla retro dinumerans ervit verum lucemque ostendit, per quam numerus certus non annorum modo sed dierum perspici possit (Censorin, De die natali, 21, 3—5). Це свідчення старовини виразно каже нам не тільки за ті труднощі, що стояли перед нею в численні років, але й про факт старанного переобліку в ній часу, коли брали на увагу різницю не тільки в роках, але і в днях. При тому характерна тут і пряма вказівка на різницю в *6—7* років, що, як ми бачили вгорі, являє собою різницю в перечисленні років, які мають 354 дні, на роки, що складаються з 365 днів.

Що-до грецької історіографії, то візьмемо для прикладу розбіжні дати одної й тої події — зруйнування Трої й наведемо з цим таку таблицю:

Автори	Isocratus	Pherekydes	Sosibios	Eusebius	Eratosphenus et Apollodor	Manetho et Iulius Africanus	Kastor	Hellanicus, Marmor Parium.	Timaeus
Рік зруйнування Трої перед Хр.	1059	1096	1171	1181/1180	1184/1183	1198	1208	1209	1334

З цієї таблиці ми бачимо, що не тільки хитання хронологічних дат тут розмаїте, але й сама амплітуда цих хитань чимала (1059—1334) [2]).

Нарешті, надто відомі безкраї відхилення дат у царині біблійної хронології. Так, зокрема, загальне число років, що минули від створення світу до початку християнської ери, визначається 3671 роком (числення, якого вживають тепер жиди), 4000 років і трохи більше (числення сучасних учених), 5508 роками (числення, якого вживають на Сході у Візантії, Росії) і т. ин.

Отже, хронологічна метода в усіх тих випадках, де одну й ту подію визначено різними роками, — дає нам насамперед можли-

[1]) Докладніше див. про це в моїх зазначених угорі працях.

[2]) Пояснінння хронологічною методою різниці дат зруйнування Трої в звязку з переобліком років я дав у Les XII tables, p. 15.

вість спробувати пояснити різницю хронологічних дат різницею міри самої одиниці числення.

Таке перше значіння нашої хронологічної методи.

Величезні труднощі та розбіжність у хронологіях відпаде, якщо вживати хронологічної методи в зазначеному розумінні. На жаль, уже пізніші з стародавніх авторів, як, наприклад, Цицерон, втратили ясне уявління про кількісну різницю одиниці числення року. Стрінувши видиму хронологічну розбіжність у своїх джерелах, вони звичайно розвязували її на користь того чи того автора, мавши всі інші джерела за просто неправдиві. Так, той самий Цицерон (Brutus, 18) прямо каже за помилку Атія, який визначає дату вистави першої пієси Лівія Андроника 557 роком од заснування Риму. Вистава цієї пієси, згідно з иншим автором, за яким іде Цицерон, відбулася раніше, р. 514 (Варон). Цицерон установляє Атієву помилку так: вистава першої пієси Лівія відбулася за рік до народження Енія, 551 року. Коли припустити, міркує Цицерон, що перша вистава пієси Лівія відбулася 557 р., згідно з Атієм, то Енієві тоді було 40 років; і коли-б Лівій Андроник був того самого віку, то вийшло-б, що автор першої пієси жив-би пізніше, ніж Плавт і Невій, творці пізніших пієс.

Отже ми бачимо, що Цицерон, розвязуючи дану розбіжність, іде просто за Вароном, хоч сам він каже: est enim inter scriptores de numero annorum controversia (ibidem).

Тимчасом навсправжки ніякої розбіжности не було. А саме, Атій датує події, йдучи за иншою, ніж Варон, хронологією, яка від Варонової різниться на 40—43 роки. Отже, згідно з хронологією, за якою йде Атій, і Еній народився також на 41—44 роки пізніше (558 р.), а тому і Плавт і Невій не могли писати свої пієси раніш од Лівія Андроника.

Я не можу заглиблятися тут у дальше уґрунтування даної хронологічної розбіжности двох хронологій в 40—43 р. [1]). Моє завдання тут є лиш показати можливість науково застосовувати хронологічну методу, засновану на якісній різниці одиниці числення.

§ 3. Хронологічна метода виявляти історіографічні забутки.

Значіння хронологічної методи не вичерпується сказаним угорі — тим, щоб усувати суто-хронологічні розбіжності в датуванні одної й тої події. Історії Риму, що до нас дійшли, наприклад, Тита Лівія, нерідко відбивають у собі виразні сліди тих джерел, над якими той чи той автор пізнішого часу працював, зводячи їх до одного цілого. Хоч як старанно робитиметься це, частенько лишаються сліди використання того або того джерела, те, що я називаю: історіографічним забутком, або рештою від давніших літописів. Наведу й тут приклад, щоб з'ясувати свою думку.

[1]) Взагалі про розбіжність хронологій римської історії в залежності від тих або тих інтервалів див. у мене Chronologie et historiographie, також Romulus et Jesus Christ (Riga 1926).

Римські джерела кажуть, наприклад, за встановлення першої диктатури 253, 256, 260 та 537 року від заснув. Риму [1]). Зрозуміло, стародавніх істориків найбільше вражала така пізня дата встановлення першої диктатури 537 року. Тому вже Лівій, тими або иншими здогадами, намагавсь усунути зазначений дивовижний історіографічний факт. Він гадає, що Фабій 537 року був не за першого диктатора, а лиш за продиктатора. Проте, це чисто вигадане пояснінння видимо суперечить джерелам: omnium prope annales Fabium dictatorem... tradunt. Coelius etiam eum primum a populo creatum dictatorem scribit (Liv. 22, 31). Тимчасом легко зрозуміти, що коли в хронологіях, які між собою розходяться на 3 роки (253—256) або на 4—7 років (256—260, 253—260), ми маємо справу з різним розміром одиниці числення, то в останньому разі дату 537 року пояснюється існуванням ще особливих хронологій, які включали в себе й албанську добу існування Риму, що тривала більше чи менше 300 років. Зокрема, що-до різниці на 3—7 років у хронологіях, які албанської доби в себе не включають, то джерела прямо подають ці розбіжності, як особливі ініції, тоб-то початкові роки, що минули від зруйнування Трої до заснування Риму [2]).

Щоб оцінити якслід, як багато важить застосувати в даній царині хронологічної методи, треба лиш згадати всю ту заплутаність римської історії, що над її усуненням даремно б'ється наукова думка аж до нашого часу [3]).

А втім у заплутаності та розбіжності джерел (а не літератури) наука має багатий матеріял історіографічних забутків, сполучених з різним численням років та переобліком їх у пізніших історіографіях.

§ 4. Хронологічна метода встановляти більшу чи меншу давність тих або тих джерел.

Хронологічна метода, що її досліджуємо, має ще й инше позитивне значіння, а саме встановляє відносну давність того або того джерела. Візьмемо й тут для прикладу свідоцтво Ценворина про час святкування перших римських столітніх ігрищ. Святкування їх відбулося 298 р. від засн. Риму (Censor. 17, 10) та 245 року (ibidem) [4]).

Дату — 245 рік — подає Варонова хронологія, за якою йде і Лівій. Але в тих самих авторів (Варона й Лівія) четверті ліком столітні грища припадали на 605 рік; отже, за цією вказівкою, перші грища відбулися 305 року. А за Piso, Gellius та Cassius Hemina, четверті столітні грища святковано 608 року; отже, перші грища в такому разі припадають на 308-й рік од заснування Риму. Тут не до речи заглиблятися в докладний розгляд даного

---

[1]) Див. Chronologie et historiographie 24, Tab. X, де подано пояснінння до різночасовости у встановленні першої диктатури.

[2]) Див. Chronologie et historiographie Tab. XXIII—XXIV, також Romulus et J.-Christ.

[3]) Holzapfel, Röm. Chron. 1885; Soltau, Röm. Chron 1889; O. Leuze, Die römische Jahrzahlung, 1909; K. J. Beloch, Röm. Geschichte, 1926.

[4]) Докладніше див. у мене Chronologie et historiographie, tab. I.

питання, проте не можна не підкреслити, що число 305 десятимісячних років з 295 днів відповідає 245 дванацятимісячним сонячним рокам [1]).

А через те, що десяткова система числення місяців була в ужитку раніш од дванацятимісячної системи [2]), треба визнати, що дані хронології 300-х — 305-х років давніші, ніж дані хронології 240—245 років (сонячного, варонового числення).

Отже, завдяки хронологічній методі сучасна наука дістає можливість установити більшу чи меншу давність джерел у залежності не тільки од автора, що подає які-небудь відомості, але й од хронологічної дати, за якою їх подається [3]).

§ 5. Хронологічна метода встановляти зміщення подій та їхній паралелізм.

Коли роки місячної хронології перечисляємо на роки хронології сонячної, неминуче повстає скорочування останньої [4]). В наслідок цього спостерегаємо зміщення подій та їхній паралелізм [5]).

Щоб пояснити нашу думку, наведемо й тут один лиш приклад. Установлення республіки відбулося 300—305 року, а перед цим вигнано Апія Клавдія, що йому раніш, як децемвірові, надано було необмежену (царську) владу. За привід до вигнання Апія Клавдія сталася прикра пригода з Віргінією, що на її жіночу честь вчинив замах Апій. Але республіку встановлено було раніш, 240—245 року, коли вигнано було царя Тарквінія Гордого, син якого теж важився на жіночу честь Лукреції. В обох випадках загинули доброчесні жінки, що віддали життя на вівтар народньої волі. Так повстає характерний хронологічний паралелізм у зазначених двох епізодах установлення народньої волі [6]). І багато є підстав думати, що цей паралелізм виник через хронологічне зміщення літописних звісток.

Справа в тому, що повторність подій хоч-би в того самого Тита Лівія впадає в око, коли навіть найпобіжніше читати його історію. Иноді сам Лівій дивується з повторности подій, про які сам оповідає, і він шукає поясніння.

---

[1]) Див. у мене Chron. et histor. § 3 і Tab. XVI. Пор. A. Piganiol, Recherches sur les jeux romains. Paris 1923.

[2]) Джерела про це кажуть цілком ясно; див., напр., Macrob, Sat. I, 13, 38.

[3]) У своїй праці Chron. et histor. (див. особливо таблицю XIV[1]) я навів ще деякі инші дані, щоб визначати відносну більшу чи меншу давність того або того джерела. Крім того, я готую до друку: Хронологические таблицы.

[4]) Так, напр., як ми зауважили вгорі, події 300-х місячних років стають за події 240-х сонячних років. Скорочення часу визначається 60 роками. Числячи круглою цифрою 1200 років, які минули від зруйнування Трої до Хр., та віднімаючи з того числа 300 років албанського періоду, ми дістаємо 900 років лишку для Римської історії перед Хр., а в переводі на сонячну хронологію це число дорівнює 720 або точніше 729 рокам (Аліментус); при иншому численні, пізнішому (місячний рік дорівнює 304 дням замість 295), скорочення часу визначається 50 роками, що при переводі 900 місячних років дає близько 750 років до Р. Хр. (Катон, Варон, Полібій та инші).

[5]) Докладніше див. у мене Chron. et histor. § 10 (зміщення подій) та § 12 (хронологічний паралелізм).

[6]) Див. Chron. et histor. § 17, 62.

Так, переказуючи втрете під 454 роком від заснув. Риму про видання того самого закону про апеляцію до народу, що має одне авторове ім'я — Валерія, Лівій так резюмує свої думки що-до даного дивного випадку: я не можу пояснити такого частого поновлення закону инакше, як припустивши, що могутні люди часто його ламали (X. 9. 3). Проте, Лівій шукає, крім того, ще якої-небудь одміни в самому законі й спостерегає, що цей третій закон Валерія було старанніше санкціоновано, ані-ж попередні. Сучасні юристи чимало також витратили даремних зусиль, щоб установити одміну у трьох законах Валерія, як і в багатьох инших повторних законах, використовуючи на це сучасні методи догматичного тлумачення, припускаючи, що римляни вже орудували цими методами, до того вже за ранніх часів існування республіки [1]). Наша хронологічна метода одкриває можливість инакше пояснити повторність у виданні тих самих законів. Річ у тому, що в окремих випадках ті сами закони з різних хронологій потрапляли до зведеної редакції під різними датами. Це особливо ясно, зокрема, що-до трьох Валеріевих законів про апеляцію. А саме, 305-й рік місячної десятимісяцевої хронології як-раз відповідає 245 рокові сонячної хронології. І справді, в переказі Лівія, перший Валеріїв закон було видано 245 року, другий — 305 року [2]). Отже, ту саму відповідність ми маємо й що-до зазначеного вгорі паралелізму про двох доброчесних жінок, Лукрецію й Віргінію. Що-до одміни в їхніх іменнях, то вона з'явилася в пізніших літописах.

Разом з тим ясно, що зміщення подій одкриває нам деяку можливість, так-би мовити, заглянути в лабораторію стародавніх авторів, істориків зокрема. Що-до цього я сподіваюся дати ще невелику працю, присвячену с п о с о б а м стародавніх істориків, якими вони опрацьовували відомості різних хронологій, що між собою не погоджуються. Тут я мимохідь зазначу один лиш випадок — страту весталок, що досить часто повторюється в історії Лівія. Через те що весталок заведено було в Римі чотири (спочатку дві й потім дві), натрапляючи на пізніші звістки, що їх дали инші хронології, про встановлення ще й ще двох весталок, доводилося натурально відповідне число весталок стратити, щоб лишилося те саме число їх, — чотири, а що за найслушніший привід до смертної кари була втрата їхня своєї невинности, то логічна ймовірність зазначеного здогаду здавалася довідною. Отже, римським жінкам доводилося чимало постраждати, щоб римська історіографія переконувала читача. А втім працівникам у царині римської історії доводилося знищувати не тільки ж і н о к, але й з а к о н и, коли несподівано стрівалися звістки про них під дуже пізніми роками (в хронологіях, що включають албанський період). Так, наприклад, довелося спалити, як фальшиві, закони Нуми, що їх «знайдено» р. 573 (Л і в і й, 40, 29), бо звістку про закони Нуми було вже подано раніш.

З наведеного ясно, здається, що стародавні письменники різні літописи та історіографії, розбіжно датовані, обробляли були переважно логічно. Розум приходив на допомогу, коли звістки одна одній суперечили що-до часу, між собою стикаючися та повторюючися.

[1]) Див. Chron. et histor. § 16, також у мене Les XII tables.

[2]) Див. Chron. et histor. Tab. XXI.

Отже, вживаючи нашої хронологічної методи, не самі історики, а й юристи-догматики та юристи-історики могли-б мати інші здобутки, що більше відповідають історичній правді. З цього погляду я міг-би, порівняти методу, що пропоную, з виявником. Як фотограф, занурюючи платівку в розчин виявника, видобуває на її поверхню образ, до того часу в ній прихований, але вже написаний світлом, так і вчений, вживаючи хронологічної методи, виявляє зміст джерел, одкриваючи в них те, що свого часу було написано й чого досі не могли прочитати. Я гадаю, що перед історичною наукою про старовину одкриваються великі можливості, коли вона захоче використати мою хронологічну методу, і це тим паче, що числення років за різною одиницею числення вживали не тільки в Римі, а й взагалі в давнині: в Греччині, Асиро-Вавілонії, Єгипті й т. и. Дуже в давнині поширене явище різниці числення років, залежно від різниці в одиниці числення, пояснюється тим, що рахували роки в давнину не тільки спочатку за місячним (а не сонячним) численням, але й тим, що самий рахунок залежав од різних загальних систем мір (див. § 6). Залежно від тої або тої системи мір, місячному рахункові, або за місяцями зчисленому рокові, давали перевагу тому, що сонячне числення довго не могло бути точне, бо протяжність сонячного року не легко піддавалася точному облікові; відомо, напр., що в Римі лиш з часу календарної реформи Юлія Цезаря можна казати за точне сонячне числення.

§ 6. Системи числення років, як база хронологічної методи.

Всякої доби числення років підлягає загальній системі мір — такий основний принцип, що керує також і хронологіями [1]). Загальній системі мір підлягає й числення місяців у році. Тому за дев'яткової системи рік дорівнюватиме 9 місяцям і числення років буде таке: 9 років, двічі по дев'ять (18), тричі по дев'ять (27), і т. ин., дев'ять разів по дев'ять (81). За десяткової-ж (децимальної) системи рік дорівнює 10 місяцям і числення років ітиме десятками (10 років, двацять років, трицять і т. ин.), а десять десятків дадуть особливу міру — 100 років, замість 81 року дев'яткової системи. Нарешті, за дуодецимальної системи рік уже має 12 місяців і числення років ітиме дванацятками (тузинами) (12 років, 24, 36 і т. ин.), а 12 дванацяток дадуть вищу одиницю виміру — 144 роки, замість 81 року дев'яткової системи й 100 років десяткової. Усі три основних системи і собі могли комбінуватися так, наприклад, що одиниця числення десяткової системи сполучається з системою числення дуодецимальної. Наприклад, $10 \times 12 = 120$ (вища одиниця числення) або $12 \times 10 = 120$. Таку комбінацію як-раз стрічаємо в римській історії. Так, Ценсорин (17, 15) каже:... si ita esset ut traderent historici de Romuli urbis condendae auguriis ac XII vulturis, quoniam CXX annos incolumis praeterisset populus Romanus, ad mille et ducentos perventurum [2]). Ця сама змішана система знайшла собі визнання і в поділах асу

[1]) Див. у мене Von Adam bis zu J. Christo (1927).

[2]) Про вік на 120 років див. ще Ценсорин, 17, 4.

та в аграрних мірах: actus et centuria (див. Daremberg et Saglio, Dict. d. antiqu.). Крім того, згодом утворилися ще похідні системи: сімкова й вісімкова; перша відома біблії й запозичено її, треба гадати, з Асиро-Вавілонії, друга відома Греччині в формі октоетра (octoeteris), як особливого часового періоду. Я гадаю, що системи мір чисел семи й восьми по суті є лиш похідні системи чисел 9 й 10. А саме 9 місячних років на 295 днів, перетворені на сонячні роки, становлять 7 років. Так само десять місячних років на 295 днів утворюють 8 сонячних років.

Й системи чисел 7 і 8 комбінуються також із системою десяти; напр., 70 і 80 років уважається за вік людський (saeculum, вік сонячний), що відповідає вікові людини в 90 й 100 років (saeculum, вік місячний) [1]).

Такі в загальній наступності системи мір часу, засновані на числових мірилах: 9, 10, 12, 7 і 8.

Щоб краще їх зрозуміти, треба, проте, мати на увазі, що всі ці системи, окрім сімкової, мають у своїй основі менші числа, як от 3 у відношенні до 9, 5 у відношенні до 10, 6 у відношенні до 12 й 4 у відношенні до 8. Число три характерне для установ Спарти, почасти й Атен та Риму [2]). Ще характерніший звязок чисел 5 з 10-ма та 6 з 12-ма. Власне, число 10 означалося, як два рази п'ять (дві руки), а число 12, мабуть, як двічі по шість [3]). Число чотири (сонячний люстр), що відповідає числу п'ять (місячний люстр), лежить в основі числення часу класичної старовини [4]). А взагалі найповнішу вказівку на всі системи числення подає біблія. У ній ми знаходимо періоди: 1) на 3, 30, 300, 600, 900 і 1200 років, 2) на 4, 40, 400, 800, 1600, 2000, 2400 років, 3) на 5, 10, 50, 100, 500, 1000 років, 4) на 7, 49, 490 років та 5) на 6, 12, 120, 1200 років [5]). Так само в основі хронологічного числення за поколіннями лежать числа 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100 й 120.

Коротше кажучи, тепер, не без підстави, можнад ивуватися з того твердження, яке так міцно встановилося в сучасній науці, що число місяців у році завсіди дорівнює 12 та що більше або менше число було-б нісенітницею [6]). Цей випадок свідчить, як більш-менш легко навіть люди науки переносять поняття свого часу на далеке минуле та що в наслідок цього повстає, сказати-б, вивчення в минулому самих себе. Зрозуміло, що таке перенесення понять утворює силу суперечностей та неясностей, що над розвязанням їх даремно здебільша б'ється історична думка сучасности. Нерідко, через це саме, в сучасній науці обвинувачують стародавніх авторів, приписуючи їм свої недомисли та запідозрюючи навіть їхню сумлінність. Цим самим

[1]) Див. Псалтир, 89, 10 та Цензорин, 18, 15 і 17, 2—4.

[2]) Див. у мене „Очерки изъ исторіи землевладѣнія и права въ древнемъ Римѣ" (Київъ 1913, ст. 157, табл. I) і Chron. et histor. § 2.

[3]) Ovid. Fast. I, 28; пор. тут-таки III, 59; тричі по шість. „Що таке п'ять?" ставиться питання в одному латвійському переказі — п'ять пальців на руці (дивись Salkscha, Skatli Latvieschu tautas dsiesmas un posakos b Domas 1913, № 10, стор. 1130).

[4]) Див. Chron. et histor. § 3. Пор. Censor. 18, 12—15.

[5]) Докладніше див. у мене Von Adam bis zu J.-Christo.

[6]) Так, напр., висловлюється Soltau що-до десятимісячного року (див. Soltau Röm. Chron. 1889, S. 84—87).

пояснюється й той дивовижний факт, що в сучасній науці иноді просто одкидають те або те джерело, оскільки воно з сучасними поняттями не погоджується. Так, зокрема, сталося й з десятимісячним роком, дарма що римські джерела промовляють за існування такого року просто й неодмінно [1]). Ось що, наприклад, знаходимо з приводу десятимісячного року в Цензорина: Non soli tamen ad annum naturae aptati sunt; nam et priores anni, etiam si qui decemmenstes fuerunt, nec Romae modo vel per Italiam, sed et apud gentes omnes, quantum poterat, idem fuerunt correcti (21, 11). А втім цікаво, що і в найновіших дослідах, як, напр., W. Schulz'a (Zeitrechnung und Weltordnung (1924, S. 165, 173, 223), таки намагаються за всяку ціну заперечувати існування десятимісячного року. При цьому Шульц гадає, що останній місяць — грудень — мав у собі три місяці й таким чином десятимісячний рік був таки дванацятимісячний [2]). Отже ми бачимо, до яких викрутасів доводиться вдаватися сучасним ученим, щоб наші поняття про рік погодити з джерелами. При цьому якось спускають з уваги, що сучасний рік — сонячний — характерний більше для хліборобського, ані-ж скотарського побуту та що скотарський побут має своє божество — круторогого місяця, а не сонце, яке в гарячих країнах як-раз пече і спалює траву [3]). Проте, були вчені, як, напр., Нібур, які не тільки визнавали існування в давнині десятимісячного року, але й пояснювали ним цікаві факти. Так власне Нібур показав, що в Римі постанова про $8^1/_3$ відсотків пояснюється тим, що в давніші часи, згідно з децимальною системою, стягали $10^0/_0$. А пізніше, коли було заведено дуодецимальну систему, ті самі $10^0/_0$ зосталися й при дванацятимісячному році. Справді, $10^0/_0$ помножені на 10 дають 100 одиниць капіталу й $8^1/_3{}^0/_0$ помножені на 12 дають ті самі сто одиниць капіталу.

§ 7. Хронологічна метода в її застосуванні до дослідів над народньою творчістю.

Як відомо, щоб як-слід зрозуміти перекази того чи того народу, дуже важливо знати, що в них своїм змістом справді належить даному народові та що в нього наносне (мандрівні мотиви). Крім того, річ не меншої ваги — встановити відносну принаймні давність, коли повстали ті чи ті мотиви народніх переказів, що так чи инакше відбивають народній світогляд і взагалі народній склад життя. Я гадаю, що в обох зазначених випадках хронологічна метода може також допомогти дослідникам народньої творчости.

Так, напр., установи, тим чи тим способом звязані з числом три, показують, як гадаю, на найбільшу давність тих установ. Тому відому енергійну формулу прокляття: „будь ти тричі три проклятий“ треба вважати за дуже давню формулу. Тому треба також гадати, що нундіна (тиждень) на дев'ять

---

[1]) Censor. 20, 2; Ovid. Fast. I, 28; Macrob. Sat. I, 12, 38 і т. ин. Див. іще Soltau, Röm. Chron., S. 84—87.

[2]) Про десятимісячний рік див. у мене Chron. et histor. § 2, 3 і особливо Das Zehnmonatliche Jahr (Riga 1927). Див. також Pereferkovi, Das Zehnmonatliche Jahr (Riga 1927).

[3]) Див. Schultz, S. 175—196.

день була давнішою, ніж тиждень на десять, вісім та сім день. На цій самій підставі доводиться визнати, що й числа 27 та 30 характеризують теж установи найдавніші. Коли в народніх переказах говориться про „тридесяте царство-государство“, про солов'я, що відлітає „за тридев'ять земель“, то ці образи, треба думати, поєднані з найдавнішою давниною.

Навпаки, число 4, 40 і т. ин. показує на мотиви своїм походженням ближчі до нас. Таке значіння що-до часу повинні мати чотири сторони світу, перехрестя, ходіння душі по муках протягом сорока день, сорок сороків церков, періоди на 400 років і 1600 років (сорок сороків) [1]). Тут, певна річ, я не маю на увазі писати докладно про відносну давність окремих мотивів народньої творчости. Моя мета скромніша, це — показати лиш можливість використовувати хронологічну методу на те, щоб класифікувати народні мотиви що-до часу.

Взагалі сподіваюся, що инші дослідники, зацікавившися моєю методою, спробують застосувати її в своїх працях над стародавньою історією та народньою творчістю і, певен, вони зроблять це не без успіху.

Загальна-ж схема, що нею слід керуватися, така:

1. Система 3 й 9, як найдавніша.
2. Система 5 і 10, що йде по ній.
3. Система 6 і 12, що йде слідом за попередньою.
4. Система 7 і 8, як похідна перших двох систем.

Певна річ, ця схема, як і всяка инша, потрібує ще перевірки і вона, мабуть, вимагатиме, в подробицях, тих чи инших поправок, зокрема що-до різних народів [2]). З свого боку я сподіваюся опублікувати спеціяльну працю, що цю схему має виправдати.

---

[1]) Див. у мене Von Adam bis zu J.-Christo.

[2]) Див. L. Schroeder, Arische Religion (1914). Bd. I, 424 й далі, 523 (Zehnzahl als variante der Neunzahl).

І. Я. ФААС.
Проф. Одеськ. Ін-ту Нар. Госп.

ДАВНІСТЬ ВОЛОДІННЯ І ГАРАНТІЯ ПРОДАВЦЯ.

Порівняльно-історичний нарис.

Історики права давно вважали на судовий стиль стародавніх законів: стародавній законодавець викладає свої твердження не в матеріяльно-правових формулах, а в формулах процесуального права.

Згідно з новим правом давній володілець набуває власність. Стародавнє право говорило про те, що давній володілець не повинен відповідати на позов (non tenetur respondere, non respondebit)[1]), або про те, що позивачеві проти давнього володільця треба в позві відмовити: „а тако не доискался, кто не судилъ ни наступался въ ты лѣта“[2]).

Володілець, що не мав за собою давности, примушений був удаватися по оборону до свого попередника володільця, від якого він набув річ (auctor). Давній володілець міг боронити себе сам. Це становище давнього володільця здавалося стародавньому законодавцеві як-найхарактерніше. Саме цим слід з'ясувати формули стародавніх законів про давність володіння, що їх тлумачення спричинилося до таких численних суперечок.

Порівняльно-історичний дослід може виявити, що в багатьох народів ті самі терміни вживаються, щоб визначити гарантії продавця й щоб схарактеризувати наслідок давности володіння.

Стародавній римський термін auctoritas, що означає становище продавця, який повинен боронити покупця[3]), вжито і в стародавньому законі про давність володіння — в XII таблицях.

Не вважаючи на те, що римські письменники приписують XII таблицям низку постанов про usucapio[4]), можна думати, що текст закону не вживав цього, як видно, пізнішого вислову. Вперше його зустрічаємо за часів Цицерона. Ще Плавт вживає описового вислову: usu suum facere[5]), і той самий

[1]) Для германського права приклади у Brunner, Festgabe f. O. Gierke, т. I (1910), ст. 39—43.

[2]) Псковская Судная Грамота, ст. 9.

[3]) Rabel, Haftung des Verkäufers 1902, ст. 5 і д. Митюковъ, Отвѣтственность продавца за эвикцію 1906, ст. 1 і д. Girard, Manuel, 7 éd. 1924, ст. 583 і д.

[4]) Cic. de leg. I, 21, 55; II, 24, 61. Dig. XLI, 3, 33 pr. Julian. Gai Inst. II, 42, 45, 47, 49, 54. Inst. Iust. II, 6, 2.

[5]) Plaut. Amphitruo 375: (Mercurius:) Quoius nunc es? (Sosia:) Tuos: nam pugnis usu fecisti tuom.

вислів зустрічаємо в риторичному творі ad Herennium (86 — 82 рр. до Р. Х.)[1]), в преторському едикті[2]), у Сенеки[3]) та ин.

На підставі порівняння двох Цицеронових[4]) свідоцтв текст закону XII таблиць про терміни давности володіння можна відновити більше-менше так:

Usus auctoritas fundi biennium esto, ceterarum rerum annus[5]).

З багатьох різних тлумачень цього виразу досить спинитися на головніших.

Раніш панувала в науці думка, що термін auctoritas розуміла, як право власности або право віндикації[6]). Цю думку висловлювали ще юристи-гуманісти[7]); серед філологів її приймали до найостаннішого часу[8]).

Розуміючи так слово auctoritas, тексти стародавніх римських законів про давність тлумачать ось як:

1. Закон про usus auctoritas означає, що володіння (usus) через 1 resp. 2 роки утворює власність (auctoritas).

2. Постанова XII таблиць: „Adversus hostem aeterna auctoritas“[9]), означає, що право власности має вічну силу проти чужоземця, бо чужоземець не може набувати через давність[10]).

3. Текст Атінієвого закону: „Quod subruptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto“[11]), означає, що право власности на крадену річ зберегається вічно, бо, згідно з законом XII таблиць і законом Атінія, крадені речі не можна було набувати через давність[12]).

Цих тлумачень не можна прийняти через просте міркування: ні в яких инших текстах, значіння яких безперечне, слово auctoritas не має значіння права власности чи права віндикації.

Недавно Франц Кляйн[13]) пропонував розуміти auctoritas як довідну силу. Давність утворює auctoritas в тому самому розумінні, як її утворюють свідки (auctoritas testium). Про auctoritas продавця говориться тому, що продавець в процесі покупця з третьою особою повинен давати довід, „свідчити“ на користь покупця. Він — auctor, бо він утворює auctoritas.

Основна помилка цілої збудови Кляйна полягає в тому, що, визначаючи стародавнє значіння слова, він виходить не від слова auctor, а од по-

[1]) Ad Herenn. IV, 29, 40.

[2]) Dig. IV, 6, 1, 1 eod. 21 pr. Ulp.

[3]) Seneca, ep. 12, 8.

[4]) Cic. pro Caecina 19, 54. Topica 4, 23.

[5]) Tab. VI, 3.

[6]) Див. Glück, Pandektenkommentar, т. IX (1808), § 629 пр. 86. Rein, Privatrecht u. Civilprozess. 1858, ст. 247, 251.

[7]) Alciatus, Comm. in tit. de V. S., 115 (Opera. 1617, I, col. 987). Hotmanus, Antiq. Rom.; in orat. Cic. pro Caec. (Opera. 1600. III, col. 436—437, 1138—1139). Donellus, Comm. de jure civ. V, 20, 8. Giphanius, in Rubr. de A. R. D., 2.

[8]) Schoemann, Opusc. acad. III (1858), ст. 409—410. Forcellini, Tot. lat. lexicon, I (1860) s. v. auctoritas § 15. Thesaurus Linguae Latinae s. v. auctoritas, I, 1 (II col. 1214). З нових істориків права Huvelin, Études sur le furtum, I (1915), ст. 280 і д.

[9]) Cic. de off. I, 12, 37.

[10]) Gai Inst II, 65... usucapionis ius proprium est civium Romanorum.

[11]) Gell. Noct. Att. XVII, 7, 3.

[12]) Dig. XLI, 3, 33 pr. Iul. Gai Inst. II, 45. 49. Inst. Iust. II, 6, 2.

[13]) F. Klein, Sachbesitz und Ersitzung. 1891, p. IV.

хідного слова — auctoritas, і при цьому оперує текстами риторичних та філософських творів [1]), де слово auctoritas має абстрактне значіння „авторитету".

Справді-ж продавця звуть auctor (од augere) тому, що він зміцняє покупця. Це головне значіння „зміцнення", „ствердження" робить цілком зрозумілими й такі вирази, як auctoritas tutoris, auctoritas patrum і т. ин. [2]).

Плавт і Теренцій, що на них покликується Кляйн [3]), часто вживають виразу auctor в невиразному розумінні suasor, impulsor [4]). Якщо шукати юридичних аналогій, то в таких фразах, як, напр.: mi auctores ita sunt amici, ut vos hinc abducam domum [5]),— auctoritas друзів однаково добре можна пояснити і з аналогії з auctoritas tutoris і з аналогії з auctoritas patrum.

Але там, де Плавт і Теренцій справді натякають на юридичне значіння слова auctor, вони ясно дають зрозуміти, що технічне значіння слова звязане з становищем продавця, який повинен обороняти покупця. Це видно з такого прикладу: (Agorastocles:) suspende, vinci, verbera! auctor sum; sino. (Milphio:) si auctoritatem postea defugeris... [6]) Ніяк не можна погодитися з Кляйном, ніби Агорастокл є auctor тому, що він — майбутній свідок на користь Мільфіона [7]). Плавт натякає на auctoritas, як на запоруку, аналогічну гарантії продавця. Мільфіон висловлює побоювання, що Агорастокл може auctoritatem defugere. Цим технічним виразом визначено продавця, що тікає від виконання свого обов'язку обороняти покупця проти позвів третіх осіб [8]).

В тексті закона слово auctoritas повинно мати технічне значіння. Уже в XVII віці Сальмазій пояснив закон XII таблиць, виходячи з значіння auctoritas, як обов'язку продавця обороняти покупця [9]); в XIX віці це пояснінняуґрунтували Унтергольцнер [10]) і Т. Момзен [11]) в новій юридичній літературі воно домінує [12]).

---

[1]) Klein, ст. 237—248, 254—255.

[2]) Инший шлях розвитку значіння auctoritas намагається довести (на мій погляд, невлучно) Heinze, Hermes, т. 60 (1925), ст. 348—366.

[3]) Klein, ст. 248—249.

[4]) Thes. L. L. s. v. auctor, II (II col. 1196).

[5]) Plaut. Stichus, 128.

[6]) Plaut. Poenul. 146—147. Пор. Terent. Eunuch. 390: nunquam defugiam auctoritatem. Cic. pro Sulla 11, 33.

[7]) Klein, ст. 248, пр. 39.

[8]) Dig. XXI, 2, 39, 5 Iul. XLV, 1, 85, 5 Paul. eod. 139 Venul.

[9]) Salmasius, de usur. Lugd. Bat. 1638, cap. 8, p. 215.

[10]) Unterholzner, D. Lehre v. d. Verjährung durch fortgesetzten Besitz. 1815 § 3 (пізніше автор одмовився од цієї своєї теорії).

[11]) Th. Mommsen, de auctoritate comm. 1843, § 3, p. 18—21 (Jur. Schr. т. III, ст. 463—465).

[12]) E. Danz, Die auctoritas 1876, ст. 19—20. Kuntze, Cursus, 2 Aufl. 1879, ст. 340; Excurse, 2 Aufl. 1880, ст. 143—144. Pernice, Labes, II, 1, 2 Aufl. 1895, ст. 328—329. Baron, Gesch. d. röm. Rechts, I (1884), ст. 137—138, 140. Voigt, Die XII Tafeln, II (1883), § 88, ст. 203—207; § 91, ст. 239—240. A. Leist в Pauly-Wissowa, R. E. II (1896), ст. 2276—7. Pflüger, Leg. actio sacramento. 1898, ст. 48—49. Karlowa, Röm. Rechtsgesch., т. II (1901), ст. 387, 405—406. Sohm, Instit. 14, Aufl. 1911, ст. 394—395 Esmein, Mélanges 1886, ст. 174—175. Girard, ст. 311. пр. 5. Roby, Roman private law, I (1902), ст. 467, пр. 1. Митюковъ, ст. 37—38.

1. Згідно з новою теорією текст XII таблиць про usus et auctoritas означає, що давне володіння (usus) і обов'язок продавця боронити покупця (auctoritas) триває 1 resp. 2 роки, бо коли мине давність, цей обов'язок продавця відпадає [1]).

Таке розуміння auctoritas не виключає й колишнього граматичного тлумачення сполучення usus (et) auctoritas, де auctoritas утворюється в наслідок usus [2]). В такому разі текст XII таблиць означає, що давній володілець сам має auctoritas: він не потрібує auctoritas продавця, бо може сам боронити себе від позвів третіх осіб [3]). Він сам свій власний auctor [4]).

2. Твердження: „adversus hostem aeterna auctoritas", припускає два тлумачення [5]).

Продавець повинен вічно боронити покупця-чужоземця, бо останній не може набути права власности через давність [6]). Не можна сказати, що, коли так тлумачити, прийменник adversus цілком втрачає властивий йому відтінок ворожости („проти") і набуває рідшого значіння: „що-до кого-небудь" [7]). Певний відтінок ворожости зберегається й тут, бо покупець, що вимагає від продавця оборони [8]), є супротивник продавця.

Але можна через граматичні міркування віддати перевагу тлумаченню auctoritas adversus hostem у розумінні оборони проти чужоземця. Тоді закон означає: проти чужоземця продавець повинен боронити покупця вічно, бо речі чужоземця не можна здобути через давність [9]). Цього тлумачення не спростовує міркування про малу ймовірність такого роду вийнятку на користь чужоземців [10]). Багато які законодавства виключають давність, якщо власник речи перебуває за кордоном. У Платонових „Законах", що в цілому відтворюють принципи стародавнього грецького права, власник завсіди може подати віндикацію проти того, хто володів його річчю в иншій країні [11]). Аналогічні постанови є в стародавньому германському праві [12]). Цілком природньо

[1]) Згідно з класичним римським правом цей обов'язок одпадає не тому, що просто минув термін давности, а тільки тоді, коли покупець набув права власности через давність (Dig. XXI, 2, 54 pr. Gai) або міг його набути, але не набув з своєї вини (eod. t. 56, 3 Paul).

[2]) Boëth. l. II in Cic. Top. 4, 23 (ed. Orelli p. 308) ...si quis anno continuo fuerit usus, id firma iuris auctoritate possideat... usus auctoritatem biennio fieri... В такому самому розумінні тлумачать текст прихильники думки, що раніш панувала. Huvelin, ст. 283 і д.

[3]) Walter, Röm. Rechtsgesch., 2 Aufl. т. II (1846) nr. 563 (ст. 170). Humbert, в Daremberg-Saglio, Dict. des ant. т. I (1877), ст. 544. Cuq, Instit. jurid., т. I (1897), ст. 248—249 і пр. 1. May в Grande Encycl., т. 31, ст. 619.

[4]) Esmarch, Röm. Rechtsgesch., 3 Aufl. 1888 ст. 131.

[5]) Unterholzner, ст. 79—80. Mommsen, p. 19—20 (Jur. Schr. т. III, ст. 464).

[6]) Voigt, Ius naturale, т. II (1858), ст. 161. Danz, ст. 20—21. Kuntze, Excurse, ст. 140.

[7]) Як, напр., в Cic. de off. III, 29, 108... cum iusto et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale et multa sunt iura communia.

[8]) Actio in auctorem praesentem — Cic. pro Caec. 19, 54; pro Murena 26. Valer. Prob. de iur. not. 4, 7.

[9]) Baron, Peregrinenrecht. 1892, ст. 8—10. A. Leist, ст. 2277. Karlowa, II, ст. 406. Mitteis в Griech. Pap. der K. Un.- und Landesbibl. zu Strassburg, her. v. Preisigke, I (1906), ст. 85, пр. 3. Baviera, Arch. giur. т. 61 (1898), ст. 273.

[10]) Burckhard, Z. f. Rechtsgesch. т. VII (1868), ст. 93. Voigt, Die XII Tafeln, т. II, ст. 209. Huvelin, ст. 281.

[11]) Plato Leg. XII c. 7 (p. 915 E).

[12]) Наприклад, — Uplands Lagen, про землю IX, § 4.

боронити від давности не тільки громадян, що перебувають за кордоном, але й чужоземців.

3. „Quod subruptume rit, eius rei aeterna auctoritas esto“ означає, що продавець краденої речи повинен вічно боронити покупця, бо такої речи не можна набути через давність. Немає нічого дивного в тому, що закон, який говорив про вічну відповідальність продавця (aeterna auctoritas), згодом просто розуміли як закон, що не припускає набувати через давність: ці два твердження співвідносні, як можна бачити з порівняльного досліду права у різних народів.

Римському auctor відповідає грецьке βεβαιωτής[1]); римській auctoritas — грецьке βεβαίωσις. Продавець повинен „зміцнювати“ (βεβαιοῦν) покупця[2]). І ось, бажаючи висловити грецькою юридичною мовою наслідок давнього володіння (longi temporis praescriptio), префект Єгипту Subatianus Aquila (207 р.) говорить: ἔχειν τὸ βέβαιον τοὺς κατασχόντας[3]).

Джерела права, що перебувають під геліністичним впливом, говорять про те, що коли мине давність, купівля робиться міцна (ὠνὴ βεβαία, firma emptio)[4]).

В латинських пам'ятках германських народів грецькому βεβαιοῦν відповідає firmare[5]). Відповідно до цього наслідок давности джерела германського права досить часто означають словами: firmiter possidere[6]).

Головний термін, щоб визначити діяльність продавця, який обороняє покупця, в германському праві є „гарантія“ (нім. gewähren од wern — обороняти, франц. garantir)[7]).

Обов'язок боронити покупця продавець приймає на час давности[8]). Це можна бачити і в германських купчих і в збірниках права: svie ein gut liet oder let enem andern, die sal is im geweren jar unde dach[9]). Це зрозуміло, бо, коли мине давність, покупця оборонено в його володінні: svelk gut en man in geweren hevet jar unde dach ane rechte wedersprake, die hevet dar an ene rechte gewere[10]).

Цю думку висловлено, між иншим, у такій формі: коли мине термін давности (annus et dies), покупець стає своїм власним гарантом — sui warandus erit[11]).

---

[1]) Corp. gloss. lat. II p. 256, 53 βεβαιωτης secundus auctor.

[2]) Beauchet, Hist. du dr. privé de la rép. Athén. IV (1897), ст. 133 і д. Lipsius, Das attische Recht, II (1912). ст. 746—749. Mitteis, Reichsrecht u. Volksrecht. 1891, ст. 503—510. Grundzüge, 1912, ст. 188 і д. Rabel, ст. 6 і д., 13 і д., 23. Partsch, Griech. Bürgschaftsrecht 1909, ст, 340—358. Митюковъ, ст. 52—54. Фрезе, Очерки грекоегипетскаго права, 1912, ст. 146—149.

[3]) Pap. Strassb. 22 (Mitteis, Chrest. 374), lin. 23—24.

[4]) Cod. Iust. VII, 33, 6 Diocl. Syrisch-röm. Rechtsbuch, her. von Bruns und Sachau. 1880, Lond. 66. Par. 77. Проте означення наслідку давнього володіння терміном „зміцнення“ властиве й східнім народам. Досить згадати жид. „хазака“ (зміцнення).

[5]) Lex Bajuv. XVI, 12 ...si se firmare promiserit emptori. R. Loening, Vertragsbruch. 1876, ст. 109. Rabel, ст. 173.

[6]) Rothari 230. Liutpr. 54: qui per XXX annos possedit, firmiter possideat.

[7]) Rabel, ст. 174—175.

[8]) Loening, ст. 442 і д. Rabel, ст. 190 і д.

[9]) Sachsenspiegel III, 83, 2.

[10]) Sachsenspiegel II, 44, 1.

[11]) Soester Recht, cap. 34 (Keutgen, Urkunden zur städt. Verfassungsgeschichte. 1899, nr. 139).

В російській юридичній мові, так само, як і в мові инших слов'янських народів, діяльність продавця що-до оборони покупця означено дієсловом „очищать". При цьому давніші акти говорять: „очищать землю, деревню, двор" і т. ин.[1]), а пізніші иноді говорять: „очищать покупателя"[2]) або „очищать продажу"[3]). Російське законодавство до найостаннішого часу говорило про обов'язок „очистки"[4]).

І цей термін є надзвичайно давній. Продавець мусить „очищати річ" згідно з вавілонським правом[5]) і з національним єгипетським правом, як про це засвідчено в демотичних папірусах. У цих папірусах продавець говорить: „я очищатиму тебе (річ) од усяких записів, од усяких умов"[6]); у грецькому перекладі: βεβαιώσω σοι ταῦτα ἀπὸ συγγραφῶν[7]) або βεβαιώσω σοι αὐτὰ ἀπὸ συγγραφῶν πασῶν καὶ συναλλαγμάτων πάντων[8]).

Цим формулам цілком відповідають формули російських купчих: „и мнѣ... отъ тѣхъ кабалъ и записей очищати тѣ пожни Василью"[9]), „и мнѣ... очищати отъ купчихъ и закладныхъ и отъ всякихъ письменыхъ крѣпостей"[10]) і т. ин.

Порівняння російських купчих з візантійськими виявляє, що термін καθαροποιεῖν[11]), якого вживано в цих останніх, не тільки своїм дослівним, але й юридичним значінням дорівнює російському „очищать".

Спершу вираз папірусів візантійської доби: νομὴν καθαροποιεῖν було невдало з'ясовано в розумінні vacuam possessionem tradere[12]), потім його почали відносити[13]) до звільнення вотчинної книги від усяких обтяжень[14]).

Але це καθαροποιεῖν не має спеціяльного стосунку до вотчинної книги.

Формулі візантійських папірусів: καθαροποιήσω ἴδιος μου ἀναλώμασι καὶ δαπανήμασι[15]) відповідає формула московських купчих: «очищати мнѣ своими деньгами»[16]), або формули литовсько-руських купчих: «маю очищати своим

[1]) Акты юрид. № 71, VI (новгор. XIV-XV в.), 79, 83, 84, 89, 94, 95. Акты, относ. до юрид. быта № 147. 148 (моск. XVI в.). Акты лит.-русск. госуд., изд. Довнаръ-Запольскимъ, I (1899), № 19 (кін. XV, поч. XVI в.). Акты Южн. и Зап. Росс., I, № 48 (1508 р.), 69 (1518 р.). Арх. Юго-Зап. Росс., ч. 8, т. 4, ст. 207 (1539 р.).

[2]) Арх. Ю.-З. Р. ч. 8, т. 6, ст. 90: „пана Фалчевскаго заступовати и очищати" (1561 р.), ст. 92: „пана Кграевскаго... во всемъ очистити и заступовати" (1562). А. Ю. № 99 (1651): „и мнѣ... игумена Варлаама съ братьею въ томъ своемъ дворѣ отъ всѣхъ крѣпостей очищати" .

[3]) Акты, издав. Виленск. комисс. т. XXXII, № 114, 217: „тую продажу... очищати... маем" (1596 р.)

[4]) Сводъ Законовъ Росс. Имперіи, т. X, ч. 1, ст. 1427.

[5]) Koschaker, Babyl.-assyr. Bürgschaftsrecht. 1911, ст. 192—193, 209.

[6]) Mitteis, Grundzüge, ст. 168. Rabel, ст. 41.

[7]) Pap. Leyd. P, lin. 36.

[8]) Wessely, Specimen, tab. 6 n. 6, lin. 6. Pap. Giess. 39, lin. 4—5.

[9]) А. Ю. № 83 (1550 р.).

[10]) А. Ю. № 93 (1583 р.).

[11]) Preisigke, Wörterbuch der griech. Papyrusurkunden, т. I вип. 9 (1925), ст. 708.

[12]) Mitteis, Hermes, т. 30 (1895), ст. 605.

[13]) Rabel, ст. 87, пр. 5.

[14]) Порів. Berl. Griech. Urk. 50 (Mitteis, Chrest. 205), lin. 13—14. παρέξαι με τὴν βιβλιοθήκην καθαράν (114—115 р.р. після Р. Х.).

[15]) Напр., Pap. Münch. I №№ 4, 9, 11, 12, 13, 15, 16 (VI в.).

[16]) А. Ю. №№ 85, 86, 93—96 (XVI в.).

накладом» [1]), «своим властным грошом и накладом очищати и заступати маю» [2]), «своим властным накладом, працою и грошом очыщат, заступоват и оборонят маю» [3]) і т. д.

В українських купчих ми зустрічаємо цю формулу й в XVIII віці: «своимъ коштомъ и убытками (або накладами) боронити и заступати».

Καθαροποιήσω в зазначеній візантійській формулі означає ту саму дію продавця, що в раніших папірусах визначено формулою: τοῖς ἰδίοις ἀναλώμασι βεβαιώσει [4]) чи ἀποστήσωμεν καὶ ἐκδικήσωμεν... τοῖς ἰδίοις ἑαυτῶν δαπανήμασιν [5]).

І в середовічних латинських документах є відповідна формула: defendere suis laboribus et expensis [6]).

Відповідність формуляру російських купчих геліністичному формулярові легко можна довести. В російських купчих є не тільки основна, властива архаїчній купівлі, обіцянка продавця «не вступаться в ту землю, в тот двор» і т. ин.[7]), але й інші подробиці, такі характерні для геліністичного формуляра. Такі, напр., формули московських купчих: «а та наша деревня... не продана, ни заложена, ни замѣнена, ни даромъ не отдана никому, ни въ какихъ ее крѣпостяхъ нѣтъ нигдѣ» [8]) або: «а нѣтъ у насъ тое... ни у кого въ закладѣ, въ кабалахъ и въ записяхъ, ни въ какихъ крѣпостехъ, ни въ прошломъ оброкѣ» [9]). Такі самі формули західньо-руських купчих, що збереглися аж до XVIII в.: «никому ничимъ не винное а ни пенное» [10]) або: «никому ничимъ непенное а ни заведенное» [11]).

Вони відповідають формулам грецько-єгипетських папірусів: «μὴ ὑπερκειμένην μηδὲ προεξηλλοτριωμένην» [12]) або «ἀνέπαφα καὶ ἀνενεχύραστα καὶ ἀνεπιδάνειστα καὶ καθαρὰ ἀπὸ δημοσίων τελεσμάτων πάντων μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας ἐπὶ τον ἅπαντα χρόνον» [13]), і формулам равенських документів VI в. після Р. Х.: «liberas autem ab omni nexu fisci... nullique antea... a se donatas, cessas, neque distractas, nec alicui offiduciatas etc» [14]).

Проф. А. К. Митюков висловивсь проти думки про чужоземний вплив на старо-російські купчі [15]). Мені здається, що схожість стилістичних подробиць доводить можливість такого впливу.

[1]) Акты лит.-русск. гос. № 19. Акты Вил. комм., т. VIII, № 3, 4, т. XXXVI № 55 (XVI в.).

[2]) Акты Вил. комм., т. XXXII №№ 45, 66 (XVI в.).

[3]) Там-таки, № 48.

[4]) Berl. Griech. Urk., I, 316 (Mitteis, Chrest. 271), lin. 24—25 (359 р. після Р. Х.).

[5]) Berl. Griech. Urk., I, 13 (Mitteis, Chrest. 265). lin. 14—15 (289 р. після Р. Х.).

[6]) Rabel, ст. 7, пр. 5.

[7]) Митюковъ, ст. 136—153.

[8]) А. Ю. №№ 84—87, 91, 94. Акты, относ. до юрид. быта №№ 147, 148.

[9]) Акты, относ. до юрид. быта №№ 148, XIV, IX, X; 150, III, V, VIII, X, XII, XIV, XV (моск. поч. XVII в.).

[10]) А. Ю. и З. Р., I, № 69 (1518).

[11]) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 6, ст. 264, 271. Акты Вил. Комм. I № 2, XXXII № 55 (XVI в.).

[12]) Pap. Lond. II № 154 (Mitteis, Chr. 255), lin. 13 (63 р. після Р. Х.).

[13]) Mitteis, Chrestomathie 159, 220, 253, 268, 269 (I—II в. після Р. Х.); Preisigke Wörterbuch I, ст. 117—118, 710—711.

[14]) Marini, Papiri diplomatici №№ 115, 121, 122 (= Spangenberg Tabulae negotiorum solemnium №№ 50, 55, 56).

[15]) Митюковъ, ст. 145.

Що-до західньо-руських купчих, то на їхньому формулярі безперечно відбився вплив польського формуляру. Одначе й цей вплив кінець-кінцем сходить на вплив східнього формуляру, що його було рецйповано не тільки у Візантії, але й на Заході [1]). Це твердження можна ілюструвати кількома прикладами.

1) Для західньо-руських купчих характерний є перелік прав, що їх надано покупцеві. В цьому докладному переліку традиційна є формула: «моцни (або волни) тое отдати и продати и заменити» [2]), що відповідає формулі польських актів: «vendere, donare et commutare possunt» [3]).

Не важко пізнати тут формулу грецько-єгипетських папірусів: «ἐξουσίαν ἔχειν παρχωρεῖν πωλεῖν ἑτέροις, ἀντικαταγλάσσεσθαι, ὡς ἂν αἱρῶνται» [4]) або формулу равенських купчих: «donare, vendere, commutare more quo voluerit liceat» [5]).

2) Надзвичайно характерна для західньо-руських купчих заява продавця про те, що він «своею доброю волею, здоровым животом, ничим не принуженъ, продал» [6]), «без жадного прымушення и без жадного нагабання, самъ своею доброю волею» [7]), «не будучи ни отъ кого примушен, а ни намовен, але по своей доброй волѣ» [8]). В українських купчих XVII і XVIII вв. постійно зустрічаємо формулу: «ясне, явне, доброволне, без всякого примусу и без нужды». Ті самі заяви є в польських купчих: «non compulsus, nec coactus, sed de spontanea voluntate» [9]), «sanus mente et corpore existens non compulsus, nec coactus, neque aliquo dolo vel fraude seductus, sed ipsius mera et spontanea voluntate» [10]).

Але вони так само типові й для багатомовного візантійського формуляру: ἐξ οἰκείας προθέ. σεως προσελθόντες ἑκουσίᾳ γνώμῃ καὶ αὐθαιρέτῳ βουλήσει etc: δίχα παντὸς δόλου καὶ φόβου καὶ βίας καὶ ἀπάτης καὶ ἀνάγκης etc [11]).

3) Після обіцянки заплатити штраф на користь державної скарбниці й невстойку на користь покупця в західньо-руських купчих сказано так: «и заплативши тые заруки пред ся сесь нашъ листъ твердо и неотъменно на вечные часы маеть быти держано» [12]), ... «у кождого права и на кождом местцу завжды вцеле и ни въ чомъ ненарушне держан и при зуполной моци

---

[1]) Rabel, ст. 34—36.

[2]) А. Ю. и З. Р. I № 69. Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 140, 243, 385, 390, 393; т. 6, ст. 74, 239. Акты Вил. комм., т. I № 2; VIII № 4, 178; XXII № 125; XXXII №№ 48, 212, 217 (XVI в.).

[3]) Codex diplomaticus Poloniae, I №№ 115, 146; II № 549; Akta grodzkie i zemskie II № 98 (XIV в.) i passim.

[4]) Rabel, ст. 86, пр. 4.

[5]) Marini, №№ 115, 119, 120, 122 (=Spangenberg №№ 50, 53, 54, 56).

[6]) А. Ю. и З. Р. I № 6 (1400 р.). Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 80, 85 (XVI в.).

[7]) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 392, 397, 436 (XVI в.).

[8]) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 287; ч. 8, т. 6, ст. 374 (XVI в.).

[9]) Codex diplom. Polon. II №№ 549, 609 (XVI в.).

[10]) Codex diplom. Polon. I №№ 153, 187, 191; II № 611; III №№ 197, 213 (XV в.). Akta II №№ 83, 93, 98, 120, 121 i passim.

[11]) Pap. Münch. I № 13, lin. 10—14 i passim. Preisigke, Wörterbuch s. v.

[12]) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 4, ст. 386, 81, 86—87.

захован быти мает» [1]), ... «и везде на каждом уряде и в кождого права при своей моцы зуполне держан и хован быти мае» [2]).

І тут не важко пізнати формулу візантійських папірусів, що, згадавши про виплат невстойки, говорять: πρᾶσιν κυρίαν οὖσαν καὶ βεβαίαν καὶ ἀῤῥαγῆ καὶ ἀσάλευτον... ἐπὶ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας ἐν παντὶ τόπῳ ἢ χρόνῳ [3]).

Це застереження є традиційне і для раніших грецько-єгипетських купчих. Згадавши про виплат невстойки, ці купчі говорять: «і проте купля (або: все написане) зберегає силу» — καὶ μηδὲν ἧσσον ἡ πρᾶσις κυρία або χωρὶς τοῦ μένειν κύρια τὰ προγεγραμμένα [4]).

Такого роду clausula salvatoria доводить штрафний характер як грецько-єгипетської [5]), так і західньо-руської невстойки.

Цей невеличкий екскурс виявляє, що вся будова західньо-руських купчих наслідує гліністичну традицію.

Основна думка про співвідносність давности володіння і зобов'язання очищення властива західньо-руському праву так само, як і праву инших народів.

В західньо-руських купчих зобов'язання очищення бере продавець на себе «до выстя давности земское десяти лет» [6]), «до спокойного их выдержання давности земское» [7]).

Коли взяти на увагу співвідношення давности володіння й обов'язку очищення, то буде ясно, чому найдавніша російська пам'ятка, що говорить про давність володіння, — «Псковская Судная Грамота» — описує наслідок давности в словах: «ино земля его чиста или вода». Як згідно з гелініcтичним правом, поки не мине давність, продавець повинен зміцняти (βεβαιοῦν) покупця, а коли вона мине, володіння покупця робиться міцне (βέβαιον), так згідно з російським правом, поки не мине давність, продавець повинен очищати землю, а коли мине давність, — земля чиста.

Стародавні закони не говорять просто про набування власности через давність. Що-до цього не вийняток і «Псковская Судная Грамота», що текст її звичайно не зовсім точно з'ясовують у розумінні простого визнання usucapio [8]).

Стародавне право передбачає найпростішу ситуацію, коли до давнього володільця закладають позов про власність. Можна було оборонити володільця, не оголошуючи його власником. Стародавній законодавець уважав, що досить одмовити позивачеві в позві й залишити володіння запізваному [9]).

Набувальну давність (usucapio) запозичило західньо-европейське право з римського права.

[1]) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 6, ст. 377, 272—273. Акты Вил. комм., т. XXII № 125.

[2]) Арх. Ю. З. Р., ч. 8, т. 6, ст. 239. Акты Вил. комм., т. I № 2, т. VIII № 178, т. XXXII №№ 45, 48.

[3]) Pap. Münch. I № 13, lin. 66—67. Preisigke, I, ст. 520 s. v. ἐξουσία, 1 (VI в.).

[4]) Rabel, ст. 52-53. Berger, Strafklauseln. 1911, ст. 47—50, 130—131, Preisigke, I, ст. 662 s. v. ἧσσων, 3; II, ст. 68—69 s. v. μένω, 4.

[5]) Berger, ст. 80—88. Фрезе, ст. 202—203.

[6]) Акты Вил. Комм., т. XXXII №№ 66, 99, 114.

[7]) Там-таки, №№ 101—103, 217.

[8]) Энгельманъ, О давности. 3 изд. 1901 § 4, ст. 25 і д.

[9]) Зак. Хаммурабі § 30: „не повинно віддавати їх йому, й ними володітиме той, хто взяв їх на користування".

XII таблиць ще не говорили expressis verbis про набування права власности через давність [1]); таке набування було виснувано з закону згодом. Можливо, що одна з причин, яка сприяла цьому, було те, що в стародавньому римському процесі давній володілець, обороняючи себе, повинен був зробити contravindicatio: він повинен був стверджувати, що він власник (hunc ego hominem ex iure Quritium meum esse aio) [2]). Навпаки, в праві германських народів давнього володільця було оборонено тим, що він не повинен був відповідати на позов. «Non tibi respondeo, quia possedi per XXX annos», говорять формули лангобардського права [3]).

Давність у провінційному праві Римської Імперії спершу зміцняла за володільцем заперечення (praescriptio) [4]) проти позвів третіх осіб, що мовчали (σιωπήσαντες) [5]) протягом терміну давности: μακρᾶς νομῆς παραγραφὴ... βεβαιοῦται [6]). Тільки згодом було визнано, що довге володіння (longa possessio) утворює для володільця право власности. Аналогічну еволюцію проробила 30-річна давність, що її завів Теодосій II [7]).

Платонові „Закони“ [8]) говорять не про набувальну давність, як иноді їх пояснюють [9]), а про давність позву що-до власности (προθεσμία τῆς ἐπιλήψεως).

Національне германське право (до рецепції римського права) не знало набувальної давности, а знало лиш давність мовчання (Verschweigung) [10]). Через те, що протягом терміну давности всі треті особи промовчали про свої права, володіння за германським правом робилося безперечне і невідбиране (rechte Gewere) [11]).

[1]) Це зазначав уже Alciati, l. c. Per usucapionem vero proprietas non acquirebatur, licet iuris auctoritate possessor defenderetur. Порів. Dabelow, Ueb. d. Verjährung. 1805, § 2, ст. 45 і д. Pflüger, ст. 50 (rechte Gewere).

[2]) Gai Inst. IV, 16.

[3]) Form. ad Ed. Roth. 234; Grim. II, 35, 5; Liutpr. 69; 115.

[4]) Традиційна думка (Sohm, ст. 340, 396; Girard, ст. 314, 1092; Покровскій, Исторія римск. права. 2 изд. 1915, ст. 383) бачить тут praescriptio pro reo, себ-то застереження на користь запізваного, що його вміщали перед цілою формулою. Але 1) praescriptiones pro reo задовго до Гая перетворилися на exceptiones (Gai Inst. IV, 133), а заведення longi temporis praescriptio належить до кінця II віку після Р. Х.; 2) praescriptio формулярного процесу могло привести, висловлюючися нашою сучасною мовою, не до відмовлення в позві, а до того, що позов не роздивлялися-б. Вважали, що процес не почато, і позов могли закласти знову.— Wlassak, Z. der Sav.— Stift. f. Rechtsgesch., Rom. Abt. т. 33 (1912), ст. 81 і д. Wenger, Instit. des röm. Zivilprozessrechts. 1925, § 13, прим. 8 (ст. 128). Praescriptio longi temporis має більш невиразне значіння заперечення взагалі, як παραγραφή в грецькій риториці. Partsch, D. longi temp. praescriptio. 1906, ст. 70 і д. Z. der Sav. St., т. 28 (1907), ст. 443 і д. Wenger, ст. 143—144. — З часів глосаторів термін praescriptio означає давність, в англійській юридичній мові переважно—набувальну давність (prescription).

[5]) Pap. Strassb. 22 (Mitteis Chr. 374), lin. 16, 22.

[6]) Berl. Griech. Urk. I № 267, lin. 12 (рескрипт Севера і Каракали од 199 р.).

[7]) Cod. Iust. VII, 39, 8. Iust. Girard, ст. 314—316. Покровскій, ст. 383—385.

[8]) Plato Leg. XII c. 7, p. 915 C.

[9]) Lipsius, II, ст. 675—676 і пр. 5.

[10]) Immerwahr, Die Verschweigung. 1895 (Untersuchungen zur deutschen Staats- u. Rechtsgesch., her. v. O. Gierke, Heft 48).

[11]) Stobbe, Handbuch, I § 68, III; II № 74. O. Gierke, Deutsches Privatrecht, I (1895), ст. 311—312; II (1905), ст. 196—198, 576—577. Champeaux, Essai sur la vestitura. 1899, № 125, ст. 399 і д.

Що російське право і в московську добу, і в добу імперії аж до XIX віку знало лиш позовну давність, це досить певно виявив Енгельман.

Західньо-руське право, що з нього імперське право запозичило 10-літню земську давність, свого часу реципувало багато тверджень римського права про давність, але воно не так легко засвоїло римську конструкцію давности володіння.

Ще «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ», зазначаючи римський 3-річний термін давности для рухомого майна й 10-річний для нерухомого, в розумінні основного наслідку давности виходять з ідеї германського права (Verschweigung): «кто промолчалъ... вѣчно молчать имѣетъ» [1]).

Тільки після «Свода Законовъ Россійской Имперіи» [2]), де укладчики наслідували римське правой західньо-европейське законодавство, у нас зміцнилася ідея набувальної давности [3]).

Визнання набувальної давности повніше й досконаліше розвязує суперечку про власність. Припинення через давність позву про право власности розвязує питання на користь давнього володільця та його наступників, доки вони володіють річчю. Але, якщо вони втратять володіння, виходить, що давній володілець не може виступити з позвом про власність, оскільки закон не зазначає набування через давність, а власник може виступити з цим позвом, бо його домагання проти нового володільця через давність не припинено.

Порівняльна історія права виявляє, що перехід розвиненішого права до набувальної давности є закономірний і неминучий.

---

[1]) Права IX, арт. 17, п.п. 1 і 2.

[2]) Сводъ Законовъ, т. X, ч. 1, ст. 533.

[3]) Цивільний Кодекс Радянських Республік знає лиш позовну давність.

О. С. ГРУЗИНСЬКИЙ.
Проф. Харк. Ін-ту Нар. Осв.

КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ ДО ТВОРУ СКОВОРОДИ „БАСНИ ХАРКОВСКИЕ“ [1]).

„Сей забавный и фигурный род писаний был домашний самым лучшим древним любомудрцам“.
(З передмови Гр. Сковороди до рукоп. «Басни Харковские»).

Число нових джерел що-до пізнання спадщини Сковороди та того значіння, що він має в поступовому розвитку української культури, — день-при-дні стає більше. Величезна заслуга перед світовою наукою належить шановному академикові Д. І. Багалієві, який зробив цією стороною для українського суспільства більше, ніж хто инший з учених.

Наука про Сковороду поглиблюється різними шляхами: і в бік вивчення його доби, сучасників, соціально-громадських стосунків, і в бік філософічний (тоб-то вивчення попередників та спадкоємців його ідей), і в бік суто-літературний (аналіза мови, поетичних творів, поетичних засобів).

На жаль, і досі є ще єдиний твір Сковороди (краще сказати невеличка «збірка»), якому не пощастило звернути на себе достатньою мірою пильну увагу дослідників (виключаючи, звичайно, праці самого Д. І. Багалія; він був перший і, можна сказати, єдиний, хто випустив ці байки у світ, перший подав вичерпні коментарі до їх змісту) [2]). На цей твір, оскільки нам відомо, поширений той погляд, що Сковорода слабенько опрацював його з художнього боку; а тому, очевидячки, байки мало приваблювали до себе увагу инших дослідників, особливо тих, хто підходив до цієї справи специфічно — як формаліст, або тих, хто цікавивсь морально-етичною концепцією поглядів Сковороди. Навпаки: дуже мало було таких дослідників, хто-б розглядав цей твір на тлі соціально-класового життя свого часу, як певне історичне свідоцтво.

На перешкоді до такого вивчення творів Сковороди було багато причин. За основну перешкоду, на нашу думку, треба вважати те, що навіть і досі ми не маємо оригіналу цього твору. Той єдиний список (копія), що його було покладено в основу видання Харківського Істор.-Філологічн. Товариства за редакцією акад. Багалія, — треба теж уважати за дуже дефектний: 1) нема прізвища адресата, якому присвятив Сковорода цю збірку;

[1]) Зачитано на засіданні Ніженської Науково-Дослідчої Катедри 2. V. 1927.
[2]) Див. Багалій Д. І., Сковорода. 1926, ст. 289—296.

2) текст твору далеко не автентичний і не авторитетний, що-до наближення його до оригіналу; 3) порядок (черга) байок теж досить сумнівний.

Виходячи з цих міркувань, ми вважаємо за своєчасне і за доцільне використати на цих сторінках ще один рукописний примірник «Басен Харковских», що ми мали можливість науково використати з товариською допомогою В. В. Кукаркіна (викладача Ніженського ІНО), якому ми за це висловлюємо щиру подяку.

I.

Характером своєї морально-етичної діяльности та складом свого творчого мислення Сковорода в своїх літературних творах наближається до тих людей XVIII віку, що їм була до вподоби байкарська форма. Після творів Маро, Де-Во (De Vaux), Ля-Фонтена, Вольтера, а в російській літературі — Сумарокова з його особливою сумароківською школою[1]), — байка в світовій літературі специфікувалася, як досить легкий, напів-моралістичний, напів-сатиричний жанр. Сковорода в своїх байках продовжує иншу, так-би мовити, старшу «класичну» (не нео-класичну) традицію. До попередників, що ними міг користатися й напевно користався Сковорода, акад. Багалій у своїй останній праці відносить: Радивіловського («Огородок»), Тих. Александровича (проф. пїітики 1746 р.), Довгалевського та ин. Ми з свого боку маємо можливість значно продовжити цей реєстр попередників, назвавши деякі оригінальні твори Т. Прокоповича (Emblemata), Hugo Hermanni, Г. Конисього (1744—7 р.), або Конѣцького), Ів. Величковського і багато инших. Особливо ми хотіли-б підкреслити значіння перекладу і нереробки байок Езопа, що вже з 1637 року в списках були поширені в літературних московських колах і, без сумніву, були добре знайомі в оригіналі самому Сковороді.

В збірці своїх поетичних творів «Сад бож. пісень» Сковорода дає декілька прикладів цього жанру — притчі, приказки, Fabulae.

Але Сковорода укладав у байку своїй особливий, специфічний «сковородинський» зміст. Для Сковороди байка була лиш своєрідний засіб, де він міг наочно, зручно для себе, образно (ілюстративно) висвітлити свою власну душевну боротьбу, з'ясувати й формулувати основні моменти своєї філософічної душевної кризи, що про неї ми знаємо з багатьох инших різноманітних свідоцтв. Це, як ми знаємо, було приблизно напередодні складання і утворення своєрідної сковородинської трьохчастинної «космології». Тому очевидячки Сковорода досить неуважно, недбайливо поставивсь до форми, до формального оброблення своєї збірки. Не дурно також Сковорода використовує байку в багатьох місцях своїх філософічних діялогів. Але для Сковороди стара байка є лиш приклад, прилог. На підставі старої байки Сковорода малює (коли він нею користується) — нову, сучасну і важливу для нього життьову ситуацію, що відбиває життя людське. А тому і для нас байка Сковороди, окрім своєї ролі, як матеріялу для історії спе-

[1]) Див. Поетика. Временник Словесн. отдел. Госуд. Института истории Искусств. Ленинград 1926, ст. Лид. Виндт. (ст. 81—93).

цифічного внутрішнього порядку, має ще й особливе — побутово-життьове та історичне значіння.

Здебільша байки Сковороди — це прологи, зразки, міркування «з приводу»... Це — иноді сценки, діялоги, листування, иноді — окремі конкретні факти. Сковорода їх фіксує своїм особливим способом, иноді він їх узагальнює, а иноді залишає їх так, — в їхній, так-би мовити, «конкретній недоторканності».

Які-ж бувають ті обставини, коли Сковорода почуває необхідність використати для себе байкарську традицію? Ми далі розглянемо декілька таких випадків, а зараз зазначимо, що в таких випадках байка для Сковороди це є «вільний одяг».

Він намацує ряд важливих проблем, але таких проблем, що розвязати їх у філософічному розумінні у нього з певних причин ще не вистачає «дозрілого» закінченого матеріялу. Иноді такі моменти виникають у нього раптово — і тоді він фіксує їх у байці експромтом. Про хід і характер такого процесу свідчать між иншим дві байки, що він їх написав в один день — в с. Бабаях, а саме 17/IV 1774 року, одну вранці: «Нетопир» (№ 19) і другу: «Велблюд і Олень» (№ 20)[1]).

«В седьмом десятке нынешнего века отстал я от учительской должности и уединился в лежащих около Харькова — лесах, полях, селах, садах, деревнях и пчельниках, обучал я себя добродетели, — при том благопристойными игрушками забавляяся, написал я полтора «десятка басен» — пише, він до свого приятеля Опанаса Кіндратовича Панкова[2]). «А сего года (1774) умножил оные до половины (тоб-то збільшив аж удвоє). Между тем, как писал добавочные, казалось, будто ты всегда при том присутствуешь, одобряя мои мысли, и всегда оными со мною причащаяся... Прийми сию не безъвкусную от твоего друга мыслей его воду»... «Кушай с Петром — четвероногая, звери, гады, птицы».

В цих останніх словах можна вбачати почасти й той принцип, що його покладав Сковорода в основу, в зміст і в будування байок, навіть в їхню класифікацію.

На першому місці (що-до числа) ми за його символікою як-раз і бачимо птахів (коли брати за основу лиш титульні назви байок, то сюди належать такі байки: №№ 2, 5, 7, 13, 14, 17, 19, 24), далі йдуть гади (№ 13, 15, 16, 19, 25, 26), «четвероногая» (свійські тварини або чисті тварини: №№ 1, 9, 10, 18,20), нарешті «звери» (№ 23, 24, 27, 30). Є одначе ще й ціла низка байок, що зачіпають инші царства природи (мінерали) або людину, або навіть знаряддя його виробництва.

Далі у своїй передмові Сковорода дає таке означення змісту й форми байок: «Друг мой, не презирай баснословия... Праведен суд суди... Баснь

[1]) Сия басня писана в светлое воскресенье пополудни 1774 — в Бабаях (ар. 18 на звор.).

[2]) Це ім'я нам стало відоме лиш з нашого рукопису. Акад. Багалій у своїй вичерпній монографії про Сковороду цього прізвища не дає, очевидячки, з тих причин, що в списку, за яким було надруковано „Басни", цього адресата не було названо.

и притча есть одно. Разумную шутку важной печатлеет конец. Изобразить, притчить, уподобить — значит то-же: «как яблок в своем зерне сокрывается»... «Hieroglyphica, Emblemata, Symbola — таинства, притчи, басни, подобия, пословицы... Истина острому их (любомудрцев) взору не издали болванела, но ясно, как в зерцале представлялась»...

Цих рядків, на нашу думку, досить, щоб з'ясувати, що байка для Сковороди є лиш певний методологічний засіб. І перш за все це є засіб потрібний для його «любомудрія» — в першу чергу індивідуально і персонально для себе, щоб напевно об'єктивувати свій внутрішній суперечливий стан, щоб потім ця ситуація стала для нього ясною, як у зерцалі. А дальша — моральна, дидактична, педагогічна мета — це є лиш наслідок попередньої завдачі, наслідок проблеми поставленої до розвязання.

А таких проблем у Сковороди було не мало. Ми зараз не будемо зупинятися на них, оскільки ця справа у Сковороди є досить складна. Тут ми мусимо нагадати лиш єдину, і на нашу думку центральну, тезу тодішнього стану Сковороди. Це справа, яку він намагається розвязати багатьма иншими варіянтами; але що-разу очевидячки він не помічає від того особливого завдоволення. На нашу думку, це було питання — про місце, суть і характер людського знання: «Наука не в знании живет, а в делании»...

II.

З погляду культурно-історичного та соціяльного значіння байки Сковороди методологічно досить легко розподіляти на такі цикли (звичайно, ми залишаємо на боці той емблематичний розподіл, що його зазначає сам Сковорода, як непотрібний для нашої мети):

а) Байки суто символічні, а саме: 1) «Нетопыр» (кажан) та «2 птенца», 2) «Велблюд й Олень» (20); «Лев и Обезьяны» (24); а) «Щука й Рак» (25). Ми не станемо розглядати байок цієї групи, бо вони мають специфічне значіння для з'ясування третього світу за Сковородиною космогонією. Навіть серед цього заплутаного і містичного матеріялу ми зустрічаємо блискучі своєрідні сковородинські теми: «Хамово племя смеется наготе отца своего»... Байка про «Щуку з Кременчука» має в собі досить яскравий мотив «гризоти та сумніву» — той самий, що його потім розвинув Панас Мирний у своїй казці про правду та кривду. До цієї групи мабуть можна буде віднести і байку з «Сада бож. пісень» — ad Tantalem, яка кінчається славнозвісним апологом про мишей, що гризуть день і ніч мотузку, на якій висить над головою важкий камінь (див. історію про Варлаама та Йосафата).

Уся ця група байок зовсім не має цікавого потрібного для нас історичного матеріялу.

Друга група за нашою системою це є група досить мальовничих, сутореалістичних ілюстрацій до певних загально-відомих абстрактних розумінь або до певних тем морально-етичного порядку: розум, нерозум, «дружба» і т. ин. Сюди можна віднести такі байки: «Собаки» (1); «Жайворонки» (3); «Старуха и Горшечник» (28); «Собаки і Волк» (30). Як бачимо, цих байок

теж не дуже багато. Але тут побутово-історичний, ілюстративний матеріял утворює, так-би мовити, рівновагу з моралістичними міркуваннями («силою» байки за терміном Сковороди).

3) Найважливіша з соціологічного боку буде остання третя група, на якій нам треба буде зупинитися більш-менш докладно, звичайно, не претендуючи на вичерпну повноту цього справді важливого елементу в житті, творчості й соціологічній концепції творів Сковороди. Отже, до останньої (3-ої) групи ми віднесемо такі твори Сковороди, де головне місце посідають проблеми й теми суспільного та суспільно-класового характеру та зокрема ті, що фіксують, малюють сучасний йому стан виробничих відносин.

Модернізуючи тут до деякої міри тодішні відносини нашої сучасної свідомости, ми можемо зазначити, як ставиться Сковорода до таких станів та клас: а) до пануючих верстов; б) до середніх верстов та до певних професій, що вже чітко визначалися в його добу; в) до панства й шляхти; г) до бідняцтва; також зачепимо й деякі суперечливі моменти з його науки про суспільство. Звичайно ми цю проблему ставимо як чергову проблему що-до вивчення його значіння в суспільствознавстві України.

Перше місце в соціології Сковороди мають пануючі верстви суспільства. Їхня етика, їхня питома вага в суспільстві у Сковороди мають переважне місце. В «Баснях Харковских» є що-до цього декілька дуже яскравих прикладів.

З цією метою розгляньмо в першу чергу байку «Крот и Линкс» (рись). «Линкс имеет столь острый взор, что на несколько аршин землю прозирает». Така характерна риса Лінксова за Сковородою. «Сила» цієї байки дуже навчальна:

«Каждая стать, пол і возраст—і всякая тварь имеют собственные свои выгоды». Розглядаючи структуру тодішнього суспільства та економіки, Сковорода подає таку досить складну антитезу, так-би мовити свої щаблі життя:

«Где менее клюквы и черницы (!)—там менее скорбутовой болезни,
» менее оружия —там менее войны,
» » врачей — » » больных,
» » ремесл (:)— » » мотов,
» » поваров — » » спорченого вкуса,
» » наук — » » дураков».

Висновок з цього — поміркованість у вимогах.

Розглядаючи ті самі стани й верстви нарізно, Сковорода на перше місце висуває «честное ремесло». Ось його punctum — точка.

«Владыка всему — время — уничтожает изобиліє», каже він, спостерегаючи часту зміну, збагачення та знищення економічних засобів пануючої аристократичної верстви [байка «Жаби» (16)].

«Сколь многое множество богачей всякий день преобразуется в нищие. Самые беднейшие рабы раждаются из предков, жительствовавших в луже великих доходов». «Все короли из рабов и рабы отраживаются (sic!) из королей». Тут Сковорода покликується на Платона (?). «Сей пункт есть основание и родник, рождающий ручайки законов гражданских. Он есть глава угла: честное ремесло есть неоскудевающий родник неизобильного, но безопасного пропитания» (Жаби).

Інші зайняття і професії — військо, духівництво, наука, філософія, педагогіка, — теж переходять перед нами в своєріднім переломленні, хоч і не з такою повнотою і не так чітко, як це ми бачили в поставі проблеми у с т а л е н н я инших середніх і дрібних верстов сучасного суспільства.

Візьмім, наприклад, науку. Цей приклад цікавий для нас тим, що він зачіпає становище («с т а т ь») самого Сковороди. «Многие ш е р ш н и без толку говорят: для чого с е й с т у д е н т (Сковорода?) научился, а ничего не имеет? На что-де учиться, если не иметь изобилия?» Відповідь Сковороди, який у цім разі покликується на філософію Епікура, така: «Нет радостнее, как жить по натуре, с л а д о к з д е с ь и т р у д т е л е с н ы й, т е р п е н и е т е л а» («Шершни и Пчелы»).

В другому своєму творі (байка «Оселка и Нож») Сковорода освітлює професії — військову та педагогічну. Тут під «о с е л к о ю» Сковорода виводить тих людей, що ведуть роботу навчання, витончують розум, знання. Тут потрібна твердість. «Но в сие время на о с е л к и с к у д н о!» — завважає далі Сковорода.

Характерна відома байка Сковороди про п а н с т в о та шляхту («Оленица та Кабан»), що малює співвідношення між панством, шляхтою, з одного боку, та з неупривилейованими верствами суспільства — з другого.

Барон (кнур?) задається:

«Я пожалован б а р о н о м (цікаво, що наш рукопис тут дає важливий в а р і я н т — б а р а н о м, — що нам здається зручнішим) — наш род от благородных бобров: вместо епанчи я ношу с овцы содранную шкуру».

Далі Сковорода в цій байці підноситься до височини соціяльної сатири: оленица глузує з кабана (барана) - барона: «На что одежда? — Чтоб волнее могли ж и т ь п о р а б с к и м с в о и м п р и х о т я м, беспокоить людей, п р о л а м л и в а т ь с я с к в о з ь законов г р а ж д а н с к и х преграды».

Здавалося-б, що цими словами, так само, як попередніми зауваженнями, соціяльну позицію Сковороди визначається досить виразно.

Але не можна заховати, що у Сковороди є й інші, досить супречливі місця в його «Баснях Харковских». Наведемо декілька цитат, де він малює надзвичайно виразно побутову сценку, вихоплену очевидячки просто з натури [Байка «Ветер и Философ» (11)]:

«О чтоб тебя чорт взял, проклятый»! — так філософ лає вітра за те, що той наробив бешкету в його оселі: «Как только я открыл окно, чтоб выбросить чесноковую шелуху, как все назад по целому столу и по всей горнице розбросал, остальную рюмку с вином опрокинувши — расшиб; раздувши из бомажки табак, все блюдо с кушаньем разсорил (засмітив)». На це вітер відповідає філософові: «А я знаю — в тебе есть столько разума, сколько в тех двух мужичках, из которых один нагнувшись поздоровил меня заднею безчестною частью, задравши платье, за то, что я раздувал пшеницу, как он ее чистил, а другой такой комплимент зделал, когда я ему не давал завершить копну сена. А т ы у н и х д о с т о и н б ы т ь г о л о в о ю».

В байках «Колеса часовые» — «Голова и Тулуб» (дві байки під одною назвою) Сковорода ще виразніше висловлюється за співробітництво і гармонію клас: «народ обладателем своим да служит... и к о р м и т и х»... (sic!).

Отже, ми бачимо з цих виразних прикладів у Сковороди, що суспільна та громадська думка його в цей період (1770 — 1774) відбивала в собі чималі внутрішні суперечності, що цілком відповідає, на нашу думку, тому невиразному і суперечливому станові, в якому він опинивсь у цей період свого життя. Позбавлений можливости — через мотиви зовнішнього і внутрішнього порядку — працювати в певному практичному професійному оточенні, відірвавшися від безпосередньої праці на селі, Сковорода до остаточного розвязання найважливіших для нього проблем посідає хистку та невиразну позицію, що-до оформлення та уґрунтування соціяльних підвалин своєї поведінки.

Мало бути самому зразком завдоволення малим та провідником науки про н а т у р у (сродність). Треба було визначити свою громадську програму. І з цього боку як-раз байки Сковороди дають досить цінний матеріял. Це важливий „людський“ документ, документ своєї доби, своїх суперечливих суспільних відносин. Отже, для нас ясно, що до них зовсім неможливо підходити з формалістичною міркою, вбачати в них позитивні чи негативні риси з боку форми, розвитку літературних прикмет, то-що... Сковорода в своїх байках є скоріш побутовий письменник, гострий аналізатор свого сучасного буденного життя середньої та дрібної верстви, ніж н а в ч а т е л ь - м о р а л і с т.

III.

Декілька побіжних приміток про самий рукопис, що був оце за об'єкт нашого розгляду.

1. З зовнішнього боку — це старенький на вигляд зшиток старого паперу з такою самою старенькою паперовою оправою. Папір має водяні знаки марки «Р Ф С - я», а також рік — 1783. Отже, своїм зовнішнім виглядом, а також хронологічними вказівками рукопис — цілком с у ч а с н и й Сковороді і дуже автентичний, бо на ньому ми бачимо сліди якогось виправлення, можливо навіть виправлення самого Сковороди. Треба зазначити, що і письмо цих виправок так само, як і письмо двох останніх сторінок рукопису, деякою мірою нагадує Сковородину маніру писати.

2. Замість анонімної раніше посвяти ми тепер довідуємося, що його адресат був Опанас Кіндратович П а н к о в (Додаємо це ім'я до тієї галереї сучасників Сковороди, що їх зазначив у своїй монографії а к а д. Б а г а л і й).

3. Текст ніженського рукопису чимало в цілому скорочений проти тексту в харківському виданні акад. Багалія. Це можна буде бачити з тих прикладів, що їх ми наводимо в додатку до своєї коротенької розвідки.

4. Сам текст одрізняється також і тим, що байку № 23 („Собака — Волк“) тут віднесено на кінець, очевидячки з якогось редакторського недогляду.

5. Звичайно, при новому критичному виданні творів Сковороди — зокрема його „Басен Харковских“ — необхідно буде використати також і цей примірник, бо він є д р у г и й відомий список, і список сучасний Сковороді, більш-менш точно датований тим паперовим матеріялом, на якому його написано. Отже, цим невеличким додатком можна буде зробити деякі виправлення до монументальної праці акад. Багалія.

Додаток:

Байка № 16 („Жабы“).

Ніж. рукопис.

Как высхло озеро, такъ жабы поскакали искать для себя новое жилище. Наконецъ всѣ вскрычали: ахъ какъ изобыльное озеро! [Оно будетъ намъ вечнымъ жилищемъ], и вдруг плюснули въ оное. А я сказала с них одна жить намѣрила въ одномъ изъ наполняющих ваше озеро источникѣ: вижу издали приосѣненный холмъ, многіи сюда поточки посылающій. Тамъ надѣюся для себя найти доброй источникъ.

Текст видання акад. Багалія.

Какъ высхло озеро, такъ жабы поскакали искать для себе новое жилище. Наконецъ все вскричали: ахъ, сколь изобильное озеро! И вдругъ плюснули въ оное. А я, сказала изъ нихъ одна жить намѣрила въ одномъ из наполняющих ваше озеро источникѣ. Вижу издали преосѣненный холмъ, многіи сюда поточки посылающий. Тамъ надѣюся найти для себя доброй источникъ.

Уривок з „силы“ байки „Соловей, Жаворонокъ и Дроздъ“.

Гдѣ былъ? у друга. Что пилъ? воду, лучше непріятельского міоду. Соловей прислaвное свое имя самовольно уступилъ своему другу. Сладка вода с другомъ. Славна съ нимъ и безименность. Всякой власти...

Гдѣ былъ? У друга. Что пилъ? Воду. Лучше непріятельского міоду. [Носится и въ Малороссіи пословица: не имѣй ста рублей, какъ одного друга. Но не достоинъ дружнія любви превозносящій что-либо выше дружбы и не положивший оную остатнимъ краемъ и пристанищемъ всѣхъ своихъ дѣлъ и желаний]. Соловей преславное свое имя уступаетъ самовольно другу. Сладка вода и съ другомъ, славна съ нимъ и безъименность. [Катонъ сказалъ: пропалъ тотъ день, что безъ пользы пройшолъ; но Траянъ (чуть ли не Тітъ) яснѣе — о други! Погибъ мой день: никому я не услужилъ]. Всякой власти...

проф. Д. П. ГОРДЄЄВ.

МАТЕРІЯЛИ ДО ХУДОЖНЬОГО ЛІТОПИСУ МІСТА ХАРКОВА [1]).

III. Повідомлення про колекцію автентичних архітектурних креслеників, що належать до першої половини XIX віку [2]).

Повертаючися тепер, після десятирічної, приблизно, перерви [3]), до харківських матеріялів, які належать до історії місцевого художнього життя, вважаю за повинність звідомити, що основним до того приводом сталося бажання дати до збірника, юбілеєві академика Багалія присвяченого, працю своїм змістом близьку до обсягу наукових інтересів шановного Дмитра Івановича. На жаль, порівнюючи пізно я дістав сповіщення про видання згаданого збірника з запросинами взяти в ньому участь, через це я змушений був обрати тему, не тільки близьку до обсягу наукових інтересів юбілянта, але й таку, що виконати її я міг-би найближчого часу. Беручи під увагу обмежену можливість користуватися з ілюстративного апарату, розглядаючи давнішу збірку моїх матеріялів до старого Харкова й Слобожанщини, я поклав спинитися на нижченаведеному повідомленні вузько-спеціяльного характеру, що дозволяє мені завести до наукового обігу невелику, правда, але до цього часу, оскільки я знаю, цілком невідому в літературі групу перводжерел, які належать до історії харківського будівництва першої половини XIX віку.

Зазначену в підзаголовку колекцію креслеників я зібрав антикварним способом років 12—15 тому, в звязку з иншими розшуками з історії харківського будівництва [4]). Тепер вона перейшла до розпорядження Харків-

---

[1]) Під тим самим заголовком, але російською мовою, р. 1914-го я опублікував дві праці: „Матеріалы для художественной лѣтописи г. Харькова. I. Памяти художника Д. И. Безперчаго. II. Каталогъ живописныхъ работъ художника Д. И. Безперчаго, исполненныхъ по преимуществу водяными красками“ (видало „Харьковское Историко-Филологическое Общество“ — першу в V вип. свойого „Вѣстника“, а другу окремою брошурою для „Музея изящных искусств и древностей Харьковского Университета“, куди цю колекцію було свого часу передано; окремі відбитки з V-го випуску було зроблено разом з брошурою, причому було зазначено, що ввесь матеріял ніби взято з „Вѣстника“.

[2]) Зачитано на спільному черговому засіданні Харківської Секції Київської Науково-Дослідчої Катедри Мистецтвознавства 2/XII 1926 р.

[3]) З р. 1916 мої праці переважно торкалися кавказьких та инших близько-східніх пам'яток.

[4]) Зібрані тоді матеріяли в попередній обробці було частково використано ще на студентській лаві, підчас співробітництва в колективній праці „Харьковъ. Путеводитель для туристовъ и экскурсантовъ. II, переработанное и расширенное изданіе (Харьковск. Общ. Любителей Природы; экскурс. секція). Харьковъ. 1914 г.“ У першому скороченому

ської Комісії охорони пам'яток матеріяльної культури й переховується в Музеї Українського Мистецтва в Харкові [1]), вкупі з групою пізніших креслеників [2]) і кількома старовинними фотографіями, що їх я долучив до колекції. Ця

виданні цього провідника редакція лиш частково використала мої матеріяли. Що-до видання третього (вид. у Харкові, без року виходу), то там мої замітки передруковано, без мойого відома, з незначними, які зробила редакція, скороченнями, замість конче потрібних, уже на той час, часткових, принаймні, переробок.

[1]) Нижче, посилаючися й на ці кресленики й на инші з того самого сховища, я вживатиму скорочення МУМХ-інв. №.

[2]) Складається мало не виключно з копій, які видали або „Комитет об устройстве Губернского города Харькова" (див. нижче №№ 2, 3, 4, 6, 7, 8 і 9) або „Харьковская Губернская Строительная Комиссия" (№№ 10, 11, 12 і 13); ці кресленики, здебільша, підписав до видачі Начальник робіт (підпис нечиткий) і посвідчив архітект Андрій Тон — з числа перелічених угорі одинацяти №№ списку лиш оці становлять вийняток: 3 — тільки посвідчив Тон, 9 — замість Начальника робіт підписала инша особа (так само нечитко); 13 — посвідчив инший архітект; усі ці копії виконано лиш контурно, без кольорової одмивки. 1) Оригінал праці помічника архітекта Лобачевського, затверджений 10/VI 1836 р.—„Фасадъ на построеніе деревяннаго дома на каменномъ полуэтажѣ Троицкаго Прихода въ дворовомъ мѣстѣ Мѣщанкѣ Александрѣ Ивановой дочери Ширяевой въ 1-ой части 1-го квартала города Харькова". Кресленик кольорований і одмитий. Інв. МУМХ № 5376. 2) Фасада будинку Лукіянова на Московській вул., затверджена 2-13/VIII 1838 р., копія того самого року. Інв. МУМХ № 5377. 3) Фасада будинку Бутова на Сінній вулиці, затверджена 15/X 1838 р., копія 11/XI того самого року. Інв. МУМХ № 5378. 4) Фасада кам'яних надвірних одно-поверхових будівель при будинку купця Тамбовцева, затверджена 13/IV 1840 р., копія 17/V т. р. Інв. МУМХ № 5379. Пор. нижче №№ 5 і 10. 5) Нескінчений, частково обведений уже тушшю, кресленик без титульного напису, замість якого помітка олівцем „Правильно, но нѣтъ масштаба". Викреслено ті самі будівлі, що й на зазначеному вгорі кресленику № 5. Інв. МУМХ № 5390. 6) Фасада будинку Рудакова на Лопатинській вул., затверджена 19/IV р. 1841, копія 13/V т. р. Інв. МУМХ № 5380. 7) Фасада будинку Драбишевської на Мордвинівській вул., затверджена 19/IV 1841 р., копія 13/V т. р. Інв. МУМХ № 5381. 8) Фасада будинку Кереїтової на Класичній вулиці, затверджена 20/IX 1841 р., копія того самого року. Інв. МУМХ № 5382. 9) Фасада будинку Сергеєва на Подільській вулиці, затверджена 24/1 1842 р., копія 24/II т. р. Інв. МУМХ № 5383. 10) План і фасада „Каменныхъ палатокъ" всередині двору спадкоємців купця Тамбовцева на Московській вулиці, затверджені 27/II 1843 р., копія 30/III т. р. Інв. МУМХ № 5384. Порівн. вгорі №№ 4 і 5. 11) Дві фасади наріжного будинку Нехорошева на Сумській вулиці; із зазначенням прибудов і переробок, виділених червоною лінією; серпень 1843 р. Інв. МУМХ № 5385. 12) Фасада будинку Сомініної, пізніше Забродських на Московській вулиці; з зазначенням задуманого розширення вікон та дверей у нижньому поверсі (виділено червоною лінією); початок 1844 р. Інв. МУМХ № 5386. 13) Фасада на Набережній вулиці кам'яних надворніх будівель при наріжному будинку Алфіорова; на тому самому аркуші скопійовано частину генерального плану м. Харкова із зазначенням місця, яке належало Алфіорову; затверджена 27 (VI чи VII — нечитко) 1846 р., копія 12/VIII т. р. Інв. МУМХ № 5387. 14) Фасада будинку (викреслено дві різні сумежні будівлі) Павлова, „въ 1-й части на углѣ во 2-мъ кварталѣ подъ № 47. по улицамъ Рыбной и Лопатинской". На берегах примітка: „Пристроить подъѣздное крыльцо означенное краснымъ пунктиромъ", що на кресленику й зазначено. На берегах власноручна дописка Кокошкіна, що дозволяє збудовати тимчасові дерев'яні сходи; без дати. Кресленик, виконаний тонко, без підпису або засвідчення архітекта. Згідно з записом на зворотному боці аркуша, кресленик явлено в 2-му кварталі 1-ої части й записано 4/XI 1849 р. Інв. МУМХ № 5388. 15) План місця Захарова на Великому Семінарському завулку під № 64, із зазначенням будівель. Без дати (середина XIX-го віку). Інв. МУМХ № 5389.

колекція складається з 10-ти креслеників, які вміщено на 9 аркушах; 8 аркушів підписано; переважну більшість, а саме 6 примірників, виконав губерніяльний архітект Степан Чернишов, решта два належать до праць також губерніяльних архітектів — Ярославського й Денисенкова. Останній непідписаний аркуш колекції я, базуючися на манірі виконання й стилістичних рисах пам'ятки, приписую Ярославському.

Хронологічні межі — підписаний аркуш Ярославського датовано 30/V 1801 р. (непідписаний належить, приблизно, до того самого часу й, у всякому разі, він не старіший од кінця XVIII віку; найранішу з наявних у колекції, працю Чернишова, позначено 26/III 1822 року, а найпізнішу 12/IV 1826 року; кресленик Денисенкова влада затвердила 24/VIII р. 1833.

На кресленикаx Ярославського я спинюся трохи докладніше нижче.

Усі 6 аркушів[1]) Чернишова є чистові, подані на затвердження кресленики — кожен має власноручний підпис тодішнього харківського цивільного губернатора Муратова й, на звороті, запис харківської міської поліції. У наведеному тут реєстрі я in extenso навожу титульні написи кожного кресленика, впорядковуючи останні в хронологічній послідовності.

1) Фасадъ изъ высочайше Апробованныхъ подъ № 23-м. книги III-й. части для построенія деревяннаго дома на каменномъ Этажѣ, города Харькова во 2-й [2]) части, въ Соборномъ приходѣ по улицѣ Римарской въ дворѣ титулярнаго Совѣтника Тимофѣя Селиванова, марта „26“ дня 1822-го года [3]).

2) Фасадъ Сдѣланный въ сообразность высочайше Апробованнаго № 2-го книги III-й части, для построенія каменнаго дома внизу съ галлереею и лавками города Харькова въ I-й части въ 1-м:. Кварталѣ въ соборномъ успенскомъ приходѣ, въ дворѣ губернскаго Секретаря Данилы Флоринскаго; Маія 1-го дня 1823-го года [4]).

3) Фасадъ сдѣланный въ сообразность изъ Высочайше утвержденныхъ № 39-го книги III-й части, на перестройку вновь каменнаго дома, состоящаго въ 1-й части города, по улицѣ сѣнной въ концѣ Харьковскаго моста,

---

[1]) Усі ці кресленики виконано на ватманському папері (підпис фірми водяним знаком є на аркушах, за наведеною вгорі нумерацією,— 2 [почасти закрито пізнішими підклейками], 4 [з датою 1823] та 6 [з датою 1818]) звичайно вже суцільної, без сітки, маси (вийняток арк. 6).

[2]) Виправив, як видко з чорнила, Муратов — спочатку стояло „въ 1-й“.

[3]) Розмір аркуша 33,5 × 24,8 см; зберігсь дуже добре, втрачено лиш невелику частину горішнього лівого ріжка. Як видно з проколів і поміток на аркушах, кресленик, свого часу, було підшито до „Дѣла“, для чого зігнуто пополовині й пронумеровано, як аркуші 120 і 121. Не маючи безсумнівних документальних даних, щоб остаточно ствердити припущену ідентифікацію, проте дозволю собі порівняти рисунок з будинком, який тепер є на Римарській вулиці ч. 7, що його орендує житлкооп. 1989. МУМХ інв. № 5372.

[4]) Розмір аркуша 49,9 × 34,8 см.; цілість аби-яка — папір на берегах дуже обшарпаний, місцями (на коротких боках аркуша) надірвано (де-не-де захоплено й самий кресленик) і в багатьох місцях в різні часи підлатаний паперовими-ж підклейками, краї замащені і багато де поруділи, руді плями трапляються і в різних пунктах посередині. Порівнявши з нижчезазначеним кресленикoм 4-м, можна, безперечно, цей 2-й крес. утотожнити з наріжним будинком, що зберігсь до цього часу й знаходиться на розі Горяїновського провулка (№ 11) й Капелюхового (кол. Шляпного) пров. (№ 2). Порівняй (обробка рогу,

въ дворѣ Харьковскаго мѣщанина Андрея Савельева. Февраля 27 дня 1824-го Года [1]).

4) Фасадъ на построенїе города Харькова въ «1-й» части по Линїи отъ дому Губернскаго секретаря Данїила Флоринскаго въ низъ къ Желѣзному ряду Каменныхъ лавокъ Харьковскому купцу Матвѣю Михайлову сыну Танбовцову; данъ Їюня 27 дня 1825-го года [2]).

5) Фасадъ для построенїя каменнаго дву-этажнаго дома въ городѣ Харьковѣ въ 3-й части по улицѣ Ярославской въ дворѣ Харьковскаго жителя коммиссїонера 12 класса василія иванова; данъ Августа 11-го дня 1825 года [3]).

6) Фасадъ на достройку каменнаго дву-этажнаго дома города Харькова во 2-й части по улицѣ мордвиновской въ приходѣ тифенской Богоматери, въ дворѣ Харьковскаго 3-й гильдіи ку[п]ца якова иванова сына пашутина, данъ Апрѣля 12 дня 1826-го года [4]).

Як видно вже з самих титульних написів на перших трьох кресленнях Чернишова, ці праці належать до законом установлених казенних зразків [5]). Крамниці на рисунку четвертому виконано як безпосереднє продовження нижнього поверху кресленика № 2, що його ліву частину скопійовано з напи-

---

загальний характер будівлі) із „Старым Купеческим Банком“ (див. „Альбомъ старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей. Приложеніе ко 2-му тому Исторіи города Харькова, составленной проф. Д. И. Багалѣемъ и Д. П. Миллеромъ“, Харьковъ, 1912 [нижче покликання *Б.* і *М.*: „Альбом“], табл. XXI). Тепер будинок на розі Горяїновського стоїть у трохи перероблено вигляді — галерію по фасадах замуровано, щоб збільшити площу приміщень нижнього поверху. МУМХ інв. № 5371.

[1]) Розмір аркуша 33,3 × 27,9 см.; зберігсь порівнюючи добре, коли не вважати на плями від вогкости й пом'ятість у подовжному напрямку, як і № 1-й, був підшитий до „Дѣла“ з розміткою по аркушах 135 і 142. Оскільки мені відомо, будинок не зберігсь. МУМХ інв. № 5366.

[2]) Розмір аркуша 46,7 × 29,2 см.; цілість завдовольняюча — кресленик крамниць Тамбовцева зберігсь цілком добре, але скопійовану частину буд. Флоринського (див. передостанню примітку) в двох місцях надірвано, є надриви також на другому боці аркуша, втрачено почасти й лівий горішній ріжок. Будинок знаходиться на Капелюховому (кол. Шляпному) пер. № 2Б; фасаду немилосердно перебудовано. Див. також нижче примітку 1 на ст. 390. МУМХ інв. № 5370.

[3]) Розмір аркуша 46,6 × 28,4 см.; зберігсь дуже добре, лиш краї де-не-де пошарпані. Як і №№ 1 та 3, був підшитий до „Дѣла“ з розміченням на аркушах 56 і 59. Не маючи потрібних документальних даних, дозволю собі лиш назначити порівняння цього кресленика з будинком на Ярославській вулиці ч. 23, житлокооп. 1542. МУМХ інв. № 5367.

[4]) Розмір аркуша 29,9 × 29,8 см.; цілість зовсім добра. Як і №№ 1, 3 та 5, був підшитий до „Дѣла“ з розміченням на аркушах 115 і 116. Здогадно ідентифікую з будинком на Мордвинівській вул., на місці ч. 2 (біля рогу Римарської). Якщо це ототожнення правильне, то фасаду, певна річ, перероблювано — у напівпідвалі асиметрійно прорублено вікна, переведено перетинкування, вікна оздоблено лиштвами дрібного й негарного профілю. МУМХ інв. № 5368.

[5]) Відповідно до того, що „в 1810 г. в Харькове были получены из Министерства Внутренних Дел высочайше утвержденные фасады для частных домов, и предписано не иначе давать разрешения на постройку, как по выборе домовладельцем одного из конфирмованных фасадов“ (пор. проф. Д. И. Багалѣй и Д. П. Миллеръ, Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. II, Харьковъ 1912, стор. 34; нижче в покликаннях — *Б.* і *М.* II, а т. I тої самої розвідки, що її опубліковано в Харкові 1905 р., — *Б.* і *М.* I).

сом зверху: „часть дому Г: Флоринскаго“; по другий бік цих крамниць викреслено „Уголъ желѣзнаго ряду“ [1]). Два останніх фасади художнім задумом виконано так само шаблонно: маніра, в якій ці кресленики виконано, належить до тих, що на той час ходові були. Рисунок прокреслено лініями на світлі тонкими, а з тіньового боку грубшими. Скрізь, опріч дахів, дано загальну сіру заливку; заглибини в площині стін позначено трохи густіше, а другий план (внутрішні стіни галерій на кресленикаx №№ 2 та 4) прописано вже значно темніше також розведеною тушшю; просвіти (ворота, двері, вікна) скрізь залито чорним. У місцях, де показано рельєф деталю, тіньову проробку відмито також сірим. Цим самим тоном відтушовано й дахи, що їх в основній заливці проведено більше чи менше яскраво, на різних кресленикаx взято її синьо-блакитною. Звичайні деталі, як-от стягелі, лиштви та инше показано білими. Загальне враження — виконання старанне, пильне, але не витончене. З завданням віддати в перспективі заокруглену наріжну частину будинку на кресленику № 2 Чернишов де-не-де не зовсім справився (див., наприклад, збірник над луком нижнього поверху, відсутність внутрішніх простінків у середньому трійчастому вікні, проробка сухариків карунки, то-що). Беручи під увагу наведені вгорі короткі дані про описану серію рисунків Чернишова, дозволяю собі накреслити таку попередню [2]), побіжну характеристику названого архітекта — перед нами праці звичайного будівничого з кола майстрів доби олександрівського ампіру.

Единий у цій колекції кресленик губерніяльного-ж архітекта Денисенкова має титул: „Фасадъ для построенія Каменнаго Дома мѣщанину Коновалову въ 1-ой части города Харькова по Сѣнной улицѣ“ [3]). Нижче од

[1]) Те, що на цьому кресленику збереглася поперечна фасада старого „желѣзнаго ряда“, надзвичайно цінно, бо названу своєрідну пам'ятку місцевого будівництва зруйновано; головною фасадою вона виходила на пл. Тевелева (кол. Миколаївську). Див. зазнач. розвідку *Б.* і *М.* „Альбом“, табл. XII (рисунок долі з лівого боку; оригінал — старовинна літографія Мората — тепер зберегається в Харківському музеї Слобідської України, інв. № 78) та XIV (горішній з правого боку і нижній з лівого боку рисунки); пор. табл. XX (горішній правий рисунок — ріг з „желѣзнымъ рядомъ“ уже перебудовано, але ще стояв симетрійно поставлений схожий будинок на протилежному розі).

[2]) Будівнича діяльність Чернишова, що належала до блискучої доби в історії російської архітектури, доби, коли художній рівень навіть у звичайних будівничих стояв на чималій вишині, заслуговала-б, на мою думку, на спеціяльне, можливо найповніше обслідування, як одно з чергових завдань що-до вивчення старого Харкова. Назначене обслідування, з добором відповідного архівного матеріялу, повинно буде достеменно встановити участь Чернишова, як губерніяльного архітекта, в тому жвавому казенному й громадському, так само й приватному, будівництві, яке розгорнулося в його часи, особливо в 20-х роках, у Харкові (Пор. *Б.* і *М.* II, стор. 35 і далі). Тепер-же, мавши до розпорядження дуже вбогі й уривчасті дані, я зважуюся зробити лиш подану попередню характеристику, так-би мовити, „до постановки питання“. У МУМХ'у є (інв. №№ 5405 і 5406) автентичні кресленики Чернишова для церкви в селі Новому, Валківського повіту, з року 1819.

[3]) Не мавши незаперечних документальних даних, які-б остаточно ствердили пропоновану ідентифікацію, проте дозволю собі порівняти цей кресленик з будинком, що є й тепер на Кооперативній (колишній Рибній, а раніш Сінній) вулиці ч. 32, в якому мешкає тепер комуна ч. 142. В основних масах і здебільша в деталях схожість разюча. Будинок позбувсь не тільки скульптурних оздоб, але й балкона; проте сліди останнього ще й тепер можна розпізнати.

підпису майстра, на лівому нижньому куту аркуша [1]), було проставлено дату, від якої, через часткову втрату берегів обшарпаного паперу, збереглися лиш три перших цифри „183“. Через те що фасаду ствердив заступник цивільного губернатора віце-губернатор 24/VIII 1833 року (у харківській міській поліції записано 4/X того самого року в книгу під № 14), то й виконання кресленика найскорше припадає на цей рік, або, в крайньому разі, на роки найближчі перед ним. Через брак потрібного порівняльного матеріялу я залишаю тут нерозвязаним питання — оскільки наш будівничий був оригінальний, чи він, складаючи фасаду, безпосередньо наслідував який-небудь зразок.

Перед нами досить парадний проект великого трьохповерхового будинку на 9 вікон з чола. Нижній рустований поверх вертикально розбито на три мало не рівні (середина трошки ширша) частки; посередині кожної, між двома вікнами, вміщено двері; усі просвіти цього поверху перекрито лучками. Обидва горішні поверхи, відокремлені суцільним горизонтальним одчленуванням, скомпоновано комбіновано, при розробці вертикальних членувань цієї частини фасади, так само розбитої на 3 основні частки; середню, в півтора рази ширшу, ледві поглиблено і в центральній частині, як-раз над середнім членуванням нижнього поверху, оздоблено балконом, чотирма гладенькими йонійськими пілястрами та невеликим начілочком. На другому поверсі над усіма п'ятьма вікнами, що знаходяться в середній частці цієї частини фасади, вміщено лаврові скульптурні вінки з биндами, що майорять по боках. Подібний, лиш пишніший вінок, вкомпоновано в поле начілочка. І по архітраву над усією середньою часткою позначено скульптурно-орнаментальні оздоби. Карунку прорублено сухариками. Вище невисокий багаточастковий атик. Не спинятимуся на описі инших деталів. Зазначу лиш окремо, що фасаду витримано в суворих, шляхетних пропорціях. Подаю основні розміри за обміром рисунку в сантиметрах, застерегаючи, що в натурі маштаб відповідає 2 арш. = 4,5 см. По землі (цоколь) — 21,3 см; широчінь на вишині 2-го поверху — 21 см; середня частина нижнього поверху — 7,2 см; середня, трохи поглиблена, частина двох горішніх поверхів — 11,7 см.; од землі: цоколь — 0,8 см., звірники лучків нижнього поверху — 2,6 см., підлога балкону — стяжгель, що одчленовує нижній поверх, — 3,2 см., лутка вікон 3-го поверху — 8 см., а вершок їхній — 9,3 см., сухарики карунки — 10,5 см., щипець начілку — 12 см., горизонталь верху дахівки — 12,6 см. Кресленик виконано делікатно, лиш трохи в'яло, й одмито вміло, проте без краси великого мистецтва. Розфарбовання трохи строкате: цоколь — сірий, основне тло стін нижнього поверху й бокових часток горішніх поверхів — рожевате, невеликі облямівки вікон та дверей нижнього поверху — блакитні, поглиблене тло двох горішніх поверхів — сіре; дах — блакитний; низка деталів (лиштви вікон 2-го поверху, різьблене декорування, стяглі та инше) — білі.

---

[1]) Розмір його 46,6 × 29,1 см.; цілість — лиш на краях аркуш обшарпавсь і кресленик трохи стерсь коло місця, де перегиналося посередині. Як №№ 1, 3, 5 і 6, з числа належних Чернишову (див. примітки: 3 на ст. 388 і 1, 3 і 4 на ст. 389), він був підшитий до „Дѣла“ з розміченням на аркушах 138 і 139. Аркуш суцільної, без сітки, маси, з водяним знаком H. Whatman. 1828. МУМХ інв. № 5369.

Даний щойно короткий опис кресленика Денисенкова показує, що ще у першій половині трицятих років минулого віку в Харкові виводили будинки, які цілком належать добі ампіру. Оскількиця традиція тоді панувала і в які хронологічні межі можна її більш-менш точно укласти — тепер, через брак удостач дібраного архітектурного для Харкова матеріялу — говорити ще передчасно. Наш кресленик, пам'ятка датована, яку підписав губерніяльний архі-

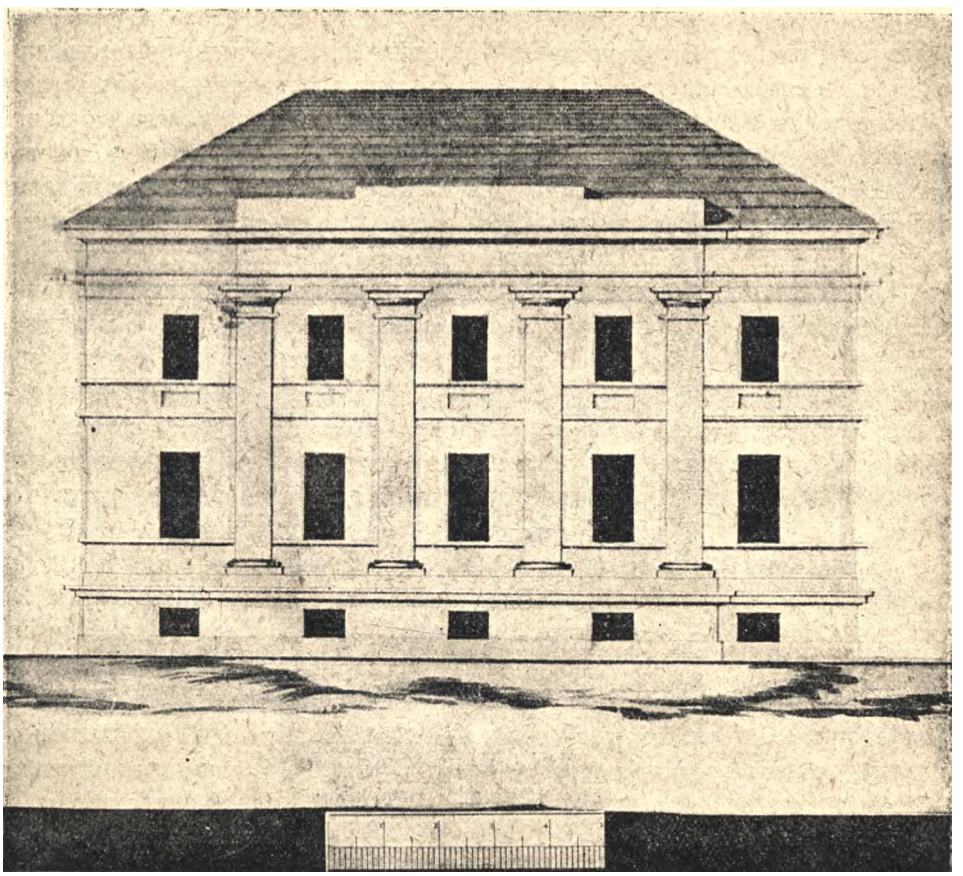

Непідписаний кресленик, інв. МУМХ № 5374.

тект, тоб-то людина, що стояла в осередку місцевої будівничої діяльности, вносить чимале пояснiння й повинен стати за один з вихідних пунктів, щоб перевести порівняльний дослід над низкою будинків, які до нас дійшли.

І Чернишов і Денисенков[1]), оскільки можна гадати з розглянених креслеників, не вважаючи на індивідуальні одміни, обидва були представники тої самої художньої течії в будівництві Харкова, а власне дійшлого ампіру, кращим заступником якого у нас був професор харківського університету Євген

[1]) Аналогічне до сказаного вгорі в примітці 2 на ст. 390 я вважаю за потрібне повторити й що-до Денисенкова. Кресленики его проєкту мурованої дзвіниці й прибудови при Зміївському соборі є в МУМХ'у — план нижнього поверху, без дати (інв. № 5400); план горішнього поверху, 1835 р. (інв. № 5399) та фасада, 1833 р. (інв. № 5398). Цей проєкт розглянула, 14/X 1835 р., „Комиссия проэктов и смет" і не ухвалила; комісія склала свій, що його викреслив В. Лангваген (і ці кресленики є в МУМХ'у).

Васильєв [1]). Його заступника на катедрі, що пізніше дістав звання академика архітектури, Андрія Тона [2]), на підставі цілої низки його праць, треба віднести вже до переступної доби ампіру, доби розкладу цього стилю.

Зовсім окреме місце в історії харківського будівництва посідає їхній попередник Ярославський. Оскільки тепер можна простежити, він є перший місцевий [3]), що дістав у Харкові-ж свою початкову архітектурну освіту, будівничий, виразник нових художніх течій на Слобожанщині. Як учень архітекта Вал'янова, він уже р. 1767 бере участь у догляді за роботою над збудуванням у Харкові губернаторського дому [4]), який „велѣно было построить по тому же плану, какой былъ утвержденъ для Новгорода". „Домъ былъ окончательно готовъ только въ 1777 г. Это было зданіе, служившее въ теченіе ряда лѣтъ лучшимъ украшеніемъ Харькова" [5]).

З відомостей новододаткових класів за 1768 р. [6]) видно, що серед „разночинцев" був „Петръ Ерославскій", який почав учитися французької мови 15/II (арк. 8 звор.) і малювати 7/IV (арк. 11 звор.); другу відомість підписав академик Іван Саблуков [7]). Треба гадати, що в цих самих класах

[1]) У юбілейному виданні Університету, що вийшло за ред. проф. І. П. Осипова й проф. Д. І. Багалія „Физико-Математическій Факультетъ Харьковскаго Университета за первыя сто лѣтъ его существованія (1805 — 1905)", Харьковъ 1908, видруковано два короткі біографічні нариси Є. А. Васильева: 1) у тексті праці проф. М. А. Тихомандрицького „Опытъ исторіи Ф.-М. Ф. И. Х. У. за первыя сто лѣтъ его существованія" (спочатку був надрукований у „Зап. Харьк. У-та"), ст. 90 — 91 і 2) праця проф. Е. К. Редина для відділу „Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей", ст. 236—237. Окремі згадки — див. перший покажчик, ст. II. Цінні й багаті матеріяли до життепису Васильева є і в монографії Д. І. Багалія „Опытъ исторіи Харьковскаго Университета", т. т. I і II (X-в 1893 — 98 та 1904 рр.), див. покажчик, доданий до т. II, стор. 1124. Див. також *Б.* і *М.* II, стор. 34 — 37. Кресленики Васильева, що він зробив для Університету, видано (дуже дрібно, мережаною цинкографією) при зазначеній розвідці Багалія „Опытъ ист. Х. У-та", II. Автентичні, що перейшли з Харківського Єпархіяльного Церковно-Археологічного Музею, кресленики, що їх „сочинилъ" цей архітект, є в МУМХ'у; інв. № 5401 — план та інв. № 5397 — фасада, які затвердив 14/III 1819 р. харківський єпіскоп Павло для збудування мурованої церкви „о двухъ этажахъ въ подгородней Города Изюма Слободѣ Песокъ".

[2]) Два коротких його життеписи видруковано в зазначеному виданні (див. примітку 1 на ст. 393) „Физ.-Мат. Фак. Харьк. У-та"... etc.: 1) у Тихомандрицького, ст. 91, та 2) праця Редина, ст. 237 — 238. Окремі згадки див. перший покажчик, ст. VIII, також і зазначену розвідку Багалія „Опытъ" ... etc, покажчик, ст. 1134. Автентичні кресленики А. А. Тона є в МУМХ'у: 1) інв. № 5396, „Планъ и фасадъ Иконостаса въ Предѣлѣ Зміевской Соборной Троицкой Церкви", березень 1843 р., 2) інв. № 5391, „Планъ и Фасадъ Жертвенника" та 3) інв. № 5426 (без титульного напису).

[3]) Із спогадів його небожа В. І. Ярославського видно, що наш архітект мав у краї рідню (*Б.* і *М.* II, стор. 419). Присутність його, як учня, в новододаткових класах, підчас відкриття цього шкільного закладу дозволяє твердити, що молоді його літа минули в Харкові. Чи був він тутешній зроду, мені докладно невідомо.

[4]) *Б.* і *М.* I, ст. 204.

[5]) Там само. Будинок цей згодом передано Університетові (*Б.* і *М.*, II, ст. 30) і його вважали за головний корпус.

[6]) „Связка о классахъ 1769 годъ на 61 листе № [32 - закреслено] 39". З фонду експедиції губернатора в Харківському Історичному Архіві.

[7]) Про Саблукова див. В. И. Веретенниковъ, Художественная школа въ Харьковѣ въ XVIII вѣкѣ. Харьковъ 1911 г. (окрема відбитка з XIX тому „Сборн. Харьк.

Ярославський учивсь і в «архитектурскаго учителя Адольфа фонъ-Вигарда», який служив у названій школі з 17/IV 1769 року один рік [1]). Удосконалюватися Ярославського відрядили до Москви — „для основательного познанія гражданской архитектуры". Не вважаючи на те, що з Москви виїхали архітекти Бажанов і кн. Макулов, Ярославський студіював там свою спеціяльність [2]). Р. 1776-го він стає за архітекта, а р. 1780, після подання до Рум'янцева, за штатного архітекта харківського намісництва [3]). Якийсь час Ярославський викладав архітектуру в тих новододаткових класах, де сам раніше вчився [4]). „Ярославскому принадлежатъ едва ли не всѣ важнѣйшія казенныя сооруженія, произведенныя въ концѣ XVIII в., и не только въ Харьковѣ и въ уѣздахъ Харьковскаго намѣстничества [5]), но и въ другихъ городахъ, входившихъ въ то время въ составъ генералъ-губернаторства Румянцева; извѣстно, напр., что онъ строилъ ихъ и въ Курскомъ намѣстничествѣ, и въ Кіевскомъ, и въ Новгородъ-Сѣверскомъ" [6]).

Іст.-Філолог. Общ. въ память проф. Е. К. Рѣдина") ст. 6—8 та його-таки „Къ біографіи И. С. Саблукова". „Старые годы". 1911, XII, ст. 65 — 68 (з 1 репродукцією — портретом Г. Юр'єва).

[1]) „Связка о новоприбавочныхъ классахъ на „1770"-й год № [першу цифру перекреслено; спочатку стояло „10", переправлене потім, видимо, на „24" (?)] 92". (З того самого фонду, що й „Дѣло" в передостанній примітці). Арк. 4 — „Доношеніе" Вігарда, з 3/V 1770 р. та арк. 5 — „отпускъ предложенія", з 11/V, що також торкається служби тої самої особи.

[2]) *Б.* і *М.* I, ст. 421—422.

[3]) Там само, ст. 206.

[4]) Р. 1783 було відкрито нову архітектурну класу, в якій навчання перейняв на себе харківський архітектурний помічник Максим Калиновський. Рекомендував його губерніяльний архітект поручник Ярославський (*Б.* і *М.* I, ст. 413—414). На тій самій сторінці *Б.* і *М.* подаючи перелік учителів казенної школи, зазначають, що архітектуру викладав архітекторський помічник Ярославський; дати прямо не вказано, але з ходу викладу, як стояла справа з навчанням рисунку, можна вважати 1776 р. В. Веретеніков (зазначена розвідка: „Худ. школа в Харькове", окрема відбитка, ст. 12), посилаючися на 414 сторінку *Б.* і *М.* та „общую связку о классах", гадає, що „классъ архитектуры, открытый въ 1783 г. [был образованъ] во главѣ съ архитекторскимъ помощникомъ Михаиломъ (sic! — пор. *Б.* і *М.*) Калиновскимъ. а затѣмъ такимъ же архитекторскимъ помощникомъ Ярославскимъ". Коли складалося це звідомлення через те, що тоді в приміщенні Харківського Історичного Архіву переводилося ремонт, я не мав усіх перводжерел, що й перешкодило мені це питання дослідити. У всякому разі, як уже зазначалося, р. 1776-го Ярославський стає за архітекта. Чи маємо тут справу з иншою особою одного прізвища? На жаль, ні *Б.* і *М.*, ані Веретеніков не подають ні ймення, ні ініціялів.

[5]) Тут у *Б.* і *М.* показано у примітці „Бабаївську церкву".

[6]) *Б.* і *М.* I, стр. 206. Вказівки на праці, які він переводив, розкидано в цій книзі, як, напр., то на тій самій (206) сторінці („присутственныя мѣста и намѣстническій залъ"), на ст. 208 („домъ Банковой конторы"), 210 („мостъ"), 215 — 216 („разбивка города по плану"); *Б.* і *М.* II, ст. 32 („Новый каменный рядъ"). Загальні підсумки що-до харківського міського будівництва в кінці XVIII віку, діяльну участь в якому брав Ярославський, дано у *Б.* і *М.* I, на ст. 221—222. Два автентичні кресленики Ярославського; з 28/I 1799 р., а саме: 1) „Планъ (... etc., див. № 2) та 2) „Фасадъ для построенія Ахтырскаго уѣзда въ Экономическое село Чернетчину" зфотографував С. А. Таранушенко підчас його екскурсій по Охтирщині р. 1915; знимки становлять його приватну

Доки не з'явилися публіковані тепер (див. ст. 392 і 396 та 398) кресленики, ми не мали ясного уявління про архітектурну діяльність Ярославського в царині ходового місцевого цивільного будівництва. Щасливий випадок зберіг підписаного датованого аркуша [1]), що має в собі не тільки фасаду, як це бачимо на всіх инших кресленикаx нашої колекції, але й план, що дозволяє нам повніше ознайомитися з архітектурним способом будівничого, до того надзвичайно цікавий і для історика побуту, перед яким відкривається справжня сцена, що на ній відбулося щоденне життя „прапорщика Ивана Топчия", одного з заможненьких (будує власну кам'яницю), але не багатих (будинок одноповерховий, невеликий, без внутрішнього архітектурного оброблення, як видно з розміру й типу розділених деревом кімнат) обивателів заріччої, не центральної частини Харкова [2]). Мені не пощастило точно встановити, де саме був цей будинок, як видно, пізніше зруйнований або пере-

власність, і за можливість покликатися на цей матеріял висловлюю шановному Степанові Андріевичеві свою подяку. Два, так само автентичні, кресленики цього майстра є в МУМХ'у, де зареєстровано: 1) „Планъ" (... etc, див. № 2) — інв. № 5404 і 2) „Фасадъ для Построенія Соборной Церкви въ уѣздномъ Городѣ Зміевѣ" — інв. № 5403. Кресленики затверджено 20/V 1804 р. З виписів із „Дѣлъ" колишнього Єпархіяльного Архіву, які в мене є, видно, що: 1) Р. 1793-го парафіяни Харківської Вознесенської церкви просили еп. Теоктиста дозволити їм спорудити нову церкву „деревяннымъ строеніемъ на каменномъ фундаментѣ" „по данному намъ отъ губернскаго господина архитектора плану и фасаду"; дозвіл було дано („Дѣло" Харьк. Вознес. ц. № 21; поч. 23/IV 1793 р., скінч. 4/VI; аркуш 1). Церкву цю й було збудовано р. 1794; р. 1862 її продано в село Георгієвське, Каленикове-теж, Валківського повіту (*Б.* і *М.* I, ст. 372). Тоді, тоб-то в 90-х роках XVIII в., посаду губерніяльного архітекта, як уже зазначалося, обіймав Ярославський. 2) Р. 1805 парафіяни тої самої церкви просили еп. Христофора дозволити їм збудувати дерев'яну дзвіницю, „для чего и хфасадъ исходатайствовали у здѣшняго Губернскаго архитектора Ярославскаго" („Дѣло" Харк. Возн. цер. № 65; поч. 24/II 1805 р., скінчилося 20/VI; аркуш 1); дозвіл було одержано (там само, арк. 6). Загальний вигляд цієї церкви й дзвіниці, за старовинним малюнком 1841 року, видавано не раз (напр., у *Б.* і *М.* I, ст. 224 — деталь малюнку в збільшеному розмірі; загальний вигляд цього малюнку — проф. Е. К. Рѣдинъ. Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съѣзда въ г. Харьковѣ. Москва 1903, табл. XXVII, № 74, опис. ст. 19). Є й инші рисунки (напр., у тому самому „Альбомѣ XII Арх. Съѣзда", див. №№ 77 і 78). Що-до инших харківських церков, збудованих наприкінці XVIII та початку XIX віку, то свого часу точно встановити, що саме належить будівничій діяльності Ярославського, мені не пощастило.

[1]) Розмір 26,6 × 37 см.; цілість зовсім задовольняюча — аркуш лиш місцями на берегах надірваний та пожовклий. Титульний напис, дарма що дуже злиняв і наполовину зійшов, в оригіналі ще читається цілком ясно: „Планъ и фасадъ для построенія дому прапорщику Ивану Топчію за рѣкою Лопанью на рождественской улицѣ". Далі напис, що його стверджує: „данъ 1801-го года майя 30 дня. Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ Зильбергарнишъ". Унизу, між планом і маштабом, підпис художника: „Губерскій Архитекторъ Ярославск[ій — кінець прізвища недописано й замінено закарлюкою]". Папір дебелий, доброго виробу; кресленик зроблено на піваркуші — через що є тільки половина філіграни [праворуч скраю] — корона складного малюнку й горішня половина геральдичної лілеї. Інв. МУМХ'у № 5373.

[2]) Чи не належав властитель цього будинку до того роду Топчієвих, з якого походили С. І. Топчієв (коли гадати з ініціялів — можливо син?), що залишив записки про старий Харків (*Б.* і *М.* II, ст. 33) Григ. Топчієві, щедрий жертводавець на спорудження нової, будованої 1805 — 1808 рр., Дмитрівської церкви (також у залопанській частині міста), де він був за титаря (*Б.* і *М.* II, ст. 32) та инші харківці?

будований. На кресленику перед нами скромний опрічний будиночок, оздоблений на головній фасаді 6 пілястрами та невеликим начілочком, — характерний зразок того, в якому вигляді художня течія, що панувала в Петербурзі та Москві, виявлялася тоді в Харкові, досить закутнім „степномъ губернскомъ

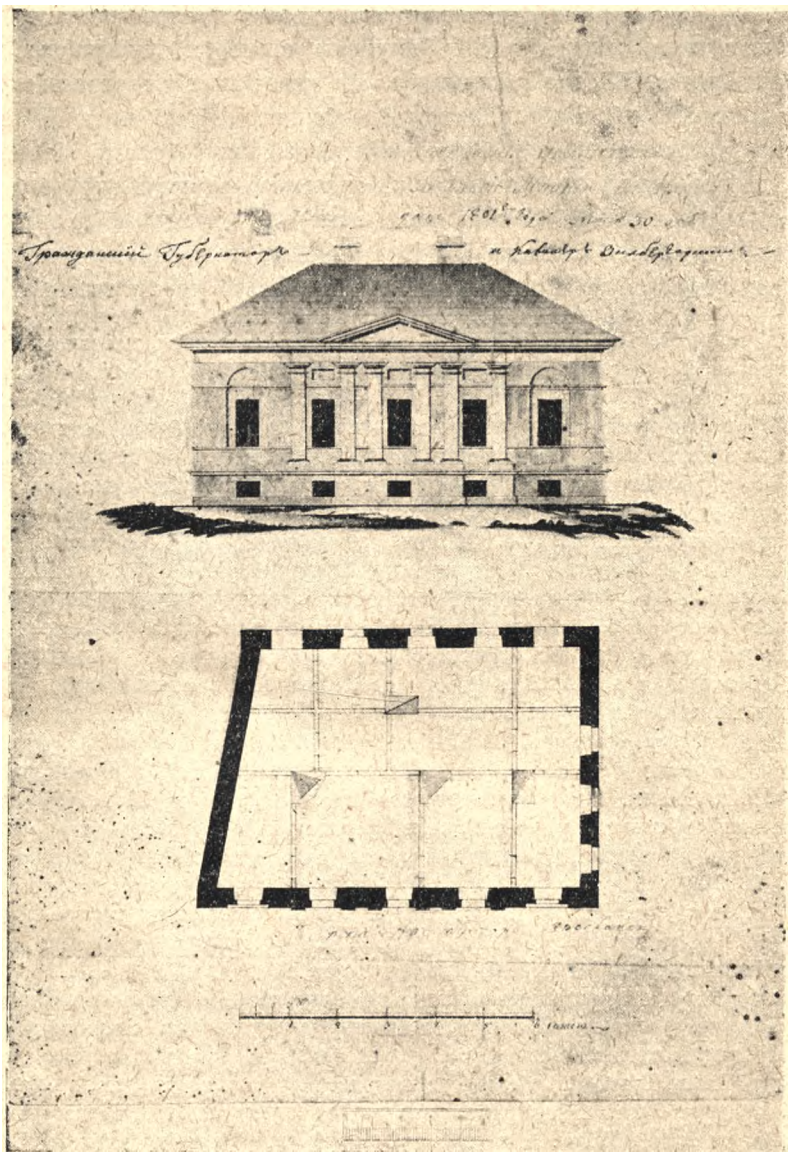

Підписаний кресленик архітекта Ярославського р. 1801, інв. МУМХ № 5373.

городкѣ“ [1]). Зазначений кресленик, також і другий непідписаний, що, за стилістичними ознаками й манірою виконання [2]), я залічую теж до праць Яро-

[1]) *Б.* і *М.* II,ст. 31.

[2]) Характерні особливості й підписного й цього кресленика такі: 1) домінатне становище середньої частки фасадів, оздоблених пілястрами, супроти крил будинкових; 2) пропорції широких, масивних пілястрів, мало не тотожнього кресленика (на непідписа-

славського, обидва належать тій вельми цікавій добі харківського приватного будівництва, добі раннього ампіру, коли не було ще „предписано не иначе давать разрѣшенія на постройку, какъ по выборѣ домовладѣльцемъ одного изъ конфирмованныхъ фасадовъ“ „для частныхъ домовъ“ [1]); такі фасади з міністерства внутрішніх справ було одержано в Харкові р. 1810-го. Тоді, окрім церков та нечисленних урядових і жилих казенних будинків, у Харкові було лиш „нѣсколько партикулярныхъ каменныхъ домовъ, вообще же въ городѣ строеніе было простое и весьма малое число домовъ, имѣвшихъ порядочные фасады. За рѣдкимъ исключеніемъ, частные дома были очень невелики, так какъ строились только для удовлетворенія скромныхъ требованій самого домовладѣльца и его семьи“ [2]). Саме представником ось цієї групи жилих будинків тодішнього Харкова, що про них ми мали відомості лиш на підставі літературних даних та з малюнків на загальних видах міста, і є будинок „прапорщика Ивана Топчия“. Другий кресленик [3]), що дійшов до нас без титульного напису і з слідами накреслених олівцем переробок, хоч без застереження й не можна завести його до кола пам'яток, які відбивають будівництво власне Харкова тої доби, проте, коли визнати зо мною, що він належить до праць Ярославського, розглянути його тут не буде методологічною помилкою. Видимо, судячи з наявності переробок олівцем, рисунок не дістав титульного напису тому, що не був призначений до виконання в натурі. Як таку, цю працю, що лишилася в теці художника, заводимо до кола инших рисунків, які безперечно належать Харкову, тому, що вона вийшла з рук харківського архітекта і, разом з будинком І. Топчія, заводить нас у коло його художніх навичок і задумів. Порівнюючи ці рисунки з тим образом, у який вилився ампір на початку XIX в. у Петербурзі й Москві, не можна не зазначити того „провінціялізму“, що позначився на обох творах Ярославського.

Особливо це впадає в очі в порівнюючи видатній своїм завданням фасаді будинку на два з половиною поверхи. А втім саме „провінціяльність“ нашого архітекта і спричиняється до особливої цікавости тим, що воскрешає образ старого Харкова того ще часу, коли моди північних столиць перехо-

---

ному аркуші художник, як це видно з переробок олівцем, хотів зробити ці пілястри ще нижчими й ширшими); 3) мало не тотожне оздоблення цокольної частини обох будинків, подібних і профілями, і розміщенням вікон у напів-підвалі, а також і стосунок цього цоколя до першого поверху; 4) обробка вузьких поземних частин над першим поверхом невеликими чотирикутніми заглибинами над вікнами (в будинку Топчія тільки над трьома середніми) та инші, також маніра виконання, як, напр., однакова товщина ліній окреслення обох надвірних вертикалей фасади й відзначення потовщенням тіньового [правого] боку лиш на пілястрах; „мальовнича“, виконана нюансованими плямами, одмивка корпусу будівлі, протиставлена гладенькій, з тіньовим одтушуванням, одмивці даху; спосіб приміщення внизу приписної „землі“ та инше.

[1]) Див. 5 примітку на ст. 389.

[2]) *Б.* і *М.* II, ст. 31.

[3]) Розмір аркуша 27,4 × 21,9 см.; цілість — зовсім завдовольняюча, аркуш лиш надірваний на горішньому березі й по краях обшарпаний. На рис. на ст. 392 знимок не цілого аркуша, а тільки кресленика, щоб збільшити розмір репродукції. Обидва рисунки виконано за фотографіями С. С. Савченка (Харків). Папір кресленика схожий з аркушем будинку Топчія, але без філіграни, інв. МУМХ'у № 5374.

дили на Слобожанщину, як кажуть, „з чуток“, переломлюючися в творчості місцевого будівничого. Ця творчість, проти праць Чернишова, звичайно, не так витримана й сувора, але коли останні, в наведених угорі зразках, так щільно прилягають до течії шаблону, який вже укладавсь, то в кресленнях Ярославського перед нами продукти тої місцевої культури, що оформлювалася в краю, який перероджувавсь на живому ще спадковому звязку з добою козачого Харкова з його колегіумом та новододатковими класами.

Д. В. АНТОНОВИЧ. –
Проф. Укр. Ун-ту в Празі.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СТАРОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ.

Відколи було захитано, або й зовсім відкинуто тезу про походження на українських землях старого мурованого будівництва безпосередньо з Царгороду, дослідники почали шукати осередків, з яких-би могли прийти до нас перші будівничі, по инших землях: називалося Херсонес Таврійський, Болгарію (чи взагалі Балкани), Кавказ (або Закавказзя), то-що. Але жадна з пізніших теорій, зрештою, не вийшла із стадії більше або менше правдоподібної гіпотези, на захист якої можна, безперечно, навести певне число вірогатних доводів, але в кожній з яких також безперечно гніздяться слабші й менше ймовірні моменти. Облишаючи розгляд кожної із згаданих гіпотез, що-до їхньої аргументованої сили чи слабости, уважаємо за не зайве, як вступ до такої праці, спробувати встановити, що власне на українські землі в мистецтві будування було принесено з чужих країн: техніку мурованого будування, чи план мурованої будівлі, чи нарешті уміння мистецьки виконати принесений і засвоєний план? Цю спробу тепер можливо намагатися зробити тільки що-до церковного будівництва, бо останки мурованого будівництва світського з найдавніших часів на українських землях такі незначні, або краще мовити, так мало досліджені, що з ними важко було-б тепер оперувати.

Навпаки, останки старого церковного будівництва в Наддніпрянщині, по обох боках Дніпра і Десни, а також на Волині і в Західніх українських землях остільки численні і до нашого часу збереглися почасти так порівнюючи добре, що подекуди дають можливість судити з їхніх фундаментів про план будівлі і спосіб його виконання. Отож, здається, можна, без великого риску впасти в блуд, спробувати зробити на підставі їх деякі сталі висновки.

Що-до плану наших церков на українських землях від Задніпров'я до Галицької землі включно, то, нараховуючи десятками старі муровані церкви, або їхні руїни, або, нарешті, їхні фундаменти, ми мусимо сконстатувати в церковному плані їхню незвичайну одноманітність. Всі вони здебільша виявляють план трьохнавної базиліки короткої, иноді дуже короткої, иноді остільки короткої, що поперечник трьох вузьких нав до громади буває довший, ніж довжина кожної нави; кінчиться кожна нава на схід півкруглою абсидою, а побіля абсид всі три нави пересікаються навою поперечною, яка своєю високістю й шириною відповідає до центральної продовженої нави; на місці пересічення поперечної нави, чи трансепта, середньою повздовжною навою підноситься барабан з куполою, котра є вища точка церкви. Оскільки

ця купола виситься, при значному покоротшенню довжини нав, недалеко від середини церкви, часто дослідники вважають план старих церков на українських землях за центральний. Але виміри планів показують, що трохи та не ніколи ця найвища і найбільша, коли вона не одинока, купола не міститься в геометричному центрі будівлі, але завсіди перед головною вівтарною абсидою. Зрештою, що вважати старі церкви за центральні є помилка, свідчить ще більше ніж геометричний вимір цих церков, те враження, яке справляє внутрішність церкви на того, хто входить. В церкві центральній увагу завсіди притягується вгору до центру, до куполи, до найвищих точок церкви. Навпаки в будівлях базилікальних всім ритмом архітектонічних ліній увагу того, хто входить, притягується вперед, до абсиди, до вівтаря, де провадяться головні моменти ритуалу. Центральна, з куполою посередині, будівля справляє настрій спокійного прояснінння, навпаки базилікальна справляє враження таємничости, а при значній видовженості базиліки — навіть екзальтації. Коли підвищеної куполи перед вівтарем не видно при вході, а вона несподівано відкривається, коли наближатися до головного вівтаря, то це тільки збільшує і підкреслює завдання враження від базиліки. Що в більших церквах на українських землях високої куполи при вході до церкви не видно, а вона відкривається зорові тільки, коли наближатися до вівтаря, ніби свідчить, що ефекти центральности заложення не були свідомим завданням будівничих.

В західніх землях Европи часто поруч з великими базиліками ставили і центральні, иноді чималі на розміри церкви, при чому базиліки були для літургійного ритуалу з його головним моментом — тайною евхаристії, для чого входило у завдання будівничих піднести настрій присутніх до певної екзальтації, а поруч з ними ставили центральні церкви на честь Івана Хрестителя, так звані баптистерії, для обряду охрещення. Звичай ставити баптистерії був і на Україні, як про це свідчать церковці Івана Хрестителя біля великої Лаврської церкви, або побіля церкви Михайлівського манастиря. Але цікаво, що і ці маленькі церковці-баптистерії теж не були центральні, а повторювали в зменшеному вигляді звичайний план більшої церкви; так очевидячки завдання центральности були далекі для будівничих.

Отже, план старих церков на українських землях був загально одноманітний. Відступлення від цього плану, як церква Софії в Київі з п'ятьма навами, або менші церкви-каплиці з одною абсидою в Переяславі, Чернігові, то-що (до речі ці останні мало досліджені), такі нечисленні й модифікації їх що-до загального прийнятого плану такі незначні, що вони, як вийняток, тільки зміцнюють загальне правило; тим більше, що Софія київська ускладняє, а инші малі церковці спрощують один і той в основі архітектурний план. Ті випадки, коли церкви ніби не відповідають до цього плану, як фундаменти церкви Іллі в Галичу, або церква в Горянах біля Ужгороду, ще не дають можливости оперти на них гіпотезу про існування на українських землях иншого плану, бо розкопини першої було переведено без належного наукового апарату і не доведено, що ті фундаменти суть рештки одночасової будівлі. Що-ж до церкви в Горянах, то там доведено, що дві частини церкви повстали зовсім у різних часах, і також не доведено, що

старшу частину її з самого початку призначалося на потреби культу. В кожнім разі із згаданими церквами справа стоїть так неясно, що на них годі базуватися для якихось загальних висновків. Зрештою місце знаходження цих пам'яток на крайньому заході українських земель, одної навіть за Карпатами, може пояснити їхню відмінність од загального плану випадковим пізнішим впливом сусідніх земель, впливом, який на Україні не мав ширшого розповсюдження.

Отже, важко змагатися проти того, що план мурованої церкви на українських землях в основі виявляє один тип, який протягом трьох віків (з X по XIII) порівнюючи дуже мало модифікувавсь. Цей факт уже сам по собі робить дуже імовірним припущення, що описаний угорі план церков прийшов на українські землі із сторони уже у викінченій і виробленій формі, й иншого плану мурованої церковної будівлі на українських землях правдоподібно не знали.

Але зовсім иншою справа стає, коли спробувати проаналізувати умілість виконання цього плану і технічне уміння самого майстерства будування, а також вживання будівельного матеріялу. З кожного з них поглядів ми спостерегаємо постійну еволюцію і невпинне протягом трьох віків технічне і мистецьке удосконалення.

Найстаріші київські церкви зраджують у кожнім разі якусь непристосованість і велику турботу, з якою майстрі приступали до виконання мурованої будівлі. Це виявлялося уже в тому, що будівничі не довіряли київському ґрунтові і як основу для будівлі заготовлювали цементову платформу, на якій уже виводили фундамента будівлі. Цю платформу заготовлювали, закладаючи дерев'яний зруб, який заливали цементом. Правда, на ділі таке підготовлення було для будівлі нещасливе, бо дерево в цементі досить скоро зотлівало і в платформі під тягарем мурованої будівлі повставали порожні місця, завдяки яким, як це було з Десятинною церквою, такі будівлі і завалювалися. Таке непрактичне і по суті непотрібне та дороге підготовлення ґрунту прихильники думки про походження нашої старої архітектури із Закавказзя пояснюють або аналогією з подібним заготовленням ґрунту по деяких околицях Закавказзя, або тим, що тамтешні майстрі, звикши будувати на скельній кам'яній основі, мусіли собі і в Київі утворити відповідний сурогат скелі. Таке пояснінння цього, в кожнім разі не широко практикованого способу, свідчить про значний дотеп дослідувачів і на нього не можна не вважати; а тимчасом воно ще стоїть в стадії припущення, а не доведеного факту. Висновок, як непомильний, із даного факту можна зробити з певністю тільки той, що муроване будування на місці ще не мало своїх вироблених традицій і довшої вправи, а до виведення перших будівель приступали з підрищеною обережністю, яка саме і давала лихі наслідки. Важко думати, щоб будівничі ціх будівель заготовлювали такі дорогі непотрібні і непрактичні платформи, якби попередня практика мурованого будівництва на місці довела, що без них можна добре обійтися. Що ці платформи виводилося з цементу, яким заливалося дерев'яні зруби, свідчить до речи, що дерев'яне будівництво зрубами на місці було річ уживана й знана.

Отже практика заготовлювання ґрунту та закладання фундаментів удосконалювалася на місці, а не була чимсь готовим, принесеним зовні. Що-до матеріялу мурованого будівництва, то в ньому також заходить постійна зміна і, можна сказати, удосконалення. В найстарших будівлях головний матеріял будування являє собою цемент. З огляду на дорогу вартість такого матеріялу, силкуються його удешевити, додаючи до нього каміння, а цегла, як будівельний матеріял, не відограє самостійної ролі, а вживається її тільки на згладжування і вирівнювання ярусів, чи краще сказати шарів, веденої вгору кладки. Цемент, що правда,— прекрасно зготований, але тим більше є дорогий, як матеріял на будування; тому немає нічого дивного, що при розвитку будування його мусів заступити инший будівельний матеріял. І справді в XII віці характерний матеріял на будування є вже цегла, а цемент уже відограє свою природню ролю матеріялу звязуючого, що скріплює цеглину до цеглини. Нарешті, в XIII віці, правда уже в західніх українських землях, як будівельний матеріял, зустрічаємо шляхетніший і на місці можливо не дуже дорожчий матеріял — камінь. Отже, що-до матеріялу будівель на українських землях, то ми на місці спостерегаємо постійну еволюцію і постійне удосконалення[1]).

Постійно на місці удосконалюючи техніку будування та матеріял, будівничі все-ж протягом трьох віків плану будівлі трималися традиційного, раз прийнятого, досить мало його модифікуючи. Але що-до виконання цього традиційного плану, то еволюція помічається також вельми значна. Старіші церкви, в своїх планах, як Десятинна церква у Київі, і навіть така, безперечно як на свій час що-до проекту та виконання видатна будівля, як київська Софія, вражають диспропорцією між шириною центральної нави, порівнючи широкої, і сусідніми бічними непомірно вузькими, так що в порівнянні до центральної досить широкої нави ці останні виглядають як вузькі коридори. Це, розуміється, пояснюється тим, що непевні за склепіння центральної нави будівничі вважали за потрібне близько між собою здвигнутими краями бічних нав і вузьким над ними склепінням зміцнити підпори порівнюючи широкого склепіння центральної нави. На планах церков XII віку вже такої диспропорції між середньою навою і бічними ми не бачимо; видно будівничі виводять склепіння далеко упевненіш і їхній поземний план вільніший, менш скутий непевністю що-до підтримання склепінь, але певної свободи, легкости й вільних пропорцій ці плани доходять в XIII віці в будівлях з каменю, як це видно хоч-би з планів церков у Галичу, Володимирі на Волині, і в церкві Василя в Овручу. Що-до останньої церкви, то, розуміється, можна говорити тільки про її план, а що-до самої будови, то вона не відповідає колишній дійсності, являючи собою наслідок творчости XX віку, в основу якої безпідставно взято наслідування сучасних будівель ростово-суздальських, з якими, мабуть, наші романського стилю церкви Галича, Холма й Волини мали дуже мало спільного.

---

[1]) В деяких місцевостях по-за Україною, наприклад, на півночі у Ільменських Слов'ян, будівлі з цементу датується як пізніші супроти тамтешніх будівель з цегли.

Отже, в питанні про походження нашого старого мурованого церковного будівництва треба шукати, звідки було запозичено чи принесено на українські землі план мурованої церкви, який протягом трьох віків зостається для українського будівництва типовим. Що-ж до техніки будування і мистецького виконання, то, здається, можна думати, що вони еволюціонували і чималою мірою вироблялися та удосконалювалися на місці.

Нарешті, що-до мистецького стилю мурованих церков, то здається, старіші церкви Наддніпрянщини зраджують стиль переходовий од візантійського до романського, або візантійський романізований, а церкви пізніші в північно-західніх українських землях зраджують стиль романський; себ-то з погляду стильового на українських землях ми маємо процес, який хоч переходить із запізненням, але є аналогічний до західньої і центральної Европи.

Ф. Л. ЕРНСТ.

ВИДИ КИЇВА СЕРЕДИНИ XIX ВІКУ, ЩО ЇХ ПИСАВ ХУДОЖНИК ГРОТЕ.

Матеріяли, що фіксують стан та зовнішній вигляд будь-якого великого міста в різні доби його існування, давно вже скрізь стали за об'єкт інтересу наукового й громадського. Збирають їх і студіюють і в найстаршім культурнім осередку нашого Союзу — Київі — збирають і приватні колекціонери, і державні установи. Величенький матеріял, зібраний у Відділі „Старого Київа" при Всеукраїнськім Історичнім Музеї ім. Шевченка енергією невеликої купки людей, на копійчані кошти, — свідчить про те, як багато ще можна зібрати, яке широке поле праці ще перед нами, як пекуча тепер потреба утворити, нарешті, на зразок більшости великих міст Европи, й почасти Союзу — муніципальний Музей Старого Київа.

На жаль, на справу цю звернуто все ще надто малу увагу [1]). А тимчасом, дуже цінні матеріяли розпорошені по найнесподіваніших місцях, гинуть недосліджені—як загинула підчас революції чудесна серія акварелей з крайовидами Київа в садибі „Очкин" Судієнків коло Новгороду Сіверського. Тепер ще можна зібрати багато чого такого, чого не збереш через кілька років. За невеличку ілюстрацію до цього може стати оця наша коротенька замітка.

Авторові цих рядків, працюючи 1922 року в ленінградськім Державнім Ермітажі, довелося випадково побачити у сховищах відділу малюнків невеличку акварелю й одразу пізнати в ній крайовид Київа, писаний з боку Оболони чи Щекавиці. На першім плані — численні будинки, церкви, манастирі й сади густозаселеного Подолу, праворуч — гора Кисилівка, за нею — вали й церкви Старого Київа. Всі будови незвичайно старанно виписані, з точно зазначеними архітектурними особливостями. Особливо звертали увагу цікаві будинки в районі Житнього базару, що давно вже зникли, та великий будинок на майдані посеред Подолу, з чудесним класичним портиком — будинок Назарія Сухоти, де рр. 1838—1877 містивсь магістрат, цілком перебудований

---

[1]) Ще 1911 року проф. Линниченко пропагував на сторінках київських газет утворення спеціяльного „Музею міста Київа", але ідея ця, протягом 16-ти років, ані мало не наблизилася до свого здійснення. Навіть молода Одеса далеко випередила нас, одвівши під „Стару Одесу" дев'ять заль свого Художнього Музею. Що-ж до Всеукраїнського Історичного Музею, то він має такий обмежений штат співробітників, що позбавлений навіть змоги запросити спеціяльного завідувача Відділу Старого Київа. Відділ цей поповнюється й виучується виключно силами инших відділів, не має відповідного своїм розмірам й значінню помешкання й потрібує кращого упорядкування.

року 1878, коли його пристосовано під подільську хлоп'ячу гімназію [1]). Цінність малюнку тим більша, що як-раз з цього боку Поділ малювалося й фотографувалося дуже рідко [2]).

Акварела мала підпис художника Grothe й при позверховім огляді датувалося її приблизно початком 1850-х років. Ім'я Гроте не траплялося доти дослідникам Київа. На великий жаль, дальше дослідження акварелі довелося відкласти до сприятливіших часів [3]).

На два инших крайовиди Київа пензля того-ж-таки Гроте я натрапив пізніш у протилежнім кінці Союзу — в Криму. В Гурзуфі, в будинку кол. генерала Раєвського, що відомий під назвою Пушкінського, у якійсь коморі, серед майна, що його склали місцеві музейні робітники й захопила курортна управа,—мені довелося знайти три великі картини, що їх у списку курортної управи вважалося за „Виды Севастополя", а справді були крайовидами Київа середини минулого віку. Два з них мали підпис уже відомого нам художника Гроте, третій — М. Сажіна — відомого приятеля Шевченкового, який покинув нам цілу серію найцінніших крайовидів Київа 1840-х років [4]).

Перший з малюнків Гроте, датований 1849 роком, дає крайовид Київа з лівого берега Дніпра, з місцевости пізнішого ланцюгового мосту — мабуть на початку робіт, коли його будувалося. На переднім плані, на лівім березі — група салдатів у формі миколаївських часів, кибитки, халупи. За ними — Дніпро, подалі — нагірній правий берег з Лаврою, Військовим собором; праворуч у далечині видно Поділ. Манірою письма цей малюнок чимало відрізняється від згаданої вгорі акварелі — це великий (мало не метр завширшки) образ, писаний на полотні олійними фарбами, виконаний в насичених, темнуватих тонах, але також з точним зарисуванням архітектурних деталів.

Друге полотно — приблизно того-ж-таки розміру — малює берегові схили до Дніпра коло Печерського, в місцевості Микільського взвозу. Ліворуч — схили гори, праворуч — Дніпро й укритий лозами Труханів острів, в далені — Поділ. Найбільшу цікавість зосереджує наш майстер на групі військових, в трикутних капелюхах з плюмажами, що стоять коло військових яток, на групах салдатів та грабарів. В одного з останніх вирвалася з рук тачка й летить до долу з гори. На Подолі, не вважаючи на далечінь, видно окремі будови — церкви, гостинний двір. Без сумніву, сюжет цього малюнку —

---

[1]) Порівн. Ф. Ернст, Контракти та контрактовий будинок у Київі 1798 — 1923. Вид. У. А. Н., К. 1923, стор. 23, 73, 95.

[2]) У приватній збірці О. М. Сімзена єсть гарна фотографія 1860-х років також з цього боку.

[3]) Акварела цілком випадково потрапила до Ермітажу підчас революції з ленінградського музейного фонду й мала сигнатуру „И. О. Охр. 17410 по опис. 6 (дополн.) собран. 696". Адміністрація Відділу цілком погодилася на прохання автора цих рядків передати акварелю до її єдиного природнього й найдоцільнішого місця — до київського музею. На жаль, дирекція Ермітажу категорично висловилася проти видачі такої — здавалось-би — безконечно дрібної й зайвої для Ермітажу речи українському музеєві.

[4]) Див. Ф. Ернст, Контракти, К. 1923, додаток стор. II, III і д. та репродукцію. „Товкучого ринку" 1846 р. Гурзуфський малюнок Сажіна дає картину урочистої закладки Ланцюгового мосту в Київі й датований 1848 роком.

будування Микільського взвозу — соша до Ланцюгового мосту, що будувалася саме рр. 1848—1853. Він підписаний „Grothe 1850". Всі три, разом з Сажіновим, очевидячки належали якійсь особі, причетній до цих будівельних робіт й утворювали одну серію [1]). Разом з панорамами Києва коло переправи через Дніпро, що їх написав у 1840-х роках відомий В. Штернберг (одна з останніх знаходиться у Всеукраїнськім Історичнім Музеї імени Шевченка, друга — в Третяковській галереї) — вони гарно змальовують Дніпрові береги перед збудуванням постійного мосту й фіксують деякі цікаві етапи цього збудування [2]).

Року 1925 довелося нарешті натрапити й у самім Київі на малюнок Гроте, близький характером своїм до зазначених крайовидів Києва у Криму й придбати його для Історичного Музею [3]).

Це — крайовид на Дніпро, Поділ та Старий Київ із схилів кол. Царського саду. На переднім плані, ліворуч — прикрі, мальовничі схили саду, за ними — акуратно сплановані контури Володимирської горки, праворуч унизу — темно-блакитна поверхня Дніпра та вкритий темно-зеленими лозами Труханів острів. Як і допіру розглянуті, малюнок наш, не обмежуючись на завданнях чисто-пейзажних, дає й старанно змальовані архітектурні деталі, й жанрові сцени. За Володимирською горкою, за рядами її тополь, видко Михайлівський манастир, Десятинну, Трьохсвятську й Андріївську церкви та пожежну башту на тім місці, де пізніше стояв павільйон — звідки й донині розгортається найширший крайовид на Дніпрову й Хрещатицьку долини. Монументу кн. Володимирові ще немає — його збудовано трохи згодом й освячено року 1853. В далені видко Поділ з простою, як стріла, кол. Олександрівською вулицею та пильно змальованими будинками — церкви Різдва, гостинного двору, Набережного Миколи й приватного будинку на розі Набережно-Хрещатицької вулиці й Ігорівського завулку, з портиками й мезонінами. Собор Успіння, церкви Петропавлівську й Щекавицьку зазначено лиш загальними масами; від схованого за горою Флорівського манастиря видко тільки дзвіницю. Трохи дивує, що на малюнку немає відомого, дуже характерного для миколаївської доби, мурованого будинку поштової станції коло церкви Різдва — на місці її зазначено лиш якісь дерев'яні склепи, паркани [4]). Отже можливо, що бу-

[1]) Чи не був її власником будівник цієї соші, інж. С. С. Бобріщев-Пушкін, що був за начальника київської округи шляхів, будував також Береcть-Литовське шосе, київську залізницю й пізніше деякі порти Чорного моря? Див. його біографію в „Русск. Біогр. Словарѣ".

[2]) На жаль, придбати ці малюнки, шляхом обміну з кримськими музеями, досі не пощастило — протягом двох років Всеукр. Історичний Музей клопотавсь перед Головполітосвітою У. С. Р. Р. про дозвіл перевести обмін, але досі не отримав відповіди.

[3]) Інвентар Художнього Відділу № 1303. Полотно, олія, 75×103 см. Підпис: „Grothe 1851". Придбано воно від інж. Гурецького, але звідки воно походить — невідомо.

[4]) За відомостями М. Закревського, поштова контора з „відділом диліжансів" містилася, починаючи з 1820 років, у мурованім будинку на розі Олександрівської та Андріївської вулиць, а 1849 р. перейшла на Хрещатик, де відділ диліжансів містивсь у лівім флігелі т. зв. „старої пошти". Року 1865 відділ поштових екіпажів перенесено знову на Олександрівську вулицю на Поділ (Описаніе Кіева, М. 1868, стор. 723). Була й приватна „Контора первоначальнаго заведенія дилижансовъ и транспортовъ", що її відкрив

Гроте (Grothe). **Вид на Старий Київ, Поділ та Дніпро, 1851 року (олія). Всеукр. Істор. Музей ім. Шевченка.**

динок цей, так нерозривно звязаний в уяві старих киян з т. зв. „каретами Фельденкрайза“, що курсували київо-житомирською сошею, збудовано лиш у рр. 1850 — 1860, але безумовно за традиційним каноном, усталеним од значно ранішого часу.

Виконаний в насиченій, зелено-сине-жовтуватій гамі, пейзаж наш прикрашено й жанровими групами. Ось, на прикрих схилах саду, поважна дама в чепці й блакитній спідниці, з парасолею в руках, дивиться на двох своїх дітей, що збирають у траві квіти; подалі нянька в червонім, певно російського зразку, вбранні (мабуть з тих, що оберегали паничей та панночок од небезпеки місцевого прононсу) тримає за руку хлопця; за нею льокай у ліловій лівреї й циліндрі з позументом тримає накидку. Далі — ще групи людей, що мирно розмовляють або показують рукою на широкий крайовид. На взвозі до Подолу й на вулицях самого Подолу зазначено міньятюрні постаті людей, візників, підводи. На Дніпрі — плити, човни, парусовики й архаїчний пароплав.

Ще раз довелося мені надибати на твір нашого Гроте знову у новім місці — на цей раз у Москві, у грудні місяці 1925 року. Одбираючи у музейнім фонді Головнауки Р.С.Ф.С.Р. для Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка речі, що так чи инакше цікаві для України, я надибав на невеличкий пейзажик — знову підписаний Гроте й датований 1848 роком. Можливо, що писано його також у Київі, але це лиш шматочок якогось приватного садку чи панського парку. На стежці стоїть білий хорт — певно панський улюбленець; ліворуч — підніжжя якогось кам'яного стовпу чи обеліску, дерева й стежка, що йде в глибину садка. Цей невеличкий етюдик, виконаний в жовто-зеленій гамі, що її вподобав наш майстер, знаходиться нині також у київськім музеї [1]).

Хто-ж такий Гроте? Коли він перебував у Київі? Чи не покинув він ще малюнків, що так гарно зберегають для нас обличчя Київа середини минулого віку?

Часткову відповідь на перші два питання дає офіційна історія київського інституту шляхетних панянок, що її склав колишній інспектор її М. М. Захарченко, з нагоди святкування 50-ти річного юбілею інституту. Серед списків службового персоналу інституту за перші п'ядесять років його існування ми знаходимо тут також й список навчителів, що викладали малювання, і серед них ім'я Гроте. Згідно з цими офіційними відомостями, Гроте викладав в інституті малювання рр. 1850 — 1854 [2]). Хоч які короткі й сухі ці дані — все-ж вони одразу конкретизують постать невідомого нам досі майстра, ставлять її у певні рамці — хронологічні й локальні. На жаль,

колишній київський війт Кисилівський у своему власному будинку року 1835 (Див. А. Мердеръ, Кіевская контора первоначальнаго заведенія дилижансовъ и транспортовъ. Кіев. Стар. 1903, декабрь, стор. 134). Будинок цей (коло контрактового дому, пізніше Шварцмана) погорів 1919 року й комгосп розібрав його на цеглу року 1925.

[1]) Інв. Худ. Від. Всеукр. Істор. Музею, № 1384. Картон, ол. фарби, 21 × 25 см. Підпис: „Grotte 848 November“. Походить з величезної збірки картин М. П. Фабріціуса (коло 400 картин). Він заповів її Київу, проте вона потрапила 1915 р. до Рум'янцавського Музею, і звідти до Московського Музейного Фонду.

[2]) М. М. Захарченко, Исторія Кіевскаго Института Благородныхъ Дѣвицъ 1838 — 1888. Кіевъ 1889, стор. 117.

розшуки в архіві Інституту (він зберігсь і переховується в Історичнім Архіві ім. Антоновича) не дали нам докладнішіх відомостів, напр., „формулярного списку“ майстра, що цікавить нас.

Третє питання лишається відкрите, аж доки знайдено буде нові матеріяли — розпорошені, як ми бачили вгорі, по різних краях нашого Союзу. Проте невеличкий список відомих нам творів Гроте може збільшитися не тільки шляхом знайдення нового, невідомого досі матеріялу, але й шляхом докладнішого вивчення матеріялів уже раніш відомих.

Ще 1911 року до Історичного Музею ім. Шевченка надійшла подарована гр. Е. А. й М. А. Бреверн де-ла-Гарді величезна панорама Київа середини XIX в., що її написав невідомий художник [1]). Ця панорама, $4^1/_2$ метри завширшки, має вийняткову особливість і єдина у своїм роді для Київа — її мальовано з вікон чи з даху київського інституту шляхетних панянок по повному колі, навкруги всього будинку. Починається вона від кол. Царського саду й місця, де нині стоїть історичний музей, змальовує види на південь, на захід — Липки, Хрещатик, Нове Строєніе, повертає на Старий Київ, далі змальовує Володимирську горку, дає куточок Дніпра, знову кол. Царський сад й кінчається там, де повстав пізніше музей. Текст напису вгорі — „Панорама Кіева, снятая изъ Института Благородныхъ Дѣвицъ“, підтверджує точку зору художника. Лишаючи повний й докладний опис панорами доти, коли буде змога видати її всю в репродукціях великого розміру, зупинімося поки-що лиш на деяких її особливостях. Як уже зазначено, лівий бік панорами починається із змалювання горішньої частини кол. Царського саду й Олександрівської вулиці, починаючи з ґрунту теперішнього музею й будинку в садибі № 27, що існує донині [2]). Правіше змальовано передній інститутський двір з головним під'їздом, обсаджений струнками тополями. За виїздом з нього видно інститутські служби й будинок кол. державного банку з ефектним восьмиколонним портиком [3]). Далі праворуч іде схил Інститутської вулиці вниз; по той бік її (на місці теперішніх садиб №№ 22—24) видко чудесний старосвітський будиночок з чотириколонним портиком, що давно вже щез без сліду. По вулиці марширують салдати. Ще далі праворуч, через чавунну огорожу садиби інституту (пізніш її замінив глухий дерев'яний паркан) видко величезний сад з глибокими балками, густими деревами, штучними терасами, стежками. Це — старий, т. зв. Мерінгівський (власність проф. Мерінга), сад, що колись займав більшу ча-

[1]). Див. „Отчетъ Кіевск. Художеств. Промышл. и Научн. Музея имп. Г. Им. Н. А. за 1911 г.“, К. 1912, стор. 11. — Порівн. „Жизнь и Искусство“, К. 1914, № 1, стаття „Старый Кіевъ“. Виконано її на восьми пильно підклеєних один до одного аркушах паперу. Розмір панорами — 45 × 453 см.

[2]) Належав у половині XIX в. одному з київських шляхетських маршалків, далі д-рові М. Мандельштамові, пізніше кн. Радзивілові. Нині тут Окрземвідділ.

[3]) Будинок цей (поруч з нинішнім Держбанком) було збудовано бл. р. 1845 спочатку для „дворянської комісії“, але вже починаючи з р. 1847 тут містилася київська контора державного банку. Гарну фотографію його в первіснім вигляді (до варварської переробки підчас збудування сучасного держбанку) див. у виданні: „Кіевъ и Университетъ св. Владиміра при И. Николаѣ I“, К. 1896, стор. 30—31.

Гроте (?). Панорама Києва з будинку кол. Інституту шляхетних панянок коло 1851 р. Деталь. Вид у бік Липок. (Аквар.). Всеукр. Історичн. Музей ім. Шевченка.

стину ґрунтів між Хрещатиком, Лютеранською, Банковою й Інститутською вулицями, де були й ставок, і оранжерії, й т. ин. За ним, на горі, видко стару дерев'яну лютеранську кірху, що стояла на місці сучасної, збудованої рр. 1855—1857 [1]), й великий панський будинок, відомий донині під назвою „Сулимівки" від колишніх своїх власників Сулим — з ефектним портиком та трикутним фронтоном. Знову далі, праворуч, видко частину Хрещатика й „Нового Строєнія", де мало не самотньо серед поля й рідких будиночків здіймається будинок університету, покрашений уже тоді темною охрою чи в червоний тон [2]). На Хрещатику видко будинок т. зв. Старої Пошти з фліґелями [3]), й двохповерховий будинок Ейсмана на розі кол. думського майдану. Вся місцевість поміж кол. Хрещатиком, Фундукліївською й Володимирською вулицями ще являє собою мало не чисте поле, без жадних будівель — за вийнятком лиш деяких по фронту вулиці. Також самотньо серед поля здіймається й Золота Брама, і на схилі до пізнішого думського майдану — дерев'яна пожежна вежа.

На центральнім майдані, де пізніше будовано було думу (що нині Окрвиконком), б'є посередині фонтан; ліворуч видко торгові ряди, багато вуличного руху, візники, запряжені цугом екіпажі, піші. Видко будинок на розі Хрещатицького завулку (тоді — „Козиного болота") № 1 [4]), Мало-Житомирської № 2 й Костьольної [5]). Особливо звертає увагу оригінальне змалювання будинку „дворянського зібрання" [6]) — представленого у вигляді кубу із стін, але без даху. Це допомагає нам приблизно датувати наш малюнок роком 1851 [7]). За дворянським зібранням ідуть уздовж Хрещатика три трьохповерхові будинки — серед них будинок кол. А. М. Миклашевського, що його збудував А. В. Беретті [8]). Вгорі над майданом видко мальовничий комплекс будівель кол. Софіївського манастиря (детально змальовані бані собору, бурса, кол. трапезна, мітрополичий будинок, в'їзна брама, консисторія, дзвіниця) й Георгіївська церква в її тодішнім вигляді. Дзвіницю Софійську змальовано ще без четвертого поверху, надбудову якого закінчено наприкінці року 1852 [9]). Правіше від

---

[1]) Малюнок старої кірхи вміщено у книзі N. Neese, Geschichte der Evangelisch-lutherischen Kirche und Gemeinde in Kiew. K. 1882, S. 24—25.

[2]) Це найстаріше відоме мені вображення університету з зазначенням кольору стін. Питання про первісне фарбування цього будинку гостро повстало влітку 1926 р., коли адміністрація ІНО вирішила фарбувати його в сірий тон. Комісія, що її скликав Всеукр. Археол. Комітет та Краєва Інспектура для Охор. Пам. Культури, встановила, що сучасний червоняй тон датується прибл. з 1850-х рр., а первісний — встановити не пощастило. Тому відновлено було старий червоний.

[3]) Колись будинок дідича О. Головинського, з 1849 р. — поштова контора.

[4]) Гарний двохповерховий ампірний будинок, що згорів у грудні м. 1921 року.

[5]) Останні два існують донині.

[6]) Хрещатик № 16. Нині будинок робітників освіти.

[7]) Будинок почали будувати року 1851 (Иконниковъ, Кіевъ въ 1654—1855 г.г., К. 1904, стор. 196).

[8]) По Хрещатику № 12, донині цілий, з цінними архітектурними деталями.

[9]) П. Лебединцевъ, Возобновленіе Кіево-Софійскаго собора въ 1843—1853 годахъ. Труды Кіевск. Духовн. Акад. 1878, т. IV, стор. 518.

Гроте (?). Панорама Київа з будинку кол. Інституту шляхетних панянок. Близько 1851 р. Деталь. Вид у бік кол. Хрещатика й Старого Київа. (Аквар.). Всеукр. Історичн. Музей ім. Шевченка.

них, там, де тепер Троїцький завулок, видко дерев'яну Троїцьку церкву [1]), ще далі праворуч — коло тодішнього будинку пожежної команди — видно бані дерев'яної Златоустівської церкви [2]). Будинка пізніших „Присутственных мест", на Софійськім майдані ще немає — його збудовано вже рр. 1854—1857 [3]). Одна з найцікавіших частин нашої панорами є виображення старого київського театру на початку Хрещатику; будинок цей було знесено року 1856 [4]). За ним, на горі, видко Старий Костьол, Михайлівський манастир, Десятинну та Андріївську церкви, спланованої схили Володимирської горки й пожежну каланчу на ній [5]). Перед театром іде тодішній театральний майдан (пізніше — „царська площа"), далі йде взвіз до Подолу, в далені видко блакитний Дніпро з пароплавом такого-ж-таки типу, як ми вже бачили вгорі на однім з київських малюнків Гроте. Місце пізнішого „Купецького" (нині Пролетарського) саду акуратно розпланованого й оздоблено клумбами; очевидячки воно ще становило на ті часи одну нерозривну частину з великим Царським (нині Першотравенським) садом; не було також і тої, пізніше незґрабно забудованої та забрудненої частини його, що ще недавно мала назву „минеральных вод" [6]). Кол. Царський сад має на панорамі більш подібний до саду вигляд, ніж пізніше, коли його забудували й будовами для водопостачання, й кафешантанами, й оперетками, й публічною бібліотекою. Видно лиш будинок палацової оранжерії, відомої пізніше під назвою „садівництва Весера" [7]). На місці пізнішої Петрівської алеї й „Шато де флер" видно численні клумби й алеї. Вздовж Олександрівської вулиці (нині вул. Революції) зазначено будинки, що пізніше належали Зайцеву (де була міська станція М. К. В. заліз-

---

[1]) Це — мало не єдине зображення цікавої дерев'яної будівлі, знищеної 1858 року. Порівн. Ф. Ернст, Деревляна Златоустівська церква на Старому Київі. Збірник Секції Мистецтв Україн. Науков. Т-ва у Київі, К. 1921, стор. 78.

[2]) Знищена на початку рр. 1870-х. Порівн. Ф. Ернст, op. cit., стор. 78.

[3]) В. Иконниковъ, Кіевъ 1654—1855, К. 1904, стор. 158.

[4]) Малюнок цей докладно проаналізував недавно небіжчик Д. М. Щербаківський у своєму цінному досліді „Перший театральний будинок у Київі" („Київ та його околиця" п. ред. акад. М. С. Грушевського, К. 1926, стор. 320—323, з малюнком деталі).

[5]) Спланування Володимирської горки було закінчено 1849 року (Див.: Въ память освященія собора св. Владиміра и открытія памятника имп. Никол. I. Изд. В. Бублина, К. 1896, стор. 16).

[6]) „Заведеніе искусственныхъ минеральныхъ водъ" з курзалом т. и. знаходилося ще на ті часи (з 1834 р.) в царському палаці, на головнім корпусі якого перед тим згорів другий поверх (Закревскій, 277).

[7]) Будинок цей зазначено вже в сучаснім вигляді на плані Київа року 1780, що його недавно придбав Всеукр. Історичний Музей. Цілком можливо, що збудували його ще за часів Лизавети, одночасно з иншими палацовими будовами—тим більш, що за Катерини будівництво двірського відомства у Київі припинилося. Фасадні форми дають повні підстави віднести цей будинок до лизаветинської доби. На жаль, це нещастило з'ясувати лиш тоді, коли київський Комгосп вже розпочав (лютий м. 1927 р.) розбирати його на цеглу. Не вважаючи на протести Київської Краєвої Інспектури для Охорони Пам'яток Культури, розборку провадилося таким хутким темпом, що доки дійшов наказ ОВК припинити роботу — половину будинку було вже зруйновано. Нині залишено тільки праве крило будинку.

ниці) [1]), й Судієнка (№ 43), що його пізніше перебудував один з Бродських у природнім для останнього стилі. Кінчається панорама праворуч, крім продовження саду, ще тим трикутним ґрунтом, на якім пізніше повстав Історичний Музей — ґрунтом, тоді також розпланованим доріжками й клумбами.

Хоч як це дивно, але зразково складена, безцінна для історика зовнішнього вигляду Київа, панорама не має підпису автора. Проте деякі дані дозволяють нам встановити ім'я невідомого досі майстра. Самий факт виконання панорами з будинку інституту шляхетних панянок — установи, по самій суті своїй наглухо закритій для сторонніх — наводить на думку, що автор її був своєю людиною в цім інституті. Такою людиною був, звичайно, в першу чергу місцевий навчитель малювання. Приблизна дата панорами — 1851 рік — допомагає нам встановити його ім'я, коли ми пригадаємо, що за навчителя малювання у 1850—1854 роках був як-раз відомий нам Гроте. Перелічені вгорі крайовиди Київа, виконані Гроте, аквареллю й олією, у 1848—1850-х роках, з таким саме точним, любовним змалюванням архітектурних деталів, з внесенням дрібних, але завсіди цікавих жанрових подробиць — стверджують ще більше цю думку. Можна було-б, звичайно, сперечатися, що техніка виконання самого пейзажу на панорамі не сходиться з манірою розглянутих угорі видів дніпрового узгір'я, але це треба віднести на кошт иншого матеріялу (акварелі) й розгортання виду на цілу панораму. Що Гроте не цурався акварелі — свідчить його ермітажний малюнок.

Стверджує нашу думку ще й та обставина, що родина гр. Бреверн-де-ла-Гарді, що подарували панораму музеєві 1911 року, також звязана була з інститутом — гр. Е. Я. де-ла-Гарді була у 1841 — 1851 роках (отже знову тоді, коли там викладав Гроте) за помічницю начальниці інституту [2]).

Нарешті, єсть у тому-ж-таки Історичному Музеї один нескінчений малюнок — вигляд інституту шляхетних панянок у Київі з боку Думського майдану, авторство якого, здається мені, можна також без особливого силування приписати Гроте. Малюнок цей був власністю тої-ж-таки родини Бреверн-де-ла-Гарді; вони подарували його, одночасно з панорамою, нашому музеєві [3]). На першім плані тут — думський майдан з фонтаном посередині, що б'є однаково з фонтаном на панорамі; за майданом, на гору здіймається обсаджена тополями Інститутська вулиця, над нею, на горі, величезний будинок самого інституту. Загальні маси будівель, групи дерев, топографічні особливості — схо-

---

[1]) Нині по вул. Революції № 49. За спогадами П. Г. Лебединцева, в цьому будинку року 1835 було відкрито 2-гу київську гімназію („Кіевъ за 60 лѣтъ передъ симъ". Чтенія въ Церк. Истор. и Археол. О-вѣ при К. Дух. Акад., в. X, К. 1910, стор. 24).

[2]) М. М. Захарченко, Исторія кіевскаго Институт. Благор. Дѣвицъ. 1838 — 1888 К. 1889, стор. 113.

[3]) Див. Отчетъ Кіев. Худ. Пром. Музея им. Г. Имп. Н. А. за 1911 г., К. 1912, стор. 11. Малюнок цей, з написом „Институтъ Благородныхъ Дѣвицъ въ Кіевѣ", переховується у Відділі Старого Київа, виконано його олівцем на папері, розміром 41 × 60 см.

дяться з панорамою. Час виконання — також без сумніву дуже близький до неї. Отже, цілком можливо, що до акварельних та олійних творів нашого художника, що їх ми знайшли, можна приєднати ще й цей малюнок.

Сподіваймося, що всі твори Гроте, яких ще не знищив час або несвідома людська рука, колись об'єднаються всі на стінах майбутнього Музею Міста Київа.

П. Н. ЛОЗІЄВ.

Е. ФІТЦДЖЕРОЛДІВ ПЕРЕКЛАД РОБАЙЯТІВ ОМАРА ХЕЙЯМА ТА ПРИЧИНИ ЙОГО УСПІХУ.

Ім'я Омара Хейяма (Абуль-Фатх Омар бен Ібрагім Хейям), царя „робаі", відоме всім і кожному в культурнім світі. На Заході існують навіть „Omer Khayyam's Clubs", де спеціяльно вивчають ідеї поета, тлумачать неясне в них, пишуть до його писань конкорданції[1]).

Згадаймо-ж, хоча-б у коротких рисах, життя славетнього поета, уявімо його світогляд.

Мало біографічних відомостів у нашому розпорядженні. Року, приблизно, 1040 народився Хейям, може трохи раніш, може й пізніш; — біля Нішапуру, в його околицях. Батьки, кажуть, були ремісники — ткачі шатрів. От того й ім'я йому — Хейям: ткач шатрів. А може й инакше. Бо й Фирдовсій, Хафиз, Низам-оль-Мольк теж були імена, і ці імена були не власні їх носителів, а прізвиська, що набули потім всіх ознак власного йменння. А Омар Хейям був дуже і дуже скромна людина.

Відомо, що Хейям був не тільки поет: він з науки багато чого знав, мав величезні здібності, пам'ять, що дивувала всіх. Був він член високої колегії для зреформування мусульманського календаря та запровадження нового літочислення, що потім набуло ім'я Джелял-ед-діна. Був він завідувач обсерваторії в Мерві, славетній математик, астроном, лікар, разом з тим філософ-поет. Всебічні глибокі знання, нахил до філософської думки, широко одкрили поетові двері до Меликшахового двору, дали поетові приязнь високих кіл, але природня скромність, відсутність нахилу до надбання матеріяльних благ, прагнення до тихого спокійного життя, без турбот і зайвої метушні, та правдивість тримали його в стороні од шахського палацу. Це давало можливість магнатам та ображеному духівництву безкарно виливати сліпу свою злість недалеких людей на поета, що бачив й одверто оцінював всі їх учинки.

Під тяжким обвинуваченням в єресі з боку ортодоксального духівництва, спасаючи власне життя, робить О. Хейям покутнього хаджа, а потім мовчить — замолює гріх щоденним намазом в мечеті. Нема друзів, — є вороги, зрадники.

А життя йде своїм шляхом. Поволі зникає руїна. Нові фарби кличуть поета. Мовчить, одсахнувсь од усіх.

Книги, знання... Ибн-Сіна. Останній день. Навколо невеличкий гурток однодумців... Сторінка з ибн-Сіни, прочитав, заклав зубочисткою прочитане,

---

[1]) J. R. Tutin, Concordance to Fitzgerald's translation of Rubâiyât. London 1900.

наче сказав: „тут я спинивсь“. Потім — напів-єретича хвала Творцеві, останній намаз. Кінець.

Кілька рукописів (більшість їх зникла) наукового характеру та купка листків з робаійятами — от усе, що лишилося на спомин. Помер співець, поет-філософ, єретик.

Таке життя Омара Хейяма.

Поетична спадщина Хейямова довгий час, мало не сім з половиною віків, невідома була так що й нікому на Заході. З легкої руки англійця Е. Фітцджеролда (1859 р.) вона тепер заволоділа настільки увагою всього культурного світу, що я не можу собі уявити людини, обізнаної з усесвітною літературою, щоб у нього в бібліотеці не було примірника робаійятів О. Хейяма. Досить згадати, що самих видань, присвячених тільки творам О. Хейяма, в каталозі Н'ю-Йоркської Публічної Бібліотеки (каталог 1915 р., стор. 85—87) позначено числом 50, а для всіх статей, як каже акад. А. Кримський, довелось-би одвести більш, ніж 200 сторінок, щоб умістити тільки їх назви[1]).

Відомий О. Хейям також і в нас, у СРСР: і в красному письменстві і в науці. Коли хто випадково й проминув варіяції російського поета Величка на Хейямові теми, або ніжні поетичні переклади І. Умова та А. Кримського, то напевно він стрічав незграбні, абсурдні віршовані робаійяти „виробу“ Румера чи Ганнибала — ремісників, а не поетів.

Робаійяти мусіли бути чимсь особливим, щоб імення О. Хейяма зробилося відомим скрізь. А що О. Хейям уславився через Е. Фітцджеролда, то подивімось, що мав Хейям і що дав Фітцджеролд, чи правдиво висвітлив Фітцджеролд поета-єретика.

Сміх життя, нетривалість молодого щастя та короткочасність його; хвилина життя й довге небуття, загадка смерти; розкоші природи, багацтва розкидані навколо на тлі хижацтва людини і справжнього „максимума“ людської потреби; іронія щастя, обман та насильство; справедливість і шукання вічної правди і бога, наприкінці — різкий протест: бога нема, все — дим, — от ті елементи, що з них сплітаються всі робаійяти О. Хейяма.

Омар Хейям був спадкоємцем тієї знаменитої спадщини, що припала на долю його од Абу-Са'іда бен Абуль Хайра (968—1049), ибн-Сіни (983—1037), твори якого читаючи так і помер поет; арабського поета-містика Абуль 'Аля Ма'аррійського (973—1057). Всіх їх перетравив Омар Хейям в горнилі високого поетичного чуття на тлі грецької філософії неоплатоників та сектантів-індусів, а потім виліпив висновок-погляд надхненим роба'і.

Життя поета, життя людини з безіменним горем, щастям і надіями в їх калейдоскопічнім русі, відбилося в робаійятах у природніх рисах та фарбах, у простих словах, зрозумілих серцю й розумові сірого люду. Ця простота робаійятів, одночасно їх глибина, дала їм той успіх в Європі. В результаті Омар Хейям — поет усього світу і в першу чергу перського народу.

'Алі Новруз, в передмові до Тусенівського видання робаійятів О. Хейяма, каже, що між великими поетами перської письменности цей поет займає ціл-

---

[1]) А. Кримський. Пальмове Гилля, ч. Ш, Київ, 1922, 133.

ком осібне місце. Са'дія—ми бачимо по всіх руках. Са'діїв „Ґюлистан" піде за абетку, по ній вчаться читати. На протязі віків деклямують по всіх кутках Ірану героїчні оповідання з „Шах-Наме". Хафиз панує над серцями. Хафизові газелі — найкращий вираз кохання, молодого чуття. Але твори поета з Нішапуру, додає 'Алі Новруз, одмінні цілком. Їх переслідують фанатики, як еретичі, на всякі способи перевертають та фальшують суфії, використовуючи їх. Правдивий Хейям живе тільки в думках та в серцях незалежного вищого інтелектом шару громади та на п'яному язиці у гульвіс. Це в Персії. А в Індії він мало не святий. В культурній Европі та в експансивній Америці— предмет культу, „Соломон-ворожбит".

Що до форми самих робаійятів [1]):

Сталева лаконічність, кристалева думка, абсолютна відсутність особистої тенденції або претенсії, одрубаність, разом з цим спаяність в цілому — все це наближує їх що-до форми та внутрішньої будови до барельєфу, накреслюючи певні шляхи перекладу їх. Кардинальна одміна між перською й нашою метрикою полягає в тому, що віршування в персів метричне, квантитативне, побудоване на правильному чергуванні коротких та довгих складів, незалежно од повсякденного наголосу слова; а теперішній метр український залежить од тонічного наголосу. Зрозуміло тому, що реконструкцію розмірів перської метрики в нашому вірші можна здебільша відкинути, як спробу невдалу цілком, неможливу [2]). До того ж мусулмансько-перська метрика — це арабська.

Щоб більше уявити психологію поетичної творчости Ірану, цікаво згадати, як ілюстрацію, таку чарівну легенду про початки перської поезії:

„Цар Беграм-Ґур, уславлений в історії й легендах, сидів одного разу біля ніг своєї коханої — красуні Диль-Арам. Говорив він їй про кохання своє, вона відповідала тим-же. Два серця билися в унісон. Одностайно співали й слова. Луною вторили однакові згуки. Так Персія почала поезію, ритм та риму" [3]).

Арабська метрика, що міцно пов'язана з іменнями Са'дія, Хафиза, Джамія, цих геніїв її, як бачимо, абсолютно не відповідає, та й не може відповідати духові перського народу, одмінного по крові од реалістів-арабів. Існуючі розміри перської просодії тільки випадок, літературна умовність, традиція, накинута арабським повоюванням, коли навіть і слово перське було довгий час в небутті, було замінено арабським.

Напів-апокрифічна „ода Аббаса із Мерва" на тріюмфальний в'їзд халіфа Ма'муна, сина Гарун ар-Рашіда, так нотує відродження національної перської поезії:

„Раніш од мене ще ніхто не казав таких віршів.
Мові парсійській було не до того.
І я вихваляю тебе нею, щоб через хвалу Тобі
Наріччя хвали стало красивіше, інше" [4]).

---

[1]) 4 півстишшя за формулою консонансів „а а б а" або „а а а а".

[2]) Е. Бертельс, Грамматика персидского языка, стор. 96, 97 (Лнг).

[3]) Дж. Дармстетер, Происхождение персидской поэзии — пер. Л. Жиркова, М. 1925.

[4]) Дж. Дармстетер, Происхождение персидской поэзии — пер. Л. Жиркова, стор. 11 — 12.

Після халіфа Ма'муна перська мова в поезії поволі відроджується, але арабська традиція, метрика, за відсутністю своєї перської на той час, залишається. І ця випадковість ще не мотив для перекладу творів Омара Хейяма у нас арабським метром.

Вдалі спроби пристосування розміру перського роба'і до нашого метру по духу подає А. Кримський низкою своїх перекладів із східніх поетів в збірничку „Пальмове Гилля", ч. III.

Що-до складу самих робайятів, я не стану відновлювати відому тут історію зростання збірок робайятів Омара Хейяма. Обмежуся тільки увагою, що ми не можемо покластися на оригінальність будь-якого рукопису поета. Ми не маємо оригіналу рукопису, а копії — вони включають все, що ім'я поетове в еволюційному процесі забуття та сили могло зібрати навколо себе. Збірки, що єсть, як показують ближчі досліди над ними, є не що як антології з робаійятів багатьох авторів, почасти відомих, почасти — ні, представників різних епох.

А втім, це абсолютно не шкодить загальній справі: частина збірки (ми маємо на оці «Бодлеяну») певно належить Омарові Хейямові; цю частину що-до духу та характеру ніяк не можна одділити од решти без глибокої наукової аналізи та перевірки літературатурних джерел. Робаійяти Омара Хейяма це один ланцюг, одна монолітна маса—портрет поета.

Що-ж являє собою переклад Е. Фітцджеролда, про який він сам писав у листі до Кауела (17 — IV — 1859 р.): „Мені здається, дуже мало на світі знайдеться людей, котрі-б стільки попрацювали, як я, над перекладом О. Хейяма" [1]).

Р. Вюлькер в „Історії англійської літератури" [2]) каже, що Фітдджеролдів Хейям дивує багацтвом думки, льотом фантазії, особливим лиском мови.

Прерафаеліт Данте Ґабріель Росеті тоді-ж-таки звернув на нього увагу, а згодом протагоніст Джон Раскин року 1863 пише ласкавого листа на ім'я анонімa-перекладача [3]).

Вирази „the translation is excellent", або „your Omar drew full-handed plaudits from our best in modern letters [4]), або спокійніше багато пізніш: „Фітцджеролдів переклад—гарний віршований переклад" [5]) і т. ин., бренять певним дисонансом, коли рівночасно Р. Ґарнет каже, що ці переклади являють „largely new works based on the nominal originals [6]), що вони — мініятюра, яка тільки нагадує поета О. Хейяма [7]).

Дуже цікаво одмітити й таку оцінку Е. Фітцджеролдового перекладу Омара Хейяма: „Поемы Фитцджерольда, вольно, своеобразно и чарующе воспроизводящие поезию О. Хейяма, приобревшие самостоятельную художественную

---

[1]) В. Жуковский, Странствующие четверостишия О. Хайяма. А. Кристенсен, Recherches sur les Robaiyat de'Omar Khayyam.

[2]) R. Wülker, Geschichte der englischen Literatur. 2 Aufl, II, 293.

[3]) Тенісон, Tiresias and other poems, 1885, ст. 3.

[4]) Як відомо, перше видання Хейямових робаійятів року 1859 було анонімне.

[5]) А. Кримський, Пальмове Гилля, ч. Ш, стор. 132.

[6]) R. Garnett, International Library of Famous Literature, Ш, 969.

[7]) „Страни Преглед", 1927, № 2: Фицджеролд и Хајам, — Ф. Бајрактаревић, ст. 114.

ценность, но в них... как в груди живут двеФауста, души, персидского мудреца Омера и английского современного поета“ [1]).

Я не хочу спинятися на занадто вже різких оцінках перекладу робаййятів, що йдуть з боку земляків поета — персів, або од тих, що дали собі охоту звіряти переклад з оригіналом. Слова „fausses variations de Fitz Gerald“ [2]) мимоволі примушують глибше вдатися в аналізу перекладу, простежити склад його. І от за скрупульозною „хемічною“ аналізою Херон-Еллена виявляється, що із 101 робайятів [3]), останньої (третьої) редакції перекладу 1879 року, тільки 49 перекладено „добре, вірно, гарна парафраза оригіналу“; 44 належить до розряду „composite quatrains“; 2 написано підо впливом тексту Ніколя; 2 — взагалі рефлекс перекладача й одбивають тільки дух оригіналу; 2 — виключно вплив знайомства Е. Фітцджеролда із східньою літературою, зокрема з Мантик-ут-тейр Аттара; наприкінці, 2 мають характер Хейямів, але написані більше підо впливом Хафиза. І цілком мусить бути зрозуміла їдка характеристика Е. Фітцджеролда, як перекладача, з боку Ф. Байрактаревича: „у сваком случају, сигурно је, да око пола Ф—их рубаија није у-опште ни потекло из једне извесне Хајамове, него су, како је горе изложено, састављене из двеју разних, или из почетка једне і краја друге, или су, најзад, у-опште из другога извора. Ни друга половина Фицджеролдових рубаійа није превод Хајамових, него само „верна и лепа парафраза“, како Херон Елен вели. Међутим, колико смо ми поредили енглески текст са персијским оригиналом, нама и ове парафразе изгледају много више лепе, него верне“ [4]).

Таким чином: „нама и ове парафразе (sic!) изгледају много више лепе, него верне“.

Вряд чи треба нам додавати ще свою оцінку.

Повірмо-ж „хемічному“ розкладові Херон Елена та перевірці його, яку зробив у „Страни Преглед“ Фехим Байрактаревич.

Багато з того, що на Сході з боку естетичного може бути і гарне й оригінальне, в нас на Заході може бути і, можливо, вважатиметься за ніякове, некрасиве, неприємне. Але не одкинеш і того, що Фітцджеролдів переклад робайятів Омара Хейяма — оригінальна вільна парафраза, а почасти інспірація на О. Хейяма, почасти це в своїй особі англієць Фітцджеролд. Року 1859 Е. Фітцджеролд перелицював Омара Хейяма за останньою англійською модою. Він позбавив поета ознак перса, зробив з нього типового англійця, і, з маркою „Made in London — New-York“, пустив гуляти по білому світу.

Чим же пояснити успіх перекладу?

Слава перекладу, його величезний успіх полягає в тому, що він справді добра парафраза, поетична. Форма, витриманість рими, милозгучність скла-

[1]) „Новый Восток“, № 1, Библиография, стор. 433—435: С. Вельтман, Омар Хаям — перевод О. Руммера. М. 1922.

[2]) F. Toussaint, Robaiyat de Omar Khayyam, Paris, стор. V,

[3]) Heron Allen: E. Fitzgerald's Rubaiyat of 'Omar Khayyam with their original Persian Sources, London. 1899. E. Browne, A Literary History of Persia, II, 258. Перше видання 1859 р. мало 75 робайятів; 2-ге видання р. 1868 було доведено числом до 110. 3-те видання, р. 1872, також 1879, після поправок мало вже 101 робайятів.

[4]) „Страни Преглед“, Ф. Бајрактаревић, Фицджерелд и Омер Хајам, стор. 110.

дових частин, простота при коротких реченнях справляють надзвичайне вражіння. Омара Хейяма перекладав поет, з тонкою душою, гарний стиліст.

До того-ж, поява Фітцджеролдового перекладу збігається з великою революцією в англо-саксонській літературі та мистецтві. Це — рух прерафаелітів. Ця подія „була значніша, ніж проста революція в ідеалі або в методах малювання. Це була одна з хвиль того могутнього потоку реакції, протесту та повстання, що їх наш вік завжди слав на зустріч всякому штучному авторитетові, всякій традиції, всяким умовностям, в якому-завгодно боці життя. З погляду соціяльного він прогремів, наче грім французької революції, і знайшов собі вираз у пізнішому поетичному русі, в Кольриджі, Шеллі та Китсі. Із етики цей рух перейшов до політики; торкнувсь усіх боків моралі та науки; вплинув на літературу цілої Европи, починаючи од психології й до байки, од драми й до ліричної поеми. Шуман і Шопен одухотворили його в музиці. Дарвін, реформуючи світ науки, своєю доктриною еволюції поклав основи новій космогонії“ [1]).

Оця велика подія в історії культури, одночасно епоха соціальних зрушень, вірна запорука успіху всього революційного в літературі, й уквітчала чоло Фітцджеролда лавровим вінком, як перекладача О. Хейяма. Ті-ж саме сили одвели О. Хейямові місце в пантеоні корифеїв всесвітньої літератури

---

[1]) Elther Wood, Dante-Gabriel Rossetti and the preraphaelite movement.

Записки

історично-філологічного

відділу

кн XIII–XIV

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIII-XIV (1927)